Het Land van Maas en Waal

A.G. Schulte

bron
A.G. Schulte, *Het Land van Maas en Waal*. Staatsuitgeverij, Den Haag / Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1986

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/schu211land02_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Voorbericht

Met de verschijning van de aflevering ‘Het Land van Maas en Waal’ in de reeks De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst is de beschrijving van het Gelderse rivierengebied met uitzondering van de stad Nijmegen voltooid. De aflevering vormt qua opzet en bewerking het aansluitende deel bij de in 1982 en 1983 verschenen afleveringen, waarin respectievelijk het westelijk en oostelijk gedeelte van het Rijk van Nijmegen werden beschreven. Het Land van Maas en Waal omvat een zeventiental kerkdorpen, die sedert 1 januari 1984 zijn opgegaan in drie grote gemeenten: Druten, Wamel en Wijchen. De eerste verkenningen in het beschreven gebied vonden plaats in de periode 1975-1976. Nadien heeft echter de beschrijving van het Rijk van Nijmegen prioriteit gekregen. Vanaf 1983 werd op basis van het eerste concept en de tussentijds verworven gegevens door de auteur, drs. A.G. Schulte, wetenschappelijk hoofdmedewerker bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, verder gewerkt aan de beschrijving van het Land van Maas en Waal.

De auteur heeft zich bij de aanpak laten leiden door de in 1969 opgestelde richtlijnen voor de monumentenbeschrijving, zij het dat hij in menig opzicht verder ging en ook aandacht had voor het jongere monument. Deze visie bleek in feite aan te sluiten bij de nieuwe inzchten ten aanzien van de Geïllustreerde Beschrijving, zoals deze zijn neergelegd in de door de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving in 1982 nieuw geformuleerde en door de minister van W.V.C. goedgekeurde ‘nieuwe leidraad’, die thans als richtsnoer voor het beschrijvingswerk geldt. Hierbij dient wel te worden aangetekend, dat de toekomstige beschrijvingen minder een objectgerichte gedetailleerdheid zullen tonen en meer een typologische aanpak zullen krijgen. Zo gezien vormt deze aflevering een afsluiting.

De drie omvangrijke delen tezamen getuigen niet slechts van de wetenschappelijke gedrevenheid en vasthoudende vorsersaard, daarnaast van de grote zorgvuldigheid en het organisatorisch talent, maar vooral van de intense persoonlijke betrokkenheid van drs. A.G. Schulte bij zijn onderwerp. Met deze afronding heeft hij zeker de vakmensen, architecten en kunsthistorici, geschied- en heemkundigen, sociaal-geografen en waterstaatsexperts, in hoge mate aan zich verplicht en hun een waardevol instrument naar hedendaagse kennis met inzicht in het verleden ter hand gesteld. Bovendien biedt hij met deze beschrijving aan iedere liefhebber, aan de vele burgers, die belangstelling koesteren voor streek of dorp, kostelijke momenten van herkenning en verdieping: dankzij zijn beschrijving is de belevingswaarde van het beschrevene buitengewoon vergroot.

Opnieuw wist de auteur zich gesteund door twee vakspecialisten, die ook bij de beschrijving van het Rijk van Nijmegen hun sporen verdienden. Voor het historisch-geografische gedeelte droeg drs. A. Steegh het materiaal aan, dat voor een deel in de inleiding en in de diverse historisch-geografische schetsen is verwerkt. Zij geven het draagvlak aan de beschrijving van de verschillende grote en kleine onderdelen, waardoor met name een behandeling van plattelandsgemeenten wordt gekenmerkt.

Aandacht voor het detail is vooral belangrijk in een gebied waar de monumenten in hun landschap door de golfslagbeweging van bloei en malaise een zeer gelaagd

en fragmentarisch karakter vertonen. Juist hierdoor vraagt het detail om meer aandacht en heeft het een vaak buitengewoon hoge informatiewaarde.

In dit verband stemt het tot grote erkentelijkheid, dat de hoogeerwaarde heer G.P.P. Vrins weer bereid was zijn medewerking te verlenen aan het markante onderdeel 'kerkinventarissen'. Het is een zeer nauwgezet werk, waarvoor met het oog op deze uitgave nog eens extra inspecties zijn verricht. Dit alles vormt een waardevolle aanvulling op de beschrijving van de monumenten die in deze studie op hun diverse historische, kunsthistorische en bouwkundige merites zijn geïnventariseerd en geanalyseerd.

Van wezenlijke betekenis is de illustratie van de tekst met foto's en tekeningen. Hierbij moest een keuze worden gedaan, aangezien het tijdens de bewerking verzamelde materiaal veel omvangrijker is dan in het boek kon worden opgenomen. De opmetingstekeningen zijn alle van de hand van de heren A. Warffemius en B. Kooij; het kaartmateriaal werd vervaardigd door de heer T. Brouwer. Alle opmetingstekeningen, uitgezonderd de door de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek te Arnhem ter beschikking gestelde bladen, zijn nieuw vervaardigd in de periode 1981-1985, waarbij de uiteindelijke afwerking plaatsvond in 1985. De meeste bladen zijn vervaardigd naar eigen opmetingen en ter plaatse verricht bouwkundig onderzoek. Zij zijn doorgaans getekend op schaal 1:50 en verkleind weergegeven op schaal 1:300; enkele bladen vormen hierop een uitzondering. Waar gebruik is gemaakt van reeds bestaand opmetingsmateriaal, werden de gegevens ter plekke gecontroleerd en bijgewerkt. De heer A. Warffemius droeg zorg voor het grootste gedeelte van het opmetingswerk gedurende de gehele bewerkingsperiode. Hij initieerde de verschillende opgravingsonderzoeken die met medewerking van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek tot stand kwamen (Puiflijk, Batenburg en Afferden). Verder coördineerde hij de afwerkingsprocedure.

Vanaf 1982 werd geregeld steun verleend door de heer B. Kooij, die zelfstandig enige grote projecten ter hand nam (o.a. in Altforst, de Woerd, Boven-Leeuwen en Batenburg). Ook droeg de heer Kooij op minutieuze wijze zorg voor de completering en afwerking van een groot aantal bladen. Het resultaat is als door één hand gemaakt.

Partieel verleende de heer J. Jehee medewerking bij het opmetingswerk. Alle tekeningen zijn in nauw overleg met de auteur geperiodiseerd, een even moeilijke als boeiende bezigheid, die na soms pittige discussies steeds tot consensus leidde. Het kaartmateriaal, in de vorm van overzichtskaarten, bewerkte kadastrale minuutplans (afgedrukt op schaal 1:7500) en kleine situaties (schaal 1:2500) werd met zorg vervaardigd door de heer T. Brouwer, die ook andere plattegronden en kleine objecten voor zijn rekening nam.

De verantwoording m.b.t. de opgenomen tekeningen vindt men bij de bronvermelding van het afbeeldingenmateriaal.

De Geïllustreerde Beschrijving ontleent een belangrijk deel van haar waarde aan de fotografische bijdrage. Deze is met enthousiasme, grote inzet en vakmanschap gerealiseerd door de heer A.J. van der Wal, fotograaf bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Voor de heer Van der Wal was geen moeite te veel om dit deel te verrijken met hoog geclassificeerd illustratiemateriaal. De afgebeelde opnamen zijn deels in de periode kort na 1975 gemaakt en aangevuld met werk uit een recente fotoronde.

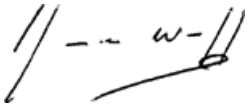
Uiteraard is ook materiaal betrokken uit de archiefbestanden van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en verleenden diverse andere fotodiensten hun medewerking. De volgende diensten en musea leverden bijdragen: het Rijksarchief in Gelderland te Arnhem, het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in 's-Gravenhage, het Rijksprentenkabinet in Amsterdam, het Arnhems Gemeentemuseum, het Nijmeegs Museum ‘Commanderie van Sint Jan’, het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst te Amsterdam, de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek te Arnhem, het Diocesaan Bouwbureau van het Bisdom 's-Hertogenbosch en het Iconografisch Bureau in 's-Gravenhage. Ook zij hier met name genoemd de Stichting ‘Vrienden der Geldersche Kasteelen’ en de Stichting ‘Oude Gelderse Kerken’.

Een omvangrijk werk als dit kan niet tot stand worden gebracht zonder de medewerking en inzet van velen op wie soms langdurig, soms maar voor een kort moment, een beroep moest worden gedaan: overheidsfunctionarissen, kerkbestuurders, kerkeraden, bestuurders van verenigingen en stichtingen, medewerkers aan bibliotheken, archieven, musea en collecties, maar vooral ook particulieren. Van de velen die direct of indirect betrokken waren bij het werk of bouwstenen aandroegen dienen met name vermeld: de heer H.J. van Capelleveen te Leur, een zeer toegewijd informant, de heer J. van Gelder in Bergharen, drs. J. Dekkers te Druten, de heer M. Bergevoet te Venlo, verschillende leden van de Historische vereniging 'Tweestromenland' en wel met name de oud-secretaris de heer J. Trijsburg. Een bijzonder woord van dank past ook aan de hoogwelgeboren heer B.P. baron van Verschuer, die gelegenheid gaf om de collectie familieportretten op Huis Leur te bestuderen.

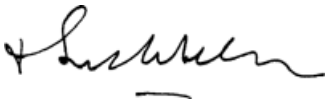
Daadwerkelijke steun bij het beoordelen en corrigeren van de teksten en bij het samenstellen van de registers werd verleend door mevrouw drs. C.J.M. Schulte-van Wersch te Arnhem.

Aan de medewerkers van de Staatsuitgeverij te 's-Gravenhage, de heren C. van Bommel, J. Schouten en W. Zwaanswijk, die op basis van de door de auteur gemaakte lay-out, de uitgave technisch realiseerden en qua presentatie hebben doen aansluiten op de eerder verschenen afleveringen, past een woord van oprechte dank.

De Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving,

Y.P.W. VAN DER WERFF, voorzitter

JHR. R.J.A. VAN SUCHTELEN VAN DE HAERE, wnd. secretaris

Overzichtskaarten van het Land van Maas en Waal.

Kaart van de dorpsgrenzen, die samenvallen met de middeleeuwse kerspelgrenzen (boven).

Kaart van de dorpen gelegen binnen de op 1-1-1984 van kracht geworden gemeentegrenzen. Van de uitgespaarde details zijn afzonderlijke kaarten bij de beschrijving van de betreffende dorpen opgenomen (onder).

Inleiding

Het Land van Maas en Waal vormt het zuidwestelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, waarvan de Waal en de Maas aan noord- en zuidzijde de natuurlijke begrenzing vormen. Aan de oostzijde wordt het gebied begrensd door de gemeenten die deel uitmaken van het Rijk van Nijmegen, en aan de westzijde vormt de grens met Heerewaarden de limiet. Het Land van Maas en Waal, waarvan de historisch juistere benaming luidt 'Ambt van tussen Maas en Waal' is een van de gebieden waaruit het veel grotere Kwartier van Nijmegen in de 14de eeuw is gevormd. Deze aflevering van de Geïllustreerde Beschrijving in de reeks Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst draagt evenwel de titel 'Land van Maas en Waal', omdat de begrenzing niet geheel samenvalt met het Ambtsgebied, waartoe tot 1800 ook de kadastrale gemeenten Over- en Nederasselt, Balgoij en Keent, alsmede de thans tot Noord-Brabant behorende voormalige heerlijkheden Dieden en Oijen behoorden die door de Maaskanalisatie definitief van het Gelderse grondgebied zijn afgesneden. De vier eerstgenoemde dorpen vormden een enclave van het 'Ambtse' gebied binnen het Rijk van Nijmegen. De landsgrenzen van het hier beschreven gebied behoeven nadere toelichting, alsook de indeling van het gebied in de verschillende, elkaar opvolgende bestuurlijke en administratieve structuren. De westgrens wordt gevormd door de limieten van de dorpspolders van Alphen aan de Maas en Dreumel met Heerewaarden, dat deel uitmaakt van de Bommelerwaard. De oostgrens van het Ambt van Maas en Waal met het Rijk van Nijmegen loopt noord-zuid door het dorpsgebied van Winssen (gemeente Beuningen), dat eertijds was verdeeld in Winssen-Ambts en Winssen-Rijks, en volgens een wat grilliger lijn langs de oostkant van de tot het Ambt behorende dorpsgebieden van Bergharen, Hernen, Leur en Batenburg met de tot het Rijk van Nijmegen behorende kadastrale gemeenten Wijchen en Niftrik.

De tot het Land van Maas en Waal behorende dorpen, in totaal zeventien kerkdorpen plus een aantal kleinere gehuchten, die zijn voortgekomen uit vijftien middeleeuwse kerspels, maakten tot 1 januari 1984 deel uit van zeven gemeenten (Appeltern, Batenburg, Bergharen, Dreumel, Druten, Horssen en Wamel). Deze gemeenten waren bij Koninklijk Besluit van 11 februari 1817 samengesteld.

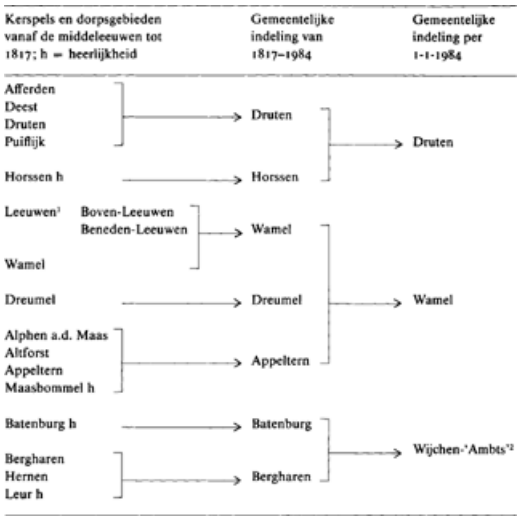

Het Land van Maas en Waal op de kaart van Nederland.

De gemeentelijke herindeling, per 1 januari 1984 van kracht geworden in het Land van Maas en Waal en het westelijk gedeelte van het Rijk van Nijmegen, bracht het aantal gemeenten in Maas en Waal van zeven terug tot drie grote gemeenten: Druten, Wamel en Wijchen. Aan de gemeente Druten is het voordien zelfstandige Horssen toegevoegd. Wamel en Appeltern zijn samengevoegd tot de gemeente Wamel, waarbij een Maaskant- en een Waalkantgemeente zijn gecompileerd tot één grote

bestuurseenheid. De voormalige gemeenten Bergharen en Batenburg zijn toegevoegd aan Wijchen, dat ook aan de oostzijde een vergroting heeft ondergaan door de toevoeging van Balgoij; hier zijn dorpen afkomstig uit het Ambt verenigd met dorpen van het Rijk van Nijmegen. Het schema op blz. 4 en de kaartenreeks op blz. 5 geven een beeld van de bestuurlijke indeling van het gebied tussen Maas en Waal in zijn drie hoofdfasen.

Voor de indeling van het studiegebied ten behoeve van de beschrijving is de gemeentelijke indeling van 1984 wat te grof; bovendien negeert zij de landschappelijke

[12] en historische verbanden. De in 1817 aan de kerspels opgelegde samenwerkingsverbanden vormen een beter uitgangspunt met een geschiedenis van ruim anderhalve eeuw, waaraan men niet zo maar voorbij kan gaan. Hieraan ligt een schaalvergrotingsmodel ten grondslag dat niet alleen door administratieve overwegingen is ingegeven, maar ook is gebaseerd op destijds geldende economische en landschappelijke structuren. De in de Geïllustreerde Beschrijving gebruikelijke alfabetische volgorde levert ook wanneer men uitgaat van de gemeentelijke indeling van 1817 wel problemen op, omdat Maas- en Waaldorpen sprongsgewijs worden behandeld. Als uitgangspunt is hier gekozen voor de gemeentelijke indeling van 1984, waarbij de dorpen binnen die nieuwe gemeentelijke grenzen worden behandeld naar hun ligging langs de Waal (stroomafwaarts) en langs de Maas (stroomopwaarts) met als sluitstuk Batenburg en de middendorpen, die tot de voormalige gemeente Bergharen hebben behoord. Hierdoor wordt recht gedaan aan de geografische ligging en wordt de indeling van 1817 zoveel mogelijk gerespecteerd, terwijl de huidige gemeentelijke indeling als uitgangspunt wordt genomen.

[1]De afzonderlijke kernen Boven- en Beneden-Leeuwen ontwikkelen zich pas na 1900.

[2]De term Wijchen-Ambts is een neologisme, dat beter dan Wijchen-West de correlatie van het beschreven gebied met Maas en Waal aangeeft.

Landschappelijke opbouw

Het Land van Maas en Waal is fysisch-geografisch te verdelen in een vijftal grotere en kleinere zones, die hun karakteristiek voor een belangrijk deel ontlenen aan hun hoogteligging en grondsoort en de daarmee samenhangende bodemvegetatie. In feite vormen deze zones een voortzetting van de landschappelijke structuur die men ook in het aansluitende Rijk van Nijmegen aantreft, oostelijk van de lijn Deest-Batenburg.

De hoogst gelegen delen vormen de plaatselijk onderbroken stuifzandgebieden, die vanaf Heumen tot aan Bergharen en Horssen doorlopen. Het zijn overstromingsvrije gebieden. Aan de randen van dit centrale zandgebied bevinden zich z.g. gebroken gronden, die hoofdzakelijk als akkerland zijn gebruikt en bij voorkeur voor bewoning zijn uitgekozen. Het grootste gedeelte van het gebied tussen Maas en

Wijzigingen in de gemeentelijke indeling van het Land van Maas en Waal. Van boven naar onder:
a. kerspels en dorpsgebieden tot 1817.
b. gemeentelijke indeling van 1817-1984.
c. gemeentelijke indeling per 1-1-1984.

Waal wordt ingenomen door z.g. komgronden, een vanaf Horssen tot Dreumel en Alphen vrijwel aaneengesloten gebied, ontstaan uit ontgonnen moerasgebied, waaruit overigens wel een aantal kleine zandstuifheuvels of donken opduiken. Behalve in het dorpsgebied van Horssen vindt men belangrijke donken in Puiflijk (de Hoge Bobbert). Die donken komen ook voor tussen de hierna te noemen oeverwallen. Het kommengebied laat zich namelijk niet scherp begrenzen, noch naar de randzone van de stuifzandheuvels, noch in de richting van de oeverwallen. De oeverwallen zijn van essentiële betekenis voor het landschap tussen de rivieren. Zij vormen als het ware de door de rivieren zelf uit zandige rivierklei opgeworpen natuurlijke dijken, die bij een normaal rivierregime overstromingsvrij zijn. Geologisch wordt een combinatie van twee oeverwallen met een verlande stroomgeul aangeduid als een stroomrug. Dergelijke stroomruggen zijn ook in het studiegebied wel aanwezig, maar hoofdzakelijk weer toegedekt met komklei tijdens de post-Romeinse transgressieperiode in de 4de eeuw. Zij zijn later in de 9de en 10de eeuw aangevuld

met zandige oevergronden en vanaf de 14de tot en met de 19de eeuw geregeld na diverse dijkdoorbraken met nog zandiger overslaggronden. De oeverwallen aan de Waalkant lopen van Weurt tot Afferden-Deest en van Druten tot Dreumel; die aan de Maaskant van Keent tot Alphen-Moordhuizen.

Naar de rivierzijde ligt de afgrenzing vast sinds de aanleg van de ringdijk, die in de tweede helft van de 14de eeuw is gesloten. Wel zijn er ten gevolge van dijkdoorbraken marginale wijzigingen opgetreden, waarvan de talrijke binnen- en buitengedijkte wielen getuigen. Voordat de dijkring werd gesloten zijn van deze oeverwallen aanzienlijke gebieden verdwenen, vooral door meandervorming van de rivieren. De oorspronkelijke vegetatie op de oeverwallen bestond uit bos, maar dit is reeds vroeg gerooid ten behoeve van de aanleg van akkers, die hier veel frequenter dan in de randgebieden van de hogere stuifzandrug werden gecombineerd met weide-arealen. De oeverwallen nemen in de occupatiegeschiedenis van het gebied de belangrijkste plaats in, omdat op de hoogst opgeslibde delen ervan dorpen zijn ontstaan. Met de randzone van het stuifzandgebied van Bergharen e.o. en de donken van Horssen en Puiflijk vormen deze hoge stroken langs de rivierbeddingen de dragers van diverse, elkaar met onderbreking opvolgende cultuurfasen, waarvan de resten op talrijke plaatsen in de schoot der aarde zijn aangetroffen en nog steeds worden ontdekt. De oudste periodes vallen buiten het bestek van deze beschrijving, omdat de archeologie van voor het jaar 1000 buiten de opdracht ligt. Dat neemt niet weg, dat heel de occupatiegeschiedenis vanaf de prehistorie tot aan de Romeinse en Karolingische periode van essentiële betekenis is, niet alleen als zelfstandige epoque, maar ook als substructuur voor de hier wèl behandelde stof. Aan de rivierzijde van de oeverwallen ligt de in jaren jongste zone, die van de uiterwaarden. Hij bestaat uit drie grote complexen: a. het uiterwaardengebied langs de Waal benedenstrooms van Nijmegen tot aan Wamel-Dreumel; b. de uiterwaarden langs de Maas bovenstrooms van Alphen, hier behandeld tot Batenburg; c. de gecombineerde Maas-en-Waal-uiterwaarden tussen Dreumel-De Rooy en Alphen-Moordhuizen. De zone is ‘jong’, omdat zij feitelijk pas is ontstaan na het sluiten van de dijkring. Deze buitendijkse gebieden worden gekenmerkt door jonge rivierklei, een sedimentpakket, dat nog voortdurend wordt aangevuld. Qua hoogteligging zijn de uiterwaarden niet overstromingsvrij, ofschoon de aanleg van een zomerdijk het gebied 's zomers voor een groot gedeelte droog houdt, wat hele delen tot een soort rivierpolder maakt. Door het ontginnen van de bossen en moerassen en de aanleg van de dijken heeft de mens bezit genomen van het landschap en getracht het in zijn greep te krijgen. Dit continue proces is menigmaal rigoureus doorbroken door natuurovermacht, transgressies, klimatologische veranderingen en riviergeweld. Toch is dit proces van landwinning door ontginning, afwatering en bedijking wellicht de grootste prestatie in de cultuurgeschiedenis van het gebied. Immers, zij vormt de basis voor alles wat er staat en heeft gestaan. Geen veld of kamp, geen broek of blok, weg noch leigraaf, boerderij noch kerk of kasteel is los te denken van dit proces van het in cultuur brengen van de grond, algemeen gezegd van bewust creatieve aandacht voor de plek.

Occupatie van het landschap

Door het sluiten van de dijkring in de tweede helft van de 14de eeuw en het regelen van het ontwateringssysteem, dat in de door graaf Reinald I in 1321 uitgevaardigde ‘landtbrieff’ is vervat, is aan het Ambt van Maas en Waal de gestalte gegeven, die het nu in essentie nog heeft. Het gaf een nieuwe impuls aan de ontwikkeling van de dorpen op de oeverwallen en de van daaruit geschapen vroegste dorpspolders met hun nog primitieve bekadingen. Hierdoor werd het mogelijk de komgronden te ontginnen. De opbouw van de dorpsgebieden langs de rivieren volgt een identiek patroon van elkaar opvolgende zones: uiterwaard en oeverwal - versterkt door de gording van de bandijk, met de woongronden en de velden voor de akkerbouw - met daarachter de ingepolderde komgrond. Met name die komgronden eisten een zeer uitgebreid netwerk van dwarskaden en achterkaden (zijtwenden en beringen) en van weteringen en leigraven om water uit de bovenpolders en kwelwater te weren en af te voeren.

Dit hele waterbeheerssysteem is met al zijn technische en menselijke aspecten uitvoerig bestudeerd door H. van Heiningen in zijn in 1972 verschenen 'Tussen Maas en Waal', voorafgegaan door oudere publikaties van L.J. Pons. Binnen dat kader zijn niet alleen de opbouw, ontwikkeling en instandhouding onder de loep genomen, maar ook de gevolgen, de zware tol die het hele ontginnings- en bedijkingssysteem aan de in een te nauw keurslijf geperste rivieren moest betalen in de 18de en 19de eeuw, tot voor het laatst in 1926. Talrijk zijn de littekens die de rivieren en met name de Waal in de vorm van doorbraakgaten, teruggenomen dijkvakken, wielen of waaien als relicten van niet meer te betomen watergeweld in het landschap voor en achter de dijken heeft nagelaten. Het wassende water en kruiende ijs vormden de bedreiging van de rivierkant, kwelwater en menige daaruit voortvloeiende epidemie vormden een uit het land opdoemende plaag. Zij verzuurden de grond en het leven van deze in de 15de en 16de eeuw tot hun grootste expansie gekomen kerspels. Dit laatste is van beslissende betekenis geweest voor de bewoningsgeschiedenis van het gebied. Na het midden van de 17de eeuw dient een periode van economische teruggang zich aan, die ruim twee en een halve eeuw zal duren; het Land van Maas en Waal raakt steeds meer geïsoleerd. Hadden de 'middendorpen' op de stuifzandheuvels nog een natuurlijk contact met de aangrenzende dorpen van het Rijk van Nijmegen en bleven ook de oost-westverbindingen over de oeverwallen intact, de Maaskant en Waalkant waren door de onbegaanbaarheid van de komgronden een groot gedeelte van het jaar van elkaar afgesloten. Het aantal noord-zuidverbindingen is steeds erg beperkt geweest. Men concentreerde zich aan de rivier meer op de overburen in Brabant en de Betuwe dan op elkaar. Dat vond zijn neerslag in de mentaliteit en receptiviteit, die visueel tot uitdrukking komt in de monumenten. Het zijn geen werelden van verschil, maar diversiteit is er wel degelijk.

Geschiedenis

Het Land van Maas en Waal neemt binnen het Gelderse rivierengebied een heel eigen plaats in, die voor een belangrijk deel een gevolg is van de historische ontwikkeling die de streek heeft doorgemaakt en de sterke banden die het heeft gehad met het bovenstrooms gelegen gebied van de Nederrijn.

Van de vroegste geschiedenis is bij gebrek aan schriftelijke bronnen maar weinig bekend, men is veel meer aangewezen op de overblijfselen van materiële cultuur. Feitelijk krijgt men pas een breed zicht met de uit de 14de eeuw daterende bronnen, waarin de bestuurlijke en kerkelijke organisatiepatronen heel gedetailleerd tot uitdrukking komen. Het Land van Maas en Waal heeft zich als grafelijk rentambt tot een uit de dorpen en heerlijkheden samengestelde landgemeente gevormd, een territoriaal ambt dat tevens een jurisdictiegebied vormt. In de Landvredebrief van 1359 wordt het Ambt van Maas en Waal verenigd met het onder leiding van de stad Nijmegen staande Kwartier van Nijmegen, dat het gehele Gelderse rivierengebied bezuiden de Rijn omvat, een situatie die blijft bestaan tot 1798. In het midden van de 16de eeuw bestond het Ambt uit een aaneengesloten gebied van twaalf dorpen en vier heerlijkheden (Batenburg, Hernen, Horssen en Leur), benevens de dorpen Over- en Nederasselt en de heerlijkheden Balgoij en Keent als exclave in het Rijk van

Nijmegen gelegen, alsmede de door de Maaskanalisatie thans van het Gelderse grondgebied afgesloten heerlijkheden Dieden en Oijen.

De Bataafse omwenteling bracht een departementale indeling naar Frans model, waarbij alle inlandse heerlijkheden werden ingelijfd bij het Ambt van Maas en Waal, als onderdeel van het Departement van de Dommel. Alleen Batenburg viel als buitenlandse heerlijkheid onder het gezag van de graaf van Bentheim-Steinfurt buiten de incorporatie. Die nieuwe verdeling in het omvangrijke Ambt en het kleine Batenburg bleef bestaan tot 1810. Van 1810-1815 was er weer een administratieve wijziging, die echter de dorpsgrenzen ongemoeid liet, maar de gemeenten of mairies onderbracht in twee kantons, te weten het kanton Druten en het kanton Wijchen. Samen maakten zij deel uit van het Arrondissement Nijmegen, dat weer een onderdeel vormde van het nu Département des Bouches du Rhin genoemde

gebied van Gelderland bezuiden de Waal met het aansluitende oostelijk gedeelte van Noord-Brabant en Noord-Limburg. Alleen Bergharen en de combinatie Hernen-Leur behoorden tot het kanton Wijchen, alle westelijk daarvan gelegen gemeenten tot het kanton Druten.

Na 1815 heeft men eerst de situatie van voor 1795 willen herstellen, maar bij Koninklijk Besluit van 11 februari 1817 werd het aantal door samenvoeging teruggebracht tot zeven. Bijna 59% van de bevolking woonde in de dorpen aan de Waalkant; bijna 17% in de Maasdorpen en ruim 24% in de dorpen van het middengebied. De jongste wijziging werd doorgevoerd op 1 januari 1984, zoals op blz. 3 is uiteengezet.

De kerkelijke indeling is een tweede organisatiepatroon dat van invloed is geweest op de geschiedenis van het gebied. De kerspelindeling volgt die van de dorpsgebieden en heerlijkheden, waarbij Afferden en Deest samen een kerspel vormden; in Afferden stond de parochiekerk en in Deest een kapel. Het gebied tussen Maas en Waal behoorde kerkelijk tot het aartsbisdom Keulen en ressorteerde onder het aartsdekenaat Xanten. In 1117 verleende de Keulse aartsbisschop Frederik aan het stift Zyfflich het 'cathedraticum' van de tussen Maas en Waal gelegen kerken. De bisschop vorderde van de geestelijkheid de tienden, bijgehouden in het z.g. Liber Valoris en de proost van Xanten bezat in zijn hoedanigheid van aartsdiaken het recht van de investituur, d.w.z. het benoemingsrecht van de priesters (procuratio) en van de geestelijke rechtspraak (peticio). Ook hiervan is een administratie bijgehouden, die van onschatbare waarde is als bronnenmateriaal voor de bewoningsgeschiedenis van het studiegebied (het Liber procurationum et peticionum). Op de kaart bezien stak het Keulse aartsbisdom als het ware een wig tussen het tot de bisdommen Utrecht en Luik behorende gebied. Deze situatie bleef bestaan tot 1569. Tien jaar eerder had paus Paulus IV met de bul 'Super universas' van 12 mei 1559 een door koning Philips II in de Nederlanden gewenste kerkelijke herindeling goedgekeurd, waarbij het hele gebied tussen Maas en Waal werd ingelijfd bij het nieuw opgerichte bisdom Roermond, en wel bij het dekenaat Batenburg. Deze indeling duurde voort tot 1591.

Aparte vermelding verdienen verschillende kloosters, die naast het invloedrijke Xanten in het Land van Maas en Waal uitgebreide bezittingen hadden liggen. Ook hun administratie is van eminent belang; helaas zijn deze door Duitse wetenschappers gepubliceerde bronnen nog te weinig effectief gebruikt en gekarteerd; voor de object-beschrijving van monumenten leveren zij zeer spaarzame en meest zijdelingse gegevens, maar voor de historische geografie van de streek zijn al die uit kerkadministratieve sectoren afkomstige gegevens, gekoppeld aan leenakten en verpondingsgegevens, van een zeldzame betekenis voor het ophelderen van veel duistere plekken in de geschiedenis van het land en zijn bewoners.

Bij het intreden van de Reformatie is de bestaande kerspelindeling door de Classis van Gelderland gehandhaafd. Het kleine getal van de aanhangers van de Reformatie heeft echter geleid tot de vorming van een aantal gecombineerde gemeenten, waarbij twee en soms zelfs drie dorpen door een predikant werden bediend. Daar de Hervormden als enige godsdienstige groepering van staatswege werden geduld, moest het katholiek gebleven deel van de bevolking zijn kerkelijk heil elders zoeken, hetzij over de Maas in de tot de heerlijkheden van Megen en Ravenstein behorende dorpen, die onder het gezag van de Keurvorst van de Palts vielen, dan wel in het geheim ergens op het platteland of in een van de huizen van Rooms gebleven adel.

Voor hen wordt het een periode van schuilkerken en schuurkerken, totdat de Bataafse Republiek de gelijkheid van alle godsdiensten voor de wet doorvoert. Na het opheffen van het in 1569 opgerichte bisdom Roermond is het gebied ten zuiden van de Waal feitelijk missiegebied geworden, dat behoorde onder het Apostolisch Vicariaat Roermond. Bij het herstel van de Bisschoppelijke Hiërarchie in 1853 wordt heel het voormalige Xantense/Roermondse gebied toegevoegd aan het Bisdom 's-Hertogenbosch. Dat dit alles ook consequenties voor het bouwkundig erfgoed heeft gehad, wordt in het hoofdstuk ‘kerkelijke architectuur’ nader uiteengezet.

Grondbezit, godsdienstige verhoudingen en strategische ligging zijn voor het Land van Maas en Waal lot-bepalende factoren geweest. Het verschijnsel van groot-

grondbezit in handen van niet-autochtonen loopt van de Middeleeuwen over naar de Nieuwe Tijd. De invloed van Xanten blijft, zij het beperkter dan voorheen ook na de Reformatie bestaan, maar wanneer een Cisterciënserklooster als Altenkamp zijn grondbezit afstoot, nemen kapitaalbezitters van buiten de streek - Amsterdamse kooplieden - zijn plaats in. Als gevolg van de Tachtigjarige Oorlog is het gebied verarmd uit de strijd gekomen en het heeft nadien, ofschoon op papier volwaardig onderdeel van de Provincie Gelderland, in de praktijk juist op grond van de heersende godsdienstige verhoudingen meer weg van een Generaliteitsland. Dat ook de bezittende klasse en geestelijkheid deze tegenstellingen eerder aanscherpten dan overbrugden, blijkt uit de bewuste toepassing van een immigratiepolitiek ter versterking van het reformatorische volksdeel. In Leur kwam dit kolonieverschijnsel duidelijk tot uitdrukking in het boerderijtype van de vroegere boerderij Het Hof, dat zo uit de Zuid-Hollandse Waarden was geïmporteerd.

Monumenten

Het Land van Maas en Waal is een door historisch-geografische en economische fluctuaties getekend plattelandsgebied, waar stedelijke ontwikkelingen ondanks pogingen daartoe in Batenburg en Maasbommel geen kans hebben gekregen. De dorpen zijn architectonisch bepaald door in drie hoofdcategorieën onder te brengen monumenten: kerken, kastelen en adellijke woonhuizen, en voortbrengselen van landelijke bouwkunst.

Kerken

Op het gebied van de kerkenbouw heeft het Land van Maas en Waal een heel complexe ontwikkeling doorgemaakt, die overigens parallel loopt aan die in het aangrenzende Rijk van Nijmegen. Historisch gezien kan men in de kerkenbouw van het gebied een vijftal fasen onderscheiden.

1 middeleeuwse kerken, gebouwd vóór 1600 ten behoeve van de R.K. eredienst en na de Reformatie in handen gekomen van de hervormden;
2 schuilkerken en schuurkerken voor de katholieken (XVII-XVIII);
3 na-reformatorische kerken voor de protestantse eredienst;
4a R.K. Waterstaatskerken, gebouwd na 1800; deze groep is volledig verdwenen en heeft plaats gemaakt voor kerken uit fase 5;
4b hervormde Waterstaatskerkjes, gebouwd na 1800;
5 R.K. kerken, gebouwd in neo-stijlen (XIX-begin XX).

Slechts drie van deze vijf fases zijn nog in reëel aanwezige gebouwen vertegenwoordigd; de onder 2 en 4a genoemde gebouwen zijn volledig verdwenen. De tot de fases 1, 4b en 5 behorende kerken vereisen een meer gedetailleerde bespreking, terwijl van de onder 3 genoemde categorie in het studiegebied slechts één gebouw voorkomt.

De eerste groep omvat gebouwen, die gedurende de Middeleeuwen zijn gebouwd en meestal een heel groeiproces hebben doorgemaakt. De kerken zijn voor de R.K. eredienst gebouwd, maar na de Hervorming in handen van de protestanten overgegaan. De hervormden kregen, gezien hun geringe aantal in deze overwegend katholiek gebleven streek, veel te ruime gebouwen ter beschikking, die dan ook maar ten dele werden gebruikt. Het gevolg hiervan was, dat het koor of het schip van de kerk verviel, soms zelfs werd gesloopt. De overcapaciteit aan kerkruimte noopte niet tot nieuwbouw. In de 17de en 18de eeuw hoefden de hervormden in het Land van Maas en Waal dan ook geen nieuwe kerken te bouwen, behalve in Leeuwen, waar een dijkdoorbraak een einde had gemaakt aan de middeleeuwse Aldegondiskerk.

De van hun bedehuizen beroofde katholieken namen hun toevlucht tot schuilkerken (Huis Hernen, Huis Sterkenburg te Wamel, Huis Doddendaal in het naburige Ewijk) of richtten schuurkerken op (Alphen, Puiflijk, Deest e.a.) in de tweede helft van de 18de eeuw. Een andere mogelijkheid was het uitwijken naar plaatsen aan de overzijde van de Maas, waar het politieke klimaat aan degenen die de oude leer trouw waren gebleven, wel toestond hun godsdienstige plichten te vervullen.

De Bataafse Republiek heeft na twee eeuwen een grondige wijziging doorgevoerd in de eigendomsverhoudingen. In de eerste nationale grondwet was bepaald, dat alle oude kerkgebouwen, die niet uit eigen middelen door een particulier of een kerkgenootschap waren gesticht, zouden worden toegewezen aan de kerkelijke gemeente, i.c. protestantse of katholieke, die de meeste leden telde in het desbetreffende kerspel. In alle Maas- en Waaldorpen - waar gemiddeld meer dan 80% van de bevolking katholiek was - werden pogingen ondernomen om de middeleeuwse kerken van de hervormden terug te krijgen. In 1801 maakte echter een nieuwe staatsregeling vrij abrupt een einde aan de in gang gezette procedures door de bepaling, dat 'ieder kerkgenootschap onherroepelijk in het bezit bleef van hetgeen met den aanvang dezer eeuw door hetzelve bezeten werd'. Voor de kerken van middeleeuwse oorsprong heeft deze verdeling tot gevolg gehad, dat de kerkgebouwen die in handen van de hervormden bleven zoveel mogelijk hun oude - overigens vaak al zwaar geattaqueerde - gedaante behielden en alleen wat werden opgekalefaterd. De kerkgebouwen die in handen van de sterk in aantal groeiende katholieken overgingen, werden zo mogelijk opgeknapt of gedeeltelijk herbouwd, maar bleken toch op den duur niet meer aan de eisen van die snel wassende kerkgemeenschappen te kunnen voldoen. Dan bleven er twee mogelijkheden: òf men brak de oude kerk, c.q. de geheel of gedeeltelijk vernieuwde kerk af, vaak met uitzondering van de toren, waarop in sommige gevallen de burgerlijke gemeente aanspraken maakte en bouwde tegen de oude toren een nieuwe kerk; òf men brak alles af en bouwde ter plekke of op een andere plaats een geheel nieuwe kerk. Een en ander heeft tot gevolg gehad, dat er een heel fragmentarisch bestand aan van oorsprong middeleeuwse gebouwen gespaard bleef.

Middeleeuwse kerken. De thans nog overeind staande resten van middeleeuwse parochiekerken vormen minder dan de helft van wat er omstreeks 1600 in dit gebied heeft gestaan. En dan zijn de kloosterlijke stichtingen in Wamel, op de Munnikenwoerd bij Altforst en Holtmeer bij Horssen nog buiten beschouwing gelaten. Wat overbleef is schematisch aangeduid op de op blz. 13 afgebeelde tabel, waarop de monumentale overblijfselen in het Land van Maas en Waal zijn weergegeven.

Wat bleef zijn:

- min of meer volledige kerkgebouwen: Horssen en Leur;
- kerken die hun middeleeuwse schip verloren: Dreumel en Appeltern;
- toren en schip verdwenen in: Wamel en Altforst;
- het koor ging verloren in: Bergharen en Batenburg;
- schip en koor werden prijsgegeven in: Afferden en Puiflijk, waar de torens als eenzame wachters op de kerkhoven achterbleven.

Resteren nog de kerken die plaats hebben moeten maken voor nieuwbouw: Druten en Maasbommel; ook de Antoniuskapel in Deest is geamoveerd. Door bodemonderzoek is komen vast te staan, dat het grootste gedeelte van de nog bestaande en van de verdwenen kerkgebouwen kunnen bogen op een respectabele ouderdom; opgravingen in Alphen aan de Maas, Bergharen, Leur, Wamel, Puiflijk en Batenburg hebben aangetoond, dat men de eerste kerkstichtingen in steen kan terugvoeren tot de 11de en 12de eeuw.

De resultaten bevestigen in materie hetgeen uit schriftelijke bronnen bekend is. Hoewel van de oudste periodes maar heel weinig bekend is en er ook geen aanwijzingen voor houtbouw zijn - de onderzoekingen zijn daartoe ook veel te fragmentarisch geweest - is het duidelijk dat in de 11de-12de eeuw de kerkenbouw een duidelijke bloeiperiode heeft doorgemaakt. Men vindt tufsteen als bouwmateriaal in vrijwel het hele gebied, zoals trouwens ook in het Rijk van Nijmegen het geval is. Zo zijn er de tufstenen torens van Alphen aan de Maas, Appeltern en Dreumel, deels in een gietwerkconstructie gemaakt. Afgewisseld met baksteen komt het materiaal voor aan de gotische koorpartij van Horssen, maar ook als bekledingsmateriaal aan de toren van Puiflijk. Daarnaast verdient ook het gebruik van kolenzandsteen vermelding, heel vroeg aan het schip van de voormalige kerk in Puiflijk toegepast. Volledige romaanse kerken zijn er thans niet meer. Zij werden opgevolgd door ruimere gotische gebouwen, hetgeen doorgaans heel gefaseerd zijn

beslag kreeg. Meestal vergrootte men eerst het koor en volgde pas later het schip. Was het schip aan vernieuwing of vergroting toe, dan kon men het ofwel in de lengte zoeken, waarbij in een enkel geval de oude toren voor een nieuwe moest wijken, of men breidde in de breedte uit door toevoeging van zijbeuken. Hoe gefaseerd die bouwgeschiedenis verliep, is bij recent onderzoek duidelijk gebleken in Alphen, Bergharen en Batenburg, waarbij zeer onverwachte oplossingen uit de bus kwamen. De meeste dorpskerken die vergroot moesten worden, zijn volgens het pseudo-basilikale bouwschema uitgelegd. Voorbeelden daarvan zijn de kerken van Bergharen en Dreumel; eenbeukige vergroting vond plaats in Alphen en Leur. Het feit dat er in architectonisch opzicht tot in de tweede helft van de 16de eeuw zoveel met de kerken is gebeurd en dat in de lange periode daarna door onvermogen zoveel is nagelaten of moest worden opgeofferd, heeft uiteraard zijn sporen nagelaten in de interieurs. Het middeleeuwse karakter heeft men de kerken niet gelaten, ook al door het gewijzigd gebruik. De koorpartij van Leur vormt nog als enige een uitzondering. De meeste binnenruimten ademen - voorzover nog niet 'teruggerestaureerd' - de sfeer van de 19de eeuw.

Nieuw gebouwde Hervormde kerken. De kerkelijke verhoudingen na 1800 noodzaakten de in Maas en Waal tamelijk fel tegenover elkaar staande godsdienstige groeperingen tot actie. In die plaatsen waar de hervormden zich gedwongen zagen het middeleeuwse kerkgebouw weer aan de katholieken over te dragen, moesten de kleine gemeenten nieuwe onderkomens zien te verwezenlijken. Een voordeel voor hen was, dat men in elk geval - ondanks de pijn die dit verlies bezorgde - met behulp van overheidssubsidies en de onontbeerlijke 'liefdegaven van Nederlandse Protestanten' van buiten de streek, moderne en meer op maat gemaakte gebouwen kreeg. Slechts in de gecombineerde gemeente Leeuwen-en-Puiflijk was men goed geaccommodeerd met de in 1756 klaar gekomen centraalbouw aan de Waalbandijk, een speciaal op de Woorddienst ontworpen kerk.

Na twee eeuwen praktisch volledige stilstand wordt er in de eerste helft van de 19de eeuw op grote schaal - zij het met zeer bescheiden middelen - gebouwd. Zo verrees al in het tweede decennium een kleine Hervormde kerk in Alphen en een in Maasbommel, die in 1842 wordt vernieuwd; verder bouwde men in Horssen in 1822 een zaaltje aan het Kerkpad, waaraan een pastorie werd toegevoegd; in Druten moest men zich aanvankelijk behelpen in een tot kerk omgebouwde schuur, die tenslotte in 1860 een opvolgster kreeg aan de Kattenburg.

Qua vormgeving, ruimtelijke indeling en materiaalgebruik vertonen al deze gebouwen in grote lijnen hetzelfde aspect. Het zijn driezijdig gesloten zaalkerken, opgetrokken in klein formaat baksteen, in staand verband, en verlicht door met houten of gietijzeren roeden of traceringen gevulde rond- of spitsboogvensters. De meeste gebouwtjes hebben een klein klokketorentje met koepel of spitsje op het met leien of pannen beklede dak. Een gemetselde of houten deuromlijsting, lancetvensters en torentje verlenen het kerkgebouw heel terughoudend het uiterlijk aspect van zijn bestemming. Inwendig zijn de eenbeukige ruimtes wit gepleisterd en met een houten of gestuct plafond of koof gedekt. Van de kerkruimte zijn doorgaans drie kleine vertrekken afgescheiden, een portaal geflankeerd door een consistoriekamertje en een berghok met een trap naar het zangkoor boven die vertrekken. In sommige kerken bevinden zich nog de uit de oude dorpskerken afkomstige kansels en gestoelten,

zoals in Horssen, Alphen en Maasbommel. Het beeld van het bankenplan in gesloten formatie naast en tegenover de preekstoel is inmiddels een zeldzaamheid geworden, doordat het bij restauraties steeds frequenter is prijs gegeven ten behoeve van een opstelling met al even ongemakkelijk zittende oud-hollandse stoelen.

R.K. Waterstaatskerken. Hoe was nu de stand van zaken voor de katholieken na 1800? Zij kregen in een vrij kort tijdsbestek in Maas en Waal zeven van de zestien middeleeuwse kerken toegewezen. Nu was de bouwkundige toestand van veel van deze gebouwen uiterst precair.

Enige eeuwen partiële verwaarlozing, gevolgd door de verwoestende najaarsstormen van het jaar 1800, maakte het nieuw verworvene tot een heel dubieus bezit. Hoe

slecht sommige gebouwen waren, blijkt wel uit het feit, dat men kort na de overdracht al spoedig weer zijn toevlucht nam tot de zo pas verlaten schuurkerk. Daarbij komt nog, dat de verschillende schuurkerken voor de bevolking die er gebruik van maakte veel gunstiger waren gelegen op de grens van twee gemeenten, zoals in Afferden-Deest en Druten-Puiflijk, waar overigens wel de middeleeuwse kerken werden overgenomen. Ook in Leeuwen stond de schuurkerk op de grens van het Boven- en Beneden-Eind, maar daar was geen overdracht aan de orde, omdat de hervormden daar als enige gemeente in Maas en Waal in 1756 zelf een kerk hadden gebouwd. Gedurende de beide voorgaande eeuwen had de kerspelfunctie voor wat betreft de geestelijke bediening van de katholieken opgehouden te bestaan. Er was in de 18de eeuw een herverdeling gegroeid, die was gebaseerd op nieuw gecreëerde plaatsen van samenkomst, deels buiten het Land van Maas en Waal in plaatsen met vrijheid van godsdienstuitoefening, deels binnen het gebied in schuil- en schuurkerken. In gemeenten waar de oude kerspelkerk niet werd overgedragen, maar waar wel een schuurkerk stond, zoals in Dreumel en Wamel, Appeltern, Bergharen en Batenburg, veranderde aanvankelijk niets. Wel ging men pogingen in het werk stellen om met behulp van overheidssteun de schuurkerken door een volwaardiger en groter gebouw te vervangen. Hetzelfde gebeurde in plaatsen waar de oude kerk al spoedig rijp was voor de sloop zoals in Maasbommel. In gemeenten waar de middeleeuwse kerk wèl aan de katholieken was overgedragen, moest veelal een ingrijpende verbouwing of een gedeeltelijke nieuwbouw worden gepleegd. Dit laatste was het geval in Hernen, Druten en Afferden. Ook deze parochies waren daartoe meestal pas in staat met steun van overheidssubsidies. Nog het minst veranderde er aanvankelijk in Alphen aan de Maas.

Zo zijn er met subsidies van het Ministerie voor Zaaken van de R.K. Eeredienst onder toezicht van de ingenieurs van het Departement van Waterstaat heel wat kerken hersteld of nieuw gebouwd sedert 1812. De piek van deze bouwactiviteit ligt tussen 1825 en 1840, in welke periode inclusief de vernieuwingen aan oude gebouwen in alle dorpen van Maas en Waal nieuwe R.K. Waterstaatskerken verrezen, behoudens in Alphen aan de Maas, Horssen en Leur. Van al deze kerken is niets meer in wezen.

R.K. kerken in neostijlen. In het laatste kwart van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw zijn alle kerken uit de Waterstaatsperiode die ten behoeve van de katholieken zijn gebouwd vervangen door kerken in neogotische of neoromaanse stijl. Een hele fase uit de bouwkunstgeschiedenis is hierdoor even snel weer verdwenen als ze gestalte had gekregen. De kleine, eenbeukige gebouwtjes, die in hun uiterlijke gedaante veel gelijkenis vertoonden met de Hervormde Waterstaatskerkjes en ook de wat grotere, driebeukige - zoals die in Dreumel - waren in minder dan een halve eeuw in de meeste gevallen veel te klein geworden. De nieuwbouw, die hen successievelijk verving, veranderde het aspect van de dorpen ingrijpend. Het Land van Maas en Waal kreeg een totaal nieuwe sky-line.

De in verhouding tot voorafgaande periodes enorme bouwactiviteit vindt gespreid plaats in een halve eeuw. De kerk in Puiflijk opent de rij en in Boven-Leeuwen wordt in 1916 de laatste neogotische kerk gebouwd. Van de veertien nieuwe kerken die in Maas en Waal verrezen zijn verschillende bedehuizen ontworpen door dezelfde architect. Zo kreeg C. Weber opdracht tot de bouw van de kerken in Puiflijk (1868) en Afferden (1890), bouwde C. van Dijk een drietal nieuwe godshuizen,

respectievelijk in Maasbommel (1869), Batenburg (1873-75) en in Wamel (1883, verwoest in 1944) en is een viertal kerken gebouwd naar ontwerp van C. Franssen, namelijk in Bergharen (1893), Beneden-Leeuwen (1898), Appeltern (1906) en Horssen (1910). De overige kerken zijn ontworpen door eenmaal in het gebied optredende bouwmeesters, zij het dat sommige van hen ook opdrachten hebben gekregen in het aansluitende Rijk van Nijmegen. De navolgende architecten zijn vertegenwoordigd: H. van Tulder in Dreumel (1870), P.J.H. Cuypers in Druten (1876), J. Kayser in Altforst (1891), P.Th. Stornebrink in Hernen (1891) en W. te Riele in Boven-Leeuwen (1916).
Een heel belangrijk facet vormt de inrichting van deze nieuwe kerken. Uiteraard is een groot aantal oude mobilia meeverhuisd naar het nieuwe gebouw, maar dat zijn

	Middeleeuwse kerk na 1800		Waterstaatskerk		R.K. kerk in neo-stijl	
	Hervormd	R.K.	Hervormd	R.K.	bouwjaar	en architect
Afferden	-	•	-	○ 1833	• 1890	C. Weber
Deest	-	• (kapel)	-	○ 1858	○ 1879	vergroting[1]
Druten	-	○	• 1859	○ 1822	• 1876	P.J.H. Cuypers
Puiflijk	•	-	-	○ 1816	• 1868	C. Weber
Horssen	-	• 1820+	• 1822	-	• 1910	C. Franssen
Boven-Leeuwen	-	-	(•) 1756[2]	○ 1838	• 1916	W. te Riele Gzn.
Beneden-Leeuwen	-	-	-		• 1898	C. Franssen
Wamel	•	-	-	○ 1828	○ 1883	C. van Dijk[3]
Dreumel	•	-	-	○ 1819	• 1870	H. van Tulder
Alphen a.d. Maas	-	•	• 1818	-	- 1929-32	vergroot[4]
Altforst	•+	-	-	○ 1833	• 1890-91	J. Kayser
Appeltern	•	-	-	○ 1829	• 1906	C. Franssen
Maasbommel	-	○	• 1842	○ 1812	• 1869	C. van Dijk
Batenburg	•	-	-	○ 1825	• 1873-75	C. van Dijk
Bergharen	•	-	-	○ 1830	• 1893	C. Franssen
Hernen	-	○	-	+ 1833	• 1891	P.Th. Stornebrink
Leur	•	-	-	-	- -	

• nog bestaand gebouw of deel ervan.

○ verdwenen gebouw, gesloopt/vervangen.

+ subsidie verleend door Departement voor de Eredienst.

voornamelijk de kleinere utensilia uit de 18de en eerste helft van de 19de eeuw. De nieuwe kerken moesten voor het overgrote deel opnieuw bemeubeld, beglaasd en gepolychromeerd worden, waartoe een beroep werd gedaan op kunstateliers die alleen maar buiten de streek te vinden waren, voornamelijk in Brabant en Limburg en in enkele gevallen in de Duitse grensstreek of in Antwerpen e.o. Datzelfde geldt

1 1952 vervangen door nieuwe kerk van H.C. van de Leur.
2 Door de Hervormde gemeente van Leeuwen en Puiflijk uit eigen middelen gebouwd; geen Waterstaatskerk.
3 1944 verwoest; 1953-54 nieuwe kerk door H.C. van de Leur.
4 Vergroot naar plannen van H.W. Valk.

voor de vraag naar edelsmeedwerk, waarvan het grootste aandeel is geleverd door Brabantse en Noord-Limburgse goud- en zilversmeden. Het kunstenaarsregister laat geen twijfel bestaan i.z. kunstenaars en centra van de leveranties.

Adellijke huizen

Het is niet goed mogelijk om een volledig beeld te schetsen van het vroegere bestand aan adellijke huizen, daarvoor zijn er te veel lacunes in de bewaard gebleven materie en in de bronnen.

Waar de gebouwen ontbreken, moet de kennis voornamelijk worden ontleend aan oud kaartmateriaal en topografische tekeningen, aangevuld met gegevens uit archivalia en gedrukte bronnen. Zo kunnen de uit de kadastrale minuutplans afleesbare ligging en vorm van kasteelsituaties gekoppeld aan het betrekkelijk schaarse beeldmateriaal door vergelijking met verwante sites in het stroomgebied van Maas en Nederrijn wel enig licht werpen op de ontwikkeling van het versterkte, adellijke huis in het studiegebied. Hierbij dient opgemerkt, dat het Land van Maas en Waal tot op heden voor wat betreft kastellologisch onderzoek niet in de belangstelling heeft gestaan, hoewel er beslist kasteelplaatsen zijn die voor archeologisch onderzoek in aanmerking komen: Druten, Leeuwen, Horssen, Appeltern en de ruïne van Batenburg, om slechts enkele te noemen.

Het kadastrale kaartbeeld van omstreeks 1820 geeft enige merkwaardige situaties weer die aan ronde burchten doen denken. Sommige daarvan vindt men ook nu nog in het veld terug. De plaats waar het voormalige Hof van Maasbommel heeft gestaan vertoont zo'n merkwaardige ronde aanleg. Achter het koor van de Hervormde

kerk in Leur ligt een nog altijd wat raadselachtige, hoog opgeworpen heuvel, die meer is dan een vluchtheuvel, zoals die verspreid in Maas en Waal voorkomen als wijkplaats bij overstromingen. Het meest opmerkelijke voorbeeld van een ronde burchtaanleg is wel de kasteelruïne van Batenburg, die in haar huidige vorm met uitspringende ronde poort- en woontorens dan wel grotendeels 16de-eeuws is, maar op een veel oudere aanleg teruggaat. Het is opvallend hoe in het kaartbeeld de perceelsvormen van de oude, meestal tot de Middeleeuwen terug te voeren hoeves in patroon en omvang grote overeenkomst vertonen met die van de kasteelsituaties, waarvoor ofwel van nature overstromingsvrije bouwplaatsen zijn gekozen, ofwel plaatsen waar men een kunstmatige ingreep heeft moeten verrichten door ze bijvoorbeeld hoger op te werpen. Een heel frequent voorkomende vorm is het door een gracht of uitgestrekter singelstelsel omgeven terrein, waarbij de waterlopen tevens een onderdeel vormen van een soort drainagesysteem. Vaak treft men bij de huisplaats een kleine vijver of dobbe aan, tevens de thuisbasis voor vis en gevogelte. Het agrarisch bedrijf is steeds de economische ruggegraat geweest van de kasteelbedrijven, waarvan sommige een duidelijk militaire steunpuntfunctie hebben bezeten.

In Hernen is de ontwikkeling van woontoren met aansluitende ommuurde plaats, die successievelijk met bebouwing binnen de muur wordt omringd, heel goed te volgen. Dat de feodale huizen mettertijd veranderingen hebben ondergaan, waarbij het weerbare karakter werd gereduceerd, is duidelijk te zien aan edelmanshuizen van een jonger type, dat zowel in verbouw- als nieuwbouwvorm voorkwam. Zo'n complex bestaat uit een woongebouw en een even breed vrijstaand poortgebouw met nevenruimtes en een tussen beide bouwleden in gelegen cour, die aan de zijkanten door muren is afgesloten. Een dergelijke opzet vertoonde het Huis te Druten, waarvan de stichting overigens teruggaat tot de 14de eeuw. Ook de jongere kasteelaanleg van Huis Leeuwen, dat ruggelings tegen de middeleeuwse hoofdburcht aanstond, had een dergelijke opzet, waarvan thans alleen het poortgebouw nog over is. Druten en Leeuwen laten overigens een huistype zien, dat in de volgende eeuwen de toon zal aangeven op het platteland: een blokvormig huis onder een gewoon of omgaand schilddak, meestal vijf tot zeven traveeën breed en drie traveeën diep, met vertrekken aan weerszijden van de middengang en het trappenhuis. In Appeltern is een dergelijk huis gebouwd met de zuidflank grenzend aan een restant van het feodale huis, dat men bij de 17de-eeuwse nieuwbouw heeft gehandhaafd. Een poortgebouw ontbrak hier echter, althans voorzover uit topografische afbeeldingen is gebleken. Een hek sloot het voorplein af. Buiten het omgrachte gedeelte bouwde men in de 18de eeuw bouwhuizen aan weerszijden van een nieuw geprojecteerde laan met zicht-as op de toren van Bergharen.

Een derde type, dat in Maas en Waal voorkwam en waarvan ook geen voorbeelden meer in situ zijn aan te wijzen, is het huis met parallel aan elkaar of haaks ten opzichte van elkaar staande bouwdelen, die meestal schuil gaan onder afzonderlijke kappen. Voorbeelden daarvan zijn de oudste delen van de Huizen Leeuwen en Appeltern, de Sterkenburg en de Lakenburg bij Wamel, waar die opzet nog uitkomt in de kelder van de huidige villa.

De in de tweede helft van de 17de eeuw ingezette tendens om de verouderde adellijke huizen zo veel mogelijk aan de eisen des tijds aan te passen, gezien het verloren gaan van de militaire functie, kwam in het studiegebied langzaam op gang

en bleef beperkt van omvang. Oorzaak hiervan is, dat de meeste heren hun huizen niet zelf bewoonden, maar het beheer overlieten aan een rentmeester. In Hernen vervulde een pater Franciscaan voor de familie Van Steenhuis deze functie, die hij combineerde met een pastorale taak, waartoe hij in de westvleugel van het kasteel een schuilkerk inrichtte.

Toch zijn er wel enige sporen van die vernieuwingstendens, zij het van bescheiden orde, aan te wijzen. Zo bouwde een lid van het geslacht Van Balveren, nadat hij heer van Leur was geworden, ten noorden van de kleine dorpskern omstreeks 1780 een nieuw huis van een betrekkelijk bescheiden omvang. Vervolgens vergrootte hij door een bewust aankoopbeleid ook het grondgebied. Een geheel nieuwe stichting op ruime afstand van het perceel nabij het kerkje, dat nog door de naam ‘het kasteel’ herinnert aan een vroegere voorganger.

In de heerlijkheid Horssen voldeed het kasteel aan het einde van de 18de eeuw ook niet meer aan de gestelde eisen; men brak het af en verbouwde een nabijstaande boerderij tot landhuis. Vertoont het Huis Leur een gaaf afgewerkt exterieur en is het ook inwendig een eenvoudig doch aantrekkelijk huis, Horssen laat duidelijk een 'zich behelpen' zien. Aan de smalle, naar het dorp gerichte gevel van het huis, ooit zijgevel van de boerderij of rentmeesterswoning, heeft men d.m.v. twee rijen van vier vensters, waarvan de verdiepingsvensters op een ongelukkige wijze de daklijst doorsnijden, een representatief karakter trachten te geven.

Overigens vormen Leur en Horssen de enige buitenplaatsen, waar de landschappelijke structuur van de omliggende terreinen vrij gaaf behouden is gebleven. Op beperkte schaal geëxploiteerde bosbouw naast het dominerend agrarisch bedrijf heeft hier een zeer aantrekkelijk coulissenlandschap doen ontstaan, dat men elders in de dorpspolders van Maas en Waal niet aantreft. In de lanen van beide landgoederen en in veel beperktere mate ook nog in de omgeving van het Huis Appeltern, vindt men resten terug van formele tuinarchitectuur. Aan het einde van de 18de en in het begin van de 19de eeuw zijn de meeste adellijke huizen of wat er inmiddels van over was verdwenen. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. Voor een deel waren het onrendabele en vooral weinig leefbare gebouwen. De waterstaatkundige problemen waarmee het Land van Maas en Waal in de 18de eeuw al zwaar te kampen kreeg en de daarmee gepaard gaande snelle achteruitgang van de kwaliteit van de grond leidden tot verdere verpaupering, die niet kon worden tegengegaan. De invasie van de Franse troepen in 1794-1795 is voor de meeste huizen een ramp gebleken. Uit diverse schaderapporten blijkt, hoe men heeft huis gehouden. De toen aangerichte plunderingen versnelden het definitieve einde. Het lot van het zo unieke, trotse Batenburgse slot werd door onvoorzichtig met vuur omspringende soldaten beslist. De ruïne diende de Batenburgers jaren als leverancier van bouwmaterialen. Huis Leeuwen werd bewust afgebroken in 1816, met uitzondering van het poortgebouw, dat het voorhuis werd van de huidige hoeve. In Maasbommel onderging het Huis Kronenburg eenzelfde lot, evenals trouwens Het Hof, waar zelfs de boerderij die later op de omgrachte ronde standplaats werd gebouwd al weer is verdwenen. Van sommige adellijke huizen, zoals die te Puiflijk, is buiten de vermelding in de Gelderse leenregisters niets meer bekend, dat nog een voorstelling oproept. In Wamel heeft de Lakenburg zijn bestaan tot aan het einde van de 19de eeuw kunnen rekken. Toen sloopte men het tot aan de kelderverdieping en zette er een nieuwe villa op. Het oostelijk van dit dorp gelegen Huis Sterkenburg haalde in onbewoonde staat de 20ste eeuw, maar viel al spoedig in 1907 onder de slopershamer.

Boerderijen

Op het gebied van de landelijke bouwkunst treft men in het studiegebied twee grote categorieën woon- en bedrijfsgebouwen aan: grote hoeves en kleinere boerderijen en de doorgaans veel bescheidener dijkhuizen. De grote boerderijen, met name de oudste hoeves, zijn zo gesitueerd, dat zij op de oeverwallen en donken overstromingsvrij staan; opmerkelijk is verder hun plaats ten opzichte van de bruikbaarheid van de grond. Dit komt heel duidelijk tot uiting als men de posities

van de oude bedrijven uitzet op een grondsoortenkaart. Veel bedrijven blijken nabij de grens te staan van de oeverwallen, waar de velden voor de akkerbouw liggen en de veel vochtiger voor de veeteelt geschikte kampen en broeken van de komgronden. Ofschoon de huidige gebouwen soms betrekkelijk jong zijn of een dergelijk voorkomen hebben, zijn de standplaatsen vaak eeuwenlang ononderbroken in gebruik geweest.

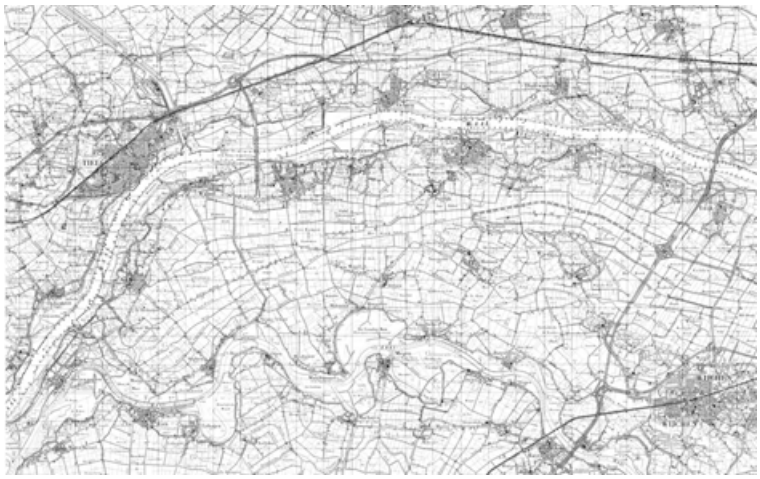
Afgezien van de bewoning en bedrijfsvoering op de randen van de stuifzandketen van Bergharen - Hernen - Leur, liggen de boerderijen in het Land van Maas en Waal op de langs de beide rivieren opgeslibde oeverwallen, aan de randen ervan of nabij de overstromingsgeulen, volgens het grillige patroon waarop ook nu nog een gedeelte van het wegennet loopt. De boerderijnamen en de perceelsnamen zeggen nog dikwijls iets over de gesteldheid van de plaats of de ontginning. De boerderijtypes in de streek hebben als gemeenschappelijk constructief kenmerk het ankerbalkgebint.

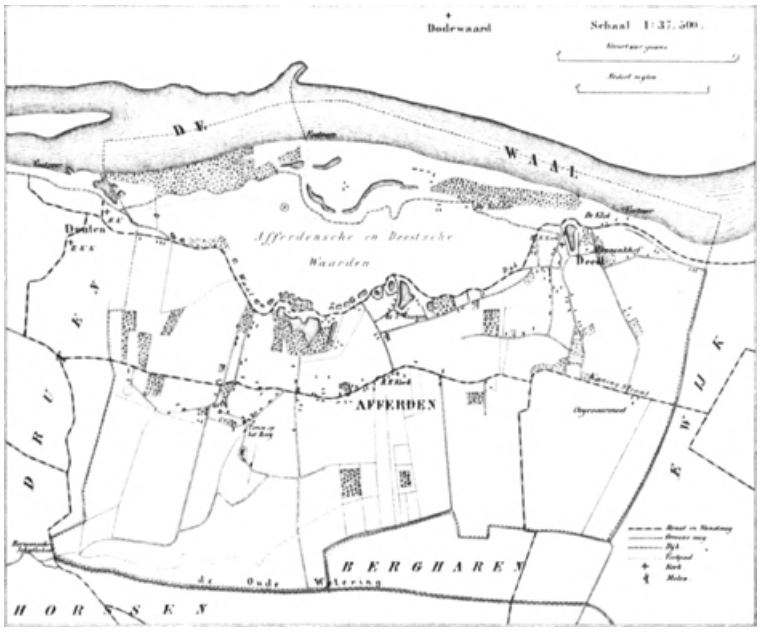
Het Land van Maas en Waal volgens de eerste Topografische en Militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1850, samengesteld uit de kaartbladen 39 (Rhenen) en 45 ('s-Hertogenbosch). Verkleinde weergave, schaal 1:70.000.

Het ruimtelijk meest voorkomende type is het hallehuis, dat zich in verschillende bouwvolumes manifesteert. Het meest eenvoudige type heeft woon- en bedrijfsgedeelte achter elkaar liggen onder een groot met riet en deels met pannen belegd zadeldak, dat aan de voor- en/of achterzijde meestal is afgewolfd. Het komt veelvuldig voor, dat het woongedeelte direct al bij de bouw of in een later stadium naar een zijde is uitgebouwd, al dan niet van een zijtopgevel voorzien. Naar beide zijden uitgebouwd heeft de boerderij een T-vormige plattegrond. Ook de ontwikkeling naar deze vorm is in diverse boerderijen aan te wijzen. De meeste boerderijen met dwars geplaatst voorhuis zijn echter als zodanig gebouwd. Aan de Maaskant, met name in het westelijk Land van Maas en Waal, is de invloed vanuit Brabant goed bespeurbaar. Hier komen elementen voor als de dwarsdeel en zelfs boerderijen die het schema vertonen van het langgeveltype, waarbij woon- en bedrijfsgedeelte niet achter, maar naast elkaar liggen. Dit type is in het dijkenlandschap bijzonder praktisch, omdat alle toegangen aan de weg of de dijk liggen. Ook boerderijtjes met een inspringende hoek komen voor, echter niet zoals in oostelijk Noord-Brabant met de inspringende hoek aan de kant van het woongedeelte, maar bij het bedrijfs-

gedeelte. Het zijn in Maas en Waal doorgaans kleine boerderijtjes en keuterijen. Vanuit de westelijke Neder-Betuwe en de Gelderse Waarden is het verschijnsel van de boven de deeldeuren overstekende kap doorgedrongen, waarvan mooie voorbeelden zijn te vinden in Dreumel en Alphen. De verschillende verschijningsvormen van de boerderijen wijzen erop dat het Land van Maas en Waal op het gebied van de landelijke bouwkunst een ontmoetingsgebied, een duidelijk grensland is. Tot aan de jaren '60 was het beeld van de landelijke architectuur betrekkelijk gaaf, nadien is zeer veel authentieks ten behoeve van bedrijfsmodernisering en nieuwe eisen op het gebied van wooncultuur verloren gegaan. Dat geldt niet alleen voor bedrijven, maar misschien nog meer voor de aan de bedrijfsvoering onttrokken boerderijen, die zijn gerestaureerd en voor bewoning geschikt gemaakt. Met name deze laatste groep heeft als monument een wel heel aparte plaats gekregen, in historisch perspectief gezien meer een ‘huls’-waarde. Zij zijn in de monumentenbeschrijving een nieuw fenomeen. Toch konden er gelukkig nog enige gave complexen indringend onderzocht worden, waarvan het resultaat in woord en beeld is weergegeven.

Kaart op blz. 18-19. Het Land van Maas en Waal volgens de meest recente Topografische en Militaire kaart, samengesteld uit de kaartbladen 39 (oost, west), 40 (west), 45 (oost, west) en 46 (west). Verkleinde weergave, schaal ca. 1:70.000.

Afb. 1. Kaart van de kadastrale gemeenten Afferden en Deest uit Kuypers Gemeenteatlas, 1867.

Afferden
Gemeente Druten

Historisch-geografische schets

Het dorpsgebied van Afferden bestaat feitelijk uit twee delen (afb. 1-3). Het zijn de oude kern op het Hoog en de jongere bebouwing aan de Koningstraat. Het Hoog is de oude dorpsdonk waar de kerk de beeldbepalende plaats innam. De bebouwing langs de Koningstraat is gelegen op een na het jaar 1000 opgeslibde oeverwal. Hier treft men een lintbebouwing aan en de voor de jongere occupatie van de oeverwallen zo karakteristieke strokenverkaveling met bewoning op de kavels. De oude kern vertoonde oorspronkelijk het beeld van de langs de randen van de donk gegroepeerde boerderijen met in het midden het kerkhof en een klein plein. De Kerkweg vormt de verbinding met de Koningstraat die over de oeverwal in oost-westrichting loopt en de belangrijkste verbinding vormt met andere langs de Waal gelegen dorpen. De voornaamste noord-zuidverbindingen zijn vanouds de Oude Weissestraat en de Schriksestraat, die het gehele gebied van de dorpspolder verdelen in drie grote blokken, respectievelijk van west naar oost: het Weijveld, het Pastorieblok en het Leutelblok. Vanuit de genoemde hoofdwegen is het verkavelings- en occupatiepatroon in zijn ontwikkeling duidelijk te volgen (afb. 2).

Een aparte positie neemt het gebied ten noorden van de Koningstraat in en met name het terrein aan de voet van de hier zeer grillig lopende bandijk, dat zowel binnen- als buitendijks sporen vertoont van toenemende druk van de rivier. Men ziet er opmerkelijke waaiencomplexen, alle het gevolg van dijkdoorbraken. In de omgeving van de dijk vindt men bijna uitsluitend kleinschalige boerenwoningen en dijkhuizen met uitzondering van een hoeve als ‘De drie Waaijen’. De belangrijkste boerderijen treft men evenwel aan langs of in de nabijheid van de Koningstraat. In het midden van de 19de eeuw is het zwaartepunt van de dorpsbebouwing van het Hoog naar de Koningstraat verlegd. Pas in de tweede helft van de 20ste eeuw is in het gebied tussen Koningstraat en het Hoog het accent weer wat verschoven. Een belangrijke impuls tot die verschuiving gaf de verplaatsing van het kerkelijk centrum, eerst naar de grens met het dorpsgebied van Deest en later naar de omgeving van het kruispunt van de Koningstraat met de Schriksestraat en De Pas.

In de Afferdense en Deestse Waarden die door het terugleggen van de Waalbandijk een aanzienlijke oppervlakte hebben, is op de steenfabrieken na geen bebouwing. De waarden dragen talrijke littekens van het harde rivierregime in de vorm van diverse kleine waaien en strangen. De steenfabriek Turksweerd staat ter plekke van een tot in de 19de eeuw bewoond adellijk huis.

Dorpstoren op het Hoog

Op het Hoog staat als laatste overblijfsel van de middeleeuwse dorpskerk die in 1838 werd afgebroken, de 14de-eeuwse bakstenen toren, die sedert 1974 eigendom is van de burgerlijke gemeente Druten (afb. 4-9).

Afb. 2. Verpondingskaart van Afferden uit 1809. R.A.G., Arnhem.

Afb. 3. De kern van het dorp Afferden volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

Bronnen

- Literatuur. Van der Aa I (1839), blz. 59-60; Schutjes III (1872), blz. 59-64; Jaarverslag R.C.M., 1905, blz. 14; Voorl. Lijst 1917, blz. 63; Weiler 1935 (Ukb. S.X.), blz. 27-28 (nr. 37), 36-37 (nr. 46), 72 (nr. 91), 81 (nr. 103), 275 (nr. 406); Wilkes 1937, blz. 2, 6, 10, 19, 56, 553, 557; Stüwer 1938, blz. 156; Maris 1939, blz. 315; Oediger 1940, blz. 46 (nr. 67); Wijnaendts van Resandt 1943, blz. 16; Wilkes 1952, nr. 1384; Ten Boom 1974/75, blz. 127-128; H. Croonen, Geschiedenis van Afferden, getypt manuscript, z.j.
- Archivalia. A.R.A. Den Haag, archief Min. van Binnenl. Z., afd. K. en W., portef. nr. I; stukken m.b.t. de toren, 1905-1906.
- Afbeeldingen. I Gewassen pentekening, toegeschreven aan N. Wicart, 18de-eeuws, Part. Collectie R.K.D., Den Haag; de kerk met toren gezien vanuit het noorden (afb. 4).
  2 Gravure door A.L. Koster, afgebeeld in: 'De Aarde en haar Volken', 1901, blz. 125; gezicht op het dorp Afferden.
  3 Schets van de torenromp door A. Mulder, Collectie R.D.M.Z., schetsboek Mulder 51.

Afb. 4. De middeleeuwse kerk van Afferden in de 18de eeuw, getekend door N. Wicart, R.K.D., Den Haag.

Afb. 5. De middeleeuwse kerk op het Hoog volgens het kadastraal minuutplan.

Afb. 6. De middeleeuwse toren op de R.K. begraafplaats op het Hoog volgens nette plan.

Geschiedenis

De middeleeuwse kerk van Afferden, toegewijd aan de H. Victor en Gezellen, is een van de oudste kerkgebouwen in het Land van Maas en Waal geweest. Mogelijk stond hier reeds in de Karolingische tijd een godshuis. Een op 20 mei 1985 uitgevoerd bodemonderzoek heeft geen fundamenten van schip en priesterkoor aan het licht gebracht. Door intensief gebruik van het kerkhof met name ter plekke van de voormalige standplaats van de kerk zijn alle sporen uitgewist. Men moet derhalve volstaan met schaarse historische gegevens.

In 1165 rees een geschil tussen de St.-Victorskerk in Xanten en de St. Andreas in Keulen, dat door de Keulse aartsbisschop Rainald van Dassel in het voordeel van de kanunniken van Xanten werd beslecht. Zij zouden de kerk van Afferden voor altijd bezitten en van de inkomsten jaarlijks 3 mark ontvangen, terwijl de rest aan de kelnarij zou toevloeien. Geen proost zou de kerk van het Stift mogen vervreemden. In 1176

werd het Stift nogmaals, nu door aartsbisschop Philips I van Keulen, in het bezit van Afferden

bevestigd en eveneens in 1225, door de kardinaal-legaat Konrad, bisschop van Porto. De kerk bezat twee beneficiën, de vicarie van St. Antonius Abt en van de H. Anna en Catharina, waarvan Schutjes de goederen omschrijft. In 1615 vestigde zich in Afferden de eerste predikant die bezit nam van de kerk op het Hoog. De inkomsten van de St.-Antoniusvicarie dienden in 1617 voor reparatie van de kerk. De katholieken namen in de periode 1663-1710 vooral hun toevlucht tot Megen en Ravenstein. De Hervormde gemeente Afferden was in het begin van de 17de eeuw kerkelijk verenigd met Puiflijk en een tijdlang met Druten en Boven-Leeuwen. In 1672 kwam de kerk weer voor korte tijd in handen van de katholieken, maar in 1675 werd de parochie al weer opgeheven na het vertrek van de Fransen. De toenmalige pastoor Bernardus van Oell, een conventuaal uit het klooster te Kleef, werd na een gevangenschap in de z.g. 'papenkelder' van het Huis te Leeuwen verbannen. In 1711 werd aan de katholieken toegestaan dat zij een schuurkerk bouwden op de grens van de dorpsgebieden van Afferden en Deest. De schuurkerk met pastoriewoning onder één kap werd gebouwd aan de Koningstraat tegenover de Molenweg. In dit uiterlijk niet als kerk herkenbare godshuis nam pastoor Petrus Reesen, een Franciscaan uit Megen, zijn intrek.

In 1801 legden de katholieken wettig beslag op de oude kerk op het Hoog, die zij tot 1833 alleen op zon- en feestdagen gebruikten, want ook de schuurkerk aan de Koningstraat bleef mede ten gerieve van de dorpsbewoners van Deest in gebruik. In 1833 brak men de schuurkerk af en werd met steun van het Rijk onder het pastoraat van Arnoldus Bruysten, die Afferden bediende van 1828-1850, een Waterstaatskerk gebouwd. Van de bouwvallige schuurkerk die bij publieke verkoop slechts *f*500,- opbracht aan afbraakmateriaal zijn twee eiken gebinten, herkenbaar aan de ingebrande contouren van een door wijnranken omgeven duif, opnieuw gebruikt in het achterhuis van een tegenoverstaande boerderij aan de Koningstraat. Nadat de Waterstaatskerk was voltooid, werd de middeleeuwse kerk op het Hoog buiten gebruik gesteld en in 1838 met uitzondering van de toren afgebroken. De toren heeft bij een storm in 1908 de noodbekapping verloren, die sedert 1900 het sterk verwaarloosde met pannen belegde tentdak verving. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn de zolderingen uit de toren gesloopt. Na jarenlang als open karkas aan weer en wind te hebben blootgestaan, is in 1976 de torenromp gerestaureerd en met een lage kap afgedekt.

+Torenromp Materiaal

+ Het torenlichaam is opgetrokken in baksteen, formaat 26 × 12/13 × 4/5,5 cm, 10 lagen 69 cm, van donkerrode tint, gemetseld in staand verband met daartussen licht geelgroen verglaasde koppen, die echter geen patroon vormen. Aan het plint zijn in de 19de eeuw jongere materialen gebruikt. Ook de bovenste lagen wijken in kleur iets af. De oostmuur van de toren, feitelijk de westmuur van een ouder kerkschip, is opgebouwd uit tufsteen, brokken onregelmatige natuursteen (kolenzandsteen en keien), deels afwisselend met baksteen toegepast. Tussen de stroomlagen van de natuursteen zijn ook gebakken tegels of dakpanfragmenten verwerkt. Door bepleistering is het beeld zeer fragmentarisch.

+Plattegrond, schipmuur en toren

+ De toren beslaat een bijna vierkante plattegrond en heeft een muurdikte van ongeveer 1,10 m (afb. 8). De oostmuur is wat dikker omdat deze bestaat uit de westmuur van het in 1838 afgebroken schip en de bakstenen oostelijke torenmuur, die samen

een dikte van 1,50 m bezitten. Aan de buitenzijde van de toren is die muurdikte van de westmuur van het kerkschip nog duidelijk af te lezen, namelijk 62 cm. De oorspronkelijke toegang tot het kerkschip is nog aanwezig; van de met een flauwe segmentboog gedekte ingang kan men de oorspronkelijke breedte in het torenportaal nog waarnemen. Twee eenvoudig geprofileerde rood zandstenen blokken onder de segmentboog laten zien dat men hier met de westmuur van het schip als buitenmuur te doen heeft (afb. 7). Ten behoeve van de huidige, in een houten kozijn gevatte deur, die smaller is dan de oorspronkelijke toegang, heeft men in de 19de eeuw in afwijkende baksteen hoekvullingen gemetseld. De dikte van de westmuur aan weerszijden van de middeleeuwse doorgang is 73 cm en daarmee ongeveer een steenbreedte dikker dan de muurdikte van 62 cm die bij de hoeken kan worden waargenomen. Het verschil is alleen verklaarbaar als klamp tegen de tufstenen ondermuur van het voormalig kerkschip, dat in oorsprong van ouder datum zal zijn dan de daarin later aangebrachte toegang van baksteen met de rood zandstenen lateidragers. De toren is tegen de westmuur van de kerk koud aangezet en is met de bovenbouw half op de bestaande muurdikte van de schipmuur gebouwd.

+ Uitwendig gaat het muurwerk van de toren, behoudens een versnijding bij het plint, zonder versnijding en ongeleed op tot aan de torenkap (afb. 9). De toren heeft oorspronkelijk geen westingang gehad, maar was alleen vanuit het kerkschip toegankelijk. In de zuid- en westmuur zitten op regelmatige afstand nog kortelinggaten; die in de noordelijke torenmuur zijn dichtgezet met baksteen. De indeling van de gevels met spleetvensters en galmgaten was rondom gelijk. Bij het torenportaal en de twee verdiepingen daarboven zijn nu ten dele dichtgezette spleetvensters aanwezig, die men inwendig nog uitstekend kan waarnemen. De galmgaten zijn spitsbogig, hebben een achtkantig bakstenen deelzuiltje en zijn gevat in een rondbogige spaarboog. Het plint heeft aan de westzijde nog zijn oorspronkelijke profilering behouden en aan het westelijk deel van de noordmuur. De in de 19de eeuw doorgebroken westingang is na afbraak van het kerkgebouw spoedig gedicht. De toren heeft tot circa 1906 zijn oorspronkelijke eikehouten kapconstructie gehad. De spits was afgetopt mede ten behoeve van een ooievaarsnest. Volgens rapporten van A. Mulder en W. Scheepens, opgemaakt in 1905 en 1906, was hij eenvoudig te herstellen door het vernieuwen van enige sparren en pannen. Op aanwijzing van een plaatselijk deskundige is kort daarop besloten de oude constructie te vervangen door een bijna plat dak.

+Uitwendig

+ Inwendig vertoont de toren beganegronds nog duidelijke restanten van een stenen koepelgewelf als dekking van de door spleetvensters verlichte portaalruimte. Hierboven lagen oorspronkelijk twee tussenverdiepingen en de klokkeverdieping met vloeren op enkelvoudige balklagen. De vloeren zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog uit de toren gesloopt. De balkconstructie laat zich aflezen uit de balkgaten die respectievelijk in de oost- en westmuur (onderste vloer) en in de noord- en zuidmuur (bovenste vloer) zitten. De bovenste vloer onder de klokkezolder is door middel van een moerbalk extra versterkt in verband met het gewicht van de voormalige klokkestoel. Is de muurdikte van de toren in het overwelfde portaal 110 cm, daarboven neemt ze af tot ongeveer 90 cm zonder inwendig te versnijden. Opmerkelijk is ook de constructie van de torenvensters met een houten latei en geklemd gemetselde platte bakstenen onder de rollagen.

+Inwendig

+ Van de gedaante van het middeleeuwse kerkgebouw is niet meer bekend dan het beeld dat de aan N. Wicart toegeschreven tekening (afb. 4) ervan weergeeft. Het was een kerkgebouw met een eenbeukig schip en een wat lagere koorpartij. Ook het kadastraal minuutplan (afb. 5) vertoont een eenbeukig schip met polygonaal gesloten koor zonder aanbouwen. De nok van het middeleeuwse schipdak lijkt blijkens de 18de-eeuwse tekening lager gelegen dan de top van het driehoekige veld dat zich in de vorm van een buitenbepleistering met blokverdeling aftekent tegen de huidige oostelijke torenmuur. Of het schip in zijn 19de-eeuwse gedaante dezelfde hoogte had als in zijn laat-middeleeuwse vorm, valt moeilijk uit te maken. In elk geval is het schip breder geweest dan de toren. Sporen van een dakmoet behorend bij een ouder en lager kerkschip zijn tegen de oostmuur van de toren mede door de pleisterlaag niet waarneembaar. Uit de toepassing van het natuursteenmateriaal in het onderste gedeelte van de schipmuur is af te leiden dat hij behoort tot het kerkgebouw in een van zijn oudste fases (romaans werk). Het bovengedeelte van die

+Het afgebroken kerkgebouw

westmuur is vermoedelijk bij een latere verhoging van het schip tot stand gekomen, waarbij men in de oudere ondermuur een nieuwe ingang maakte in baksteen (vroeg-gotisch werk). Tegen deze westmuur en deels erop bouwde men tenslotte in de 14de eeuw de toren in een zeer eenvoudige overgangsstijl.

*Luidklok

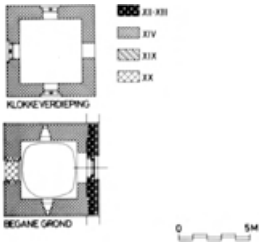
+ In de toren hing een luidklok, diameter 100 cm, versierd met herten en bokken op de bovenrand en een vitragemotief op de onderrand. De klok die na de bouw van de neogotische kerk aan de Koningstraat op de nieuwe toren is geplaatst, werd in de Tweede Wereldoorlog versmolten. Het opschrift luidde:

F : EBBINKHUYSEN pastor te Afferde en Deest / W : VAN KERKHOF en W : VAN DER WEERDE buurmeesteren // HENRICUS PETIT me fecit anno Domini 1806. // Tot Afferdens Profijt soo ben ik hier / en roep die van Deest door mijn gehuyl en getier. / dat sij komen ter kerken. / als sij niet en werken.

N.B. Franciscus Ebbinkhuysen was pastoor van Afferden en Deest gedurende de jaren 1786-1818.

Afb. 7. Interieur van het torenportaal gezien in oostelijke richting met de toegang in de westmuur van het voormalige schip (opn. 1984).

Afb. 8. Horizontale doorsneden van de middeleeuwse toren op begane grond en klokkeverdieping.

Afb. 9. De toren op het Hoog met de westmuur van het voormalige kerkschip gezien vanuit het zuidoosten (opn. 1977).

Torenuurwerk In de R.K. kerk hangt als curiositeit nog een tweetal raderen van het 19de-eeuwse torenuurwerk, dat oorspronkelijk stond opgesteld op de eerste verdieping van de toren op het Hoog. Op het grote tandwiel staat de volgende inscriptie: ‘Dit geheel is hermaakt en gerepareerd door Petrus Oppers koster en onderwijzer der jeugd te Leuth. het jaar onzes Heeren 1831. onder den Heer J.H. Rijer Burgem^{r} van Druten & Afferden’. Op de spaken van het kleine tandwiel: ‘AN/NO/18/31’.

Rooms-Katholieke kerk

Aan de Koningstraat nr. 45 staat de aan de H.H. Victor en Gezellen toegewijde R.K. parochiekerk, een door architect C. Weber uit Roermond in 1890-1891 gebouwde driebeukige kruisbasiliek met onvoltooid gelaten toren (afb. 10-12). De kerk is de opvolgster van de in 1833 gebouwde Waterstaatskerk die meer oostelijk aan de Koningstraat heeft gestaan op de grens van Afferden en Deest.

Afb. 10. De R.K. kerk van St.-Victor en Gezellen aan de Koningstraat gezien vanuit het oosten (opn. 1976).

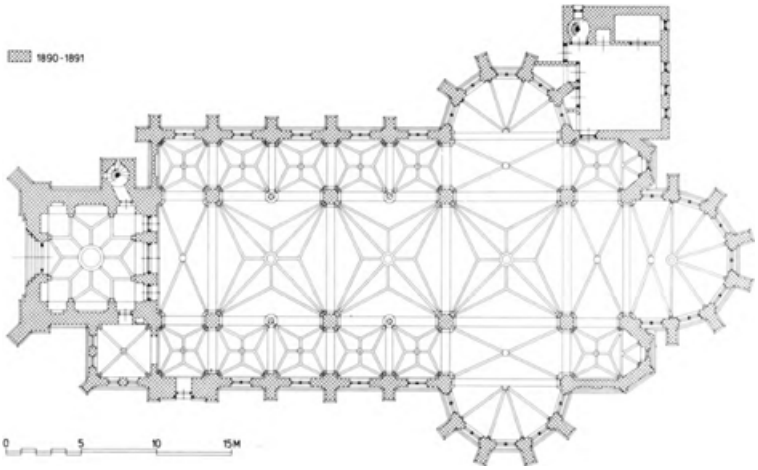
Bronnen

- Literatuur. Van der Aa I (1839), blz. 60; Kalf 1906, blz. 396; Rosenberg 1972, blz. 111-112; Van Helvoort 1974 (ms. Weber), blz. 27-30 en bijl. I-VI; H. Croonen, Geschiedenis van Afferden, manuscript z.j. in parochiearchief.

Geschiedenis

Het bezit van de in 1801 opnieuw verworven middeleeuwse kerk op het Hoog die veel te klein was en van een bouwvallige schuurkerk aan de Koningstraat uit 1711 (zie blz. 25) deed de kerkbestuurders van de parochie Afferden en Deest besluiten om op 27 juni 1830 een rekest naar koning Willem I te zenden, waarin een subsidie van *f*14.000,- werd gevraagd voor de bouw van een nieuwe kerk en pastorie. Bijzondere omstandigheden, te weten de erg drassige terreingesteldheid en de financiële onmacht van de door veel dijkdoorbraken geplaagde arme bevolking, verklaren de hoge subsidieaanvraag. Na een toezegging van *f*8.000,- begon men onder het pastoraat van Arnold Bruysten met de bouw van een nieuwe kerk bij de oude schuurkerk. Het gebouw werd uitgevoerd naar een door Pieter Verwaayen uit Nijmegen vervaardigd ontwerp, waarbij de Waterstaatsingenieur H.F. Fijnje de supervisie hield. Een vroeger plan voor kerk en pastorie door de Nijmegenaar J.G. Graat is waarschijnlijk afgekeurd. De bouw van de pastorie bleef voorlopig achterwege; zij kon pas in 1838 worden gerealiseerd. In 1833 kon aannemer H. de Kok beginnen met de bouw, waarvoor 272 500 stenen per schip uit Millingen a.d. Rijn werden aangevoerd. Het werd een kerkgebouw van drie traveeën lengte met een toren, waarvan de bekroning tot 25 m reikte.

Het hoogaltaar, vervaardigd voor *f*1.000,- door Buis (Beuyssen) uit Boxmeer, werd geschonken door de gebroeders Aard, Peter en Johannes van Weerden. Van de twee zijaltaren kwam er een uit de kerk op het Hoog en was het ander, het H. Kruisaltaar, afkomstig uit het Augustinessenklooster in Venray. Deze altaren, de preekstoel met evangelistenfiguren op de kuip en de rijk gesneden communiebank, die evenals de veertien op doek geschilderde kruiswegstaties, was geschonken door de familie De Pélichy, zijn in 1891 overgedragen aan armlastige kerken.

Afb. 11. Plattegrondtekening van de R.K. kerk.

Toen Deest in 1858 werd verheven tot zelfstandige parochie, was de plaats van de Waterstaatskerk nabij de gemeenschappelijke grens van de beide dorpen voor de inwoners van Afferden excentrisch komen te liggen. In 1886 werd nabij de kom van het dorp aan de Koningstraat grond aangekocht. De toekomstige bouwplaats werd in 1890 opgehoogd met zand, afkomstig van het Hoog, de Weem en de Kerke-akkers, allen gelegen rondom het oude kerkhof. De grondwerkzaamheden begonnen op 12 maart 1890 en op 16 juli daaropvolgend legde pastoor W.Th.G. Otten de eerste steen. De kerk werd gebouwd in neogotische stijl naar ontwerp van architect C. Weber, hoewel aanvankelijk een voorkeur bestond voor een gebouw in neoromaanse stijl, dat echter te kostbaar zou worden. De kerkbouw kon worden gefinancierd uit de nalatenschap van de dames Wilhelmina en Maria van Welie. Eerstgenoemde was reeds geruime tijd overleden (3-7-1881) en haar zuster stierf op 4-1-1890, waarna men vrijwel meteen met de werkzaamheden is gestart.

In september begon de toren verzakkingsverschijnselen te vertonen. Men had verzuimd te heien. Ook de fundamenten voldeden niet. Bij een hoogte van 17 m werd de bouw in oktober gestaakt. Ook was het toezicht van architect Weber en opzichter W. Wijsbeek uit Uden onvoldoende geweest. Nadat een commissie van deskundigen, bestaande uit architect P.Th. Stornebrink uit Wijchen, aannemer De Rooy uit Tilburg en twee rijksingenieurs, ter plaatse poolshoogte was komen nemen, besloot men om binnen en buiten de toren 70 palen van 10 m lengte te heien en deze door ijzeren kespen te verbinden. Hierop zijn onder de fundamenten door 63 ijzeren balken geplaatst, tezamen een rooster vormend, waarop de toren kwam te staan. Tenslotte werden de fundamenten verbreed, ijzeren koppelstangen ingemetseld en contreforten aangelegd. Door deze tegenslag was de begroting ver overschreden. Voltooiing van de toren tot de spits zou nog eens *f*9050, - hebben gekost. Op advies van het bisdom werd de toren tot de nok van het kerkdak opgetrokken. Op voorstel van Stornebrink zouden de gewelven in de kerk als stucgewelven moeten worden uitgevoerd. De kerk bleek echter solieder dan men verwachtte en kreeg toch gewelven van IJsselsteentjes. Door verkoop van onbezwaarde effecten ter waarde van ruim *f*15000, - konden de overschreden kosten worden

betaald. Op 13 november 1891 kon de kerk na inzegening in gebruik worden genomen; pas in augustus 1903 vond de inwijding plaats.

+ De kerk is geheel opgetrokken uit baksteen, handvormsteen en geglazuurde profielsteen;+ voor onderdelen als kapitelen, consoles, lijstwerk, venstertraceringen en dergelijke is voornamelijk Savonnières toegepast; de ronde schipkolommen zijn van gepolijst zwart graniet. *+Kerkgebouw* *+Materiaal*

+ Het kerkgebouw is een driebeukige, basilikale kruiskerk. Het schip ter lengte van twee en een halve travee, dat wordt voorafgegaan door de toren, is ingedeeld volgens het alternerend stelsel (afb. 11). Het koor en de transeptarmen hebben een 5/10de sluiting, alle voorafgegaan door respectievelijk twee en een smalle travee die op de viering aansluiten. Aan weerszijden van het priesterkoor sluiten lage zijkapellen aan. Tegen de oostzijde van de toren, in het verlengde van de rechterzijbeuk, bevindt zich de doopkapel. Tegen de westmuur van de toren staat een traptoren. Het gebouw is niet georiënteerd; de lengte-as loopt noord-zuid met het priesterkoor in noordelijke richting. *+Plattegrond*

+ De kerk is uitwendig in een betrekkelijk sobere neogotische vormentaal uitgevoerd voor wat betreft de detaillering. De polygonale sluiting van de transeptarmen en de daarin aangebrachte hoge smalle vensters geven niettemin aan het bouwvolume een heel eigen karakter, ondanks het feit dat het gebouw een door bouwcalamiteiten onvoltooide toren bezit. Een houten angelustoren op de viering met een zeer spitse naaldbekroning vormt nu het hoogste punt (afb. 10). Hoe de toren zou hebben moeten worden, is bij ontstentenis van de bouwtekeningen niet bekend. *+Kerk uitwendig*

+ Het interieur wordt gekenmerkt door de toepassing van kleurige baksteen en tamelijk plastisch uitgevoerde bouwonderdelen (afb. 12). De belijning van de binnenruimte wordt voor een belangrijk deel gevormd door de ronde schalken in de wandopbouw en de forse ribben van de gewelven. Het alternerend stelsel in het middenschip, door Weber ook in Overasselt toegepast, maakte het mogelijk de middenbeuk grotendeels met stergewelven te overkluizen gelijk aan die in de viering. De smalle traveeën die de transeptarmen vormen en de smalle middenbeukstravee op de overgang naar de zangkoorruimte in de toren hebben boven de arcadeboog een schijntriforium. Het picturale en plastische element komen in de zijbeuken in wand- en gewelfopbouw door de meer gedrongen verhoudingen nog pregnanter uit, waaraan ook de kruiswegstaties van F. de Vriendt nog eens extra bijdragen. *+Kerk inwendig*

+ De inventaris is voornamelijk laat 19de-eeuws, doch bevat een middeleeuwse piëta en enig oud vaatwerk, afkomstig uit het oud bezit van de kerk. *+Inventaris*

+ *Hoogaltaar* (afb. 12). Kalksteen, niet gepolychromeerd; ontworpen door architect C. Weber en uitgevoerd door het atelier van de Gebr. De Kort, Vught; 1893. Sobere neogotische mensa, rustend op vier marmeren zuiltjes en een achterwand met een lege vierpas, geflankeerd door blinde driepas-arcaden. Op de retabel staan naast de expositietroon beelden van een priester in toga en superplie (door het ontbreken *+Altaren*

van een attribuut niet als een bepaalde heilige identificeerbaar) - Bonifacius - Willibrordus - Leonardus van Veghel; uiterst links en rechts een engel met banderol. Tabernakel, bekleed met koper, waarin twee engelen met rode email aureool onder traceerwerk. *Maria-altaar*. Kalksteen, niet gepolychromeerd; ontworpen door C. Weber, uitvoering door Gebr. De Kort, Vught; 1893; neogotiek. Het altaarblad rust op een achterwand met reliëfkruis in vierpas tussen twee arcaden en aan de voorzijde op vier marmeren zuiltjes met koolbladkapitelen. Op het blinde tabernakel staat een A.M.-monogram en het wordt bekleed door een kruisbeeld. Retabel met links en rechts twee engelen met banderollen, waartussen reliëfs: Annunciatie en Kroning van Maria.

Jozef-altaar. Kalksteen, niet gepolychromeerd; ontworpen door C. Weber, uitvoering door Gebr. De Kort, Vught; 1893; neogotiek. Altaarblad als bij Maria-altaar; op het tabernakel S.J.-monogram met daarboven een kruisbeeld. In de retabel twee reliëfs: Huwelijk van Maria en Jozef - Dood van Jozef.

- Literatuur. Registrum Memoriale 11; blz. 7.

Afb. 12. Het interieur van de R.K. kerk, gezien naar het priesterkoor (opn. 1976).

+ Preekstoel. Steen; ontwerp C. Weber, uitvoering Gebr. De Kort, Vught; 1898; neogotiek. Vierkante voet, waarop zuilenbundel en achtzijdige kuip met vier reliëfs, voorstellende de vier westerse kerkvaders in spitsboognissen: Augustinus, Ambrosius, Gregorius en Hieronymus. Rondende, gepolychromeerde, smeedijzeren trapleuning. *+Preekstoel*

+ Doopvont met hefkraan. Hoogte bak 110 cm, hoogte deksel 100 cm, diameter deksel 50 cm; zwart marmer, geel koper en smeedijzer; 1896 of 1897. Achtzijdige vont met verguld traceerwerk; achtzijdig, torenvormig deksel; smeedijzeren hefkraan met vierpassen en ranken, gepolychromeerd. *+Doopvont*

- Literatuur. In parochie-archief, Schrift ‘Inkomsten uit de nalatenschap van M. van Welie’.

+ Het orgel is een in oorsprong door de orgelmaker F.C. Smits uit Reek vervaardigd instrument, dat in 1851 voor de Waterstaatskerk van Afferden-Deest werd geleverd en *+Orgel*

Afb. 13. R.K. kerk. Piëta, eikehout, toegeschreven aan Hendrik Douverman, circa 1520 (opn. 1976).

Afb. 14. R.K. kerk. Maria met Kind, doek, kopie naar A. van Dijck, 19de eeuw.

in 1895 werd overgeplaatst naar de neogotische kerk door de Gebroeders Gradussen uit Winssen, die tevens een verbouwing aan het orgel uitvoerden. De orgelkast in neogotische trant is tegen de zijmuur van de toren geplaatst met aan de vanuit de kerk zichtbare zijde de speeltafel en een smal front bestaande uit een pijpenveld en een pijpentoren met ajour panelen. De kast is ondanks de neogotische modificaties nog ten dele van Smits.

Over de historie van het orgel is het volgende bekend. Volgens stukken aanwezig in het parochie-archief werd op 4 november 1850 een akkoord gesloten voor de levering van een nieuw orgel voor de kerk van Afferden en Deest tussen het kerkbestuur, bestaande uit pastoor A. van Hoogstraten, de kerkmeesters W. van Welie en C.G. Kouwen enerzijds en Franciscus Cornelis Smits Mr. Orgelmaker te Reek anderzijds. De levering daarvan zou tegen 8 september 1851 geschieden, volgens de in het bewaard gebleven bestek omschreven dispositie, 18 stemmen omvattend gelijkelijk verdeeld over Groot Manuaal en Positief, met drie blaasbalken 4 en 8 voet. Het orgel werd begroot op *f*2.500, -; de kast, te vervaardigen door H. Smits uit Cuyck, begroot op maximaal *f*500, -, kostte tenslotte *f*300, -. Ook het bestek van wijziging en overplaatsing d.d. 8 februari 1895 is bewaard gebleven. Het blijkt echter, dat de Gebr. Gradussen nog meer hebben vernieuwd dan daarin staat vermeld. Zo is

vrijwel het gehele prestantenkoor vernieuwd en veel pijpwerk afgesneden of ingesneden om tot ‘Parijse diaposon’ te komen in plaats van de oude kamertoon. De orgelmakers betrokken het pijpwerk van meest Belgische en Duitse orgelpijpfabrieken. Een en ander kwam de artisticiteit van het instrument niet ten goede. Het is een Gradussenorgel met nogal wat Smits-materiaal geworden. Blijkens kwitantie van 1 mei 1896 kostte de verbouwing *f*1.250, -.

- Literatuur. Van Os, 1978, blz. 55; Rapport betreffende het orgel in de R.K. parochiekerk te Afferden (G), door J.J. van der Harst, juni/juli 1983, postarchief R.D.M.Z.

Het pijpwerk heeft de volgende kenmerken:

Bourdon 16′ bas/discant, bas hout, rest metaal, Smits
Prestant 8′, bas zink, rest metaal, fabriekspijpwerk, 1896

Bourdon 8′, groot octaaf hout, rest metaal, Smits
Violoncello 8′, C t.e.m. Fis gecombineerd, grotere zink, rest metaal, fabriekswerk 1896
Fluit 8′, Smits, in groot octaaf gecombineerd met Bourdon 8′
Holpijp 8′, Smits, groot octaaf hout, rest metaal
Fluit 4′, Smits, 12 hoogste cylindrisch open
Prestant 4′, C t.e.m. Fis″ fabriekspijpen uit 1896, hoogste 12 van Smits
Fugara 4′, bas-pijpwerk uit 1896, discant Gambapijpen van Smits
Octaaf 2′, grotendeels pijpwerk van Smits
Harmonica 8′, doorslaand tongwerk van Smits
Trompet 8′, ruig zuidelijk tongwerk van Smits.

De dispositie luidt:

Manuaal 1, Positief	Manuaal II, Hoofdwerk
Bourdon 8′	Bourdon 16′ bas/disc.
Fluit 8′	Prestant 8′
Fluit 4′	Holpijp 8′
Fugara 4′	Prestant 4′
Harmonica 8′	Violoncello 8′
	Octaaf 2′
	Trompet 8′

*Biechtstoelen

+ Twee biechtstoelen. Baksteen en kalksteen; ontwerp C. Weber, uitvoering van de sculptuur door Gebr. De Kort, Vught; 1893. Driedelig front met wimberg boven de middeningang; twee zij-ingangen; links en rechts gipsen beeldjes van Petrus en Maria Magdalena en de Goede Herder en David; in de wimberg: Geestesduif en Lam Gods.

*Marmeren wandbekleding

+ Wandbekleding van marmeren panelen in transept (tweemaal vijf panelen) en in het koor (zes panelen), respectievelijk uit 1890 en 1901. Ingegroefde motieven. In het koor symbolen binnen spitsboogmotieven.

*Beelden

+ *Piëta* (afb. 13). Hoogte 78 cm; eikehout; Hendrik Douverman; circa 1520. Gerestaureerd door W. Mares in 1974. Het dode lichaam van Christus steunt op de rechterknie van Maria, die zijn hoofd met haar rechterhand steunt. In bruikleen aan het Nijmeegs Museum ‘Commanderie van St. Jan’.

- Literatuur. Cat. 's-Hertogenbosch 1913, nr. 760; Bouvy 1947, blz. 188; G. de Werd, Een onbekende Piëta ca. 1520 door Hendrik Douverman te Afferden (Gld), in Antiek 6 (1971-1972), blz. 674.

Maria met Kind. Hoogte 50 cm; gepolychromeerd hout; XIX A. Staande Maria, met kroon en scepter, draagt op haar linkerarm het Kind, eveneens gekroond en met wereldbol in de linkerhand. In glazen kastje.

Staakmadonna. Hoogte 95 cm; gepolychromeerd hout; vermoedelijk uit 1851, daar in dat jaar een nieuwe troon voor O.L. Vrouw wordt geplaatst.

Jozef. Hoogte 160 cm; wit en goud geverfd hout; W. de Kort, Vught; 1873. Staande figuur met leliestaf.

Antonius van Padua. Hoogte 160 cm; wit en goud geverfd hout; W. de Kort, Vught; 1877. Staande heilige met leliestaf en Christuskind.

Antonius Abt. Hoogte 160 cm; wit en goud geverfd hout; W. de Kort, Vught; 1875. Heilige, staande in monniksgewaad, in de rechterhand een geopend boek, in de linkerhand een staf met bel; aan zijn voeten een varken.

Victor. Hoogte beeld 200 cm, hoogte voetstuk 60 cm; wit en goud geverfd hout; W. de Kort, Vught; 1875. Staande heilige, als krijgsman gekleed, met speer, vaandel en palmtak; voluutvormig voetstuk met bladmotief.

Goede Herder. Hoogte circa 175 cm; gepolychromeerd hout; Gebr. De Kort, Vught; 1908; neogotiek. Christus, staande met lam en staf.

Wilhelmus. Hoogte 175 cm; gepolychromeerd hout; Gebr. De Kort, Vught; 1908; neogotiek. Staande monnik met staf en schedel aan zijn voeten.

[+] *Triomfkruis* (afb. 12). Levensgroot; gepolychromeerd hout; Gebr. De Kort, Vught; 1898; neogotiek. Kruis met vierpassen, waarin evangelistensymbolen. [+]*Kruisbeelden*

Missiekruis. Minder dan levensgroot; gepolychromeerd hout; vermoedelijk Gebr. De Kort; 1912; neogotiek. Kruishout met geschilderde evangelistensymbolen.

Altaarkruis. Kerkzilver; 1894. Driezijdige voet op klauwpootjes; op de zijden van de voet engelen; ronde stam met ronde, bolvormige nodus met florale motieven; de kruisbalken eindigen in driepassen. Inscriptie op de achterzijde van de dwarsbalk: 'Van de Fam Schouten - kruis en zes kandelaars - Driewaayen 1894'. Zie voor de kandelaars blz. 37; Drie Waayen is een hoeve aan de Waalbandijk, zie blz. 44.

+ Veertien kruiswegstaties in reliëf. Afmetingen 100 × 132 cm (10 ×) en 100 × 55 cm (4 ×); gips; signatuur in elfde statie: F. de Vriendt, Burgerhout (België); 1893. In marmeren omlijsting nog vier reliëfs van staande engelen met banderollen. Vergelijk de identieke afgietsels in de R.K. kerken van Maasbommel (blz. 290) en Hernen (blz. 428). *+Kruiswegstaties*

+ Schild. Hoogte 75 cm; gepolychromeerd hout; 1908. Ter herdenking van het zilveren priesterjubileum van pastoor Otten, met het opschrift: '1883 - 1908 - W - Otten - Pastoor'. In reliëf: boek, kruis, stola, kelk met hostie. *+Schild*

+ Muur- en gewelfschilderingen, deels op linnen geschilderd en tegen de wand aangebracht; gesigneerd en gedateerd: 'P.N. de Boer inv. et pinx. 1896'; neogotiek. Alleen de gewelven van de koorpartij zijn gepleisterd en beschilderd met ranken en tondi met engelen en eucharistische symbolen. *+Polychromie*

Jozefkapel: Dood van Jozef - Vlucht naar Egypte; daarboven engelen met banderollen (vergelijk de reliëfs in het Jozefaltaar, blz. 30).

Mariakapel: Kroning van Maria - Annunciatie; daarboven engelen met banderollen (vergelijk de reliëfs in het Maria-altaar, blz. 30).

Middenschip: vier evangelisten en acht tondi met Arma Christi, alles in ronde spaarvelden.

+ Van de beglazing met figurale voorstellingen zijn slechts twee vensters te vermelden achter de zijaltaren; in het schip bevinden zich nog grisailleramen en het koor heeft moderne, non-figuratieve vensters. De twee navolgende vensters zijn van Nicolas, Roermond; 1893; neogotiek. *+Gebrandschilderd glas*

Mariakapel: Maria met Kind in mandorla (lancetraam); daarboven rond raampje met rozetak; in zijmuur vijfpasraampje met gekroond Maria-monogram.

Jozefkapel: Jozef in gotische nis; daarboven een rond raampje met lelietak.

+ *Maria met Kind* (afb. 14). Afmeting 109,5 × 92 cm; olieverf op doek; kopie naar origineel van Anthony van Dijck; XIX. Maria, zittend, houdt met beide handen het kind vast, dat op haar schoot staat. Waarschijnlijk voormalig altaarstuk. *+Schilderijen*

Bewening van Christus. Afmeting 112 × 86 cm; olieverf op doek; kopie XIX, naar Bewening door Anthony van Dijck, circa 1629, in Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen, inv. nr. 403. Voor een begroeide rotspartij links zit Maria, de ogen ten hemel gericht, met het dode lichaam van haar zoon. Maria Magdalena, rechts, geknield, kust de linkerhand van Christus. Geheel rechts, tegen de bewolkte

hemel, staat de apostel Johannes. Links vooraan op de grond staat een schaal met doek, doornenkroon en daarnaast drie nagelen.

N.B. het doek heeft als altaarschilderij gediend voor het hoogaltaar in de Waterstaatskerk. In het Registrum Memoriale staat onder het jaar 1833 deze vermelding: 'Het hoogaltaar heeft ruim 1.000 gld gekost. Het is vervaardigd door Buis (= Beuijssen) te Boxmeer. De schilderij van het altaar, een stuk der eerste leerlingen van den schilder van Dijk is een geschenk van den Hoogwelgeboren Familie de Pélichy'.

- Literatuur. Registrum Memoriale, blz. 6.

Liturgisch vaatwerk en gerei

+ *Torenmonstrans*. Hoogte 66 cm, diameter voet 24,5 cm; verguld zilver; merken: 800 M, maansikkel, kroon, ster (= Duitsland); 1908; neogotiek. Zeslobbige voet met gegraveerde wingerd; ronde stam en dito nodus met traceerwerk en rozetten; aan weerszijden van de lunula een beeldje van Maria en Jozef; in de toren drie beeldjes: zittende God de Vader tussen twee staande engelen. Inscriptie onder in de voet: 'D.D. PAROCHIANI OCC. JUB. ARG. PASTORATUS R.A.D.W. OTTEN 1 JULI 1908'.

- Literatuur. Registrum Memoriale, blz. 8.

Afb. 15. R.K. kerk. Ciborie, zilver, door C.P. van Gemert, Grave, 1826 (opn. 1976).

Afb. 16. R.K. kerk. Ciborie, zilver, door C.P. van Gemert, Grave, circa 1830 (opn. 1976).

Afb. 17. R.K. kerk. Kelk, zilver, door G. Brom, Utrecht, circa 1895 (opn. 1976).

Ciborie (afb. 15). Hoogte met deksel 36 cm, zonder deksel 23 cm, diameter voet 14,5 cm; zilver; merken: meesterteken C v G 4 in liggende zeshoek en C.P.v.G als monogram onder 4 in vierkant (= C.P.v. Gemert, Grave 1824-1836); jaarletter R (=

1826), minervakopje, zwaardje. Ronde geprofileerde voet; vaasvormige nodus; op het deksel een knorrenrandje en een bol met kruisje.

Ciborie (afb. 16). Hoogte met deksel 41 cm, zonder deksel 27 cm, diameter voet 16,5 cm; zilver; merken: meesterteken C v G in liggende zeshoek en C.P.v.G. als monogram onder 4 in vierkant (= C.P. van Gemert, Grave 1824-1836), minervakopje, zwaardje; circa 1830. Ronde, geprofileerde voet met palmettenrand; vaasvormige nodus met laurierbladeren en parelrand; ajour tegencuppa met acanthus, aren en druiven; op het deksel een laurierkrans en bovenaan laurierbladeren; op de top een kruisje.

Kelk. Hoogte 23,5 cm, diameter voet 16,5 cm; verguld zilver; merken: stadsteken 13 met 3 kronen in schild (= Keulen, XVIII); meesterteken: 1 R in ovaal (= Joan Rohr, Keulen); circa 1760-1770. Ronde, geschulpte voet; op de welving getordeerde ribben en kruisje; gladde peervormige nodus; onversierde cuppa.

Kelk en pateen. Hoogte 30,5 cm, diameter voet 16 cm; verguld zilver; Frans werk; midden XIX; neobarok. Ronde, geschulpte voetrand met op de welving drie rozetten met stenen en ovale bustes van: Victor - Maria - een diaken; peervormige nodus met druiven, aren en drie rozetten van stenen; op de tegencuppa aren, druiven en rietpluimen en drie cartouches met de voorstellingen van: Christus - Maria - Jozef. Pateen met gegraveerde Christuskop.

Kelk (afb. 17). Hoogte 22,5, diameter voet 17 cm; verguld zilver; merken in opstaande voetrand gegraveerd: ‘G. Brom Ultraiect’, anker P2 in ovaal (= essaieurteken van L. Pronk; o.a. Utrecht 1892-1893, 's-Hertogenbosch 1893-1899), zwaardje; circa 1895; neogotiek. Zeslobbige voet met gegraveerde voorstellingen van: Christus aan het lignum vitae (wingerdkruis, dat zich vertakt over de overige lobben) - Maria - Anna - Johannes Evangelist - Petrus - Mattheus Evangelist; ronde stam met zeslobbige nodus met bladmotief en open traceerwerk; ajour tegencuppa van wingerd; in de cuppa gegraveerd tussen wingerdblad: Antonius van Padua - Egbertus met kruis en schip - Lucia -

Ambrosius - Gudula met boek en lantaarn - Henricus met kroon, kerkmodel en zwaard.

Reliekhouder. Afmeting houder 18,5 × 11,5 cm, totale hoogte 35,5 cm; zilver op zwart houten voet; merken: jaarletter H (= 1842), leeuwtje 2, minervakopje. Ronde, geprofileerde voet, stam met grote vaasvormige nodus, ovale theka, omlijst door bladeren.

Reliekhouder. Hoogte 25,5 cm, diameter voet 8 cm; zilver; geen merken; 1844-1845. Ronde, geprofileerde voet met hoge welving; stam bestaande uit peervormige nodus aan de bovenzijde met knorren versierd; theka met reliek van de H. Victor, omgeven door een krans van laurierbladeren, bekroond door een bol met kruisje. Inscriptie aan de achterzijde: 'Dono A.C.C.A. G: W: V: Welie. A M W Coni'. In 1859 verwierf de parochie de reliek van St. Victor.

Reliekhouder. Hoogte 44 cm, breedte voet 21 cm; zilver op hout en koperen stralen; XIX c. Voet op bolpootjes; op de voorzijde een gedreven afbeelding van O.L. Vrouw van Smarten met zwaard; de kruisbalken zijn versierd met voluten en acanthusbladeren en een parelrand; rondom de theka een parelrand. De houder bevat een reliek van het H. Kruis, die de parochie in 1834 ontving.

Ziekendoosje. Hoogte 18 cm, breedte 11,5 cm; kerkzilver; Päpstliches Kunst-Institut F.X. Dutzenberg, Krefeld; XIX d. Rond, torenvormig busje op drie pootjes; midden in een staande ruit is de vierkante pixis met afgeschuinde hoeken geplaatst; op de voorzijde Christus 'en buste' gegraveerd; op de hoeken van de ruit drie medaillons waarin gegraveerd: God de Vader - Maria - Jozef.

N.B. in het vierkant worden de hosties bewaard en in het torentje de H. Olie.

Ziekenpixis. Hoogte circa 1,5 cm, diameter 11,5 cm; verguld zilver; merken: kroon, maansikkel (= Duits); XX a. Op het dekseltje gegraveerd: Lam Gods omgeven door ranken en vier medaillons, waarop de Evangelisten zonder hun symbolen.

Blad. Afmeting 19 × 19 cm; zilver; merken: stadsteken ooievaar in gekroond schild en leeuw in gekroond schild (= 's-Gravenhage), jaarletter M in gekroond schild (= 1734 of 1758), C T in cirkel; 1758. Vierkant blad met filetstrepen en afgeschuinde hoeken versierd met schelpmotief; onder het blad vier pootjes.

Wierookvat. Hoogte 27,5 cm, diameter voet 14 cm; rood en geel koper; XIX A. Ronde, geprofileerde voet die geleidelijk overgaat in het lichaam; deksel met diverse soorten openingen.

Wierookvat met scheepje. Vat: hoogte 33 cm, diameter voet 18 cm - scheepje: hoogte 16 cm, lengte 15,5 cm; zilver; merken: v in gekroond schild (= import); 1856.

Vat: zeslobbige voet op hoge, geprofileerde rand; op de welving traceerwerk; aan de onderzijde van het lichaam traceerwerk, waartegen een bladmotief; aan de ophangpunten van de kettingen drie gevleugelde engelenkopjes; aan de onderkant van het deksel een bladerkrans om een tak gewonden; de bovenzijde met traceerwerk versierd; op de top een vlam. Inscriptie onder de voet van het vat: 'Wilhelmina en Maria van Welie Afferden 1856'.

Scheepje: zeslobbige voet op hoge, geprofileerde rand; korte, zeszijdige stam; aan de onderzijde van het lichaam een bladmotief, waartussen traceerwerk; op het dekseltje een gevleugeld engelenkopje.

Missaalbeslag. Schilden: hoogte 25 cm, breedte 18 cm; zilver; merken: in de schilden W + B (= Wed. W. Boermans, Venlo 1830-1889), zwaardje, XIX. Op de

voorzijde een schild met voorstelling van de Immaculata; op de achterzijde de H. Victor. Datering: schilden midden XIX; sloten eind XIX; het overige zilver circa 1800.

Altaarlezenaar. Hoogte 32 cm, breedte 44 cm, diepte 37 cm; zilver; merken: meesterteken J.J. in zeshoek (= J. Jonkergouw, 's-Hertogenbosch 1894-1922), minervakopje, zwaardje; circa 1900. Op het leesblad: in het midden Christuskop in clipeus, in de vier hoeken een draak bijtend in wingerdtak; op de vier hoeken van de lezenaar beeldjes van de evangelistensymbolen; op de voorzijde, in niëllo-medaillon, de H. Alardus; op de linkerzijkant het Apocalyptisch Lam en een groot, driehoekig reliëf met zittende Petrus; op de rechterzijkant een pelikaan en de zittende figuur van Paulus; aan de achterkant een kruis van bladeren en florale versiering. De niëllo-medaillons zitten in banden aan de onderzijde van de lezenaar; de reliëfs van Petrus en Paulus in de driehoeken aan de zijkanten, gevormd door de band en het oplopend leesblad. Inscriptie aan de onderzijde: ‘Jos. Jonkergouw, 's-Hertogenbosch’.

+ *Twee kronen*. Afmetingen respectievelijk: hoogte 11,5 cm, diameter 15,5 cm en hoogte 11,5, diameter 11,5 cm; zilver; merken: meesterteken ML boven 7 in vierkant (M. Lijdens, Grave, Zeeland, Uden 1842-1855), Leeuwtje 2; midden XIX. +*Votiefzilver*

Twee kronen van staakmadonna. Afmetingen respectievelijk: hoogte 6,5 cm, diameter 12 cm en hoogte 8,5 cm, diameter 17 cm; verguld zilver; merken: meesterteken sleutel in vierkant met afgesneden hoeken (bovendeel merk weggevallen), jaarletter P (= 1874), leeuwtje 2, minervakopje; 1874; neobarok.

Beugelkroon. Hoogte 22,5 cm, diameter 15,5 cm; zilver; merken: stadsteken adelaar 835 (= Portugal, Lissabon na 1938), meesterteken drie zegels boven platte A in vierkant met afgeschuinde hoeken; midden XX. Beugelkroon met daarop een kruisje met bol.

Scepter. Lengte 35,5 cm; zilver; merken: meesterteken W V R boven 49 (= W.J. van Roosmalen, 's-Hertogenbosch 1847-1880), zwaardje.

+ *Acht luchters*. Geel koper, circa 1900; neogotiek. Twee stuks, 13-lichts. Hoogte 175 cm; ronde voet op drie leeuwtjes; stam met drie nodi; kaarsenhouders aangebracht op opengewerkte banden. Twee stuks, 7-lichts. Hoogte 210 cm; ronde voet op drie leeuwtjes, gedraaide stam met schijfnodi; armen met bladmotieven. Twee stuks, 9-lichts. Hoogte 175 cm; ronde voet op drie maskerkoppen; ronde stam met drie nodi; armen met ranken. Twee stuks, 3-lichts. Vlucht 30 cm; met bladwerk en schildjes waarop gekroonde Maria- en Jozefmonogrammen. +*Luchters*

+ *Twee kandelaars* (afb. 19). Hoogte 26,5 cm; gegoten brons; circa 1600. Ronde geprofileerde voet op drie nageklonken knotspootjes; de voet gaat geleidelijk over in balusterstam, waarop platte vetvanger. Tweede exemplaar zonder pootjes. +*Kandelaars*

Zeven kandelaars. Hoogte 68 cm; geel koper; 1845; Jac. de Graauw, Driel.

Voet op drie bolpootjes; op de welving, aan de voorzijde een opgeschroefd ornament; conische stam tussen twee nodi; hoge, vaasvormige vetvanger met een bladmotief.

Zes kandelaars. Kerkzilver; 1894 (behorend bij altaarkruis op blz. 34). Driezijdige voet op klauwpootjes; op de zijden engelen; ronde stam in twee gedeelten, met ronde bolvormige nodus met florale motieven; vetvanger met puntvormige uitsteeksels, waarop een bloemetje.

Acht kandelaars. Hoogte 43,5 cm; geel koper; vermoedelijk 1905; neogotiek. Ronde geprofileerde voet op drie zittende leeuwtjes; rechte stam met drie knopen; hoge gekanteelde vetvanger.

Twee kandelaars. Hoogte 58 cm; gegoten brons en vernikkeld; circa 1900; neoromaans. Driezijdige voet op klauwpoten, waarboven bladranken; getorste stam met op halve hoogte een platte nodus met bladmotief; hoge, geprofileerde vetvanger, die aan de bovenzijde met een rand van franse lelies wordt afgesloten.

+ Harmonische schel (afb. 18). Hoogte 21,5 cm, diameter 23,5 cm; geel koperplaat; 1799. Op drie voluutvormige pootjes, waarop een rechte opstaande rand, waarin openingen; onder de greep de volgende tekst: ‘Elisabet Peperkamp anno 1799’; hierboven tweemaal een Maria-monogram met daaronder een vlammend hart met twee takjes en een kroon. +*Schel*

Afb. 18. R.K. kerk. Harmonische schel, geel koper, 1799 (opn. 1976).

Afb. 19. R.K. kerk. Kandelaars, gegoten brons, circa 1600 (opn. 1976).

+ Wijwateremmer met kwast. Hoogte 28,5 cm, diameter 27,5 cm; koper; midden XIX. Ronde voet met knorrenrand; bovenrand van omlijste knorren. *+Wijwateremmer*

+ Vier processievanen, geborduurd en deels met beschilderde schilden. *+Vanen*

Wit vaan. Eind XIX. Schild, hoogte 62 cm, met geschilderde monstrans; het overige geborduurd; geborduurde tekst: 'Geloofd zij Jezus Christus'.

Groen vaan. Eind XIX. Schild, hoogte 75 cm, met geschilderde gestalte van Antonius van Padua met Kind; het overige geborduurd.

Blauw vaan. 1899. Geborduurd, met voorstelling van de Visitatie, hoogte 62 cm, en de tekst: 'Afferden 1899'.

Rood vaan. 1900. Schild, hoogte 62 cm, met geschilderde H. Familie; het overige geborduurd; geborduurde tekst: 'H. Familie Afferden 1900'.

Begraafplaatsen

+ Op het Hoog is rond de middeleeuwse dorpstoren de R.K. begraafplaats gesitueerd. Na de afbraak van de oude kerk is ook ter plekke van het schip en het koor begraven. Een 16de-eeuws grafkruis herinnert aan de continuïteit vanaf de Middeleeuwen tot heden. Op het kerkhof staan voornamelijk grafmonumenten die niet ouder zijn dan het einde van de 19de eeuw. De ereplaats, ongeveer ter plaatse van het voormalige priesterkoor, wordt ingenomen door de steen voor de gezusters Van Welie, die de bouw van de R.K. kerk financieel mogelijk hebben gemaakt. Aan de zuidzijde van het kerkhof tegenover de ingang zijn de priestergraven gelegen. *+R.K. kerkhof op het Hoog*

+ Hardstenen, neogotisch grafmonument met groot kruis als bekroning en tegen de uit twee geledingen bestaande steen, de van de volgende inscripties voorziene, wit marmeren gedenkplaten: 'Ter / Nagedachtenis / van de gezusters / Wilhelmina van Welie / Geb: 7 maart 1804 / overl: 3 Juli 1881 / en / Maria van Welie / Geb: 10 Dec: 1806 / overl: 4 Jan: 1890'. Op de sokkel: 'Aan de edele / weldoensters / van KERK en ARMEN / de Dankbare Parochie / van Afferden'. *+Monument gezusters Van Welie*

+ In de toren stond vroeger een zerk opgesteld, volgens Bloys van Treslong Prins afkomstig uit de afgebroken kerk. De zerk diende ter nagedachtenis aan Théodore baron de Pélichy, gestorven op het huis Turksweerd te Deest in 1811 en diens vrouw Maria Elisabeth Brigitta de Stappens d'Harnes, overleden in Nijmegen in 1829. *+Grafzerk*

Op de zerk stonden de wapens van beide geslachten met de schildhouders van het wapen De Pélichy, kroon en de wapenspreuk: 'Vulnerat et sanat'. De tekst op de zerk luidde: 'D.O.M. / JEZUS + MARIA / Ontfermt U mijner, ontfermt U mijner / Gij tenminste mijn vrienden Job XIX vs 21. Bid voor de Zielen. // A. Anchelon fec 's Hage 1838'.

+ Op het kerkhof aan de noordzijde van de toren staat een hardstenen grafkruis (afb. 20) uit het midden van de 16de eeuw, formaat hoogte vanaf de grondslag 93 cm, breedte kruisarm 51 cm, dikte 17 cm, aan de voorzijde behakt met graftekst in gotische letters en *+Grafkruis*

Afb. 20. Grafkruis uit 1543, staande op de R.K. begraafplaats (opn. 1976).

Afb. 21. Het. z.g. moordkruis aan de Waalbandijk (opn. 1984).

een wapen. Het accoladeschild op de stam is beladen met een winkelhaak. De tekst luidt: ‘Intjaer / 1543 / dē 3° dach ··i· augusty ste... / wyllem · roest · bid got / v · dē · ziel’.

+Moordkruis

+ Aan de rivierzijde van de Waalbandijk ter hoogte van de Klapstraat steekt een stuk hardsteen net boven het wegdek uit, dat de kop is van een verweerd en geschonden wegkruis, waarop vaag kelk en hostie zichtbaar zijn (afb. 21). Door dijkverhoging is het kruis grotendeels in het dijklichaam begraven. Het kruis zou volgens de overlevering daar zijn geplaatst als z.g. moordkruis ter nagedachtenis aan een Franciscaner pater, Fidelis genaamd, die hier werd gedood, toen hij daags voor Kerstmis in het jaar 1542 twee strijdende ‘ridders’ trachtte te scheiden. Overigens verzoenden zij zich met elkaar en traden in het klooster te Megen in. De bron voor deze geschiedenis is een krantebericht van 1910, een vroom kerstverhaal.

- Literatuur. Manders 1953, blz. 121-122; J.R. Gubbels, Het stenen kruis bij Afferden, in: Numaga IX (1962), blz. 96; Manders 1982, blz. 126-127.

+Voormalige Israëlische begraafplaats

+ Tot 1961 was ter plaatse van het parkeerterrein van het huidige sportcomplex ‘De Gelenberg’ de Joodse begraafplaats gelegen. Het terrein bestond uit twee percelen, waarvan een als begraafplaats dienst deed en het ander als uitbreiding en was vanaf 1836 of 1838 in eigendom van de Israëlitische gemeente Druten en vanaf 1879 tot 1907 van de Israëlitische gemeente Nijmegen. De begraafplaats had een omheining van haagbeuken en een muur met twee meter hoge steunberen en een zwaar ijzeren hek aan de straatzijde. Er lagen in 1880 29 mensen begraven. De negen zerken, die in 1961 nog aanwezig waren, zijn overgebracht naar de Israëlitische begraafplaats aan de Prins Bernhardstraat in Nijmegen. Zie ook blz. 82.

- Literatuur. W. van den Dobbelsteen, De Joodse gemeenschap in Druten in de vorige eeuw en het begin van deze eeuw, in: Tweestromenland nr. 12 (1971), blz. 12-15.

Rooms-Katholieke pastorie

Aan de Koningstraat nr. 47 staat de door architect C. Weber in 1890 gebouwde R.K. pastorie, een in baksteen opgetrokken herenhuis met hoge verdieping. De bouwkosten werden volgens de op 21 april 1890 na wijziging goedgekeurde plannen begroot op *f*11.970, -.

Gesticht of Zusterhuis

In 1915 ontwierp architect J. Stuyt plannen voor de bouw van een Gesticht of Zusterhuis, dat was gepland op het terrein tegenover de R.K. kerk op de hoek van de Koningstraat en de Schriksestraat. Het Gesticht met kapel zou in fasen worden gebouwd. Tevens zouden bij het omvangrijke complex, waarin voogdij- en weeskinderen zouden worden ondergebracht, een vierklassige lagere school en een

bewaarschool worden gerealiseerd aan de Schriksestraat. Een complete collectie ontwerptekeningen van dit project bevindt zich in het N.D.B., Amsterdam (collectie J. Stuyt, nr. 4). Aan de Schriksestraat zijn tenslotte alleen twee schoolgebouwen verrezen, gebouwd naar ontwerp van Jan Stuyt, gedateerd juli 1923. Tekeningen hiervan bevinden zich in voornoemd archief (collectie J. Stuyt, nr. 4).

Boerderijen

In Afferden staan nog diverse gaaf bewaard gebleven boerderijen, met name aan de Koningstraat, de Molenweg en aan de Waalbandijk. In verhouding met andere Maas en Waalse dorpen valt het aantal op en er zijn boerderijen van hoge kwaliteit bij.

+Distelbergstraat

+ Distelbergstraat nr. 8. Op een verhoogde huisplaats gelegen boerderij van het middenlangsdeeltype met dwars geplaatst voorhuis, XIX A. Drie traveeën breed voorhuis, voorzien van met riet gedekt schilddak en hoekschoorstenen; woongedeelte met kelder en lage verdieping. Symmetrische voorgevel met gestreken plint, kozijnen met hanekammen en beganegronds gemoderniseerde vensters. Nog oorspronkelijke ramen op de verdieping. Bedrijfsgedeelte met afgewolfd zadeldak onder riet en pannen.

Afb. 22. Koningstraat nr. 1 (opn. 1977).

Afb. 23. Koningstraat nr. 15 (opn. 1977).

+ Kerkweg nr. 77. Hallehuisboerderij met dwarsgeplaatst voorhuis, dat in de linkerzijgevel is gedateerd door een jaartalanker met 1773. Deurpartij met platstukken en kroonlijst; vensters gemoderniseerd. *+Kerkweg*

+ Klapstraat nr. 1. Hallehuisboerderij met middenlangsdeel en naar rechts uitgebouwd voorhuis met de jaarankers 1729. *+Klapstraat*

Klapstraat nr. 15. Aan de voet van de Waalbandijk gelegen hallehuisboerderij met middenlangsdeel en dwars geplaatst voorhuis, XIX B. Het drie traveeën brede voorhuis met lage verdieping en kelder heeft schuiframen en luiken en is gedekt door een schilddak met rietdekking. Bedrijfsgedeelte met middenlangsdeel onder een afgewolfd zadeldak met rietdekking en golfplaten ter plekke van de oorspronkelijke pannen. Langs de dijk een middenlangsdeelschuur onder met riet gedekt schilddak met topgevel.

+ Koningstraat nr. 1. Markante, nabij de toegang tot de Koningstraat gelegen hallehuisboerderij met middenlangsdeel en dwars geplaatst voorhuis (afb. 22), XVIII B. Vijf traveeën breed voorhuis met kelder en lage verdieping onder een met riet gedekt schilddak en tuitgevel aan de linkerzijkant. Gestucte voorgevel met hoekpilasters, vensters met schuiframen en luiken en een door houten platstukken en kroonlijst omlijste voordeur. Het gedeeltelijk gemoderniseerde bedrijfsgedeelte heeft een zadeldak van riet en pannen. Op een van de gebinten ingebrande eucharistische symbolen; het hout is afkomstig uit de voormalige schuurkerk, die aan de overzijde van de Koningstraat heeft gestaan (zie blz. 25 en 28). *+Koningstraat noordzijde*

Koningstraat nr. 7. Op een lage pol gelegen hallehuisboerderij met middenlangsdeel onder een afgewolfd met riet en pannen bedekt zadeldak en gepotdekselde achtergevel. Ramen op begane grond en zaadzolder gemoderniseerd, XIX A.

Koningstraat nr. 9. Op verhoging gelegen boerderij van het middenlangsdeeltype onder afgewolfd, met riet en pannen gedekt zadeldak en gedateerd d.m.v. jaarankers: 1710. In de bakstenen voorgevel één vier- en twee zesruits vensters op de beganegrond; op de zaadzolder een kozijn met twee luiken geflankeerd door kleine vierruits vensters. In de gevel diverse sporen van verbouwing, waaronder een dichtgezet venster en een opgelichte rechter zijbeuk. Ook de achtergevel met deeldeuren en hooiluik is gemoderniseerd.

Koningstraat nr. 15. Bijzonder gaaf specimen van een hallehuisboerderij met middenlangsdeel en naar links uitgebouwd voorhuis (afb. 23) met aan de straat bezijden het voorhuis een bakhuis, XVIII. De op een verhoging aan de straat gelegen boerderij is oorspronkelijk een beganegronds vier traveeën brede boerderij geweest onder afgewolfd zadeldak, die blijkens een in de voorgevel duidelijk zichtbare bouwnaad met twee traveeën naar links is uitgebreid. In het voorhuis zes- en vierruits schuifvensters, deur met omlijsting en gietijzeren levensboom. Op het voorhuis een schilddak met riet gedekt. De kap op het bedrijfsgedeelte is afgewolfd en met riet en pannen gedekt. Bakhuis onder zadeldak met pannen; roedenvensters in de gevels.

Op het erf een middenlangsdeelschuur aan de linkerzijde haaks op de boerderij. Voor het woongedeelte aan de straat drie leilinden.

Koningstraat nr. 53. Middelgrote hallehuisboerderij met middenlangsdeel en dwars geplaatst voorhuis, XIX B. Drie traveeën breed voorhuis met deur in het midden tussen zesruits schuiframen met luiken, daarboven lage zolderverdieping met drie vensters en schilddak met hoekschoorstenen. Gemoderniseerd bedrijfsgedeelte. Smeedijzeren inrijhek tussen geschoren hagen.

+ Koningstraat nr. 4. Forse T-boerderij, in oorsprong XVIII, maar in 1915 verbouwd. Het voorhuis heeft een met leien bekleed, geknikt schilddak met hoekschoorstenen gekregen en een brede overstekende daklijst op klossen. De middentravee van het vijfassige voorhuis is uitgebouwd tot torentje en boven de voordeur is een balkon aangebracht. Goed voorbeeld van assimilatie van de hereboerderij aan villabouw.

+Koningstraat zuidzijde

Koningstraat nr. 6-8. Een hallehuisboerderij met middenlangsdeel en dwarsgeplaatst naar rechts uitgebouwd voorhuis, dat door middel van muurankers in de voorgevel is gedateerd '1751'.

De boerderij is in eerste aanleg ouder; de jaarankers behoren bij een uitleg van het voorhuis met twee venstertraveeën, wat blijkt uit een bouwnaad in het midden van de voorgevel. Een tweede vergroting van het woonhuis vond later plaats zoals blijkt uit een bouwnaad bij het meest rechtse venster. Het voorhuis heeft vier- en zesruits schuifvensters, een zolderverdieping en een schilddak, gedekt met rode, hollandse pannen. Een dito dekking ligt op het dak van het bedrijfsgedeelte, waarvan de achtergevel met vlechtingen is gemoderniseerd, doch waarvan de oorspronkelijke ingang nog herkenbaar is.

Koningstraat nr. 14. Kapitale hoeve gelegen op een opduiking aan de Koningstraat-hoek Bloesemstraat (afb. 24). Hallehuisboerderij met middenlangsdeel en zeer verzorgd gebouwd, dwarsgeplaatst voorhuis, XIX B. Voorhuis ter breedte van zes traveeën met beganegronds zesruits schuifvensters met luiken, toegangsdeur met houten omlijsting in de vijfde travee en lage, gemoderniseerde vensters op de verdieping, rozetankers van gietijzer en met riet gedekt schilddak met hoekschoorstenen. Bedrijfsgedeelte gedekt met gesmoorde hollandse pannen en smalle rietstroken onder de nokvorsten. Achter de boerderij twee hallehuisschuren met afgewolfde zadeldaken en enigszins gemoderniseerde gevels. Voor de hoeve staan vier leilinden; rechts van het voorhuis een ommuurde tuin.

Koningstraat nr. 90. Witgepleisterde hallehuisboerderij van het middenlangsdeeltype onder afgewolfd zadeldak, XIX A; bedrijfsgedeelte verlengd circa 1920. Het woongedeelte is geheel met riet gedekt, het bedrijfsgedeelte draagt pannen boven de zijbeuken. In het woongedeelte links van de voordeur een kelder met opkamer; op de begane grond kozijnen voorzien van schuiframen met luiken; zaadzolder voorzien van bolkozijn waaraan de luiken ontbreken. De achtergevel van omstreeks 1930 heeft deeldeuren met een segmentboog, geflankeerd door gietijzeren stalramen en een hooiluik in de top.

Afb. 24. Koningstraat nr. 14 (opn. 1977).

+ Molenweg nr. 18. Hallehuisboerderij met middenlangsdeel onder afgewolfd met riet en pannen gedekt zadeldak, XIX A. In de voorgevel beganegronds twee zesruits schuifvensters en een vierruits venster in de rechterzijbeuk, die later is opgewipt; twee venstertjes met zesruits verdeling op de zaadzolder. +*Molenweg*

Molenweg nr. 20. Hallehuisboerderij van het middenlangsdeeltype onder afgewolfd zadeldak, gedekt door riet en pannen, XVIII. Voorgevel voorzien van vensters met gemoderniseerde ramen; links van de voordeur een opkamer met kelder. Zaadzolder voorzien van kleine vensters met vierruits ramen, waarvan het middelste, dubbele venster niet oorspronkelijk is. De zijgevels zijn gemoderniseerd. De kap is voor de helft gedekt met riet en boven de deels opgewipte zijbeuken met gesmoorde muldenpannen.

Molenweg nr. 22. Hallehuisboerderij van het middenlangsdeeltype onder zadeldak, dat aan de voorzijde is afgewolfd en aan de achterzijde een niet oorspronkelijke topgevel heeft, in oorsprong XVIII B. Ondanks latere modernisering heeft de boerderij een voor Maas en Waal zeldzaam geworden voorgevel met een met eikehouten planken beschoten overkraagde geveltop onder het wolfseind (afb. 25). In het woongedeelte met witgepleisterde voorgevel en zwart geteerde plint bevindt zich links van de voordeur een overwelfde kelder (tongewelf) met opkamer; de vensters hebben zesruits schuiframen met luiken. De kap is gedekt met riet en gesmoorde muldenpannen boven de zijbeuken. - Opmeting. S.H.B.O. Arnhem (1967), nr. 220, door R. Keller.

+ Oude Weissestraat nr. 8. Hallehuisboerderij met middenlangsdeel, gelegen op het uiteinde van een stroomrug, XIX. Het voorhuis bestaat uit begane grond en zolderverdieping, voorzien van met riet gedekt schilddak. In de voorgevel vensters met schuiframen, opmerkelijke blauw gestreken plint; zijgevels, waarin mestdeurtje, ten dele oorspronkelijk, achtergevel gemetseld in een afwijkende kleur baksteen, voorzien van deeldeuren met zijraampjes, staldeuren en een hooiluik. +*Oude Weissestraat*

Oude Weissestraat nr. 10. Hallehuisboerderij met een middenlangsdeel, evenals nr. 8 gelegen op het uiteinde van een stroomrug, met drastisch gemoderniseerd bedrijfsgedeelte, XIX B. Boerderij onder afgewolfd, met riet en rode muldenpannen gedekt zadeldak. In de voorgevel twee grote schuifvensters links van de eenvoudige toegangsdeur, een iets kleiner venster in de rechterzijbeuk en twee kleine vensters met vierruits roedenverdeling op de zaadzolder.

+ De Pas nr. 6. Hallehuisboerderij met middenlangsdeel en dwarsgeplaatst voorhuis met een zadeldak tussen zijtopgevels, XIX A. +*De Pas*

Het voorhuis bestaande uit een vijf traveeën breed woongedeelte heeft op de begane grond vensters met zesruits schuiframen en een toegangsdeur met houten omlijsting en kroonlijst in het midden; zijtopgevels met twee grote vensters op de begane grond en twee vierruits vensters op de verdieping, gemetselde vlechtingen in de top en schoorstenen tegen de eindgevels. Bedrijfsgedeelte onder met riet en pannen gedekt dak en gemoderniseerde achtergevel. Bij de boerderij staat een eenvoudige

19de-eeuwse varkensschuur onder zadeldak met gesmoorde pannen. Achter de boerderij een schuur met overstek onder met riet gedekt schilddak. Bij de hoeve een smeedijzeren inrijhek.

[+] Schoolstraat nr. 12. Groots opgezette hallehuisboerderij met middenlangsdeel en dwars geplaatst voorhuis, XIX B. *[+]Schoolstraat*

Voorhuis bestaande uit begane grond en verdieping onder met riet gedekt zadeldak met hoekschoorstenen. In de vier traveeën brede voorgevel bevinden zich alleen vensters; de toegang is opgenomen in de smalle rechterzijde van het woongedeelte. Aansluitend bedrijfsgedeelte met afgewolfd zadeldak gedekt met rode muldenpannen; zijgevels met stalramen in verdiepte velden.

[+] Waalbandijk nr. 68. Nabij een wiel gelegen kleine dijkboerderij onder afgewolfd, met riet en pannen gedekt zadeldak, in de witgepleisterde voorgevel door jaarankers gedateerd: 1740. *[+]Waalbandijk*

Afb. 25. Molenweg nr. 22. Opmetingstekening uit 1967 door R. Keller. S.H.B.O., Arnhem.

Waalbandijk nr. 80. Hallehuisboerderij met middenlangsdeel onder afgewolfd zadeldak, geheel gedekt met riet, XVIII-XIX.

Voorgevel van het woongedeelte met twee oorspronkelijke vensters op de zaadzolder; de overige vensters gemoderniseerd.

Tegen de dijk achter de boerderij vrijstaande, tweebeukige, houten schuur met zwart geteerde, gepotdekselde wanden, ankerbalkconstructie en rieten kap.

Waalbandijk nr. 90. Aan de voet van de bandijk gelegen hallehuisboerderij met middenlangsdeel en dwarsgeplaatst voorhuis, XIX B. Het voorhuis met drie traveeën brede gevel en verdieping onder schilddak met riet gedekt, heeft beganegronds schuiframen met luiken. Het bedrijfsgedeelte, aan de achterzijde afgewolfd, is gedekt met riet en golfplaten ter vervanging van pannen.

Rechts van het voorhuis een met zijn lengte-as evenwijdig aan de dijk gebouwde middenlangsdeelschuur met zwart geteerde, gepotdekselde wanden op een bakstenen plint en gedekt door een afgewolfd zadeldak met riet en pannen.

Waalbandijk nr. 94. Hoeve ‘De drie Waaien’, met gevelsteen en jaartal 1894. Boerderij bestaande uit een schuur met villa-achtig voorhuis, ter linker zijde geflankeerd door een aanbouw met zadeldak. In baksteen opgetrokken voorhuis met verdieping onder

Afb. 26. Windkorenmolen aan de Molenweg hoek Kerkdam gebouwd in 1869 (opn. 1976).

omgaand schilddak en aan de voorzijde voorzien van een risaliet met tuitgevel.

Bakhuis onder zadeldak links voor het woonhuis, XVIII; ramen met oorspronkelijke roedenverdeling en luiken en bolkozijn in de zijgevel; aangebouwde oven. Stalgedeelte bestaande uit een grote schuur onder zadeldak met muldenpannen, aan de zijde van het woonhuis afgewolfd. In de zijgevels verdiepte velden met gietijzeren stalraampjes; in de achtergevel deeldeuren, waarboven een hooiluik, en staldeuren. Het complex is de opvolger van een oudere hoeve.

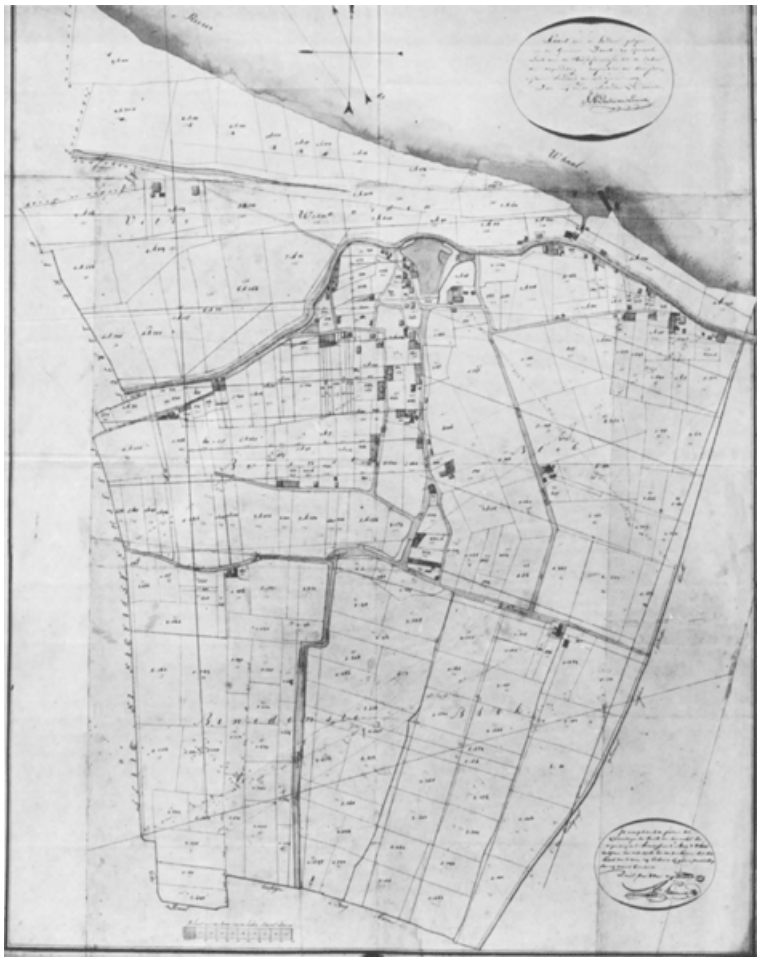
Dijkmagazijn

Aan de Waalbandijk, ten oosten van De drie Waaien, staat ongenummerd aan de veldzijde van de dijk een bakstenen dijkmagazijn van het oudste type, dat in het Land van Maas en Waal voorkomt. Identieke dijkmagazijnen staan in Dreumel (blz. 247) en Alphen aan de Maas (blz. 278), allen XIX c. Het dijkmagazijn, bestemd voor onderhoudsen versterkingsmateriaal, bestaat uit een op rechthoekige grondslag opgetrokken bakstenen gebouwtje met verdieping onder een met pannen gedekt zadeldak. In de beide kopse gevels laaddeuren op begane grond en verdieping, omlijst met gepleisterde platstukken en lijstwerk met halfrond bovenlicht in de topgevel. Zijgevels met verdiepte velden, waarin ventilatiespleten met hardstenen omlijsting. Hardstenen dorpels en waterlijsten op verdiepingshoogte.

Windkorenmolen ‘De drie waaien’

Aan de Molenweg nr. 1, hoek Kerkdam, staat de in 1869 gebouwde windkorenmolen, die in 1965 is gerestaureerd (afb. 26). De in baksteen opgetrokken, ronde stellingmolen met vijf zolders is gebouwd voor molenaar H. Sengers en steeds in het bezit van leden van deze muldersfamilie gebleven. Op de baard zijn de letters K en S over elkaar heen aangebracht en op het achterschild staat de datering ‘Anno 1869’.

- Literatuur. Gelders Molenboek 1968, blz. 382-383; Idem 1982, blz. 390-391.

Afb. 27. Verpondingskaart van Deest uit 1809. R.A.G., Arnhem.

Deest
Gemeente Druten

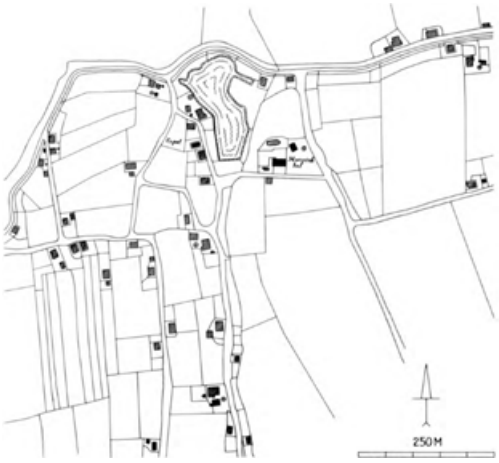
Historisch-geografische schets

Het dorpsgebied van Deest heeft als kadastrale begrenzingen de rivier de Waal in het noorden en een drietal bekadingen waarlangs leigraven lopen. Aan de oostkant op de grens met Winssen-Ambts is dat de Oude Hoekgraaf; aan de zuidkant vormt de Deestse Leigraaf de grens met het grondgebied van Bergharen; aan de westzijde een derde leigraaf de limiet met Afferden. Op de uit 1809 daterende verpondingskaart (afb. 27) komen behalve de grenzen ook de historische perceelsvormen en oude benamingen van de blokken goed tot hun recht.

Geomorfologisch is het omschreven gebied opgebouwd uit drie zeer van elkaar verschillende zones, die gerekend van noord naar zuid aan elkaar grenzen: 1. de Deestse uiterwaarden die zich van oost (Winssen) naar west (Druten) aanzienlijk verbreden; 2. het oeverwalgebied dat zich globaal genomen uitstrekt van de Waalbandijk tot iets ten zuiden van de Van Heemstraweg, die in Deest nagenoeg het tracé van de oude Koningstraat volgt; 3. de dorpspolder van Deest, bestaande uit ontgonnen komgronden, zich uitstrekkend vanaf de Van Heemstraweg tot aan de Deestse Leigraaf. Met deze zonering komen de oude sectiebenamingen overeen. De drie gebieden heten respectievelijk volgens de kaart van 1809: Deestsche Waarden, Het Bovenste Blok en Het Benedenste Blok.

De dorpsbebouwing is in haar vroegste fase ontstaan op de droge oeverwal, met name langs een in noord-zuid-richting lopend wegenpatroon dat de Koningstraat met de Waalbandijk verbindt. De belangrijkste verbindingsas is de Grotestraat (1809: Kerkstraat) met een vorkvormige aansluiting op de Koningstraat en een oorspronkelijk waarschijnlijk dito aansluiting op de bandijk, welke echter door het thans ingedijkte 18de-eeuwse wiel is verstoord. De Grotestraat loopt nu westelijk van de grote waai door naar de bandijk. De Bijmansstraat en de Vriezeweg zijn twee andere oude ‘noord-zuid’-verbindingen, waarvan de eerstgenoemde een soort achterstraat vormde van de Grotestraat. Boeisestraat en Kweldam, die beide uitgaan van de Bijmansstraat, vormden de toegangswegen tot de velden in het westelijk gedeelte van het Bovenste Blok. Dit Blok vertoont tot in het begin van de 19de eeuw een aanmerkelijk dichtere bebouwing en ook een kleinschaliger percelering dan het oostelijke gedeelte aan weerszijden van de Vriezeweg waar de kavels groter zijn en minder bewoning valt te constateren. De belangrijkste hoeven waren daar de voormalige boerderij ‘Munnikhof’ en boerderij ‘De Ganzenkuil’ aan de Vriezeweg nr. 34 (zie blz. 55). De oorspronkelijk doodlopende Munnikhofsestraat, die vanaf de Vriezeweg in oostelijke richting gaat, is in wezen een ontsluitings- en toegangsweg naar de velden in het oostelijk gedeelte van het Bovenste Blok. Op de poldergrond van het Benedenste Blok ontbreekt elk spoor van permanente bewoning. Men ging niet verder dan de rand van de oeverwal zoals blijkt uit de positie van de hoeve ‘Uiversnest’ aan de zuidkant van de Van Heemstraweg (zie blz. 54). De toegang tot deze voor weidebedrijf gebruikte gronden vormt de Steeg, die pas in de 19de eeuw een verharde verbindingsweg met Bergharen is geworden.

Van grote betekenis voor de geschiedenis van Deest is het feit dat beginnend in de vroege Middeleeuwen het grondbezit en de inkomsten uit tienden grotendeels in handen zijn geweest van de landsheer en kerkelijke instellingen. Naast de graven en

Afb. 28. De kern van het dorp Deest volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

hertogen van Gelre hadden met name de abdis van het Cisterciënserinnenklooster Grafenthal ('Vallis Comitis') en het kapittel van Xanten beslissende invloed. Archivalisch is Deest in de geschiedenis al bekend in de 10de eeuw door vermelding in een oorkonde waarin keizer Otto III aan een klooster te Aken goederen te 'Dhiste' schenkt. Andere vermeldingen komen voor in 1189 en 1196 (Sloet, nrs. 118, 375, 389, 434, 468).

Het kapittel van Xanten bezat reeds voor 1212 goederen te 'Dhist' die door aankoop zijn verworven van het kapittel van Saint-Quentin (Aisne). In 1316 verwierf het kapittel door koop een huis en hofstad, die voor de periode van zes jaar worden verpacht aan Gottschalc van Deest (Ukb. St.x. nrs. 473, 474). In een oorkonde uit 1321 waarin 'ecclesie Xanctensis bona sita in Deyst, que quondam Godefridus filius Stephani de Deyst coluerat' worden verpacht aan Theodoricus Vos, wordt een tiental percelen met name genoemd. De omvang van het tiendplichtige bezit in de 15de eeuw wordt in het 'Liber Ruber' in het Xantens kapittelarchief opgegeven: 'summa hereditatis in Deyst 374 iugera, summa communitatis ibiden 170 iugera' (Wilkes 1937, blz. 584).

De abdij Grafenthal bezat in Deest 150 morgen land en vier boerderijen: 'Munnikhof', 'Vogelenzang' en 'Uiversnest' zijn met name bekend. De vierde hoeve is wellicht de aan Grafenthal toebehorende 'Reventer' nabij de St.-Antoniuskapel.

Voormalige St.-Antoniuskapel

Aan de Grotestraat, westelijk van het ingedijkte wiel, ongeveer ter plaatse van de huidige R.K. pastorie, stond tot het midden van de 19de eeuw de uit het midden van de 15de eeuw daterende St.-Antoniuskapel (afb. 29-30).

Bronnen

- Literatuur. Teg. Staat 1741, blz. 274-275; Van der Aa III (1841), blz. 202-203; Schutjes III (1872), blz. 412; Scholten 1899, blz. 221; Geschiedk. Atlas v. Ned., Kerkelijke indeling IX, blz. 15; J.S. van Veen, Geschil over de collatie der St. Antoniuskapel te Deest, Bossche Bijdragen II (1918-1919), blz. 1-11; Wilkes 1937, blz. 553, 575; Stüwer

Afb. 29. De St.-Antoniuskapel in Deest, getekend door C. Pronk in 1732, met foutief onderschrift. R.P.K., Amsterdam.

1938, blz. 184; Oediger 1940, blz. 46 (nr. 76); van Heiningen 1965, blz. 167.

- Afbeeldingen.
    1. Gewassen pentekening in O.I.-inkt, gesigneerd en gedateerd ‘C Pronk del ad viv 1732’, voorzien van een overigens foutief onderschrift ‘St Jacobs Capel; tot Deest’, collectie R.P.K. Amsterdam (afb. 29); gezicht op de kapel e.o. vanuit het noorden.
    2. Gewassen pentekening in O.I.-inkt, gesigneerd door H. Spilman, met het onderschrift ‘St. Antonis Kapel te Deest’, collectie Gemeentemuseum Arnhem (GM 9261); gezicht op de kapel vanuit het noorden.
    3. Gravure naar de door Spilman vervaardigde tekening voor de prentuitgave ‘Gezigten van Voornaame Hollandse Dorpen’; de prent geeft de situatie in spiegelbeeld weer.
    4. Gekleurde penseeltekening door H. Tavenier gesigneerd en in dorso geannoteerd ‘St Antonies Capel te deest 1782’, Part. collectie R.K.D., Den Haag (P 1392); tekening vervaardigd naar de onder 3 genoemde gravure met enige detailafwijkingen.
    5. Gewassen pentekening, anoniem 18de-eeuws werk, met het foutieve opschrift ‘St Jacobs Capel tot Deest’, Part. Collectie R.K.D. (P 1392); onbetrouwbare late natekening, gezien het onderschrift waarschijnlijk naar de onder 1 genoemde tekening van C. Pronk.
    6. Gravure uit de door Fouquet te Amsterdam uitgegeven serie ‘Oude Hollandsche Dorpen’; de afbeelding gaat terug op de onder 2 genoemde Spilman-tekening.
    7. Grijs gewassen pentekening, anoniem 18de-eeuws werk, op de keerzijde geannoteerd ‘plijsterplaats omtrent Deest’, Part. collectie R.K.D. (P 1393); de afbeelding toont de Deester kapel gezien vanuit het zuiden in het verschiet.

Geschiedenis

In het midden van de 15de eeuw werd in het kerkelijk tot het kerspel Afferden behorende ‘maelschap’ Deest een kapel gesticht ter ere van de H. Antonius Abt. Op 30 april 1456 verkochten de kerkmeesters van Deest met toestemming van de ingezetenen aan de hofmeester van de abdij Grafenthal of Nieuwklooster, dat in Deest grote bezittingen had, een stuk land, waarvan de opbrengst zou worden aangewend ‘in de eere Gaits tot stichtenisse ind tymmeringe eenre capellen ind kerckhoff’. De kapel werd gebouwd

‘recht voir die doer van eenen bouwhoff die miin vrouwe van Nyencloister toebehoert, geheiten den Reventer’, hetgeen blijkt uit stukken i.z. een omstreeks 1557 voor het Hof gehouden proces tussen de pastoor van Afferden, Steven Heyen, en Jorien de Graaf, een kerkmeester uit Deest die zich van de kapel en de bijbehorende goederen had meester gemaakt, omdat hij de pastoor het collatierecht betwistte. Het door Oediger gepubliceerde Erkundungsbuch van het Aartsdekenaat Xanten vermeldt onder Afferden: ‘Habet capellam in Diest S. Antonii. Pastor presentat. Investiturum? Habet missas. Habet competenciam 8 fl. Marsilius respicat illam missam’ (Marsilius van Dyntheren, vicaris van het Catharina-altaar in de parochiekerk te Afferden). In de kapel werd tweemaal per week een mis opgedragen.

Bij de Hervorming werd de kapel aan de katholieke eredienst onttrokken. In 1641 wendden de hervormden zich tot het Xantens kapittel, als tiendheffer tot onderhoud van de kerk verplicht, met het verzoek om financiële steun voor de net aangeschafte nieuwe klok. In 1672 ging de kapel weer voor korte tijd over in handen van de katholieken. Volgens de Tegenwoordige Staat uit 1741 stond de kapel in een laantje onder aan de dijk en diende zij tot het midden van de 18de eeuw als woonhuis voor de schout. Afbeeldingen uit 1732 en volgende jaren geven die situatie weer. Op het kadastraal minuutplan van 1820 staat het ongeveer 15 bij 7,5 m omvattende gebouwtje met het driezijdige kooreind naar de Grotestraat gericht, hemelsbreed op ongeveer 150 meter afstand van de Waalbandijk (afb. 28 en 30). Van der Aa meldt in 1841, dat er nog in een muurrestant een klokje hing dat speciaal bij begrafenissen werd geluid. Te oordelen naar de bewaard gebleven afbeeldingen is de St.-Antoniuskapel een eenbeukig gebouw geweest met een driezijdige koorsluiting, gotische vensters, een portaalachtig aanbouwtje aan de noordzijde en een gemetseld klokkestoeltje op de top van de westmuur (afb. 29).

R.K. kerk

Aan de Grotestraat nr. 15 staat de aan O.L. Vrouw Onbevlekte Ontvangenis toegewijde R.K. kerk van de parochie Deest, gebouwd in 1952-'53 door architect H. van de Leur, naast de in 1945 beschadigde eerste parochiekerk uit 1858.

Bronnen

- Literatuur. Schutjes III (1872), blz. 413; Mon. Bat. I (1941), blz. 48 en Suppl. blz. 37.

Geschiedenis

Tot aan de Reformatie behoorden de inwoners van Deest tot de parochie van St. Victor in Afferden. Na de Reformatie vonden de katholieken een toevlucht in de schuilkerk die op het Huis Doddendaal in Ewijk in de kasteelkelder was ingericht. In 1684 oefende een pater Franciscaan er zielzorg uit. De Franciscanen hadden hier een statie die tot aan de Franse tijd is blijven bestaan. Op de grens van Afferden en Deest is in het begin van de 18de eeuw een schuurkerk verrezen, die in 1831 is vervangen door een Waterstaatskerk aan de Koningstraat, eveneens bestemd voor

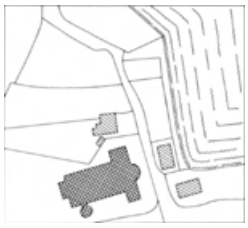
de katholieken van beide dorpen (zie de kadastrale situatie op afb. 3, aangeduid als ‘pastory’).

Afb. 30. De St.-Antoniuskapel volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

Afb. 31. De R.K. kerk van 1858 na de vergroting tot kruiskerk, situatie na 1879.

Afb. 32. De huidige R.K. kerk uit 1954-1955 volgens het nette plan.

In 1858 is de parochie Deest van Afferden afgesplitst. De nieuwe kerk werd gebouwd noordelijk naast de 15de-eeuwse St.-Antoniuskapel, waarvan de bouwvallige resten werden gesloopt. In de voorgevel van het nieuwe gebouw prijkte het jaartal 1858, waarschijnlijk in chronogram op de stichtingssteen, waarvan de tekst - ex INCOLArVM LIberaLItate ConDebar - door Schutjes wordt vermeld. In 1879 is de kerk vergroot tot kruiskerk (afb. 31). In 1954-'55 is de kerk afgebroken na het gereed komen van het huidige kerkgebouw, een schepping van architect H.C. van de Leur, met de bouw waarvan in 1952 werd begonnen (afb. 32). De onderbouw van een toren tegen de zuidzijde werd gerealiseerd, maar deze werd pas in 1959 hoger opgetrokken.

Het kerkgebouw

+ Het kerkgebouw is een driebeukige neo-basiliek met een schip van vijf traveeën, voorafgegaan door een halve travee en toegangsportaal, en voorzien van een diepere koortravee met halfronde absis. Aan de zuidzijde van de koortravee staat een campanile-achtige klokketoren, en aan de noordzijde een kleine toren en sacristie.

Tegen de zuidwesthoek van het schip staat een ronde doopkapel. Het kerkgebouw is opgetrokken uit baksteen van fors formaat, gemetseld in kettingverband, en is gedekt met een betonnen zadeldak waarop holle en bolle pannen liggen; het konische dak van de doopkapel heeft een leidekking en een duif als bekroning.

Inventaris

+ De kerk bezit een betrekkelijk jonge inventaris, als gevolg van het feit dat Deest pas in 1858 een zelfstandige parochie werd. Afgezien van de luidklok uit 1641 dateert de inventaris voornamelijk uit de tweede helft van de 19de eeuw. Preekstoel, heiligenbeelden (H. van der Geld) en vaatwerk (J.A. Boermans, H.G. Esser en R. Voss), alsmede diverse andere mobilia, zijn uit de oude kerk overgebracht naar het gebouw uit 1952-'53. Het gebrandschilderd glas is voor de nieuwe kerk vervaardigd.

Altaar

+ Celebratie-altaar, gemaakt van de voormalige communiebank. Eikehout, ongepolychromeerd, gedeeltelijk goud geverfd; J.A. Oor, Roermond; neogotisch, ca. 1860-1870. Ajour panelen met traceringen en vierpassen.

Preekstoel

+ Preekstoel. Eikehout, ongepolychromeerd; vervaardigd door J.A. Oor, Roermond; neogotisch, 1864.

Zeszijdige voet en kuip, waarop vier reliëfs voorstellend de Evangelisten met hun symbolen in spitsbogige nissen.

Doopvont

+ Doopvont. Hoogte zonder deksel 105 cm, diameter 38 cm, hoogte deksel 12 cm; marmer; XIX A.

Vierzijdige voet, balusterstam en ronde kuip.

Orgel

+ Het orgel is een instrument van de orgelmakers J.J. Vollebregt en Zoon uit Den Bosch. Het is in 1953 te Deest geplaatst, waar het uit 1866 daterende orgel van Gradussen uit Winssen met de door J.A. Oor uit Roermond gemaakte kas tijdens de oorlogshandelingen was vernield. De geschiedenis van het huidige orgel in de Deester parochiekerk gaat terug tot het midden van de 19de eeuw. Het orgel is waarschijnlijk tussen 1852 en 1856 geplaatst in de kapel van de Zusters ‘Dochters van Maria en Jozef’ aan de Choorstraat in 's-Hertogenbosch en in 1874 overgebracht naar de nieuwe

kapel aldaar. De kas was gesneden door Hendrik van der Mark uit Oirschot, die als weesjongen bij de Zusters van de Choorstraat op school had gezeten. In 1911 namen de zusters de huidige neogotische kapel in gebruik, waarin het orgel werd overgeplaatst. Rond 1930 bouwde Pels een nieuw groot orgel voor de congregatiekapel maar handhaafde het oude orgelfront van Van der Mark als façade. Na enige omzwervingen kwam het instrument van Vollebregt, zonder de kas van Van der Mark, omstreeks 1950 terecht in de kerk van Fellenoord te Eindhoven. Toen men hier een nieuw orgel, vervaardigd door Vermeulen, in gebruik had genomen, werd het Vollebregt-orgel door de orgelmaker Verschueren uit Heythuyzen te koop aangeboden aan de parochie te Deest. Het is in 1971 gerestaureerd onder toezicht van H. van der Harst, die het herkende als een werk van Vollebregt.

- Literatuur. Frans Jespers en Ad van Sleuwen, ‘Tot roem van zijn makers’, een studie over J.J. Vollebregt en Zn., uitgave van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1978.

+ De kerk telt een vijftiental gebrandschilderde vensters, in 1953 vervaardigd door het Atelier Brabant. In het priesterkoor een cyclus van zes ramen met voorstellingen uit het leven van de kerkpatrones Maria Onbevlekte Ontvangenis: +*Gebrandschilderd glas*

1 Joachim en Anna, 2 Annunciatie, 3 Maria met Kind op maansikkel en slang (Immaculata Conceptio), 4 Maria knielend voor het Kind in de kribbe, 5 Maria onder het kruis, 6 Kroning van Maria.

In het schip bevinden zich negen glas-in-lood ramen, waarvan vijf stuks een Nieuw-Testamentische scène of parabel in beeld brengen en vier ramen symbolen vertonen van enige sacramenten:

1 de berg Thabor, 2 terugkeer van de verloren zoon, 3 Petrus wandelt op het meer, 4 genezing van de lamme te Kafarnaüm, 5 opwekking van Lazarus, 6 symbolen van het Vormsel: vuur, vat met chrisma, 7 symbolen van de Biecht: stola, kelk, druiven en aren, 8 Symbolen van het Priesterschap: twee ineengevouwen handen op boek, rozen, twee ringen, twee vogels en olijftak, 9 symbolen van het Oliesel: oliebusje en Phoenix.

+ *Mariabeeld*. Hoogte 123 cm; hout, bruin geverfd, midden XIX. Maria als Immaculata staande op de wereldbol, maansikkel en slang met appel in de bek. +*Beelden*

H. Jozef en het Kind Jezus. Twee beelden, oorspronkelijk behorend tot een groep, de H. Familie voorstellend. Hoogte respectievelijk 120 en 75 cm; zacht hout, afgeloogd; H. van der Geld, Den Bosch; 1902. Het Jezuskind maakt spreekgebaar en houdt wereldbol.

- Literatuur. Reg. Mem., hoofdst. 2.

Antonius van Padua. Hoogte 145 cm, zacht hout, afgeloogd; H. van der Geld, Den Bosch; 1881. De heilige is afgebeeld staande met open boek waarop het Jezuskind.

- Literatuur. Reg. Mem., hoofdst. 2.

Franciscus van Assisi. Hoogte 145 cm, zacht hout, afgeloogd; H. van der Geld; 1902. De heilige is afgebeeld met stigmata en kruis.

- Literatuur. Reg. Mem., hoofdst. 2.

Theresia van Lisieux. Hoogte 103 cm; eikehout, ongepolychromeerd; gesigneerd: H. van Melick, Eindhoven; XXb.

+ Kruisbeeld. Corpus iets minder dan levensgroot; hout met nieuwe polychromie; XIX A. +*Kruisbeeld*

+ Veertien staties. Afmeting 62 × 82 cm; olieverf op doek; vermoedelijk door F. Kops; neogotisch, ca. 1910-1915. Verwante kruiswegstaties te Beuningen (R.K. kerk van de H. Cornelius) en Vught (H. Hartkerk). +*Kruisweg*

+ *Torenmonstrans*. Hoogte 69 cm, diameter voet 19,5 cm; verguld zilver; merken: meesterteken H + E (= H.G. Esser, Weert, 1838-1892), jaarletter P (= 1874), lopend leeuwtje, minervakopje en zwaardje; neogotisch. +*Liturgisch vaatwerk en gerei*

Zeslobbige voet waarop de navolgende voorstellingen: 1 familiewapen beladen met een boom, 2 Clara met monstrans, 3 Christianus als bisschop, 4 Bernardus van Clairvaux, 5 Antonius van Padua met lelietak, 6 Arnoldus als bisschop; zeszijdige stam met open traceerwerk; aan weerszijden van de stam voluten met belletjes; nodus

met zes ronde knoppen en open traceerwerk; rond de lunula de tekst: ‘Sanctus, sanctus, sanctus, Dominus Deus Sabaoth’; daaromheen zes lobben met wingerd op blauw fond; aan weerszijden van de lunula de beeldjes van Petrus en Paulus onder baldakijnen; tegen de zijkanten een gesluierde vrouwelijke heilige en een bisschop; in de toren twee engelenbeeldjes met daarboven een Mariabeeldje in een aedicula; tegen de spits zes engelenbeeldjes; het kruisje op de bekroning ontbreekt.

Expositieciborie. Hoogte 50 cm, zonder deksel 26 cm, diameter voet 15,5 cm; verguld zilver; merken: meesterteken IB in ruit (= J.A. Boermans, Venlo, 1830-1886), jaarletter d (= 1863), lopend leeuwtje en minervakopje; neogotisch.

Achtlobbige voet waarop afgewisseld door passiebloemen de navolgende symbolen met begeleidende teksten zijn gegraveerd: 1 Apocalyptisch Lam: ‘Sua vita et sacrificio’, 2 Leeuw: ‘Fortitudo’, 3 Pelikaan met jongen: ‘Caritas’, 4 Pauw: ‘Pulchritudo’; achtlobbige, mandarijnvormige nodus en bundelstam; cuppa in de vorm van een vierpas met vier torentjes met op de vier bolsegmenten de navolgende gegraveerde figuren:

1 Christus met kelk en brood, 2 Juliana voor monstrans, 3 Clara met ciborie, 4 Antonius van Padua met knielende ezel; vierlobbige deksel met wimbergen overgaande in een

torenspits met open traceerwerk op rood en blauw fond, met hogels en kruisje. Onder de voet de inscriptie: 'J.A. Boermans Venlo FE. 1863'.

- Literatuur. Schrift 'uitgaven sedert 1858', in kerkarchief.

Lunuladoos. Hoogte 5,5 cm, diameter 10,5 cm; zilver; merken: meesterteken H + E (= H.G. Esser, Weert, 1838-1892), zwaardje; 1874. Op de doos filetstrepen, op het deksel gegraveerd Apocalyptisch Lam omgeven door rand van wingerdranken.

Ampullenblad. Afmeting 30 × 18,5 cm; zilver; merken: 12 (= gehaltemerk Duitsland), V in gekroond schild (= import); XIXd. Ovaal blad met twee insnoeringen, geprofileerde rand en een ornament aan de vier zijden.

Wierookvat en scheepje. Hoogte vat 33 cm, scheepje 15,5 cm; zilver; merken: meesterteken H + E (= H.G. Esser, Weert, 1838-1892); jaarletter P (= 1874), minervakopje, leeuwtje. Ronde voet versierd met bladornamenten; op de onderzijde van het vat bladmotieven waarboven tussen bloem- en bladmotieven afwisselend drie cartouches en drie maal een tweetal engelenkopjes; op het deksel een rand van godrons, ajourdeel met festoenen en bladmotieven, daarboven een laurierkrans; op de bovenzijde cartouches tussen vruchten, als bekroning een vlam. Scheepje: ronde voet met bladornament, op het lichaam cartouches, op het deksel gegraveerde voorstelling van het Apocalyptisch Lam.

Wierookvat met scheepje. Hoogte vat 31 cm; scheepje 10,5 cm; geel koper; neogotisch, XIXd. Ronde voet; half bolvormig, glad lichaam; in het hoge deksel uitgesneden kruisjes, driepassen en vensters; als bekroning een knop.

Missaalbeslag. Hoogte schilden 13 cm, breedte 11 cm; verguld zilver; merken: meesterteken onleesbaar, jaarletter S (= 1877), leeuwtje, minervakopje. Op schild voorzijde: Johannes Evangelist, op schild achterzijde: Maria met gevouwen handen en krans van rozen op het hoofd; op de hoekstukken: engelenkopjes; op klampen en sloten: Christus, Maria en Jozef, in ovaal, ieder tweemaal afgebeeld.

Canonborden. Afmeting groot bord 41 × 60 cm; zilver, merken: meesterteken RV in ovaal (= R. Voss, Roermond, werkzaam 1863-1896); jaarletter R (= 1876) lopend leeuwtje, minervakopje. Geprofileerde lijst met rozetten. Handgeschreven tekst.

+ *Zes kandelaars*. Hoogte 61 cm, geel koper; XIX B. Ronde voet op drie bolpootjes, conische stam tussen vijf nodi, schaalvormige bobèche. +*Kandelaars*

Twee kandelaars. Hoogte 200 cm; geel koper; neogotisch, ca. 1900. Zeszijdige voet op drie klauwpootjes; getorste stam met drie platte nodi, zeszijdige gekanteelde bobèche.

Zes kandelaars. Hoogte 87 cm; kerkzilver; neogotisch, 1870-1880. Driezijdige voet op voluutpoten, op de drie zijden raamtraceringen tussen drie hoekpinakels; tegen de stam drie beeldjes van Christus, Maria en Jozef, elk 7 cm hoog; zeszijdige bobèche met bladmotieven op de onderzijde en een opstaande sierrand.

+ Harmonische schel. Hoogte 22,5 cm, diameter 20 cm; geel koper; XIX d. Klokmodel op vier klauwpootjes; aan de onderzijde ajourrand van wingerdranken; handvat in de vorm van een driepas. +*Schel*

+ Wijwateremmer. Hoogte 29,5 cm, diameter 28 cm; geel koper; XIX A. Ronde geprofileerde voet met rand van godrons; onversierd lichaam. +*Wijwateremmer*

[+] De kerk bezit een luidklok, gegoten in 1640 door Peter van Trier en Johan Philipsen, diameter 86 cm, versierd met twee vitrageranden (hertenmotief) en voorzien van het opschrift: ANTONIS HIET ICK. PETER VAN TRIER ENDE JOHAN PHILIPSEN HEBEN MY GEGOTEN ANNO 1640. Waarschijnlijk is dit de klok uit de voormalige St.-Antoniuskapel, waarvoor het Xantens kapittel in 1641 een rozenobel en tien rijksdaalders bijdroeg. Hij is in 1959 in de nieuwe toren gehangen. *[+]Luidklok*

- Literatuur. Schutjes III (1872), blz. 412; Voorloopige Lijst 1917, blz. 64; Dorgelo 1961, blz. 42.

Begraafplaats

Op de R.K. begraafplaats ten noorden van de kerk en pastorie staan geen opmerkelijke grafmonumenten. Vermeldenswaard uit het oogpunt van plaatselijke geschiedenis zijn het priestergraf en grafmonumenten opgericht voor leden van de familie Van Welie.

[+] Platliggende zerk, hardsteen, formaat 264 × 137 cm, aan de bovenzijde voorzien van een priesterkelk; daaronder de tekst: SEPULCHRUM SACERDOTALE FRANCISCUS VAN LANKVELD / 1881 † 1900 / PETRUS VAN ZUTPHEN / 1900 † 1919 / MARTINUS VERHOEVEN / 1919 † 1938. *[+]Priestergraf*

[+] Platte zerk waarachter een hardstenen grafkruis is geplaatst. Op het kruis een wit marmeren plaat met de inscriptie: TOT AANDENKEN / DER FAMILIE / GERARDUS / VAN WELIE / DOOR WIE VOOR AL / HIER DE KERK EN HET / LIEFDE GESTICHT / ZIJN GEBOUWD / EN BEGIFTIGD. Op het linker kruis in wit marmer: HIER RUST / JOANNES / VAN WELIE / GEB. TE / WINSSEN / 24 NOV. 1819 / OVERL. TE / DEEST / 7 FEBR. 1894 - HIJ WAS / DEN GELOOVIGEN / EEN VOORBEELD IN WOORD / IN WANDEL IN LIEFDE / IN GELOOF IN KUISCHHEID / I TIM. IV. IL -R.I.P. Op het rechter kruis: HIER RUST / GERARDA / WILHELMINA / VAN WELIE / GEB. TE / WINSSEN / 3 SEPT. 1817 / OVERL. TE / DEEST / 26 NOV. 1896 - ZIJ WAS / VOL VAN GOEDE WERKEN / EN AALMOEZEN / ACT. IX. 16-R.I.P. *[+]Grafmonumenten Van Welie*

Turksweerd

In de Afferdense en Deestse Waarden bij de steenfabrieken ten noorden van De drie Waaien heeft het huis 'Turksweerd' gestaan, aanvankelijk in bezit van de Gelderse hertogen, maar door hertog Reinoud 11 overgedragen aan de abdij Grafenthal, waar zijn zuster Elisabeth abdis was. Volgens Schutjes zou men het huis in de bedding van de Waal moeten localiseren. Van het huis zelf is niets bekend.

In de leenakten wordt in 1481 'eenen weert' vermeld 'met al sijnen toebehoren, gelegen butendijcks (...) inder buyrschap van Diest', die via de dochter van Willem van Egmond, Margriet, overgaat in handen van het geslacht Turck (tot 1620), gevolgd door Van Renesse (1620-1671), Staats (1671-1740) en De Pélichy (vanaf 1740). De naam Turksweerd gaat waarschijnlijk terug op de familie Turck.

In de 19de eeuw was Deest geruime tijd een eigendom van de adellijke familie De Pélichy, die de bezittingen hebben verkocht aan de heren Van Kink uit Nijmegen.

- Literatuur. Van der Aa XI (1848), blz. 335; Schutjes III (1872), blz. 412; Leenaktenboeken Kwartier van Nijmegen 1924, blz. 96-97.

R.K. Pastorie

Aan de Grotestraat nr. 13 staat de R.K. pastorie van de parochie van O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen, gebouwd in 1858 gelijktijdig met de bouw van de eerste parochiekerk op het grondgebied van Deest. De pastorie sluit qua type aan bij de in de eerste helft van de 19de eeuw elders in Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen gebouwde pastoriewoningen, waarvan dit gebouw een van de laatste voorbeelden is. Bijna kubusvormig woonhuis, opgetrokken in rode baksteen, bestaande uit een even hoge begane grond en verdieping onder een omgaand schilddak met vier hoekschoorstenen. De dakschilden zijn met leien in Maasdekking bekleed. De drie

traveeën brede voorgevel bezit een flauw uitspringend middenrisaliet. De enigszins gemoderniseerde zesruits schuifvensters en de van een eenvoudige omlijsting voorziene toegangsdeur vormen met de brede daklijst de belangrijkste accenten in de zeer sobere gevels.

Boerderijen

+ Bijmansstraat nr. 37. Hallehuisboerderij met voorhuis en bedrijfsgedeelte onder afgewolfd zadeldak, XIX B. De boerderij is opgetrokken in baksteen en gedekt met riet en gesmoorde Hollandse pannen. In de voorgevel, gemetseld in kruisverband en voorzien van vlechtingen, beganegronds vensters met zesruits schuiframen en luiken. Op de zaadzolder twee vensters waarvan de oorspronkelijk aanwezige luiken zijn vervangen door vierruits verticaal scharnierende ramen. *+Bijmansstraat*

+ Van Heemstraweg nr. 2a. 'Het Uiversnest'. T-boerderij met bakhuis en schuur, XIX B. In de huidige verschijningsvorm is de hoeve betrekkelijk jong, maar in oorsprong is zij *+Van Heemstraweg*

Afb. 33. Vriezeweg nr. 34. Boerderij ‘De Ganzenkuil’ (opn. 1977).

Afb. 34. Kweldam nr. 39. Boerderij ‘De Oude Dries’ (opn. 1977).

een van de vier boerderijen die het klooster Grafenthal in Deest bezat. Het voorhuis bestaat uit een begane grond met lage verdieping onder een met riet gedekt overstekend schilddak met hoekschoorstenen. De vensters van het vijf traveeën brede voorhuis hebben zesruits schuiframen en luiken. Eenvoudige paneeldeur met smeedijzeren roosters en daarboven een geornamenteerd bovenlicht waarin een ooievaar (de uiver). Gemoderniseerd bedrijfsgedeelte onder afgewolfd zadeldak, gedekt met riet en pannen; in de achtergevel deeldeuren, gietijzeren raampjes en een hooiluik.

Op het erf een bakstenen schuur onder met pannen gedekt, afgewolfd zadeldak. Voor de boerderij een ruim opgezet bakhuis.

Smeedijzeren hek langs de straatzijde met de naam ‘Uiversnest’ op het toegangshek.

[+] Kweldam nr. 39. Boerderij ‘De Oude Dries’ (afb. 34). Kapitale hoeve van het middenlangsdeeltype met dwarsgeplaatst voorhuis, gedateerd op staafanker 1837, doch in eerste aanleg ouder. *[+]Kweldam*

Het voorhuis heeft een breedte van zeven traveeën beganegronds, ontstaan uit een met twee venstertraveeën naar rechts vergrote, symmetrische eerste aanleg van vijf traveeën. Op de verdieping vensters met diefijzers voor de zaadzolder, drie stuks in de voorgevel en twee in de smalle zijgevel. De kap bestaat uit een met riet gedekt schilddak met hoekschoorstenen. Boven de voordeur met panelen een bovenlicht met kromme roeden. Bedrijfsgedeelte onder afgewolfd zadeldak onder riet en pannen. Links van de boerderij een deels gepotdekselde houten schuur met afgewolfd zadeldak. Op het erf achter de hoeve een kleinere boerderij onder afgewolfd zadeldak.

[+] Vriezeweg nr. 34. ‘De Ganzenkuil’ (afb. 33), fraaie boerderij van het krukhuistype staande op een huisterp aan de oostzijde van de Vriezeweg, XVIII. *[+]Vriezeweg*

Het naar links uitgebouwde voorhuis waarin kelder en herenkamer wordt afgesloten door een tuitgevel met schoorsteen; het rechter gedeelte van het voorhuis is ook door uitleg iets vergroot. Schuifvensters met roedeverdeling in de opkamer; de overige vensters zijn gemoderniseerd. De twee vensters van de zaadzolder op de verdieping bezitten diefijzers. In het bovenlicht van de voordeur zit een gietijzeren levensboom.

Het bedrijfsgedeelte is voorzien van een met riet en rode en blauwe Hollandse pannen gedekt, afgewolfd zadeldak. In de gepleisterde achtergevel deeldeuren onder een lateibalk, geflankeerd door gietijzeren stalraampjes.

+ Waalbandijk nr. 24. Hallehuisboerderij met middenlangsdeel, gelegen aan de voet van de bandijk, XIX A. +*Waalbandijk*

Boerderij onder een afgewolfd zadeldak gedekt met riet en rode verbeterde Hollandse pannen. Voorgevel met een in raaplaag als natuursteenimitatie uitgevoerde huid; gewijzigde venster- en deurpartij. Achtergevel van baksteen met boven de ankerbalk gepotdekseld gedeelte waarin het hooiluik is opgenomen.

Waalbandijk nr. 44. T-boerderij met middenlangsdeel, XIX B. Het voorhuis bestaat uit begane grond en lage verdieping ter breedte van drie traveeën en is voorzien van een met riet bekleed schilddak met hoekschoorstenen. Beganegronds zesruits schuiframen.

Afb. 35. Kaart van de kadastrale gemeenten Druten en Puiflijk. Kaart uit Kuypers Gemeente-atlas, 1867.

Druten

Historisch-geografische schets

Druten heeft als ondergrond voor de dorpskern een kleine stuifzandheuvel, waarop ook nu nog de belangrijkste straat ligt, de Hogestraat. De ligging van de dorpspolder vóór die van Puiflijk en het relatief kleine oppervlak van deze polder doen vermoeden, dat het dorp Druten een betrekkelijk jonge stichting is. Ook de tamelijk late eerste vermelding van deze nederzetting (1167) en de jonge kerkstichting als afscheiding van het kerspel Afferden wijzen in deze richting. De dorpskern met zijn lintbebouwing langs de licht gebogen Hogestraat zal derhalve niet ouder zijn dan de 12de eeuw en is te plaatsen binnen het kader van de middeleeuwse ontginningsgolf. De plaatsing van de boerderijen komt overeen met het klassieke beeld van de contactnederzetting, gelegen op de rand van bouwland, oostelijk van het dorp, en weiland ten westen van de Hogestraat, waar overigens een overspoelde Romeinse bewoningsgrond is aangetroffen.

De kerk staat bij de knik van de oudste as, gevormd door de Hogestraat en de Kattenburg. In de 13de eeuw is een gedeelte van het dorpsgebied weer overspoeld. Hierna is men zich door een bekading die in samenwerking met Puiflijk is aangelegd, gaan beschermen zowel tegen het uit de oostelijke gebieden afkomstige bovenwater als tegen het rivierwater. De grote uitbreiding van het dorp in noordelijke richting hangt samen met de pas later in de 14de eeuw tot stand gekomen bedijking. Hier hebben zich hoofdzakelijk kleinere luiden gevestigd. Het Huis te Druten neemt daarbij een aparte positie in. Een groot complex uiterwaarden ten noorden van Leeuwen is door een uitgekiende verwervingspolitiek geheel aan het dorp Druten ten goede gekomen. Belangrijk was in dit verwervingsproces het feit dat de zomerkade hier aansloot op de dijk van Druten. In het uiterwaardengebied zijn verschillende boerderijen gebouwd, zoals Sibillenburg, Batavia en Vincentshoef. Het gebied heeft door zijn eigen afwatering door de oude rivierstrangen bijna het karakter van een zelfstandige polder.

Het dorp Druten kreeg pas in de 18de eeuw door de vestiging van het Ambtshuis van Maas en Waal meer het karakter van een verzorgend dorp voor het omliggende gebied, hetgeen het tot heden heeft behouden. Tot de belangrijkste industriële vestigingen uit de 19de eeuw behoorden de steenfabrieken in de waarden, die nabij de dijk westelijk van Druten een uitgestrekte arbeidersnederzetting hebben doen ontstaan. De verschillende dorpsplattegronden (afb. 35-37) geven de structuur goed weer.

Het Ambtshuis

Aan de Ambtshuisstraat nr. 3, eertijds Kattenburg genaamd, staat het Ambtshuis, de vroegere zetel van de Dijkstoel, het Ambtsgericht en het gemeentebestuur van Druten. Het is een in oudste aanleg in 1758 aangekochte hofstede, die door ingrijpende verbouwingen, met name die uitgevoerd in 1841, zijn huidige gedaante heeft gekregen.

Bronnen

- Literatuur. A. Schouten, Inwijding van het verbouwde Ambtshuis te Druten op 6 december 1841, Nijmegen 1842; Verslag M.C.P.G. over 1959-1963, in: B.M. Gelre LXI (1962-1964), blz. XLI-XLII; Idem over 1968-1969, in: B.M. Gelre LXIV (1970),

Afb. 36. Verpondingskaart van de kadastrale gemeente Druten uit 1809. R.A.G., Arnhem.

blz. XVII; Van Heiningen 1965, blz. 19-24; Dobbelsteen/Dekkers 1971, afb. 6.

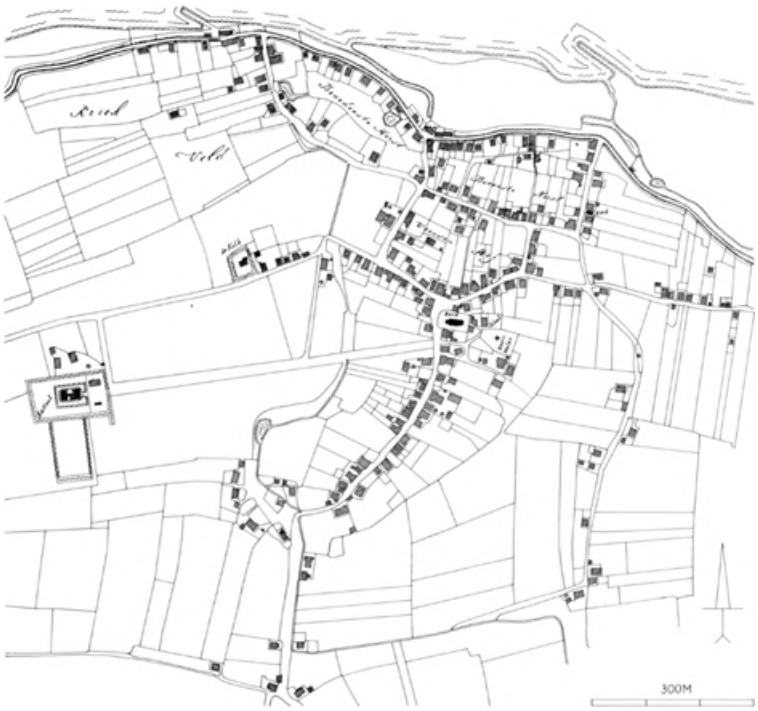
- Ambtsarchief, gedeponeerd in het Gemeentearchief van Nijmegen: dossier 3027-3028 (rekeningen over 1758 en 1759), 3031 (conditie van reparatie aan het Ambtshuis te Druten d.d. 13 aug. 1787), 3033 (bestek en voorwaarden reparatie 1791), 3037 (bestek en voorwaarden 1803), 3038 (bestekken en memorie van toelichting 1837), 3057 ('Nieuwe plannen van de heer Schouten' en 'Plannen van Heemraad de Ridder'), verder gedrukt bestek uit 1920.
- Afbeeldingen. Schetsen voor verbouwing van 1841, plan De Ridder en plan Schouten, aanwezig in het Ambtsarchief, dossier nr. 3038, gedeponeerd in het Gemeentearchief van Nijmegen. Hierbij een tekening van de voorgevel van het in 1758 gekochte huis (afb. 38, links boven); in dossier 3057 blauwdrukken voor de verbouwing van 1920, architect J.C. Hermans.

Geschiedenis

In 1758 verzochten ambtman Otto Roeleman Frederik van Bylandt en de Ridderschap van Maas en Waal aan de Landdag om toestemming tot overplaatsing naar Druten van de beide nog resterende rechtbanken in het Ambt van Maas en Waal, namelijk de 'Bovenbank' van Bergharen en de 'Benedenbank' in Wamel.

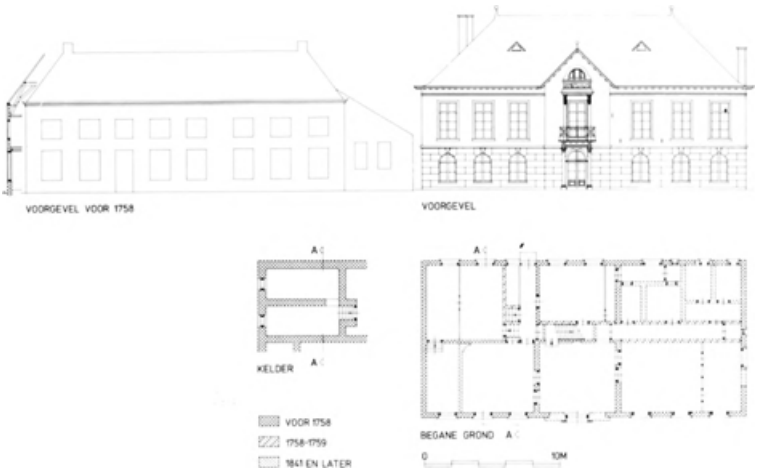
Na twee dagen vergaderen met de burgemeesters van Nijmegen en de gecommitteerde van Tiel op de Valkhofburcht in Nijmegen, kwam toestemming tot de aankoop van een Ambtshuis.

Op 1 april 1758 werd van juffrouw Anna Maria van Wanrooy voor de som van *f*3 650, - aangekocht 'Een Huys, Schuur, Backhuys en al het verder getimmer met annexen Hofken en Boomgaardje, staande en geleghen onder den Kerspel Druten'. In de volgende jaren is aan het Ambtshuis veel verbouwd en gerepareerd, zoals blijkt uit de stukken over de jaren 1758-1759 en 1803, aanwezig in het Ambtsarchief. In het oude huis, waarvan een summiere geveltekening is bewaard gebleven (afb. 38), werden na vergroting en modernisering de Vierschaar en het kantoor van de Dijkstoel ondergebracht, terwijl aparte vertrekken waren gereserveerd voor de jonkers uit de Ridderschap en

Afb. 37. De kern van het dorp Druten volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

voor de burgemeesters van de stad Nijmegen. Op de verdieping bevond zich woonruimte voor de inwonende kastelein. In 1841 vond een grootscheepse verbouwing plaats. De vrederechter mr. A. Schouten en heemraad De Ridder hebben zich intensief en ook daadwerkelijk met de plannen bemoeid. Van beide heren zijn ontwerpschetsen bekend. Als gevolg van een nieuwe indeling werd de vierschaar met de kamer van de Dijkstoel naar de tot belétage uitgebouwde verdieping verplaatst, waar zij aan weerszijden van de hal lagen. De vertrekken daarachter, gescheiden door een lange gang, werden bestemd tot secretarie van de gemeente, raadkamer voor de rechter, ambtskantoor en ambtsspreekkamer. Beganegronds werd een woonkamer ingericht. De cellen voor de gevangenen werden vernieuwd. De totale verbouwingskosten bedroegen *f*11 000,-. In het bestek werd het stucadoorswerk begroot op *f*450,-. Het pleisterwerk in de hal, de rechtszaal en aan de plafonds van verschillende andere vertrekken is werk van de Oostenrijkse stucwerker Johann Martijn Rieff, geboren in 1764 te Nesselwänge in Tirol en in 1855 in Druten overleden. Van hem zijn rekeningen bewaard, die overigens niet

Afb. 38. Het Ambtshuis. Gevelaanzichten, plattegronden en dwarsdoorsnede, bewerkt naar opmetingstekening van architectenbureau W.A. Heineman en H. Vos, Velp. Links boven: aanzicht van de voorgevel in 1758, naar tekening in het Ambtsarchief.

nauwkeurig gespecificeerd zijn, maar in elk geval wijzen op werk, dat is uitgevoerd aan de plafonds en het Justitiabeeld in de rechtszaal. Het blijft overigens de vraag of Rieff dit werk op hoge leeftijd heeft gerealiseerd of al voor de verbouwingscampagne van 1841 een deel van de stucwerkdecoraties heeft aangebracht, wat later opnieuw is toegepast.

Grootscheepse veranderingen blijven uit tot 1921. In dat jaar is er een nieuwe kap gemaakt en werd het middenrisaliet van de voorgevel verhoogd met een driehoekige bekroning naar ontwerp van de Nijmeegse architect J.C. Hermans; voor de uitvoering droeg aannemer G. Dekkers zorg.

Door de opheffing van het Kantongerecht van Druten en de vereniging van de polderdistricten Maas en Waal en Rijk van Nijmegen verlieten de eerste gebruikers successievelijk het Ambtshuis, dat door de gemeente Druten werd aangekocht. Na de bouw van een nieuw gemeentehuis aan de Hogestraat kreeg het Ambtshuis de bestemming tot vormingscentrum. Het werd daartoe op bescheiden schaal inwendig verbouwd en tegelijkertijd gerestaureerd in 1971 door architect W.A. Heineman uit Velp. De Vierschaar, waarvan het gestoelte op zolder was terechtgekomen, werd hersteld en opnieuw in de voormalige rechtszaal geplaatst.

Het gebouw, plattegrond

+ Het Ambtshuis heeft een plattegrondindeling, waarbij binnen een rechthoek de belangrijkste vertrekken liggen aan weerszijden van de hal aan de straatzijde. De achter de hal gelegen trappartij en gangen leiden naar kleinere vertrekken aan de tuinzijde van het gebouw. Op de belétage wordt deze indeling in grote trekken herhaald (afb. 38).

In hoofdaanleg zit de 18de-eeuwse boerderij nog in het muurwerk tot even boven de halve hoogte van de vensters van de belétage.

Materiaal

+ Het Ambtshuis is opgetrokken uit baksteen, formaat 22-22,5 × 10,5-11 × 4-4,5 cm.

De onderbouw van de voorgevel is in blokvorm gecementeerd.

Uitwendig

+ De voorgevel kreeg zijn huidige gestalte voornamelijk in 1841. Aan weerszijden van het

even uitspringende middenrisaliet, waarachter de toegangshal is gelegen, heeft de gevel drie vensterassen. Beganegronds bevinden zich rondbogige vensters met zesruits indeling. De hoogte van de vensters komt ongeveer overeen met die van de 18de-eeuwse boerderij. De onderbouw van de gevel is geheel gepleisterd en vormt het basement voor de in baksteen uitgevoerde belétage, waarin grote, achtruits schuifvensters de achterliggende vertrekken (voormalige Dijkstoel en Vierschaar) verlichten. Het middenrisaliet met de houten deur- en vensteromlijsting, waarboven de benaming 'AMBTSHUIS' is aangegeven, wordt bekroond door een gevelveld uit 1921. De tamelijk vlak hellende kap is eveneens uit 1921 en heeft een breed uitstekende dakgoot. De achtergevel en zuidgevel vertonen nog sporen van moeten en dichtingen en laten ook kleurverschil in de baksteen zien, waaruit verbouwings- en uitbreidingsactiviteiten zijn af te lezen. De achtergevel heeft een ander vensterritme; wel is het venstertype op begane grond en belétage gelijk aan dat van de voorgevel (afb. 39). De plaats van de dubbele deur doet vermoeden dat de 18de-eeuwse hofstede aanvankelijk een vijf traveeën breed voorhuis heeft gehad, dat later naar de zuidzijde is vergroot.

[+] Op de begane grond bevinden zich links en rechts van de lage ingangshal grote vertrekken. In de hal zijn de wanden en het plafond met eenvoudig stucwerk versierd. In een nis tegen de achterwand staat een borstbeeld van koning Willem II (afb. 41). De rondbogige doorgangen aan weerszijden daarvan vormden de verbinding naar een bordes en een gang, vanwaar de vertrekken aan de tuinzijde en de trap naar de belétage zijn te bereiken. Beide voorkamers hebben balkenzolderingen. In de linkerkamer vindt men de raveelbalk van een verdwenen schoorsteen, twee dichtgezette bogen, die ooit de verbinding hebben gevormd met de erachter gelegen gang, die de portaalruimte vormde van de 18de-eeuwse hofstede. Vanaf het vermelde bordes bereikt men dit portaal, de kelder met de opkamer en de keuken. In het jongere, zuidelijke gedeelte waren de cellen ondergebracht in blokken van twee. Alleen het paar in de zuidoosthoek is nog aanwezig.

[+]Inwendig

Op de verdieping bevinden zich de belangrijkste ruimtes eveneens aan de straatkant.

Afb. 39. Ambtshuis. De voorgevel (opn. 1975).

Afb. 40. Ambtshuis. Stucdecoratie met allegorische voorstelling van Maas en Waal door J.M. Rieff(opn. 1975).

Afb. 41. Ambtshuis. De vestibule op de begane grond met buste van Koning Willem II (opn. 1975).

Afb. 42. Ambtshuis. Hal op de verdieping (opn. 1975).

Afb. 43. Ambtshuis. Het vierschaargestoelte door B. Cloeck, gestucte zaaldecoratie door J.M. Rieff (opn. 1975).

In de bovenhal zijn de wanden en het plafond met stuc versierd. Tegen de wanden zijn pilasters aangebracht en op een houten piëdestal staat een allegorische groep in stucwerk. Tussen een stroomgod en een stroomgodin, personificaties van de rivieren Maas en Waal, beide rustend op uitstromende kruiken, met hoornen van overvloed en werktuigen in de hand, staat een afgeknotte zuil met omlauwerd medaillon, waarop de tekst: 'INTER AMNES TUTA' (veilig tussen de dijken) (afb. 40). Vleugeldeuren vormen de verbinding met de twee aangrenzende bovenzalen. Aan de zuidzijde bevindt zich de voormalige Vierschaar. Het gedeelte van het plafond boven het gestoelte is figuraal versierd met symbolen van de rechtspraak. In het midden zijn binnen een ovale omlijsting de volgende attributen aangebracht: de wetstafelen van Mozes, weegschaal, zwaard, wetboek met de inscriptie 'CORPUS IURIS UNIVERSALIS' en een gezegelde banderol met het woord 'CONSTITUTIO' (afb. 43). In de hoeken er omheen zijn de volgende symboolcombinaties gegroepeerd. Van de rechter uit gezien, rechts: palm en lauwerkrans (loon voor de rechtvaardige), passer, winkelhaak en schietlood (evenwichtig oordeel); links: gesel en roede (loon voor de onrechtvaardige) en slang met spiegel (prudent oordeel). Boven het gestoelte tegen de achterwand is een plastisch in stuc uitgevoerd beeld van Justitia geplaatst.

Het stucwerk is van de hand van Johann Martijn Rieff, een in Druten aan de Hogestraat gevestigde stucwerker (zie ook blz. 87).

Vierschaargestoelte

+ Het eikehouten gestoelte voor de vierschaar (afb. 43) is gemaakt door timmerman B. Cloeck, die daarvoor de som van *f*250,- ontving. De tegen de korte zijde van de zaal opgestelde zitbank is door gesneden, voluutvormige armleuningen in negen zitplaatsen verdeeld, waarvan de buitenste twee plaatsen aan weerskanten naar voren curven. Op het hoge ruggeschot achter de zitplaatsen zijn platte pilasters aangebracht, verbonden door gebogen lijsten met gesneden rocailles. Dito snijwerk komt ook voor op de panelen van de borstwering, waarvan het middendeel is uitgebogen ten behoeve van de verdachtenbank. Het gestoelte is in 1971 herplaatst na jarenlang op zolder te hebben gelegen.

Bakhuis

+ Links achter het Ambtshuis staat het nog bij de 18de-eeuwse boerderij behoord hebbende bakhuis. Juist omdat in het Ambtshuis ook een kastelein woonde, heeft dit gebouwtje een functie behouden. Het thans als schuurtje in gebruik zijnde bakhuisje is bij de restauratie van 1971 eveneens opgeknapt.

De Rooms-Katholieke kerk

Aan de Hogestraat-hoek Kattenburg staat de R.K. kerk, toegewijd aan de H.H. Ewalden, gebouwd naar een in 1874 gemaakt ontwerp van dr. P.J.H. Cuypers en gereed gekomen in 1877 (afb. 44-60).

Bronnen

- Literatuur. Teg. Staat 1741, blz. 274; Van der Aa III (1841), blz. 537; Schutjes I (1870), blz. 182, 186; idem III (1872), blz. 502-506; Kalf 1906, blz. 398-399; Wilkes 1937, blz. 2, 6, 303, 564 e.v.; Stüwer 1938, blz. 45, 142, 190; Maris

1939, blz. 154, 272; Oediger 1940, blz. 46 (nr. 75); Wilkes (Ukb. St. x.) 1952, nr. 996; J. Dekkers en M. Bergevoet, De bouw van de Drutense kerk 1877, in: Tweestromenland nr. 5 (1968), blz. 6-15; P. van Dinteren, Ontvangst en uitgave van de kerk te Druten vanaf augustus 1827 tot 9 april 1875, in: Tweestromenland nr. 8 (1970), blz. 15-18; J. Dekkers en M. Bergevoet, Uit de archieven - Wegens reparatie der kercke tot Druiten accord, in: Tweestromenland nr. 9 (1970), blz. 23-24; Idem, Aanvullende gegevens over de bouw van de kerk in Druten, in: Tweestromenland nr. 11 (1971), blz. 41-42; Dobbelsteen/Dekkers 1971, afb. 7-10, 15, 20, 27, 29, 34, 35; Rosenberg 1972, blz. 124; Ten Boom 1974/75, blz. 131-132; J. Dekkers en M. Bergevoet, De kerk van de H.H. Ewalden te Druten, typescript 17-5-1974; M.J.J. Bergevoet en J.W.G.R. Dekkers, Parochiekroniek uitgegeven bij gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de H.H. Ewaldenkerk te Druten, Druten 1977; Tentoonstelling 'Druten, 700 jaar parochiegeschiedenis', in: Tweestromenland nr. 26 (1977), blz. 17-24.

- Archivalia. Archief van de parochie Druten (verder afgekort als A.P.D.) aanwezig in

Afb. 44. Dorpsgezicht in Druten door C. Pronk naar opname uit 1732. R.P.K., Amsterdam.

de pastorie te Druten. Stukken betreffende de bouw, meubilering en uitmonstering van de kerk in het Cuypersarchief map 127 en correspondentie nr. 64, N.D.B. Amsterdam.

- Afbeeldingen. *Middeleeuwse kerk*.
    1 Gewassen pentekening, gesigneerd en gedateerd: 'C: P: del ad viv 1732... 1745', met onderschrift 'Druten', Collectie R.P.K. Amsterdam (A 05:31); dorpsgezicht met de kerktoren (afb. 44).
    2 Gewassen pen- en penseeltekening, anoniem 18de-eeuws werk, toegeschreven aan N. Wicart, geannoteerd aan de bovenrand: '6 Druten 20. Juli.', Particuliere Collectie R.K.D. Den Haag (P 1380a); gezicht op de zuidzijde van de kerk vanuit de Hogestraat (afb. 45). N.B. Deze tekening en de drie hierna vermelde bladen, gaan terug op een basistekening van C. Pronk, die verloren is gegaan (vgl. nr. 5).
    3 Gewassen pentekening in O.I.-inkt, gesigneerd: 'H. Spilman Del', Particuliere Collectie R.K.D. Den Haag (P 1380); behoudens stoffage identiek aan nr. 2.
    4 Gravure, door H. Spilman naar tekening van A. de Haen, als nr. 12 opgenomen in de serie 'Gesigten van Voornaame Hollandse Dorpen', Particuliere Collectie R.K.D. Den Haag (P 1378).
    5 Gewassen pentekening in kleuren, in dorso geannoteerd: 'druten C Pronk ad vivum delin Hendr. Tavenier fecit 1782', Particuliere Collectie R.K.D. Den Haag (P 1379).

N.B. Tavenier is niet ter plaatse geweest en interpreteert diverse details fout; uit typische overeenkomst met nr. 3 blijkt, dat ook deze tekening op Pronk teruggaat.

Waterstaatskerk. Een vage afbeelding van de Waterstaatskerk staat op de achtergrond van een zich in de pastorie bevindend pastoorsportret (afb. 48 en 78). Zie blz. 66.

Neogotische kerk. In het N.D.B. Amsterdam (archief dr. P.J.H. Cuypers) bevinden zich ontwerp- en bouwtekeningen van het kerkgebouw, van het meubilair en van de uitmonstering, in totaal 36 tekeningen. Tekeningen met het opschrift: 'Parochiekerk van de H. Ewaldus te Druten Bisdom 's Hertogenbosch', gedateerd: 'Amsterdam November 1874' (schaal 1:100). Oorspronkelijke bouwtekening van voorgevel (afb. 54), achtergevel (afb. 55), lengtedoorsnede (afb. 50), zijaanzicht noordgevels (afb. 52), plattegrond als opgeplakte calque (afb. 51). Verder een aanzicht en doorsnede van de communiebank, schaal 1:10

(afb. 67), detail van een gedeelte van de toren, schaal 1:20 (afb. 53), een aantal schetsontwerpen van o.m. communiebank, biechtstoel, preekstoel, glas-in-lood ornament, verlichtingsarmaturen, St.-Vincentiusaltaar en St.-Jozefaltaar (afb. 63 en 66). In het Diocesaan Bouwbureau in Den Bosch bevinden zich een plattegrond door P.J.H. Cuypers en enige foto's.

- Kaartmateriaal. Kaart van de Waterstaatskerk en omgeving, getiteld 'Schets van de situatie bij de R.C. Pastorie te Druten', uit 1839, in parochiearchief.

Geschiedenis

Over de middeleeuwse kerk die ten zuiden van de huidige neogotische heeft gestaan op de plaats van de huidige pastorie, is heel weinig bekend. Aanvankelijk bezat Druten een succursale kapel, waarvan de moederkerk in Afferden stond. De kapel was toegewijd aan de H.H. Ewalden, twee Angelsaksiche missionarissen, die omstreeks het jaar 695 door de Saksen zijn vermoord. De patrociniumkeuze is hoogstwaarschijnlijk gedaan onder invloed van de Norbertijnen van het klooster Bedburg bij Kleef, die al omstreeks 1174 goederen bezaten in Druten. De heren van Druten waren collator.

Het is niet exact bekend wanneer de kapel tot parochiekerk is verheven. In het uit de 13de eeuw stammende 'Necrologium Xantense' staat in een aantekening, door een overigens latere hand toegevoegd, dat de kerk van Druten het 'ius sepeliendi' (het recht tot begraven) had. In de 14de eeuw bezat de proost van Xanten het collatierecht en was het kapittel in bezit van de tienden, waarvoor zij een deel van de kerk moesten onderhouden. Omdat er verschil van mening bestond tussen de deken en het kapittel enerzijds en de pastoor en kerkmeesters anderzijds over het onderhoud van het dak van het priesterkoor werd op 13 april 1496 bepaald, dat 'die Eerbare Heeren Vurs. der kercken van Drueten geven solden vertien enckel gulden, daer voor solden sy verlaten syn van den koer te stoppen ende te decken nu ende ten ewigen daegen'. De kerk bezat altaren ter ere van O.L. Vrouw en de H. Antonius Abt. In 1614 ging het gebouw over in handen van de hervormden, die het met uitzondering van de periode 1672-1674 tot 1800 in bezit hadden. Het Xantens kapittel behield het beheer over de kerkgoederen, maar moest aan de predikant een jaarwedde van *f*600, - uitkeren.

Na de Hervorming zochten de katholieken hun toevlucht tot het klooster van de

Afb. 45. Gezicht op de middeleeuwse kerk vanuit de Hogestraat, naar C. Pronk door N. Wicart. R.K.D., Den Haag.

Afb. 46. De voormalige middeleeuwse kerk naar het kadastraal minuutplan van 1820.

Afb. 47. De huidige R.K. kerk volgens recent nette plan.

Franciscanen in Megen, totdat in 1663 een priester zich heimelijk in Puiflijk vestigde. Op de grens met Druten werd aan het Kerkpad te Puiflijk een schuurkerk gebouwd (zie blz. 103). De middeleeuwse kerk, die alleen bekend is uit 18de-eeuwse afbeeldingen, bestond uit een eenbeukig schip met kleine, gotische vensters, een hoger, polygonaal gesloten, laat-gotische koorpartij en een met spaarvelden gelede toren, bekroond met een lage ingesnoerde spits. Bij de inval van de Franse troepen in 1795 wilden de katholieken de oude kerk weer in bezit krijgen, maar een daartoe aan Pichegru gericht verzoek leverde geen beslissing op. Derhalve kocht men een huis midden in het dorp, 'De Klok' genaamd, ter plaatse van het huidige pand Kattenburg nr. 43, hetwelk heeft dienst gedaan als kerk en pastorie. Op 10 januari 1800 werd het oude kerkgebouw krachtens de staatsregeling van 1798 door de katholieken wettig genaast. Behoorde Druten voordien kerkelijk tot het dekenaat Nijmegen, in 1804 werd het een zelfstandig dekenaat.

Onder het pastoraat van Theodorus van Melsen ging het kerkgebouw een nieuwe fase

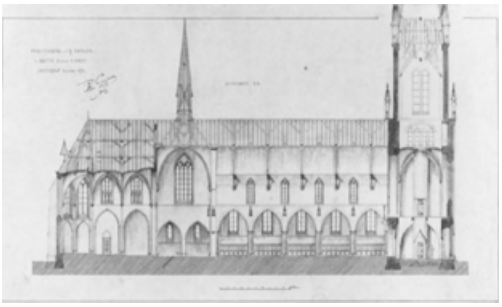

Afb. 48. De middeleeuwse toren met de Waterstaatskerk, detail van het op blz. 81 afgebeelde pastoorsportret (opn. 1976).

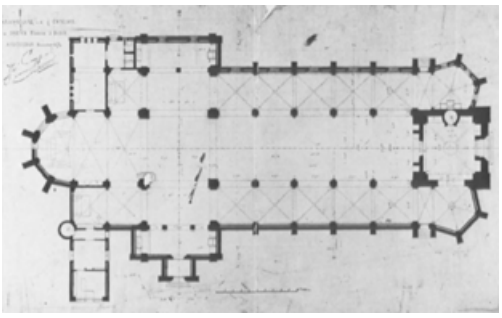
in. In 1822 werd met behulp van een rijkssubsidie van *f*8 500, - bij de oude toren een nieuwe Waterstaatskerk gebouwd, die is afgebeeld op het portret van pastoor G.P. van den Bosch (afb. 48). Daarop staat tegen de rood-bakstenen toren een witgepleisterd eenbeukig gebouw met versmalde koorpartij onder een doorgaande kap. De kerk was ook inwendig eenvoudig wit gestuct met enige versiering, waarschijnlijk pas in de jaren 1835-1837, door de Drutense stucwerker J.M. Rieff, die over genoemde jaren een som van *f*797,10 ontving. De kerk kreeg in 1842 ook een orgel. Bij de bouw van de door P.J.H. Cuypers in 1874 ontworpen neogotische kerk moesten gemeentetoren en Waterstaatskerk uiteindelijk in 1877 het veld ruimen. De bouw van de neogotische kerk is uitvoerig te boek gesteld in de door M. Bergevoet en J. Dekkers geschreven parochiekroniek (1977). De kerk werd gerealiseerd onder het pastoraat van Jacobus Crouwels, die al direct bij zijn benoeming van bisschop J. Zwijssen de opdracht kreeg tot de bouw van een nieuwe kerk. De plannen kregen vaste vorm toen men in 1874 op voorstel van pastoor Crouwels architect Cuypers uitnodigde het bouwterrein, gelegen naast de oude kerk, op te nemen en tekeningen te vervaardigen (afb. 50-57). Men wilde de kerk grotendeels in eigen beheer bouwen door met name zelf de steen te bakken. Hiertoe is een speciale commissie opgericht, waarvan naast de pastoor lid waren A.C.J. Dericks en N.A. Geldens, J. van den Hoff, J. Schoenmakers en E. van de Werdt. Van den Hoff had een eigen pannebakkerij en bracht de nodige technische kennis in. De bouw wordt gekenmerkt door tal van conflicten tussen de opdrachtgevers en Cuypers met diens plaatsvervanger J.J. van Langelaar enerzijds en van de commissieleden onderling anderzijds. De bouwgeschiedenis geeft een zeer indringend beeld van de vele materiële en sociale complicaties. In 1877 kwam het kerkgebouw gereed. Het werd in de daaropvolgende jaren inwendig afgewerkt en met een opmerkelijke inventaris gedoteerd. In 1877 werd de kerke-oven verkocht aan de heer Geldens, die hem samen met het medecommissielid Dericks als steenfabriek heeft voortgezet en uitgebouwd. Precies een eeuw bleef de fabriek in handen van de beide families.

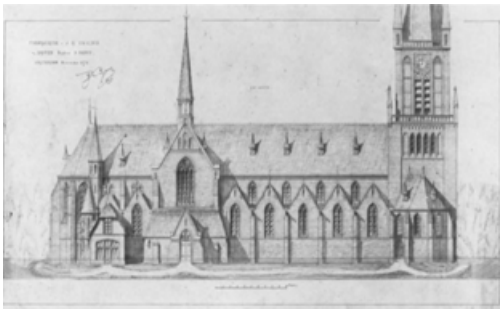
Afb. 49. De R.K. kerk van de H.H. Ewalden, gebouwd naar ontwerp van P.J.H. Cuypers en voltooid in 1877. Overzicht vanuit het zuiden (opn. 1976).

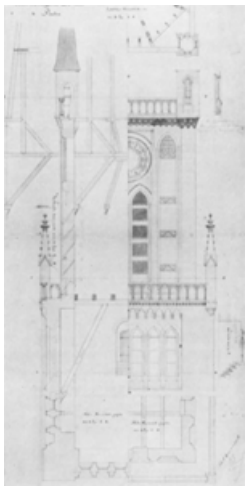
Afb. 50-52. Drie ontwerptekeningen voor de R.K. kerk te Druten, door P.J.H. Cuypers, november 1874, oorspr. schaal 1:100. N.D.B., Amsterdam.
Afb. 50. Lengtedoorsnede.

Afb. 51. Plattegrond.

Afb. 52. Gevelaanzicht aan de noordzijde.

Afb. 53. Detailtekening van de toren door P.J.H. Cuypers, november 1874, oorspr. schaal 1:20. N.D.B., Amsterdam.

Afb. 54-57. Ontwerptekeningen door P.J.H. Cuypers, vier afbeeldingen op drie bladen, oorspr. schaal 1:100. N.D.B., Amsterdam.
Afb. 54. Gevelaanzicht van toren en schip aan de westzijde.

Afb. 55. Gevelaanzicht aan de koorzijde met transept, toren en sacristie.

+ De kerk is een in baksteen opgetrokken kruisbasiliek in neogotische stijl (afb. 58). Het driebeukige schip heeft een lengte van vijf traveeën, waarvan de middenbeuk in hout is overwelfd en de zijbeuken in steen zijn overkluisd. Het transept bestaat uit een hoog in hout overspannen gedeelte dat even breed is als het driebeukige schip, maar dat met lagere tegen de sluitgevels aangebouwde kapellen is verbreed. Deze kapellen staan door middel van arcades in open verbinding met het dwarspand. De koorpartij bestaat uit twee traveeën met 5/10de sluiting. De eerste koortravee staat in open verbinding met de zijkoren voor het Maria- en Jozefaltaar. Het noordelijk zijkoor is een travee dieper dan het zuidelijk zijkoor, waarachter de sacristie is geprojecteerd. Het gehele priesterkoor inclusief de zijkoren en ook de kapellen tegen de transeptarmen zijn in steen overwelfd. Tegen de noorderdwarspandkapel bevindt zich een klein uitgebouwd portaal. Tegen de westzijde van het schip staat de toren, die aan weerszijden wordt geflankeerd door de polygonale doopkapel en de Piëtakapel. De aansluiting van deze kapellen op de zijbeuken wordt gevormd door een smalle tussentravee, waarin zijtoegangen zijn opgenomen. In de toren en de zijkapellen zijn stenen gewelven aangebracht.

+Het kerkgebouw Plattegrond

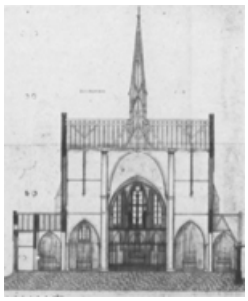
+ De kerk is gebouwd van baksteen die in een speciaal voor de bouw van de kerk geëxploiteerde steenoven werd gebakken. In 1874 werd een commissie voor de steenoven opgericht, bestaande uit zes leden onder voorzitterschap van de pastoor. Tot deze commissie behoorden behalve de pannenbakker J. van den Hoff, ook de heren A.C.J. Dericks en N.A. Geldens, die in 1878 de oven hebben overgenomen en de exploitatie met succes hebben voortgezet.

Tot de produkten van de oven behoorden gewone baksteen, profielsteen, geglazuurde steen en tegels. De gebruikte natuursteen is afkomstig uit de groeve Abaizeret te Namen.

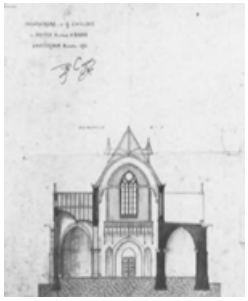
+Materiaal

+ De kerk bestaat uit een forse toren, opgebouwd uit twee blokvormige geledingen met hoge spits en een naar verhouding tamelijk laag, en opmerkelijk langgerekt bedehuis. Uitwendig worden de flanken van het kerkgebouw beheerst door de reeksen topgevels

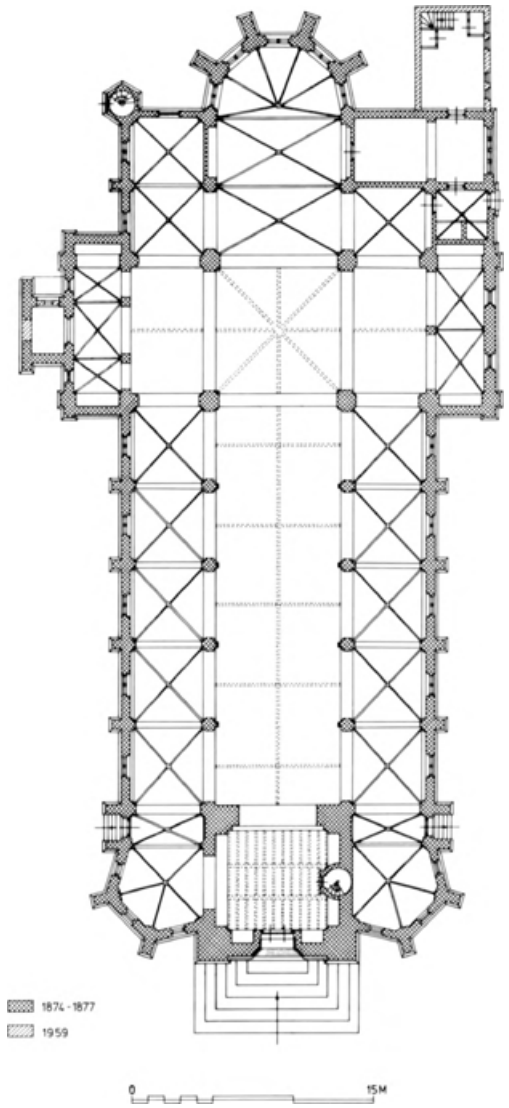
+Kerk uitwendig

Afb. 56. Dwarsdoorsnede over het dwarspand naar de koorpartij.

Afb. 57. Dwarsdoorsnede over het schip naar het zangkoor.

Afb. 58. Opmetingstekening van de kerkplattegrond.

Afb. 59. Het gepolychromeerde kerkinterieur naar oude foto.

Afb. 60. Het kerkinterieur in de huidige versoberde gedaante (opn. 1982).

van de zijbeuken en de zijkoren. Cuypers heeft de vensters van de lichtbeuk geplaatst tussen de zadeldaken van de zijbeuken, wat ook inwendig leidt tot een opmerkelijke plaats van de lichtbeukvensters boven de schippijlers (ontleend aan het schip van de R.K. kerk te Princenhage). In de koortraveeën zijn tripletvensters aangebracht. Op de viering staat een open klokketorentje met hoge spits. Het hele ontwerp toont een voorliefde voor kleine puntige en spichtige accenten: de hoektorentjes en pinakels bij de torenbalustrades, de koortorentjes en de series dakkapellen (afb. 49-57).

[+] Het interieur vertoont door de in de jaren '60 uitgevoerde versobering, waarbij de polychromie grotendeels is verdwenen, een deel van het meubilair is verwijderd en de baldakijnen boven de beelden tegen de schippijlers zijn afgebroken, node een leeg aanzien (afb. 60). De wandopbouw in schip en transept is tweeledig; brede arcadebogen van in zicht gelaten baksteen met daarboven een gepleisterde vlakke lichtbeukzone met betrekkelijk smalle vensters, horizontaal gescheiden door een smal cordonlijstje. Het houten spitsbogige tongewelf in de middenbeuk en in de transeptarmen bezit op muurstijlen rustende ribben en is versterkt met trekstangen. De stenen gewelven in koorpartij en zijbeuken zijn als schoon werk behandeld. Er zijn nog wel polychrome accenten op de hoofdpijlers, -bogen en gewelfribben. De oorspronkelijke uitmonstering (afb. 59) wordt beschreven op blz. 77-78.

[+]*Kerk inwendig*

+ De kerk van Druten, lange tijd hoofdkerk van het dekenaat, bezit nog diverse belangrijke mobilia, die echter niet alle ongeschonden zijn gebleven. Veel van wat in de jaren '60 werd verwijderd, keerde successievelijk weer terug, zij het in een gewijzigde context of opstelling. Voorgoed verdween de polychromie, maar het gebrandschilderd glas bleef als een compleet ensemble gespaard. Als belangrijkste toeleveringsbedrijven gelden de ateliers van Cuypers en Stoltzenberg en F. Nicolas uit Roermond. *+Inventaris*

+ (afb. 61 en 62). Gepolychromeerd hout en steen; atelier Cuypers en Stoltzenberg, Roermond; 1880. *+Altaren Hoogaltaar*

Stenen mensa met kruis, aren en druiven in goud geschilderd op rood fond; predella met bladranken. Retabel met vier reliëfs, waarvan de buitenste in luiken zijn opgenomen; links van de expositietroon: Offer van Abraham (luik) - Paschamaal, rechts: Mannaregen - offer van Melchisedech (luik); op de buitenzijde van de luiken op panelen, de door baldakijnen bekroonde gestalten van Isaias - Jeremias en David - Ezechiël. N.B. de boven de expositietroon behorende torenachtige bekroning is verwijderd. Het altaar is in 1961 gerestaureerd door H. Smeets uit Roermond.

- Literatuur. A.P.D. nrs. 1 en 161.
  Altaar van de Piëta. Hoogte beeld 125 cm; kalksteen, wit geverfd; atelier Cuypers en Stoltzenberg, Roermond; 1877.
  Mensa met Maria-monogram in doornenkroon; beeld van Maria met het lichaam van de gestorven Christus (Piëta).
- Literatuur. A.P.D. nr. 1.
  Jozefaltaar (afb. 63 en 64). Gepolychromeerd hout; nieuwe eiken mensa gekopieerd naar de voormalige kalkstenen mensa; atelier Cuypers en Stoltzenberg, Roermond; 1885. Predella: twee schilderingen van wierokende engelen flankeren het tabernakel; in de retabel beeld van St. Jozef; links en rechts reliëf met voorstelling van de Vlucht naar Egypte - Dood van Jozef; links en rechts van de reliëfs luiken met paneelschilderingen, aan de binnenzijde: Jozef met de bloeiende tak en zijn rivaal die de stok breekt - huwelijk van Maria en Jozef; op de buitenzijde van de luiken: David - Mozes.
- Literatuur. A.P.D. nrs. 1, 65 en 161.
  Altaar van Vincentius a Paolo (afb. 65). Hout; atelier Cuypers en Stoltzenberg, Roermond; 1893. Opgesteld in de kapel van het zuidertransept.
  Op de mensa blindtraceringen; op de retabel een op paneel geplakt doek met de voorstelling: Christus in mandorla met Vincentius a Paolo, zusters, paters en vondelingen, het geheel in een omlijsting van bladwerk en traceringen. N.B. in het Cuypersarchief bevindt zich een ontwerpschets voor het altaar, gedateerd 5 april 1893, met plattegrond van de kapel en uitgeklapte wand, genummerd 137 (afb. 66).
- Literatuur. A.P.D. nr. 163.

*Preekstoel

+ Preekstoel (afb. 59). De preekstoel, geleverd door het atelier Cuypers en Stoltzenberg uit Roermond in 1878, werd in 1961 afgebroken; de kuip kwam in particulier bezit terecht, maar werd in 1985 herplaatst. De op een korte stenen zuil geplaatste achtzijdige, houten kuip draagt de beeltenissen van Christus en de vier westerse kerkvaders; daaronder kopjes als de zeven hoofdzonden.

- Literatuur. Bergevoet/Dekkers 1977, blz. 60-61.

*Doopvont

+ Doopvont. Hoogte bak 100 cm, deksel 60 cm, diameter 40 cm; marmer en koper; W.H. de Haan, Antwerpen; 1928.

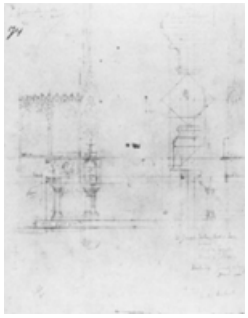
Ronde voet met koperen ringen en bladwerk in koper; ronde bak met vier engelenkopjes in koper; rond deksel met bladrand en op de bol een kruis waaromheen een slang.

Afb. 61. R.K. kerk. Het retabel van het hoogaltaar met gesloten luiken (opn. 1976).

Afb. 62. R.K. kerk. Het geopende retabel van het hoogaltaar, atelier Cuypers en Stoltzenberg, 1880 (opn. 1976).

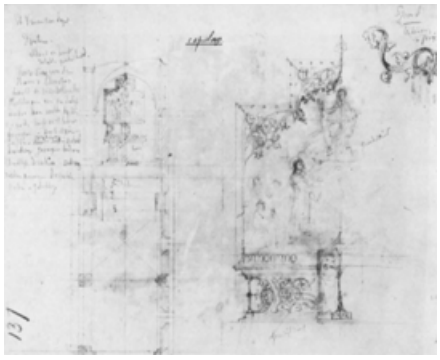
Afb. 63. Ontwerpschets voor het Jozefaltaar in de R.K. kerk te Druten door P.J.H. Cuypers. N.D.B., Amsterdam.

Afb. 64. Gezicht op de altaren van hoogkoor en zijkoren vanuit de zuidelijke transeptarm (opn. 1982).

Afb. 65. Het altaar van Vincentius a Paolo in de kapel naast het zuidertransept (opn. 1984).

Afb. 66. Ontwerptekening voor het Vincentiusaltaar door P.J.H. Cuypers met detailschets van de kapelplattegrond. N.D.B., Amsterdam.

+ In het Cuypersarchief bevindt zich de ontwerptekening voor de communiebank (N.D.B. Amsterdam, archief Cuypers 127/281). Doorlopende bank met een breedte van 6,49 m, bestaande uit zes opengewerkte traceringsmotieven tussen met druivenranken versierde stijlen en een in hoogreliëf gesneden middenpaneel waarop twee profeten met banderol als halffiguren het kruis flankeren. Aan de uiteinden een staande engel met kandelaar (afb. 67). De communiebank is verwijderd. *+Voormalige communiebank*

+ Het orgel is een door F.C. Smits uit Reek gebouwd instrument dat in 1842 gereed kwam. De eerste contacten met de orgelmaker dateren uit 1840. Na het gereedkomen werd het instrument geplaatst in de Waterstaatskerk. Volgens gegevens in het Smitsarchief had F.C. Smits het werk oorspronkelijk begroot op *f*3 250, - maar hij heeft het tenslotte uitgevoerd voor *f*3000, -, omdat hij in die tijd concurrentie vreesde van de 'St. Niclaasorgels'. *+Orgel*

In genoemd archief bevindt zich een schets van het front. Ook de dispositie is nauwkeurig

overgeleverd. In ‘de ontvangst en uitgave van de kerk te Druten’ staan de bedragen vermeld, die voor het orgel zijn geschonken door de parochianen. Smits vervaardigde een bescheiden instrument, 16 registers verdeeld over Manuaal en Positief, het Pedaal aangehangen aan het Manuaal. Het is oorspronkelijk gebouwd als balustrade-orgel. In 1877 werd het instrument door de firma Smits overgebracht naar de pas gereed gekomen neogotische kerk, waar het in de toren op de tribune van het zangkoor tegen de noordmuur werd opgesteld. Reden voor deze zijdelingse opstelling was het feit, dat door de zangers een glas-in-lood raam was geschonken. Een restauratie in 1897 uitgevoerd door F.C. Smits jr. liet de oude dispositie nagenoeg ongewijzigd, maar werd toch een tamelijk ingrijpende ombouw. Het orgel heeft doordat het in 1944-45 grote oorlogsschade opliep veel geleden. In 1970 werd het gerestaureerd door de firma L. Verschueren uit Heijthuizen. Het frontwerk is gereconstrueerd. De vurehouten kast, die zwaar had geleden, werd gerestaureerd en gecompleteerd met nieuwe en van elders afkomstige onderdelen. Vervolgens werd het instrument op een nieuw orgelbalkon geplaatst naar ontwerp van architect H. van de Leur. De wit met goud geverfde borstwering is afkomstig uit Oijen, behoudens de zuilen die nieuw zijn. Het beeld van koning David, gemaakt door J. Stut in 1843 en de ornamentale groepen op de zijtorens zijn aangekocht. Het overige snijwerk is vervaardigd door de Gebr. Bongers uit Roggel naar voorbeeld van versieringen aan het orgel van de R.K. kerk in Winssen.

- Literatuur. P. van Dinteren, Ontvangst en uitgave van de kerk te Druten 1827-1875, in: Tweestromenland nr. 8 (1970), blz. 16-17; H. van der Harst, Het orgel in de parochiekerk van de H.H. Ewalden te Druten, in: Tweestromenland nr. 11 (1971), blz. 37-42; Van Os 1978, blz. 55.

Bidstoel

+ Bidstoel. Hoogte 95 cm; eikehout, ongepolychromeerd, behalve het Maria-reliëf; atelier Cuypers en Stoltzenberg; 1874; neogotiek. Ajourpaneel in het front van de knielbank, traceerwerk met Maria in stralenkrans en het opschrift: ‘Maria sine labe concepta O P N’.

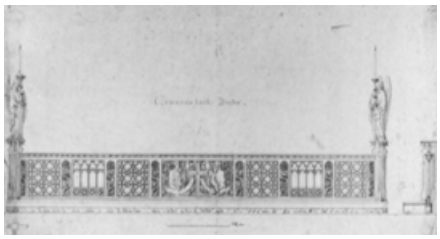
- Literatuur. A.P.D. nr. 1.

Beelden Piëta

+ (afb. 68). Hoogte 74 cm; afgeloogd notehout; XV B; Nederrijns. Maria zittend op een laag bankje met op haar schoot de gestorven Christus. Het hoofd van Maria is een weinig bijgesneden; de achterzijde van het beeld is vlak en onbewerkt.

Maria (afb. 69), afkomstig van een kruisgroep. Hoogte 79 cm; eikehout met moderne polychromie; circa 1480; Nederrijns. Staande figuur op rechthoekige grondplaat; gekleed in lang gewaad opgehouden door een ceintuur die een pijpplooitje vormt in het kleed; op het hoofd een capulet en om de schouders een lange mantel die wordt opgehouden door de linkerarm. In de rug van het beeld werd een briefje gevonden met de volgende inhoud: ‘Dit beeldje stelt voor Maria staande onder het kruis. Het dagtekent uit den jare 1470 en heeft veel kunstwaarde. Het is achter uitgehold om scheuren te voorkomen. Aldus de Heer Joseph Cuypers ca. 1900. Gevonden 10-11-73 J D-N B’. In 1961 is het beeldje gerestaureerd door H. Smeets, Roermond.

Anna onderwijst Maria (afb. 70). Hoogte 140 cm; wit geverfd hout; vermoedelijk

Afb. 67. Ontwerptekening voor de verdwenen communiebank door P.J.H. Cuypers. N.D.B., Amsterdam.

Afb. 68. R.K. kerk. Piëta, notehout, 2de helft 15de eeuw (opn. 1976).

Afb. 69. R.K. kerk. Maria als Mater Dolorosa, gepolychromeerd eikehout, circa 1480 (opn. 1976).

Afb. 70. R.K. kerk. Anna onderwijst Maria, geverfd hout, midden 19de eeuw (opn. 1976).

Antwerpen; midden XIX; neobarok. Beide figuren staande en gekleed in lange, ruime gewaden; Anna heeft het hoofd bedekt door een sluier en draagt een geopend boek waaruit zij Maria onderricht. In de afrekening over het jaar 1846 in het kerkarchief

wordt melding gemaakt van drie beelden, besteld bij Peters (Peeters) in Antwerpen. Vergelijk verwante beelden te Wijchen (door J. van der Neer, Antwerpen), te Hilvarenbeek en in Eindhoven-Villapark (beide van Goossens, Den Bosch). Beelden van H. Peeters, afkomstig uit de St.-Pieterskerk in Den Bosch, thans in de R.K. kerk te Beek-Ubbergen. *H. Hart van Jezus*. Hoogte 175 cm; wit geverfd hout; 1878; neogotiek. In het A.P.D. nr. 1 staat vermeld: 'Houten beeld H. Hart van Jezus, gepolychromeerd door den beeldhouwer Mr. Cuypers uit 's-Hertogenbosch'. Vermoedelijk is Fr. Kuypers bedoeld, omdat er zo nadrukkelijk 'beeldhouwer' staat; het is ook mogelijk dat de plaatsnaam een vergissing is en toch Roermond bedoeld wordt.

Kruisgroep (afb. 60). Hoogte minder dan levensgroot; eikehout; wit overgeverfd; crucifix uit het atelier Cuypers en Stoltzenberg, 1880; de beelden van Maria en Johannes uit het atelier Cuypers en Co, Roermond, 1902; neogotiek. N.B. De kruisgroep die thans in de viering tegen het muurgedeelte boven de triomfboog hangt, stond oorspronkelijk op een balk in de triomfboogopening. Het corpus hing aan een door bladwerk omrand kruishout met evangelistensymbolen in vierpassen aan de uiteinden. Op de draagbalk stond de tekst: 'HOC SIGNUM CRUCIS ERIT IN COELO CUM DOMINUS AD IUDICANDUM VENERIT' (afb. 59). Al in het ontwerp van Cuypers was een dergelijke Calvariebalk opgenomen alsmede een koorhek, bekroond door een reeks kandelaars (afb. 56).

Lucia. Hoogte circa 150 cm; wit geverfd hout; Cuypers en Co, Roermond; 1897; neogotiek. Heilige gekleed in lang gewaad, met sluier en krans op het hoofd, zwaard en palm als attributen.

Barbara. Hoogte circa 150 cm; wit geverfd hout; Cuypers en Co, Roermond; 1897. Heilige met als attributen toren, palmtak en kelk op boek.

Lambertus. Hoogte circa 150 cm; wit geverfd hout; 1840-1850. Staande heilige in bisschoppelijk gewaad met staf en palmtak. Opgesteld tegen pijler in het middenschip. Zie ook Willibrordus.

+ Hoogte circa 150 cm; wit geverfd hout; 1840-1850. Staande heilige in bisschoppelijk gewaad, met staf en waterstroom. Vergelijk de opmerking over de aankoop van drie beelden in 1846 onder Anna (blz. 73-74); de beelden staan afgebeeld op afb. 60 vooraan. Zie ook schema afb. 71, nrs. 5 en 6. +*Willibrordus*.

Serie van acht heiligenbeelden (afb. 60 en 71, nrs. 1-4, 7-10). Hoogte 150 cm; geverfd hout; Cuypers en Stoltzenberg (nrs. 1-3), Cuypers en Co (nrs. 4-7), onbekend (nr. 8); geleverd in de periode 1877-1926; neogotiek.

1 Ewaldus met boek, kelk en stafje, 1877-1880 (afb. 71, nr. 1);
2 Ewaldus met boek met zeven zegels, 1877-1880, (afb. 71, nr. 2);
3 Vincentius a Paolo met kind, 1888 (afb. 71, nr. 10);
4 Antonius van Padua, 1901 (afb. 71, nr. 9);
5 Franciscus van Assisië, stigmata tonend, 1912 (afb. 71, nr. 8);
6 Petrus met sleutels en boek, 1926 (afb. 71, nr. 3);
7 Paulus met zwaard, 1926 (afb. 71, nr. 4);
8 Aloysius in superplie, jaartal onbekend (afb. 71, nr. 7).

+ Hoogte 80 cm; hout; XIX A. Goud geverfd met nieuwe doornenkroon.

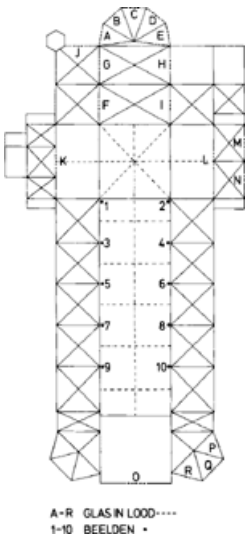
Kruisbeeld. Hoogte kruis 54,5 cm, hoogte corpus 27,5 cm; kruis van eikehout, corpus van zacht hout; XIX d; neogotiek. Aan de vier uiteinden van de kruisbalken een gestileerd bladornament. +*Kruisbeelden Kruisbeeld*.

Staand kruisbeeld. Hoogte 57,5 cm, hoogte corpus 10,5 cm; koper; circa 1883; neogotiek. Hoge geprofileerde voet op drie gehurkte leeuwen; korte getorste stam waarop een platte knoop; hierop een kruis waarvan de balken eindigen in driepassen, waartussen stralen; rond de viering een ornament. Bij dit kruisbeeld vier kandelaars (zie blz. 80).

Processiekruis. Hoogte kruis 95 cm, hoogte corpus 31 cm; verzilverd koper; 1928.

- Literatuur. A.P.D. nr. 65.

+ Het gebrandschilderd glas is uitgevoerd naar ontwerp van P.J.H. Cuypers en J.J. van +*Gebrandschilderd glas*

Afb. 71. Schematische kerkplattegrond met aanduiding van de positie van de gebrandschilderde vensters (A-R) en van de serie beelden in het middenschip (1-10).

Langelaar door het ‘Etablissement tot vervaardiging van Geschilderde Kerkvensters en ander Glasschilderwerk’ van F. Nicolas te Roermond. De vensters zijn geleverd in 1877 en in de maanden oktober en november van dat jaar geplaatst. Bij de afrekening oordeelde het kerkbestuur de prijs van diverse vensters te duur en deed pastoor J. Crouwels voorstellen om bezuinigingen achteraf door te voeren, hetgeen tenslotte neerkwam op het korten van het honorarium en de verdiensten van architect-ontwerper en glazenier. De totale beglazing omvat een omvangrijk figuraal gedeelte in koren, transept en kapellen, het grote torenvenster en het glas boven de toegangsdeuren; in het schip en de toren alsmede de eenvoudige bijruimtes bestond de beglazing uit wat Nicolas noemt ‘broeiglas in lood’ en door Cuypers wordt omschreven als vensters ‘met geschilderde couronnementen en randen’. De correspondentie aanwezig in het parochie-archief en het Cuypersarchief geeft een goed beeld van het uitgevoerde programma en de prijzen. Zie voor de plaats van de vensters het nevenstaande schema (afb. 71, de letters A-R).

Priesterkoor. De koorvensters in de sluiting bestaan uit spitsbogen die door een meneel in twee lancetten zijn verdeeld en een oculus in de vensterkop. De smalle vensters zijn verdeeld in twee zones, waarin concorderende scènes zijn aangebracht: de Oud-Testamentische voorstellingen in de benedenzone en de Nieuw-Testamentische direct erboven geplaatst. Alle voorstellingen zijn gevat in een architectonisch kader, bekroond door een wimberg.

A Uitdrijving uit het Paradijs - Annunciatie; Brandend braambos - Geboorte van Christus (afb. 74a).

B Doortocht door de Rode Zee - Doop van Christus in de Jordaan; Mozes slaat water uit de rots - Wijnwonder te Cana (afb. 74b).

C Paschamaal in Egypte - Laatste Avondmaal; Voorbereiding uittocht door het plaatsen van het Tau-teken op de deurposten - Transfiguratie op de berg Thabor (afb. 74c).

D Abraham offert Izaak - Kruisdood van Christus; Jonas door de walvis uitgespuwd - Verrijzenis van Christus op Paasmorgen (afb. 74d).

E Elia vaart ten hemel nagestaard door Elisa - Hemelvaart van Christus; Mozes ontvangt de wetstafelen - Pinksterwonder (afb. 74e).

Afb. 72-74. R.K. kerk. Gebrandschilderd glas, naar ontwerp van P.J.H. Cuypers, uitgevoerd in 1877 door glazenier F. Nicolas uit Roermond (opn. 1976).
Afb. 72. Drie musicerende engelen in de lichtbeuk van het priesterkoor.

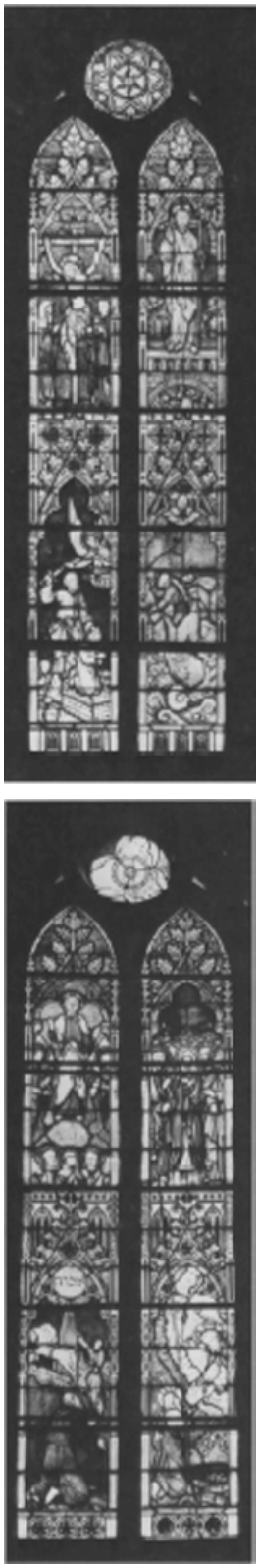

Afb. 73. Het sterfbed van Maria, in de sluitwand van het noordelijke zijkoor, de Mariakapel.

Afb. 74a-e. Vijf concorderende Oud- en Nieuw-Testamentische voorstellingen in de vensters van de koorsluiting.

Koortraveeën. F-I Vier tripletvensters in de lichtbeuk van het koor met in elk raam drie staande engelen; twee vensters met musicerende engelen (afb. 72), en twee, waarin engelen met banderols.

Mariakapel. J Sterfbed van Maria (afb. 73).

Noordertransept. K Groot venster met in de benedenzone van links naar rechts: Geboorte van Maria - Maria's presentatie in de tempel - Annunciatie - Visitatie; de scènes zijn bekroond door wimbergen en een hoge decoratieve zone; in de vensterkop drie oculi met twee wierokende engelen en de Kroning van Maria.

Zuidertransept. L Groot venster met vier scènes uit het leven van de H.H. Ewalden; van links naar rechts: beide heiligen voor de koning van de Saksen - Opdragen van het H. Misoffer- Marteldood - Reliekentranslatie naar Keulen; in de vensterkop twee oculi met knielende engelen en de opname van de twee heilige broeders in de hemel.

Aanbouw tegen zuidertransept: twee kleine spitsboogvensters: M Genezing van de blindgeborene; N Duiveluitdrijving door Jezus.

Portaal. O Klein venster: Christus met de tekst ‘Ik ben de weg de waarheid en het leven’.

Piëtakapel. Drie vensters naar ontwerp van Cuypers en Langelaar, uitgevoerd door F. Nicolas, Roermond. P Maria, de zuster van Aäron, wordt van lepra genezen - Johannes de Evangelist (met tekst van de terugkeer van de Verloren zoon). Q Maria Magdalena balsemt Jezus' voeten - Evangelist Lucas. R Terugkeer van de Verloren zoon - Mozes met de tekst NUM XII, VS 13. De vensters Q en R dateren respectievelijk uit 1910 en 1913-14. Bij herplaatsing in 1960 zijn de teksten van P en R verwisseld.

- Literatuur. A.P.D. nrs. 1, 154, 163, 165.

[+] De kerk was oorspronkelijk geheel gepolychromeerd op de grote muurvlakken. De schilderingen zijn, behoudens die in de Piëtakapel, in de jaren '60 monochroom overgeschilderd, omdat zij reeds veel geleden hadden en men restauratie zowel vanwege de veranderde smaak als omwille van de hoge kosten niet zinvol achtte. Zo zijn veel

[+] *Polychromie*

Afb. 75. R.K. kerk. Stralenmonstrans, zilver, door P.A. Theonville, Boxmeer, circa 1810 (opn. 1976).

figurale voorstellingen verdwenen, maar de meer decoratieve uitmonstering op pijlers en gewelfribben is gespaard.

De neogotische beschildering was uitgevoerd naar ontwerp van dr. Cuypers door de Kunstwerkplaatsen van Cuypers en Co. Het uitgevoerde programma omvatte de volgende onderdelen. Boven de triomfboog de tronende Christus, geflankeerd door de staande figuren van de H. Willibrord, de H. Bonifacius en de H.H. Ewalden (1883); zie afb. 59. In de spaarbogen achter het hoogaltaar figurale taferelen, waarschijnlijk engelen (1883). In de Mariakapel links van het koor een Mariacyclus op de bovenmuur, bestaande uit voorstellingen van de Annunciatie - Bruiloft van Maria en Jozef - Maria onder het kruis - Kroning van Maria. Verloren gegaan zijn ook door het afbikken van de muren twee taferelen in de Lucia- en Barbarakapel met voorstelling van de marteling van de beide heiligen respectievelijk door het zwaard en op de brandstapel (1928). Eveneens verdwenen zijn de schilderingen in de St.-Jozefkapel, voorstellende de H. Familie in de werkplaats van Jozef. Van dit tafereel is nog wel een schetsontwerp aanwezig in het Cuypersarchief.

In de St.-Vincentiuskapel bevonden zich vier taferelen uit het leven van de heilige (1888 en 1893); ze zijn overgeschilderd. Op het houten vieringgewelf waren de grote profeten afgebeeld, acht staande figuren met banderol tegen een met sterren bezaaid fond, die zijn voltooid in 1902. Ook deze acht gewelfschilden zijn overgeverfd.

Het middenschip tenslotte was in de lichtbeuk en op het houten tongewelf decoratief beschilderd (1915-1917) inclusief de westmuur van het schip; op de wanden zaten met de beelden corresponderende symbolen. Ook de uit 1925 daterende polychromie van de doopkapel is overgeschilderd.

- Literatuur. A.P.D. nr. 166 (beschrijving uit 1916 door pastoor P. Verhoeven).

In de Piëtakapel zes voorstellingen op drie doeken, afmeting: 75 × 270 cm (2 ×) en 75 × 400 cm; olieverf op doek; ontwerp van Cuypers, uitgevoerd door Kunstwerkplaatsen Cuypers en Co, Roermond; 1907. Voorstellingen: Opdracht in de tempel - Vlucht naar Egypte - Twaalfjarige Jezus in de tempel - Kruisdraging - Calvariegroep - Graflegging.

- Literatuur. A.P.D. nr. 165.

Veertien staties. Hoogte 104 cm, breedte 190 cm; olieverf op doek; ontworpen door P. Cuypers en uitgevoerd door de firma Cuypers en Stoltzenberg (1-11) en Kunstwerkplaatsen Cuypers en Co (12-14); 1887-1894. Figuren tegen een gouden achtergrond.

- Literatuur. A.P.D. nrs. 65, 162, 163.

+ De H.H. Ewalden. Hoogte 175 cm, breedte 81 cm; olieverf op doek; gesigneerd: 'Wim Nieuwenhuizen, 1938'. Een grijsaard zittend temidden van de beide Ewalden (de witte en de zwarte); zij richten zich naar een stralend licht: 'Fulgebunt justi, Sap. 3'. De grijsaard stelt waarschijnlijk aartsbisschop Anno van Keulen voor of Timon, een medebroeder van de twee Angelsaksische missionarissen, die op aanwijzing van een licht de twee heiligen vond en heeft begraven. *+Schilderij*

+ In de Piëtakapel bevindt zich een kleine gedenksteen, voorzien van het opschrift: 'Ter herinnering aan het XXV jarig pastoraat van den zeer eerwaarden heer Cornelius J. Broeckx, pastoor deken dezer parochie MDCCCLXXXII-MCMVII'. *+Gedenksteen*

+ Naast de ingang in de zuiderzijbeuk staat buiten het gebouw een hardstenen priesterzerk, formaat 197 × 60 (boven maaiveld) × 9 cm afkomstig van het graf van pastoor Reynierus Johannes van Gelder, overleden op 8 december 1819, afkomstig van het kerkhof rond de middeleeuwse kerk. *+Grafzerk*

+ *Stralenmonstrans* (afb. 75). Hoogte 58 cm, diameter voet 18,5 × 14 cm; zilver; merken: meesterteken PAT (= P.A. Theonville, Boxmeer), stadsteken: naar links springend bokje (= Boxmeer); circa 1810. Ovale voet met omlijste knorrenrand; op de welving twee engelenkopjes geschroefd; peervormige nodus met laurierbladeren en draperie; rond de lunula vijf engelenkopjes in wolken; op de stralenkrans: wingerdranken en aren; op de top een stralenkruis. *+Liturgisch vaatwerk en gerei*

- Literatuur. Brabantia 1965, blz. 166.

Afb. 76. Kelk, zilver, Duits werk, 3de kwart 19de eeuw (opn. 1976).

Torenmonstrans. Hoogte 79 cm, diameter voet 21,5 cm; verguld zilver; merken: meesterteken gekroonde AH (= A.P. Hermans, Eindhoven 1860-1879), lopend leeuwtje + 2, minerva, zwaardjes; 1866; neogotiek. Zeslobbige, geprofileerde voet met in vierpassen op blauw fond: crucifix - vier evangelistensymbolen - Immaculata; zeszijdige stam; nodus met zes ronde knoppen met de naam IHESVS en daartussen gegraveerd traceerwerk; aan het draagvlak twee hangers met stenen; midden op het draagvlak Lam op verzegeld boek; stralenlunula afgezet met diamanten; de lunula wordt geflankeerd en overhuifd door neogotische architectuur, waarin zilveren beeldjes van: Petrus - Paulus - Willibrord met kerkmodel - Bonifacius met boek - Franciscus van Assisi - Antonius van Padua, en in de toren de Immaculata en waarschijnlijk nogmaals Willibrord met staf en Bonifacius; crucifix als bekroning. Inscriptie op de voet: ‘Gedachtenis der echtgenooten Carel Bernard Derickx en Cornelia Schouten’.

- Literatuur. A.P.D. nr. 1.

Ciborie. Hoogte met deksel 41 cm, zonder deksel 27 cm, diameter voet 15,5 cm; zilver; met vergulde cuppa; merken: meesterteken PAT (= P.A. Theonville, Boxmeer), stadsteken: naar links springend bokje in schild (= Boxmeer), wapen van de heren van Boxmeer; circa 1810. Ronde, geprofileerde voet met palmettenrand; vaasvormige nodus met laurierbladeren en holle omlijste knorren, waartussen twee parelranden; ajour tegencuppa met aren en druiven, waartussen vier clipei met gegraveerde voorstellingen van: Doornenkroning - Kruisdood - Graflegging - Hemelvaart; deksel met een rand van ovalen en dubbel golfslagmotief, op de rand een welving van gedreven bloemen; bekroond door nieuw kruisje met driepassen aan de einden van de balken.

Ciborie. Hoogte met deksel 44 cm, zonder deksel 29 cm, diameter voet 18,5 cm; zilver; merken: v in gekroond schild (= import); 1853-1854; neobarok. Geschulpte voetrand met ingezette reliëfs: Laatste Avondmaal - Hof van Olijven - Val onder het kruis; nodus met drie engelenkopjes; tegencuppa met drie ovalen: Jezus - Maria - Jozef en aren en druiven; op het deksel vier engelenkopjes tussen voluten; bekroond met crucifix.

- Literatuur. A.P.D. nr. 1.

Kelk. Hoogte 23,5 cm, diameter voet 13 cm; tin; geen merken; XIX A. Ronde, geprofileerde voet waarop twee parelranden; hoge ronde stam zonder nodus; onversierde cuppa. N.B. Kelk die de overleden priesters in het graf werd meegegeven.

Kelk. Hoogte 29 cm, diameter voet 18 cm; zilver; twee onleesbare merken, een in vierkant en een in ruit; 1851; neobarok. Geschulpte voetrand met op de welving drie ingelaste plaatjes met de voorstellingen van: Calvariegroep - Johannes Evangelist met adelaar- Christus met brood en kelk; neobarokke stam; op tegencuppa drie cartouches met in reliëf: Jezus - Maria - Jozef. N.B. Dit type kelk wordt in XIX c veelvuldig vanuit Duitsland in Nederland geïmporteerd; het is een geslaagd fabrieksprodukt.

Kelk (afb. 76). Hoogte 25 cm, diameter voet 17,5 cm; zilver; geen merken; XIX c; neobarok. Geschulpte voetrand; op de welving drie ingelaste reliëfs met de voorstellingen van: Calvariegroep - Graflegging - Verrijzenis; nodus met drie engelenkopjes; tegencuppa met drie cartouches met in reliëf: Jezus - Maria - Jozef. Importprodukt uit Duitsland.

Kelk. Hoogte 24,5 cm, diameter voet 17 cm; verguld zilver; W.H. Haan en Zoon fecit Antverpia 1898; neogotiek. Zeslobbige voet met tekst 'Quid retribuam...' op de rand; op de lobben paus Cornelius, H.H. Ewalden en kruis; rozetnodus, ajour tegencuppa. Onder de voet schenkingsinscriptie van pastoor C.J. Broekx, 1898.

Drie H. Oliënbusjes. Hoogte 16 cm, vierkant grondvlak 5 × 6 cm; tin; merken: gekroonde tudorroos met in de kroon de letters PP; midden XIX. Dekenale H. Oliënbusjes met de inscripties: 'INF CHR CAT'.

Twee ampullen met schaal. Hoogte ampullen 17 cm, afmeting schaal 25,5 × 18,5 cm; zilver; merken: meesterteken AB met open boek (= A.J. Bockemeulen, Boxmeer 1827-1842); 1830-1840. Ampullen: ronde, geprofileerde voet waarop godrons; aan de onderkant van het lichaam knorren en aan de bovenkant een band van wingerdranken; voluutvormig oor met gevleugelde hermen; op het deksel een bladmotief. Schaal: op de rand druiven en aren.

Wierookvat en scheepje. Afmeting vat: hoogte 25,5 cm, diameter voet 14 cm, scheepje: hoogte 13 cm, lengte 13 cm; geel koper; XIX A.

Vat: ronde, geprofileerde voet, waarop het lichaam dat aan de onderkant een schelpvormig

Afb. 77. Stafbekroning met beeldje van de Immaculata, geïmporteerd zilverwerk, circa 1870 (opn. 1976).

tegenstuk heeft; hoog deksel met geboorde en uitgezaagde openingen. Scheepje: ronde geprofileerde voet, waarop langgerekt scheepje.

Wierookvat met scheepje. Afmeting vat: hoogte 30 cm, diameter voet 15 cm, scheepje: hoogte 13 cm, lengte 13 cm; zilver; geen merken; import; 1851; neobarok.

Vat: zeszijdige geprofileerde voet met schelpmotieven; op het lichaam gevleugelde engelenkopjes; het deksel wordt bekroond door een vlam. Scheepje: zeszijdige, geprofileerde voet met schelpmotieven; op het lichaam bladmotieven; op het deksel een gevleugeld engelenkopje.

- Literatuur. A.P.D. nr. 65.

Godslamp. Koper; firma Brom, Utrecht; 1884.

De trechter waarop het glas rust heeft grote, gedreven knorren en is aan de bovenzijde gekanteeld. Daarboven hangt vrij een zeslobbige band, waaraan met wingerdtakken twaalf kaarsenhouders bevestigd zijn.

Missaalbeslag. Afmeting schilden 24 × 16,5 cm; zilver; merken op de sloten: AB met open boek (= A.J. Bockemeulen, Boxmeer, 1827-1842), jaarletter S (= 1852), minerva; merken op schilden: naar rechts lopend bokje (= Boxmeer), jaarletter E (= 1839), lopend leeuwtje + 2, minerva. Schilden: Maria met Kind, omgeven door slang met appel in de bek, scapulier en bloemen - St. Jozef met Kind, omgeven door timmergereedschap en bloemen. Sloten: op elke klamp een evangelistensymbool en een lijst van wingerd en druiven.

Drie canonborden. Afmetingen: 34 × 24 cm (2 ×) en 48 × 32,5 cm (1 ×); verzilverd koper; 1894. Ajour gegoten rand met vier franse lelies in de hoeken.

Stafbekroning (afb. 77). Beeldje van de Immaculata, hoogte 32 cm; zilver; merken: V in gekroond schild (= import); circa 1870. Immaculata, staande op maansikkel en slang, het hoofd bekranst met twaalf sterren; de huls voor de stok is versierd met een kapiteel met guirlandes, waarboven vier engelenkopjes tussen voluten.

Votiefzilver. Kronen van Maria en Kind en scepter. Kroon van Maria: hoogte 8,5 cm, diameter 23 cm; kroon van Kind: hoogte 9 cm, diameter 12,5 cm; scepter: lengte 40 cm; merken kronen: V in gekroond schild (= import); scepter: geen merken.

+ Hoogte 40,5 cm, gegoten brons; XVII. Hoge, ronde, geprofileerde voet, die geleidelijk overgaat in een stam met meerdere insnoeringen, waarop een platte, geprofileerde vetvanger. +*Kandelaars Kandelaar*.

Twee schijfkandelaars. Hoogte 18,5 en 19,5 cm; gegoten brons; XVII. Ronde, gewelfde voet; stam met meerdere insnoeringen; platte vetvanger. Bij de hoogste kandelaar is de voet vastgesoldeerd; de beide kandelaars vormen geen set.

Vier kandelaars. Hoogte 41 cm; koper; XIXd; neogotiek. Hoge, geprofileerde voet op drie gehurkte leeuwen; getorste stam met twee geprofileerde knoppen; hoge geprofileerde vetvanger met gekanteelde bovenrand. Deze serie behoort bij het op blz. 75 genoemde koperen kruis.

Zes kandelaars. Hoogte 56 cm; brons; eind XIX; neogotiek. Ronde, geprofileerde voet op drie zittende, schilddragende leeuwtjes; zeshoekig onderstuk aan de stam overgaand in ronde stam met drie nodi; geperforeerde vetvanger.

Vier knoopjeskandelaars. Hoogte 50 cm (2 ×) en circa 56 cm (2 ×); gegoten brons; circa 1900; neogotiek. Hoge geprofileerde voet op drie zittende leeuwen; stam met drie knoppen, waarop hoge geprofileerde en aan de bovenrand gekanteelde vetvanger.

Kaarsenkroon en twee wandarmaturen. Hoogte kroon circa 70 cm; koper; circa 1877. De kroon is twaalflichts en hangt in het koor. Wandarmen: vlucht van 85 cm; koper; vervaardigd door W.H. Haan, Antwerpen; 1898. Aan de drielichts wandarmen een versiering van rankwerk en een schildje.

+ *Driestel van goudlaken*. Waarschijnlijk van omstreeks 1863. Op de rug van het kazuifel, in de viering van het kruis, het Lam Gods op verzegeld boek; hieromheen geslingerd bloemen en bladmotieven. +*Paramenten*

Kazuifel en dalmatiek van zwart fuweel. Bestemd voor uitvaartdiensten; XIX b of c. Kazuifel met in zilverdraad ingeweven kruis, zandloperhouder, bliksemschichten uit een wolk, zeis, beenderen, open boek, bazuinen en urn op graftombe. Bijbehorende dalmatiek met een reeks in zilverdraad uitgevoerde cartouches waarin het IHS-monogram.

Kazuifel. Aurifrisiae van gouddraad-ornament op een achtergrond van zilverdraad

(XVIII-)XIX, overgebracht op nieuw goudlaken (XX b). Op de voorzijde: IHS-monogram, ranken, druiven en bloemen; op de rugzijde: Latijns kruis met in reliëf-borduurwerk clipei met in de viering Petrus-kop, waaromheen de bustes van de vier evangelisten met hun symbolen. Dito kazuifel in de St.-Janskathedraal in Den Bosch.

Kazuifel. Witte zijde met Mariavoorstelling in borduurwerk; Stadelmaier, Nijmegen; circa 1950.

Koorkap. Aurifrisiae en rugschild (XIX d) op latere stof met ingeweven herten en adelaars. De afbeelding op het schild vertoont het H. Hart van Jezus, ten halven lijve, waaromheen passiebloemen en bladmotieven; op de aurifrisiae bloemtakken en de tekst: 'exaudi Domine orationem meam'.

+ *Immaculata op maansikkel*. Hoogte 45 cm; XIX d. Geborduurde voorstelling op blauw fluweel en de tekst: 'Onbevlekte Maagd bescherm Uwe Congregatie'. +*Vanen*

H. Familie. Hoogte 80 cm; XXa. Geborduurde voorstelling op rood fluweel, met de tekst: 'Jezus Maria Jozef zegent onze huisgezinnen'.

Paus Cornelius. Hoogte 45 cm; 1907. Geborduurde voorstelling van de H. Cornelius als paus, staande, en een viertal wapens: respectievelijk van: Mgr. W. van de Ven, bisschop van Den Bosch - Nederland - paus Pius × - gemeente Druten. Bovenaan staat de tekst: 'R.K. PATRONAAT / S1 CORNELIUS DRUTEN', onderaan: 'opgericht 20 jan 1907'; links: 'VAKTEEKENSCHOOL / SPAARBANK, rechts: 'HERHALINGSCURSUS / BIBLIOTHEEK'.

+ In de toren van de oude kerk heeft een luidklok gehangen, gegoten door Peter van Trier en Jan Philipsen in 1646. Hij is evenals de uit 1816 daterende klok van Petit en Fritsen, vermeld in de Voorloopige Lijst, verloren gegaan in de Tweede Wereldoorlog. Zij zijn in 1949 vervangen door drie nieuwe klokken, gegoten bij Petit en Fritsen in de toonhoogtes dis (gewicht 1534 kg), fis (gewicht 771 kg) en gis (gewicht 507 kg). Zij dragen respectievelijk de opschriften +*Luidklokken*

1 Huius barbarici rapitur campana sacrata in sua patroni nunc pietate redux./ Rev. Dom. J.C.F. Janssen, anno sacerdotii d.d.
2 Successor campanae Ewaldi bello universali secundo insolenter ablatae a.d. 1949 vocem levavit et Ewaldus vocatus.
3 Alter martyrum alterum comitatus campanae haec Ewaldus quoque adjutor consecratus a.d. 1949.

- Literatuur. Voorloopige Lijst 1917, blz. 64; Dorgelo 1961, blz. 45 en tabel I en VI; Bergevoet en Dekkers 1977, blz. 78.

Rooms-Katholieke pastorie

Afb. 78. Portret van pastoor G.P. van den Bosch (1801-1874), anoniem doek, wrschl. N. van Wintelroy, circa 1850-60 (opn. 1975).

De R.K. pastorie is gelijktijdig met de kerk gebouwd naar plannen van P.J.H. Cuypers voor een 'begunstigingssom' van *f* 15 100, -. De pastorie is gebouwd op de plaats van de oude kerk, thans Hogestraat nr. 4. Het is een vrij fors opgezet bakstenen gebouw op een winkelhaakvormige plattegrond, met de toegang in de binnenhoek, zesruits vensters en eindgevels naar de kerk en de hoofdstraat gericht.

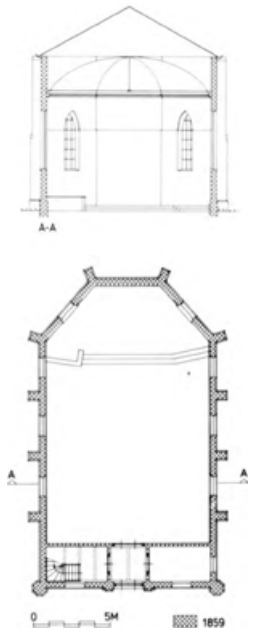
In de spreekkamer van de pastorie hangt een portret van pastoor Gerardus Petrus van den Bosch, olieverf op doek, formaat 108 × 85,5 cm; waarschijnlijk door Nic. van Wintelroy, circa 1850-1860 (afb. 78).

G.P. van den Bosch (Boxmeer 1801 - Druten 1874) werd pastoor van Druten in 1838. De geportretteerde is afgebeeld staande voor een draperie en een boekenkast; hij heeft een boek in de hand en naast hem staat een lessenaar met kruisbeeld en boek; op de achtergrond een doorkijkje naar de Waterstaatskerk met de middeleeuwse toren.

- Literatuur. Schutjes III (1872), blz. 506.

Hervormde kerk

Aan de Kattenburg nr. 61 staat de Hervormde kerk, een in 1859-1860 gebouwde, bakstenen zaalkerk van vier traveeën met een driezijdige sluiting en open klokkespitsje boven de voorgevel, uitgevoerd naar ontwerp van de Tielse architect D.A. Verbrugh.

Afb. 79. Hervormde kerk. Opmetingstekening met plattegrond en doorsnede naar de sluitingswand.

Bronnen

- Literatuur. H.C. Ribbius, De Christen, de tempel des levenden Gods, Kerkwijdingsrede gehouden te Druten, Tiel 1860; Van den Dobbelsteen / Dekkers 1971, nr. 23; H. van Capelleveen, 'Zoo sloeg dan de ure', de protestanten van Druten, Afferden en Deest, Evangelische Gemeente Druten 1985.
- Archivalia. Archief van de Hervormde Gemeente Druten, in R.A.G., Arnhem, manuscript-inventaris 1967, m.n. inv. nr. 121 (waarin bestek en begroting).

Geschiedenis

In 1800 werd de middeleeuwse kerk, waarvan de hervormden vanaf de Reformatie gebruik hadden gemaakt, toegewezen aan de katholieken, die een schadeloosstelling van 454 gulden, 13 stuivers en 11 penningen aan de hervormden moesten betalen, een afkoopsom die pas in 1818 is geaccepteerd. De hervormden zijn door aankoop in het bezit gekomen van een schuur aan de Nieuwstraat, ter plaatse van het huidige pand nr. 23, die zij tot kerk hebben omgebouwd. Het was een rechthoekig gebouwtje met de ingang waarboven een bovenlicht aan de straat, en kleine vensters in de zijgevels, maar waarschijnlijk zonder dakruiter. Inwendig was het kerkje met een tongewelf overkluisd en bemeubeld met een preekstoel en vijftien banken. Wanneer men dit gebouwtje in bezit heeft gekregen, is niet bekend. Het heeft dienst gedaan tot 1860, toen het werd verkocht aan de juist opgerichte Israëlitische gemeente van Druten, die het als synagoge heeft ingericht en in gebruik heeft gehad tot 1906. Het heeft als schuur voortbestaan tot 1976.

Vanaf 1850 zijn er pogingen in het werk gesteld om te komen tot de bouw van een nieuwe kerk en pastorie. De plannen kregen in 1856 meer vaste vorm, toen architect D.A. Verbrugh uit Tiel de tekeningen en begroting presenteerde die echter veel te duur uitvielen. Er moest drastisch bezuinigd worden en de opdracht voor een nieuwe ontwerptekening gold alleen nog maar voor een kerkgebouw met 200 tot 250 zitplaatsen dat niet meer mocht kosten dan *f*7000, -. In 1858 kwamen de

subsidietoezeggingen af. De kerk moest nog wat verkleind worden, zodat de begroting kon worden aangepast aan de beschikbare financiën. Nadat de aanbesteding al had plaats gevonden, werd grond gekocht aan de toenmalige Korte Brouwerstraat, naast het perceel de 'Rijakker', waarop later de pastorie zou worden gebouwd.

De bouw vond plaats onder toezicht van een door de hoofdingenieur van Rijkswaterstaat aangewezen opzichter, W.G. Bloem, terwijl het dagelijks toezicht berustte bij de Drutense meester-metselaar J. Janssen. In juli 1859 kon boven de ingang de eerste steen worden gemetseld met het jaartal en de namen van de drie kerkvoogden O. Liese, H.W. de Kat en J.F. Pool. Eind 1859 was de ruwbouw gereed en kon men aan de binnenafwerking beginnen. Het meubilair werd vervaardigd door de timmerlieden C. Schut en W. Scholten c.s.; bovendien werden enige uit de oude kerk afkomstige particuliere banken aan de kerkvoogdij overgedragen en herplaatst. Op 6 mei 1860 kon de kerk in gebruik worden genomen.

Kerkgebouw Plattegrond

+ De plattegrond van de zaalkerk bestaat uit een rechthoekig schipgedeelte van vier traveeën en een driezijdige sluiting, met inwendig gemeten een lengte van 19,25 m en een breedte van 10,75 m. Van deze betrekkelijk brede zaal wordt in de eerste travee een portaal met flankerende ruimtes afgenomen; daarboven bevindt zich het orgelbalkon. Het gebouw wordt rondom geschoord door vlakke, zich bij de plint en halverwege iets versnijdende steunberen, en door achthoekige contreforten aan weerszijden van de ingangsgevel (afb. 79).

Kerk uitwendig

+ De geheel in baksteen opgetrokken kerk volgt het bouwschema van de Waterstaatskerken uit de eerste helft van de 19de eeuw, maar vertaald in de sluike neogotische vormen van het derde kwart van de eeuw. De toegangsgevel is gelegen op de straatas van de Kattenburg (afb. 81). De puntgevel met een opmerkelijk vlakke dakhelling wordt bekroond door een achthoekig klokketorentje met spits kruis en haan, waarvan de trommel oorspronkelijk veel hoger is geweest. De toegangsdeuren hebben een spitsbogig bovenlicht en het geheel wordt omlijst door een gepleisterde, brede, in ojiefvorm uitlopende omlijsting. Ook de octogonale hoekpilasters die de gevel afsluiten en uitlopen in een kruisbloem zijn gepleisterd. Aan weerszijden van de ingang is een

Afb. 80. De linkerzijgevel van de Hervormde kerk (opn. 1976).

Afb. 81. De Hervormde kerk met de ingangsgevel naar de Kattenburg (opn. 1976).

spitsboogvenster opgenomen, dat evenals de vensters in de langsmuren en de sluiting niet meer zijn oorspronkelijke raamverdeling bezit (afb. 80).

Op de in 1859 door P. Harte voor *f*15, - gebeitelde, hardstenen stichtingssteen staat: ‘den eerste steen gelegd 2 juli 1859’, en de namen van de kerkvoogden.

+ Het kerkinterieur was in zijn oorspronkelijke gedaante uiterst sober met een eenvoudige preekstoel en doophek; tegen de zijmuren en de orgelgalerij luifelbanken, benevens twee vrijstaande bankenblokken in het zaalgedeelte. In 1959-1960 is het meubilair grotendeels verwijderd en een verhoogd liturgisch centrum gemaakt naar plannen van architect Van Kleef uit Rhenen. Waar oorlogsschade de toestand van het gebouw ernstig had verslechterd, werd bij de herstelbeurt het interieur bijna volledig gemetamorfoseerd. *+Kerk inwendig*

+ Orgel gebouwd door de Gebroeders Gradussen uit Winssen en in de kerk geplaatst in 1876. Instrument met neogotisch sprekend front met een onderbouw, voorzien van dichte panelen, drie pijpvelden met lancetvormige omlijsting, aan de bovenzijde recht afgesloten en in het midden eindigend in een wimberg, bekroond met pinakels en een kruisbloem; aan de zijkanten ajour gesneden wangstukken. De kast is geschilderd. *+Orgel*

De dispositie luidt:

Manuaal: omvang C-c□

Prestant 8′

Fluit travers	8′ (discant)
Bourdon	8′
Prestant	4′
Cornet	3 sterk (discant)
Fluit	4′
Octaaf	2′
Mixtuur	II-III sterk
Trompet	8′ (bas en discant gescheiden)
Pedaal: omvang C-c′	
Bourdon	16′
Koppel: Pedaal + Manuaal Tremulant	

Afb. 82. Het Huis te Druten gezien aan de voorzijde naar tekening van C. Pronk, gemaakt in 1745 naar een in 1732 ter plaatse gemaakte schets. R.P.K., Amsterdam.

Huis te Druten

Ten westen van de Hogestraat, op ongeveer 700 m afstand van de R.K. kerk, heeft het kasteel, ook wel Huis te Druten genaamd, gestaan. De voormalige standplaats is nog herkenbaar in het door een moderne woonwijk omgeven terrein. Buiten het versmalde grachtentracé en de stenen boogbrug, die naar de huisplaats leidt, zijn er geen zichtbare overblijfselen meer aanwezig.

Bronnen

- Literatuur. Teg. Staat 1741, blz. 274; Van Spaen IV (1805), blz. 87; Van der Aa III (1841), blz. 537; Schutjes III (1872), blz. 502; J.G.F. van der Meer van Kuffeler, Het Huis Druten in het ambt tusschen Maas en Waal, Geld. Volksalm. 1904, blz. 195-200; Manders 1953, blz. 118-121; Van Heiningen 1965; blz. 129-131; P. van Dinteren, Oude bomen in Druten, in: Tweestromenland nr. 6 (1968), blz. 18-19.
- Afbeeldingen. Van het Huis te Druten bestaan afbeeldingen van voor- en achterzijde. Samen geven zij een omvattend beeld van het gebouw. Alle afbeeldingen gaan terug op twee basistekeningen van C. Pronk.

1 Gewassen pentekening in O.I.-inkt, gesigneerd en gedateerd: ‘C. Pronk del 1732 ... 1745’, Topografische collectie R.D.M.Z.; hoofdhuis en poortgebouw gezien vanuit het zuidwesten (afb. 82).
2 Dito tekening, gemerkt: ‘CP’, Collectie R.P.K. Amsterdam (A 2903).
3 Gravure, door H. Spilman, in: Het verheerlijkt Nederland, nr. 225.
4 Penseeltekening in kleur, anoniem 18de-eeuws werk, geannoteerd: ‘huys te Druten 29 July’, Particuliere Collectie R.K.D., Den Haag (nr. 1382); met enige details die op de gravure niet voorkomen.

5 Gewassen pentekening in O.I.-inkt, geannoteerd: ‘T HUYS te Druten 1782 H. Tavenier’, Particuliere Collectie R.K.D. Den Haag (nr. 1383); naar de gravure of de tekening van Pronk vervaardigd.
6 Pentekening in O.I.-inkt, gesigneerd: ‘A. de Haen ad viv: del’, voorzien van het

onderschrift: ‘'t Huis te Drueten 1732’, Collectie Gemeentemuseum Arnhem (G.M. 9263); in arceringen opgebouwde tekening, bestemd voor graveur; het huis vanuit het noordwesten (afb. 84).

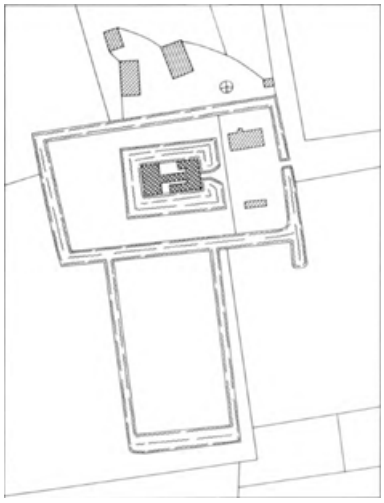
7 Grijs gewassen penseeltekening, toegeschreven aan A. Schouman, Collectie Gemeentemuseum Arnhem (G.M. 9264); copie naar A. de Haen.

Geschiedenis

Het Huis te Druten, dat mogelijk op fundamenten van een ouder huis is opgetrokken, werd tot de 17de eeuw bewoond door het geslacht Van Druten, waarvan leden al in de 12de eeuw worden vermeld. Na de Van Drutens ging het huis over in handen van de familie Van der Moelen (Van der Meulen). Johan van der Moelen, heer van Druten, Schoonenburg en Sleeburg onder Overasselt, en diens echtgenote lieten het goed na aan hun jongste dochter Jeanette Agnes. Zij was gehuwd met Steven van Delen. Vijf generaties van deze familie waren eigenaar van het huis. In 1732 kreeg Stevens kleinzoon, Nicolaus Hans Willem, ambtman, richter en dijkgraaf in Maas en Waal en eigenaar van de Lakenburg in Wamel, de bezitting. Na het kinderloos overlijden van diens tweede echtgenote, Margaretha Gijsberta van Brakell tot den Brakell, kwam het huis in 1830 in handen van een neef, wiens vier kleinkinderen na de dood van hun vader, Mr. Steven van Delen, die in 1866 op het huis overleed, de goederen verdeelden en het huis lieten slopen.

+Het voormalige Huis

+ Het Huis te Druten bestond uit een hoofdgebouw van vijf bij drie traveeën, gedekt door een hoog schilddak. Het huis was waarschijnlijk maar ten dele onderkelderd en rees met voeting uit de gracht op. Begane grond en verdieping hadden nagenoeg dezelfde hoogte. Evenwijdig aan de voorgevel stond een langgerekt poortgebouw onder een zadeldak tussen zijtopgevels. Het tussenliggende voorplein, meer een plaats, werd geflankeerd door gesloten hoge muren. Het gehele complex was omgeven door een brede gracht. Tegen de zuidmuur van het poortgebouw bevond zich een grote eendekooi.

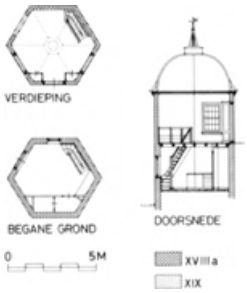
Afb. 83. Het Huis te Druten en omgeving volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

Afb. 84. Het Huis te Druten gezien aan de achterzijde, de Leeuwense kant, naar tekening van A. de Haen uit 1732. G.M., Arnhem.

Afb. 85. De theekoepel aan de Waalbandijk (opn. 1976).

Afb. 86. Opmetingstekening van de theekoepel aan de Waalbandijk met plattegronden en doorsnede naar het westen.

Boven de toegangsdeur van het huis was een wapensteen aangebracht in een omlijsting. Het huis bezat kruisvensters en dakvensters rondom tegen de dakschilden.

Vanaf de Hogestraat liep een rechte laan, nog goed te zien op het kadastraal minuutplan (afb. 83), op het huis aan. In deze lindelaan stonden 206 bomen, welke in 1876 werden omgehakt door de meester-klompenmaker Arnoldus van den Hoff ten behoeve van de Amsterdamse houtkopersfirma I. van der Woude. Na de sloop van het huis bleven op het terrein slechts muurresten en fundamenten over en een paar arbeiderswoningen namen de plaats in. Het grachttracé, bestaande uit huisgracht en buitensingel, markeert nu nog het terrein, dat toegankelijk is via de gespaard gebleven stenen boogbrug. Het gebouw vertoont in aanleg en opbouw een opmerkelijke verwantschap met het 17de-eeuwse gedeelte van het Huis te Leeuwen (zie blz. 167 e.v.).

Koepel aan de Waalbanduk

Aan de Waalbandijk nr. 184 staat een 18de-eeuwse theekoepel (afb. 85 en 86) die heeft behoord aan de jonkers van Delen, heren van Druten en Lakenburg. In 1969 werd de koepel voor het symbolische bedrag van *f*1,- door de gemeente Druten gekocht van de toenmalige eigenaresse, de N.V. Scheepswerf Janssen in Druten. Ondanks de dreiging, dat de koepel in verband met een geplande dijkverzwaring zou moeten worden geamoveerd, werd hij in 1971 gerestaureerd onder leiding van architect W.A. Heineman uit Velp. De zeskante bakstenen koepel staat aan de veldzijde tegen het dijklichaam aangebouwd. Het gebouwtje wordt gedekt door een laag, klokvormig, met leien bekleed koepeldak met bekronend spitsje. De toegang bevindt zich aan de voet van de dijk. Inwendig heeft de theekoepel een verdieping, van waaruit men via drie, met luiken af te sluiten, roedenvensters een fraai uitzicht heeft over de rivier de Waal.

- Literatuur. H. Manders 1953, blz. 121; Verslag M.C.P.G. over 1968-1969, in: B.M. Gelre LXIV (1970), blz. XVII; W.T.H. van den Dobbelsteen, Het theekoepeltje, gerestaureerd monument te Druten, in: Tweestromenland nr. 27 (1977), blz. 28-32.

Woonhuizen en boerderijen

De ontwikkeling die Druten heeft doorgemaakt van een in eerste aanleg voornamelijk agrarisch dorp met een betrekkelijk beperkte administratieve functie tot een in belangrijkheid toenemend streekcentrum, komt heel evident tot uitdrukking in de bouw van woonhuizen en boerderijen. Een scheiding maken in deze twee categorieën is feitelijk te simplistisch, aangezien talrijke huizen een overgangsbeeld laten zien. Er zijn oude woningen, die primair een agrarische bestemming hebben gehad, maar deze door de ontwikkeling van het dorp hebben verloren, zoals met name de huizen aan de Hogestraat. Daarnaast zijn er woonhuizen en zelfs villa's aan te wijzen, die qua indeling en aanbouwen een ‘gereduceerd’ boerderijschema vertonen, b.v. herenhuizen aan de Kattenburg en de Heersweg. Naast deze twee loten van eenzelfde stam zijn er de exempels van jongere architectuur, die vanuit een heel ander behoeftepatroon zijn gecreëerd, woningen voor beambten, handwerkslieden en arbeiders. Vooral bij deze jongere architectuur is de binding met het typisch streekeigene verslapt ten gerieve van invloeden van buitenaf, die in Druten opmerkelijk vorm kregen in een verdorpste, kleinschalige woonhuisarchitectuur, geïnspireerd door het bouwpatroon van de stad. Men ziet een duidelijke wisselwerking. Dat daarbij Druten wel degelijk een eigen inbreng heeft, wordt bewezen door de opmerkelijke toepassing van ter plaatse vervaardigde bouwmaterialen. Meer dan elders het geval is ziet men in Druten de uit eigen steen- en pannenbakkerijen afkomstige, vaak door hun vorm en kleurig glazuur opvallende produkten: een gebouwd stalenboek.

Uitgaande van de huidige hoofdfunctie of uitdrukkelijke identiteit wordt hieronder de indeling in twee hoofdgroepen aangehouden: woonhuizen en boerderijen.

+Woonhuizen Heersweg

+ Heersweg nr. 13. Villa ‘Weltevreden’. Vrijstaand, geheel gepleisterd landhuis, gebouwd in 1881 ter plaatse van het huis ‘De Kolk’. Woonhuis met twee even hoge woonlagen onder omgaand schilddak. Vijf traveeën brede voorgevel met hoekpilasters en middenrisaliet, waarvan de bekroning door de omlopende daklijst heensteekt en eindigt in een gebogen fronton met rond venster. In de gevels stolpvensters met licht getoogd bovenlicht.

Ingang in portiek met paneeldeur, waarboven balkon met lage balustrade. Het huis is als notariswoning gebouwd door Charles Auguste Amédée van de Garde en behoort thans tot het complex van de stichting Huize Boldershof.

- Literatuur. Van den Dobbelsteen/Dekkers 1971, nr. 1.

Heersweg nr. 26. Villa 'Delenoord'. In baksteen opgetrokken villa bestaande uit kelder, begane grond en verdieping, onder een met pannen gedekt schilddak, XIX B. Vijf traveeën brede voorgevel met hoekpilasters en iets vooruitspringend middenrisaliet, waarin brede paneeldeur, voorafgegaan door een gemetselde stoep. Vensters met hanekammen en afgeschuinde bovenhoeken en zesruits schuiframen. Op halve hoogte een gestucte cordonlijst. Boven de eenvoudige kroonlijst drie niet oorspronkelijke dakkapellen. Moderne, lage achterbouw.

+ Hogestraat nr. 11. Het 'Witte Huis' (afb. 88). Gepleisterd woonhuis met lage verdieping onder met pannen belegd schilddak en onder afhang gebrachte achterbouw, XVIII. Het huis draagt zowel uit- als inwendig het stempel van de uit Tirol afkomstige stucadoor Johann Martijn Rieff (1764-1855), die zich in 1792 in Druten heeft gevestigd en er tot zijn dood bleef wonen. Mogelijk is hij de bouwer van het huis, maar in elk geval de decorateur. Het vier bij twee traveeën brede voorhuis bezit op de hoeken en tegen de rechter zijgevel pilasters en gestucte guirlandes onder de verdiepingsvensters. *+Hogestraat*

Inwendig zijn in de linker voorkamer stucpanelen met allegorische voorstellingen van drie seizoenen - zomer (afb. 87), herfst en winter - omkaderd door geprofileerd lijstwerk. In de rechter voorkamer een marmeren schoorsteenmantel met grote consoles als wangen, afkomstig uit het pand Hogestraat nr. 6.

In 1960 wilde de gemeente Druten het huis slopen, maar de familie Van Haaren, eigenaresse van het pand, heeft alles in het werk gesteld om afbraak te voorkomen en liet het pand in 1961-1962 restaureren onder leiding van ir. J.G. Deur uit Nijmegen. Bij de restauratie moesten de van zand en kalk vervaardigde guirlandes, die van de gevels

Afb. 87. Hogestraat nr. 11. Stucdecoratie met voorstelling van de zomer door J.M. Rieff (opn. 1976).

Afb. 88. Hogestraat nr. 11. Het ‘Witte Huis’, voormalig woonhuis van de stucadoor J.M. Rieff (opn. 1976).

waren losgevroren, worden vervangen door afgietsels. Het beschadigde stucwerk van het interieur werd hersteld en verder beperkte men zich zich tot consolidatie.

- Literatuur. Een merkwaardig huis in Druten, in: Numaga VII (1960), blz. 211-212; Numaga XI (1964), blz. 195, 203; Verslag M.C.P.G. over 1959-1963, in: B.M. Gelre LXI (1962-1964), blz. XLII; St. Jansklokken, Bisdomblad voor het diocees Den Bosch, 14 december 1962, blz. 4; G.O.C. nr. 41 (1969), blz. 14.

+ Kattenburg nr. 15. Goed gedetailleerd vrijstaand herenhuis, bestaande uit begane grond en verdieping, op a-symmetrisch grondplan, onder twee haaks ten opzichte van elkaar staande zadeldaken. Linker gedeelte van het huis met topgevel heeft een polygonaal uitgebouwde erker met bovenliggend balkon. Het drie traveeën brede rechtergedeelte met portiek en stoep heeft vensters met geboorte- en sluitstenen van natuursteen in de ontlastingsbogen. De gevel is uitgevoerd in rode baksteen met witte voegen en crêmekleurige hoekaccenten en lijsten; waterlijsten en vensterbanken van groen geglazuurde baksteen. Smeedijzeren muurankers en hekwerk. Dit huis aan de Kattenburg is een van de beste voorbeelden van rond de eeuwwisseling gebouwde woonhuizen opgetrokken in ter plaatse vervaardigd materiaal. *+Kattenburg*

Andere, kleinere, voorbeelden van polychrome laat 19de-eeuwse baksteenarchitectuur vindt men aan de Kattenburg, en de Mr. Van Coothweg (afb. 98); op het terrein van de steenfabriek van Dericks en Geldens een uniek kantoorgebouwtje.

Kattenburg nr. 33. Witgepleisterde villa (afb. 89) met verdieping onder met pannen gedekt schilddak en lage achterbouw met koetshuis onder zadeldak, XIX B. Zowel de vijf traveeën brede voorgevel als de drie traveeën brede zijgevel bezitten een smal middenrisaliet en kleine balkons. De gevel aan de straatzijde is iets rijker gedetailleerd met pilasters en consoles tegen de omlopende kroonlijst. De vensters hebben gestucte profiellijsten met een getoogde bovenzijde en T-ramen.

Afb. 89. Kattenburg nr. 33 (opn. 1976).

Afb. 90. Kattenburg nr. 43. Het huis 'De Klok', na 1795 enige tijd als kerk en pastorie in gebruik. Opmetingstekening met plattegrond en doorsnede van het rechtergedeelte van het pand.

Kattenburg nr. 43. Winkel-woonhuis, het voormalige huis 'De Klok', dat traditioneel wordt aangeduid als schuurkerk en pastorie; door de katholieke inwoners van Druten op afbetaling gekocht in 1795, doch na 1800 nog alleen als pastorie in gebruik tot een niet nader bekend tijdstip. In 1839 is het pand in gebruik als herberg en logement. Die functie heeft het ook nog in 1877 wanneer het pand wordt bewoond door J. van den Hoff, grondeigenaar en pannenfabrikant, tevens lid van de bouwcommissie van de neogotische kerk. Mogelijk zijn de houten zuilen in het pand afkomstig van het orgelbalkon in de Waterstaatskerk, waarvan de afrekening van sloopmateriaal in 1880 vermeld is onder de post 'afbraak verschillende - *f*2130,14'. De twee houten zuilen geven het huis een posthuum kerkelijk karakter, maar hebben als zodanig niet van doen met de schuurkerk van 1795. De plattegrondtekening van het huis (afb. 90) geeft een beeld van de verschillende bouwfases.

Kattenburg nr. 24-26. Kubusvormige villa met verdieping onder met pannen gedekt schilddak, XIX B. Vijf traveeën brede voorgevel in baksteen met gepleisterd middenrisaliet en dito hoekpilasters met verdiepte schachten. Boven de ingang een op consoles rustend balkon met een balustrade van gietijzeren roosterwerk; vensters met afgeronde hoeken en geprofileerde stucomlijsting met gestuct lofwerk en palmetmotief versierd. Alle vensters voorzien van schuiframen. Links van het huis een aanbouw met schilddak en klein middenfronton.

[+] Van de hieronder genoemde boerderijen hebben diverse hun oorspronkelijke functie verloren en doen dienst als enkele of dubbele woning. *[+]Boerderijen*

[+] Delenspad nr. 3. Hallehuisboerderij met middenlangsdeel onder met riet en pannen gedekt afgewolfd zadeldak, XIX A. *[+]Delenspad*

Gepleisterde, blauw-grijs gesausde voorgevel met oorspronkelijke vensters op de begane grond en naar binnen draaiende vierruits vensters voor de zaadzolder; het raam van de woonkamer is gemoderniseerd.

[+] Hogestraat nr. 19-21. Boerderij met middenlangsdeel en dwarsgeplaatst voorhuis, dat voor dubbele bewoning is uitgebouwd, XVIII-XIX. *[+]Hogestraat*

Voorhuis met lage verdieping en vier traveeën breed front; beganegronds schuifvensters met luiken en paneeldeur met houten omlijsting (afb. 91).

In de linker zijgevel tweede toegangsdeur.

Hogestraat nr. 63. Tot woonhuis omgebouwde boerderij van het middenlangsdeeltype met een naar rechts uitgebouwd voorhuis met gezwenkte zijtopgevel, XVIII. Ingrijpend

gerestaureerd in 1973 (afb. 93). Het woongedeelte is opgetrokken uit gele baksteen. In de voorgevel beganegronds drie schuifvensters met roedenverdeling en twee kleine vierruits vensters op de verdieping; in de zijgevel smalle vensters. De toegangdeur met gefacetteerde panelen en een houten omlijsting van platstukken en kroonlijst is bij de restauratie aangebracht en afkomstig van een in 1974 afgebroken boerderij aan de

Afb. 91. Hogestraat nr. 19-21. Dubbel woonhuis (opn. 1976).

Afb. 92. Hogestraat nr. 63. Opname van de situatie voor de restauratie (opn. 1967).

Afb. 93. Hogestraat nr. 63. Het huis na de restauratie in 1974 (opn. 1976).

Koningstraat nr. 81, het huidige Europaplein (afb. 95). Voor de restauratie was het huis in tweeën bewoond en uitwendig bepleisterd (afb. 92).

Hogestraat nr. 69 (gesloopt). Het westelijk gedeelte van de Hogestraat heeft in de jaren '70 verschillende historische panden zien verdwijnen. Hogestraat 69 droeg de jaarankers 1732 in de gevel. Foto in Archief R.D.M.Z.

Hogestraat nr. 18. Hoeve 'Het Reigersnest'. Kapitale boerderij van het middenlangsdeeltype met dwarsgeplaatst voorhuis (afb. 94); in de voorgevel een anker met het jaartal 1811, waarschijnlijk verband houdend met een verbouwing. Zeven traveeën breed voorhuis met verdieping, aan beide kopse gevels naar achteren uitgebouwd; aan de rechterzijde door middel van een afhang en aan de linkerzijde aan de Ooievaarstraat door een uitbouw met verdieping. Het voorhuis is onderkelderd en heeft beganegronds vensters met zesruits schuiframen met zonneblinden; op de verdieping in de voorgevel vierruits en in de linker zijgevel zesruits schuiframen. Hoofdingang met houten pilasters en hoofdgestel als omlijsting van een brede paneeldeur met gietijzeren levensboom in het bovenlicht; de gecanneleerde pilasters rusten op geprofileerde hardstenen basementen. Zij-ingang aan de Ooievaarstraat met brede houten deuromlijsting op hardstenen neuten en een smalle kroonlijst rustend op gesneden consoles; bovenlicht met snijraam, waarin een ovale lijst met eikeloofmotief en vier gevederde pijlen (afb. 96).

In het bedrijfsgedeelte zijn moderne kruiskozijnen met roedenverdeling en luiken aangebracht bij een historiserende verbouwing tot woonboerderij.

Hogestraat nr. 20-22 (gesloopt). Rechts van 'Het Reigersnest' stond tot 1965 een boerderij met onderkelderd voorhuis, dat voor bewoning in tweeën was gedeeld. In de gevels zaten muurankers met 'A S 1699' en een jaartalanker met 1831. Foto's in archief R.D.M.Z.

Afb. 94. Hogestraat nr. 18. Boerderij 'Het Reigersnest' (opn. 1976).

Afb. 95. Hogestraat nr. 63. Deurpartij afkomstig van een gesloopte boerderij, voormalig Koningstraat nr. 81 (opn. 1976).

Afb. 96. Hogestraat nr. 18. Deurpartij van de zij-ingang aan de Ooievaarstraat (opn. 1976).

+ Kattenburg nr. 57. Boerderij met statig voorhuis, bestaande uit begane grond en verdieping onder met geglazuurde pannen bedekt schilddak en een tegen het voorhuis geplaatste schuur, boven de deeldeuren gedateerd 1847. Voorhuis met symmetrische gevel van vijf traveeën, met op de verdieping zesruits schuiframen; ingangspartij met platstukken en hoofdgestel met klossen en rozetten. Karakteristieke ligging op de hoek van de Ambtshuisstraat. +*Kattenburg*

Kattenburg nr. 32 (gesloopt). Karakteristiek pand met jaarankers 1780 en gezwenkte, z.g. Gelderse zijtopgevel, gesloopt in 1963.

- Literatuur. Verslag M.C.P.G. over 1964-66, in: B.M. Gelre LXII (1967), blz. XXVII.

+ Stationstraat nr. 36. Hallehuisboerderij met middenlangsdeel en dwarsgeplaatst voorhuis, XIX B. Voorhuis bestaande uit een vier traveeën brede begane grond met verdieping, gedekt door een overstekend rietdak met hoekschoorstenen en geprofileerde knijpplank onder de overstek. Ingang met paneeldeur waarin smeedijzeren roosterwerk, omlijst door houten platstukken en hoofdgestel. De +*Stationstraat*

schuiframen waren oorspronkelijk voorzien van luiken. De achtergevel van het thans met golfplaten gedekte bedrijfsgedeelte is geheel verbouwd. Ligging met voorgevel aan de straat.

Stationstraat nr. 38. Eenvoudige hallehuisboerderij met middenlangsdeel onder zadeldak met wolfseind aan de voorzijde en grotendeels met riet gedekt, XIX B. In de voorgevel licht getoogde zes- en vierruits vensters met luiken. Zijgevels in de oorspronkelijke staat, maar achtergevel verbouwd. Met voorgevel direct aan de straat gelegen.

+ Stevenspad nr. 8. Verbouwde hallehuisboerderij met breed voorhuis met verdieping onder met pannen gedekt schilddak. In de frontgevel van het gepleisterde voorhuis schuifvensters met getoogde bovendorpel; ingang met platstukken en hoofdgestel in de meest linker travee en kozijnen met tuindeuren in de derde en vijfde travee. Sterk verbouwd achterhuis. *+Stevenspad*

Afb. 97. Kattenburg nr. 32 (gesloopt). Karakteristiek pand uit 1780 met gezwenkte zijtopgevel (opn. 1963).

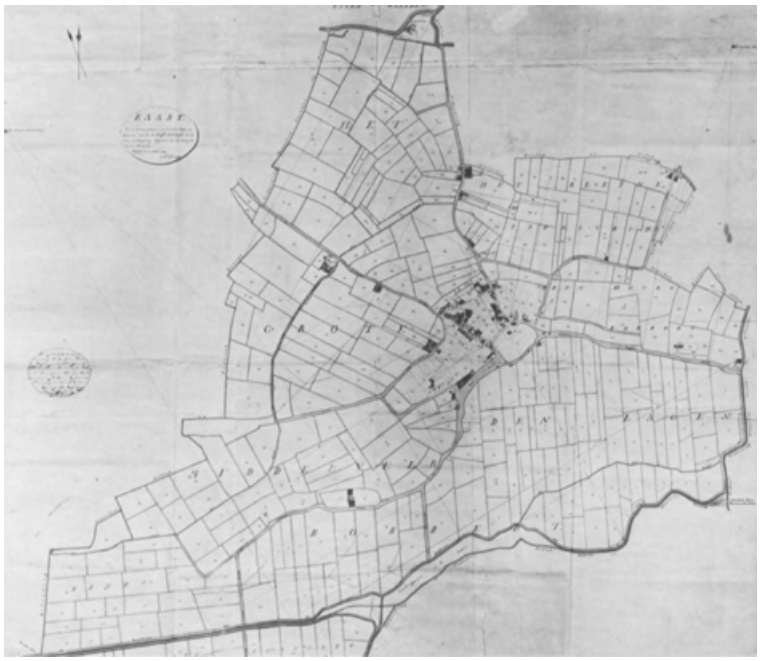
Afb. 98. Mr. Van Coothweg nrs. 22-24. In geglazuurde baksteen gemetselde arbeiderswoningen, gelegen nabij de steenoven van de firma Dericks en Geldens (opn. 1985).

+ Veerstraat nr. 24/Waalbandijk nr. 190-192. Een in twee periodes gebouwd dijkhuis, bestaande uit een tegen het dijklichaam gebouwd voorhuis met een souterrain en een hoofdverdieping onder een met pannen gedekt schilddak. In de vijf traveeën brede gevel aan de dijkzijde toegangsdeur met houten omlijsting en hoofdgestel, geflankeerd door vijftien-ruits schuiframen; in de zijgevel smallere tienruits vensters, XVIII B. Aansluitend naar rechts uitspringend achterhuis, XIX A met kelder, begane grond en verdieping onder met pannen gedekt schilddak; getoogde vensters met hanekammen en gemoderniseerde ramen; afzonderlijke ingang aan de Veerstraat. *+Veerstraat*

+ Waalbandijk nr. 111. Café-dijkhuis aan de rivierzijde van de Waalbandijk bestaande uit begane grond en verdieping onder met gesmoorde pannen gedekt schilddak, XIX B. In de vier traveeën brede voorgevel aan de rijweg zes- en vierruits schuifvensters, waarvan die op de begane grond oorspronkelijk waren voorzien van luiken. In de twee traveeën brede rechter zijgevel toegangsdeur tot de woning. Lage aanbouw tegen de linker zijgevel. *+Waalbandijk*

Waalbandijk nr. 123. Kleine dijkwoning onder met pannen gedekt zadeldak tussen zijtopgevels met schoorstenen, XIX B. Drie traveeën brede voorgevel met zesruits schuiframen aan weerszijden van de eenvoudige toegangsdeur. In de zijgevels smalle vensters aan weerszijden van de stookplaats en een klein venster op de verdieping.

Waalbandijk nr. 94. In de bocht van de Waalbandijk gelegen hallehuisboerderij met middenlangsdeel en dwarsgeplaatst voorhuis, circa 1850. Het voorhuis bestaat uit begane grond en verdieping onder met riet gedekt schilddak met hoekschoorstenen. Het drie traveeën brede voorhuis heeft een symmetrische voorgevel met schuiframen en vierruits bovenvensters. Het bedrijfsgedeelte heeft een met riet gedekt, afgewolfd zadeldak, waarvan de nok lager ligt dan die van de kap van het woongedeelte.

Afb. 99. Verpondingskaart van Puiflijk uit 1809. R.A.G., Arnhem.

Puiflijk
Gemeente Druten

Historisch-geografische schets

Van de dorpen aan de Waalkant ligt het dorpsgebied van Puiflijk door de afschermende posities van Druten en Beneden-Leeuwen zover landinwaarts, dat het nog nauwelijks contact heeft met de rivier. Slechts het dijkvak tussen de Kerkstraat en de grens met Beneden-Leeuwen, dat de noordelijke begrenzing van het Groot Middelveld vormt, is van oorsprong Puiflijks territoir. Puiflijk lijkt beklemd geraakt door de expansie van het veel jongere Druten. Tot het dorpsgebied behoren geen uiterwaarden, maar de zuidgrens loopt tot aan de Oude Wetering, die de grens vormt met Horssen, en tot over de Rijksche Wetering tot aan de huidige Zegeweg, die de grens vormt met Altforst. De oudst bewoonde gronden zijn de hoge donken van de Hoge Bobbert en het door de Koningsweg en de Slink omgeven terrein waarop de middeleeuwse dorpstoren staat. Uit bodemkundig onderzoek is komen vast te staan, dat deze gebieden al heel vroeg als bouwland zijn gebruikt. Toch is die kern geleidelijk aan verlaten ten gunste van vestiging langs de oude toegangswegen, zoals de Scharenburgsestraat, de Houtsestraat en de Veldsestraat. Vondsten als bij Klepperhei op de grens van Puiflijk en Druten gedaan, getuigen van Romeinse occupatie.

Na de bedijking is het in een vroeg-middeleeuws dispersieproces tot stand gekomen nederzettingspatroon gedeeltelijk geconsolideerd. Sommige vestigingsplaatsen zijn tot grote bloei gekomen zoals de Scharenburg en Het Holt en Darop, adellijke huizen die het tenslotte toch niet hebben kunnen bolwerken.

Het vroeg 19de-eeuwse kaartbeeld (afb. 99-100) laat een betrekkelijk dun bewoonde dorpskern zien met bewoning die zich voornamelijk concentreert in het gebied ten noordwesten van de kerk, langs de Kerkstraat en de Houtsestraat. Puiflijk heeft nog tot ver in het midden van de 20ste eeuw dat oude karakter kunnen bewaren van een typisch agrarisch dorp. De aanleg van autosnelwegen en de bebouwing van het Kleine Middelveld ten noorden van de Koningsweg als uitbreiding ten behoeve van Druten hebben het dorpsbeeld drastisch gewijzigd.

Toren

Op de aan de zuidkant van de Koningsweg gelegen hucht in de kom van het dorp staat de gotische toren van de afgebroken middeleeuwse kerk. De toren die uit de eerste helft van de 15de eeuw dateert, is eigendom van de burgerlijke gemeente Druten (afb. 101-104).

Bronnen

- Literatuur. Teg. Staat 1741, blz. 274; Van der Aa IX (1847), blz. 332; Sloet 1872-76, blz. 334 (nr. 340), 482-483 (nr. 477), 490 (nr. 485), 531 (nr. 526), 720-721 (nr. 726); Schutjes I (1870), blz. 183, 184, 189 en V (1876), blz. 496-501; Jaarverslag R.C.M. IV (1906), blz. 16; Voorloopige Lijst IV (1917), blz. 64; Jaarverslag P.G.A.C. over 1923 en 1924, in: Gelre XXVII (1924), blz. X en XXVIII (1925), blz. X; Weiler 1935 (Ukb. St. X.) blz. 36-37 (nr. 46), 72 (nr.

91), 81 (nr. 103), 275 (nr. 406); Weise 1937, blz. 79 (nr. 24), 253; Wilkes 1937, blz. 2, 6, 10, 13, 551, 575, 576; Stüwer 1938, blz. 29, 81; Maris 1939, blz.

Afb. 100. De kern van het dorp Puiflijk volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

154, 157, 158, 159, 232; Oediger 1940, blz. 46-47 (nr. 77); Verslag M.C.P.G. over 1953-54, in: Gelre LV, (1955-56), blz. XIX; Van Heiningen 1965, blz. 223, 227, 230, 238; Manders 1982, blz. 127; H. Halbertsma, Puiflijk, in: Bulletin K.N.O.B. 83 (1984), blz. 43.

- Afbeeldingen.
    1. Gewassen pentekening, geannoteerd ‘C. Pronk del ad viv 1732 Pufflik’, Part. collectie R.K.D., Den Haag (P 1385); gezicht op de kerk en de Koningsweg vanuit het westen (afb. 101).
    2. Gravure vervaardigd naar de tekening van C. Pronk (nr. 1) door H. Spilman, met als onderschrift: ‘'t Dorp Puffelik by Druten. 1732’, opgenomen in ‘Verheerlijkt Nederland’ onder nr. 226.
    3. Pen- en penseeltekening in kleuren, anoniem 18de-eeuws blad, vermoedelijk N. Wicart, geannoteerd op de voorzijde ‘Púflijk: 24 Júnij’, Part. collectie R.K.D., Den Haag (P 1386); variant van nrs. 1 en 2.
    4. Pen- en penseeltekening in kleuren, anoniem 18de-eeuws blad, Collectie Gemeentemuseum Arnhem (G.M. 9268); de kerk en de Koningsweg vanuit het noordoosten (afb. 10)

- Opmetingstekeningen.
    1. Opmetingsschets van de toren, gedateerd juli 1906, door W. Scheepens, Collectie R.D.M.Z., portef. nr. 66 (4 bladen).
    2. Noodkap van de toren te Puiflijk, schaal 1:20 en 1:2, gedateerd 1952, door J.G. Deur, Nijmegen, afdruk in collectie R.D.M.Z. nr. 34592.
    3. Uitgewerkte versie van de onder nr. 1 vermelde schetsen, schaal 1:100 vervaardigd in 1973, door J.R. Wolthuis, Collectie R.D.M.Z., calque nr. 54767.
    4. ‘Kerktoren te Puiflijk, bestaande toestand’, maart 1979, schaal 1:100 door architectenbureau Heineman, Vos en Ten Broeke b.v., Velp, werk nr. 1202-1, afdruk in collectie R.D.M.Z.

5 ‘Kerktoren te Puiflijk, consolidatieplan’, maart 1979, schaal 1:100, werk nr. 1201-2 (zie verder nr. 4); vier gevels, doorsnede en drie plattegronden.
6 ‘Kerktoren te Puiflijk, bestaande toestand 1984’, schaal 1:50, door A. Warffemius, collectie R.D.M.Z. (afb. 104).
7 Opgravingsplattegrond van het voormalige kerkgebouw, schaal 1:100, juni 1981, opgemeten en getekend door M.J.A. de Haan, Collectie R.O.B., Amersfoort (afb. 109).

Geschiedenis

De middeleeuwse dorpskerk van Puiflijk, waarvan alleen de toren staande op de zich duidelijk in de dorpskom manifesterende hucht is overgebleven, was toegewijd aan de H. Johannes de Doper. Zij behoorde tot de oudste kerken van Maas en Waal, hetgeen door recent bodemonderzoek ook is bevestigd. De oudste schriftelijke vermelding van het kerkgebouw gaat terug tot 1176. In dat jaar blijkt de kerk al geruime tijd te zijn ingelijfd bij het kapittel van de St.-Victorskerk in Xanten, hetgeen door oorkonden uit 1225 en 1229 wordt bevestigd (Sloet, Weiler). Volgens een uit het tweede kwart van de 13de eeuw stammend Kalendarium werd te Xanten op de feestdag van St. Jan de Doper (24 juni) proost Herman gememoreerd. '8 kal. Jul. o(biit) Herimannus archidiac(onus) prep(ositus) et fr(ater) n(oste)r, de quo habemus eccl(esiam) Puflike' In een andere tekst wordt weldoener Herman, die proost was van 1117-1124, genoemd onder degenen '...qui multa bona ecclesiae nostre fecerunt et sua nobis donaverunt ut videlicet (...) Hermanni prepositi, qui contulit nobis ecclesiam in Puflicke' (Weise, Sloet nr. 477). De kerk bezat twee vicariën met altaren toegewijd aan de H. Maagd en de H. Petrus blijkens een visitatieverslag uit 1505. In 1434 is er sprake van een St.-Jorisaltaar. Verder wordt te Puiflijk nog melding gemaakt van een H. Kruiskapel, gefundeerd uit de goederen van de familie De Poll. Over de plaats van deze kapel is niets bekend. Ook blijft duister of het een zelfstandige kapel was of een mogelijk aan de dorpskerk aangebouwde ruimte.

Het patronaatsrecht van de kerk was in handen van de proost van het Xantense kapittel. Tot 1801 bleven de aanzienlijke kerk- en vicariegoederen in bezit van het kapittel; daarna legde het Domein beslag op de goederen, die in 1839 openbaar werden verkocht.

In 1609 ging de kerk over in handen van de hervormden en vestigde Hermannus Gerardi Postelius zich als eerste predikant in Puiflijk, van waaruit ook Leeuwen en een tijdlang Druten bediend werden. In 1706 telde Puiflijk slechts twintig hervormden, die zich in dat jaar terugtrokken in het gotische koor van de kerk, dat door middel van een muur ter plaatse van de triomfboog van het in verval geraakte schip werd afgescheiden. De Tegenwoordige Staat van 1741 vermeldt uitdrukkelijk het verval van de tufstenen kerk, hetgeen bovendien wordt geïllustreerd door de tekeningen en gravures die in en na 1732 van het kerkgebouw zijn gemaakt. Hierop is duidelijk te zien dat de kappen van toren en schip verdwenen zijn en lijkt aan de zuidzijde van de kerk een aanbouwsel te zijn afgebroken.

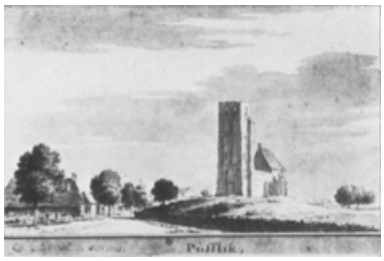
Wat men in 1706 met behulp van de door ds. J. Stumphius en A. van Spyck gecollecteerde gelden aan het koor had opgebouwd, werd in 1795 'totaliter geruïneerd' en opnieuw hersteld 'uit liefdens gaven van den Gereform. gemeentens van P & L' (Puiflijk en Leeuwen). In 1823 kocht het bestuur van de Domeinen voor *f*1500, - de verplichting af tot onderhoud, opbouw en vernieuwing en reparatie van het kerkdak in Puiflijk (Archief N.H.G. Leeuwen, inv. nr. 120). Wanneer het schip werd gesloopt is niet bekend; het koor zou in 1855 zijn afgebroken. Het sloopmateriaal werd gebruikt voor de bouw van de predikantswoning aan de Dijk te Boven-Leeuwen.

De toren die eigendom is van de burgerlijke gemeente Druten en door de plaatselijke brandweer werd gebruikt voor het opbergen van spuitmaterieel leed zwaar onder decennia durende verwaarlozing. In 1954 is er een noodkap aangebracht. In 1980 kreeg de toren bij een ingrijpende restauratiebeurt, uitgevoerd naar een consolidatieplan van het bureau Heineman, Vos en Ten Broeke uit Velp, een nieuwe

ingesnoerde lage spits als kapdekking, werd een nieuwe klokkezoldering aangebracht en werd het metselwerk in- en uitwendig gesaneerd.

+ De toren is opgetrokken uit rode baksteen, formaat 24,4 × 11,5 × 5,8-6 cm, 10 lagen 75+ cm, en bekleed aan de buitenzijde met regelmatige blokken tufsteen, die een gemiddelde dikte hebben van 7-10 cm, 10 lagen 95 cm. Op de hoeken aan de westzijde zijn even boven de grondslag enkele grote blokken natuursteen te zien. *+Toren* *+Materiaal*

+ De toren heeft een vierkante plattegrond met een uitwendige maat van 6,50-6,75 m en een muurdikte van 1,40-1,50 m beganegronds en 1,25 m op de verdieping. Tegen de zuidmuur bevindt zich aan de oostzijde een uitgebouwde traptoren op de grondslag van een achthoek, die half is opgenomen in de torenmuur (afb. 104). *+Plattegrond*

Afb. 101. De middeleeuwse dorpskerk in 1732 gezien vanuit het zuidwesten, door C. Pronk. R.K.D., Den Haag.

Afb. 102. De middeleeuwse toren op de centrale dorpsdonk gezien vanuit het zuidwesten (opn. 1906).

Afb. 103. De middeleeuwse toren vanuit het zuidoosten met aftekening van de kap van het verdwenen kerkschip tegen de oostmuur en dichtgezette boogopening naar het torenportaal (opn. 1981).

[+] Het torenlichaam bestaat uit drie geledingen met een lage plint en een tot halverwege de klokkeverdieping reikende traptoren, die eveneens uit drie geledingen bestaat en is beëindigd door een stenen dekking (afb. 103-104). [+]*Uitwendig*

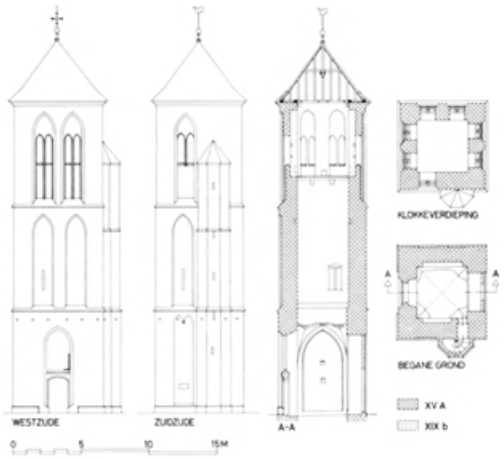
De onderste geleding van de toren vertoont aan de noord- en zuidzijde spaarvelden met gekoppelde spitsboogjes. Een rechthoekige inkassing in de zuidmuur geeft de plaats aan van een niet meer aanwezige memoriesteen. In de vlakke westmuur is de ingang opgenomen met een thans dichtgemetseld bovenvenster binnen een spitsbogige omlijsting met dubbel holprofiel. De doorgang van de toren naar het voormalige schip is met baksteen gedicht, doch van een kleine toegang voorzien, dat met een traliehek is afgesloten.

De tweede geleding heeft per gevel twee blinde, spitsbogige spaarvelden en een spleetvenster onder in elk linker veld. De oostmuur is vlak, voorzien van kortelinggaten en de zich nog duidelijk aftekenende dakmoet van het voormalige

eenbeukige schip. De derde geleding bezit rondom telkens twee spaarvelden met dubbel holprofiel, uitgezonderd het spaarveld links van de traptoren, dat een enkelvoudig profiel heeft. In de spaarvelden zijn gekoppelde, spitsbogige, galmgaten opgenomen. De toren wordt gedekt door een bij de restauratie in 1980 aangebracht laag tentdak, dat een uit 1952 daterende noodbekapping vervangt.

[+] De toren is inwendig beganegronds voorzien van spitsbogige spaarvelden. Oorspronkelijk bezat het portaal een graatgewelf, waarvan nog restanten over zijn in de vier hoeken. In de zuidmuur zit de toegang tot de traptoren. Boven het portaal loopt het muurwerk zonder versnijding tot aan de kapvoet door, zij het dat ter hoogte van de torenverdieping hoge lancetten zijn uitgespaard, waarin de galmgaten zijn opgenomen. Qua breedte corresponderen deze spaarvelden met de buitenste dagkanten van de galmgaten; zij zijn echter minder hoog, aangezien zij inwendig 2 m boven de uitwendige versnijding van het tweede en derde torenlid beginnen. In de toren is in 1980 een vloer aangebracht ter hoogte van de klokkeverdieping. Oorspronkelijk lagen er boven het gewelf drie houten vloeren. Een direct boven de gewelfkruin, rustend op drie oost-west lopende balken met

[+]Inwendig

Afb. 104. Opmetingstekening van de middeleeuwse toren met aanzichten van de west- en zuidgevel, een lengtedoorsnede gezien naar het noorden en plattegronden van de begane grond en de klokkeverdieping.

haaks daaronder twee strijkbalken; hiervan is de meest noordelijke moerbalk nog aanwezig.

Van de tweede vloer wordt de hoogte halverwege de vloer aangegeven door 32 cm hoge balkgaten in de oost- en westmuur.

De derde vloer lag net boven de huidige vlondervloer. Balkgaten wijzen op drie in oost-west richting lopende balken en een onderslagbalk in het midden daaronder.

+ In 1980 is door een plaatselijke werkgroep een onderzoek ingesteld binnen het torenportaal. Men heeft tot ongeveer twee meter onder het peil van de drempel gegraven. In de toren lagen destijds nog de fragmenten van de op blz. 103 vermelde grafzerk. Deze was gelegd in een laag geel zand van circa 12 cm. Daaronder bevond zich een 10-20 cm dikke laag rood puin, waarschijnlijk de oude torenvloer. *+Bodemonderzoek*

Onder deze vloer lag een ongeveer 95 cm dik pakket opgebrachte grijze grond, waarin resten van rode dakpannen, stukken natuursteen, stukjes tuf, lei en been. Deze grijze grond lag op een 3 cm dikke, uit leem, grint en kalk samengestelde, harde, niet doorlatende laag, die op haar beurt op een puinlaag met resten van blauwe tegels, leien, kalk, tufsteen en beenderen lag. Mogelijk zijn het resten van een vroegere vloer. Hieronder lag een 15-20 cm dikke laag teelaarde op de maagdelijke bodem van geel zand.

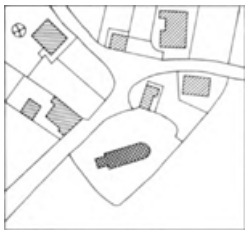
+ Van het kerkgebouw was buiten de topografische afbeeldingen nagenoeg niets bekend. Na het klaar komen van de torenrestauratie deed zich de gelegenheid voor een archeologisch onderzoek in te stellen, hetgeen belangwekkende resultaten opleverde. *+Voormalig kerkgebouw*

+ In de periode van 15 tot en met 25 juni 1981 is door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort een onderzoek ingesteld naar eventuele resten van het afgebroken kerkgebouw dat tegen de oostmuur van de gespaard gebleven toren aansloot. De opgraving stond onder wetenschappelijke leiding van drs. H. Halbertsma en de technische leiding berustte in handen van M.J.A. *+Bodemonderzoek*

de Haan. De resultaten van het onderzoek zijn neergelegd in een van notities voorziene opmetingstekening, welke op

Afb. 105. De middeleeuwse kerk gezien vanuit het noordoosten met de bebouwing aan de noordzijde van de Koningstraat, naar anonieme 18de-eeuwse tekening, de situatie weergevend van circa 1732. G.M., Arnhem.

Afb. 106. De middeleeuwse dorpskerk volgens het kadastraal minuutplan.

Afb. 107. De dorpstoren volgens recent nette plan.

blz. 96 onder de bronnen (opmeting nr. 7) is vermeld (afb. 109). Van de opgraving bestaat slechts een summier verslag.

Volgens de vroeg 18de-eeuwse afbeeldingen, die de enige visuele neerslag vormen van de dorpskerk in haar vroegere gedaante, sluit tegen de rijzige gotische toren een betrekkelijk laag eenbeukig schip aan, dat een tamelijk ruïneuze staat vertoont. Niet alleen de kap is verdwenen, maar ook lijkt aan de zuidzijde een aanbouw of zijbeuk te zijn afgebroken, wat men uit drie rijen getekende balkgaten zou kunnen afleiden. Tegen het schip sluit een hogere, in gotische stijl gebouwde koorpartij aan die wordt geschoord door steunberen. De uit de afbeeldingen bekende bouwvolumes van schip en koor zijn bij de opgraving in plattegrond nauwkeurig bepaald. Zo zijn belangrijke resten van het schip en van de koorpartij met voorgangster blootgelegd, voldoende om de bouwgeschiedenis van de kerk in verschillende fases te ontleden.

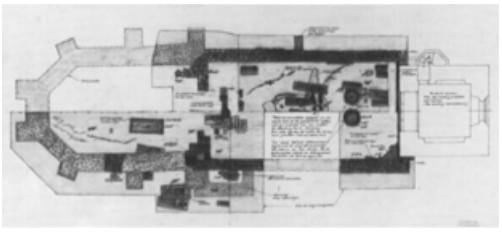
Bij de werkzaamheden is het opgravingsterrein in vier kwadranten verdeeld met als oost-west lopende snijlijn het verlengde van de hartlijn door de toren. Loodrecht daarop staat de tweede, noord-zuid lopende snijlijn, die op 12,50 m van de oostelijke torenmuur ligt. Volledig opgegraven zijn het noordoostelijk en zuidwestelijk kwadrant, beide tot geel zand verdiept. In het noordwestelijk kwadrant zijn zowel bij de voet van de toren als aansluitend bij het noordoostelijk kwadrant respectievelijk over een lengte van 5 en 2,50 m gedeelten ontgraven die een supplementair beeld opleverden. Op dezelfde wijze is over een lengte van 6,50 m het zuidoostelijk kwadrant onderzocht.

De opgegraven funderingsresten, opgaand muurwerk en uitbraaksleuven geven een ontwikkeling van de kerkplattegrond te zien die bestaat uit vier fases (afb. 111).

1 De bouw van een rechthoekige zaalkerk met een versmald koor, waarvan de oostelijke afsluiting, recht of halfrond, niet kon worden bepaald. De bouw van dit kerkje moet op grond van het bouwmateriaal, overwegend kolenzandsteen, en tufsteen als later toegevoegd herstelmateriaal, worden gedateerd in de 11de eeuw.
2 Vervanging van het romaanse koor door een driezijdig gesloten dieper gotisch koor, waarvan het hoofdmateriaal door de vrijwel volledige uitbraak van de koorfundering niet bekend is. Plattegrondvorm en geringe baksteenresten met het formaat

Afb. 108. Overzichtsfoto tijdens de opgraving van het kerkschip in 1981. Op de voorgrond de aansluiting van de zuidmuur van het romaanse koor met voet van de triomfboog tegen het wat bredere eenbeukige schip (opn. 1981).

Afb. 109. Werktekening met de opgravingsresultaten van het in juni 1981 ingestelde bodemonderzoek naar de overblijfselen van de middeleeuwse kerk door M.J.A. de Haan. R.O.B., Amersfoort.

27 × 13 × 6 cm maken een datering in de 14de eeuw waarschijnlijk.

3 Bouw van de rijzige westtoren, waarbij de westelijke schipmuur is gesloopt en mogelijk aanpassing van het schip. De toren dateert waarschijnlijk uit de eerste helft van de 15de eeuw.

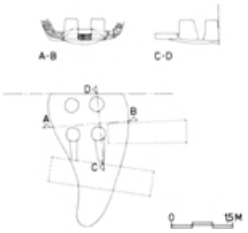
4 Latere toevoegingen en verbouwingen zijn niet als volledige bouwfasen aan te merken. Het geldt hier kleine onderdelen zoals een portaal aan de noordzijde voor de overgang van schip naar koor en de ingreep uit 1706, waarbij het koor is afgesloten en ook een klein buitenportaal moet zijn gebouwd. Gedetailleerde gegevens levert de hieronder volgende fasenbeschrijving.

Fase 1

[+] Dank zij het bodemonderzoek zijn de noord- en zuidmuur van het schip, grotendeels opgetrokken uit forse brokken kolenzandsteen, vrijwel volledig aan het licht gekomen. In het zuidwestelijk kwadrant kon dit het beste worden bestudeerd, omdat daar na volledige uitdieping tot op het gele zand, muurwerk van 75-125 cm hoogte bloot kwam te liggen. De schipmuren liepen bij de toren ca. 60 cm door, waaruit bleek dat de oorspronkelijke westmuur pas bij de bouw van de toren is afgebroken. De toren heeft klaarblijkelijk geen oudere voorganger gehad. Ook de oostmuur van het schip is vrij gaaf te voorschijn gekomen, terwijl de zijmuren van het bij het zaalvormige schip behorende koor één geheel vormden met de vleistructuur van de kolenzandsteenblokken van het schip. De muurdikte van het kolenzandstenen zaalkerkje bedroeg gemiddeld 100 cm op funderingsniveau, afnemend tot 80 cm in het vrij opgaande werk.

De zaalkerk had inwendig een schiplengte van 14 m bij een breedte van 7 m; uitwendig respectievelijk 16 m bij 8,70 m. De koorbreedte bedroeg inwendig 4,75 m, bij een waarschijnlijke lengte van ca. 5,50 m. De exacte plaats van de sluitingsmuur kon niet worden bepaald. In de noordwesthoek van het schip is op 9,95 m[+] een fragment bewaard van de oorspronkelijke vloer, bestaande uit diagonaalsgewijs

gelegde vierkante plavuizen van 15 × 15 cm. Het driehoekig vloerfragment had een oppervlakte van ca. 90 cm^2. Op de aansluitende zuidmuur zaten nog resten van het oorspronkelijk pleisterwerk.

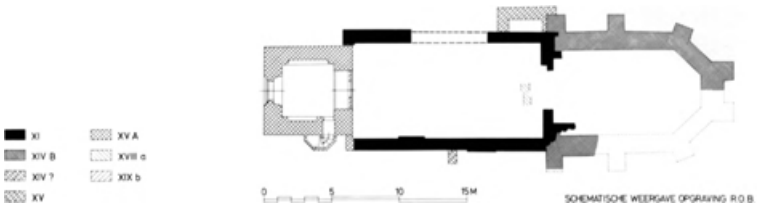

Afb. 110. Plattegrond en doorsneden van de in het kerkschip opgegraven smelttoren ten behoeve van een klokgieterij, weergave naar opmeting van M.J.A. de Haan.

In het tot 8,90 m^+ verdiepte zuidwestelijke kwadrant zijn sporen van begraving gevonden, alle nauwkeurig ingetekend op de opgravingsplattegrond. Bij sommige skeletten, allen met het hoofdeinde op het westen, lagen kleine bijgaven, munten en potscherven. Bijzondere vermelding verdienen de resten van een bronssmelttoren en twee klokvormresten in het westelijk gedeelte van het schip. De smelttoren bestond uit vier met de hand uit klei gemodelleerde zuiltjes met aan de zuidzijde twee dito 'sloffen' ter flankering van de stookingang. De bij het stoken hard geworden kleimodellen waren roodkleurig met een zwarte kern (afb. 110).

De twee vrijwel identieke klokvormresten, ca. 1,25 m in diameter, waren opgetrokken uit rode baksteentjes met onderin een dito vloertje. Om de buitenomtrek was een overblijfsel van de binnengietmal waar te nemen en daaromheen een band van grijze klei.

In het schip is nog een tweede vloerfragment aangetroffen vlak voor de triomfboog. De hardstenen plavuizen, formaat 30 × 30 cm, liggen haaks in de schipruimte op 10,37 m^+. Het niveauverschil van ca. 40 cm met de eerder genoemde plavuizenvloer duidt op een latere fase. De tweede vloer behoort tot de kerk in haar gotische fase.

Afb. 111. Geperiodiseerde plattegrondtekening gebaseerd op afbeelding 109 en eigen waarneming. De muurdikte van het koor houdt de dikte van de funderingssleuf aan.

[+] Van het gotische koor dat ter vervanging van het kleine romaanse koor is gebouwd, zijn afgezien van een klein muurfragment in het tot op 9,19-9,15 m[+] uitgediepte noordoostelijke kwadrant, bestaande uit deels zeer rommelig samengesteld metselwerk, geen muurresten meer aangetroffen. Baksteen, formaat 27 × 13 × 6 cm, en natuursteen-brokken vormden de vleilaag voor het verder volledig uitgesloopte koor. Dank zij de 1,25 m brede uitbraaksleuf kon toch een zeer compleet beeld van de koorpartij worden verkregen. Het koor bezat inwendig een lengte van 10,50 m en een breedte van 6,25 m. Het bestond uit twee rechthoekige traveeën met een onregelmatige driezijdige sluiting, uitwendig rondom door steunberen geschoord. Het bijzondere van de sluiting is het feit dat de oostelijke sluitingsmuur smaller is dan de flankerende schuine koorzijden, doordat de oostelijke steunberen niet radiaal maar haaks op de oostmuur stonden, waardoor het tussenliggende gevelvlak uitwendig met 1,75 m veel smaller is dan de overige venstertraveeën van het koor. Het koor dat direct buiten de grondslag van het oude romaanse koor is aangelegd had nagenoeg dezelfde breedte als het schip van de zaalkerk, dat waarschijnlijk in deze of de volgende fase is aangepast aan de nieuwe ruimtelijke conceptie. [+]*Fase II*

[+] Bij de bouw van de toren, de derde grote bouwfase, is de westelijke schipmuur van de zaalkerk afgebroken. Onderzoek door amateur-archeologen verricht in het torenportaal omstreeks 1980 leverde geen aanwijzingen op van het bestaan van een oudere torenpartij. De kleine ruimten tussen schipmuren en torenlichaam bleken in de bodem keurig aangeheeld en haaks omgezet met tuf- en baksteen. Dat het schip door de bouw van koor en toren enige verandering heeft ondergaan, lijkt onvermijdelijk. Het betrekkelijk lage schip van de romaanse zaalkerk zal zeer waarschijnlijk toch wat zijn verhoogd. Hierop duidt een steunbeer tegen de zuidzijde. Verder lijkt de aanwezigheid van kleine gotische vensters in het schip, zichtbaar op de 18de-eeuwse tekening in het Arnhems Gemeentemuseum (afb. 105), hiervoor te pleiten. [+]*Fase III*

[+] Na de bouw van de toren heeft het kerkgebouw slechts op ondergeschikte punten wijzigingen ondergaan. Tijdens het bodemonderzoek is aan de noordzijde van het schip naast de eerste steunbeer van het gotische priesterkoor op 10,26 m[+] in de vorm van een uitbraaksleuf het spoor van een klein buitenportaal aangetroffen met een vloertje van in blokverband gelegde bakstenen. Het vloerniveau op 10,33 m[+] komt vrijwel overeen met de hardstenen plavuizenvloer in de kerk uit de gotische periode (fase II). [+]*Fase IV*

In de schipruimte midden voor de triomfboog zijn, ondiep gefundeerd en rommelig verwerkt, twee lagen metselwerk aangetroffen. Het muurwerk dat aan de zuidkant

haaks ombuigt naar de triomfboog toe, lijkt het restant van een uitbouw die tegen de in 1706 door een muur afgesloten triomfboog heeft gestaan. Het kunnen resten zijn van een buitenportaal gebouwd in de dakloze schipruimte en toegang gevend tot de door de kleine gemeente als kerk in gebruik genomen koorruimte.

[+] Zowel binnen als buiten de koorruimte zijn resten van begraving aangetroffen. In de koorruimte bevond zich een gemetselde grafkist die gezien het kleine steenformaat, 22 × 10,5 × 4,5 cm, op een 17de-18de-eeuwse bijzetting duidt. Buiten de noordwestelijke

[+]Resten van begraving

steunbeer van het koor trof men een tufstenen grafkist aan met een lengte van 2,15 m en een taps toelopende breedte van 100-75 cm.

+ Voor de toreningang aan de westzijde lag een stuk rode zandsteen als stoepsteen, waarschijnlijk een zerkfragment of sarcofaagdeksel; het is kort voor de restauratie verdwenen. *+Stoepsteen*

+ In 1972 werden de op het terrein rond de toren verspreid liggende brokstukken bijeengebracht van de uit 1569 daterende grafzerk ter nagedachtenis aan Hendrik van Puyffelijck op ten Holte en diens vrouw Maria van Mekeren. In minder fragmentarische vorm heeft Bloys van Treslong Prins in het begin van deze eeuw de zerk gezien, die tijdens de Tweede Wereldoorlog ernstig werd beschadigd. Helaas zijn de in 1972 verzamelde fragmenten in 1980 door de gemeente Druten per abuis als puin afgevoerd en in een geluidswal verwerkt. *+Grafzerk*

Voor zover bekend droeg de steen behoudens het alliantiewapen Puyffelijck en Van Mekeren, kwartierwapens op de hoeken en het volgende opschrift. Op de rand: '...n Puyffelyck dye sterf int jaer ons Heeren MV^{c}'...'; midden op de zerk: '...ē□ Joffer Merry van Mekerē sijn huisfrou die sterf a^{o} MV^{c} en□ LXIX den XV dach Mey'.

- Literatuur. Bloys van Treslong Prins 1917, t.o. blz. 164; Reg. Leenaktenboeken 1924, blz. 126; Tweestromenland nr. 15 (1972-73), blz. 55-56; Idem nr. 16 (1973), blz. 5.

Rooms-Katholieke kerk

Aan de Kerkstraat, hoek Van Mekerenstraat, staat de aan de noordzijde door het kerkhof begrensde R.K. parochiekerk van St. Jan de Doper, in 1868-1870 gebouwd door architect C. Weber in neogotische stijl (afb. 112-118).

Bronnen

- Literatuur. Kalf 1906, blz. 400-401; Van Helvoort 1974 (Ms. Weber), blz. 14-15 (nr. 13).
- Archivalia. Liber Memoriale in het kerkarchief
- Opmetingstekening. Kerkplattegrond en dwarsdoorsnede over het schip gezien naar het priesterkoor, schaal 1:50, september 1981 door A. Warffemius, naar opmeting van architectenbureau Elemans te Oss en eigen waarneming (afb. 116).

Geschiedenis

Aan de bouw van de parochiekerk aan de Kerkstraat ging die van een tweetal andere kerkgebouwen vooraf. Nadat de hervormden in het begin van de 17de eeuw beslag hadden gelegd op de middeleeuwse dorpskerk, duurde het tot 1663 eer zich weer een priester te Puiflijk vestigde. Het was Cornelis van 't Sandt die van hieruit ook Afferden, Leeuwen en Druten bediende. In 1672-1674 keerde het tij voor de

katholieken. Nadien volgden een zware boete en opsluiting; toch hervatte Van 't Sandt in 1675 zijn werkzaamheden die hij tot zijn dood in 1698 bleef uitoefenen. Op de grens van de drie gemeenten hadden de katholieken een schuurkerk gebouwd, waarvan de fundamenten in de winter van 1972-1973 zijn teruggevonden in de hoek gevormd door de Kerkstraat en de Van Heemstraweg.

In 1816 is deze schuurkerk, die op een grote boerderij leek, vervangen door een Waterstaatskerk, die met behulp van een staatssubsidie werd gebouwd aan de zuidzijde van de Van Mekerenstraat, ongeveer ter plaatse van de huidige R.K. pastorie (afb. 114). In 1868 begon men met de huidige neogotische kerk naar plannen van de Roermondse architect C. Weber. In 1865 werd door Weber een eerste ontwerp voor een nieuwe kerk gemaakt, dat echter niet de goedkeuring kon wegdragen van het kerkbestuur. Naar het in 1866 ingediende tweede ontwerp, waarvan de realisering werd begroot op *f*20 500, -, maar waarvan de stichtingskosten opliepen tot *f*35 652, -, kwam het kerkgebouw tot stand.

+ De kerk is een door een toren gedomineerde driebeukige hallekerk met een schip van+ vier traveeën en een koortravee met een driezijdige sluiting, geflankeerd door sacristieruimtes (afb. 116). Het gebouw is niet georiënteerd; de toren staat op het oosten en het priesterkoor naar het westen gericht. De zijbeuksruimten van de vierde travee zijn iets

+Kerkgebouw

+Plattegrond

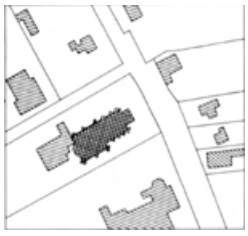
Afb. 112. De R.K. kerk van St. Jan de Doper, gebouwd in 1868-1870 naar ontwerp van architect C. Weber, gezien vanuit het zuidwesten (opn. 1981).

Afb. 113. De R.K. kerk gezien vanuit het noordoosten (opn. 1981).

Afb. 114. De R.K. Waterstaatskerk gebouwd in 1816 aan de Van Mekerenstraat, volgens het kadastraal minuutplan.

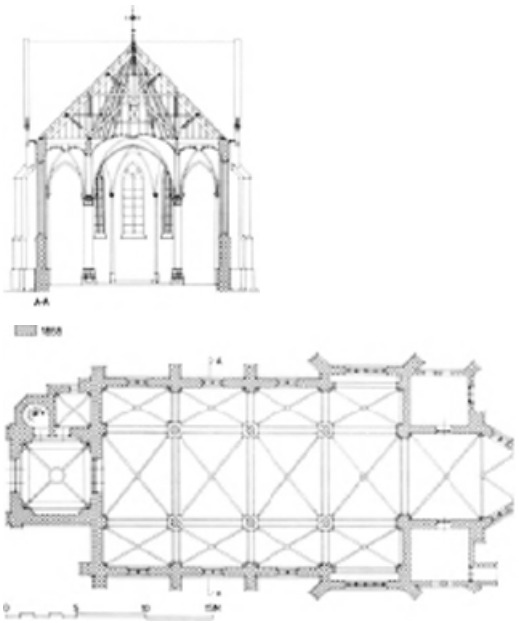

Afb. 115. De R.K. kerk met pastorie volgens het nette plan.

naar buiten toe uitgebouwd, van grotere vensters en overhoekse steunberen voorzien, en vormen een soort pseudo-transepten. Het gebouw is opgetrokken in baksteen met spaarzaam gebruik van natuursteen voor venstertraceringen, afzaten, cordonbanden en torenbalustrade.

+Kerk uitwendig

+ De toren is gebouwd op een vierkante grondslag en versterkt door pilastervormige hoekverzwaringen. Hij wordt geflankeerd door een polygonale traptoren aan de zuidzijde en een kleine doopkapel die tussen deze traptoren en de zuiderzijbeuk is geprojecteerd. De torenvoet bestaat uit twee geledingen met een omlopende balustrade van traceerwerk als beëindiging. De bovenbouw wordt gevormd door een octogonale klokkeverdieping met hoge spits. De eerste geleding van de torenvoet bevat aan de oostzijde de ingang die samen met blind traceerwerk en een venster is gevat in een lancetvormige omlijsting. De tweede geleding heeft aan de vrijliggende noord- en oostkant drie spaarvelden. Aan de zuidkant loopt de traptoren met zijn afgeschuinde

Afb. 116. Opmetingstekening van de plattegrond van de neogotische kerk en een dwarsdoorsnede over het schip.

hoeken onversneden door tot boven de torenbalustrade, waardoor de omgang rond de achthoekige bovenbouw toegankelijk is (afb. 113). Uitwendig heeft het gebouw het aspect van een kruiskerk doordat de gevels van de vierde zijbeukstravee naar buiten springen als gevolg van de bouw van ongeveer 70 cm diepe dwergtraveeën, die door volledige topgevels worden bekroond. De vensters zijn in deze eindgevels tweemaal zo breed als in de overige zijbeukstraveeën en in de koorsluiting (afb. 112).

+Kerk inwendig

+ Inwendig manifesteert zich de transeptvorm minder duidelijk, omdat in het hallevormige interieur alle in IJsselsteen uitgevoerde gewelven in schip, zijbeuken en koorpartij een nagenoeg gelijke kruinhoogte hebben. De scheibogen van het schip rusten op zeer forse ronde pijlers, die qua vormgeving zijn geïnspireerd op romano-gotische voorbeelden (afb. 117 en 118). Glimmend zwart gepolijste zuilschachten met gepronconceerd profiel aan de voet staan op hardstenen, geschareerde sokkels met gepolijste banden en worden bekroond door forse bladkapitelen. In de zijbeuken en tegen de transeptwanden worden de gewelven opgevangen door lisenen met smalle lijstkapitelen; in het koor door ronde schalken. De venstervorm is die van het lancet met middenstijl bij de kooren zijbeukvensters en drie menelen plus koptracering bij de bredere transeptramen. De kerk bezit enige verwantschap met de in 1860-1862 door Weber gebouwde R.K. kerk in het Zuidlimburgse Vijlen.

+Inventaris

+ Het kerkinterieur is door de rond 1970 uitgevoerde moderniseringen vrijwel teruggebracht tot zijn naakte oervorm. Vergelijkt men de situatie voor en na de ingreep, dan blijkt vrijwel al het grote meubilair te zijn verdwenen. In de huidige kerkinventaris zijn niet meer dan enkele partiële restanten overgebleven zoals enige beschadigde details van de biechtstoelen.

Ter vervanging van de neogotische uitmonstering zijn communiebankfragmenten als vrije plastiek aangebracht, afkomstig uit de kerk van het Groeseind in Tilburg; het is werk van Nico Kremers uit 1955. Van dezelfde herkomst zijn ook de kruiswegstaties uit 1950.

+ Doopvont. Hoogte 100 cm, diameter 70 cm; witte Caensteen en marmer; ongepolychromeerd; vervaardigd in een Roermonds atelier, vermoedelijk J.A. Oor; 1870; neogotiek. Achtzijdig basement; dito stam, waaromheen acht marmeren zuiltjes op geprofileerd voetstuk met kapiteel; achtzijdig bekken met op iedere zijde een vierpas waarin rozet; overstekende bovenrand. *+Doopvont*

+ Biechtstoelfragmenten. Afgeloogd hout; J.A. Oor, Roermond; circa 1870. *+Biechtstoelfragmenten*

Afb. 117. Het interieur van de kerk met de oorspronkelijke bemeubeling, naar oude opname.

Afb. 118. Het huidige sterk versoberde kerkinterieur gezien naar het priesterkoor aan de westzijde (opn. 1981).

Twee reliëfs in spitsboog, hoogte 70 cm; voorstellend: Christus als goede herder bevrijdt een schaap uit de doornen - Terugkeer van de verloren zoon.

Vier beeldjes, hoogte 60 cm; voorstellend: Johannes Nepomucenus - Maria van Egypte - de rouwmoedige Petrus - Maria Magdalena.

+ Biechtknielbank (afb. 119). Hoogte circa 90 cm; grenehout; XIX d; neogotiek. In de knielbank een schuifbaar paneel met ajour roosvenstermotief, dat tijdens de biecht omhoog gehaald kan worden als scheiding tussen biechteling en priester. *+Biechtknielbank*

+ Bidstoel. Hoogte 99 cm, breedte en diepte 70 cm; eikehout; ongepolychromeerd; 1875; neogotiek. Op het voorpaneel in tondo het Apocalyptisch Lam; op de wangen blindtraceringen; op de lezenaar IHS-monogram en traceerwerk. *+Bidstoel*

+ Het orgel (afb. 120), opgesteld in de rechterzijbeuk, is een in 1892 door de orgelmaker F.C. Smits uit Reek (1834-1918) gebouwd instrument. Het is een frontpijploos orgel, *+Orgel*

Afb. 119. R.K. kerk. Biechtknielbank met verschuifbaar rozetpaneel, 4de kwart 19de eeuw (opn. 1984).

geplaatst in een eikehouten orgelkast, waarvan de klavierbakken met palissander zijn belegd. Het driedelige front heeft een eenvoudige versiering van een kam van lelies en hogels tegen het met blind traceerwerk gevulde driehoekige veld. Het pijpwerk wordt door deuren met metaalgaas gemaskeerd. Een gedeelte van het pijpwerk is blijkens inscripties en factuur vervaardigd door F.C. Smits sr. (1800-1876), naar bij een in 1972 uitgevoerde restauratie is gebleken.

De constructie van het orgel is uniek, vooral door de vernuftige aanleg van mechaniek en registratuur. Het pijpwerk is op een windlade opgesteld, die dwars in het orgel ligt, waarbij de registers van het eerste en tweede manuaal op een bijzondere wijze op de lade zijn gegroepeerd. De restauratie werd verricht door de firma L. Verschueren uit Heythuizen.

- Literatuur. Rapport d.d. 17-2-1971, opgesteld door J.J. van der Harst, in postarchief R.D.M.Z., dossier R.K. kerk, Puiflijk; Van Os 1978, blz. 56.

De dispositie luidt:

Manuaal I C-f□

Bas		*Discant*	
- Prestant	8′	- Tibia maior	16′
- Holpijp	8′	- Holpijp	8′
- Diapason	4′	- Diapason	4′
- Fluit	4′zeer wijd	- Clarabella	4′ trechtervormig
- Octaaf	2′	- Octaaf	2′
- Basson	8′ enge trompet	- Basson	8′

Manuaal II C-f□

Bas		*Discant*	
Salicet	8′ soort prestant	Salicet	8′
		Fiffaro	8′
Holpijp	8′ enger dan Holpijp I	Holpijp	8′

Beelden

+ *H. Hart*. Hoogte 110 cm; hout; vermoedelijk J. Custers, Stratum; circa 1900; neogotiek. Het beeld maakte eertijds deel uit van een serie beelden op consoles en onder baldakijnen opgesteld tegen de triomfboog en de buitenwanden van de zijbeuk (vergelijk afb. 117). *Twee knielende altaarengelen*. Hout, mogelijk afkomstig van neobarok altaar.

Kruisbeelden

+ *Kruisbeeld*. Hoogte circa 90 cm; hout, gepolychromeerd; XIX A. Het corpus is bevestigd op nieuwe kruisbalken.

Kruisbeeld. Hoogte corpus 35 cm.; hout, alleen het corpus is gepolychromeerd; vermoedelijk J.A. Oor, Roermond; 1870-1880; neogotiek. De balken hebben een geprofileerde lijst en eindigen in een vierpas; in de viering een geprofileerde nimbus.

Liturgisch vaatwerk en gerei

+ *Torenmonstrans*. Hoogte 77,5 cm, diameter voet 20,5 cm; verguld zilver; merken: meesterteken H + E (= H. Esser, Weert 1838-1892), lopend leeuwtje, zwaardje; 1881; neogotiek.

Zeslobbige geprofileerde voet; op de lobben de voorstellingen van Maria - Antonius van Padua - Anna - Gerardus Abt, met staf en pijlen - Jozef - Johannes de Doper; zeszijdige stam met traceerwerk; aan de nodus zes ronde, uitstekende knoppen; rond de lunula de tekst: ‘SANCTUS - SANCTUS - SANCTUS - DOMINUS DEUS SABAOTH’; torenopbouw met steunberen en pinakels; aan weerszijden van de lunula, onder baldakijn, twee beeldjes, respectievelijk H. Hart van Jezus en H. Hart van Maria,

beiden vergezeld van een staande engel; boven de lunula in aedicula, een beeldje van de

Afb. 120. R.K. kerk. Orgel, door F.C. Smits uit Reek, 1892 (opn. 1984).

Goede Herder. Chronogram-inscriptie onder in de voetrand: 'chrIstI ferens In evCharIstIa ex peCvnIa g. MVLDers' (1881).

Expositieciborie (afb. 122). Hoogte met deksel 42,5 cm, zonder deksel 23 cm, diameter voet 17 cm; zilver; gesigneerd: 'W.M. Haan en Zoon fecit, Antverpiae'; 1898.

Zeslobbige geprofileerde voet, met op de lobben de voorstellingen van Johannes de Doper - Petrus - Gertrudis - afgewisseld met drie maal een bladmotief; zeszijdige stam met traceerwerk; aan de onderzijde een platte kraag; afgeplatte bolvormige nodus versierd met bladmotieven en traceerwerk; ajour tegencuppa van wingerdbladen en druiventrossen; aan de rand van het deksel een kam van gestileerde lelies; het conische gedeelte is in segmenten verdeeld; als bekroning een aedicula, waarop drie zuiltjes, die een toren dragen; in de aedicula een beeldje van het H. Hart; het kruisje op de toren ontbreekt. Inscriptie onder in de voet: 'D.D. PETRUS VAN DER ZANDT, GERTRUDIS VAN HOOGSTRATEN 1898'.

Ciborie (afb. 123). Hoogte met deksel 36 cm, zonder deksel 26 cm; diameter voet 15,5 cm; zilver met vergulde cuppa; merken: stadsteken naar links springend bokje (= Boxmeer); leeuwtje in schild omgeven door penningen (= wapen van de heren van Boxmeer); meesterteken: P.A.T. (Petrus Antonius Theonville, 1751-1819); XVIII d. Ronde geprofileerde voet met op de tweede geleding een rand van omlijste parels; vaasvormige nodus, aan de onderzijde versierd met laurierbladeren, het bovenste gedeelte geribd; onder de tegencuppa cherubskopjes; op de tegencuppa een versiering van omlijste cullots; het geprofileerde deksel heeft aan de onderzijde een omwonden

Afb. 121. R.K. kerk. Missaalbeslag, zilver, door Rabanus Raab jr., Boxmeer, omstreeks 1770-1780 (opn. 1984).

wingerdrand, op de tweede geleding een geribde rand; aan de halfbolvormige bekroning een getande rand en gelijkarmig kruisje.

Ciborie (afb. 124). Hoogte met deksel 39 cm, hoogte zonder deksel 27 cm; diameter voet 15,5 cm; verguld koper; XVIII d.

Ronde, geprofileerde, gladde voet; dobbelsteenvormige nodus; onversierde cuppa; deksel met geprofileerde rand; op een klokvormige verhoging een bol, waarop een gelijkarmig kruisje. Inscriptie aan de onderzijde van de voet: 'Tempore persecutionis / hoc ciborio usi catholoci / de Puyflijk / c.a.'

Kelk. Hoogte 26 cm, diameter voet 18 cm, zilver met vergulde cuppa; merken: rechthoekig merk met 4; Duits werk XIXC; neobarok. Geprofileerde, geschulpte voet, door voluten in drie segmenten verdeeld met daarop de voorstellingen van Christus aan het kruis - Christus met kelk en hostie achter tafel - Johannes de Evangelist met adelaar; aan de onderzijde van de stam een nodus, versierd met grote bladmotieven, zich naar boven verbredend tot een met schelp- en bladmotieven versierde bolvorm; op de tegencuppa ovale cartouches, waarin de bustes van Maria - Petrus - Paulus; tussen de cartouches wingerdbladeren, druiventrossen, korenaren en voluten.

Kelk. Hoogte 20 cm, diameter 18,5 cm; verguld zilver met koperen voet; merken: meesterteken HE als monogram (= H. Esser, Weert 1914-1938); romeins zwaardje; 1919. Ronde voet, waarvan de welving geleidelijk overgaat in de stam; op de welving een viervoudige zigzagrand, waaronder gegraveerde druiventrossen en waarboven lelies; ronde stam met enkele filetstrepen; bolvormige nodus waarop vier rode stenen; op de cuppa een gegraveerde rand van gestileerde bladmotieven waarboven een rand van kleine cirkeltjes. Inscriptie onder de voet: 'PAROCHIANI DE PUIFLIJK JUBILANTI PASTORI 19 MAII MCMXIX'.

Bedieningsset, bestaande uit twee pixiden. Hoogte 2 cm, diameter 5,5 cm; verguld zilver; merken: meesterteken ⓉⒿ (= W.J.I. Thijssen, Haarlem 1919-1920); zwaardje; 1919-1920. Oliebusje met op het deksel een medaillon met olijftak en de tekst: 'HOC OLIVUM SIGNVM VIVUM'. Hostiedoosje met op het deksel een medaillon met broodkorf en vis.

Ampullenschaal. Afmeting 25 × 18 cm; tin; merken: Tudor-roos, dubbele adelaar (?), leeuwtje, drie bokjes in schild; midden XVII. Ovale schaal met platte rand; vrij diepe spieel. Het meesterteken kan van Habraken, 's-Hertogenbosch zijn.

Twee ampullen. Hoogte 12,5 cm; tin, geen merken; XIX A. Ronde, geprofileerde voet met palmettenrand; aan de onderzijde van het lichaam een rand van bladeren;

aangezette sneb; voluutvormig oor; op het deksel een rand van bladeren en een knopje; als duimgreep, respectievelijk A (aqua) en V (vinum) in ovale omlijsting.

Ampullen met blad. Hoogte ampullen 14 cm, afmeting blad 30 × 19 cm; zilver; merken: op ampullen een zwijnskopje (= import), op blad V in gekroond schild (= import); 1880; neogotiek.

Ampullen: ronde, geprofileerde voet; korte stam met platte nodus waarop een parelrandje; het lichaam verbreedt zich naar boven en is versierd met drie koordrandjes, een sierrand en een vierpas waarin respectievelijk de letter A (aqua) en V (vinum); voluutvormig oor; korte hals en aangezette sneb; gewelfd dekseltje met een kruisbloem als bekroning. Blad: ovaalvormig met twee insnoeringen, waartussen een uitstekende punt, versierd met een ajour bladornament; aan de korte zijden van de geprofileerde rand eveneens een opengewerkt bladornament.

Wierookvat met scheepje. Hoogte vat 28 cm, diameter 15 cm; hoogte scheepje 8,5 cm, lengte 16,5 cm; zilver; merken: meesterteken H + E (= H.G. Esser, Weert 1838-1892), jaarletter 1 (= 1868), leeuwtje, minervakopje; neogotiek. Vat: zeszijdige, geprofileerde voet, waarop de tekst: 'DIRIGATUR DOMINE ORATIO MEA SICUT INCENSUM IN CONSPECTU TUO'; op het deksel zes ronde gekanteelde torentjes en zes tympanen met open traceerwerk; tegen de geribde torenspits zes vierkante torentjes; als bekroning een kruisbloem. Scheepje: zeszijdige, geprofileerde voet; aan de bovenrand van het lichaam een gegraveerd sierrandje in golfslagmotief; op het platte deksel, dat in het midden scharniert, reliëf-wingerd.

Godslamp. Hoogte 65 cm; geel koper; vermoedelijk De Haan, Antwerpen; circa 1920-1930. Op rechthoekig voetstuk, gedragen door vier griffioenen, knielen twee engelen, die de eigenlijke lamp dragen. De godslamp is afkomstig uit Huize Boldershof in Druten.

Afb. 122. R.K. kerk. Expositieciborie, zilver, door W.M. de Haan en Zn, Antwerpen, 1898 (opn. 1984).

Afb. 123. R.K. kerk. Ciborie, zilver, door P.A. Theonville, Boxmeer, 4de kwart 18de eeuw (opn. 1984).

Afb. 124. R.K. kerk. Ciborie uit de schuurkerkperiode, verguld koper, 4de kwart 18de eeuw (opn. 1984).

Missaalbeslag (afb. 121). Afmeting schilden: 18,5 × 15,5 cm; zilver; merken: als stadsteken een naar links lopend bokje (= Boxmeer), meesterteken R R in rechthoek (= Rabanus Raab jr., Boxmeer 1721-1786); 1770-1780. Montage op jonger Missale Romanum. Op de voor- en achterzijde van de boekband een symmetrisch cartouche met voluten, bladmotieven en schuimkammen, waarin aan de voorzijde: Johannes de Doper met kruisvaan en Lam aan zijn voeten; aan de achterzijde: Maria als O.L. Vrouw van Lepanto, staande met het Kind op haar arm en een scepter in de hand; onder haar voeten een halve maan, krijgsattributen, slang, Turk met tulband en wolk. De hoekstukken bestaan uit asymmetrische rococo-cartouches, met bladvoluten en schuimkammen.

Altaarschel. Hoogte 21 cm, diameter 26 cm; zilver; merk: zwijnskopje (= import); XIXd; neogotiek. Klokvormige, geprofileerde mantel op vier klauwpootjes; op de mantel een fries met de symbolen van de vier evangelisten, waartussen wingerdmotief; aan de bovenzijde een wingerdrand.

Wijwateremmer. Hoogte 29 cm, diameter 27 cm; geel koper; XIX A. Ronde, geprofileerde voet; buikig lichaam.

+ *Kandelaar*. Hoogte 46 cm; brons; circa 1600. Ronde geprofileerde voet op drie afgeplatte bolpootjes; balustervormige stam; schaalvormige bobèche. +*Kandelaars*

Zes kandelaars. Hoogte 59 cm (4 ×); 45 cm (2 ×); geel koper; 1870-1880; neogotiek. Ronde, geprofileerde voet op drie griffioenen; ronde stam met drie platte nodi; gekanteelde bobèche.

Vijf kandelaars. Hoogte 59 cm (4 ×); 46 cm (1 ×); geel koper; 1870-1880; neogotiek. Ronde geprofileerde voet op drie liggende leeuwtjes; ronde stam met twee platte nodi; geprofileerde bobèche met gekanteelde bovenrand.

Acht kandelaars. Hoogte 44 cm; geel koper; 1870-1880; neogotiek. Ronde, geprofileerde voet; ronde stam met drie nodi; gekanteelde bobèche.

+ Kazuifel. Rood fluweel, XIX c. Op de rugzijde in gouddraad geborduurde wingerd; in de viering de Geestesduif. +*Paramenten*

Afb. 125. Koningsweg nr. 79 (opn. 1977).

+ Credenskast in de sacristie. Hoogte 256 cm; eikehout; vermoedelijk J. Oor, Roermond; circa 1880. Zeven laden tussen pilasters, geflankeerd door twee kastjes met deurtjes met briefpaneel; het opzetstuk heeft zes deurtjes met briefpanelen boven vier kleine kastjes met twee open vakjes; aan weerszijden smalle, kasthoge deuren met drie briefpanelen; als bekroning een tandlijst. *+Credenskast*

+ Lavabostel. Hoogte 55 cm, breedte 17 cm; geel koper; XIX d; neogotiek.
Reservoir in de vorm van een halve tienhoek met op de zijden blinde nissen met rasterwerk; de onderzijde waarin het kraantje is gemonteerd is lampetvormig; om het met een bol en kruis bekroonde dak een kantelenrand. *+Lavabostel*

Boerderijen

Van het boerderijenbestand is in Puiflijk weinig gaaf bewaard gebleven. Van de schuin tegenover de R.K. kerk aan de Kerkstraat nr. 9 staande, door de jaartalankers '1778' gedateerde boerderij bleef door sloop in 1973 niets over. Toch zijn er wel enkele opmerkelijke panden.

+ Houtsestraat nr. 9. Zeer fors opgezette boerderij (afb. 126) van het middenlangsdeeltype met breed uitgebouwd, zeven traveeën omvattend voorhuis, XIX B. *+Houtsestraat*
De boerderij is gelegen op een hoge stroomrug in de oude dorpskern. Het voorhuis met schilddak en hoekschoorstenen is gedekt met gesmoorde pannen. Beganegronds zesruits schuiframen en op de verdieping vierruits schuifvensters; deur met omlijsting, uit de jaren '30. Het aan de achterzijde afgewolfde bedrijfsgedeelte heeft een met pannen gedekt zadeldak.

+ Kerkstraat 28. Hallehuisboerderij van het middenlangsdeeltype met drie traveeën breed, dwars geplaatst voorhuis, XIX B. *+Kerkstraat*
Het voorhuis met verdieping heeft een met riet gedekt schilddak. In de drie traveeën

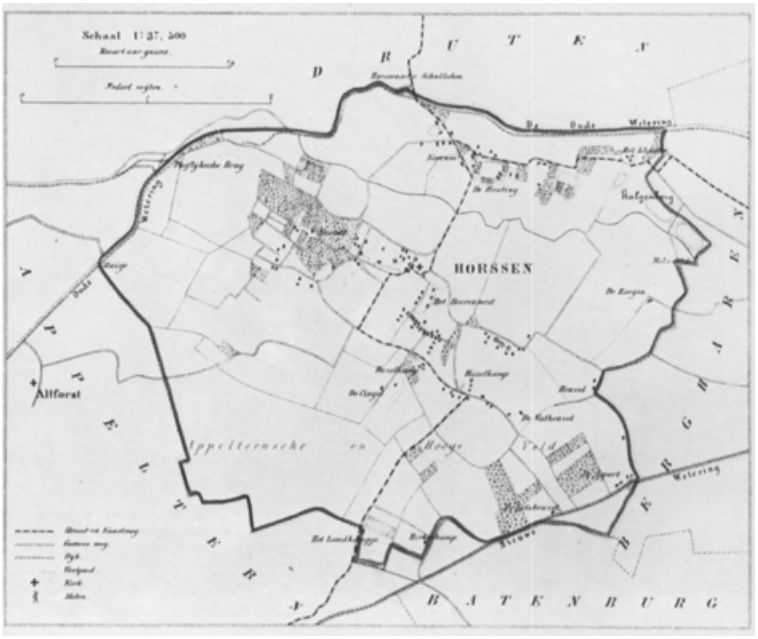

Afb. 126. Houtsestraat nr. 9, rechts op de overzichtsopname (opn. 1980).

brede voorgevel twee zes- en drie vierruits schuiframen. De voordeur is niet oorspronkelijk. Het bedrijfsgedeelte is voorzien van een rietgedekt zadeldak met wolfseind.

+ Koningsweg nr. 79. Boerderij onder afgewolfd, rieten zadeldak (afb. 125). In de gepleisterde voorgevel een onvolledig stel jaarankers: '17.3'. Boven de zijbeuken liggen pannen. Het dak is aan de linkerzijde iets opgewipt. De voorgevel is gepleisterd en grijs geschilderd. Het voorhuis is beganegronds vier traveeën breed en heeft zesruits schuiframen; de kelder bevindt zich in de linker zijbeuk. De zaadzolder is voorzien van drie vierruits vensters, waarvan het middelste een schuifraam is en de buitenste klapvensters zijn. Achtergevel met overstek, voorzien van een hooiluik en gemoderniseerde deeldeur. *+Koningsweg*

+ Scharenburg nr. 4. Hallehuisboerderij met middenlangsdeel en omvangrijk voorhuis, dwars voor het brede bedrijfsgedeelte, XIX B. Het voorhuis bestaat uit een begane grond met schuiframen en een lage verdieping onder een met gesmoorde Hollandse pannen belegd schilddak met hoekschoorstenen. Overstekende, geschulpte daklijst; niet oorspronkelijke voordeur, roedenverdeling uit de vensters gehaald. Het bedrijfsgedeelte heeft een dekking van gesmoorde Hollandse pannen en een deels houten, gepotdekselde achtergevel; het bakstenen ondergedeelte is gemoderniseerd. *+Scharenburg*

Afb. 127. Kaart van de gemeente Horssen uit Kuypers Gemeente-atlas, 1867.

Horssen
Gemeente Druten

Historisch-geografische schets

Het grondgebied van Horssen wordt aan de noordzijde begrensd door de Oude Wetering of Broekse Leigraaf, die de grens vormt met de kadastrale gemeente Afferden. Aan de zuidzijde grenst het dorpsgebied aan Batenburg en loopt het grondgebied ongeveer tot aan de Nieuwe Wetering. Een al even hoekige grenslijn wordt gevormd met de grondgebieden van Bergharen aan de oostkant en van Altforst en Appeltern aan de westzijde. De bebouwing van het dorpsgebied is gelegen op een tweetal banen van natuurlijke verhogingen, die al vanouds voor vestiging in aanmerking kwamen: een brede baan die vanaf het Hoge Veld tot aan het grondgebied van het Huis Horssen loopt en een smallere baan ten zuiden van de Oude Wetering, van de Molenhoek tot aan het klooster Holtmeer en de Galgenberg (afb. 127).

Het is aannemelijk dat de heuvel, waarop de middeleeuwse kerk staat, het eerst bewoond is geraakt. Bodemvondsten hebben bewoning aangetoond, die teruggaat tot de Merovingische tijd. Zeer waarschijnlijk bestond Horssen in zijn oudste kern uit een kleine krans van boerderijen rond de centrale akker op de donk, waarvan de omvang en begrenzing thans nog is terug te vinden in het verloop van de Pannekoekse- en Zelksestraat. Aan het oosteinde van die akker is de kerk gebouwd en aan het westelijk einde later het kasteel (afb. 128).

Vanuit deze kern is het dorp zich gaan uitbreiden in zuidoostelijke richting door een middeleeuwse kampontginning op het Hoge Veld, die stellig teruggaat tot het midden van de 12de eeuw. Mogelijk is een deel van het oude dorp bij deze oostwaartse verschuiving verder uitgedund. Ook zal de toenemende betekenis van de kasteelplaats een uitbreiding in westelijke richting wat hebben beperkt, zij het dat de hoeves langs het Neersteind wel degelijk een expansie in noordoostelijke richting aantonen.

De occupatie van de stuifzandrug, waarop thans het gehucht Molenhoek ligt, dateert van omstreeks het midden van de 13de eeuw en zal stellig een belangrijke impuls hebben gekregen door de stichting van het klooster Holtmeer, dat zijn bloeiperiode beleefde in de 15de eeuw. Het Laagveld, de grote kom tussen Molenhoek en het oude dorp, werd eerst ontgonnen, nadat de dijkring was gesloten in de 14de eeuw. In de huidige structuur van het dorp valt het tamelijk open karakter op van het westelijke gedeelte van de brede bewoningsbaan van de kerkplaats tot aan het Huis Horssen enerzijds en de veel meer verdichte van de Rijdt, alsmede de grote hoeven met het suffix ‘kamp’ en ‘heuvel’ op het Hoge Veld.

De middeleeuwse dorpskerk

De middeleeuwse dorpskerk die na de bouw van de neogotische R.K. kerk aan de eredienst is onttrokken, staat vrij op het kerkhof aan de noordzijde van de Kerkstraat. Het gebouw, dat eertijds was toegewijd aan de H. Bonifacius, bestaat uit een middeleeuwse toren en koorpartij en een jonger schip, dat zijn huidige vormgeving in het begin van de 19de eeuw heeft gekregen (afb. 130-140).

Afb. 128. De kern van het dorp Horssen met de middeleeuwse kerk en het Huis Horssen volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

Bronnen

- Literatuur. Teg. Staat 1741, blz. 278; Van der Aa V (1844), blz. 850; Schutjes I (1870), blz. 182, 185, 190; Idem IV (1873), blz. 636-637; Kalf 1906, blz. 400; Achtste jaarverslag R.C.M. over 1910, (1911), blz. 17; Jaarverslagen P.G.A.C. over periode 1911-1936, in: B.M. Gelre XIV (1911), blz. XXIX; XXVI (1923), blz. XVIII; XXVII (1924), blz. XIV; XXVIII (1925), blz. XIII; XXXI (1928), blz. XIV-XV; XXXIII (1930), blz. XII; XXXIV (1931), blz. XIX; XXXV (1932), blz. XIV; XXXVI (1933), blz. XXIII; XXXVII (1934), blz. XV; XL (1937), blz. XXII; Voorloopige Lijst 1917, blz. 113-114; G.A.N. 1923 (kerkelijke indeling), blz. 18; Stüwer 1938, blz. 47, 138, 139, 191; Oediger 1940, blz. 49 (nr. 81); Wijnaendts van Resandt 1943, blz. 71, 73; Ten Boom 1974, blz. 132-133.
- Archivalia. Voor de geschiedenis van de oude kerk is het archief van de Hervormde Gemeente Horssen in het R.A.G. te Arnhem van belang inzake de periode voor het jaar 1800; het archief van de kerkeraad loopt vanaf 1609 (-1957), dat van de kerkvoogdij vanaf 1789 (-1972). Gegevens over het kerkgebouw in de periode 1913-1918 in A.R.A.

Afb. 129. Dorpsgezicht vanaf het Kerkpad met de drie kerken. Van links naar rechts: de middeleeuwse dorpskerk, de neogotische R.K. kerk en de Hervormde kerk (opn. 1980).

Den Haag, Archief Min. van Binnenl. Z., afd. K. en W., portef. nr. 27.

- Penseeltekening in kleuren, toegeschreven aan D. van der Burg, geannoteerd 'Horssen in Maaswaal' en gedateerd 1763, collectie Gemeentemuseum Arnhem (afb. 130).
- Opmetingstekeningen. In de collectie R.D.M.Z.: Schetsen en uitgewerkte versie van een in 1908 vervaardigde opname van de bestaande toestand (schetsen in map 145 en calques) alsmede de plattegrond en doorsneden van een niet tot uitvoering gebracht plan ter vergroting van de kerk tot een driebeukige pseudobasiliek (calques 15 519 en 15 520) eveneens uit 1908, allen door W. Scheepens.
- Oude foto's. In 1908 zijn van het exterieur en het nog gave interieur glasplaatopnamen gemaakt (afb. 146); een tweede belangrijke serie foto's uit 1924 bevindt zich met eerstgenoemde serie in de collectie R.D.M.Z. (afb. 136-138).

Geschiedenis

Over de oudste geschiedenis van de Horssense kerk is zeer weinig bekend zowel in schriftelijke bronnen als in materiële zin. De kerk was oorspronkelijk toegewijd aan de H. Bonifacius, maar zij kreeg na 1800 St. Antonius Abt als patroonheilige. De heren van Batenburg bezaten waarschijnlijk het collatierecht en waren in het bezit van de beneficiën, welke rechten later overgingen op de heren van Horssen.

In 1242 wordt melding gemaakt van een pastoor, Theodoricus van Horssen genaamd, als getuige in een proces. De kerk zou in de 14de eeuw deels zijn herbouwd, maar nadere berichten dienaangaande ontbreken. De bouwgeschiedenis lijkt deze bewering evenwel te ondersteunen. Bij de oprichting van het kapittel in de St.-Victorskerk te Batenburg in 1444 werd Horssen hierbij ingelijfd. In 1474 wordt een aan St. Antonius Abt gewijd altaar genoemd, welke vermelding in 1589 wordt herhaald. Verder was er een Maria-altaar dat bij het Batenburgse kapittel was ingelijfd. In 1505 was een zekere Johannes Gotfridi pastoor. In 1515 was hij tevens pastoor van Maasbommel en kanunnik van het Batenburgse kapittel.

Op 20 september 1566 richtte de hervormingsgezinde jonker Dirk van Batenburg met een aantal medestanders in de kerk vernielingen aan, waarover een ooggetuige enige

Afb. 130. Dorpsgezicht met de oude kerk naar anonieme 18de-eeuwse tekening. G.M., Arnhem.

jaren later verklaarde, ‘dat alsoe die beelden gebroocken und die kerkcke van binnen gedestrueert is; ende dat sij die schoone taefferelen in der kercke, aan stucken geslagen sijnde verbrandt hebben, datter bijna die kercke af aengesteecken was’. Na een bezoek van de Bossche bisschop Lindanus aan Batenburg werd de orde hersteld.

In 1609 zette de Hervorming door en vestigde zich Johannes Lotichius als eerste predikant in Horssen. Na de inval van de Fransen in 1672 werd de kerk korte tijd weer door de katholieken gebruikt. In 1674 moesten zij de kerk weer overgeven en slaagden zij erin een schuurkerk met pastoorswoning te bouwen aan de Rijdt.

In 1800 werd de oude dorpskerk door de katholieke dorpelingen wettig genaast. Het inmiddels vervallen schip is met steun van een ingenieur van Waterstaat herbouwd; inwendig zijn stucplafonds aangebracht en ook de venstervorm is gewijzigd. In het begin van de 20ste eeuw was het kerkgebouw veel te klein geworden voor de groeiende parochie. Er waren plannen tot nieuwbouw. Uit 1908 dateren zowel de plannen tot vergroting van het bestaande gebouw door de van rijkswege naar Horssen gezonden architect W. Scheepens als de tekeningen voor een totale nieuwbouw naar ontwerp van architect C. Franssen (zie blz. 123, afb. 144-145). Scheepens' plan voorzag in een verbreding van het eenbeukige schip met zijbeuken. Het driebeukige schip zou worden opgedeeld in drie traveeën, die evenals de zijbeuken in steen met kruisribgewelven zouden worden overkluisd. Op de fundering van de schipmuren zou een op ronde en halfronde pijlers rustende arcadewand worden gezet. Om voldoende lichttoevoer te verkrijgen alsook voldoende hoogte projecteerde hij op de zijbeuken topgevels met zelfstandige dwarskappen. Ook de koormuur zou met bogen worden geperceerd naar twee nieuwe zijkapellen die met een stergewelf gedekt, aan de oostzijde van de zijbeuken zouden aansluiten. Architect Scheepens ontwierp een doopkapel aan de westkant van de noordelijke zijbeuk in de vorm van een 6/12 sluiting. Het plan voorzag ook in de uitbraak van een groot gedeelte van de oostelijke torenmuur om het hele portaal en het daarboven gelegen zangkoor optimaal bij de schipruimte te kunnen betrekken. Toen het kerkbestuur besloot om over te gaan tot de bouw van een geheel nieuwe kerk op een perceel ten zuiden van de oude kerk, werd het gebouw overgeleverd aan het spel der

Afb. 131. De middeleeuwse kerk met robuuste bakstenen toren vanuit het zuidoosten (opn. 1908).

Afb. 132. De middeleeuwse kerk gezien vanuit het zuidwesten (opn. 1980).

elementen en de vernielzucht van de jeugd. Hoe snel alles achteruit ging bewijzen opnamen uit 1924 (afb. 136-137). In 1931 is aan het kerkschip met behulp van een rijkssubsidie het allernoodzakelijkste herstel uitgevoerd en een subsidie toegekend voor herstel van de toren. In 1937 restaureerde J. Franssen uit Roermond het priesterkoor. Men ging het oude gebouw nu gebruiken als parochiehuis en ontspanningszaal met een eenvoudige podiumconstructie in het koor. Met de bouw van een nieuw dorpshuis verviel in 1974 deze bestemming.

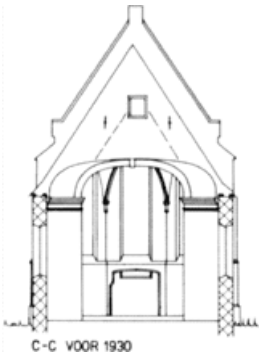
[+] De toren is opgetrokken uit rode baksteen waartussen enige donkere verglaasde koppen[+] zijn verwerkt; het formaat bedraagt 28/26 × 12,5/13 × 6,5 cm, 10 lagen circa 80 cm. Aan het schip is gebouwd in baksteen, in kleur en formaat nagenoeg overeenkomend met het voor de toren gebruikte materiaal. *[+]Kerkgebouw* *[+]Materiaal*

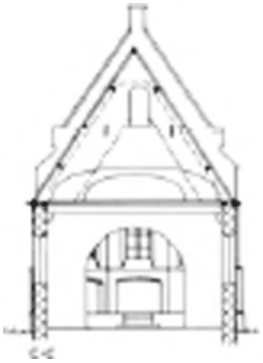
Het koor is opgetrokken van baksteen en tufsteen in speklagen; tot aan de tweede versnijding boven het plint vertonen steunberen en de koormuren afwisselend drie à vier lagen donkerrode baksteen van het formaat 23 × 11/12 × 5 cm en twee tot drie lagen tufsteen van iets groter formaat, 27 × 14 × 6,5 cm.

+ De kerk bestaat uit een in plattegrond bijna vierkante toren met een uitwendige omvang van 7,50 × 7,80 m. Het eenbeukige schip is in verhouding tot zijn lengte tamelijk breed met de inwendige maat van 13 × 9 m. Het koor bestaat uit twee traveeën met een 5/8ste sluiting; het bezit een inwendige breedte van 7 m en een lengte van 12 m. *+Plattegrond*

+ De toren bestaat uitwendig uit twee, vrijwel geheel gesloten, vlak behandelde geledingen met een plint en een bakstenen cordonlijst te halver hoogte. In de onderste geleding zijn aan de noord- en zuidzijde spleetvensters opgenomen die respectievelijk het torenportaal en de eerste torenverdieping verlichten. Boven de rondbogige ingang aan de westzijde is een klein venster aangebracht. In de tweede geleding zijn rondom gekoppelde galmgaten waarin natuurstenen deelzuiltjes met een dubbele schacht (afb. 131-132). *+Toren uitwendig*

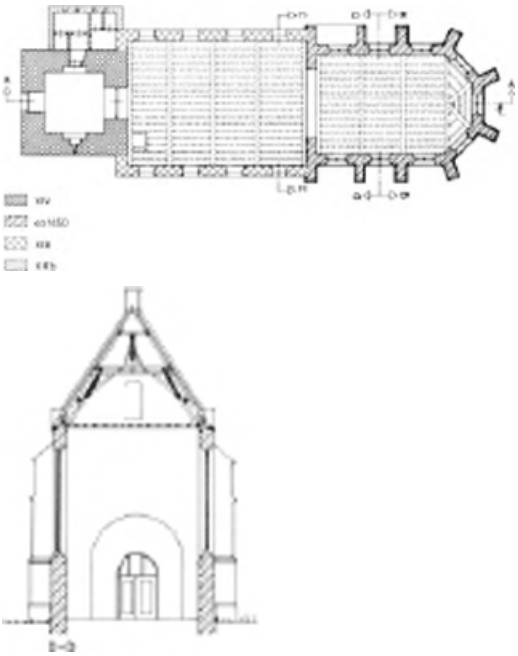
Spits met leliekruis en haan (afb. 134).

C-C VOOR 1930

Afb. 133. Opmetingstekening van de middeleeuwse dorpskerk met plattegrond, lengtedoorsnede en een viertal dwarsdoorsneden resp. over het koor gezien naar de sluiting (BB) en naar het schip (DD), alsmede over het schip gezien in de richting van het koor (CC) voor en na 1930.

+ Inwendig bevinden zich in het sedert de restauratie van 1931 ontpleisterde torenportaal aan de noord- en zuidzijde grote halfrond gedekte spaarbogen. In de velden daarvan zijn eveneens nissen uitgespaard met spleetvensters in het hart. De grote rondboog is ook aan de westzijde uitgevoerd als omraming van de ingangspartij. Aan weerszijden van de toegangsdeur zitten in de muur balkgaten en een slede voor het vergrendelen van de deur met een houten balk. Een eveneens rondbogige doorgang vormt de verbinding met het kerkschip. Een concentrisch gemetseld koepelgewelf, dat bij de restauratie van 1937 is hersteld, dekt het torenportaal. Op de verdieping is de wandgeleding vrijwel gelijk aan die in de torenvoet. Door het later aanbrengen van een tussenvloer is de oorspronkelijke ruimtewerking van deze 8,50 m hoge, met een koepelgewelf gedekte torenverdieping thans optisch niet meer te vatten. De tussenzolder rust op een moerbalk met sleutelstukken. Op de boven de gewelfde eerste torenverdieping volgt de klokkezolder. Hier staat een 17de-eeuwse klokkestoel van het tweejukkige type, die met jonger materiaal is versterkt. *+Toren inwendig*

+ De torenspits is, behoudens secundaire herstellingen, van eiken en bevat drie tafelmenten, waarop flieringen rusten die de sporen steunen. Het onderste tafelment wordt gevormd door de horizontale balken van twee elkaar kruisende jukspanten (dekbalkjukken) en vier halve jukspanten daartussen. Ter verstijving zijn tussen de benen van de opvolgende jukspanten elkaar kruisende schoren aangebracht (Andreaskruisen). *+Torenspitsconstructie*

Midden op het tafelment staat een tot boven in de spits doorgaande koningstijl, die aan vier zijden is afgeschoord. Het tweede tafelment wordt gevormd door de horizontale

Afb. 134. Tekening van torenkruis en haan.

balken van acht halve jukspanten (eveneens dekbalkjukken), die in een krans om de koningstijl staan. Het bovenste tafelment bestaat uit acht balken tussen de hoekkepers en de koningstijl. Dicht onder het toppunt bevindt zich nog een krans van haanhoutjes

tussen de hoekkepers en de koningstijl. De jukspanten zijn genummerd met gesneden telmerken (zie lengtedoorsnede op afb. 133). Gesneden inscriptie op een van de balken: ‘I VERV / KERKM^{r}’ en ‘Ren ANNO / 167.’.

Afb. 135. De kerk vanuit het oosten (opn. 1980).

Afb. 136. Overzicht van de kerk aan de noordzijde (opn. 1924).

Afb. 137. De zeer verwaarloosde kerk voor de inrichting tot parochiehuis (opn. 1924).

+Schip uitwendig

+ Omdat het kerkschip is opgetrokken uit rode baksteen die qua kleur en formaat aansluit bij het materiaal van de toren, steunberen ontbreken en geen enkel geledings- of versieringsmotief is aangebracht vertoont het mede door de rondboogvensters een ouder aanzien dan het in werkelijkheid heeft. In het midden van de noordmuur zijn de sporen van een dichtgezette toegang te zien; aan de westkant van de zuidmuur bevindt zich een toegang, die voor de restauratie van 1931 een in baksteen uitgevoerde omlijsting bezat. In het midden van de 18de eeuw bezat het schip, dat ook toen lager was dan het koor, volgens de aan D. van der Burg toegeschreven tekening spitsboogvensters. De aansluiting tegen de toren en tegen de westelijke steunberen van de koorpartij laat zien dat de schipmuren koud tegen deze oudere bouwleden aansluiten.

+Schip inwendig

+ Inwendig heeft het schip evenals buiten enige geleding. De door Franssen uitgevoerde restauratie hield een vernieuwing van de zoldering en de kapconstructie in. De 19de-eeuwse gestucte koof werd uitgebroken, maar tekent zich nog af op de triomfboogmuur boven de zoldering van het schip. Een tweede kleinere, gedrukte boog met brede rollaag is een in het zicht gebleven restant van de 19de-eeuwse triomfboog, die bij de verbouwing tot toneelzaal voor een deel moest worden dichtgezet toen men de huidige lage rondboog tussen schip en koor maakte. Tegen de triomfboogmuur zijn op de kerkzolder twee dakmoeten zichtbaar, een vlak onder de huidige kap en een tweede die wijst op een ouder en smaller schip. Tegen de toren is laatstgenoemde dakmoet niet aanwijsbaar. Op de kerkzolder is duidelijk te zien dat de westmuur van het schip koud aansluit tegen het torenlichaam.

+Koor uitwendig

+ Het koor is rondom geschoord door tweemaal versneden steunberen. Het plint en de eerste versnijding lopen rondom door. Op het plint ligt een cordonlijst van Andernacher tufsteen. De versnijding op vensterbankhoogte bestaat uit een samenstelling van hol geprofileerde baksteen en een tufstenen lijstje. In de eerste koortravee aan de zuidzijde bevindt zich een volledig vernieuwd tufstenen poortje, gevat in een spitsbogige omlijsting met bakstenen tracering. Een dito nog origineel

zandstenen poortje zit in de tegenoverliggende noordmuur, waar het uitwendig aan het oog is onttrokken door een tussen de steunberen gebouwde toiletgroep. De bakstenen vorktraceringen in de lancetvensters zijn tijdens de restauratie van 1937 nieuw aangebracht in plaats van neogotische natuurstenen exemplaren (afb. 135).

+Koor inwendig

+ Behoudens het reeds genoemde, fraai geprofileerde gotische poortje in de noordmuur en enige spaarvelden onder de vensters in de koorsluiting vertoont het koor niets vermeldenswaardigs in zijn wandopbouw. Een balkenzoldering vervangt de gestucte ribgewelven die nog op foto's uit 1908 en 1924 te zien zijn (afb. 138 en 146). De in 1937 verdwenen neogotische stucgewelven zullen in de tweede helft van de 19de eeuw wel in de plaats zijn gekomen voor een gekoofd stucplafond gelijkend op dat van het schip. Over de middeleeuwse afdekking van het koor is niets bekend. Gezien de steunberen is het aangelegd op een stenen dekking, maar het koor kan ook door een houten tongewelf zijn overkluisd. Sporen van muraalbogen en kolonnetten zijn - zo al aanwezig - verscholen achter de pleisterlaag.

Afb. 138. Het interieur van de kerk na de ingebruikname van de in 1910 gereedgekomen neogotische kerk (opn. 1924).

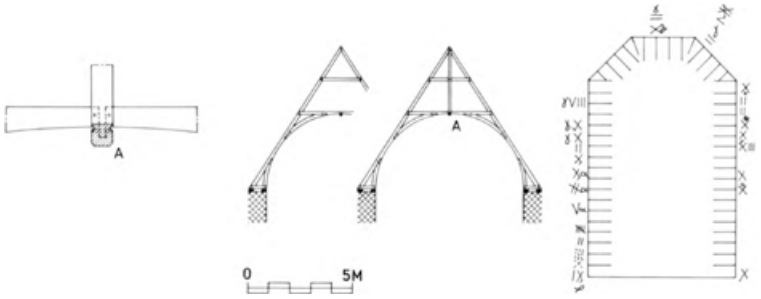

Afb. 139. Gotische deuromlijsting in de noordmuur van het priesterkoor (opn. 1980).

+Kapconstructie

+ Extra aandacht verdient de kapconstructie van het priesterkoor. Gezien het opmerkelijke karakter is zij door A. Warffemius en ir. G. Berends in 1979 nauwkeurig onderzocht. De kapconstructie is van eikehout en omvat vier spanten en twee halve spanten. De spanten, waarvan de meest westelijke een strijkspant is, zijn afzonderlijk genummerd, ofschoon de jukdekbalken verbonden zijn met de sporen daar ter plaatse. De jukdekbalken grijpen om de sporen heen, die ten behoeve van de houtverbinding iets versmald zijn en met toognagels zijn vastgezet. De telmerken zijn gesneden op de oostkant van de spanten en nummeren van west naar oost, waarbij de rechterzijde door een visje wordt gemarkeerd. Elk spant bestaat uit een dekbalkjuk met daarop een geschoorde makelaar die de hanebalkfliering draagt. De flieringen die op de jukdekbalken liggen zijn nieuw en liggen iets verhoogd ten opzichte van de oorspronkelijke. De windschoren zijn tegen de spantbenen gespijkerd, hetgeen ook met hun voorgangers het geval was. Alle sporen zijn bedoeld voor een tongewelf. Van onder naar boven vertonen zij respectievelijk een keep voor de gebogen standzoon, de ronding voor het gewelfbeschot met spijkergaten, een keep voor de schenkel, een keep op de zijkant voor het onderste haanhout (roosterhout) en twee kepen op de zijkant op korte afstand van elkaar voor het bovenste haanhout. Een van de sporen in het zuidoostelijk dakvlak van de koorsluiting is de naald geweest van een tongewelf.

Ook de makelaars van het tweede en derde spant zijn overblijfselen van een naald. Sporen en naald lijken oorspronkelijk deel te hebben uitgemaakt van een tongewelfde kap zonder spanten. Een van de zoveel gespannen was blijkbaar van een makelaar voorzien waaraan de naald hing (zie voor reconstructie van een dergelijke kap afb. 140). Sporen en naald zijn in de huidige kap secundair gebruikt, maar wijzen op een vroeger aanwezige kapconstructie, die op basis van vergelijking met andere voorbeelden (de kap op het koor van de kerk in Kloetinge) omstreeks 1300 gedateerd kan worden. Ook op

Afb. 140. De kapconstructie boven het priesterkoor met aanzicht van de spanten, detail van de naald (A) en een overzicht van de aangetroffen telmerken.

de sporen staan telmerken, maar zij staan niet in volgorde (zie afb. 140 rechts). Door de grofheid van de houtnerf is een volledige determinatie van alle merken niet goed mogelijk. Op sommige sporen staan twee telmerken, meestal in de vorm van enkele strepen. De eerstgenoemde telmerken zouden kunnen behoren bij de oorspronkelijke toepassing van de sporen.

In de vlakke zoldervloer zijn alleen vloerbalken zichtbaar onder de halve spanten van de koorsluiting. Hierin zitten kepen voor kinderbalken, waaruit men de conclusie zou kunnen trekken dat het koor evenals nu in oorsprong een vlakke zoldering heeft gehad. De huidige kap dateert waarschijnlijk van omstreeks 1400; het verbinden van jukdekbalk met sporen is een vroeg 14de-eeuws verschijnsel, terwijl het spijkeren van de windschoren tegen de spantbenen in de 15de eeuw gewoonte gaat worden. Ir. Berends heeft de mogelijkheid geopperd dat de sporen en de naald van de koorkap afkomstig zijn van het vroegere schip, waarvan men de dakmoet nog aantreft tegen de westzijde van de triomfboog. Dit schip heeft ongeveer de breedte gehad van het huidige koor.

+Bouwgeschiedenis

+ Alleen aan het koor van de Horssense kerk is op grote schaal tufsteen verwerkt. De toren en het schip zijn van baksteen. De toren is 14de-eeuws en het koor uit het midden van de 15de eeuw, maar het schip is ondanks zijn archaïsch uiterlijk en de baksteen van tamelijk groot formaat, 19de-eeuws. Het moet na 1820 volledig nieuw zijn opgetrokken, want uit het kadastraal minuutplan blijkt dat het oorspronkelijke schip even breed was als het koor. Het oude schip had een inwendige breedte van 7 m en een uitwendige maat van 8,50 m. Met die schipbreedte correspondeert de daklijn die men nog aantreft tegen de triomfboogmuur. Deze daklijn wijst op een gotische kap, waarvan de hierboven genoemde oudste onderdelen van de huidige kap op het koor deel hebben uitgemaakt. In het middeleeuwse schip zou in de vroeggotische periode een kap met houten tongewelf hebben gezeten. Pas na de bouw van het huidige koor is het schip verhoogd, waaraan de dakmoet onder de huidige kap op de triomfboogmuur herinnert. Die verhoging vond plaats in de tweede helft van de 15de eeuw. Het 19de-eeuwse schip had een kap van gelijke helling, die in 1931 is vervangen door de huidige kap die daar iets boven ligt. Uit foto's van 1908 (afb. 131) blijkt dat de 19de-eeuwse dakvlakken niet boven de kapvoet opwipten zoals sporen in de westmuur aan weerszijden van de toren doen vermoeden.

Dat het vroeggotische schip een onderdeel van de kerk in haar alleroudste gedaante vormde, is gezien het feit dat in 1242 reeds een priester in Horssen voorkomt, twijfelachtig. Dat ook in Horssen een romaans zaalkerkje heeft gestaan is zeer waarschijnlijk. Alleen bodemonderzoek zou antwoord op deze vraag kunnen geven. De maatvoering van het oude schip wijst wel in die richting. De bouwgeschiedenis van de oude kerk is als volgt te reconstrueren.

Fase 1. Een rechthoekig zaalkerkje van 8,50 × 13,50 m (van triomfboog tot de oostmuur van de toren), waarschijnlijk voorzien van een bijna vierkant, versmald, rechtgesloten koor. Romaanse periode, XII-XIII.

Fase 2. Verhoging van het schip, aanpassing van het koor en bouw van de huidige toren. Vroeggotisch, XIV.

Fase 3. Bouw van een nieuw koor, waarop de kap van het schip uit fase 2 in secundair verwerkte staat wordt gesteld; gevolgd door tweede verhoging van het schip (bovenste dakmoeten). Gotisch, midden XV en XV B.

Fase 4. Vervanging van het middeleeuwse schip door een bredere nieuwbouw. Waterstaatsstijl, XIX b.

+ In de toren hingen oorspronkelijk twee klokken, waarvan er een door de Duitse bezetters is versmolten. De nog aanwezige klok is in 1658 gegoten door de gebroeders Van Trier. De luidklok heeft een diameter van 102 cm en een versiering bestaande uit twee randen met respectievelijk spelende putti en engelenkopjes. Het tweeregelig opschrift luidt: 'IACOB DE RVITER SCHOLTVS GERRIT DE COCK + + PETER WOLTERS EN HENRICK JANSEN KERKMR: / + I.P.H. VAN TRIER FRATRES. ME FECERVNT. ANNO DOMINO 1658 +'. Na oorlogsschade is de klok door toedoen van het gemeentebestuur weer luidbaar gemaakt. *+Luidklokken*

De verloren gegane klok dateerde uit 1623. Hij had een diameter van 127 cm en een niet bekende randversiering. Gieters waren Jan en Willem Philipsen en Peter van Trier. Het

Afb. 141. De beide kerken aan weerszijden van de Kerkstraat met links op de achtergrond de R.K. pastorie en rechts het voormalige schoolhuis (opn. 1980).

randschrift luidde volgens de tekstopname uit 1943 door mr. A.P. van Schilfgaarde: 'S. BONIFACIUS' IS MIJNEN NAEM DOOR DAT VIER BEN ICK GEFLOTEN. WILLEM PHILIPSEN -JAN PHILIPSEN ENDE PETER VAN TRIER HEBBEN MIJ A^{o} 1623 GEGOTEN. JACOB VAN DEN BROECK MATTHEUS DERICKSEN SCHOLTUS DERICK ENGELEN HERMEN JANSEN DE HAERD, KERCKMEESTERS TOT HORSSEN'.

- Literatuur. Verslag M.C.P.G. over 1959-1963, in: B.M. Gelre LXI (1964), blz. 14; Dorgelo 1961, blz. 33, 50.

Rooms-Katholieke kerk

Aan de Kerkstraat nr. 7 staat de aan St. Antonius Abt gewijde R.K. kerk van Horssen, in 1910 gebouwd naar ontwerp van architect C. Franssen in neogotische stijl. De kerk die met haar lengte-as in noord-zuidrichting is gebouwd, is een driebeukige basilicale, pseudokruiskerk met een polygonaal gesloten koor en een toren voor het middenschip (afb. 141, 143-145).

Bronnen

- Ontwerptekeningen. Blauwdrukken van de ontwerptekeningen, schaal 1:100, vijf bladen, alle voorzien van het opschrift: 'Ontwerp voor eene R.K. Parochiekerk te Horssen (Bisdom s'Bosch)', gesigneerd en gedateerd: 'Roermond Nov. 1908 / C. Franssen / architect' berusten in de collectie Diocesaan Bouwbureau Den Bosch (afb. 144).
- Literatuur. H. van Helvoort, 1978 (Ms. Franssen), blz. 23.

Geschiedenis

De plannen voor de bouw van een nieuwe kerk in Horssen dateren al van 1893. Toen al is door pastoor Vermeulen aan architect P.J.H. Cuypers gevraagd een plan te leveren zowel voor uitbreiding van de oude kerk als voor de bouw van een geheel nieuw bedehuis, dat zou moeten verrijzen in de tuin van de pastorie. Cuypers is op 30 augustus 1893 in Horssen geweest en heeft blijkens een schrijven van de pastoor aan Mgr. Van der Ven d.d. 9 oktober 1893 ook een tweetal tekeningen geleverd. Geen van beide plannen is uitgevoerd. In 1897 sloeg de bliksem in de toren van de oude kerk. Voor het herstel heeft men een beroep gedaan op architect C. Franssen

uit Roermond. Deze herstelbeurt is waarschijnlijk van invloed geweest op de keuze van de architect, toen in 1908 het plan tot nieuwbouw, dat kennelijk meer door de bisschop dan door de pastoor wenselijk werd geacht, opnieuw ter tafel kwam. Een poging om de oude kerk alsnog te vergroten leed schipbreuk (plan Scheepens, blz. 116). Oud-burgemeester C.A. Hiebendaal deed moeite de nieuwbouw te verhinderen en de pastoor, bevreesd voor de consequenties van het project, bood zelfs ontslag aan. Dit alles verhinderde niet, dat men 25 januari 1909 met het uitgraven van het terrein begon, op 13 april met het metselen aanving en op 26 mei de eerste steen legde. Ruim een jaar later op 20 juni 1906 werd het kerkgebouw geconsacreerd. Verdere bijzonderheden over de bouw zijn in de archieven van kerk en bisdom niet gevonden.

Afb. 142. De middeleeuwse dorpskerk volgens het kadastraal minuutplan.

Afb. 143. Een recente kadastrale weergave van de ligging van de beide kerkgebouwen.

Afb. 144. De R.K. kerk van St.-Antonius Abt, ontwerptekening uit een serie van vijf bladen door architect C. Franssen uit Roermond en gedateerd november 1908, Collectie Diocesaan Bouwbureau, Den Bosch. Lengtedoorsnede gezien naar het oosten.

+ Het kerkgebouw bestaat uit een driebeukig schip, gevolgd door een pseudotransept+ waarvan de armen heel weinig buiten de zijbeuken uitspringen en een koorpartij bestaande uit twee traveeën met een 5/10 sluiting (afb. 146). Voor het middenschip staat een toren met haakse steunberen, geflankeerd door een doopkapel en een portaal, die beide aansluiten op de zijbeuken. De kerk is geheel in steen overwelfd. De middenbeukstraveeën en de viering zijn even groot en identiek van uitvoering. Zij meten 7 × 6 m, waarbij de schipbreedte de grootste maat vormt, gerekend vanuit het hart van de pijlers. Opmerkelijk is het in de zijbeuken toegepaste systeem van inwendige contreforten, die uitwendig niet tonen dat zij in de binnenruimte een soort alternerend stelsel vormen, dat niet is doorgevoerd in de wandopbouw van de middenbeuk. In de zijbeuken is een overkluizing toegepast van twee vierkante gewelven waarvan de gewelfvelden aan de schipzijde opklimmen naar de scheibogen.

+*Kerkgebouw*
+*Plattegrond*

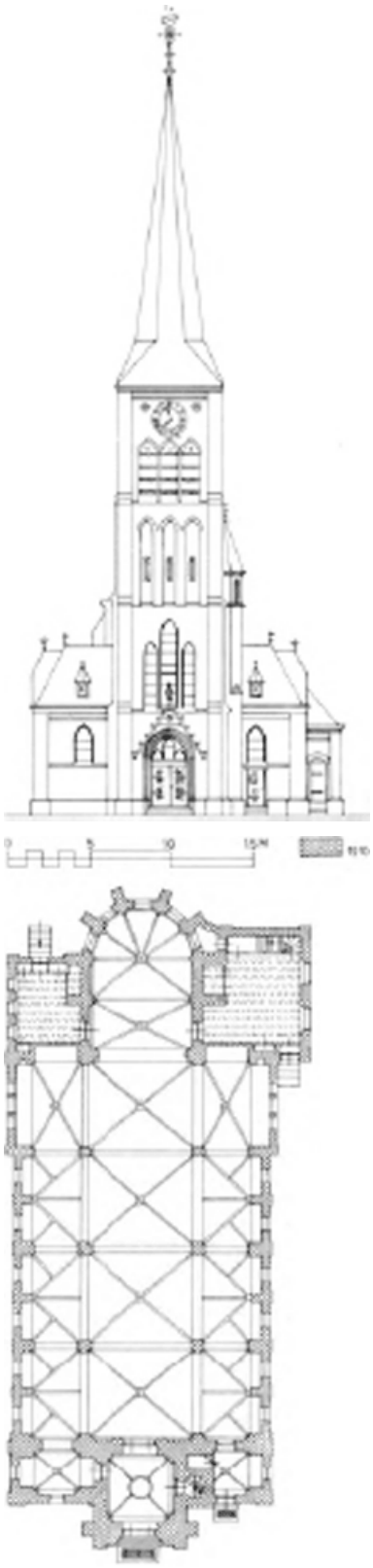
+ Het kerkgebouw is opgetrokken uit donkerrode baksteen en een bescheiden gebruik van natuursteen voor lijstwerk, dekplaten en bouwsculptuur. Inwendig is er gebruik gemaakt van lichtgekleurde baksteen voor het aanbrengen van speklagen in het schoon metselwerk.

+*Materiaal*

+ De kerk vertoont uitwendig een consequente toepassing van vensters en spaarvelden die de vorm van korte of lange gelijkzijdige spitsbogen bezitten. Dit geldt voor toren en kerk. De circa 23 m hoge toren is opgebouwd uit vier geledingen en een even ingesnoerde spits (afb. 145). Het schip vertoont in de lichtbeuk tripletvensters waarmee in de zijbeuken telkens twee vensters corresponderen, die onderling worden gescheiden door pilastervormige muurverzwaringen ter plaatse van de inwendige steunberen. De lichtbeukvensters worden wel gescheiden door naar buiten tredende steunberen die staan op de gordelbogen van de zijbeuk tussen de schippijlers en de ‘sterke’ inwendige steunberen. Schip en koorpartij zijn onder een doorlopende kap gebracht.

+*Kerk uitwendig*

De pseudotransepten hebben een lage topgevel met afgewolfd zadeldak; de doopkapel

Afb. 145. Opmetingstekening van torenaanzicht en plattegrond van de R.K. kerk.

en het portaal naast de toren dragen een schilddak dat verbonden is met de zadeldaken van de zijbeuken. Ook de sacristieruimten zijn afzonderlijk bedaakt.

Kerk inwendig

+ Hoewel de kerkplattegrond een kruiskerk suggereert is daarvan inwendig ruimtelijk weinig te bespeuren, afgezien van de vensteromvang en de overwelving van de lage transeptruimten. Door het plaatsen van altaren in ondiepe rechtgesloten nissen, een soort altaar-cellen, hebben die pseudotransepten meer het karakter van vooruitgeschoven zijkapellen. De vier traveeën van de middenbeuk en de koorpartij gaan door het vrijwel ontbreken van een scheidende triomfboogmassa in elkaar over, waardoor een ongedeelde ruimtelijke eenheid ontstaat. De constructie en het overwelvingstype van de zijbeuken verlenen het middenschip een bijzondere breedtewerking. Het interieur is een goed voorbeeld van vroeg 20ste-eeuwse neogotiek waarin ruimtelijk en constructief nog een aantal experimenten wordt uitgevoerd.

Inventaris

+ Bij de bouw van de neogotische kerk heeft men het oude meubilair bestaande uit het neobarokke hoofdaltaar en twee zeer grof gedetailleerde zijaltaren vervangen door een nieuw hoogaltaar uit het atelier van M. van Bokhoven, die ook opdracht kreeg voor de overige grote kerkmeubelen.

Enige beelden en het altaarschilderij (Kruisafname naar Rubens) bleven wel gespaard. Dit geldt ook voor de oudere utensilia, waaronder 18de- en vooral 19de-eeuws werk.

Afb. 146. Het interieur van de middeleeuwse kerk, kort voordat het gebouw definitief werd verlaten. Een interessante glasplaatopname die een goed beeld geeft van de inwendige architectuur en de inventaris (opn. 1908).

+ Hoogaltaar. Mensa van kalksteen, retabel van eikehout, ongepolychromeerd; M. van Bokhoven, Den Bosch; 1910. Mensa: reliëf in vierpas met voorstelling van het Offer van Melchisedech. Predella: vier reliëfs met voorstelling van de vier evangelisten met hun symbolen. Retabel: links en rechts van de expositietroon een reliëf, respectievelijk de Wonderbare broodvermenigvuldiging en het Laatste Avondmaal; aan weerszijden een biddende engel onder baldakijn met torenbekroning. Expositietroon met torenbekroning, waarin een kruisbeeld. Tabernakel met koper beslagen, waarin twee engelen zijn gegraveerd. *+Hoogaltaar*

+ Doopvont. Totale hoogte 103 cm, diameter kuip 106 cm; Naamse steen; XIII. Voet en stam met vier zuiltjes nieuw, 1910. Vierkant basement, waarop geschulpt geprofileerd voetstuk; ronde stam met vier ronde zuiltjes; ronde kuip met vier uitstekende maskers; tussen de maskers drie keer een bladmotief en eenmaal een kop tussen ranken; rond bolvormig deksel met bol en kruisje. De rand van de bak is met cement gerepareerd. *+Doopvont*

+ In de collectie van museum ‘Commanderie van Sint Jan’ in Nijmegen bevindt zich een sculptuurfragment, dat afkomstig heet te zijn uit Horssen (afb. 147). Het is een kuipfragment van een romaanse doopvont waarop een naar rechts lopende gestileerde leeuw is afgebeeld, begrensd door een rechte omlijsting en een gestileerd leliemotief (links). *+Doopvontfragment*

+ Preekstoel. Eikehout, ongepolychromeerd; M. van Bokhoven, Den Bosch; 1911-1915; neogotiek. Zeszijdige voet en kuip, waarin vier reliëfs: Wetsovergave aan Petrus - Twaalfjarige Jezus tussen leraren in de tempel - Bergrede - Laat de kinderen tot mij komen; rondende trap. *+Preekstoel*

+ Twee biechtstoelen. Eikehout, ongepolychromeerd; M. van Bokhoven, Den Bosch; circa 1910; neogotiek. Driehoekig fronton met tympaan waarin respectievelijk de Goede Herder en Johannes Nepomucenus met biechtstoelmodel in linkerhand. *+Biechtstoelen*

Afb. 147. Fragment van een doopvont, afkomstig uit Horssen. N.M.C., Nijmegen (opn. 1976).

Afb. 148. Mariabeeld, gepolychromeerd hout, 16de eeuw (opn. 1976).

+ *Mariabeeld* (afb. 148). Hoogte met grondplaat 98 cm; eikehout met neogotische polychromie over de oude beschildering; rugzijde uitgehold en met een plank gedicht; XVI. Staande madonna in biddende houding. Mogelijk onderdeel van een oorspronkelijk grotere groep (Calvariegroep?). +*Beelden*

Christus met de Emmausgangers. Hoogte 49 cm; lindehout, afgeloogd; XIXb. Beeldengroep afkomstig van een draaitabernakel. Christus is met de beide leerlingen gezeten aan een ovale tafel en houdt brood in de hand, op de tafel een kelkje en drie broden; een der leerlingen draagt een hoed op de rug. Afkomstig van het hoogaltaar in de oude kerk (afb. 146).

Antonius Abt. Hoogte 107 cm; hout, neogotische polychromie; M. van Bokhoven; 1890. Staande heilige met Tau-staf, bel en varken.

Twee engelen. Hoogte 120 cm; hout, geverfd; M. van Bokhoven; 1910-1914. De beide engelen hebben een kandelaar in de hand. Zij zijn afkomstig van de communiebank.

+ *Kruisbeeld*. Totale hoogte 81 cm, hoogte corpus 35 cm; hout, kruis rood en zwart geverfd, corpus wit en goud gekleurd; circa 1800. Rechthoekig geprofileerd voetstuk; de horizontale balk eindigt in geprofileerde verbredingen, de staande balk heeft een bord met het inschrift INRI. +*Kruisbeelden*

Kruisbeeld. Hoogte corpus 60 cm; hout, gepolychromeerd; circa 1850. Met doornenkroon; de balken eindigen in een driepas met op de onderzijde het geschilderde opschrift: ‘6 DEC MISSIEKRUIS 1910’.

- Literatuur. Registrum Memoriale.

Triomfkruis. Afmeting levensgroot; hout, gepolychromeerd; mogelijk M. van Bokhoven; 1910-1914; neogotiek. De balken eindigen in vierpassen waarin symbolen van de evangelisten.

[+] Gebrandschilderde ramen; atelier van F. Nicolas, Roermond; na 1910; neogotiek. In de koorsluiting zijn de vensters beglaasd met vijf maal twee concorderende voorstellingen uit het Oude en Nieuwe Testament. Het zijn van links naar rechts boven elkaar geplaatst: *[+]Gebrandschilderd glas*

1 Annunciatie - Gideon en het vlies; 2 Geboorte van Christus - Vinding van Mozes in de Nijl, 3 Kruisiging - Offer van Abraham; 4 Verrijzenis - Jonas door de walvis uitgespuwd; 5 Hemelvaart - Elia vaart ten hemel, en Eliseus.

De overige ramen hebben een versierde omlijsting:

In de Mariakapel: drie aanroepingen uit de Litanie: Morgenster - Ark van het Verbond - Ivoren Toren.

In de Jozefkapel: lelietak - schip der kerk - viooltje?

*Schilderijen

+ *Bewening van Christus*. Hoogte 138 cm, breedte 98 cm; olieverf op doek; waarschijnlijk XIX. Kopie op origineel formaat van het middenluik van de triptiek van koopman Michielsen en Maria Maas, geschilderd door P.P. Rubens in 1618, thans in de collectie van het Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen. Het doek dat in de pastorie hangt, maakte deel uit van het neobarokke hoogaltaar in de oude dorpskerk (afb. 146). *Calvarievoorstelling*. Hoogte 104 cm, breedte 62 cm; olieverf op doek; XIXd. Gekruisigde Christus met Maria, ondersteund door Maria Magdalena, en rechts Johannes de Evangelist.

*Liturgisch vaatwerk en gerei

+ *Stralenmonstrans* (afb. 149). Hoogte 60 cm, diameter voet 22 × 17 cm; zilver; geen merken; 1770; barok.

Geschulpte, geprofileerde voet, waarvan de welving is verdeeld in acht segmenten; op vier segmenten de gedreven voorstellingen van Lam Gods en druiven - vruchtenfestoenen - engelenkopje met kruis - engelenkopje met anker; peervormige nodus met gevleugeld engelenkopje en de symbolen van de evangelisten; rondom de lunula over de gebundelde stralen, wingerdranken, druiventrossen en korenaren; onder de lunula, in reliëf, Antonius Abt met Tau-staf en varken; boven de lunula God de Vader op wolken en de Geestesduif; aan weerszijden hiervan twee bazuinende, gevleugelde engelen die een beugelkroon dragen, waarop een bol met stralenkruis. Inscriptie onder de voetrand: ‘DERK JANSE VAN DER HORST EN ANNEKE KOENEN VAN LANGEVELD EGTE LUYDEN HEBBEN DESE REMONSTRANTIE VEREERT 1770’.

Afb. 149. Stralenmonstrans, zilver, zonder merken, in voetrand gedateerd 1770 (opn. 1976).

Ciborie. Hoogte met deksel 27 cm, zonder deksel 20 cm, diameter voet 14 cm; zilver; merk: s (= belastingstempel 1852-1859); midden XIX. Ronde, geprofileerde voet; op de welving een rand van gestileerde bladmotieven; stam met meerdere

insnoeringen en knorrenranden; eivormige nodus met bladmotief en godrons; gladde cuppa; geprofileerd deksel met gelijkarmig kruisje.

Ciborie. Hoogte met deksel 43 cm, zonder deksel 30,5 cm, diameter voet 17,5 cm; zilver; XIX c; neobarok en neogotiek.

Geschulpte, geprofileerde voet met op de welving, tussen voluten, opgeschroefde reliëfs met de bustes van Christus - Maria - Jozef; neobarokke stam; tegencuppa met aan de onderzijde acht reliëfs van gevleugelde engelenkopjes en daarboven acht reliëfs onder neogotische arcaden met de voorstellingen: Christus zegent twee kinderen - allegorische voorstellingen van geloof, hoop en liefde (kruis, anker en drie kinderen) - Maria met Kind - Petrus - Paulus - vrouwelijke halffiguur (afgebroken attribuut?); deksel met palmettenrand; als bekroning een gevleugelde putto met hart en anker, en eertijds in de rechterhand een kruisje.

Kelk. Hoogte 28 cm, diameter voet 16 cm; zilver; merken: meesterteken HB boven 2 in vierkant (= H.A. Boerkamp, Nijmegen 1838-1869); s (= belastingstempel 1852-1859); neobarok; circa 1855. Vermoedelijk door Boerkamp uit Duitsland geïmporteerd.

Geschulpte voetrand; welving verdeeld over drie voluten, waartussen plaatjes met reliëfs van Christus Eucharisticus - Calvarie - Johannes Evangelist met adelaar; neobarokke stam; tegencuppa met drie cartouches, waarin ovalen met bustes van Christus - Maria - Jozef.

Kelk. Hoogte 24 cm, diameter voet 15,5 cm; zilver; merken: stadsteken: naar rechts lopend bokje (= Boxmeer); meesterteken C R in ovaal (= Chr. Rijke), jaarletter gekroonde T (= 1770-1771). Geschulpte geprofileerde voet; peervormige nodus; tegencuppa met geschulpte band; vanaf de voetrand tot en met de tegencuppa geribd.

Twee gekoppelde oliebusjes. Hoogte 6,5 cm, breedte samen 7,5 cm; zilver; merken: TL boven 5 (= Th.J.H. van Luytelaar, Veghel/Eindhoven/Rotterdam, 1883-1888); Romeins zwaardje; neogotiek; circa 1885. Twee cilindrische busjes met gekanteelde rand aan de bovenzijde en spits torendak met kruisbloem; op de busjes respectievelijk:

O en C; de busjes zijn verbonden door een ‘muurtje’ met kantelen en open gotische vensters.

Ampullen met blad. Hoogte ampul 14 cm; afmeting blad 25 × 21 cm; zilver; merken: stadsteken anker in geschulpt schild (= Düsseldorf), GG gekroond in geschulpt schild (niet geïdentificeerd); 1780.

Ampullen: op voet, lichaam en dekseltje spiraalvormige ribben; aangezette sneb; voluutvormig oor. Blad: ovaal met brede geschulpte rand. Inscriptie onder de voet van de ampullen; waterampul: ‘I V D HASELKAMP: 1780’; wijnampul: ‘I V HAAREN DE HUISVROUW’.

Wierookvat. Hoogte 24,5 cm; diameter 13,5 cm; geel koper; XIX A. Ronde, hoge, geprofileerde voet; geprofileerd lichaam; geprofileerd opengewerkt deksel.

Reliekschrijn. Baisser, hoogte 11 cm, breedte 8,5 cm, diepte 7 cm; merken: anker in geschulpt schild (= Düsseldorf), GG in rechthoek; zijn niet geheel identiek aan die van ampullen en blad; XVIII d. In ovale omlijsting, reliëf van Antonius van Padua als buste, met boek in zijn rechter- en lelietak in zijn linkerhand; in het midden van de buste een ronde theka met reliek van Antonius van Padua; aan de achterzijde een rechthoekige greep.

Reliekhouder. Diameter 6,5 cm; zilver; XIXd of midden XIX. Om de theka met reliek van Antonius van Padua een laurierkrans.

Harmonische schel. Hoogte 12,5 cm, diameter 20,5 cm; gegoten brons; XIXc. Vier bellen door een kruisstukje verbonden; boven de bellen gevleugelde engelenkopjes; ovale greep.

Godslamp. Hoogte 44 cm, diameter 36 cm; koper, goud geverfd; 1917; neogotiek.

Zeszijdige lamp met een brede opengewerkte rand van drie- en vierpassen aan de bovenzijde. Opschrift: ‘Geschenk van de Kerkmeesters B.v.d. Heuvel en L.J.v.d. Bosch bij gelegenheid van het gouden priesterfeest 15 juni 1917 van hun Pastoor-Deken Mgr. A.J.N. Vermeulen’.

+*Kandelaars*

+ *Twee kandelaars*. Hoogte 67 cm; geel koper; XIX A. Driezijdige voet op drie bolpootjes; op de zijden twee keer florale motieven en een keer symbool van geloof, hoop en liefde (hart, kruis en anker); vaasvormige stam en dito hoge bobèche met palmetversiering.

Vier kandelaars. Hoogte 56,5 cm; geel koper; XIX a. Ronde, geprofileerde, hoge voet met drie bolklauwpootjes; stam met verschillende insnoeringen; hoge, vaasvormige bobèche.

Zes kandelaars. Hoogte 75 cm (2 ×), 70 cm (2 ×), 63,5 cm (2 ×); geel koper; 1874.

Driezijdige voet op drie bladornamenten; op de zijden als reliëfs, ovale medaillons met bustes van God de Vader, Zoon en Geestesduif; stam in twee gedeelten: onderzijde vaasvormig met knorren, bovenste gedeelte gecanneleerd; vaasvormige bobèche met knorren.

Bedevaartkaarsenhouder. Hoogte 130 cm; ornamenten van blik om kern van hout; XIX d. Over de hele houder, die de vorm heeft van een kaars, bloemtakken, rozen en lelies; in het midden van de houder een ovaal plaatje met opschrift: ‘PROCESSIE VAN DRIEL NAAR KEVELAER’; boven het plaatje een gestrikt lint. N.B. De tocht naar Kevelaer werd doorgaans per boot gemaakt.

+ *Vijf wandarmen;* geel koper XIX A.

Vlucht 55 cm (1 ×); ronde, hoge, geprofileerde wandplaat met gebogen arm en een knoop in het midden; onder de vetvanger palmetten. +*Wandarmaturen*

Vlucht 45 cm (2 ×); ronde wandplaat met gebogen arm en bladmotief aan de onderzijde; vetvanger met cannelures aan de onderzijde.

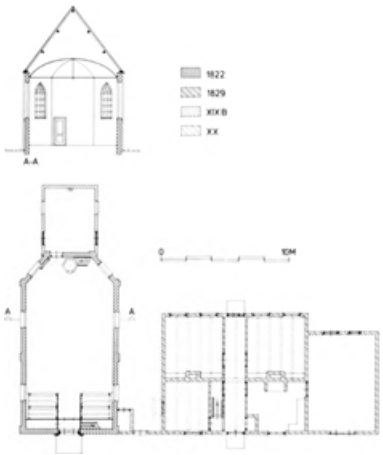
Vlucht 56 cm (2 ×); ronde wandplaat met gegraveerde ster; gebogen, hoekige arm met knoop en uitlopend bladmotief; geprofileerde vetvanger met aan de onderzijde een knoop met blad (bij één exemplaar afgebroken).

Hervormde kerk

Aan het Kerkpad nr. 7 staat de uit 1822 daterende Hervormde kerk, een driezijdig gesloten zaalgebouwtje, dat aan de rechterzijde wordt geflankeerd door een in 1828 gereedgekomen pastorie (afb. 150-156).

Afb. 150. De Hervormde kerk aan het Kerkpad, gebouwd in 1822, geflankeerd door de pastorie uit 1829 (opn. 1976).

Afb. 151. Opmetingstekening van de plattegrond van de zaalkerk en de pastorie met dwarsdoorsnede over het schip.

Bronnen

- Literatuur. Van der Aa V (1844), blz. 849, 850; Voorloopige Lijst 1917, blz. 113; Bloys van Treslong Prins 1917/18, blz. 109; Jaarverslag P.G.A.C. over 1910 en 1911, in: B.M. Gelre XIV (1911), blz. XXIX, idem XV (1912), blz. LVI; Verslag M.C.P.G. over 1955, in: B.M. Gelre LVI (1957), blz. XIX; H. Ten Boom, Uit Horssen's historie. Bij de herdenking van het 150-jarig bestaan van de Hervormde kerk te Horssen, in: Tweestromenland nr. 16 (1973), blz. 48-53; Idem, De Hervormde kerk van Horssen, in Kontaktblad Streekgemeente Maas en Waal, mei 1976, nr. 24; G.C.J. van Eldik e.a., Nederlands Hervormde Gemeente Horssen en zijn kerkgeschiedenis, Horssen 1981.
- Archivalia. Kerkarchief van de Nederlands Hervormde kerk van Horssen gedeponeerd in het R.A.G. Arnhem (zie ook op blz. 114).

Afb. 152. De Hervormde kerk en pastorie als ensemble gefotografeerd loodrecht op de frontgevels (opn. 1976).

Afb. 153. Het interieur van de Hervormde kerk gezien naar de preekstoel voor de modernisering van het bankenplan (opn. 1957).

Afb. 154. Het interieur gezien naar de herenbanken en het orgelbalkon nog met de gesloten bankenblokken (opn. 1957).

Geschiedenis

Toen de katholieke dorpelingen op 10 juli 1800 het middeleeuwse kerkgebouw overnamen, brak er voor de Horssense protestanten een periode aan van ruim twintig jaar, waarin zij zich moesten behelpen met een gehuurde kamer. Al spoedig vertrok ook de predikant. Toch slaagde men erin om met behulp van gelden, die tijdens een in 1820-1821 gehouden landelijke collecte voor behoeftige gemeenten in het Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen waren bijeengebracht, en met een in 1821 door koning Willem 1 verleende subsidie van *f* 700, - het huidige zaalkerkje te bouwen. De inwijding vond plaats op 6 oktober 1822. In 1980 werden muurwerk, dak met ruiter en stucplafond gerestaureerd.

Kerk uitwendig

+ Het sobere, uitwendig door lisenen versterkte gebouw bestaat uit twee traveeën en een driezijdige sluiting. Het heeft inwendig een lengte van 13,5 m bij een breedte van bijna 7 m. De ruimte wordt verlicht door zes spitsbogige, gietijzeren vensters. Mogelijk heeft men hier te doen met een zeer vroege toepassing.

Tegen de sluiting is een kleine rechthoekige consistorie toegevoegd. Boven de afgewolfde ingangsgevel staat op het met pannen gedekte dak een zeshoekig klokketorentje met leien, dat in 1980 geheel werd vernieuwd. Op de ingesnoerde spits staat een leliekruis met haan. De toegang bezit een houten deuromlijsting met een gebogen fronton.

+ Inwendig is de kerkzaal witgepleisterd met een geverfd lambris langs de wanden. Een segmentbogig tongewelf dekt de ruimte. De meubilering dateert voor een belangrijk deel uit de bouwtijd, behoudens enige hierna te noemen inventarisstukken. Helaas is het oorspronkelijk bankenplan en de afsluiting met voorzangerslezenaar voor de preekstoel (afb. 153-154) in het begin van de jaren '60 vervangen door open banken met een op primitieve wijze ‘verbeterd’ zitcomfort (afb. 155-156). Aan de ingangszijde is een eenvoudig orgelbalkon opgenomen, bereikbaar via een houten trap in de ruimte ten westen van het tochtportaal.

+Kerk inwendig

Afb. 155. Overzicht van het interieur van de Hervormde kerk (opn. 1976).

Afb. 156. Gezicht door het schip naar de herenbanken en het zangkoor. De bankenblokken zijn vervangen door een z.g. verbeterd model (opn. 1976).

+ Tot de inventaris behoren de navolgende stukken.

+*Inventaris*

+ Tegen de sluitingswand staat een eenvoudige preekstoel, eikehout, XIX a. Zeszijdige kuip op eenvoudige poot, ruggeschot en klankbord; in de kuip en het ruggeschot rechthoekige panelen met een vrij vlak profiel (afb. 153 en 155). +*Preekstoel*

+ Lezenaar. Koper, afm. blad 43 × 34 cm; XVII. Geprofileerde balusterstam met ajour bewerkte lezenaar met bladvoluten, gemonteerd op de bovenregel van de kanselkuip. +*Lezenaar*

+ Lezenaar. Koper, afm. blad onbekend; XVII of XIX. Geprofileerde balusterstam met ajour bewerkt blad met uit boommotief groeiende voluten en draperie. De lezenaar was gemonteerd op de toegangsdeuren die voor de interieurwijziging van omstreeks 1960 het middenpad afsloten (afb. 153). +*Voorzangerslezenaar*

+ Onder het orgelbalkon staan twee herenbanken, bestemd voor de adellijke familie die het Huis te Horssen bewoonde. Beide banken bestaan uit gesloten blokken van twee rijen van elk vier zitplaatsen, trapsgewijs verhoogd ten opzichte van de gewone kerkbanken. De gestoelten hebben een op geringde zuilen met composietkapitelen rustend baldakijn met een gebogen front, dat met een grof gesneden rocaille-ornament is versierd. In de voor- en ruggeschotten zijn geprofileerde panelen opgenomen; ook het stijl- en regelwerk is geprofileerd, evenals de deuren met S-vormige bovenregel. Tegen het houten tongewelfje dat tussen de twee banken +*Herenbanken*

over het middenpad is geslagen bevindt zich het alliantiewapen van Pieter Bouwens, vrijheer van Horssen, en Maria Jacoba Gerbade, met twee omziende leeuwen als tenanten, een in hout gesneden reliëf (afb. 156). De banken zijn vervaardigd van grenen en imitatie-eiken geschilderd. De traditie wil dat de banken afkomstig zijn uit de oude kerk en dat zij tussen 1800 en 1822 op het Huis te Horssen zijn bewaard.

Het gebezigde materiaal, grenehout en de boers gesneden rocailles alsmede de typisch 19de-eeuwse behandeling van de panelen maken het onwaarschijnlijk dat het 18de-eeuwse

meubels zijn in Lodewijk XV-stijl. Ook het alliantiewapen wijst eerder naar de bouwtijd van de kerk, aangezien Pieter Bouwens en Maria Gerbade in 1810 zijn gehuwd. De banken vertonen overigens sporen van een latere vertimmering.

- Literatuur. Voorloopige Lijst 1917, blz. 113; Bloys van Treslong Prins 1917/18, blz. 109; Van Eldik e.a., 1981, blz. 10.

+ Tegen de sluitingswand links van de preekstoel staat een uit 1656 daterende, hardstenen grafzerk opgesteld, formaat 133 × 71 cm, omkaderd door een gemetselde omlijsting (afb. 158). De zerk werd in 1911 bij graafwerkzaamheden in of bij de oude kerk gevonden en vervolgens overgebracht naar de Hervormde kerk, aangezien de grafsteen Franciscus Diepenbroeck memoreert, die als predikant van 1619 tot 1656 te Horssen stond. Op de zerk staat het wapen Diepenbroeck, twee gekruiste zwaarden, met helmteken, geflankeerd door de initialen F en D, waaronder het volgende grafschrift: 'SALVTEM TVAM EXSPECTO / IEHOVAH // AO.DOMINI.M.DC.LVI. / AETATIS.SVAE.LXXI.ET / SACRI MINISTERII.XXXVII / D.FRANCISCVS / DIEPENBROECK MEDICVS ET ASTROLOGVS CELE / BRIS.DEO ANIMAM / LOCVLO OSSA DEDIT'. *+Grafzerk*

In de met cementpleister beraapte tympaanbekroning staat gegrift: '1911 / OVERGEBRACHT / VAN.DE.R.C. KERK / NAAR.DE.HERV.KERK. TE HORS'.

+ Op het orgelbalkon staat een in 1934 bij de firma Flentrop voor *f* 700, - aangekocht orgel, dat is gebouwd door de Utrechtse orgelbouwer Van Maarschalkerweerd. Het bouwjaar is niet bekend; eind XIX. De dispositie luidt: *+Orgel*

Roerfluit	4′
Holpijp disc:	
Gamba	8′
Prestant	4′
Holpijp Bas	8′

+ Twee psalmbordjes. Hoogte 70, breedte 36 cm; zwart en goud geverfd hout; XIXb. *+Psalmbordjes*

Voorzien van de geschilderde opschriften 'Psalm' en 'Gezang'; bekroond met uitgezaagde muziekinstrumenten.

+ Avondmaalsbeker. Hoogte 10,8 cm, diameter voet 7,4 cm; zilver; gemerkt (figuur) en voorzien van trembleerteken; 1720. *+Avondmaalsbeker*

Drieregelig opschrift in grote kapitalen met de tekst: 'VOER DE KERCK VAN HORSSEN HEEFT DEN KERCKMEESTER ISEBRAND MEYERS DEZEN BEKER LAETEN MAEKEN ANNO 1720'.

+ Schenkkan. Hoogte tot sneb 26,7 cm, diameter voet 8,3 cm; zilver; merken: geen, wel voorzien van gegraveerde aanduiding '18 ONC II'; XIXa. *+Schenkkan*

Ronde voet, hoog ovaalvormig lijf, brede schenktuit en ebbehouten handvat. Op het lijf het gegraveerde alliantiewapen Bouwens van Horssen en Gerbade. De schenkkan draagt de dedicatietekst: ‘Aen de Hervormde Gemeente van Horssen door P. Bouwens en M.J. Gerbade, Heer en Vrouwe van Horssen 1822’.

[+] Schaal, diameter 25 cm; zilver; merk: ws onder 5 bolletjes (niet geïdentificeerd) en trembleerteken; Ronde schaal met ondulerende rand. *[+]Schaal*

Hervormde pastorie

De pastorie rechts van de Hervormde kerk aan het Kerkpad nr. 9 werd gebouwd in 1829. Het is een in baksteen opgetrokken blokvormig huis met verdieping onder een met pannen belegd schilddak (afb. 152). Achter de drie traveeën brede voorgevel liggen links een kelder met opkamer, in het midden een over de gehele diepte van het huis doorlopende gang en rechts de keuken met schoorsteen. De op het zuiden gelegen achterkamers zijn wat ruimer en lichter doordat het aantal vensters per vertrek is verdubbeld. De achtergevel is vijf-assig. Zie voor plattegrond afb. 151.

Rechts van het huis sluit een koetshuis onder zadeldak aan.

Afb. 157. De kleine Algemene Begraafplaats aan het Kerkpad met zicht op de torens van de drie kerken (opn. 1976).

Begraafplaatsen

Horssen telt een drietal begraafplaatsen, namelijk het op enkele grafstenen na ontruimde kerkhof rond de oude dorpskerk, de R.K. begraafplaats aan het Kerkpad schuin tegenover de Hervormde kerk, en een kleine, door een beukenhaag omzoomde Algemene Begraafplaats aan het westeinde van het Kerkpad (afb. 157).

Van de oude zerken die rond de middeleeuwse dorpskerk hebben gelegen zijn slechts drie exemplaren over die genealogisch interessant zijn. Twee hebben betrekking op het geslacht Bouwens van Horssen.

1 Hardstenen zerk, formaat 250 × 140 cm, met in hoogreliëf het alliantiewapen Bouwens van Horssen en Gerbade. De graftekst luidt: 'HIER LIGGEN BEGRAVEN / JONKVROUWE AGATHA BOUWENS VAN / HORSSEN OUD 30 JAREN DOCHTER / VAN JONKHEER PIETER BOUWENS / VAN HORSSEN EN VAN VROUWE MARIA / JACOBA GERBADE OVERLEDEN 7 MEI / 1843 - JONKHEER PIETER BOUWENS VAN / HORSSEN HEER EN BURGEMEESTER / DER HEERLIJKHEID HORSSEN ENZ ENZ / OUD 67 JAREN ECHTGENOOT VAN / VROUWE MARIA JACOBA GERBADE / OVERLEDEN 28 JULII 1843'.

N.B. Agatha Bouwens was de oudste dochter van Pieter Bouwens (zie blz. 140).

2 Hardstenen zerk, formaat 210 × 135 cm, gebroken, afgesleten opschrift met slechts ten dele te ontcijferen graftekst: 'TOT NAGEDACHTENIS VAN MARGARETHA / OUD 10

Afb. 158. Hervormde kerk. Grafsteen voor Ds. Franciscus Diepenbroeck, medicus en astroloog, 1656 (opn. 1976).

JAAR.... en REBEKKA HENRIETTE / BEIDEN DOCHTERS... van Jhr. Pieter Bouwens van Horssen en Maria Jacoba Gerbade; zij zijn samen verdronken op 28 maart 1830'.

3 Hardstenen zerk, formaat 250 × 140 cm, met de inscriptie: ‘HIER LIGGEN BEGRAVEN / DE WELEDELGESTRENGE HEER / CAREL BENIAMIN VIËTOR / IN LEVEN GEPENSIONEERD KAPITEIN / IN DEN OUDERDOM VAN 68 IAREN / OVERLEDEN TE HORSSEN / DEN 16 APRIL 1856/ EN ZIJNE WEDUWE VROUWE / MARIA MECHTELINA / IOHANNA MEIJER / IN DEN OUDERDOM VAN BIJNA 80 IAREN / OVERLEDEN TE HORSSEN / DEN 10 MAART 1862’.

- Literatuur. Bloys van Treslong Prins 1917, blz. 109-110.

Voormalig klooster holtmeer

Ten zuiden van de Broekse Leigraaf nabij de grens met de kadastrale gemeente Bergharen geeft een heuvel aan de noordkant van de Kloosterweg de standplaats aan van het middeleeuwse klooster van O.L. Vrouw op de Holtmeer (afb. 159). In 1970 zijn bij een zandwinning en kort daarop bij de herbouw van de in 1972 afgebrande boerderij Kloosterhof skeletresten aangetroffen en funderingen van het voormalige kloostercomplex. Gedetailleerde gegevens hierover ontbreken evenwel.

Het klooster Mons S. Mariae ofwel O.L. Vrouwenberg is gesticht als een vrouwenconvent van poenitenten van de derde orde van St. Franciscus. Dirck van Bronckhorst, heer van Batenburg, was de stichter van dit Tertiarissenklooster, dat in 1444 door zijn zoon Gijsbrecht werd veranderd in een onder het orde-kapittel van Utrecht behorend mannenklooster van Franciscaner broeders.

De bloeiperiode lag in de eerste helft van de 16de eeuw. Op 25 augustus 1547 werd in

Afb. 159. De hoeve ter plaatse van het voormalige klooster Holtmeer volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

het klooster het z.g. Verdrag van Holtmeer gesloten, dat kortstondig de verhoudingen regelde tussen de boven- en benedendorpen inzake de afwatering van het gebied tussen Maas en Waal. In de loop van de 16de eeuw had het klooster herhaaldelijk te lijden van krijgsgeweld. Het werd in 1551 geplunderd en in 1573 stemden de broeders ermee in, dat de kloostergoederen zouden worden geïncorporeerd bij het kapittel van de St.-Stevenskerk in Nijmegen, hetgeen overigens niet gebeurde.

In het begin van de 17de eeuw was het lot van het klooster beslecht. De kloostergoederen kwamen onder zeggenschap van Gedeputeerde Staten, die in april 1611 het besluit namen tot publieke verkoping van ‘'t holt van het dack der kerck Holtmeer mit die plancken und leyen gevallen und ingestort sijnde mit 't gene, dat noch umbhooch steet, mitzgaders die balcken, 'twelck apparent is, dat ook noch vallen sal,...’ De kloostergebouwen moeten het slachtoffer zijn geworden van de krijgsverrichtingen van prins Maurits en de Spaanse troepen. Er was niet veel meer dan een grote onbewoonde bouwval van over.

In 1616 keurden de Gedeputeerden dan ook goed, dat rentmeester Wolter van Duiren ‘tot den bouw van 't huis of schuir aen die Holtmeer die steen, die umb und in die kerck und umb 't clooster in d'eerde, eerst doen opruimen und daer tho gebruicken sal, und, so hy dearaen te cort compt, die reste voorts doen afbreken boven van die muir van de kerck und dat op ener hoochte rontzom gelijck’.

Over de administratie van de kloostergoederen waren in de eerste helft van de 17de eeuw geschillen tussen Maximiliaan van Bronckhorst en Gedeputeerde Staten van het Kwartier van Nijmegen. Het klooster Holtmeer bezat bouwhoven en landerijen in Horssen, Dreumel, Bergharen en Puiflijk. Zo behoorde de boerderij Meleveld bij het klooster tot het kloosterbezit en bezat Holtmeer in Horssen een eigen wind- en oliemolen. Omdat de opbrengsten van de landerijen door dijkdoorbraken en overstromingen sterk verminderden, besloten Gedeputeerde Staten in 1651 ‘de bouwinge ende landereyen van den clooster Holtmeer’ in het openbaar te verkopen. De Kloosterhof werd gekocht door jonker Diederik van Lynden, heer van Hemmen en Blitterswijk, ambtman in Overbetuwe, in het jaar 1654. Twee jaar later werd de boerderij Meleveld onder Horssen verkocht aan Pelgrom Helman. Van der Aa meldt, dat er in het begin van de 19de eeuw niets dan enige overblijfselen van de bouwvallen te zien zijn.

- Literatuur. Van der Aa V (1844), blz. 851; Schutjes IV (1873), blz. 640-641; J.S. van Veen, Bijdrage tot de geschiedenis van het klooster Holtmeer te Horssen, in: Bossche Bijdragen VII, afl. 2 (1925-26), blz. 276-287; Stüwer 1938, blz. 39; Maris 1939, blz. 228-233; Schoengen 1 (1941), blz. 117-118; C.v. K(ouwen), Horssen klooster Holtmeer, in: Tweestromenland nr. 9 (1970), blz. 16.

Huis Horssen

Ten westen van de dorpskom ligt het door een uitgestrekt park omgeven Huis Horssen, een in de 19de eeuw tot landhuis verbouwde boerderij of rentmeesterswoning, die de opvolger is van het oudere huis dat ongeveer 100 m westelijker in de as van de huidige oprijlaan heeft gestaan (afb. 160-163).

Bronnen

- Literatuur. Van der Aa V (1844), blz. 850-851; Schutjes IV (1873), blz. 636; Leenaktenboeken Kwartier van Nijmegen 1924, blz. 77-78; B.M. Gelre XXV (1922), blz. 134; Verslag stichting 'Vrienden der Geldersche Kasteelen' (1948-1958), 1959, blz. 29; Zandstra 1962, blz. 64, 97.
- Afbeelding. Foto van een ongedateerde, laat 18de- of vroeg 19de-eeuwse tuinplattegrond met het opschrift 'Kaart van de Buitenplaats Horssen' bevindt zich in het R.A.G, Algemene kaartenverzameling nr. 754. Het origineel moet zich in particulier bezit bevinden in de Verenigde Staten (afb. 167).

Geschiedenis

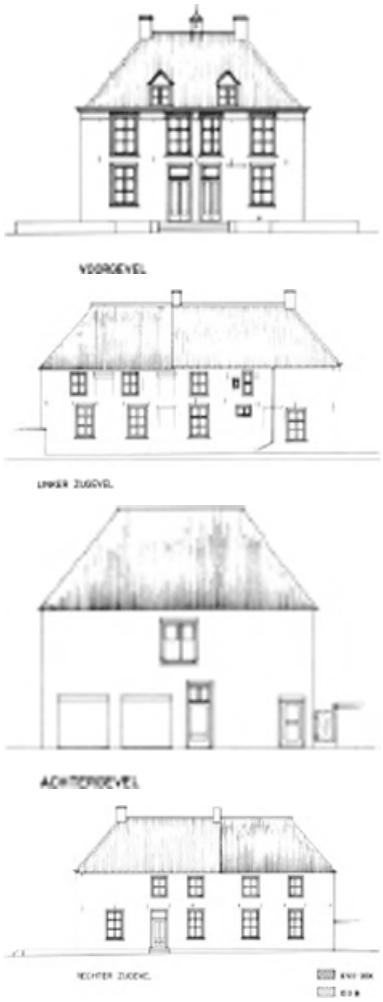
De heerlijkheid Horssen maakte aanvankelijk deel uit van de bannerheerlijkheid Batenburg. Door verkoop is zij in 1649 daarvan afgescheiden. Het is sedertdien een Gelders leen. In 1650 is Horssen door de erfgenamen van Boldewijn van Luxemburg verkocht aan Johan van Wijnbergen en drie jaar later werd het leen met het goed Utendijk vergroot.

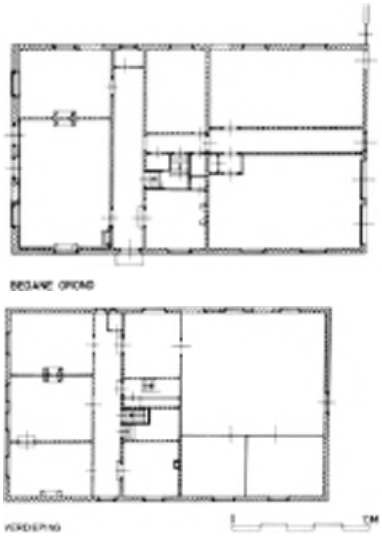

Afb. 160. Het Huis Horssen, het in het midden van de 19de eeuw tot herenhuis verbouwde voormalige rentmeestershuis van het landgoed. De smalle, naar de oprijlaan gerichte voorgevel (opn. 1981).

Afb. 161. De linkerzijgevel van het huis (zuidwestzijde), waarin duidelijke bouwsporen van diverse gedichte vensters (opn. 1981).

Afb. 162. Opmetingstekening van het Huis Horssen met vier gevelaanzichten en de plattegronden van begane grond en verdieping.

Afb. 163. Gezicht op het in een landschappelijk park gelegen Huis Horssen (opn. 1981).

In 1723 kwam de heerlijkheid aan Jan Hendrik van Delen tot Druten, vervolgens in 1734 aan Adam Jacob Smits en Anna Maria Bouwens. Zij was in 1742 in het bezit van Horssen. In 1747 kwam de heerlijkheid aan haar neef Jan Bouwens en vervolgens aan diens broer Pieter Bouwens (zie voor beider portretten blz. 141). In de 19de en 20ste eeuw vererfde de bezitting op de familie Van den Broecke en de erven Van Beusekom. In 1980 gingen huis en landgoed door verkoop over in handen van A.J.M. Jurgens. Van de geschiedenis van het oude huis en het landgoed is vrijwel niets bekend, doordat de laatste telg uit het geslacht Bouwens, Jhr. mr. P.F.Z. Bouwens van Horssen, het huisarchief heeft vernietigd.

Van het oude huis is behalve de afbeelding als kaartsymbool op de hierboven vermelde kaart niets bekend. Het kadastraal minuutplan geeft ter plaatse van het oude huis een rechthoekig gebouw weer van 22,5 × 17,5 m, dat met de brede zijde naar de oprijlaan was gericht. Waarschijnlijk heeft men hier te doen met een 17de-eeuws huis.

[+]Het Huis

[+] Het Huis Horssen is een op een rechthoekige grondslag van 13,5 × 23 m opgetrokken woonhuis met verdieping en omgaand schilddak. Het huis is gelegen in de as van de grote oprijlaan. De korte zijde vormt de voorgevel. Het huis is de opvolger van het 'oude' Huis Horssen en wordt ook wel als rentmeestershuis genoemd. Het zal waarschijnlijk als bijgebouw dienst hebben gedaan bij het oude huis. In de zuidgevel zijn de sporen van diverse dichtgezette vensters te zien op de beganegrondverdieping (afb. 161 en 162), waaruit een vroegere indeling blijkt die niet strookt met de huidige indeling van het huis. Ook in de westgevel komt beganegronds de hanekam van een dichtgezet venster voor, maar al deze sporen laten niet toe inzicht te krijgen in de oorspronkelijke opzet. Het lijkt erop dat de lange gevel aan de zuidkant oorspronkelijk voorgevel van het gebouw is geweest. Diverse vensters zijn dichtgezet. In het midden van de 19de eeuw is het gebouw geschikt gemaakt voor semi-permanent verblijf van de eigenaars van het landgoed, waarbij vooral het oostelijk gedeelte met de oostgevel als show-gevel werd aangepast aan de eisen en smaak van de toenmalige eigenaars, die het oude huis lieten afbreken.

Inwendig werd een tweedeling aangebracht, waarbij het voorste of oostelijke part tot woonhuis werd bestemd en het westelijk gedeelte meer voor stalling, opslag en berging dienst ging doen. De verdeling komt thans nog uit in de dekking van het huis; een pannendak boven het woongedeelte en rietdekking op het achterhuis. Hoezeer het om een aanpassing van het bestaande gebouw ging, bewijst de inzet van de grote vensters op de verdieping, die aan de frontzijde door de daklijst heen steken. De vensters zijn te hoog voor de lage verdieping van buiten gezien. Inwendig zitten de onderdorpels op minder dan normale maat boven de verdiepingsvloer.

Het woongedeelte bestaat inwendig uit een grote en een kleine kamer achter de façade met schoorstenen en eenvoudige betimmeringen. Daarachter loopt over de hele breedte van het huis een brede gang waaraan de keuken, het trappenhuis geflankeerd door een doorgang naar het achterhuis en een vertrek liggen. Op de verdieping wordt die indeling herhaald met dien verstande dat boven de grote salon twee slaapkamers liggen. Er was geen mogelijkheid het huis aan een diepgaand onderzoek te onderwerpen.

+Tuinvazen

+ Op het bordes ten westen van het huis staan vier zandstenen vazen, die door breuk en vorstschade in zeer slechte staat verkeren. De 18de-eeuwse tuinvazen met deksel behoren tot twee types.

a Twee vazen met op de romp een omlopend reliëf, voorstellend een klassieke, waarschijnlijk mythologische scène (afb. 166).

b Twee vazen met ramskoppen als oren en ovale medaillons aan weerszijden op de romp.

+Toegangshek

+ Aan het begin van de toegangslaan aan de Zelksestraat staat een monumentaal toegangshek (afb. 164), bestaande uit vier hardstenen posten met verdiepte panelen, lage plint en smalle kroonlijst. De posten worden bekroond door vlammende, bolvormige vazen met een versiering van knorren op de bol. Tussen de posten draaien een dubbel en twee enkelvoudige spijlhekken. Datering XIX A.

Afb. 164. Het toegangshek tot het landgoed met het Huis Horssen op de achtergrond naar telelensopname (opn. 1981).

Afb. 165. De z.g. biljartkamer in het park ten noordoosten van het Huis Horssen (opn. 1981).

Afb. 166. Tuinvaas op het bordes met klassiek reliëf (opn. 1981).

Afb. 167. Kopie van een plattegrondtekening met de parkaanleg rond het Huis Horssen. R.A.G., Arnhem.

*Tuingebouw

[+] Rechts van de oprijlaan, even voorbij de vroegere standplaats van het oude huis, staat een klein 18de-eeuws gebouwtje met zadeldak tussen topgevels. In de zuid-westelijke puntgevel zijn beganegronds twee 19de-eeuwse tuindeuren met omlijsting aangebracht en midden erboven een 19de-eeuws venster met gebogen

bovenlicht eveneens voorzien van een houten omlijsting (afb. 165). In de oostelijke zijgevel zat oorspronkelijk een door twee vensters geflankeerde toegang. Het gebouwtje deed naar verluidt dienst als biljartkamer; de oorspronkelijke bestemming is niet bekend.

+ In het tuingedeelte ten westen van het Huis staat een zonnewijzer op een natuurstenen voet in Lodewijk XV-stijl. *+Zonnewijzer*

+ In het landschappelijke park rond het Huis Horssen zijn resten van de vroegere formele tuinaanleg bewaard gebleven, voornamelijk in het padenpatroon. Uit de laat 18de-eeuwse 'Kaart van de Buitenplaats Horssen' (afb. 167) blijkt dat het stramien van het park was *+Parkaanleg*

gebaseerd op twee hoofdassen die in de omgeving van het huis een knik vertonen. Secundaire lanen lopen hiermee parallel of gaan er diagonaalsgewijs doorheen. Recht voor het huis is die formele aanleg op de plattegrond nog het duidelijkst. Opmerkelijk zijn ook de slingerpaadjes in de boscompartimenten, die ook in de percelen aan weerszijden van de toegangslaan nog deels aanwezig zijn. De vijver nabij het Huis is mogelijk een restant van een voormalige eendenkooi.

+Portretten familie Bouwens van Horssen c.a.

+ In 1957 zijn door mr. H.C. van Beusekom elf geschilderde portretten van leden van de familie Bouwens van Horssen met de adelsbrief van de familie ten geschenke gegeven aan de Stichting 'Vrienden der Geldersche Kasteelen' (Brantsen van de Zyp-Stichting). Het betrof een negental portretten, door P.F. de la Croix in 1758-1759 geschilderd van de vier zonen en dochters van Jan Lucas Bouwens en Sara Cornelia Marcelis met hun respectievelijke echtgenoten en een kleindochter (hieronder beschreven onder de nrs. 3-11).

Tot de overdracht behoorden ook twee 19de-eeuwse portretten van Jhr. Jacobus Gijsbertus Bouwens van Horssen en diens vrouw Elisabeth Cancell (nrs. 14b en 15) geschilderd door een onbekend portrettist. In 1982 werd door mr. E. van Beusekom deze collectie met een tiental portretten aangevuld, te weten twee 17de-eeuwse doeken door N. Maes en J.F. Bodecker, een 18de-eeuws door F. Wicart en zeven 19de-eeuwse, voornamelijk getekende portretten door R. Jelgerhuis en H. Michael (beschreven onder de nrs. 1, 2, 4b, 12a-c, 13, 14a, 16 en 17).

De onderlinge familierelatie is hieronder schematisch aangegeven. De door P.F. de la

Afb. 168-176. Serie van negen portretten van de familie Bouwens van Horssen c.a., geschilderd in 1758 door P.F. de la Croix, gelegateerd aan de Brantsen van de Zyp Stichting (opn. 1974).
Afb. 168. Mr. Jan Bouwens, heer van Horssen.

Croix geschilderde portretten bevinden zich thans op het kasteel Ammersoyen; de overige hangen in het kasteel De Cannenburgh te Vaassen.

1 *Johannes Bouwens* (1663-1720). Doek, ovaal, 43,7 × 34,3 cm; gesigneerd r.m.: J.F. Bod... (= Joan Friedrich Bodecker, Berlijn 1658-Amsterdam 1727). Halffiguur naar rechts, goudbrokaten rok juste au corps, kanten bef, blauwgroene draperie, blond haar. Zie voor echtgenote nr. 2.

2 *Catharina Pels* (1665-1704). Doek, ovaal, afm. 44 × 34,8 cm; toegeschreven aan Nicolaas Maes (Dordrecht 1634-Amsterdam 1693). Halffiguur iets naar links, gelaat iets naar rechts aanziende; wit négligé, oranje-bruine draperie over rechterschouder, een rij parels om de hals; donker, hoog opgemaakt kapsel met losse krullen achter in de hals. Zie voor echtgenoot nr. 1. N.B. N. Maes heeft ook een pendant geschilderd, waarvan de verblijfplaats onbekend is.

3 *Mr. Jan Bouwens, heer van Horssen* (1725-1788). Doek, afm. 88 × 69 cm; gesigneerd r.b.: 'P.F. de la Croix' (= Pierre Frédéric de la Croix, Frankrijk 1709-Den Haag 1782, werkzaam in Amsterdam), onleesbaar gedateerd (1758); l.b. wapen Bouwens.
Hoofdschout en burgemeester van Delft. Halffiguur, lila en grijze changeant rok en vest, de rechterhand rustend op foliant (afb. 168). Zie voor echtgenote nrs. 4a en b.

4 *Cornelia Elisabeth van der Dussen* (1721-1776).

a-b
- a Doek, afm. 88 × 69 cm; gesigneerd en gedateerd r.b.: 'P.F. de la Croix 1758'; l.b. alliantiewapen Bouwens en Van der Dussen. Zittend heupstuk met rechterarm op blauw kussen; zilvergrijze japon met zwart halsruche; lila veertjes in het haar; roos in de linkerhand (afb. 169).
- b Pastel en gouache, afm. ovaal 44 × 34,4 cm (waarschijnlijk C.E. van der Dussen), gesigneerd: F. Wicart, gedateerd circa 1776. Mogelijk posthuum portret, op grond van kleding gedateerd. Zittend heupstuk, frontaal, met gelaat iets naar links, aanziend; witte japon met blauwe strikken; hoog gepoeierd kapsel met zwarte sluier met slippen; linker arm op tafel met roodbruin kleed. Zie voor echtgenoot nr. 3.

5 *Anna Maria Bouwens* (1725-1814). Doek, afm. 88 × 69 cm; gesigneerd en gedateerd r.b.: 'P.F. de la Croix 1758'; met alliantiewapen Du Tour en Bouwens.

Zittend heupstuk met de linkerarm geleund op fluwelen kussen op tafel; zilvergrijze japon, rose halsruche en veertjes in het haar; roosje in de rechterhand (afb. 173). Zie voor echtgenoot nr. 6.

6 *Onno Tamminga baron du Tour* (1719-1779). Doek, afm. 88 × 69 cm; gesigneerd en gedateerd: l.b.: 'P.F. de la Croix 1758'; l.b. wapen Du Tour. Geportretteerde was kolonel van het Korps Ingenieurs. Blauwe uniformrok met rode opslagen over kuras en oranje sjerp (afb. 172). Zie voor echtgenote nr. 5, voor dochter nr. 11.

7 *Pieter Bouwens, heer van Horssen* (1733-1790). Doek, afm. 88 × 69 cm; gesigneerd en gedateerd r.b.: 'P.F. de la Croix'; l.b. wapen Bouwens. Geportretteerde was kolonel der Cavalerie; vanaf 1789 heer van Horssen. Halffiguur in witte uniformrok met blauwe

Afb. 169. Cornelia Elisabeth van der Dussen.

Afb. 170. Pieter Bouwens, heer van Horssen.

Afb. 171. Margaretha Berkhout.

Afb. 172. Onno Tamminga baron du Tour.

Afb. 173. Anna Maria Bouwens.

Afb. 174. Sara Cornelia Jacoba barones du Tour.

Afb. 175. Willem August Sirtema van Grovestins.

Afb. 176. Jacoba Johanna Bouwens.

opslagen, geel vest en oranje sjerp over de schouder (afb. 170). Zie voor echtgenote nr. 8.

8 *Margaretha Berkhout* (overleden na 1807). Doek, afm. 88 × 69 cm; gesigneerd en gedateerd l.b.: ‘'P.F. de la Croix 1758’; l.b. alliantiewapen Bouwens en Berkhout.
Heupstuk, hoofd naar links, aanziend; blauwe japon, halsruche en veertje in het haar; in rechterhand een roosje (afb. 171). Zie voor echtgenoot nr. 7.

9 *Jacoba Johanna Bouwens* (1741-1793). Doek, afm. 88 × 69 cm; gesigneerd en gedateerd: ‘'P.F. de la Croix 1758’; l.b. alliantiewapen Sirtema en Bouwens.
Heupstuk naar links, aanziend, met hondje onder rechterarm en met roosje in linkerhand; lichtblauwe japon, halsruche en veertjes in haar (afb. 176). Zie voor echtgenoot nr. 10.

10 *Willem August Sirtema van Grovestins* (1740-1813). Doek, afm. 88 × 69 cm; gesigneerd en gedateerd r.b.: ‘P.F. de la Croix 1758’; l.b. wapen Sirtema.
Halffiguur naar links, hoofd naar rechts aanziend; met rechter arm op helm leunend; zwarte rok met gouden druivenrankpassementen en rode manchetten over kuras; degengevest in rechterhand. Geportretteerde was Generaal Majoor, Gedeputeerde van Friesland ter Staten-Generaal en gouverneur van Essequebo en Demerary (afb. 175). Zie voor echtgenote nr. 9.

11 *Sara Cornelia Jacoba barones du Tour* (1751-1811). Doek, afm. 88 × 69 cm; gesigneerd en gedateerd: ‘'P.F. de la Croix 1758’; l.b. ruitschild met wapen du Tour. Jong meisje, staande met in de linkerhand een mandje met roosjes; heupstuk in witte japon met blauw halsruche en bloemetjes in het haar (afb. 174). Dochter van de nrs. 5 en 6.

12 a-c *Jhr. Pieter Bouwens, heer van Horssen* (1775-1843). Lid van de Provinciale Staten van Gelderland, burgemeester van Horssen; vanaf 1791 heer van Horssen. Zie voor echtgenote nr. 13.

- a Pastel, afm. ovaal 30,5 × 25 cm; gesigneerd en gedateerd in dorso: 'R. Jelgerhuis no 6730 18 13/8 01'. Staand heupstuk in zwarte rok met blauw gestreept vest, rechterhand in vest gestoken; rechts hoed op tafel met blauw kleed.
- b Pastel, afm. 36,5 × 26 cm; gesigneerd en gedateerd l.o.: 'R. Jelgerhuis 18 28/8 01, no 6783'. Portret ten voeten uit met aan de rechterhand zwart rijpaard; gekleed in blauwe rok, beige broek en wit vest; hoed en zweep in de linkerhand.
- c Potloodtekening, afm. 30,5 × 26 cm; gesigneerd en gedateerd r.o.: 'H. Michaël 1838 fee'. Halffiguur naar rechts, aanziend; rokjas met dubbele rij knopen en grote kraag, vest met openstaande kraag, hoog boord en zwarte das; kort naar voren gekamd haar. Zie voor echtgenote nr. 13.

13 *Maria Jacoba Gerbade* (1784-1852). Potloodtekening, afm. 24,5 × 21,3 cm; gesigneerd en gedateerd r.o.: 'H. Michaël 1838'. Halffiguur recht van voren met gelaat iets naar rechts aanziend; japon met losse kraag vastgestoken met broche; cachemire omslagdoek; kanten muts op gekruld kapsel. Zie voor echtgenoot nr. 12 a-c.

14 a-b *Jhr. Jacobus Gijsbertus Bouwens van Horssen* (1813-1879). Respectievelijk afgebeeld als luitenant en kapitein veldartillerie.

- a Aquarel; afm. 25,5 × 21,2 cm; gesigneerd en gedateerd r.o.: 'H. Michaël 1838'. Halffiguur naar rechts, aanziend; zwart uniform, rood uitgemonsterd met twee gouden epauletten met twee zilveren strepen, gouden knopen; donker hoog opgekamd haar.
- b Doek, 46,5 × 38 cm; niet gesigneerd en ongedateerd. Staand heupstuk naar rechts, aanziend; blauw-zwarte uniformrok met zwart opgeslagen kraag, epauletten en schouderriem (afb. 177). N.B. het portret moet dateren van voor 1847, het jaar waarin zijn echtgenote overlijdt, zie nr. 15.

15 *Elisabeth Louise Juliana Cancell* (1824-1847). Doek afm. 46,5 × 38 cm; niet gesigneerd en ongedateerd, maar gemaakt tussen 1843 en 1847. Staand heupstuk, frontaal aanziend; zwarte japon met kanten kraagje en manchetten; roze linten muts (afb. 178). Zie voor echtgenoot nr. 14b.

16 *Jhr. Hermanus Gerbade Bouwens van Horssen* (1817-1873) - toeschrijving onzeker. Potloodtekening, afm. 21,5 × 18 cm; gesigneerd en gedateerd: 'H. Michaël 1838 fec'. Halffiguur naar rechts, iets naar links aanziend, met rechterhand in jas gestoken; uniform met schouderrollen en chevron op mouw. Geportretteerde is de zoon van de nrs. 12 en 13 en een broer van nr. 14.

17 *Groepsportret familie Cancell*, waarop afgebeeld Karel Frederik Cancell (1768-1836) en Adriana Forré (1794-1853) met hun dochtertje Elisabeth Louise Juliana Cancell (1824-1847); laatstgenoemde (hierboven vermeld als nr. 15)

huwde in 1843 Jhr. Jacobus Gijsbertus Bouwens van Horssen (nr. 14). Miniatuur op ivoor, afm. diameter 7,8 cm; niet gesigneerd, gedateerd circa 1829-1830.

Afb. 177. Jhr. Jacobus Gijsbertus Bouwens van Horssen, anoniem schilder, kort voor 1847 (opn. 1974).

Afb. 178. Elisabeth Louise Juliana Cancell, pendant van afb. 177.

Afb. 179. Zelksestraat nr. 8. Boerderij ‘De Laan’ (opn. 1976).

Boerderijen

Horssen bezit een aantal boerderijconcentraties die de aandacht verdienen vanwege hun situering en onderlinge groepering. Ook al is er in detail veel aan gewijzigd en verminkt, toch leveren de boerderijen met hun schuurcomplexen nog een zeer wezenlijke bijdrage tot het historische landschapsbeeld. De belangrijkste groepen vindt men in het gebied tussen de oude kerk en het landgoed van het Huis Horssen aan de Zelksestraat en de Pannekoeksestraat (afb. 180). Het is een gebied van grote waarde. In de Molenhoek staat aan het begin van de Molenstraat de tweede interessante groep, de nrs. 1, 3 en 5, waarvan een gedeelte zwaar verpauperd is. Een veel betere indruk maakt het pand Molenweg 23 en de nabijgelegen boerderij Kloosterweg nr. 5. Als derde concentratie zij gewezen op de boerderijen aan de Roedensestraat, met name nr. 10.

Voor al deze huizen geldt dat ze een min of meer gaaf bewaard exterieur bezitten

Afb. 180. Detail uit recente kadastrale kaart met de boerderijen aan Pannekoeksestraat, Kerkpad en Zelksestraat.

voorzover zulks het woongedeelte betreft; het bedrijfsgedeelte heeft veelal onvermijdelijke wijzigingen ondergaan.

In de meer verdichte kern van het dorp, grotendeels gevormd door de Rijdt, is nauwelijks gave oude bebouwing bewaard gebleven. Alleen nr. 30 heeft nog een klein aardig dwarshuis. Andere, belangrijker panden zijn dusdanig aangepakt, dat hun historische substantie tot een minimum is teruggebracht.

+ Kerkstraat nr. 10. Westelijk aan de voet van de middeleeuwse dorpstoren gelegen boerderij met zes traveeën breed dwarshuis onder met pannen gedekt zadeldak (afb. 181). In de voorgevel zesruits schuifvensters met luiken. Het pand heeft dienst gedaan als schoolhuis, en staat als zodanig aangegeven op het kadastrale minuutplan. *+Kerkstraat*

+ Kloosterweg nr. 5. Boerderij van het hallehuistype met een naar rechts uitgebouwd voorhuis met zijtopgevel, gelegen tegenover de Houting, XVIII. In de voorgevel twee zesruits schuifvensters rechts van de toegangsdeur; links daarvan een negenruits venster en een kleiner raam; op de zolderverdieping een vierruits venster en een luik. Het voorhuis heeft een gepleisterde zijtopgevel met schoorsteen en anker en is gedekt met riet. Het bedrijfsgedeelte onder afgewolfd zadeldak met riet en pannen. Rechts van het huis een klein bijgebouw. *+Kloosterweg*

+ Lindeboomstraat nr. 4. Klein T-huis, 'Het Goch', nabij de oude kerk en het voormalige schoolhuis, XVIII. Mede vanwege de ligging van belang. *+Lindeboomstraat*

+ Pannekoeksestraat nr. 13. Hallehuisboerderij met dwars voorhuis tussen zijtopgevels, XVIII. Vier traveeën breed voorhuis, oorspronkelijk met zesruits vensters, thans deels gewijzigd, en vierruits vensters in de voorgevel. Deur met platstukken en eenvoudige kroonlijst (afb. 183). Op het erf een vrijstaande schuur en een half open wagenloods met tasruimte. De boerderij is fraai gelegen aan de noordrand van de oudste dorpsakker. *+Pannekoeksestraat*

Afb. 181. Kerkstraat nr. 10. Het voormalig 'schoolhuis' (opn. 1976).

Afb. 182. Overzicht vanaf het Kerkpad naar de boerderijen die met hun bedrijfsgedeelten naar de Zelksestraat zijn gericht, v.l.n.r. de nrs. 8, 10 en 12 (opn. 1976).

*Roedensestraat

+ Roedensestraat nr. 10. T-boerderij met gaaf bewaard voorhuis onder met riet gedekt schilddak en bedrijfsgedeelte onder afgewolfd zadeldak met riet- en pannendekking, XVIII-XIX. Vier traveeën breed voorhuis met zesruits schuifvensters en twee kleine zolderramen.

Vermeldenswaard zijn ook nog Roedensestraat nr. 7 op L-vormige plattegrond en nr. 9 onder afgewolfd zadeldak.

*Zelksestraat

+ De boerderijen aan de Zelksestraat staan deels met hun front naar het Kerkpad gericht. Dankzij het feit, dat de kartograaf van het kadastraal minuutplan nogal wat boerderijen huisnamen heeft opgetekend, zijn verschillende huizen nog met een thans vergeten naam aan te duiden. De Zelksestraat is genoemd naar het ingedijkte moerasgebied De Zelk. De hierna vermelde boerderijen staan aan de rand van de oudste dorpsakker en

Afb. 183. Pannekoeksestraat nr. 13 (opn. 1976).

Afb. 184. De boerderijgroep van afb. 182 gezien vanaf de Zelksestraat, v.l.n.r. respectievelijk de nrs. 12, 10 en 8 (opn. 1976).

de Zelksestraat vormt feitelijk de grens met het ontgonnen gebied van De Zelk (afb. 182 en 184).

Zelksestraat nr. 2. Boerderij ‘Het Houten Wames’, gelegen op de hoek van Zelksestraat en Kerkpad, in haar huidige vorm XIX A. Statige boerderij met gepleisterde voorgevel onder afgewolfd zadeldak. In het voorhuis beganegronds T-vensters met luiken aan weerszijden van de toegangsdeur; op de verdieping twee zesruits schuiframen en een zeshoekig venstertje in de top. Geheel met riet gedekte kap.

Zelksestraat nr. 6. Boerderij ‘De Laan’, een klein bedrijf van het middenlangsdeeltype onder afgewolfd zadeldak, XVIII (afb. 179). Witgepleisterde voorgevel met respectievelijk een zesruits venster rechts van de toegangsdeur in de middenbeuk, en in de opgewipte rechterzijbeuk; kleine vensters in de linkerzijbeuk en voor de zolderverdieping.

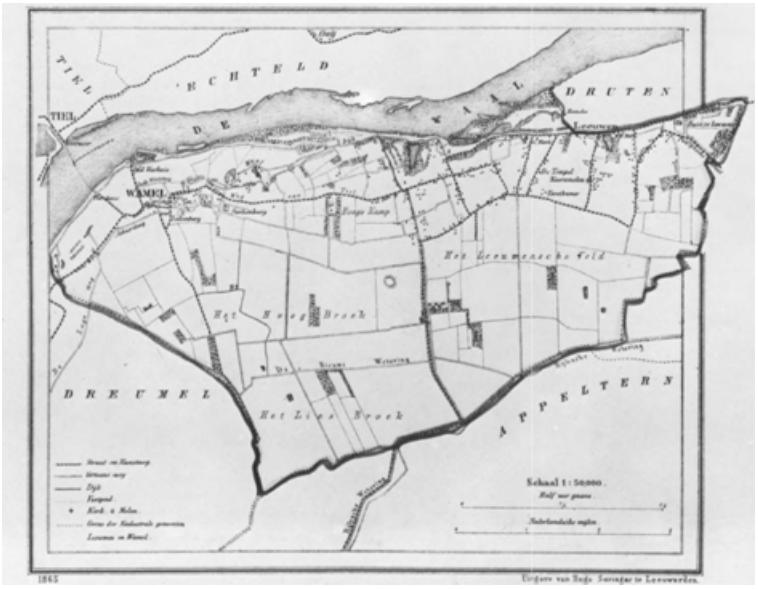
Schilderachtig gelegen met de voorgevel op ruime afstand van het Kerkpad, helaas met weinig historisch besef hersteld en van een commercieel gerichte erfbeplanting voorzien in de jaren '80.

Zelksestraat nr. 8. Boerderij ‘De Vogelvanger’, onder afgewolfd zadeldak met riet en pannen, in oorsprong XVIII maar in XIX en XX gemoderniseerd (afb. 182 links). In het middenbeuksgedeelte van de voorgevel de toegangsdeur en een groot zesruits schuifvenster; in de zijbeuken kleinere exemplaren; voor de zolderverdieping twee kleine vensters. Bedrijfsgedeelte met sterk gewijzigde deeldeuren en vensterpartijen. De boerderij ligt met de rechterzijgevel aan het naar het zuiden omknikkende Kerkpad; het bedrijfsgedeelte is naar de Zelksestraat gericht.

Zelksestraat nr. 10. Hallehuisboerderij met naar links uitgebouwd voorhuis onder met riet gedekt schilddak (afb. 182). Asymmetrische gevelindeling: voorhuis met verdieping over drie traveeën en aansluitende rechterzijbeuk. Bedrijfsgedeelte met door riet en pannen gedekt afgewolfd zadeldak en gewijzigde gevelindeling. Rechts van het huis op de grens met nr. 12 vrijstaande schuur met bakstenen achter- en zijgevel en houten ingangsgevel.

Zelksestraat nr. 12. T-boerderij met voorhuis tussen zijtopgevels en met riet gedekt zadeldak, XVIII-XIX. In de beganegronds vier traveeën brede voorgevel zesruits vensters met luiken, waarboven tweeruits zoldervensters. Bedrijfsgedeelte onder afgewolfd zadeldak met riet en pannen gedekt. Daarachter op het erf een vrijstaande

stenen schuur onder afgewolfd met riet gedekt zadeldak, maar met verstoorde gevelindeling. Het complex ligt op de hoek van de Zelksestraat en de Broekweg nabij het toegangshek van het landgoed Huis Horssen (afb. 184).

Afb. 185. Kaart van de gemeente Wamel met de kadastrale gemeenten Wamel en Leeuwen uit Kuypers Gemeente-atlas, 1865.

Boven-Leeuwen
gemeente Wamel

Historisch-geografische schets

Het feit dat Boven- en Beneden-Leeuwen zich tot zeer zelfstandige dorpskernen hebben ontwikkeld versluiert hun oorsprong als 'ongedeeld' dorp en kerspel Leeuwen. Historisch gezien zou het juister zijn om over Leeuwen Boveneind en Benedeneind te spreken. Het Waaldorp Leeuwen bestaat uit een tamelijk brede oeverwal, aan de noordzijde begrensd door een in breedte afnemend uiterwaardengebied en aan de zuidzijde uitlopend in de ontgonnen komgronden die worden begrensd door de Rijkse en Leeuwense Wetering (afb. 185 en 186).

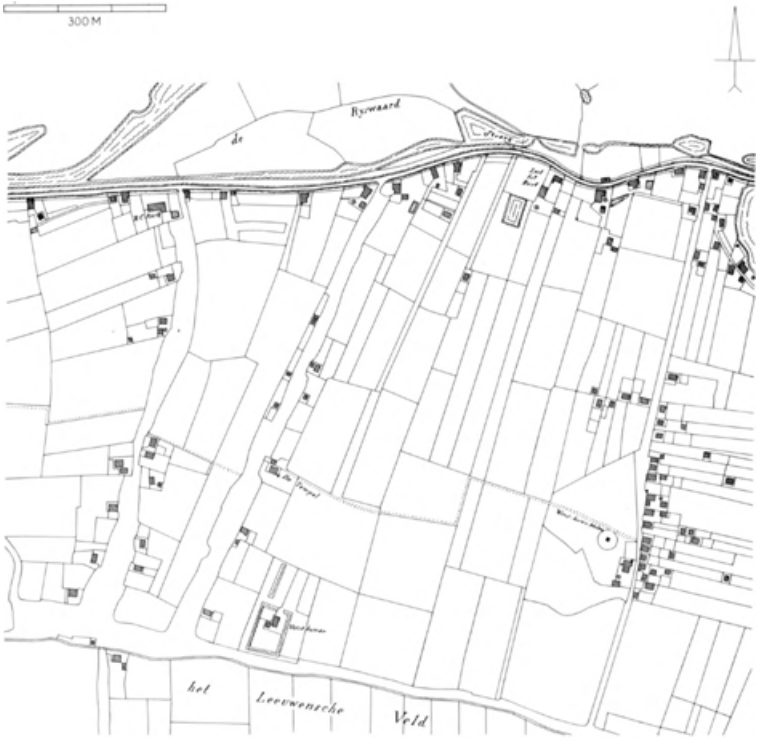
De oudste kern waaruit de beide dorpsdelen zich tenslotte hebben kunnen ontwikkelen moet waarschijnlijk worden gezocht in het gebied langs de Koningstraat tussen de Waterstraat en de Molenstraat, waar huizen als De Tempel, de Vorstkamer en nabij de Molenberg het huis Leeuwenberg hebben gestaan. Van de juiste standplaats van de middeleeuwse kerk is niets met zekerheid bekend; zij wordt geacht bij een dijkdoorbraak te zijn verzwolgen en de traditie wil, dat zij heeft gestaan ter plaatse van het grote wiel ten westen van de huidige Hervormde kerk. Feit is, dat de dorpsbebouwing voornamelijk staat op 10de-eeuwse oeverwalgronden met daarin een duidelijk doorbraakgat in de vorm van de Waterstraat. Op het kadastraal minuutplan komt een en ander nog goed uit, hetgeen in het huidige kaartbeeld niet meer overkomt. De verkaveling van het dorpsgebied aan het Boveneind sluit verder aan op een aantal oude verbindingswegen zoals de Koningsweg en Houtsestraat met Puiflijk en de Heersweg (deels Waalbandijk) met Druten. Het Huis te Leeuwen nam in dit geheel een zeer strategische positie in, dicht bij het punt waar de wegen naar het veer over de Waal tezamen kwamen. De machtige positie van de heren van Leeuwen heeft ook een positieve bijdrage geleverd aan de ontginning van de komgronden. Dat de ontginning vanuit het dorp geschiedde, blijkt in ieder geval duidelijk uit het verkavelingspatroon en de parallel aan elkaar noord-zuid lopende straten: de Molenstraat, de Florastraat en de Kampsestraat. Pas aan het eind van de 19de eeuw is de scheiding tussen Boven- en Beneden-Leeuwen daadwerkelijk doorgevoerd, waarbij de bouw van een nieuwe kerk in Beneden-Leeuwen een beslissende rol heeft gespeeld. Tot 1898 vormde de R.K. kerk aan de Waalbandijk, hoek Waterstraat de bindende factor voor beide dorpsdelen. Toen Beneden-Leeuwen een zelfstandige parochie werd veranderde de situatie drastisch, hetgeen ertoe heeft geleid om in 1916, na een brand in de oude kerk, ook in Boven-Leeuwen aan de Molenstraat een nieuw gebouw te stichten, het cohesiepunt voor het Boveneind.

Hervormde kerk

De Hervormde kerk aan de Waalbandijk, benedendijks, ten oosten van de grote waai bij de Molenstraat, is een in 1756-1757 gerealiseerde, kleine achthoekige centraalbouw met een later toegevoegde consistoriekamer. Het gebouw is eigendom van de Hervormde gemeente Leeuwen-Puiflijk, die deel uitmaakt van de kringgemeente Maas en Waal.

Bronnen

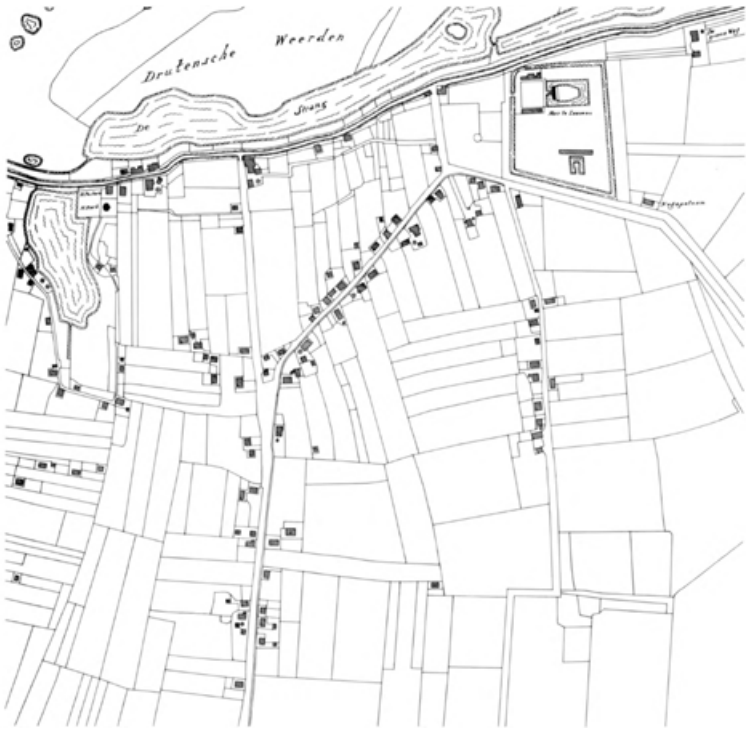
- Literatuur. Van der Aa VII (1846), blz. 154; Voorlopige Lijst 1917, blz. 199; M.D.

Afb. 186. Het dorpsgebied van Boven-Leeuwen vanaf de Waterstraat (links) tot de grens met Druten ten oosten van het Huis te Leeuwen (rechts) volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

Ozinga, De Protestantse Kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Franschen tijd, Amsterdam 1929, blz. 138; Bloys van Treslong Prins 1917/18, blz. 132; Kerstens 1972, afb. 37.

- Archivalia. Kerkarchief van de Hervormde gemeenten te Leeuwen, in het R.A.G., Arnhem. Het bevat de archieven van de kerkeraad, 1772-1967; de diakonie, 1693-1961 en de kerkvoogdij (1689), 1753-1972, met inventaris.
- Opmetingstekeningen.
    1 Plattegrond en opstand bij bouwbestek van 1842.
    2 Een blauwdruk van een plan voor herstel van de kap in 1893 door G.J. de Groot, beide in het kerkarchief.
    3 Opmetingstekening, schaal 1:100, 2 bladen, met plattegronden, aanzichten en doorsneden, door A. van der Kloot, Nijmegen, 1958, lichtdruk in collectie R.D.M.Z.
    4 Opmeting van gevels, plattegrond en doorsnede, schaal 1:100, door H. Korswagen, Driebergen, oktober 1961, collectie R.D.M.Z., calque nr. 4 Restauratieplan, schaal 1:100, door H. Korswagen, november 1961, collectie R.D.M.Z., calques.

Geschiedenis

Na de Hervorming maakten de protestanten gebruik van de middeleeuwse St.-Aldegundiskerk, die echter bij een dijkdoorbraak in 1706 verloren ging. Deze kerk zou hebben gestaan ter plaatse van de grote waai bij de huidige kerk. Volgens een aantekening in het archief van de Classis Nijmegen uit 1680 had ‘de Vrouwe van Leeuwen geruymen tijd herwaerts een plaats op haar kasteel aan de Gereformeerden gegeven om hun godsdienst te oefenen’. Waarschijnlijk stelde Johanna Adelheyt van Flodroff, de echtgenote van Zweder van Boetzelaar, een van de bouwhuizen aan het voorplein ter beschikking (zie blz. 172). Omdat Leeuwen met Puiflijk een gecombineerde gemeente vormde, had men ook nog de beschikking over de oude kerk van Puiflijk (zie blz. 97).

In 1753 heeft de kerkeraad van de combinatie Puiflijk en Leeuwen een verzoek gericht tot de Staten van Gelre om een collecte te mogen organiseren voor de bouw van een eigen kerk: ‘De kerk of schuur tot het huys te Leeuwen behorende, is zodanig vervallen en vervalt nog dagelijks, dat tegenwoordig de godsdienst bij regenachtig weder niet

Afb. 187. De Hervormde kerk aan de Waalbandijk volgens het kadastraal minuutplan.

Afb. 188. Panorama van de Waalbandijk bij de Hervormde kerk gezien in oostelijke richting (opn. 1976).

meer in 't drooge kan verrigt worden'. De collecte werd toegestaan, waarna nog in datzelfde jaar de predikant C. van Coeverden en de koster G. van Riemsdyk het land in trokken - met name naar Holland en Zeeland - om gelden voor de bouw te verzamelen. Beide heren brachten een bedrag van 2535 gulden en 14 stuivers bijeen. Hierbij waren vrij aanzienlijke bedragen van het Ambt van Maas en Waal, maar ook van de ambtman, graaf van Byland, persoonlijk; tussen de ontvangsten staat o.m. genoteerd op 23 oktober 1757: 'Van de Kerk te Broek in Waterland gecollecteerd 50 gl; daar van op reys verteerd 7 gl 12 st: dus 42-8-0' en 'Van den Heer Maas te Amsterdam, dat door zijn Ed: gecollecteerd was 125-2-0'. Ook oude klokkespijs leverde nog 241-13-0 op. Bovendien kocht het kapittel van Xanten de verplichting af om een gedeelte van het kerkgebouw te onderhouden nu er een nieuwbouw werd gerealiseerd. Op 11 mei 1753 kocht de koster-schoolmeester G. van Riemsdijk van Jan Janssen Bakker en Derske Hendriks Gubbels voor 40 gl. 'een paske onlant binnen den Queldam en aan den Zuydenkant van den Hoff bij het custerijenhuijs gelegen in Leeuwen....' Een memorie (uit ca. 1816) in het kerkarchief vermeldt de aankoop van twee stukjes onland in 1750, 'waarvan het eene met het daaropstaande huis is ingerigt voor een Costers woning - het andere voor de opbouw eener te Leeuwen te stichten Kerk, welke ook later (in 1753) aldaar is gebouwd en den 1. Januarij 1758 door Ds van Coeverden is ingewijd. Uit de "Rekeninge van ontvangst en uitgaave der nieuwe geboude kerk te Leeuwen, zoverre G. van Riemsdijk aangaat. 1753-12 oktober begonnen-1758" blijkt dat de eigenlijke bouw na wat voorbereidende werkzaamheden in 1753 pas echt van start gaat in maart 1756 en blijkens de afrekening in november van dat jaar vrijwel voltooid is. De eindafrekening sluit met een bedrag van *f* 3557-11-8. De 'nieuwe koepelkerk' was in 1820 aan een flinke herstelbeurt toe. Uit de in het kerkarchief bewaarde stukken blijkt dat het gebouw in 1842, 1863, 1893 en 1916 grondig is gerepareerd. In 1842 betroffen de uitgaven voornamelijk herstel

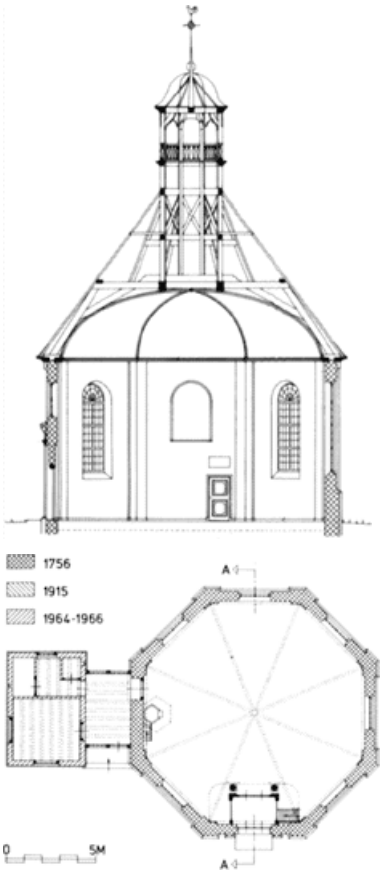
Afb. 189. De Hervormde kerk gezien naar de ingangsgevel aan de voet van de Waalbandijk voor de restauratie waarbij de spits werd veranderd in een koepeltorentje (opn. 1957).

van dak en torentje na stormschade.

Over de herstelling van 1863 vindt men gegevens in het notulenboek van kerkvoogden en notabelen. Tijdens de vergadering van 19 juli 1862 werd in aanwezigheid van architect Gradussen uit Winssen overlegd hoe het bestek en tekening zouden worden ingericht. Men besloot de grondslag met een halve Ned. el te verhogen en de vensters van onder iets in te korten. Op 16 april 1863 werd het werk aanbesteed, dat volgens het bestek o.m. behelsde: 'het vernieuwen en herstellen van gebint, kap, dakwerk toren, plafond, het plaatsen van glazen ramen, enz.' Het werk werd gegund aan Antonius Genissen, timmerman te Tiel, en diens medestander Gradus van Hellemond uit Wamel voor *f* 826, -. Gradussen leverde zelf het materiaal. De torenkoepel werd vervangen door een spitsje. De gietijzeren vensters werden in Keppel gegoten, waar ook een ijzeren torenbalustrade werd besteld. Ook het interieur werd opgeknapt.

De kap en het klokkespitsje waren in 1893-94 opnieuw aan herstel toe, dat werd uitgevoerd naar plannen van de bouwkundige G.J. de Groot uit St. Anna bij Nijmegen. In 1915 werd door A. Jonker uit Tiel (later Dordrecht) ter vervanging van een ouder berghok tegen de kerk een kleedkamer met berging gebouwd. De consistoriekamer was opgenomen in de achterbouw van de naast de kerk staande pastorie.

In de periode september 1944 tot begin 1945 heeft de kerk door gevechtshandelingen ernstige schade opgelopen. Van 1964-1966 is de kerk volledig gerestaureerd door

Afb. 190. Opmetingstekening van de kerkplattegrond en doorsnede met zicht naar het oosten.

Afb. 191. Het interieur met preekstoel, dooptuin en gesloten bankenblokken voor de restauratie van 1964-1966 (opn. 1957).

Afb. 192. Het interieur na restauratie o.l.v. architect H. Korswagen (opn. 1976).

architect H. Korswagen, die voortbouwde op de vroegere plannen van ir. A. van der Kloot. Bij deze restauratie is de kap vernieuwd en het spitsje door het koepeltje vervangen. De gietijzeren vensterharnassen zijn door houten vervangen. In plaats van de kleedkamer uit 1915 is aan de oostzijde een nieuwe, verdiepingloze ruimte gebouwd van oud materiaal. Inwendig werd het vaste bankenplan (afb. 191 en 195) vervangen door stoelen en een nieuwe orgelgalerij boven het toegangsportaal aangebracht (afb. 192).

+Kerkgebouw Materiaal

+ De kerk is opgetrokken in baksteen, formaat 21 × 10,5/11 × 4 cm, 10 lagen 51 cm, met toepassing van gefreinde hardstenen platen en banden.

+Plattegrond

+ De plattegrond bestaat uit een gelijkzijdige achthoek met de ingang aan de noordzijde naar de Waalbandijk gericht. De hoeken worden zowel in- als uitwendig versterkt door halfsteens uitspringende pilasters. De kansel staat opgesteld tegen de oostwand.

Uitwendig sluit aan deze zijde een bijruimte aan (afb. 190).

Afb. 193. Hervormde kerk. Kansellezenaar, geel koper, 17de eeuw (opn. 1976).

Afb. 194. Hervormde kerk. Preekstoel en doophek uit 1756, met lezenaars en zandloperhouder (opn. 1976).

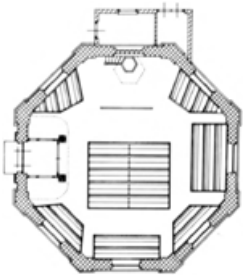
+Kerk uitwendig

+ De gevels van deze kleine centraalbouw zijn geheel vlak opgemetseld behoudens de hoekpilasters en het circa 2 m hoge, rondom lopende plint. De ruimte wordt verlicht door zes grote ronde boogvensters en een kleiner boogvenster boven de ingang. De dubbele deur wordt omlijst door een geheel in baksteen uitgevoerd pilasterpaar met een geprofileerd hoofdgestel. De oostmuur bezit geen venster, maar een blinde nis in verband met de plaats van de preekstoel.

De dakpartij bestaat uit acht gelijke, met grijze, rechtsdekkende oud-hollandse pannen belegde, trapeziumvormige schilden, waarboven een open klokketorentje verrijst. Het torentje heeft bij de door H. Korswagen uitgevoerde restauratie weer de oorspronkelijke balustrades en klokvormige helm gekregen in plaats van de even ingesnoerde spits (afb. 189 en 190). Tegen de oostzijde sluit de vernieuwde aanbouw uit 1966 aan.

+Kerk inwendig

+ De kerk is inwendig wit gepleisterd en heeft evenals buiten het geval is even naar voren springende muurdammen (afb. 191). De vloer is belegd met plavuizen. De zoldering bestaat uit een wat gedrukte houten koepel van acht segmenten, samengesteld uit

Afb. 195. Plattegrondtekening met het bankenplan voor de restauratie naar opmeting van architect H. Korswagen.

tegen de schenkels van de kapconstructie getimmerde lamellen. De lijst onder de koepelsegmenten is bij de restauratie wat forser uitgevoerd dan voordien het geval was en is van gemarmerd hout. De kapvoet is bij de restauratie versterkt met een betonnen ringbalk. Oorspronkelijk was de kap toegankelijk via een boven de orgelgalerij naar beneden hangende hoekzak in het tot 1964 gestucte koepelgewelf. Deze constructie is bij de restauratie niet gehandhaafd, maar van buiten af via een dakkapel in het oostelijk dakschild is de kap toegankelijk gemaakt.

Voor de restauratie bezat de kerk een vast bankenplan (afb. 195). Dit is verwijderd en vervangen door losse stoelen. Het portaal met het erboven liggende orgelbalkon is gehandhaafd, behoudens de wanden en deuren die een quasi 18de-eeuwse paneelindeling kregen. Door het geheel te marmeren en aan het orgel een frontomlijsting te geven, is getracht het vermeende 18de-eeuwse aanzien zo goed mogelijk te benaderen. Op die gronden werd ook de deurpartij naast de preekstoel in de oostwand vervangen door een nieuw exemplaar met een oudere vorm.

+ De kapconstructie bestaat uit vier spanten die elkaar paarsgewijze loodrecht kruisen. Op de snijpunten liggen sloffen, waarop de acht stijlen van het klokketorentje staan, die door middel van andreaskruizen en enig regelwerk zijn versterkt. *+Kapconstructie*

+ De kerk is in het bezit van de navolgende inventarisstukken. *+Inventaris*

+ Preekstoel (afb. 194). Eikehout, bruin gebeitst; uit bouwtijd van de kerk, geplaatst in 1756. Zeskantige kuip met panelen en rocaille-achtige, gesneden hoekversieringen op een kelkvormig uitlopende poot; oorspronkelijke trap, ruggeschot en zeszijdig klankbord met brede lambrequin-stroken onder de geprofileerde kroonlijst. Tegen de voorzijde van het klankbord het gehelmde wapen Van Balveren, waaronder op een gesneden banderol de naam van de schenker: 'W. VAN BALVEREN/WALT.GRAVE.ETC.' N.B. Walraven van Balveren (1716-1775) was o.m. ambtman, richter en dijkgraaf van Maas en Waal en waltgraaf van het Nederrijkswoud. De maker van de preekstoel is niet bekend. In de afrekening komt op 30 november 1756 alleen de post voor het plaatsen voor: 'aan de soon van den baas dien den Predikstoel gemaakt & geset heeft tot eenen fooij gegeven... 1-2-0'. Stilistische overeenkomsten met het doophek maken het waarschijnlijk, dat het werk door een Nijmeegse meester-timmerman is gemaakt. *+Preekstoel*

+ Doophek (afb. 194). Eikehout, gebeitst; hoogte 115 cm; Nijmeegs werk; 1756. Het doophek is samengesteld uit een reeks van negen gelijkvormige panelen tussen van spiegels voorziene stijlen onder een geprofileerde bovenregel. De reeks omsluit een rechthoekige ruimte met afgeschuinde hoeken (2-1-3-1-2) die tevens de deuren vormen en door een extra stijl wat breder zijn. De tussenschotten hebben rechthoekige panelen met ingesnoerde segmentboog in de vorm van een opgelegd profiel. N.B. Volgens de kerkrekening van 30 november 1756 is het meubel vanuit Nijmegen aangevoerd: 'aan paspoort en karvragt van het doophekken te Nijmegen bet: *f* 2-12-0'. *+Doophek*

+ Het orgel is een 19de-eeuws instrument, geplaatst op een door twee kolommen gedragen orgelbalkon boven het toegangsportaal. *+Orgel*

+ Lezenaar (afb. 193), met draaibare arm aan en blad op een ijzeren pin aan de kanselkuip gemonteerd. Afmeting blad 44,3 × 29,2 cm, lengte arm 43,5 cm; geel koper; XVII. Ajour bewerkt blad met boommotief tussen florale voluten; S-vormige arm met bladmotieven met kogelscharnier voor het lessenaarsblad en twee ogen voor het duimscharnier. *+Lezenaar*

+ Zandloperhouder (afb. 194), met draaibare arm aan de preekstoel bevestigd. Hoogte houder 11cm, lengte arm 28 cm; geel koper; XVII d. Voluutvormige arm met twee ogen voor duimscharnier, waarop de houder bestaande uit twee ringen met vier balustertjes. *+Zandloperhouder*

+ Voorzangerslezenaar (afb. 194), met draaibare arm aan het doophek gemonteerd. Afmeting blad 46 × 32 cm, lengte arm 43,5 cm; geel koper; XVIII B. Zwaar omlijst *+Voorzangerslezenaar*

lessenaarsblad met in ajour een achtpuntige omcirkelde ster geflankeerd door gestileerd rankwerk; voluutvormige arm met twee ogen voor het duimscharnier.

+ Avondmaalsbeker (afb. 197). Hoogte 16,6 cm, diameter voet 8 cm en mond 11,1 cm; zilver; merken: stadsmerk Nijmegen? (dubbele adelaar), dekenaatsletter F (= 1622), meesterteken: drie klaverblaadjes 2-1 in schild (= Willem Lesier, Nijmegen XVII a of Tiels meester?); onder de bodem: .P.H. Boven de voetring een filetrandje. Op het lichaam een gegraveerde versiering van door bloemen en dieren omspeeld bandwerk, waartussen drie medaillons met voorstellingen uit het Oude Testament: Kaïn en Abel, Abraham offert Izaak en Susanna met de Ouderlingen. Aan de cartouches hangen een kever, een kreeft en een vis. *+Avondmaalsbeker*

- Literatuur. Catalogus Arnhem 1955 (Gelders Zilver), blz. 19 (nr. 16) zie aldaar ook blz. 109 (nr. 98) en 118 (nr. 170); J. Frederiks, Dutch Silver, III, Den Haag 1960, blz. 46 en pl. 138.

+ Twee schaaltjes. Doorsnede 21 cm (vierkant); zilver; merken: gekroonde staande leeuw, letter Y (= 1781) of × (= 1780), meesterteken I.S. Inscriptie op de onderrand: ‘Gerrit Van *+Schaaltjes*

Riemsdijk/Geeft dit tot present/Aan de Kerk van Leeuwen/1781'. Schaal met oplopende rand met ondulerende hoeken; rocaillemotieven zijn op de rand aangebracht.

N.B. Gerrit van Riemsdijk was in 1735 als opvolger van zijn vader Remmer van Riemsdijk koster-schoolmeester in Boven-Leeuwen geworden en bekleedde die functie tot 19 februari 1783. Het gaat duidelijk om een afscheidsgeschenk aan de kerk gedaan na een 48-jarig dienstverband (zie ook blz. 152 en hieronder s.v. gedenksteen).

+ Avondmaalsblad. Afmeting 33,5 × 24,3 cm; tin; merken: gezaagde kroon op letter X, viermerk F.V.D.B. (= Francis van den Bagaert, Den Bosch, ca. 1800), lopende engel, klimmende leeuw en naar onder wijzende pijl. Blad op pootjes. *+Schotel*

+ Kerkekist. In het gangetje tussen kerk en aanbouw staat de kerkekist waarin vroeger de archiefbescheiden werden bewaard. *+Archiefkist*

+ In de zuidmuur is een gedenksteen (afb. 196) aangebracht, hardsteen, formaat 123 × 89 cm, waarop in hoogreliëf twee gekroonde wapens met daaronder de namen op een banderol. Links het door twee leeuwen als tenanten gehouden, met drie franse lelies beladen wapen van Van Coeverden en rechts een schild met dubbele adelaar voor Van Riemsdijk. De inscriptie loopt in het vlak onder de banderollen door en luidt derhalve in zijn geheel: 'C. VAN COEVERDEN EN G. VAN RIEMSDYK/HEBBEN DE PENNINGEN/TOT OPBOUW VAN DEESE/KERK VERSAMELT IN DEN/YAARE 1753'. *+Gedenksteen*

N.B. Cornelis van Coeverden was predikant en in 1752 als proponent naar Leeuwen beroepen, waar hij aanvankelijk dienst deed als adjunct; in 1779 deed hij afstand van zijn dienst. Samen met koster-schoolmeester Gerrit van Riemsdijk, in functie van 1735-1783, nam hij het initiatief tot bouw van de kerk, waarvoor beiden naar heinde en ver collectereizen ondernamen.

+ In de toren hangt een moderne klok, die een klok uit 1756 van de gieter Alexius Petit vervangt, welke 31 december 1942 op last van de Rüstungsinspektion uit de dakruiter werd gehaald. Deze klok die 410 kg woog, droeg het opschrift: 'Alexius Petit me fudit'. *+Luidklok*

In de kerkrekening van 1756 komen verschillende posten voor aangaande het gieten van een nieuwe klok. Verder blijkt dat men een oude klok, waarschijnlijk uit de in 1706 ten onder gegane Aldegundiskerk, heeft laten versmelten, hetgeen blijkt uit de volgende posten op de staat van uitgaven in 1756: 'aan Herbert Ryken voor vragt van het klokke spijs na Amsterdam.'. 2-8-0'; 'van het klokke spijs na Druuten... 0-12-0'. Onder inkomsten staat vermeld: 'voor het oude klokke Spijs ontvangen... 241-13-0'.

Ook naar Petit in Someren wordt spijs geleverd, wat de lage kostprijs ad 24-17-0 verklaart, waarvoor hij (uit voorraad?) een nieuwe klok leverde.

Rooms-Katholieke kerk

Afb. 196. Hervormde kerk. Gedenksteen met de wapens van Ds. C. van Coeverden en koster-schoolmeester G. van Riemsdyk (opn. 1976).

Aan de Molenstraat, hoek Pastoor Schoenmakersstraat, staat de aan St. Willibrord toegewijde R.K. parochiekerk, gebouwd in 1916-1917 naar ontwerp van architect W. te Riele Gzn. in een laat-neogotische stijl (afb. 199-204).

Bronnen

- Literatuur. Van der Aa VII (1846), blz. 156; Schutjes IV (1873), blz. 688-690; Kalf 1906, blz. 400; De R.K. Kerk te Leeuwen, in: De Bouwwereld 1922, blz. 59; Wilkes 1937, blz. 2, 6, 10, 19, 576; Stüwer 1938, blz. 136-137, 179, 192; Oediger 1940, blz. 45 (nr. 74); Kerstens 1972, afb. 3, 13, 17, 21; Tweestromenland nr. 17 (1973), blz. 11,35; Ten Boom 1974-75, blz. 134; H. van Helvoort, De kerk H. Willibrordus te Boven-Leeuwen, Gem. Wamel, typescript 1979.
- Archivalia. Registrum memoriale Parochiae S. Willibrordi de Leeuwen, twee boeken over de periode 1851-1871 en 1871-heden, aanwezig in het parochiearchief; Bestek uit 1916, alsmede enige blauwdrukken van tekeningen en ontwerpschetsen betreffende kerk en pastorie, N.D.B. Amsterdam, archief G. en W. te Riele (nr. 74, corr. 37).
- Ontwerptekeningen.
    1 Blauwdruk, schaal 1:200, met plattegrond en gevelaanzichten, geannoteerd ‘Gewijzigde Gevels en Priesterkoor op plan A’, aanwezig in de collectie van

Afb. 197. Hervormde kerk. Avondmaalsbeker, mogelijk Willem Lesier, Nijmegen, 1622 (opn. 1976).

het Diocesaan Bouwbureau, Den Bosch. Gezien de aantekening zou er een onbekend vroeger ontwerp zijn geweest.

2 Twee blauwdrukken met varianten, in bovengenoemde collectie.

en

3

4 Een zestal bladen met een weergave van de kerk in 1921, schaal 1:100, plattegrond, gevels, lengte- en dwarsdoorsnede, aanwezig in het archief van architectenbureau Van Halteren-Ir. van Roggen, Den Bosch.

Geschiedenis

Van de middeleeuwse parochiekerk van Leeuwen (Boven- èn Beneden-Leeuwen) is zeer weinig bekend. Zij was toegewijd aan de H. Aldegundis, een heilige abdis die leefde in de 8ste eeuw, maar pas in 1161 heilig is verklaard. Haar cultus is in het rivierengebied vooral vanuit Emmerik verspreid. In 1225 werd het Xantense kapittel door de Keulse bisschop Heinrich 11 bevestigd in het bezit van de kerk, die waarschijnlijk een 12de-eeuwse stichting is. Leeuwen was reeds in 1308 bij het Xantens kapittel ingelijfd en de proost bezat vanouds het begevingsrecht. Vermeld worden een O.L. Vrouwe-altaar en vicarieën ter ere van de H. Nicolaas en de H. Antonius Abt.

De kerk is mogelijk gebouwd op grondgebied dat toebehoorde aan het huis Leeuwen op den Berg (zie blz. 173). Volgens de overlevering zou de kerk gestaan hebben op de plaats van de grote waai bij de Hervormde kerk, totdat zij het slachtoffer werd van een dijkdoorbraak. Dat zij in de waai zou zijn verzwolgen, is op zijn minst twijfelachtig, aangezien men in 1753 bij de bouw van de Hervormde koepelkerk aan de dijk nog over de middeleeuwse klok blijkt te beschikken. In elk geval is het oude gebouw door het watergeweld onbruikbaar geworden. De kerk behoorde sinds 1609 aan de hervormden die met die van Puiflijk een gecombineerde gemeente vormden. Sedert de Hervorming waren de katholieken van Leeuwen deels verbonden met Puiflijk en deels met Wamel. In 1796 werd Leeuwen weer een zelfstandige parochie onder pastoor Gerardus van der Sandt. Men kerkte aanvankelijk in een boerenschuur. In 1800 werd voor *f* 13000, - een schuurkerk met pastorie onder één dak gebouwd.

In 1836 werd zij vervangen door een Waterstaatskerkje met een pastorie, die aan de Waalbandijk ten westen van de Waterstraat werd gebouwd. Deze kerk aan het Boveneind, die de kroon zette op het pastoraat van Franciscus Verploegen, was zowel

voor Bovenals Beneden-Leeuwen bestemd. Het was een driebeukig gebouw van zes traveeën lengte, voorzien van een ingebouwde torenpartij en een koor met nevenruimtes. Inwendig bezat de kerk zuilen op hoge piëdestallen en ringkapitelen. Het tongewelf van het middenschip rustte op een kroonlijst; in de zijbeuken waren vlakke plafonds. De kerk die nog bekend is uit oude ansichten, werd gebouwd onder supervisie van ir. H. Fijnje met een rijkssubsidie van *f* 11 000, -. De aanbesteding vond plaats op 29 februari 1836 en werd aangenomen voor de som van *f* 14 475, - door Harmen de Kok, meester timmerman uit Afferden. De totale kosten bedroegen *f* 16 646,95 met uitzondering van de vloer en het pleisterwerk, die pas in 1840 werden aangebracht. In 1847 werd op kosten van de burgerlijke gemeente in de toren een uurwerk geplaatst door uurwerkmaker P. Oppers uit Leuth, maar dat is in 1908 vervangen. In 1868 schonk kerkmeester Zeger Smits een torenklok van 276 pond, die hij had besteld bij Petit en Fritsen in Aarle-Rixtel. Deze klok is later versmolten, omdat de toonhoogte niet overeenstemde met de nieuw aangekochte klokken. Op 5 februari 1916 ontstond een brand achter het hoogaltaar van de toen tachtigjarige kerk. Zij leed een dusdanige schade, dat men herstel niet meer zinvol achtte. Temeer daar in 1899 in Beneden-Leeuwen een nieuwe kerk (zie blz. 180) was gebouwd, besloot men tot nieuwbouw op een terrein aan de Molenstraat in Boven-Leeuwen, dat reeds jaren voordien door een broer van de toenmalige pastoor C.P.J. Schoenmakers met het oog op een eventuele nieuwbouw was geschonken. Architect Wolter te Riele, die na opname van de brandschade van de Waterstaatskerk had geadviseerd om een nieuwe kerk te bouwen, maakte het ontwerp waarvan het bestek en enige tekeningen bewaard zijn gebleven. In september 1916 werd de bouw aanbesteed. Het werk werd gegund aan Marinus van Heck uit Leeuwen, die had ingeschreven voor *f* 108 650, -. Op 29 april 1918 werd de kerk geconsacreerd. Reeds in 1921 traden ernstige gebreken aan het licht, die werden toegeschreven aan de kalkarmoede van het gebruikte cement en het daarin verwerkte klapzand, dat afkomstig was uit de afgegraven molenbelt. Ook het toezicht zou onvoldoende zijn geweest. De toren bleek veel te zwaar en stond in 1922 na een storm op instorten. Hij moest ongeveer 9 m worden verlaagd. Afbeelding

Afb. 198. Kadastrale situatie van de R.K. kerk e.o. aan de Molenstraat.

Afb. 199a-b. Twee ontwerptekeningen van de door W. Te Riele Gzn. in 1916-1917 gebouwde R.K. kerk van St. Willibrordus met de pastorie. N.D.B., Amsterdam.

199a en b geven de oorspronkelijke toestand weer. Bij de verlaging werd de torenspits op een betonnen rooster geplaatst. De pijlers en de bogen zijn met deugdelijke specie hersteld en de kapconstructie die te licht was en helemaal ten laste van de muren en gewelven kwam, is verbeterd. Door het Parochiaal Kerkbestuur werd een procedure aangespannen tegen architect en aannemer op 15 april 1922, aanhangig gemaakt bij de Raad van Arbitrage voor de Bouwbedrijven. Op 30 juni 1923 werd vonnis gewezen ten gunste van het kerkbestuur. De aannemers Marinus van Heck en Gijsbertus van Heck uit Alphen moesten een som van *f* 11 324,52 aan de aanbesteder betalen en de architect een bedrag van *f* 17 919,86.

De watersnoodramp van 1926 heeft kort daarop het kerkgebouw opnieuw ondermijnd, maar financiën voor herstel ontbraken. In 1932 kon een restauratie van kerk en pastorie worden gerealiseerd onder technische leiding van architect J. van Halteren, bekostigd uit giften uit het Grewen-Fonds en de opbrengst van een door pastoor R. Dekkers uitgeschreven loterij. Bij deze restauratie werd het priesterkoor grondig aangepakt en werden de binnenmuren van de kerk uitgebroken en vervangen.

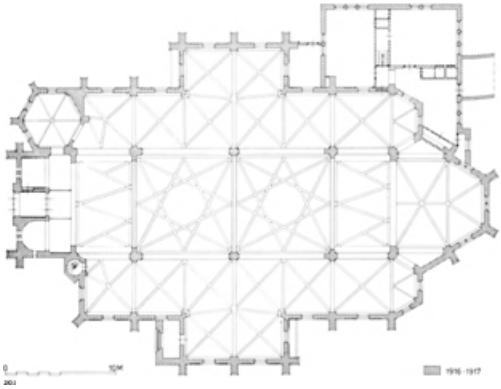
[+] De kerk is opgetrokken in rode baksteen voor de buitenhuid en inwendig grotendeels als schoon werk behandeld in een lichtgele baksteen in halfsteens verband en staand verband in pijlers en scheibogen; ook de ribben zijn van baksteen. Er is slechts natuursteen toegepast bij de baldakijnen en consoles tegen de schippijlers en in het priesterkoor. *[+]Kerkgebouw Materiaal*

[+] In plattegrond (afb. 201) en opbouw heeft W. te Riele een symbiose tot stand willen brengen tussen bouwkunsthistorische ruimtevormen uit het romaans en de vroege gotiek, die op een zeer persoonlijke wijze zijn verwerkt. Een opmerkelijk verschijnsel is het in de breedte uitwerken van een in wezen primair op de lengte-as gerichte compositie. De lengte-as van de kerk loopt van zuidwest naar noordoost, waarbij de koorpartij naar het noordoosten is gericht. De kerk heeft een driebeukig schip, waarvan de hoofdbeuk bestaat uit twee vierkante traveeën met stergewelven en twee halve traveeën aan weerszijden. Deze halve traveeën zijn ruimtelijk veel hoger en vormen een soort

[+]Plattegrond

Afb. 200. De kerk met de in 1922 wegens bouwgebreken verlaagde toren (opn. 1976).

Afb. 201. Opmetingstekening van de kerkplattegrond met de sacristie.

Afb. 202. Het interieur van de kerk met de nog beschilderde gewelven naar opname in het Te Riele-archief. N.D.B., Amsterdam.

Afb. 203. Het middenschip van de kerk gezien in de richting van de onderbouw van de toren en de toegangstravee (opn. 1976).

Afb. 204. Het kerkinterieur gezien naar het priesterkoor (opn. 1976).

afsluitende dwarsblokken bij het schip. De zijmuren manifesteren zich uitwendig als een soort transeptarmen die echter niet buiten de breedte van het middenschip uitsteken. Aan de ingangszijde wordt het schip voorafgegaan door een toegangsportaal met flankerende devotiekapellen; aan de noordoostzijde volgt een koortravee met een driezijdige sluiting. De zijbeuken worden gevormd door zes vierkante traveeën met kruisribgewelven, waarbij de middelste traveeën, de derde en vierde in successie, in de breedte zijn verdubbeld en ruimtelijk zijn samengebracht onder een omvangrijk gewelf, dat eenzelfde oppervlakte beslaat als de twee grote middenschipstraveeën.

Door deze compositie is de lengte van het schip minus ingangspartij en priesterkoor gelijk aan de grootste breedte van het schip. Aan het einde van de zijbeuken bevinden zich driezijdige sluitingen van de zijkoren, in de vorm van halve zeshoeken. In het verlengde van de linkerzijbeuk bevindt zich de zeshoekige doopkapel. Aan de overliggende zijde een traptoren die toegang geeft tot het zangkoor boven de ingangspartij.

[+] Uitwendig vertoont de kerk door het bewust gewilde spel van gevels en daken een cumulatief karakter, dat de inwendige compositie niet zonder meer verraadt, doch eerder versluiert (afb. 200). Het schip met de smalle afsluitende traveeën, die als onderbouw voor de grote toren en de angelustoren dienen, vormt het centrale blok waaromheen de zijbeuken, ingangspartij en het koor zijn gegroepeerd. De zes zijbeuks-

[+]*Kerk uitwendig*

traveeën zijn twee aan twee bijeengetrokken en overkapt door zadeldaken die met hun nok dwars op de middenbeuk staan. De topgevels worden op de hoeken geschraagd door steunberen en in het midden door een haakse contrefort. De gevelvelden zijn door blindnissen geleed en per travee van een spitsboogvenster voorzien. De vensterpartij in het ingangsblok is iets rijker van vorm en bestaat uit vier lancetten. De stergewelfde middenbeukstraveeën ontvangen licht door ronde vensters in de niet door dwarskappen van de zijbeuken belende muurgedeelten van het middenschip. Ook de pseudotransepten van de hoofdbeuk worden door vensters verlicht. Het koor heeft een meer conventionele vorm, verlicht door spitsboogvensters met vorktraceringen.

Door de afbraak van de hexagonale toren mist de kerk de oorspronkelijke klokkeverdieping en heeft het uiterlijk ingeboet.

+ Het interieur van de kerk is door de veelheid van ruimtelijke vormen en de gecompliceerde gewelfvormen een goed voorbeeld van zeer persoonlijke verwerking van aan de gotiek ontleende bouwvormen (afb. 202-204). Het meest opmerkelijke is de brede, open vorm van het middenschip en de aansluitende, extra brede zijbeuk, die een centraliserende werking hebben. De oplossingen om de ingewikkelde gewelfpatronen uit pijlers en wanden te doen ontspruiten zijn niet overal even harmonisch. De kerk biedt door het wegnemen van de schilderingen op gewelfvelden en gepleisterde wanden boven triomfen scheibogen een versoberd aanzien. *+Kerk inwendig*

+ De kerk heeft een vrij omvangrijke inventaris, waarin naast enige oude mobilia, afkomstig uit de Waterstaatskerk, de grote reeks beelden, voornamelijk uit het atelier van M. van Bokhoven uit Den Bosch, en de series glas-in-lood vensters opvallen. Pronkstuk is het middeleeuwse Madonnabeeld. *+Inventaris*

+ *Hoogaltaar* (afb. 204). Tombe van kalksteen, retabel van eikehout; gepolychromeerd; door M. van Bokhoven en Zonen naar ontwerp van W. te Riele Gzn, 1918. Op de voorzijde van de tombe drie reliëfs: de zevenarmige kandelaar - Christus-monogram - ark van het Verbond. Retabel met vier reliëfs: Antonius preekt voor de vissen - Antonius en het wonder van de ezel - Willibrordus predikend - Willibrordus tot bisschop gewijd. Bij gesloten luiken op de beschilderde panelen vier heiligen met bijzondere relatie tot de Eucharistie: Leonardus van Veghel met hostie, palm en strop - Nicolaas Pieck, met kelk, palm en strop - Juliana van Luik, met kelk en boek - Clara, met ciborie. Als bekroning een rondboog met aan de bovenzijde twee gevleugelde engelen die een baldakijn dragen en aan de voet van de boog zittend de vier evangelisten met hun symbolen; op de boog staat de tekst: 'ECCE TABERNACULUM DEI CUM HOMINIBUS'. N.B. Het altaar is blijkens een serie calques en blauwdrukken, in het N.D.B. te Amsterdam (collectie Te Riele), door de architect in 1917 ontworpen, maar voor wat betreft de detaillering van de retabel gewijzigd uitgevoerd. *+Altaren*

Maria-altaar. Tombe met daarop Mariabeeld, hoogte 140 cm; kalksteen; door Charles Vos, Maastricht; 1934. Maria is gezeten met het Kind op haar schoot; zij is gesluierd. Van een ouder Maria-altaar zijn nog de beelden van David en Isaïas over (zie blz. 162, onder beelden).

Jozefaltaar. Tombe met beeld van Jozef, hoogte 160 cm; kalksteen; door Charles Vos, Maastricht; 1934. Jozef is gezeten en het Kind Jezus staat voor hem met boekrol.

[+] Preekstoel. Eikehout; door F. Smits, meester-schrijnwerker, Cuyck; 1865. Zeszijdige voet met ajour panelen; zeszijdige kuip met rondboognissen waarop in hoog reliëf de staande beeltenissen van Christus als Goede Herder en de vier evangelisten, alsmede op de deur Willibrordus als bisschop in buste. De trap is vernieuwd. Het van een beeld voorziene klankbord ontbreekt. *[+]Preekstoel*

- Literatuur. Registrum Memoriale 1851, blz. 22.

[+] Doopvont. Hoogte 140 cm; zwart marmer, metalen deksel; 1852. Vierkant, geprofileerd voetstuk; achtzijdige balusterstam; ronde zich naar boven verbredende vont; deksel met twee parelranden, bekroond door bol met kruisje. *[+]Doopvont*

- Literatuur. Handelingen van het kerkbestuur.

+ Twee biechtstoelen. Eikehout; 1851, verfraaid 1852. Driedelig front met vlak middendeel en kwartcirkelvormig gebogen zijgedeelten, die van elkaar zijn gescheiden door pilasters met composiete kapitelen. Op de zijdeuren van een biechtstoel ajour panelen met IHS-monogram; bij de andere panelen met kruis, anker en hart als symbolen van geloof, hoop en liefde. Op de kroonlijst eikeloof en tiara met sleutels. De zijdeuren worden op zolder bewaard. +*Biechtstoelen*

- Literatuur. Register Handelingen van het kerkbestuur, onder 1851.

+ *Maria met Kind* (afb. 205). Hoogte 115 cm; eikehout, afgeloogd; vermoedelijk door of uit de omgeving van Arnt van Kalkar; XV d; gotisch. Gerestaureerd en van neogotische polychromie ontdaan in 1976 door H. Mares, Maastricht. +*Beelden*

Maria, staande, draagt op beide handen het bijna liggende Kind. Het kleed van Maria valt in zware hoekplooien tot op de grond en heeft boven aan de hoekig uitgesneden halsopening een geplooid kraagje. De mantel over haar schouders wordt door de rechterarm even opgenomen. De haren met middenscheiding vallen naast haar gelaat in golven naar achter en vervolgens in strengen over de schouders. Het in tuniekje geklede Kind heft zijn rechterhand in zegengebaar en houdt in de linkerhand een wereldbol, daarbij ondersteund door de rechterhand van zijn moeder.

N.B. Het beeld dat tot het oud bezit van de ongedeelde parochie Leeuwen behoorde werd in de nacht van 27 op 28 mei 1980 ontvreemd; terecht gekomen bij een bona-fide antiquair te Hönnepel (Kreis Kleve) werd het daar gevonden en na een getroffen regeling op 27 juni 1980 teruggeplaatst in de kerk. Zie schema, afb. 206, nr. 17.

- Literatuur. Cat. Eindhoven/Utrecht/Maastricht 1953 (Onze beeldhouwkunst der late middeleeuwen), nr. 40; Cat. Amsterdam 1958 (Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden), nr. 357; Cat. Utrecht 1962 (Beeldhouwkunst van de middeleeuwen tot heden), blz. 107.

Afb. 205. R.K. kerk. Maria met Kind, vermoedelijk door of uit de omgeving van meester Arnt van Kalkar, 4de kwart 15de eeuw (opn. 1981).

Twee beelden, afkomstig van voormalig Maria-altaar. Hoogte 100 cm; zacht hout, gepolychromeerd; Fr. Kuipers, Den Bosch; 1880; neogotisch. Op sacristiezolder.

1 David, als koning, staande, met boekrol waarop de tekst: ‘Noemde U GESLOT DEUR - d.h. waard all. o.a. god 1 vitg’.

2 Isaïas, staande, met banderol waarop de tekst: ‘NOEMDE U V.O. MAAGD. D.F. ARKE.T.IK.D.HEERLIJK’.

- Literatuur. Memoriale parochiae van 1851, blz. 24.

H. Hart van Jezus. Hoogte 160 cm; hout, gepolychromeerd; gesigneerd J. Thissen, Roermond; 1880 (zie schema, afb. 206, nr. 21).

H. Hart van Maria. Als voornoemd beeld (afb. 206, nr. 22).

- Literatuur. Registrum Memoriale 1851, blz. 24.

Antonius van Padua. Hoogte 130 cm; hout, polychromie afgeloogd; M. van Bokhoven en Zonen, Den Bosch; 1918. Staande heilige, gekleed in Franciscaans habijt, met monstrans in zijn handen en een ezel aan zijn voeten. (afb. 206, nr. 19).

Serie van tien beelden (afb. 204). Hoogte circa 110 cm; kalksteen; M. van Bokhoven en Zonen, Den Bosch; 1919. Opgesteld in de koorsluiting en tegen de schippijlers (zie Schema, afb. 206, nrs. 1-10).

1-4 Staande, gevleugelde engelen met de lijdenswerktuigen; opgesteld in het koor.
5 Gerardus Majella, met kruisbeeld en schedel aan de voeten.
6 Paus Cornelius, met hoorn, metropolitaanstaf en tiara.
7 Ignatius, gekleed in kazuifel en boek voor de borst houdend.
8 Petrus Canisius, met lans en boek.
9 Barbara, met palmtak en toren.
10 Lucia, met palmtak en schaal.

- Literatuur. Registrum Memoriale 1871, blz. 27.

Theresia. Hoogte 113 cm; hout, gepolychromeerd; gesigneerd: M. van Bokhoven en Jonkers, Den Bosch; circa 1930. Staande heilige met kruis en rozen.

Willibrordus. Hoogte 120 cm; hout, gepolychromeerd; gesigneerd: M. van Bokhoven en Jonkers, Den Bosch; circa 1930. Staande heilige in bisschopsgewaad met kerkmodel (afb. 206, nr. 18).

Caecilia. Hoogte 70 cm; hout, gepolychromeerd; circa 1918; neogotisch. Afgebeeld met orgel en palmtak als attributen. In de sacristie.

O.L. Vrouw van Lourdes en Bernadette. Hoogte van de beeldgroep 220 cm; steen;

Charles Vos, Maastricht; 1934. Staande, gesluierde Maria met gevouwen handen en rozenkrans; voor haar de knielende Bernadette Soubirous; op het voetstuk de tekst: 'IK BEN DE ONBEVLEKTE ONTVANGENIS' (afb. 206, nr. 16).

- Literatuur. Registrum Memoriale 1871, blz. 332.

+ *Triomfkruis met Maria en Johannes*. Christusbeeld, levensgroot; hout, gepolychromeerd; beelden van Maria en Johannes: hoogte 120 cm; kalksteen; M. van Bokhoven en Zonen, Den Bosch; 1919. Zij passen in de bovengenoemde serie van tien engelen en heiligenbeelden (zie Schema, afb. 206, nrs. 11-13). +*Kruisbeelden*

- Literatuur. Registrum Memoriale Parochiae, blz. 27.

Kruisbeeld. Hoogte 40 cm; hout, wit geverfd; midden XIX.

Kruisbeeld. Hoogte 165 cm; hout, afgeloogd; XIX A. Eertijds gebruikt als kerkhofkruis.

Passiekruis. Hoogte 160 cm; hout, zwart en goud geverfd; XIX c. Met lijdenswerktuigen.

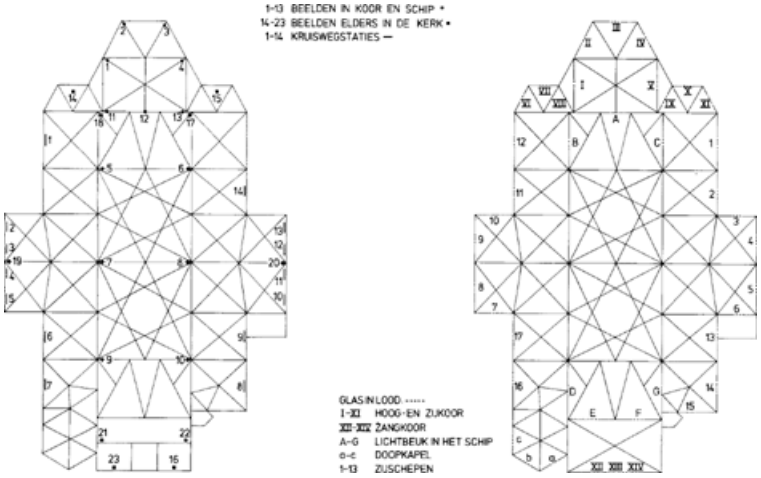
Processiekruis. Hoogte 64,5 cm; gegoten koper; XIX c. Onder aan de voet van het kruis een vaas met guirlandes; de balken eindigen in een schelpmotief; in de viering van de balken een stralenkrans.

Processiekruis. Hoogte 64,5 cm; gegoten koper; 1894. Onder de voet van het kruis een ajour afgeplatte bol met uitstekende rozetknoppen; de balken eindigen in een ajour vierpas waarin franse lelies; in de viering van de balken palmetten.

- Literatuur. Registrum Memoriale 1851, blz. 25.

Altaarkruis. Hoogte 53,5 cm; geel koper; XIX c. Driezijdige voet op bladmotieven; op de zijden in ovaal medaillon Vader, Zoon en Geestesduif; de onderzijde van het kruis is vaasvormig met langgerekte knorren; de balken eindigen in een ornament. Bij dit kruis behoort de op blz. 166 genoemde serie van negen kandelaars.

+ De kerk is in de periode 1916-1919 volledig beglaasd door de glazenier W. Derix uit Goch. Een belangrijk deel is geschonken door bouwpastoor Schoenmakers en diens familie. Zie voor de plaats van de vensters het schema op afb. 206 (rechts), waarmee de onderstaande letter- en cijferaanduiding correspondeert. +*Gebrandschilderd glas*

Afb. 206. Schematische weergave van de plaats van de diverse in de tekst vermelde inventarisstukken en gebrandschilderde vensters.

Afb. 207. R.K. kerk. Twee heiligenfiguren uit de serie van gebrandschilderde vensters in de zijbeuken (opn. 1976).
Afb. 207a. St. Petrus.
Afb. 207b. St. Christoffel.

Priesterkoor. Vijf hoge lancetvensters met middenstijl (I-V): i Annunciatie, II Geboorte van Christus, daarboven engelen en de profeet Osea in de vensterkop, III Kruisiging, eronder Christus met de Emmausgangers, God de Vader met de Geestesduif in de vensterkop, IV Verrijzenis, erboven vier engelen met spreukband, alsmede de profeet Isaïas in de vensterkop, V Pinksteren.

Mariakapel. Drie ongedeelde spitsboogvensters (VI-VIII): VI Anna onderwijst Maria, VII Maria met het Kind op de arm, VIII Joachim met staf en een mandje met twee duiven. Allen staande gestalten.

Jozefkapel. Drie ongedeelde spitsboogvensters (IX-XI): IX Johannes de Evangelist met boek en adelaar, X Jozef met leliestaf samen met een engel die een model van de St. Pieter in Rome vasthoudt (Jozef als patroon der Kerk), XI Aartsengel Michael met zwaard en met een lans de draak dodend.

Doopkapel. Drie kleine ramen (a-c): a Doop van Christus in de Jordaan, b Mozes laat de farao en de Egyptenaren omkomen in de Rode Zee, c Kindermoord te Bethlehem.

Middenschip. Zeven vensters in de lichtbeukzone van de beide vieringen; driehoekvenster geflankeerd door rozetten (A) en zes spitsboogvensters (B-G): ADuif met twee kleine rozetten, B Willibrord, daarboven een engel met model van de kerk in Boven-Leeuwen, C Aldegondis, abdis, waarboven engel met achthoekig kerkmodel van de Hervormde kerk aan de Waalbandijk (Aldegondis is de patroonheilige van de middeleeuwse kerk van Leeuwen; Willibrord, de huidige patroon van Boven-Leeuwen).

In de grote toren zijn vier evangelisten weergegeven, zittend op de schouders van de vier grote profeten (geïnspireerd op het zuider-transeptraam in de kathedraal van Chartres): D Jeremias en Lucas, E Ezechiël en Johannes, F Isaïas en Mattheus, G Daniël en Marcus.

Zijbeuken. Zeventien spitsboogramen met bustes van de twaalf apostelen, de vier westerse kerkvaders en St. Christoffel (1-17): 1 Jacobus Minor, met knots, 2 Philippus, met kruisstaf, 3 Mattheus, met bijl, 4 Bartholomeus, met mes, 5 Simon, met zaag, 6

Thaddeus, met hellebaard, 7 Paulus, met boek en zwaard, 8 Petrus, met sleutel (afb. 207a), 9 Andreas, met X-kruis, 10 Thomas, met winkelhaak, 11 Johannes, met kelk en serpent, 12 Jacobus Maior, met boek en pelgrimsstaf waaraan een schelp hangt, 13 Augustinus, als bisschop met vlammend hart in rechterhand, 14 Hiëronymus, als kardinaal met boek en leeuw, 15 Christoforus, het Kind dragend (afb. 207b), 16 Ambrosius, als bisschop met bijenkorf, 17 Gregorius, als paus met boek en duif.

Zangkoor. Vier spitsboogvensters waarin drie voorstellingen (XI-XIII) XI David, als koning met harp, XII Caecilia met engel, orgelspelend (twee lancetten), XIII Gregorius, als paus met boek en inspiratieduif.

Kruisweg

+ Veertien kruiswegstaties. Hoogte 100 cm, breedte 125 cm; gesigneerd Albert Servaes 1939, te St.-Martens-Latem (België). Alle staties zijn gecomprimeerd tot twee of drie hoofdpersonen die ten halven lijve zijn afgebeeld.

De kruisweg van Boven-Leeuwen is een variant op een door Servaes voor een Trappistenklooster in Belgisch Luxemburg gemaakte serie staties. Pastoor R. Dekkers kreeg na aanvraag van de bisschop van Den Bosch, mgr. A.F. Diepen, toestemming Servaes de kruisweg te laten schilderen, mits alle staties aan zijn persoonlijke goedkeuring werden onderworpen. Dit laatste hield verband met het feit dat Servaes in de jaren '20 een kruisweg had geschilderd, die tot in de hoogste instanties in Rome was afgekeurd. De kruisweg werd geëxposeerd in Venetië in 1939.

- Literatuur. Register van de handelingen van het kerkbestuur (begonnen 1845), onder 1939; Van Helvoort 1979 (Ms. G. te Riele), blz. 12-13. In het parochiearchief notities over de aanvankelijke bezwaren van mgr. Diepen aan Vicaris-Generaal Hendrikx; in het bisdomarchief correspondentie van Servaes met de bisschop.

Schilderij

+ Maria met Kind. Hoogte 55,5 cm, breedte 45,5 cm; olieverf op doek; XIX A. Ovaal medaillon in geprofileerde lijst. Maria, ten halve, met het naakte Kind op haar armen.

Liturgisch vaatwerk en gerei

+ *Stralenmonstrans*. Hoogte 87 cm, diameter voet 27,5 × 23 cm; zilver; geen merken; XIXa; neobarok. Ovale voet met palmettenrand en grote acanthusbladeren, laurierfestoenen en twee omlijste ovalen op de welving; stam met laurierbladeren; over de stralen: onder de lunula engelenkopje tussen acanthusbladeren en voluten; rondom de lunula: takken,

Afb. 208. R.K. kerk. Ciborie, zilver, door P.A. Theonville, 1799 (opn. 1976).

wingerdbladeren, druiventrossen en korenaren; boven de lunula: Geestesduif in stralenkrans; als bekroning Lam, liggend op kruis en verzegeld boek op laurierkrans, gedragen door engelenkopjes; hierboven een driehoek met Alziend Oog in stralenkrans. *Ciborie* (afb. 208). Hoogte met deksel 44,5 cm, zonder deksel 27,5 cm, diameter voet 16 cm; zilver, cuppa verguld zilver; merken: stadsteken klimmend bokje tussen bollen in schild (= Boxmeer), meesterteken PAT in liggende rechthoek (= P.A. Theonville); 1799.

Ronde, geprofileerde voet met grove parelrand, waarboven een krans van laurierbladeren; op de welving gedreven wingerdbladeren, druiventrossen en korenaren; stam met vaasvormige nodus met bladmotieven aan de onderzijde en guirlandes aan de bovenzijde; stam met parelrand; tegencuppa met gestileerde bladeren, afgezet met een sierrand; deksel met omwonden stengelkrans, op de welving voorzien van bloemfestoenen waaraan druiven en korenaren; als dekselbekroning een band, waarop een halve bol met stralenkruis, waartegen een doornenkroon. Inscriptie in de opstaande voetrand: 'G.W. VAN ELK 1799'.

- Literatuur. Kalf 1906, blz. 400.

Ciborie. Hoogte met deksel 48 cm, zonder deksel 31 cm, diameter voet 17,5 cm; zilver; merken: meesterteken WM5 in achthoek (= W.W. Manders, Eindhoven 1878-1905), jaarletter V (= 1880), lopend leeuwtje + 2, minervakopje. Ronde, geprofileerde voet met palmettenrand en cartouches op de welving, waarin de bustes van Willibrordus - H. Hart van Jezus - H. Hart van Maria; tussen de cartouches vruchtenfestoenen; peervormige nodus met lege cartouches en festoenen; tegencuppa met knorrenrand aan de onderzijde en daarboven drie volutencartouches, waarin kruis - anker - hart, tussen aren en druiventrossen. Geprofileerd deksel met drie lege volutencartouches tussen bladmotieven; als bekroning een platte bol met knorren en bladeren, waarop koperen kruisje met corpus.

Ciborie. Hoogte 52 cm, zonder deksel 25 cm, diameter voet 20 cm; verguld zilver; merken: meesterteken J tussen twee kruisjes in zeshoek (= fa. Janssen en Co, Tilburg-Haarlem 1899-1922); leeuwtje + 2, minervakopje; ingeslagen in de voetrand: Janssen Co Holland; 1905; neogotiek. Zeslobbige voet met opstaand, opengewerkt randje; op de door een parelrandje omzoomde lobben reliëfvoorstellingen van God de Vader en de Geestesduif - Immaculata - de vier evangelisten met hun symbolen;

zeszijdige stam met traceerwerk; grote platte nodus; tegencuppa met wingerdbladeren en druiventrossen, waardoor een tekstband loopt; deksel met op de welving bladmotieven en bekroond door een neogotische toren, waarin een H. Hartbeeldje en twee gevleugelde engelen met de Arma Christi; het topkruisje ontbreekt.

Inscriptie op de voetrand: 'Joseph, Henrica, Allegondis, Jacoba, Maria, Petrus × Maria v.d.W.d.d. fratri suo Cornelio Schoenmakers sac. jubilari 22 maii 1880-1905'. Geschenk aan pastoor Schoenmakers bij gelegenheid van zijn zilveren priesterfeest door zijn familie.

Kelk (afb. 209). Hoogte 26 cm, diameter voet 16,5 cm; zilver; merken: stadsteken gekroond boompje (= Den Bosch), meesterteken HS gekroond (= Hubertus Sassen, Den Bosch vanaf 1778; Crooy 160), jaarletter K gekroond (1783), trembleerteken.

Ronde voet met palmettenrand en een gelijkarmig kruisje op de gladde welving; tussen twee platte nodi van omwonden stengels een peervormige nodus met bladeren aan de onderzijde en langgerekte, holle knorren aan de bovenkant; onversierde, tulpvormige cuppa.

Kelk. Hoogte 24 cm, diameter voet 16 cm; zilver; merken: V in gekroond schild (= import); 1854. Zeslobbige geprofileerde voet met opstaande ajourrand, waarin vierpassen; op de welving tak- en bladmotieven en een grove parelrand aan de bovenzijde; ajour tegencuppa van bloem- en bladmotieven.

- Literatuur. Registrum Memoriale Parochiae, blz. 21.

Kelk. Hoogte 26,5 cm, diameter voet 17,5 cm; verguld zilver; merken: meesterteken AH waarboven een kroon in vierkant (= A.P. Hermans, Eindhoven 1860-1879), jaarletter d (= 1863); leeuwtje + 2, minervakopje. Geschulpte geprofileerde voet; op de welving tussen drie voluten aan de onderzijde bladmotieven en aan de bovenzijde ingezette reliëfs: Avondmaal - graflegging - verrijzenis; neobarokke stam en nodus met drie gevleugelde engelenkopjes; tegencuppa met drie medaillons, waarin de door aren, rietpluimen en druiven omgeven bustes van Willibrordus - Petrus - Johannes. Volgens

Afb. 209. R.K. kerk. Kelk, zilver, door Hubert Sassen, Den Bosch, 1783 (opn. 1976).

inscriptie met chronogram op de voetrand in 1863 geschonken door de pastoor: 'parochia LeoVIae paroCho DonVM feCIt'.

Reliekhouder. Hoogte 16 cm, breedte 12 cm; zilver; geen merken; circa 1800. Rondom de ovale theka koperen eikels en eikebladeren; op stralen, die eindigen in bolletjes, een mijter, kromstaf en schep; als bekroning een kruisje.

Reliekhouder. Hoogte 39 cm, diameter voet 13 cm; koper en zilver; merken: meesterteken TR onder vijfpuntige ster in ruit (= J.T. Rijsauw, Cuyck/Arnhem 1814-1824); haantje 2 in achthoek naar links, mannenkop naar rechts (= kantoorstempel 1812-1813); 1813; voet wellicht later. Ronde, geprofileerde voet; vaasvormige stam; ronde theka waarin kruisje; rond de theka een zilveren laurierkrans; over de stralen zilveren wingerdranken en druiventrossen, als bekroning een zilveren beugelkroon met kruisje.

Bedieningspixis. Hoogte 8 cm, diameter oliedoosje 6 cm, diameter hostiedoosje 5 cm; zilver; merken: stadsteken een naar links springend bokje in schild (= Boxmeer); meesterteken PAT (= P.A. Theonville); 1799. Pixis voor de H. Oliën versierd met bloemfestoenen tussen twee parelranden; hostiepixis met laurierbladeren en twee parelranden; als bekroning een kruisje. Inscriptie aan de onderzijde: 'G.W. VAN ELK 1799'.

Wierookvat met scheepje. Hoogte vat 32,5 cm, diameter 14 cm; hoogte scheepje 13 cm, lengte 15 cm; verzilverd; 1854; neobarok. Vat: geschulpte, geprofileerde voet met schelpmotieven; op het lichaam tussen voluten gevleugelde cherubskoppen; deksel met opengewerkt ornament tussen c-voluten op het ingesnoerde gedeelte; als bekroning een vlammende knop. Scheepje: geschulpte, geprofileerde voet met schelpmotieven; op het lichaam bladmotieven; cherubskopje op het openslaande gedeelte van het deksel; als handgreep een krul.

Wierookvat met scheepje. Hoogte vat 27,5 cm, diameter 13 cm; hoogte scheepje 9 cm, lengte 13,5 cm; geel koper; 1894; neogotiek. Vat: ronde, geprofileerde voet; glad lichaam met gekarteld randje aan de bovenzijde en een rand met opengewerkte vierpassen aan de onderzijde; torenvormige bekroning met vier dakkapellen; als bekroning een kruisbloem. Scheepje: Ronde geprofileerde voet; op het lichaam aan de bovenzijde een gekarteld randje; deksel met gekarteld randje en bladmotief in het midden; als handgreep aan beide kanten een ornament.

- Literatuur. Registrum Memoriale begonnen in 1851, blz. 25.

Missaalbeslag. Hoogte schilden 12,5 cm; verzilverd; 1874; neogotiek. Op de achthoekige schilden de voorstelling van respectievelijk een predikende en een celebrerende priester; in de hoeken een ornament; op de klampen aan de bovenzijde staat: 'PETRUS VAN (de rest van het sluitstuk ontbreekt) 1824-1874'; aan de onderzijde: 'PETRUS VAN ZEELAND 1821-1872'.

- Literatuur. Registrum Memoriale begonnen in 1851, blz. 24.

+ Lichtkroon. Hoogte circa 130 cm; geel koper; XIX b. Twee zevenlichts vluchten; stam met vele insnoeringen en onderaan een bol; de armen zijn voorzien van een bladnodus, de ingesnoerde bobèches versierd met palmetten aan de onderzijde en knorren aan de rand. +*Luchter*

+ *Vijf kandelaars*. Hoogte 19,5 cm; gegoten brons; midden XV. Ronde, geprofileerde, hoge voet, die geleidelijk overgaat in de stam met afgeplatte knoop; de stam is onder de knoop zeszijdig en erboven rond. +*Kandelaars*

Vier kandelaars. Hoogte 109 cm; koper, vernikkeld; 1874. Driezijdige voet op klauwpootjes; op de hoeken een bladmotief; op de zijden de bustes van Christus, Maria en het Alziend Oog; balusterstam met acanthusbladeren; vaasvormige bobèche met laurierbladeren.

Negen kandelaars. Hoogte 58 cm; geel koper; XIX c. Driezijdige voet op bladmotieven; op de zijden de bustes van God de Vader, de Zoon en Geestesduif; het onderste gedeelte van de stam is vaasvormig, het bovenste gedeelte gecanneleerd; vaasvormige bobèche met knorrenrand. Bij deze kandelaars behoort het op blz. 163 vermelde altaarkruis.

Twee zevenlichts kandelaars. Geel koper; 1886; neogotiek. Ronde geprofileerde voet die geleidelijk overgaat in de stam; aan de bovenzijde van de stam een bladmotief, waaruit de zeven armen ontspringen.

+ Kroon voor een beeld. Hoogte 9 cm, diameter 14,5 cm; zilver; geen merken; midden XIX. *+Votiefzilver*

+ Wijwateremmer. Hoogte 24 cm, diameter 26 cm; koper; XIX d; neogotiek. *+Wijwateremmer*

+ Lavabo. Hoogte reservoir 46 cm, breedte 28 cm; hoogte bak 15 cm, diameter 30 cm; koper; circa 1880. Reservoir: zeszijdig met brede achterwand; op de vijf zijden die in het zicht zijn een vierlobbig ornament; aan de bovenzijde driezijdig traceerwerk met bloemen; spits toelopend, met een kruisje bekroond deksel. Bak: zeszijdig, zich naar boven verwijdend model. *+Lavabo*

Hervormde pastorie

Aan de Waalbandijk nr. 69 ten oosten van de Hervormde kerk staat de voormalige pastorie, die in 1907 naar ontwerp van architect G. Formijne is gebouwd door aannemer J.H. van Berghen uit Waardenburg. Bestek en tekening van dit huis bevinden zich in het Kerkarchief. Dit gebouw heeft twee voorgangers gehad op dezelfde plaats.

Het oudste pastoriehuis, dat waarschijnlijk uit het midden van de 18de eeuw stamde, ging in 1855 door brand verloren. Op de fundamenten werd een nieuwe pastorie gebouwd naar plannen van architect D.A. Verbrugh uit Tiel; de bouw daarvan is uitgevoerd door Cornelis van Hellemondt uit Wamel voor de som van *f* 6345, -. Ook hiervan zijn bestek en tekeningen voorhanden.

- Archivalia. Kerkarchief Ned. Herv. Gemeente Leeuwen, R.A.G. Arnhem, inv.nr. 135 (tekeningen en bestekken van 1855 en 1906).

Rooms-Katholieke pastorie

Aan de Molenstraat nr. 37, achter de koorpartij van de R.K. kerk, staat de pastorie, een zeer royaal opgezet woonhuis, gebouwd naar ontwerp van architect W. te Riele Gzn. Het maakt deel uit van het in 1916-1917 gerealiseerde totaalplan van kerk en pastorie (afb. 199). Het op een onregelmatige plattegrond gebouwde huis heeft een indeling waarbij de belangrijkste vertrekken - pastoorskamer, woonkamer, eetzaal en aansluitende serre - links van de over de hele diepte van het huis lopende gang zijn gesitueerd en de kleinere vertrekken en keuken aan de rechterzijde. De vertrekken op de verdieping volgen deels uit deze indeling. De villa-achtige pastoorswoning is opgetrokken in baksteen; de toepassing van spitsbogige spaarvelden boven en terzijde van de vensters, topgevels boven de risalerende delen van de oost- en zuidgevel, en het met leien beklede dak typeren de functie van het gebouw.

Huis te Leeuwen

Aan de Waalbandijk nr. 7 staan de overblijfselen van het adellijk Huis te Leeuwen, bestaande uit het als voorhuis van een boerderij dienstdoende 17de-eeuwse poortgebouw op het omgrachte burchtterrein en een gedeelte van een voormalig koetshuis op het voorterrein (afb. 210-219).

Bronnen

- Literatuur. Tegenwoordige Staat 1741, blz. 275-276; Van Spaen IV (1805), blz. 92-93; Van der Aa VII (1846), blz. 155; Register Leenaktenboeken Kwartier van Nijmegen 1924, blz. 121-125; Manders 1953, blz. 99-104; Idem 1982, blz. 104-110; Zandstra 1962, blz. 65, 98; Van Heiningen 1965, blz. 49, 180, 184; F.J. van Capelleveen, Het Huis te Leeuwen, in: Tweestromenland nr. 4 (1967), blz. 11-13; P. van Dinteren, Raadsels rond het sterrebos, doolhof of siertuin bij Huize Leeuwen, in: Tweestromenland nr. 19 (1974), blz. 47-50, met afb. t.o. blz. 35.
- Afbeeldingen.
    1 Globale weergave van het omgrachte Huis te Leeuwen, aangeduid als ‘Leuwenburch’ op een uit 1571 getekende kaart van de Middelweerte, door de landmeter Cornelis van Berck, R.A.G. Arnhem, Algemene kaartenverz. nr. 389 (afb. 213).
    2 Grijs gewassen pentekening, gesigneerd en gedateerd, ‘C. Pronk del ad viv 1732’ en ‘1745’, met als onderschrift ‘Leeuwen’, Collectie Gemeentemuseum Arnhem (G.M. 9892);

Afb. 210. Het Huis te Leeuwen gezien vanuit het zuidwesten, door C. Pronk in 1745 getekend naar een in 1732 gemaakte schets. Links het nog bestaande poortgebouw met de boogbrug. G.M., Arnhem.

huis en bijgebouwen gezien vanuit het zuidwesten met zicht op voor- en rechterzijgevels (afb. 210).

3 Grijsgewassen pentekening, gesigneerd en gedateerd ‘C. Pronk del ad viv 1732’, met als onderschrift ‘'t Huis te Leeuwen’, Collectie Gemeentemuseum Arnhem (G.M. 9893); huis en bijgebouwen gezien vanuit het noordoosten met gezicht op de middeleeuwse achterbouw (afb. 211). N.B. de nummers 2 en 3 zijn waarschijnlijk voortekeningen voor een prentuitgave. Pronk was in 1732 ter plekke.

4 Gewassen pentekening, Particulier bezit, Beneden-Leeuwen.

5 Gewassen pentekening in kleuren, anoniem 18de-eeuws werk. Particuliere collectie R.K.D., Den Haag (P 1375); kopie van nr. 2.

6 Penseeltekening in kleuren, gesigneerd W. Tollenaer, 18de eeuw, Collectie N.M.C., Nijmegen (nr. 59); kopie naar nr. 2.

7 Grijs gewassen pentekening, gesigneerd ‘De Haen fec’, met opschrift ‘Huis te Leeuwen 24 juli’, Veiling Prof. J. Isaacs, Londen (Sotheby) 27-2-1964, cat.nr. 186.

Geschiedenis

Afb. 211. Het Huis te Leeuwen gezien vanuit het noordoosten, door C. Pronk, als afb. 210. G.M., Arnhem.

In de leenaktenboeken van het kwartier van Nijmegen wordt vanaf 1417 de belening vermeld van ‘Thuys to Lewen, met den tween voorgeborchten, met graven ende bongerden, ende met sestich hollantsche mergen landts daerto gehorende...’ Het is het huis dat Willem van Druten heeft doen timmeren omstreeks 1400. Na de Van Drutens is het huis in bezit van de familie van Bynsfeld (1452-1455). In 1455 is het

verkocht aan Gadert van den Poll. Diens achterkleinzoon Herman van den Poll, gehuwd met Maria van Isendoorn, is de laatste mannelijke telg van dit geslacht op het Huis te Leeuwen. Men krijgt een beeld van het huis in zijn laat 16de-eeuwse staat op de uit 1571 daterende kaart van de 'Middelweerte' de tegenwoordige Drutense waarden (afb. 213). Hierop komt het onder de naam 'Leuwenburch' voor als een dubbelhuis met zadeldaken tussen getrapte zijtopgevels en arkeltorens op de hoeken aan weerszijden van de lange ingangsgevel; het geheel is door een gracht omgeven.

Via de vrouwelijke lijn vererfde het huis op het geslacht Van Boetzelaer in 1596.

Afb. 212. Het poortgebouw van het Huis te Leeuwen met boogbrug en huisgracht. Het 17de-eeuwse gebouw vormt het voorhuis van een hoeve op T-vormig grondplan.

Hermans dochter Gertrud van den Poll was gehuwd met Diedrix van den Boetzeler. Bij een boedelscheiding kwam het leengoed in 1635 in handen van Zweder van Boetzelaer, die in 1641 huwde met Johanna Adelheyt van Flodroff. Dit echtpaar heeft in 1654 tegen de westzijde van het middeleeuwse huis een nieuw, groot huis met poortgebouw binnengrachts en twee bouwhuizen daarbuiten laten bouwen.

Het jaartal 1654 en hun namen komen voor op de poortomlijsting (afb. 214). Bij een vergroting van het leen in 1670 is in de omschrijving sprake van eerder uitgevoerde ‘timmeringen en melioratien aen den borch ende huys tot Leeuwen’. Het resultaat daarvan tonen de 18de-eeuwse tekeningen. In 1675 werden in de kelder van het huis tien priesters uit Maas en Waal gevangen gehouden; nog altijd spreekt men van de papenkelder. Via Zweders kleindochter Johanna Dorothea vererfde de bezitting op het geslacht Quadt van Wickrath en vervolgens op Van Wylick.

In de periode 1715-1783 ging het huis achtereenvolgens over in handen van de graven van Flodroff, Van Styrum en Fleming. Het huis werd echter bewoond door rentmeesters. In 1728 was het de Xantense rentmeester Willem van Triest, die met verlof van de

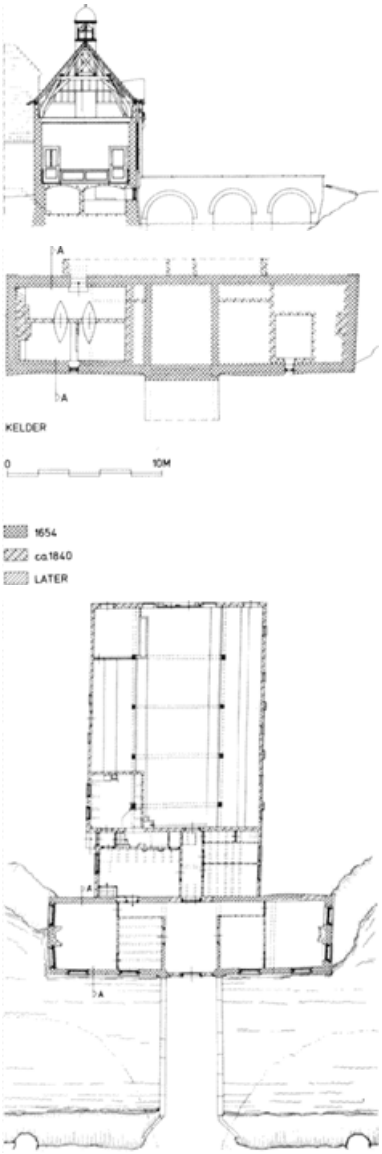
Afb. 213. Het Huis te Leeuwen op een uit 1571 daterende kaart van de Middelweerte, getekend door de landmeter Cornelis van Berck. R.A.G., Arnhem.

bisschop ook een priester op het huis liet wonen. Een van de bijgebouwen buiten de gracht heeft ook jarenlang dienst gedaan als schuurkerk. Zowel de hervormden als de katholieken hebben er in de 18de eeuw gebruik van gemaakt. In 1783 werd het Huis te Leeuwen verkocht aan Adriaan Boeses, gehuwd met Anna Sybilla Haselkamp. Hun dochter, die was getrouwd met Mr. W. Engelen van Pijlsweert, liet het goed in 1816 veilen, maar Mr. Engelen en zijn zwager V.A. Boeses kochten het in 1826 terug.

Inmiddels was het complex in 1819, behoudens het poortgebouw en een gedeelte van het noordelijke bouwhuis buiten de gracht, geheel gesloopt. In 1836 werd het goed verkocht aan de familie Krijnen, van wie het op de huidige eigenaar G.L.J. van der Grift vererfde. Het poortgebouw werd het voorhuis van een T-boerderij door de aanbouw van een 19de-eeuws bedrijfsgedeelte op de plaats van het vroegere voorplein.

Afb. 214. Het poortgebouw van het Huis te Leeuwen; frontale gevelopname (opn. 1976).

Afb. 215. Opmetingstekening van de overblijfselen van het Huis te Leeuwen. Plattegrond van de kelder en de begane grond van het tot woning omgebouwde poortgebouw met het omstreeks 1840 toegevoegde bedrijfsgedeelte en dwarsdoorsnede over het poortgebouw.

+ Het poortgebouw is opgetrokken uit baksteen, die zich door een lichte bepleistering en sauslagen moeilijk nauwkeurig laat meten; baksteenformaat ongeveer 25 × 11,5 × 5,5 cm, 10 lagen circa 66 cm. *+Poortgebouw Materiaal*

+ Het poortgebouw vormt het voorhuis van het boerderijcomplex. Het heeft een langgerekte, rechthoekige plattegrond van circa 22,5 m bij 6-6,5 m. Het muurwerk buikt op sommige plaatsen wat uit. De oorspronkelijke indeling van dit zeer brede tamelijk ondiepe bouwlichaam, dat de gehele breedte van het 17de-eeuwse voorplein innam, bestond uit een poortdoorgang, geflankeerd door ruime vertrekken. De doorgang is bij de verbouwing tot woonhuis vestibule geworden; de vertrekken terzijde zijn onderverdeeld in een grote en een kleine kamer (afb. 215). *+Plattegrond*

Het woongedeelte loopt verder door in het aansluitende gedeelte van het driebeukig bedrijfsgedeelte. Daarin is een gedeelte van de woning, namelijk een keuken, gang en slaapvertrek opgenomen.

+ Het met zijn voorgevel nog in het water van de gracht staande poortgebouw heeft een als risaliet gemetselde middenpartij, versierd met pilasters, hoofdgestel en tympaanbekroning. De pilasters zijn in gepleisterde baksteen uitgevoerd. De Ionische kapitelen, architraaf, kroonlijst en tympaanrand, alsmede de vulling van het gevelveld zijn van natuursteen. In het driehoekige gevelveld bevindt zich een vlak afgekapt wapenschild met gravenkroon op een cartouche-achtig fond, geflankeerd door hoornen van overvloed. Het schild vertoont nog sporen van een afgekapt wapenschild (afb. 214). *+Poortgebouw uitwendig*

Op de kraagsteen onder het wapenschild staan de namen van Zweder van Boetzelaer en diens echtgenote gebeiteld: 'ASSVERVS A BOETZELAER ET / IOHANNA ALTEA A FLODRROFF'. In de blokken van het fries boven de kapitelen staat: 'ANNO // 1654'. Ook aan de voormalige pleinzijde heeft blijkens sporen in de constructie een tympaan gezeten.

De vroegere rondbogige poortdoorgang is nog herkenbaar aan de rollaag in het metselwerk met natuurstenen imposten en boogblokken. In de vulmuur is een dubbele toegangsdeur opgenomen met bovenlicht, waarin een ijzeren levensboom, en een houten omlijsting met een door consoles gedragen kroonlijst, XIX b.

Aan weerszijden van de middenpartij en in de kopse gevels zijn zesruits schuifvensters aangebracht op de plaats van de 17de-eeuwse, die wat kleiner waren. Tussen de vensters in de voorgevel zijn dichtgezette ovale lichtopeningen of spaarvelden waarneembaar.

Op de tekening van C. Pronk (afb. 210) komen deze voor boven de vensterdorpels, waaruit blijkt dat de 19de-eeuwse vensteropeningen naar boven toe zijn vergroot.

De dakvensters in het pannendak zijn 19de-eeuws evenals het klokketorentje, waarin een Engels klokje hangt. Voor het huis ligt een bakstenen brug op drie bogen als vaste verbinding over de gracht.

+ De indeling van het interieur is nagenoeg symmetrisch (zie plattegrond, afb. 215). Aan weerszijden van de tot hal herschapen poortdoorgang bevinden zich kelderruimten. Die aan de noordzijde is toegankelijk vanuit de in de achterbouw ondergebrachte keuken. Hij wordt overkluisd door twee parallel in noord-zuidrichting *+Poortgebouw inwendig*

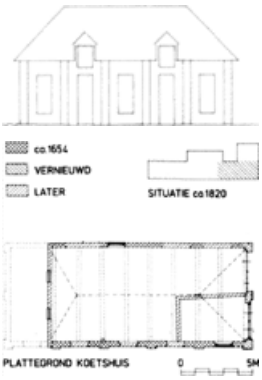
lopende, segmentboogvormige tongewelven, die in het midden rusten op een scheidingsmuur, waarin twee doorgangen zijn gelaten. In het westelijk deel van de kelder zit een muurdam, waarschijnlijk het restant van een oudere kelderindeling. In de noordmuur bevindt zich het restant van een stenen trap, die eveneens op een oudere indeling wijst.

De zuidelijke kelder- of kruipruimte is toegankelijk via een luik in de kamervloer, maar tijdens het onderzoek niet toegankelijk. Op de begane grond is de indeling als volgt: kleine vertrekken naast de met witte en zwarte tegels belegde hal, en grote kamers aan de uiteinden, bereikbaar via verbindingsgangen achter de kleine vertrekken. De grote kamers hebben 19de-eeuwse schoorsteenmantels; die aan de noordzijde is voorzien van een houten boezembetimmering. In de kamers zijn deels weggetimmerde houten balkenzolderingen en lage lambrizeringen.

De zolderverdieping toont een grotendeels uit de bouwtijd daterende kapconstructie van dekbalkjukken met kromme spantbenen, schaarspanten en deels rondhouten sporen. De plaats van de vier 17de-eeuwse dakvensters is nog herkenbaar.

Afb. 216. Restant van het buiten de huisgracht gebouwde noordelijke bijgebouw (opn. 1976).

Afb. 217. Plattegrond van het bijgebouw met reconstructie van de zuidgevel aan de pleinzijde.

Bouwhuis

+ Ten noordwesten van het poortgebouw staat op het voorterrein, aan de voet van de Waalbandijk, het in wit gesausde baksteen opgetrokken en met een rieten schilddak gedekte restant van een der beide bouwhuizen (afb. 216). Een schim van het gebouw in zijn vroegere omvang is te zien op de tekening van C. Pronk van het huis aan de achterzijde (afb. 211). Een dergelijk bijgebouw heeft blijkens een door M.J. de Man tussen 1806 en 1811 getekende geniekaart, aanwezig in het A.R.A. Den Haag, en volgens het kadastraal minuutplan (afb. 218) ook aan de zuidzijde van de oprijlaan gestaan. Het gebouw is lange tijd gebruikt als koetshuis en stalling; hier of in het geheel verdwenen pendant is in de 18de eeuw ook gekerkt (zie blz. 151 en 169).

Ondanks veranderingen is de oorspronkelijke venster- en deurindeling nog herkenbaar. Het gebouw is aan de westzijde ingekort. Hier treft men geen hoekpilaster aan zoals op de zuidoosthoek, maar loopt het muurwerk links van de daar aanwezige gewone muurdamverzwaring even door. In de nog vier traveeën brede zuidgevel zijn in de eerste en derde travee dichtgezette vensters te zien en in het tweede vak een dichtgemetselde deur, die bij de 17de-eeuwse opzet horen; aan de noordzijde bevinden zich een venster en twee rondbogige stalpoorten; de indeling van de oostmuur is door later ingebroken staldeuren verstoord. Inwendig is de oorspronkelijke indeling verdwenen.

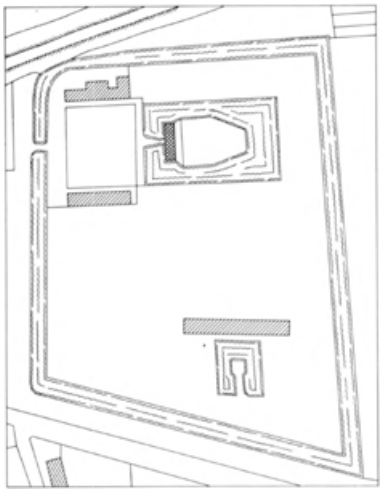
Bouwgeschiedenis

+ In zijn oudste vorm zal het Huis te Leeuwen, zoals Willem van Druten het heeft laten bouwen aan het einde van de 14de eeuw, hebben bestaan uit een dubbelhuis met getrapte zijtopgevels en zakgoot in het midden, waartegen aan de noordzijde een lagere aanbouw stond. Het is waarschijnlijk gefaseerd tot stand gekomen. Het complex omvatte het op de tekening van C. Pronk weergegeven achterhuis (afb. 211), waarvan de laat 16de-eeuwse omvang is te zien op de kaart van landmeter C. van Berck (afb. 213). Het huis stond op een omgracht terrein, dat later plaats bood

aan de 17de-eeuwse uitbreiding. Het omgrachte terrein had de oppervlakte van een gemiddelde hofstad. Een goede vergelijking bieden het omgrachte grondstuk van de naburige Vorstkamer in Boven-Leeuwen, de drie adellijke huizen in Wamel en de standplaats van het Huis te Druten, allen verdwenen, maar op het kadastraal minuutplan nog volledig aanwezig. Op de tekening van C. Pronk is aan de oostzijde van het complex duidelijk een buiten gebruik gestelde toegang te zien, gericht naar de Drutense kant.

Het midden 17de-eeuwse huis is echter uitgebouwd naar de Leeuwense kant. Een bevredigende oplossing voor de aanduiding 'met den tween voorgeborchten' is visueel niet goed te duiden.

De beide tekeningen van Pronk geven een omvattend beeld van de 17de-eeuwse uitbreiding. Tegen de achterzijde van het oude huis is een nieuwe, grote woning met een breedte van zeven traveeën gebouwd op een rechthoekig grondplan. De voorgevel van het onderkelderde en van een verdieping voorziene huis bezat een middenrisaliet met pilasterstelling en tympaan. Boven de vensters van de verdieping waren gebeeldhouwde festoenen aangebracht. Voor het huis lag een voorplein, dat was omsloten door het nog bestaande brede poortgebouw en verhoogde kademuren in de flanken. Het huis vertoonde qua aanleg veel verwantschap met het eenvoudiger Huis te Druten (afb. 82) en Klein Schoonenburg in Overasselt. Het Huis te Leeuwen was ongetwijfeld rijker van uitvoering. Het bedrijfsgedeelte van de huidige hoeve beslaat ongeveer de plaats van het

Afb. 218. Het Huis te Leeuwen c.a. gelegen binnen de nog bestaande buitensingel volgens het kadastraal minuutplan.

Afb. 219. Gezicht op de overblijfselen van het Huis te Leeuwen vanuit het oosten vanaf de Noord-Zuidweg (opn. 1976).

voormalige binnenplein. Ter hoogte van het oostelijk gedeelte van de nog grotendeels aanwezige gracht en in het weiland daarachter moeten zich in de bodem nog de fundamenten van het hoofdgebouw bevinden.

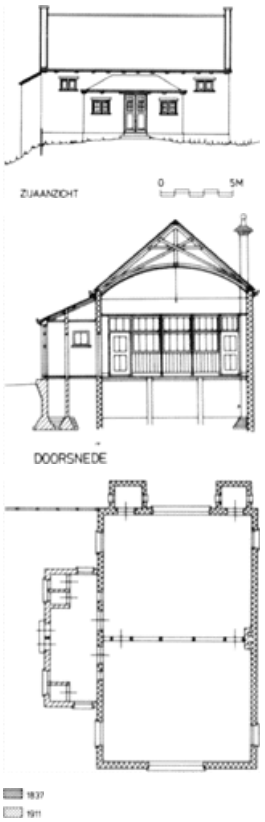
[+] Van de oorspronkelijke tuinaanleg zijn weinig sporen over. De vroeg 19de-eeuwse situatie is bekend uit de geniekaart van M.J. de Man. Daarop zijn nog duidelijk sporen van de formele aanleg te herkennen voor en naast de omgrachte huisplaats, die evenals thans nog het geval is, wordt omgeven door een buitensingel. De bij het huis behorende percelen liepen nog verder oostwaarts dan de Noord-Zuidweg, waar men thans nog een bosperceel aantreft op de plek waar De Man een perceel met diagonale lanen tekent, in recente literatuur ten onrechte aangeduid als ‘sterrebos’. *[+]Tuinaanleg*

De meest indrukwekkende restanten van de oude aanleg vormen enige eeuwenoude kastanjebomen en rode beuken en de met haagbeuken afgezette oprijlaan, die vanaf de Waalbandijk na een haakse bocht recht op brug en poortgebouw toelopen.

Voormalig Huis Leeuwenbergh

Niet te verwarren met het Huis te Leeuwen aan de Waalbandijk is het ‘Huis Leeuwenberch’, ook wel aangeduid met ‘Huis ende hoffstat tot Leeuwen op den berge’. Het complex moet hebben gestaan aan de Molenstraat, op de heuvel waarop de windmolen van Boven-Leeuwen heeft gestaan, ter hoogte van de latere Trambaan. Schutjes vermeldt dat bij de molen urnen zijn gevonden. Bij de bouw van de St.-Willibrorduskerk in 1916 is de veel klapzand bevattende molenberg afgegraven. Op het kadastraal minuutplan zijn al geen aanwijzingen van een oude bebouwing meer te vinden. Wel valt de afwijking in percelering in het gebied rond de molenberg op.

Het goed wordt als Gelders leen vermeld vanaf 1402 en is dan in bezit van de heren van Leeuwen, die hier mogelijk hun stamhuis hadden. Op het bij de bezitting horende grondgebied zou ook de middeleeuwse parochiekerk hebben gestaan. Het huis op den berge kwam kort voor 1500 in handen van het geslacht Van Baex(en). Op een kaart van

Afb. 220. Opmetingstekening van het schoolgebouw aan de Waalbandijk nr. 37, naar tekening van G. Formijne.

Afb. 221. Het voormalige schoolgebouwtje aan de Waalbandijk (opn. 1976).

Van Geelkercken van omstreeks 1640 komt het huis voor onder de naam ‘Baex’. In het leenregister is omstreeks 1680 sprake van ‘Leeuwenberch, een out, vervallen huys’, wanneer het leen wordt opgedragen aan Dr. Everart Harscamp. Gedurende de 18de eeuw is het leengoed grotendeels in handen van de familie Smits, maar door de afsplitsing van diverse percelen successievelijk gereduceerd tot het huis en de molen en een halve morgen grond. De belangrijkste percelen, met name de Berchacker, Boesinkheuvel en Nijelant, waren reeds lang vervreemd. Over het oude huis zijn geen bijzonderheden bekend. Wel bevindt zich in de topografische verzameling van het R.K.D. in Den Haag onder nr. P 1375 een pentekening in bister van een huis met het opschrift ‘Leeuwen’. Dit anonieme, ongedateerde, mogelijk 17de-eeuwse blad vertoont een riddermatig huis met trapgevels en een ronde hoektoren. Aangezien het beeld geen overeenkomst vertoont met het middeleeuwse gedeelte van het Huis te Leeuwen aan de Bandijk, ligt de toeschrijving ‘Leeuwenberch’ meer voor de hand.

- Literatuur. Van Spaen IV (1805), blz. 92; Van der Aa VII (1846), blz. 155; Schutjes IV (1873), blz. 686-687; Reg. Leenaktenboeken 1924, blz. 115-117; Manders 1953, blz. 98; Idem 1982, blz. 104-105; Van Heiningen 1965, blz. 184-185.

Schoolgebouw

Aan de Waalbandijk nr. 37 staat het 1837 gedateerde Leeuwense schoolgebouw (afb. 221). De oorspronkelijk uit een groot lokaal bestaande school met uitgebouwde toiletruimtes aan de achterzijde en een ingangspartij aan de lange oostzijde, wordt verlicht door grote rondbogige vensters in de kopse tuitgevels. In 1911 is de ruimte in twee klaslokalen verdeeld en de portaalruimte aan de oostzijde gebouwd door architect G. Formijne uit Tiel. Het schoolgebouw is opgezet volgens het standaardtype voor scholen van 50 leerlingen; van dit type zijn omstreeks 1825 bestek-tekeningen als voorbeeld in roulatie (afb. 220). De plaatsing haaks op het dijklichaam maakte de bouw van een beperkt souterrain mogelijk. Het gebouwtje heeft in verband met veranderde

Afb. 222. Dorpsgezicht met enige voor Leeuwen karakteristieke huizen op de voorgrond. Molenstraat 17-19 en 21 (opn. 1976).

functie kleine wijzigingen ondergaan zoals het aanbrengen van kleine vensters in de westgevel. De plaats van de toiletkokers tegen de achterzijde wijkt af van het standaardplan. De oorspronkelijke indeling bood plaats aan 35 grote en 15 kleine leerlingen; er was een apart afgeschot vertrekje voor de onderwijzer, in de noordwesthoek van het lokaal met een eigen ingang, die in dichtgezette vorm nog aanwezig is. Van alle dorpsscholen in het Land van Maas en Waal is dit schoolgebouw het best bewaard gebleven.

Bronnen

- Literatuur. Tweestromenland nr. 34 (1981), blz. 5 en 11.
- Archivalia. Kerkarchief Herv. Gemeente Leeuwen, R.A.G. Arnhem, inv. nr. 141 (tekeningen van G. Formijne, 1911).

Boerderijen

Boven-Leeuwen heeft naar verhouding heel wat meer en gevarieerdere specimina van landelijke bouwkunst bewaard dan het aangrenzende Beneden-Leeuwen. Het agrarisch karakter van Boven-Leeuwen is veel evidenter, omdat het nauwelijks plaats heeft moeten maken voor industrie. Derhalve treft men aan de naar de Waal toelopende straten als Kampsestraat, Houtsestraat, Bernhardstraat en Florastraat boerderijen aan van de tweede helft 18de eeuw tot het begin van de 20ste eeuw. Er heeft een verdichting plaats gevonden. Ook aan de Waalbandijk staan verschillende opmerkelijke boerderijen en dijkhuizen.

+Bernhardstraat

+ Bernhardstraat nr. 21. Boerderij van het hallehuistype met middenlangsdeel en dwarsgeplaatst voorhuis onder met riet gedekt schilddak, midden XIX. In het vijf traveeën brede voorhuis met symmetrische gevelindeling zes- en vierruits schuiframen. Bedrijfsgedeelte onder afgewolfd zadeldak met riet en pannen gedekt.

Bernhardstraat nr. 37. Kleine boerderij op L-vormige plattegrond met de voorgevel gericht naar de Houtsestraat, XVIII-XIX. Wit gepleisterd voorhuis met zolderverdieping onder met riet gedekt schilddak. Het voorhuis is naar links uitgebouwd en heeft in de voorgevel twee zesruits schuifvensters links van de toegangsdeur en een kleiner venster rechts daarvan; zolderverdieping met twee vierruits vensters. Jongere achterbouw, waarin rechts onder opgewipt dakschild een kleine slagerswinkel is opgenomen.

Bernhardstraat nr. 6. Boerderij van het hallehuistype met middenlangsdeel en naar links uitgebouwd voorhuis met zolderverdieping onder met riet bekleed schilddak. In de voorgevel anker met het jaartal 1787. De voorgevel met zes- en vierruits schuiframen is vrij goed intact; het bedrijfsgedeelte en de zijgevels zijn voorzien van een moderne beklamping.

Bernhardstraat nr. 8. Boerderij met vijf traveeën breed voorhuis met verdieping, in eerste aanleg midden XIX, en voorgevel van circa 1900.

Bernhardstraat nr. 32. Boerderij op T-vormig grondplan en middenlangsdeel. Voorhuis met zolderverdieping en met riet gedekt zadeldak tussen zijtopgevels; traveeverdeling met drie zesruits vensters links van de eenvoudige toegangsdeur en een dito venster rechts; zolderverdieping met twee kleine gedeelde vensters. Bedrijfsgedeelte onder afgewolfd zadeldak met pannen gedekt. Voorhuis circa 1800.

+ Florastraat nr. 31. Boerderij op T-vormig grondplan met vijf traveeën breed, symmetrisch voorhuis onder met pannen gedekt schilddak; XIX B. Voorhuis met verdieping, zesruits schuiframen met luiken. In de zijgevel dito vensters en ronde raampjes; deur met aardige smeedijzeren roosters. Op het erf schuur en wagenloods. *+Florastraat*

Florastraat nr. 33. Boerderij op T-vormig grondplan met drie traveeën breed voorhuis met lage verdieping onder met riet gedekt schilddak, XIX. In het twee traveeën diepe voorhuis zes- en tweeruits vensters en paneeldeur.

Afb. 223. Waalbandijk nr. 5. Herenboerderij 'Vredenburg' (opn. 1976).

Florastraat nr. 45. Wit gepleisterde boerderij onder afgewolfd zadeldak, in de voorgevel gedateerd 1780, doch al vroegtijdig in XX a gemoderniseerd.

In de Florastraat staan meer huizen, waarvan men de oude kern al aantreft op het kadastraal minuutplan, maar die door vergaande modernisering c.q. aanpassing aan 20ste-eeuwse wooneisen hun identiteit verloren hebben. Voorbeelden daarvan zijn Florastraat nr. 107 (gedesoriënteerde T-boerderij) en nr. 109 (verkneuterde keuterij).

+ Houtsestraat nr. 6. Vijf traveeën breed voorhuis van een T-boerderij waarvan het bedrijfsgedeelte is verloren gegaan, midden XIX op standplaats van oudere hoeve. +*Houtsestraat*
Karakteristiek gelegen op enige afstand van de binnenbocht in de Houtsestraat, nabij de Bernhardstraat.

+ Kampsestraat nr. 9. Boerderij op T-vormig grondplan met zes traveeën breed ondiep voorhuis met verdieping onder met riet gedekt schilddak; voorhuis is als volumen +*Kampsestraat*
gaaf bewaard, maar de vensterindeling is gemoderniseerd.

Kampsestraat nr. 2. Gepleisterde T-boerderij met verdieping onder met riet gedekt schilddak. Vijf traveeën breed voorhuis met zesruits schuifvensters op de begane grond en twee kleine vensters op de zolderverdieping. Achterbouw onder met riet en pannen gedekt zadeldak. Op het erf twee schuren. Op de gevels moderne structuurpleisterlaag. Karakteristiek gelegen met de lange zijgevel aan de Houtsestraat.

Kampsestraat naast nr. 10. Houten schuur van het middenlangsdeeltype op stenen voeting, gedekt met pannen; circa 1800.

Kampsestraat nr. 12. Vernieuwde boerderij met in de voorgevel de jaarankers 1742.

+ Aan de Molenstraat staan diverse T-boerderijen met een 19de-eeuws karakter.
+*Molenstraat*

Molenstraat nr. 17-19. Voorbeeld van een aan de straat gelegen T-huis, waarvan het voorhuis tussen zijtopgevels zeer ondiep is, XVIII B. Opmerkelijk als bouwvolume, maar door modernisering van de vensters in voor- en zijgevels verknoeid (afb. 222).

Molenstraat nr. 53. Boerderij op T-vormig grondplan met verdiept voorhuis tussen zijtopgevels. In het vijf traveeën brede en twee traveeën diepe voorhuis zesruits schuiframen. Voorhuis met schilddak. Bedrijfsgedeelte onder afgewolfd zadeldak, geheel gedekt met grijze pannen.

+ Waalbandijk nr. 3. Boerderij van het middenlangsdeeltype met naar rechts uitgebouwd voorhuis met zijtopgevel, in de voorgevel gedateerd: 1744. Het met de voorgevel aan de voet van de dijk gesitueerde huis is XX c gerenoveerd. Op het kadastraal minuutplan komt het huis voor onder de naam 'De Groene Weg'. *+Waalbandijk*

Waalbandijk nr. 5. 'Vredenburg' (afb. 223). Kapitale boerderij, waarvan de naam in de rechterzijgevel is aangebracht, XIX c. Dwars geplaatst, vijf traveeën breed voorhuis met wit gepleisterde gevels, waarin een blokverdeling is aangebracht; symmetrische voorgevel met inpandig portiek en vensters met geprofileerde omlijsting in korfboogvorm met bekronend ornament; beganegronds T-vensters en op de verdieping tweeruits ramen. Voorhuis onder met riet gedekte schildkap en bedrijfsgedeelte met inspringende gevel, gedekt met riet en pannen. Op het erf vrijstaande schuur en klein bakhuis. De boerderij staat op het terrein van de voormalige tuin van het Huis Leeuwen.

Waalbandijk nr. 39. Kapitale boerderij met naar links uitgebouwd voorhuis tussen zijtopgevels, gedateerd op anker boven de deur 1812, maar vermoedelijk XVIII. Voorhuis met zesruits schuiframen op de begane grond, vier ter linker zijde van de voordeur met houten deuromlijsting en twee vierruits vensters boven kelder rechts daarvan; op verdieping negenruits schuiframen in de voorgevel en vierruits in de zijgevel, waar beganegronds smalle vensters voorkomen (afb. 224). Bedrijfsgedeelte onder afgewolfd zadeldak met riet en pannen gedekt. Fraai gelegen in een bocht van de Waalbandijk. Vrijstaande schuur op het erf.

Waalbandijk nr. 43. Goed geproportioneerde T-boerderij met vijf traveeën breed voorhuis en lage verdieping, XIX b, met later gemoderniseerde ingang met verdiept portiek en T-schuiframen. Dekking van riet op het voorhuis en van riet en golfplaten op het bedrijfsgedeelte.

Waalbandijk nr. 47. Boerderij met verbouwd voorhuis, waarin een anker met de oorspronkelijke stichtingsdatum 1769. Het voorhuis is van dwarshuis omgezet in een verhoogd woongedeelte onder zadeldak. Bedrijfsgedeelte onder afgewolfd zadeldak, met een beuk aan de oostzijde verbreed. Haaks ten opzichte van het hoofdhuis een vrijstaande schuur met afgewolfd zadeldak, gedekt met riet.

Afb. 224. Waalbandijk nr. 39 (opn. 1976).

Afb. 225. Een kaartdetail van het dorp Beneden-Leeuwen volgens het kadastraal minuutplan van 1820. Afgebeeld is het gedeelte ten westen van de Brouwerstraat met als oost-westverbinding de Waalbandijk, de Zandstraat en de vm. Koningsstraat thans Van Heemstraweg.

Beneden-Leeuwen
Gemeente Wamel

Historisch-geografische schets

Het dorp Beneden-Leeuwen is feitelijk de zelfstandig geworden westelijke helft van het kerspel Leeuwen, dat vooral omstreeks 1900 een volledig onafhankelijke positie ging innemen en tot een opmerkelijke bloei is gekomen. Voordien verschilde het Benedeneind qua structuur weinig van het oostelijk dorpsdeel, waar overigens de meest aanzienlijke gebouwen staan, dan wel hebben gestaan. In het Benedeneind treft men een vrij grote bewoningsdichtheid aan, hetgeen al uitkomt op het kadastraal minuutplan (afb. 225). De hoofdstraten zijn daarop de Koningstraat, die hier het tracé van de huidige Van Heemstraweg volgt, de vrijwel evenwijdig daaraan lopende Zandstraat en Waalbandijk, die blijkens de buitendijkse strangen aan de voet en de binnendijks gelegen wielen sterk onder druk heeft gestaan. Min of meer haaks op deze oost-west lopende hoofdassen staan van oost naar west Brouwerstraat-Korte Brouwerstraat, Beatrixstraat en Dijkstraat, Zijveld en Het Zand die de brede oeverwal in grote kwadraten snijden. Het verkavelingspatroon gaat uit van Koningstraat en Zandstraat. Van deze oorspronkelijke blokpatronen is door de moderne ontwikkeling van Beneden-Leeuwen die een enorme bebouwingsexplosie ten gevolge heeft gehad, buiten de genoemde hoofdstraten nauwelijks nog iets waar te nemen. Het oude agrarische karakter is hierdoor voor het grootste deel uit het dorpsgebied verdreven. De Zandstraat, die overigens een jongere ontginningsas is dan de Koningstraat, heeft als vitale hoofdstraat zijn positie behouden. Daar vindt men de belangrijkste historische bebouwing, die echter vanaf de jaren '70 sterk onder druk is komen te staan. Een belangrijk stempel is door de nijverheid en huisindustrie op Beneden-Leeuwen gedrukt, hetgeen het dorp heeft gemaakt tot het belangrijkste industriële centrum van Maas en Waal.

Rooms-Katholieke kerk

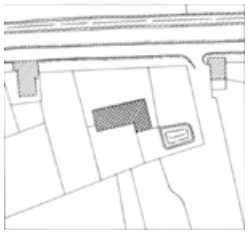
Aan de Zandstraat nr. 77, westelijk van de Pastoor Zijlmansstraat, staat de R.K. parochiekerk, een neoromaanse kruisbasiliek, gebouwd naar ontwerp van architect C. Franssen uit Roermond in de jaren 1898-1900. De kerk is toegewijd aan de H. Alphonsus de Liguori (afb. 229-232).

Bronnen

- Literatuur. Kalf 1906, blz. 400; Van Helvoort 1978 (Ms. Franssen), nr. 22; Idem, De kerken van de architect C. Franssen in Maas en Waal (6), in Tweestromenland nr. 43 (1984), blz. 16-19; J. van Os, Leeuwen en 'Elisabeth', Tweestromenlandreeks nr. 111, 1982.
- Afbeeldingen. 1 Ontwerptekening met aanzicht van de rechterzijgevel, inclusief de niet uitgevoerde torenpartij en aansluitende schiptravee, met opschrift: 'R.K. Kerk te Leeuwen/ontwerper C. Franssen', aanwezig in de pastorie (afb. 229). 2 Blauwdruk van oostgevel en halve plattegrond van de kerk, zoals uitgevoerd zonder torenpartij en eerste travee, collectie Diocesaan Bouwbureau, Den Bosch.

Afb. 226. De R.K. kerk van Beneden-Leeuwen geschilderd in voltooid gedachte staat op een muurschildering aangebracht boven het St.-Jozefaltaar in de kerk (opn. 1983).

Afb. 227. De voormalige R.K. parochiekerk van Boven- en Beneden-Leeuwen aan de Waterstraat volgens het kadastraal minuutplan.

Afb. 228. De R.K. kerk aan de Zandstraat, gebouwd in 1900-1901, naar recent nette plan.

Geschiedenis

Tot 1900 maakten de katholieken van Boven- en Beneden-Leeuwen gebruik van de aan de Waaldijk op de grens van Boven- en Benedeneind staande Waterstaatskerk (zie blz. 157 en afb. 227). Al in de jaren '70 van de 19de eeuw wilde men in Beneden-Leeuwen een kerk bouwen. Kort voor 1900 kwam pastoor M.A. van Weert op die plannen terug, hetgeen leidde tot de vorming van een commissie, die in drie dagen tijds *f* 50 000, - bijeenbracht. Bovendien werd een aan de Zandstraat gelegen stuk grond geschonken, waarop de kerk zou worden gebouwd (afb. 228). Als architect werd C. Franssen aangezocht, die een kerk ontwierp, waarvan het schip slechts ten dele is gerealiseerd. Het totaal ontwerp behelsde een kerk met een lengte van 63 m en zij zou daarmee de grootste kerk in het Land van Maas en Waal zijn geworden. Thans is dat de R.K. St.-Barbarakerk in Dreumel (zie blz. 236).

Nadat in april 1898 grondboringen waren gedaan, werd het terrein eerst tot een diepte van 5 à 7 m uitgegraven en met zand aangeplempt. In oktober volgde de aanbesteding van de kerk met de pastorie. De kerk werd gebouwd door de Amsterdamse aannemer F. Raaijmakers. De bouw verliep voorspoedig tot aan de opbouw van de octogonale vieringstoren, die ook in steen moest worden uitgevoerd. Scheurvorming en de vrees voor verzakkingen hebben geleid tot planwijziging. Op de viering werd een veel bescheidener, door een open spits bekroonde koepeltoren geplaatst, waarin de klokken werden gehangen, aangezien de twee façadetorens niet werden uitgevoerd. Op 6 augustus 1900 werd de kerk geconsacreerd en de nieuwe

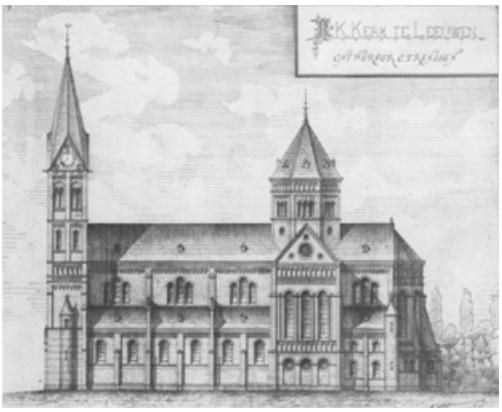
parochie Beneden-Leeuwen opgericht. Pastoor Van Weert werd waarnemend pastoor van de nieuwe parochie en werd als zodanig benoemd in 1901, nadat hij voor het pastoraat in Leeuwen-Boven had bedankt.

+ Het kerkgebouw is een driebeukige kruisbasiliek met een schip volgens het alternerend stelsel en een in plattegrond 5/10 koor met omgang (afb. 232). Uitgevoerd zijn twee schiptraveeën in plaats van de geplande drie traveeën met een door twee torens gedomineerde ingangspartij. Het schip is feitelijk op de helft van de bedoelde lengte gerealiseerd. In 1934 is een door twee kapellen geflankeerde 'voorlopige' portaalruimte gebouwd. Een en ander verklaart de aanwezigheid van het 'kerkplein' aan de Zandstraat. De kerk is geheel overkluisd met bakstenen kruisribgewelven en een op pendentieven rustend koepelgewelf in de kruising. De transeptarmen steken slechts weinig buiten de zijbeuksmuren uit. De kerk heeft een uitwendige lengte van 47 m zonder het portaal en voorlopige nevenkapellen; inclusief deze ruimtes bedraagt de lengte 53 m. De schipbreedte omvat uitwendig 22 m en bij het transept 24 m. Aan weerszijden van de koortravee bevinden zich vanuit het kerkschip gezien geïsoleerde, vlak gedekte kapellen, die naar het priesterkoor door met lateien recht afgesloten openingen zijn verbonden. Het zijn congregatiekapellen, waar men meer besloten deel kon nemen aan de eredienst. Tegen de linkerzijkapel is de sacristie gebouwd die via een uitgebouwd gangetje in verbinding staat met het priesterkoor. Het gebouw is niet georiënteerd; de lengte-as loopt noord-zuid, waarbij de koorpartij naar het zuiden is gericht.

+Kerkgebouw Plattegrond

+ De kerk is gebouwd in machinale baksteen van bonte kleur met toepassing van

+Materiaal

Afb. 229. Ontwerptekening voor de R.K. kerk van St.-Alphonsus de Liguori door C. Franssen uit 1899, aanwezig in de pastorie (opn. 1983).

hardsteen voor basementen, uitwendig lijstwerk en dekplaten; zandsteen is toegepast voor de gebeeldhouwde onderdelen, m.n. de kapitelen van pijlers en zuiltjes; zwart gepolijst graniet is gekozen voor de schachten van de kolommen in het middenschip en van de zuiltjes in het schijntriforium.

Kerk uitwendig

+ Bij de beoordeling van het exterieur, dat door Kalf als 'onbeholpen romaans' en door Van Helvoort als 'hybridisch' wordt gekenschetst, dient men wel te bedenken, dat het wegvallen van de geplande onderdelen en ook het minimaliseren van de op het Rijnland geïnspireerde vieringtoren het totaalbeeld heel negatief beïnvloeden. Toch kan men aan het exterieur een zekere saaiheid en vervlakking niet ontzeggen. Voor een deel is dat te wijten aan het gebrek aan plasticiteit van de toegepaste detaillering en de vorm waarin de steunberen zijn uitgevoerd (afb. 230). Door het te korte schip maakt de kerk een onevenredig hoge indruk. De rondboogvensters, die in de lichtbeuk als triplet-combinatie zijn aangebracht, hebben een vrij groot ongedeeld glasoppervlak. De toepassing van drie even hoge rondboogvensters en van rozetvensters in de topgevels en de ondermuur van de transeptgevels zijn op rijp-romaanse vormen geïnspireerd, maar buitengewoon versoberd uitgevoerd. De verhouding tussen koor en omgang, die duidelijk is toegepast voor een inwendig effectbejag, is in het exterieur zoek.

Kerk inwendig

+ De kerk maakt inwendig een veel plastischer indruk als gevolg van de consequente doorvoering van een aantal decoratieve elementen en de aankleding met een goed daarin passende inventaris (afb. 231). Het in het schip toegepaste alternerend stelsel levert dankzij de gebruikte vormen en maatvoering een goede ruimtewerking op. Boven de dubbele arcadebogen die als middensteun een ronde zuil met geornamenteerd teerlingkapiteel hebben, loopt over de volle breedte van elke middenschipstravee een blinde dwerggalerij en een boogfries met daarboven de lichtbeuk. De gewelven worden gedragen door ronde ribben die door kolonnetten in de binnenhoeken van de kruisvormige 'sterke' pijlers en vieringpijlers worden opgevangen.

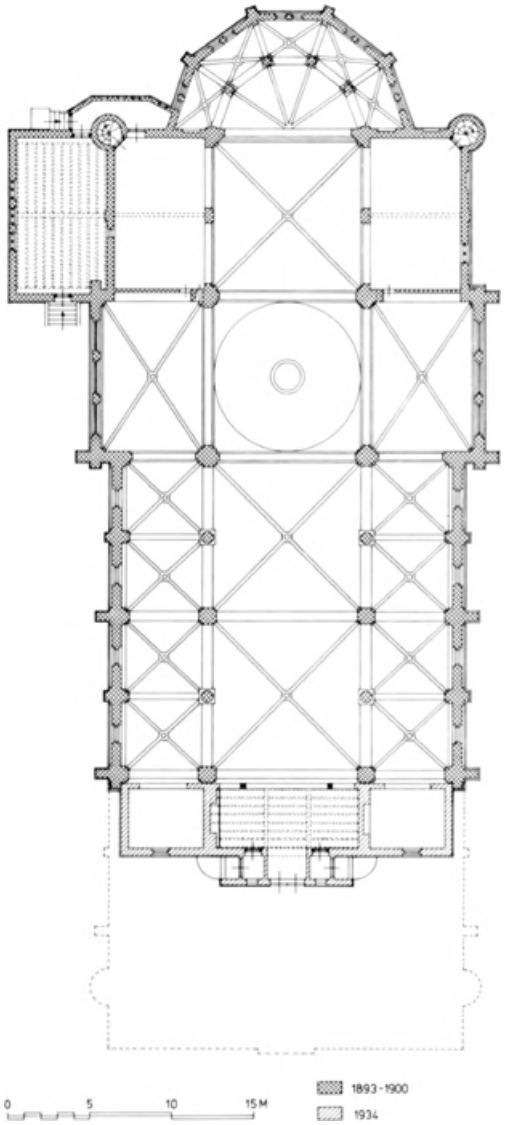
Het hele interieur is behoudens boogvelden en zwikken waarop mozaïeken of schilderingen

Afb. 230. Gezicht op het koor van de R.K. kerk en de oostelijke transeptarm. Op de kruising de verkleinde en in hout uitgevoerde vieringkoepel (opn. 1983).

Afb. 231. Het interieur van de kerk gezien naar het priesterkoor (opn. 1983).

Afb. 232. Opmetingstekening van de kerkplattegrond met in stippellijn de oorspronkelijk geplande lengte, die op de ontwerptekening afb. 229 voorkomt.

zijn aangebracht in schoon werk uitgevoerd, ook de kruisribgewelven en de pendentiefkoepel op de viering.

De koortravee wijkt qua wandopbouw ten dele af van die in het schip; de bogen zijn grotendeels gesloten en het 'zwakke' steunpunt bestaat uit een pijler in plaats van een granieten zuil. De boogvelden zijn met mozaïeken gedecoreerd. De openingen naar de inwendig met houten zolderingen gedekte zijkapellen zijn door lateien aan de bovenzijde recht afgesloten. Om de onderbouw van het koor een diafane opzet te geven heeft Franssen het hoogkoor van een lage omgang voorzien.

Het is geen echte koor-'omgang', maar een enveloppe die aan beide einden dood loopt. De omgang is vrij laag en wordt verlicht door drie paar kleine rondboogvensters die een laag invallende lichtkrans vormen rond het door vier granieten zuilen omringde hoogaltaar. De omgang is liturgisch niet functioneel, maar geeft aan de koorpartij wel het nodige cachet. Laag invallend licht was bovendien noodzakelijk, omdat het door de grote koorvensters binnenvallend licht voor een groot deel door het ciborium aan het altaar wordt onttrokken. De zuilen in de koorsluiting hebben kapitelen van een konische vorm met een reliëfversiering van gestileerd bladwerk.

Inventaris

+ De kerk bezit een zeer complete inventaris, die ook in de postconciliaire periode van Vaticanum 11 weinig geweld is aangedaan. Veel dateert uit de bouwtijd en het eerste decennium van de 20ste eeuw met aanvullingen vooral uit de jaren '20 en '30. Helaas vermeldt het Memoriale weinig namen van kunstenaars, zodat slechts op basis van vergelijking objecten kunnen worden toegeschreven.

Altaren

+ *Hoogaltaar*. Altaartombe zonder retabel onder een ciborium. Marmer en hout; neogotisch beeldhouwwerk, opgenomen in een neoromaans kader; tombe 1900, bijbehorend retabel in 1912 verwijderd; ciborium 1912; Roermonds atelier.

Tombe met vier frontzuiltjes en daartussen drie rechthoekige reliëfs: Offer van Melchisedech - Lam Gods met kruisvaan en kelk - Offer van Abraham; tabernakel met reliëf van de Broodvermenigvuldiging; van het retabel resten twee staande engelen, thans voor het ciborium opgesteld (zie beelden, blz. 184).

Het ciborium bestaat uit een op vier zuilen van Labrador rustend baldakijn met kruisgewelf en vier houten gevels; op de voorgevel in reliëf: Majestas Domini met de vier levende wezens op de raderen van Ezechiël en engelen, op de twee zijgevels tondi met Lam Gods op boek en pelikaan.

Maria-altaar. Hoogte beeld 132 cm; eikehout, gepolychromeerd; vermoedelijk door J. Thissen of A. Lenaerts, Roermond; 1903; neogotiek. Mensa met tondo waarin Maria-monogram; predella met zes tondi waarin de Litanie van Loreto is verbeeld: zetel van Wijsheid - Gulden vat - Mystieke roos - Gulden huis - Ark des Verbonds - Deur des Hemels. Retabel met bovengenoemd beeld: Maria met Kind, de slang vertredend; links en rechts reliëfs: Annunciatie en Geboorte.

Jozefaltaar. Hoogte beeld 124 cm; eikehout, gepolychromeerd; vermoedelijk J. Thissen of A. Lenaerts; Roermond; 1904; neogotiek en neoromaans.

Preekstoel

+ Preekstoel. Eikehout, voet van marmer, kalksteen en albast; ontwerp architect C. Franssen, uitvoering J. Custers, Stratum (Eindhoven); 1910; neoromaans met neogotische reliëfs.

Vierkante voet met vier marmeren zuiltjes als drager van de voetplaat van de eveneens vierkante kuip; zowel op de kapitelen als op het lijstwerk onder de kuip bladsculptuur met draken en fabeldieren. Kuip met twee reliëfs: Willibrordus (patroon van de parochie) laat een bron ontspringen - Wonderbare visvangst. Houten dorsaal en achtzijdig klankbord met rand van palmetten en torens. Trap rustend op een marmeren zuiltje. N.B. de onderste helft van de trapopgang bevindt zich in de kapel links van het koor en steekt door de muurdikte van de transeptgevel heen.

+ Communiebank. Reliëfs: hoogte 58 cm, breedte 96,5 cm; marmer, kalksteen, wit en goud geverfd; 1902; reliëfs neogotiek, omlijsting neoromaans. De communiebank bestaat uit twee gedeelten, waarschijnlijk oorspronkelijk in het midden afgesloten door een hekwerk. De reliëfs, voorstellend de bruiloft van Cana en het Laatste Avondmaal, worden geflankeerd door rondboogarcaden op korte dubbele zuiltjes.

+Communiebank

+ Twee biechtstoelen. Eikehout; J. Custers, Eindhoven; 1908; neoromaans. Driedelig front met glas-in-loodruitjes; in de middendeur tondi met reliëfs, respectievelijk: haan en Arma Christi; doornenkroon met drie nagelen; aan weerszijden van de middendeur staan beelden onder een baldakijn, respectievelijk: Alphonsus de Liguori en Johannes Nepomucenus (linkerzijbeuk); twee engelen met op schilden een hamer met nijptang en de Veronicadoek (rechterzijbeuk). *+Biechtstoelen*

+ Doopvont. Hoogte kuip 94 cm, diameter 80 cm; hoogte deksel 115 cm, hoogte beeldjes 37 cm; marmer en koper; Zimmerman en Van Wijnbergen; 1935; neoromaans. Achtzijdige kuip met vierkante stam; geflankeerd door vier zuiltjes; rond, iets gewelfd deksel met in drijfwerk uitgevoerde evangelistensymbolen; op het deksel een door vier zuiltjes gedragen baldakijn met duif, alpha, kruis en omega; onder het baldakijn een beeldengroep van de Doop van Christus door Johannes met een engel. *+Doopvont*

+ *Madonna met kind*. Hoogte 124 cm, wit geverfd hout; XIX A. Gesluierde Maria, staande met het Kind op haar linkerarm; de scepter ontbreekt. *+Beelden*

Twee engelen. Hoogte 105 cm; hout, gepolychromeerd; 1902; neogotiek. Beide beeldjes zijn afkomstig van het in 1912 verwijderde retabel van het hoogaltaar (zie blz. 183).

Staande figuren met de handen respectievelijk gevouwen en gekruist.

Serie van tien beelden. Hoogte circa 170 cm, steen, ongepolychromeerd; J.A. Oor, Roermond; 1901-1904; neogotiek. Zie voor de plaats in de kerk afb. 233, waarvan de volgorde wordt gevolgd: 1 H. Hart van Jezus (1901/04), 2 H. Hart van Maria (1901/04), 3 Antonius van Padua met lelietak en Kind (1904), 4 Alphonsus de Liguori als bisschop met boek (1901/03), 5 Willibrordus als bisschop met kerkmodel (1903), 6 Franciscus van Assisi (1903), 7 Odilia met boek waarop ogen (1901/03), 8 Anna onderricht Maria (1904), 9 Johannes de Doper met kruis en Lam op boek (1904), 10 Gerardus Majella met kruisbeeld (XXa). Verwante beelden in de parochiekerk van St. Jan in Gemert.

+ *Triomfkruis*. Afmeting levensgroot; hout, gepolychromeerd; circa 1900. Op de uiteinden van de kruisbalken reliëfs van de evangelistensymbolen. *+Kruisbeelden*

Passiekruis. Hoogte 160 cm; eikehout, ten dele goud geverfd; circa 1900; neogotiek. Op het kruishout de Arma Christi; de balken eindigen in vierpassen waarin de geschilderde symbolen van de vier evangelisten.

Missiekruis. Hoogte corpus 150 cm; hout, gepolychromeerd; firma Stoltzenberg, Roermond; 1906; neogotiek.

+ Het priesterkoor is gedecoreerd met vier grote mozaïektaferelen in de spaarnissen van de koortravee en met vier dito versierde boogzwikken in de koorsluiting (zie schema op afb. 233, A-E). De mozaïeken zijn gesigneerd: W. Derix, Goch-Kevelaer Entw./I Bever Söhne Mosaïk, Köln; 1921. De grote mozaïekvelden vertonen de volgende taferelen: A Hemelvaart van Christus, B Pinksteren (opschrift: Jos Bronsgeest Pastor 1921), C Geboorte van Christus, D Verrijzenis (gesigneerd). Op de boogzwikken van de arcade naar de kooromgang: E vier aanbiddende engelen. *+Mozaïeken*

+ Op de boogvelden boven de zijaltaren in de transeptarmen zijn muurschilderingen aangebracht, gesigneerd: Georges de Geetere 1921 (zie schema op afb. 233, F-G). Boven het Maria-altaar: Kroning van Maria met musicerende engelen (F). Boven het Jozefaltaar: Jozef zetelend op troon zegent de voor hem knielende paus Pius ix; rechts van Jozes staan Petrus en Paulus als voorsprekers; op de voorgrond de St.-Pieterskerk van Rome met gelovigen, waaronder rechts kapelaan Van de Waarden en pastoor Jos Bronsgeest; achter de pastoor de voltooide kerk van Beneden-Leeuwen (afb. 226). *+Muurschilderingen*

+ De gebrandschilderde ramen, die van omstreeks 1900 dateren, zijn van het atelier van W. Derix, Goch. De gehele kerk is beglaasd in glas-in-lood, maar alleen de vensters in de koorpartij en de kooromgang bezitten figurale voorstellingen (zie schema op afb. 233, a-j), De vijf grote koorvensters verbeelden als hoofdthema's: *+Gebrandschilderd glas*

a	Thomas van Aquino, de sacramentshymne ‘O Sacrum...’ schrijvend; Clara met monstrans tegenover indringers in het klooster.

b	Mozes tijdens de Mannaregen; Broodvermenigvuldiging; twee evangelisten.
c	Laatste Avondmaal; Kruisdood van Christus met Maria en Johannes onder het kruis; God de Vader en Geestesduif.
d	Mozes slaat water uit de rots; wonder te Cana; twee evangelisten.
e	Juliana van Luik met drie engelen, waarvan een met monstrans; Carolus Borromeus reikt aan pestlijders de communie uit. In de kooromgang zijn de vijf aanwezige vensterparen beglaasd met
e-g-i	De monogrammen IHS en XP in een ornamentale zetting.
f-h	Engelen, staande met passiewerktuigen en de tekst 'Sanctus'.

+Kruisweg

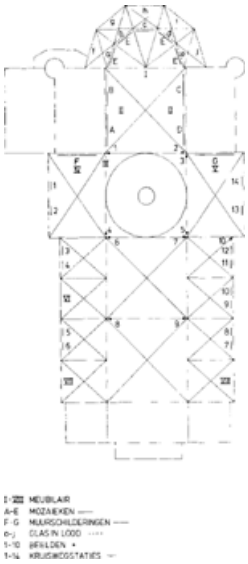
+ Veertien kruiswegstaties (zie schema op afb. 233, 1-14). Hoogte 97 cm, breedte 155 cm - hoogte rondboognissen 82 cm, breedte 28 cm; olieverf op doek; gesigneerd: 'F. Knirsch', Boxtel; 1907-1909. Zeven groepen van twee staties met daartussen rondboognissen waarin staande figuren van profeten met banderol: Habakuk - Zacharias - Micheas - Isaïas - David - Simeon (Nieuwe Testament) - Ezechiël. N.B. Vergelijkbare kruisweg in de H. Hartkerk te Boxtel.

+Pastoorsportret

+ Portret van pastoor J. Bronsgeest. Hoogte 50 cm, breedte 40 cm; olieverf op doek; gesigneerd en gedateerd: H. Bogaerts, 1929. Josephus Johannes Franciscus Bronsgeest was hier pastoor van 1904-1930.

+Liturgisch vaatwerk en gerei

+ *Monstrans*. Hoogte 73 cm, diameter voet 28 cm; verzilverd en verguld; Hamers, Tilburg of Zimmerman en Van Wijnhoven, Eindhoven; 1929. Ronde geprofileerde voet met op de welving twaalf ajour lobben met wingerd en stenen, waarboven een rand met wingerd en vier rozetten; ronde stam met parelrandjes; ronde bolvormige nodus met wingerd, twee herten aan de bron en een vis; rond de lunula verschillende parelrandjes en een band met vijf maal het woord 'Sanctus' tussen stenen, omgeven door een ajour

Afb. 233. Schematische weergave van de monumentale decoraties, de beelden en het meubilair.

band met de evangelistensymbolen en een omlijsting van stralen; vanuit de lunula een email kruis met tekst in ronde band van email: 'ECCE PANIS ANGELORUM FACTUS CIBUS VIATORUM'; op de kruisarmen vier medaillons met op blauw fond de bustes van Alphonsus, Clara, Leonardus van Veghel en een priester met kelk en hostie; de kruisbalken en medaillons zijn omzoomd met parelrandjes; op de top een kruisje met vier stenen.

Inscriptie op de voetrand: 'DONO DEDIT FAMILIE BRONSGEEST 1929'. Door de familie geschonken bij gelegenheid van het zilveren pastoraat van Jos Bronsgeest in Beneden-Leeuwen.

Expositieciborie. Hoogte met torendeksel 77 cm, zonder deksel 36 cm, diameter voet 22 cm; zilver en verguld zilver; merken: meesterteken H V G boven 9 in rechthoek (= H. van Gardinge, Eindhoven 1883-1912), jaarletter E (= 1914), lopend leeuwtje + 2, minervakopje. Achtlobbige, geprofileerde voet met op de lobben een gegraveerde voorstelling van de Boom van Jesse: Jesse liggend, uit hem groeit een boom - David en Salomon - Ozias en Joram - Abia en Roboam - Joatam en Achab - Asa en Josaphat - Ezechias en Manasse - Maria met het Kind Jezus; op de welving vier reliëfs: priester reikt de communie uit aan kinderen - hert - Christus met kinderen en hun moeders - hert; onder aan de stam een manchet met onder acht arcaden bloemen en vruchten; ronde stam met gestileerde planten in niëllo; ronde nodus met filigrain en acht uitstekende koppen waarin op blauw fond: zon - XP-monogram - gekroonde A Ω - IHS - vis en korf met broden - (staande XP met N) - duif - JH; tegencuppa met filigrain ornament en bloedkoralen en acht reliëfs van heiligen: Theodorus als soldaat met palmtak - Aloysius met crucifix - Cornelia met kruis - Caecilia met orgel - Ludovica met boek - Eugenia met palmtak en zwaard - Johanna met lelietak en kruis - Maria Magdalena met doodshoofd - Leo met boeien.

Deksel: benedenrand met gedreven voorstellingen: open boek met A Ω - pelikaan met jongen - driehoek met naam Gods - menorah - tafel met de toonbroden - Lam Gods op kruis - twee vogels drinkend uit vaas - ark van het Verbond; in de zone daarboven onder arcaden de vier evangelisten met hun symbolen en vier grote profeten met banderol; hierboven een tweede reeks van acht staande beeldjes: paus Cornelius - Martinus (?) als soldaat met zwaard - Franciscus van Sales - Jozef met kerkschip - Johannes de Doper - Leonardus van Veghel met monstrans en palmtak - Elisabeth

van Thüringen met rozen - Christus Koning; boven in de toren acht engelenbeeldjes met de Arma Christi; spits bekroond met ajour filigrain bol met bloedkoralen en kruis met bloedkoralen.

Inscriptie op de voetrand: JUBIL. SAC. JOS. BRONSGEEST PAR. D.D. FRATRES ET SORORES 1885 30/5 1915.

Inscriptie onder in de voet: H.V. GARDINGE EINDHOVEN 1914.

Ciborie. Hoogte met deksel 33 cm, zonder deksel 22,5 cm, diameter voet 15 cm; zilver; merken: meesterteken C V G boven 79 (= Chr. van Gemert), Den Bosch 1854-1897, jaarletter K (= 1894), lopend leeuwtje + 2, minervakopje. Ronde, geprofileerde voet met palmettenrand op de welving; peervormige nodus met palmettenrand; tegencuppa met gestileerde bladeren; deksel met gestileerde bladeren op de welving en een bol met kruisje als bekroning.

Kelk. Hoogte 23,5 cm, diameter voet 14 cm; verguld koper; Frans werk; midden XIX. Ronde, geprofileerde voet met rand van godrons en festoenen op de welving; stam met langgerekte knorren aan de onderzijde; nodus met guirlandes; tegencuppa met festoenen in reliëf en rand van godrons.

Kelk. Hoogte 28 cm, diameter voet 18,5 cm; zilverblik; merken: 13 in staande ruit (= gehaltemerk), V in gekroond schild (= import), naam in voetrand geponst: Grenen of Gienen; Duits werk; XIX c; neobarok. Geschulpte, geprofileerde voet met op de welving tussen voluten drie ingelaste reliëfs: Laatste Avondmaal - Calvarie - Verrijzenis; neobarokke stam; tegencuppa met drie cartouches, waarin ovale medaillons met Christus - Maria - Jozef.

Kelk. Hoogte 23 cm, diameter voet 16 cm; zilver; merken: meesterteken J J (= J. Jonkergouw, Den Bosch 1894-1922), lopend leeuwtje, minervakopje; circa 1900. Ronde geprofileerde voet met gegraveerd kruisje op de welving; ronde stam; nodus met band van ajour vierpassen en koordmotief aan boven- en onderzijde; tegencuppa met gestileerde wingerdrank.

Kelk. Hoogte 22,5 cm, diameter voet 19 cm; verguld zilver; merken: meesterteken H V G boven 9 (= H. van Gardinge, Eindhoven 1883-1912), lopend leeuwtje + 2, minervakopje; 1905; neoromaans.

Ronde, geprofileerde voet met op de welving vier medaillons met reliëfs omzoomd door een koordrand: Annunciatie - Geboorte van Christus - Calvarie - Verrijzenis; tussen de medaillons gegraveerde wingerd en stenen; op de voet het opschrift: D.D.H. DOM CA KUPPEN OCCE (occasione) NUPT. A.J.B.A. DERICKS 19 23/5 05'; ronde stam met parelen koordranden onder èn boven de nodus, die vierlobbig is en met filigrain en ajour bewerkt; tegencuppa met ajour wingerdranken; op de cuppa gegraveerd: Christus en elf apostelen onder arcaden, zittend aan de tafel van het Laatste Avondmaal; hieronder band met tekst.

N.B. Volgens een aantekening in het Registrum Memoriale is de kelk '...uitgevoerd naar een tekening van het klooster te Windesheim. Hij weegt ruim 100 Lood, gehalte 850/1000 - Literatuur. Registrum Memoriale blz. 39.

Reliekhouder. Hoogte 14 cm, breedte 12 cm; zilver; geen merken; 1850-1860. In ovale theka: Calvarie met kruis en Arma Christi, waarin reliek van het H. Kruis; omlijsting van voluten en bladmotief.

[+] Vijf kandelaars. Hoogte 75 cm (4 ×) en 88 cm (1 ×); rood en geel koper; XIX b. Driezijdige ingezwenkte voet op drie bladmotieven; op de drie zijden van de grote [+]*Kandelaars*

kandelaar in reliëf: Maria met Kind; op de kleine kandelaars komt dit reliëf alleen aan de voorzijde voor; balusterstam met aan de onderzijde een gestileerd bladmotief; dito motief aan de onderzijde van de vaasvormige bobèche.

+ *Kazuifel*. Zwart fluweel met vierpas van 24 cm op de rugzijde in zilverdraad en geborduurd ornament uitgevoerd; vermoedelijk circa 1900. Ranken en vierpas met voorstelling van de Verrijzenis en de tekst: 'EGO SUM RESURRECTIO ET VITA'. +*Paramenten*

Kazuifel. Borduurwerk, door Sträter, Hilversum; 1954. Op de achterzijde staande Maria met het Kind tussen twee engelen, waarboven Geestesduif. Geborduurd opschrift: 'DONO DEDIT FAMILIA KOK-TEUNISSEN, OCCASIONE ANNI MARIALIS 1954'.

Kazuifel. Witte zijde met borduurwerk en applicatie; Mariavoorstelling 29 cm; vervaardigd door Zusters van het Kostbaar Bloed te Aarle-Rixtel; 1958. Op de rugzijde de

voorstelling van O.L. Vrouw zetel der Wijsheid, naar pijpaarden devotiebeeldje in de kapel te Aarle-Rixtel.

+ Drie vaandels. Borduurwerk en beschilderd doek; neogotiek. +*Vaandels*
1 H. Hart, staande, hoogte 30 cm; borduurwerk; XX a.
2 Verrijzenis van Christus, schild van beschilderd doek, hoogte 52 cm; XX a.
3 R.K. Werklieden ver. St. Joseph; Jozef met Kind, hoogte circa 35 cm; 1918.

+ Klokje. Hoogte 37,5 cm, diameter 34,5 cm; brons; 1724. Tussen twee sierranden van bladmotief de tekst: 'SOLI DEO GLORIA 1724'. +*Luidklokje*

+ Wijwateremmer. Hoogte 26 cm, diameter 25 cm; geel koper; XIX d. +*Wijwateremmer*

Boerderijen en woonhuizen

Beneden-Leeuwen heeft een iets dynamischer ontwikkeling doorgemaakt dan het meer agrarisch gebleven Boven-Eind. Dat manifesteert zich in de industriecomplexen aan de Waalkant en nabij de Van Heemstraweg. Aan de Waalbandijk treft men ook minder oude boerderijen aan en de bebouwing aan de Zandstraat, in feite de as van het dorpsgebied, is voornamelijk uit de tweede helft van de 19de eeuw, voor zover zij een historisch karakter bezit. De huizen aan de Zandstraat hebben de obligate T-vormige plattegrond met voorhuizen van drie of vijf traveeën breed. Zij zijn van eenvoudige, doch harmonische architectuur, voor zover zij niet door latere wijzigingen zijn aangetast. Kapitale uitzonderingen vormen twee statige hoeves aan weerszijden van de Trambaan. Aan de Waalbandijk treft men overigens wel diverse grotere en kleinere dijkwoningen aan, met meestal drie woonlagen: onderhuis tegen het dijklichaam, hoofdverdieping en lage verdieping of zolderetage. Zowel het dijkhuis zonder achterbouw als het T-boerderijtype komen voor, waarbij verschillende huizen het produkt zijn van latere verbouwingen en vergrotingen van een 19de-eeuwse kernbouw.

+ Korte Brouwerstraat nr. 3. Op de hoek van de Trambaan, in de zichtas van de Zandstraat gelegen statig, villa-achtig dwarshuis met korte achterbouw en vrijstaande schuur, XIX c (afb. 234). +*Korte Brouwerstraat*

Zeven traveeën breed voorhuis, ontstaan uit een naar de linkerkant vergrote, symmetrische aanleg van vijf traveeën. Voorgevel met deur en vensters onder gebogen streklagen met afgeronde bovenhoeken; zesruits schuifvensters op de begane grond en vierruits vensters op de verdieping, alsmede kleine lichtopeningen in de omgaande daklijst. Met leien bekleed schilddak met hoekschoorstenen en klokkeruiter. Tegen het voorhuis aansluitende achterbouw van twee venstertraveeën diep onder lessenaarsdak.

+ Trambaan nr. 1. Op de hoek van de Brouwerstraat gelegen statige boerderij met T-vormig grondplan en aanbouw tegen de rechterflank van het bedrijfsgedeelte +*Trambaan*

in de vorm van een zelfstandig zomerhuis met toegang aan de Brouwerstraat. Kapitaal voorhuis ter breedte van zeven traveeën met zesruits en vierruits schuiframen onder hanekammen; toegang met brede paneeldeur en bovenlicht, geplaatst in een inpandig portiek met een korfbogige buitenomlijsting in geprofileerde korfboogvorm met bekronend ornament. Gemetselde, uitgekraagde daklijst met dakgoot op klossen;

Afb. 234. Korte Brouwerstraat nr. 3 (opn. 1982).

schilddak met leien bekleed en hoekschoorstenen. Achter het bedrijfsgedeelte de voormalige brouwerij onder zadeldak met topgevels uitgevoerd in siermetselwerk, alsmede later dichtgemetselde rondbogige deur- en vensteropeningen. Verder op het erf een grote opslagschuur.

Windkorenmolen 'De Wielewaal'

Aan de Zandstraat bij nr. 112 staat de windkorenmolen 'De Wielewaal' gebouwd in 1857 volgens sluitsteen boven de inrijdeur (afb. 235). Stellingmolen met zes verdiepingen, houten stelling met schoren en oud-hollands opgehekt wiekenkruis. Gepotdekselde houten ombouw rond de voet van de konische romp. Op de baard staat: 'De Wielewaal 1857-1967'.

- Literatuur. Gelders Molenboek 1968, blz. 576-577.

Watersnoodmonument

Afb. 235. Windkorenmolen ‘De Wielewaal’, 1857 (opn. 1975).

Tegen de binnenzijde van de Waalbandijk tussen de Wielstraat en de Korte Brouwerstraat staat een in 1893 vernieuwde gedenknaald, die een uit 1874 daterend monument vervangt, dat de herinnering levend houdt aan de watersnoodramp van 1861 (afb. 237).

Bronnen

- Literatuur. Leeuwen, Monument, in: Architectura 1893, blz. 173; H.D.J. van Rechteren van Arnhem, Het Oranje-Monument te Leeuwen (Maas en Waal), in: Eigen Haard 1896, blz. 1889-1890; R.P. van den Bosch, Neerlands verleden uit steen in beeld, Schiedam 1901, blz. 83-84; Manders 1953, blz. 39-44; Van Heiningen 1965, blz. 116-117.
- Archivalia. A.R.A., Den Haag, archief Min. van Binnenl. Z. afd. K. en W. 1875-1914, portef. nr. 30: Gedenkteken ‘ter herinnering aan 's konings daden in 1861’, 1889-1890.

Geschiedenis

Op 1 februari 1861 brak bij de Klef in Beneden-Leeuwen de Waalbandijk door, hetgeen een catastrofale overstroming van Maas en Waal tot gevolg had en verslagenheid teweegbracht in heel Nederland. Koning Willem III bracht een bezoek aan het rampgebied. Bij gelegenheid van het 25-jarig regeringsjubileum van de vorst nam het hoofd van de openbare school in Leeuwen, Udo de Jong, het initiatief om een gedenkteken te plaatsen op de plek waar de koning destijds voet aan land had gezet. Met steun van de bevolking van Boven- en Beneden-Leeuwen werden de benodigde gelden bijeengebracht; door een competentiegeschil deden de inwoners van Wamel, die het voorstel van burgemeester Van Delen steunden om de koning, uit erkentelijkheid voor de vele weldaden bewezen tijdens de genoemde watersnood, een voorwerp van goud of zilver aan te bieden, niet mee. De Leeuwense commissie o.l.v. schoolmeester De Jong slaagde erin op 12 mei 1874 het beoogde monument te onthullen. Het was een bouwsel van baksteen dat met Portland-cement was

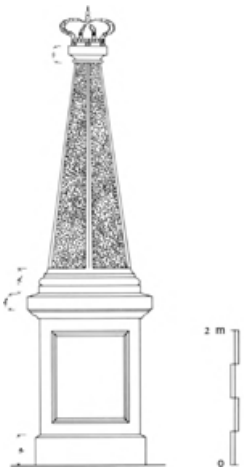
afgestreken. In 1888 richtte Udo de Jong, nog steeds president van de commissie, zich tot het Gemeentebestuur van Wamel met de vraag het monument van de commissie over te nemen. Toen bleek dat de commissie niet over fondsen voor onderhoud beschikte, werd dit verzoek afgewezen. De staat van het monumentje was inmiddels zeer slecht.

Bij een bezoek aan Wamel van de Commissaris van de Koning in Gelderland kwam de kwestie na het doorlezen van de raadsverslagen opnieuw aan de orde. Hij wendde zich tot de minister van Binnenlandse Zaken met het verzoek om een rijksbijdrage in de herstelkosten. In juli 1890 maakte een Rijksbouwkundige een rapport met opmeting, waaruit bleek dat het gedenkteken diende te worden herbouwd. De minister oordeelde, dat het wenselijk was het gedenkteken in stand te houden, maar dat het hem voorkwam, 'dat het geene voldoende kunstwaarde bezit om op Rijkskosten te worden hersteld'.

Tenslotte ontfermde de Provincie Gelderland zich over het monument. Het werd in 1893 opnieuw opgetrokken in duurzamer materiaal en aan de Provincie Gelderland overgedragen.

[+]Monument van 1874

[+] Het bouwkundig rapport van 2 juli 1889, waaraan een tekening is toegevoegd (afb. 236) geeft een goed beeld van het gedenkteken van 1874. 'Het gedenkteeken te Leeuwen heb ik den 24sten juni opgenomen. Het verkeert in jammerlijken toestand. Het is niet zozeer een monument als wel een parodie ervan, gebouwd als het is van surrogaten, die het in ons klimaat geen tien jaar kunnen uithouden. Het is geheel gemaakt van slechte baksteen, besmeerd met portlandcement; slechts de plint a. en de dekbanden b. en c. zijn uit hardsteenen stukken en platen samengesteld. De Noordelijke gedenkplaat is van wit marmer met vergulde letters, en nog gaaf. De andere gedenkplaten zijn van hardsteen; één daarvan, de Oostelijke is doormidden gebroken. De zuidelijke heeft geen inschrift. Al de portlandcement is gebarsten, zoodat de voegen der steenen er door heen te zien zijn. Zelfs stukken baksteen vallen er uit en de piramide is niet recht meer, maar heeft een bocht aangenomen; er is ook reeds een gat ingevallen. De plint a. en de dekbanden b. zijn een weinig verschoven. Het monument is omgeven door een ijzeren hek staande op een gemetselde rollaag. Het hek is roestig en verveloos, van de meeste spijlpunten zijn de aangegoten pijlpunten reeds afgeroest en verdwenen.

Afb. 236. Tekening van het Leeuwense gedenkteken van 1874 uit een in 1889 opgesteld inspectierapport.

Afb. 237. Het monument na de renovatie van 1893 (opn. 1975).

Als het monument met het hek geheel wordt afgebroken en weder opgebouwd met dezelfde materialen, al neemt men die ook van beter qualiteit, zal het over vijf en twintig of dertig jaar weder vervallen zijn, want surrogaten zijn in onze luchtstreek en vooral op die plaats en dat doel ten eenenmale ongeschikt. Ik raam zulk een renovatie op *f* 600, -, eene uitgaaf die dus over 30 of 40 jaar vermoedelijk weer opnieuw zal moeten worden gedaan.

Wil men dat het inderdaad een monument zij en dus bestand tegen het klimaat, dan moet het geheel van deugdelijke bouwstoffen, in casu gehouwen steen, worden samengesteld. Daarvoor wordt circa *f* 2000, - gevorderd.'

[+]Monument van 1893

[+] Bij de herbouw van het monument in 1893 heeft men de natuurstenen onderdelen van 1874 zoveel mogelijk hergebruikt. De sokkel werd echter geheel met hardsteen bekleed. De vorm van de naald is gewijzigd (afb. 237): een in doorsnede achthoekige

schacht met gefrijnde cassementen op de zijden, aan de bovenzijde uitlopend op een ronde vorm. Hierop rusten een geprofileerde dekplaat en koningskroon. De schacht is van arduin, de kroon van verguld metaal. Tegen het voetstuk is aan de voorzijde de wit marmeren plaat uit 1874 aangebracht met de tekst: ‘Aan / KONING WILLEM DEN DERDE / en / Hoogstdeszelfs Broeder / PRINS HENDRIK. / Het dankbare Leeuwen / 12 Mei 1874’. Op de linkerzijde van het voetstuk staat de inscriptie: ‘De vloed eischte 37 offers / Een meisje van 8 jaren dob- / berde 6 daagen op de golven / en bleef gespaard/ 1 Februari 1861’. Op de rechterzijde: ‘Een traan in 't Manlijk oog / Een troostwoord in den mond / Stond Neerlands Vorst ons bij / in dezen bangen stond’.

Afb. 238. Verpondingskaart van de gemeente Wamel uit 1809. R.A.G., Arnhem.

Wamel
Gemeente Wamel

Historisch-geografische schets

Het tegenover de stad Tiel aan de Waal gelegen dorp Wamel is gesitueerd op het smalste gedeelte van de oeverwal die vanaf Weurt tot Dreumel loopt (afb. 238-240). De veerverbinding met Tiel is altijd van grote betekenis geweest voor het hele gebied van Maas en Waal en heeft een belangrijke impuls geleverd tot de groei en bloei van het dorp. Geomorfologisch heeft Wamel dezelfde opbouw als de andere Waaldorpen: uiterwaarden, bewoonde oeverwalgrond en ontgonnen komgronden, die diep het land inlopen tot aan de Leeuwense Wetering. Er zijn duidelijke oost- en westgrenzen met Beneden-Leeuwen (Het Zand en Zijveld) en met Dreumel (Zyvond), dwarskaden die het dorpsgebied begrenzen. Wamel gaat in oorsprong zeker terug tot de Karolingische tijd, daarop duidt de oude naam 'Vamele'. Van de oudste structuur, begonnen als een Karolingische bosontginning, is in het latere dorp maar weinig terug te vinden. Het oudste betrouwbare kaartbeeld van Wamel dateert uit het midden van de 16de eeuw. Wamel figureert op de door Jacob van Deventer getekende kaart van Tiel. De kaart toont het dorp met zijn omvangrijke kruiskerk, drie adellijke huizen, een tweetal kloosters en een bewoningsconcentratie langs de huidige Dorpsstraat en Lakenstraat. Opvallend is dat het dorp zich verder naar het westen uitstrekte dan de thans nog bestaande oudere bebouwing, die even ten westen van de Hervormde kerk ophoudt; de kerk nam eertijds een meer centrale positie in. Tijdens de bloeiperiode die vooral valt in de 15de eeuw, moeten de straten evenwijdig aan de hoofdstraat bebouwd zijn geraakt. De kloosters van 'Susteren' en 'Nonnen' en ook de kastelen Lakenburg, Het Spijker en Sterkenburg stonden meer in de periferie op de tegen de blokken grenzende kampgronden. Vanaf de tweede helft van de 16de eeuw valt een sterke achteruitgang te constateren, deels veroorzaakt door tijdens de Tachtigjarige Oorlog aangebrachte schade, deels als gevolg van wateroverlast, waarvan Wamel nog meer dan de stroomopwaarts gelegen dorpen hinder ondervond. De dijken langs de rivier zijn noodgedwongen over grote lengtes teruggenomen. Zo verdween de bekading aan de noordzijde en kreeg de

Afb. 239. Luchtopname van het dorp Wamel gezien in oostelijke richting omstreeks 1950 (opn. K.L.M.).

Afb. 240. De kern van het dorp Wamel volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

Dorpsstraat zelf een waterkerende functie. Deze straat is vanaf de 16de eeuw tot de aanleg van de groene dijk 1843 voortdurend opgehoogd, zodat talrijke relicten van de oudere dorpsstructuur onder het dijklichaam verdwenen. In het moderne Wamel is het oude stratenpatroon nog vrijwel volledig aanwezig: Dorpsstraat, Koningstraat, Lakenstraat, Kerkstraat en Hogeweg volgen evenals de oude veestegen Hommelstraat, Parkstraat en Liestersteeg het oude wegenpatroon. De voormalige terreinen van het Clarissenklooster, van Sterkenburg en het gebied westelijk van Lakenburg dragen nieuwbouwwijken.

Hervormde kerk

De Hervormde kerk bestaat uit het koor en het transept van het middeleeuwse kerkgebouw, waartegen aan de westzijde in 1957 een aanbouw is toegevoegd. Het gebouw staat op het kerkhof aan de zuidzijde van de Dorpsstraat. De kerk is eigendom van de Hervormde Gemeente Wamel (afb. 241-253).

Bronnen

- Literatuur. Teg. Staat 1741, blz. 276; Van der Aa XII (1849), blz. 85; Sloet 1872/74, nrs. 250, 477, 485, 526; Schutjes I (1870), blz. 183, 189; Idem V (1876), blz. 886-888 en 890-894; Anspach 1898, blz. 158-159, 182-183, 185, 187; Voorloopige Lijst IV (1917), blz. 199; Weiler 1935 (Ukb. X), nrs. 91, 103, 406; Stüwer 1938, blz. 52, 69, 156, 160, 172, 193, 200; Oediger 1940, blz. 44-45 (nr. 72); Bossche Bijdragen XVII, 3 (1940/41), blz. 282-283; Wijnaendts van Resandt 1943, blz. III; Wilkes 1952, nrs. 780, 1384; Manders 1953, blz. 134-135; C.L. Temminck Groll, De restauratie van de Hervormde kerk te Wamel, in: Nieuwsbulletin K.N.O.B. 56 (1957), kol. 31-34; Van Heiningen 1965, blz. 175; R.S. Hulst, Wamel, in: Nieuwsbulletin K.N.O.B. 70 (1971), blz. 85; Idem, Opgravingen te Wamel, in: Tweestromenland nr. 12 (1971), blz. 27-31; Ten Boom 1974/75, blz. 136.

- Archivalia. R.A.G. Arnhem, Archief van de Hervormde Gemeenten Wamel en Dreumel, 1614-1975, geïnventariseerd, passim; Maris/Driessen, Archief Rekenkamer,

1978, inv. nr. 2395; H.L. Driessen, Het Oud-Archief van het huis Hoekelum onder Bennekom, 's-Gravenhage 1952, blz. 21 (inv. nr. 93), 44 (reg. 9); A.R.A. Den Haag, Archief Min. van Binnenl. Zaken, afd. K. en W. 1875-1918, portef. nr. 52 (rapport door A. Mulder, 10 december 1888).

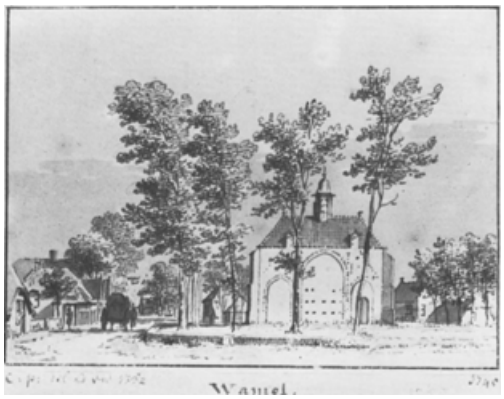
- Afbeeldingen.
    1 Gewassen pentekening in o.i.-inkt, gesigneerd en gedateerd: 'c:p: (C. Pronk) del ad viv: 1732/1745', en voorzien van het onderschrift 'Wamel', Particuliere Collectie R.K.D. Den Haag; gezicht op de kerk vanuit het westen (afb. 241).
    2 Gravure vervaardigd naar de onder 1 genoemde tekening voor de serie 'Oude Hollandsche Dorpen'; N.B. De stoffering is gewijzigd, de verhoudingen zijn slecht en de bebouwing is door de graveur te fantasierijk weergegeven. Met name de dakmoeten van het schip, zichtbaar tegen de westgevels van het transept, zijn bij de kopiëring foutief op de gravure geïnterpreteerd.
    3 Gewassen pentekening in O.I.-inkt, gesigneerd door H. Tavenier, met op de voorzijde het opschrift: 'de Kerk te Wamel' en verso: 'de kerk te Waamen 1783' (sic), Particuliere collectie R.K.D. Den Haag (P 1363); tekening vervaardigd op basis van de onder 2 genoemde gravure.
    4 De kerk komt ook voor, gezien vanuit het zuidoosten, op een tekening van het op blz. 211 vermelde huis Pollestein of Spijker (afb. 268).
    5 Schets van de plattegrond en het zuidaanzicht, getekend door A. Mulder en voorzien van notities, collectie R.D.M.Z. (schetsen Mulder portef. 101).

Geschiedenis

De vroegst bekende schriftelijke vermelding van de kerk in Wamel komt voor in een oorkonde gedateerd 1129-1134, waarin melding wordt gemaakt van het feit, dat Gotfried, proost van Xanten, een talent schenkt aan de aartsdiakonale kerk 'de ecclesia de Wamelen'. In 1190 was de kerk in bezit van de proost en aartsdiaken van Xanten, Conrad. In 1225 en 1229 bevestigden achtereenvolgens twee kardinaal-legaten, Conradus bisschop van Porto en Otto, aan de deken en het kapittel van Xanten de schenking van acht parochiekerken tussen Maas en Waal, waaronder de kerk van Wamel. Deze incorporatie bij het Xantens kapittel werd in 1308 door de aartsbisschop van Keulen, Heinrich II, opnieuw bevestigd. In een oorkonde van 1247 wordt een zekere Segestappus als 'sacerdos' van de kerk vermeld. De kerk was toegewijd aan de H. Victor. De kerk zou in de eerste helft van de 15de eeuw zijn vergroot en vernieuwd. In 1422 hebben de kerkmeesters en buurmeesters van het kerspel aan Herman en Rutger van Delft een erf verkocht, genaamd de Hofstede, waarvan de ontvangen kooppenningen zijn besteed 'totter tymmeringen onser kerspelkercken tot Wamel' (Archief Hoekelom). Tijdens een in 1515 gehouden kerkvisitatie telde men in de kerk een vijftal altaren die respectievelijk waren toegewijd aan de H. Maagd Maria en St. Christoffel, St. Andreas, de H. Drie Koningen, St. Antonius Abt

en de H.H. Catharina en Barbara. Er is ook sprake van een vicarie van St. Severijn, verbonden aan het Drie Koningen-altaar. De kerk bezat rijke goederen, die werden beheerd door het Xantens kapittel. Dit bezit kwam als gevolg van de suppressie in het begin van de 19de eeuw aan de Staats Domeinen en is later verder verkocht.

De vroegste, overigens summiere afbeelding van de kerk komt voor op de plattegrond die Jacob van Deventer omstreeks 1560 tekende van de stad Tiel en het aan de overzijde van de Waal gelegen Wamel. Men ziet daarop de Wamelse kruiskerk met een flinke westtoren, waarvan het dak in 1558 door een hevige storm werd afgerukt. In 1572 verschansten de Geuzen die het dorp vanaf de rivier binnenvielen, zich in de toren en benutten deze als uitkijkpost. De Spaansgezinde bevelhebber van de troepen in Tiel stak met zijn manschappen de Waal over en liet een gedeelte van de kerk en de toren afbreken. Schip en toren zijn later niet meer herbouwd. Bij het ingaan van het Twaalfjarig Bestand nam de eerste predikant, Ds. Frans van Merwen, bezit van de kerk. In 1672-1673 kwam de kerk met steun van de Fransen weer in bezit van de katholieken. In 1674 moest de kerk op last van de schout, Dirc van Echteld, weer aan de hervormden worden overgedragen. In 1682 werd Ds. Johannes Klaeus door de Classis van Nijmegen gemachtigd om een collecte te houden voor het herstel van het door brand verwoeste kerkgebouw. Op 21 maart 1754 tekenen de geërfden van Wamel een contract betreffende het herstel en het onderhoud van de toren, waarmee de vieringtoren zal zijn bedoeld. Men ziet het betreffende torentje op de tekeningen van C. Pronk (afb. 241 en 268), die

Afb. 241. De middeleeuwse kerk en de Dorpsstraat, door C. Pronk getekend in 1745 naar notitie uit 1732.

Afb. 242. De dwarspand- en koorpartij van de Hervormde kerk volgens het kadastraal minuutplan.

Afb. 243. De Hervormde kerk volgens recent kadastraal plan.

de situatie in 1732 ter plaatse heeft genoteerd. Van de kerk was toen nog alleen het koor en het transept over. De overeenkomst, nog aanwezig in het kerkarchief, meldt: ‘Dat het dorp of de Geerfdens van Wamel tegens bequame tijdt in desen Jare 1754 sullen nu setten en doen maken een toorntje op de Wamelse Kerk na den eijs van dieselve Kerk met Klokwijser en Uurwerk mede na den Eijs. Dat gem Geerfdens al dat voorstaande werk ten allen tijden zullen onderhouden’. Als vergoeding krijgen de geërfden over een periode van 21 jaar (en wel over de verstreken periode 1727-1748) kwijtschelding van huishuur, die zij aan de kerkelijke gemeente wegens de school en inwoning van de schoolmeester debet waren. Over dit contract rees in 1858-1859 een geschil met het gemeentebestuur, waarbij een nieuwe overeenkomst werd aangegaan. In 1876 leverde J.L. Grüber uit Utrecht een nieuw uurwerk. In 1889 vond er een ingrijpende verbouwing plaats en werd het gebouw uitwendig geheel beraapt met Portland-cement. Een en ander werd uitgevoerd in de periode maart-april naar een in 1888 opgemaakt plan van architect G. Formijne uit Tiel. Bestek en tekeningen zijn bewaard in het kerkarchief

Afb. 244-249. Zes opnames met de toestand van de kerk voor en na de restauratie van 1953-1957.
Afb. 244. Het dwarspand gezien vanuit het zuidwesten (opn. 1952).

Afb. 245. Het dwarspand met aangebouwde toegang en consistorieruimte na de restauratie (opn. 1977).

Afb. 246. Dwarspand en koor voor de restauratie vanuit het zuidoosten (opn. 1952).

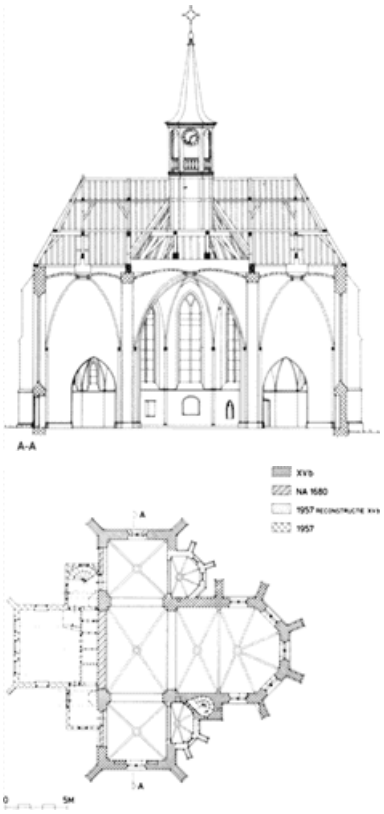
Afb. 247. Koor en dwarspand met gereconstrueerde zijkapellen en daktorentje (opn. 1977).

Afb. 248. Koor en noordertranseptarm gezien vanuit het noordoosten vanaf de Dorpsstraat (opn. 1952).

Afb. 249. De kerk gezien vanuit de Dorpsstraat na de restauratie (opn. 1977).

Afb. 250. Dwarsdoorsnede over het transept gezien naar het koor en plattegrond van de Hervormde kerk.

(inv. nr. 230). Het werk werd uigevoerd door A. van Hellemond die bij de aanbesteding op 28 november 1888 inschreef voor *f* 1399, -. Inwendig werden de beide transeptarmen van de viering afgescheiden. De noordelijke dwarsarm ging dienst doen als entree met de toegang in de oostmuur (afb. 248) en bevatte voorts de trap naar het orgel; de zuidelijke transeptarm, het z.g. luihuis, werd ingericht als consistoriekamer en kreeg een stucplafond. Overigens bevatte de kerkruimte een balkenzoldering als dekking, aangezien de oorspronkelijke gewelven vermoedelijk al sedert de brand van 1680 waren verdwenen. Bij de jongste restauratie zijn de gewelven weer aangebracht. Deze restauratie, mede noodzakelijk door de in 1944-1945 geleden oorlogsschade, werd uitgevoerd tussen 1953 en 1957 onder leiding van de architecten N.J. Kruizinga (tot 1954) en H. Korswagen. Het in 1889 gemaakte bankenplan (afb. 253) is toen verwijderd en de transeptarmen zijn weer met de viering verbonden. De kansel werd verplaatst van de koorsluiting naar de westwand van de viering. Tevens bouwde men een nieuwe consistoriekamer tegen de viering en werden de zijkoortjes op basis van de teruggevonden grondslag gereconstrueerd.

[+] Van het vroeg 15de-eeuwse kerkgebouw, dat als een driebeukige kruiskerk met westtoren is opgezet, resteren alleen nog de koorpartij bestaande uit een rechthoekige koortravee en een 5/8 sluiting, de rechthoekige viering (inwendig gemeten 5 bij 7 meter), alsmede twee in grondslag vierkante transeptarmen (inwendige maat 5 m^2) (afb. 250). Tegen de oostmuur van de transeptarmen zijn twee 5/8-gesloten

[+]*Kerkgebouw Plattegrond*

zijkoren opgenomen, op de hoeken versterkt door steunberen. Tegen de zuidmuur van het koor staat een vierkante traptoren, die toegankelijk is vanuit het zuidelijke zijkoor. Op de plaats van het schip staat een in 1957 gebouwde consistoriekamer met verdieping, traptoren en ingang/vestibule. De totale lengte van de eigenlijke kerkruimte bedraagt 14 m, de breedte met de transeptarmen 17,5 m, alles inwendig gemeten.

Materiaal

[+] De kerk is opgetrokken in rode baksteen, formaat 27/28 × 14/15 × 6/7 cm, 10 lagen 72 cm. De vensterbanken en cordonlijsten zijn van tufsteen, deels Ettringer tuf. De zandstenen raammontants, waarvan resten bij de restauratie zijn aangetroffen, zijn

Afb. 251. Het interieur van de kerk voor de restauratie met balkenzoldering en vast bankenplan (opn. 1952).

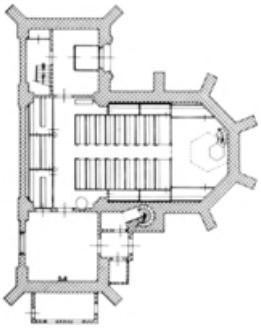

Afb. 252. Het interieur van het middenkoor na de restauratie met gereconstrueerde overwelving en traceringen (opn. 1977).

vernieuwd in tufsteen. Boven de toegang in de sluitmuur van het noordertransept is een dorpel van rode zandsteen.

Kerk uitwendig

+ De bouwvolumes van koor en transept tonen, dat de Wamelse kerk in haar oospronkelijke en nog ongeschonden gedaante een van de grootste middeleeuwse kerken in het Land van Maas en Waal is geweest. Plattegrond en opbouw doen veronderstellen, dat de kerk naar een tussentijds ongewijzigd plan is gebouwd. Dit is goed dateerbaar omstreeks 1422, in welk jaar sprake is van ‘tymmeringen’ aan de kerk. Zowel het koor als het transept zijn versterkt met driemaal versneden steunberen. Zij zijn bij de dwarspanden overhoeks geplaatst. In de noordgevel van het transept bevindt zich een poortje met

Afb. 253. Plattegrondtekening van de kerk met afgescheiden dwarspandarmen en 19de-eeuws bankenplan, naar opmeting van H. Korswagen.

geprofileerde dagkanten en een latei van rode zandsteen. De vensters hebben bij de restauratie vorktraceringen gekregen die zijn gebaseerd op vondsten; zij vervangen de 19de-eeuwse gietijzeren vensters (afb. 244-249).

Tegen de zuidzijde van het koor en tegen de gevels van de traptoren zijn sporen van muraalbogen zichtbaar en een gewelfaanzet op een kraagsteen tegen de zuidoostelijke steunbeer van de koorsluiting. Deze sporen wijzen op een verdwenen nevenruimte, waarschijnlijk de voormalige sacristie.

In de westmuur van de transeptarmen zijn boven dichtgezette bogen die de doorgang vormden naar de voormalige zijbeuken, de moeten zichtbaar van lessenaarsdaken. Op de tekening van C. Pronk zijn die dakmoeten ook duidelijk aangegeven (afb. 241), waaruit men de conclusie kan trekken dat het aansluitende kerkschip pseudo-basilicaal is geweest. Na de afbraak van het schip zijn de boogopeningen in het transept gedicht en is de kap op het transept aangepast aan de nieuwe situatie. Het dakvlak is bij de restauratie van 1953-1957 doorgetrokken boven de zijruimtes naast de nieuw gebouwde consistoriekamer, die een schilddak bezit dat hiertegen aansluit. Het zeskante torentje op de kruising heeft een open klokkeverdieping met een balustrade tussen stijlen en is gedekt met een ingesnoerde spits met leien en torenkruis. De bekroning wijkt af van de 18de-eeuwse vorm met klokvormig koepeltje (afb. 241). Bij de restauratie zijn de bouwsporen belerend in het zicht gelaten. Opmerkelijk daarbij is het doortrekken van

de cordonlijst tot om de dichtgezette boogdoorgangen naar de verdwenen zijbeuken en het ontbreken van sporen van de aansluiting van de zijbeuksmuren tegen het transept. Een en ander had ook al voor de ontpleistering deze vorm (afb. 244).

+Kerk inwendig

+ Het interieur van de kerk is bij de restauratie van 1953-1957 teruggebracht tot zijn 'middeleeuwse' gedaante, waarbij zoveel mogelijk vondsten in het zicht zijn gelaten. Ook het gewelf is nieuw aangebracht. De vensters zijn op hun oorspronkelijke maat gebracht. Vergelijk de situatie voor en na de restauratie op afb. 251 en 252. De gewelfribben rusten op nieuw-aangebrachte veelhoekige schalken met moderne bladkapiteeltjes. In de bodem is de grondslag van deze schalken teruggevonden. Tegen de noord- en zuidmuur van het koor komen de ribben van de koortravee en de koorsluiting samen op een gebeeldhouwde kraagsteen.

Het vloerniveau is bij de restauratie ongeveer 30 cm verlaagd ten opzichte van het peil van 1953, zij het dat de koorvloer ook thans een trede hoger ligt dan in het transept. In de sluitingswanden van het koor bevinden zich een vlak gedekte en een korfbogige spaarnis, alsmede een spitsbogig piscinanisje met toten; in de zuidmuur een 80 cm brede nis met geprofileerde spitsboog, die waarschijnlijk de doorgang heeft gevormd naar de voormalige sacristie. In de op teruggevonden grondslagen gereconstrueerde zijkoren zijn in de muren van het hoogkoor eveneens credensnisjes uitgespaard.

De sluitmuur van het zuiderdwarspand bevat in de ondermuur drie bij de restauratie te voorschijn gekomen spaarnissen. In het noordertransept is boven de dichtgezette spitsboog in de westwand een tweede spitsboog zichtbaar, waarvan de geboorte ligt op gelijke hoogte als die van de vieringbogen. Mogelijk was aan de noordzijde in eerste aanleg een hoge zijbeuk onder afzonderlijke kap gedacht, in plaats van de pseudobasilikale oplossing die blijkens de dakmoeten uiteindelijk is uitgevoerd. Bij de restauratie zijn de bovenmuren versterkt met een betonnen ringbalk.

De kap draagt onder meer een ingesneden inscriptie, die luidt: 'K T L / TIEL / 1862'.

+Funderingsonderzoek van schip, zijkoren en toren

+ Wanneer het schip en de toren volledig zijn geamoveerd is niet bekend. Of de in 1572 gepleegde gedeeltelijke afbraak dan wel de brand van 1682 het einde van het kerkschip en de toren heeft betekend, is moeilijk uit te maken. Het geamoveerde driebeukige schip verving op zijn beurt een veel ouder eenbeukig schip, dat in zijn oudste gedaante zeker teruggaat tot het begin van de 12de eeuw.

Tijdens de restauratie zijn bij het ontgraven van de westelijke sluitmuur van het dwarspand bij de vieringpijlers kistwerk-funderingen aangetroffen. De funderingen van Römer tuf liepen ter breedte van de kern van de pijlers twee meter in westelijke richting; tot zover werden zij althans in 1954 ontgraven. De vondst wijst op het bestaan van een eenbeukig romaans kerkgebouw als voorganger van de gotische kruiskerk.

Nader onderzoek binnen de kerkruimte heeft niet plaats gehad. Wel heeft men binnen bij het verlagen van het vloerniveau brandsporen aangetroffen die verband kunnen houden met de brand van 1682.

Van de zijkapellen heeft men in 1954 de funderingen blootgelegd. De bovenkant lag 38 cm onder het maaiveld. Binnen de fundering lag een vloer van twee lagen baksteen. Bij het ontpleisteren en loskappen van de neogotische ingangsomlijsting

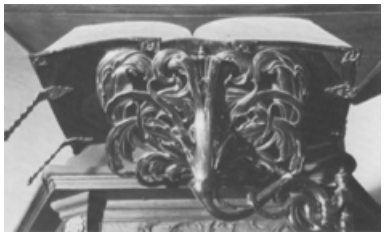
tegen de oostmuur van het noordertransept werd op de buitenmuur een spitsboog gevonden, omgeven door volkomen gaaf, wit pleisterwerk met rode verfsporen. Ook de inkaplijnen van het vroegere dak en de inkassingen van verdwenen gewelven kwamen te voorschijn. Op grond van de gegevens heeft men de beide zijkoren herbouwd.

Bij het leggen van een nieuwe riolering heeft men in 1970 op circa 41 m ten westen van de sluitmuur in de viering onder de kerkhofmuur op de hoek van de Dorpsstraat en de Stationstraat de westgevel van de romaanse kerk of van een deel van de toren opgegraven. Men trof hier een loodrecht op de kerk-as staand stuk muurwerk aan van tufsteen, gefundeerd op een 85 cm brede laag veldkeien in een bed van rivierzand. Het tufsteenmateriaal bestond uit blokken van het formaat 20/30 × 15/20 × 7/10 cm. In dezelfde periode is ook onderzoek gedaan naar de kerkhofmuur (zie blz. 208).

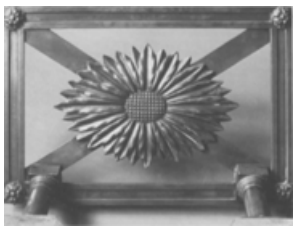
Bij het gereed komen van de restauratie is in 1957 de inrichting van het kerkgebouw ingrijpend gewijzigd door het weer bij de kerkruimte betrekken van de transeptarmen en het verplaatsen van de kansel vanuit de koorsluiting naar de westelijke sluitingswand van de viering. Ook het bankenplan werd gewijzigd. Vergelijk afbeelding 251 en 252.

Afb. 254. Hervormde kerk. De preekstoel uit 1687 en de doopvont uit 1857 (opn. 1977).

Afb. 255. Hervormde kerk. Lezenaar aan de preekstoel, koper, 1722 (opn. 1977).

Afb. 256. Hervormde kerk. Voorzangerslezenaar, koper, 19de eeuw (opn. 1977).

[+] Tot de inventaris behoren de navolgende stukken.

[+]*Inventaris*

[+] Preekstoel (afb. 254). Eikehout; gedateerd op bovenregel van de kuip 1687; trap vernieuwd in 1889. [+]*Preekstoel*

Zeszijdige kuip op een geprofileerde zeskantige poot, in segmenten verdeelde half-bolvormige onderbouw en getoogde panelen met snijwerk in de boogzwikken; gesneden bovenregel met gesneden bladvoluten en het jaartal 1687 aan de voorzijde; ruggeschot samengesteld uit twee getoogde panelen, waarvan er een oorspronkelijk deurpaneel moet zijn geweest; zeshoekig klankbord met geprofileerde kroonlijst; scheluwe trap met gedraaide spijlen en gesneden trappaal.

[+] Lezenaar (afb. 255). Afmeting 52 × 33 cm; geel koper; 1722. Gegoten koperen houder met versiering van bladornament rustend op een voluutvormige draaibare arm, scharnierend op een smeedijzeren armatuur. De lezenaar is volgens een kerkrekening vervaardigd in 1722 voor 31 gl en 10 st. [+]*Kansellezenaar*

+ Zandloperhouder (afb. 254). Hoogte met arm 39 cm, geel koper; XVIII a. Draaibare arm in golfvorm gebogen waaraan gestileerde bladen ontspruiten; ringvormige houder met zes kleine balusters. De zandloperhouder is aan de kanselkuip gemonteerd. +*Zandloperhouder*

+ Voorzangerslezenaar (afb. 256). Afmeting blad 42 × 28 cm; hoogte kolommetjes 14,5 cm; geel koper; XIX. Rechthoekige bladomranding met een ovaal zonnebloemmotief op elkaar kruisende diagonalen; het blad rust op korte ronde zuiltjes. +*Voorzangerslezenaar*

+ Doopboog (zie afb. 251). Bij de restauratie is de doopboog verhuisd naar de zolder van de pastorie. +*Doopboog*

+ Doopvont (afb. 254). Hoogte 103 cm; marmeren voetstuk en kleine, gebronsd-metalen kuip met tentvormig deksel; gesigneerd firma Max Barth, Münster i.W.; 1857. +*Doopvont*

Vierkant, zuilvormig voetstuk van geel geaderd marmer met geprofileerd basement, zich naar boven toe verjongende schacht en een geprofileerd dekstuk; vierkante doosvormige vont met tentvormig deksel, bekroond door xp-monogram; op het deksel vier Christussymbolen, uitgevoerd in drijfwerk: lam, pelikaan, vis en hert; op het kuipgedeelte gekroonde cartouches, waarvan een het opschrift draagt: 'J.C.F. / V.D. MEER V. KUFFELER / GED. TE WAMEL / 6 DEC. 1857'; aan de overliggende zijde zijn de alliantiewapens van Van der Meer van Kuffeler en Van Delen afgebeeld; de beide andere cartouches zijn leeg. De vont is een geschenk van de genoemde familie bij gelegenheid van de doop van hun zoon.

+ Het orgel, waarvan de kas bij de restauratie van de kerk is vernieuwd en op een tribune tegen de sluitgevel van het noordelijk dwarspand is geplaatst, is een uit XIXc daterend instrument. Op de orgelkas staan gipsen beelden voorstellende koning David met de harp en twee bazuinende engelen. J.F. van Os noemt het orgel onder de werken van de orgelmakersfamilie Knipscheer en dateert het instrument omstreeks 1870. *+Orgel*

- Van Os 1978, blz. 53.

+ Voor de restauratie bevonden zich in het koor aan weerszijden van de preekstoel glas-in-loodramen met voorstellingen van Christus als Goede Herder en van de verrezen Christus, zoals ook uit de teksten blijkt, die de afbeeldingen verklaarden. Op het noordoostelijk venster: 'IK BEN / DE GOEDE / HERDER / IK GEEF / MIJN LEVEN VOOR / MIJN SCHAPEN'. *+Voormalige koorvensters*

Op het zuidoostelijk koorvenster: 'KOMT ALLEN TOT MIJ DIE VERMOEID EN BELAST ZIJT EN IK ZAL U VREUGDE GEVEN'.

Beide vensters waren door de familie Van Delen geplaatst als herinneringsvensters. Volgens een aantekening van rijksarchitect A. Oger waren zij uitgevoerd naar ontwerp van de kunstenaar Schaffhausen in 1918. In de pastorie bevinden zich tekeningen van de glazen.

+ Avondmaalsbeker (afb. 257-258). Hoogte 16,8 cm; zilver; merken: meesterteken PVN of PVA waaronder zespuntige ster, stadswapen van Rotterdam, gekroonde klimmende leeuw; jaarletter H (= 1790). De beker heeft een naar boven toe uitlopende konische vorm en een geprofileerde voetrand; onder de bodem is uitwendig een concentrisch gegraveerde, twee-regelige inscriptie aangebracht: 'In 't Jaar, 1790. is deze Beeker, en Schootel Gemaakt / Regeerden, als Kerkmeester, A. Nap'. *+Avondmaalsbeker*

N.B. de op de beker vermelde schotel is bij een inbraak in het begin van de 19de eeuw ontvreemd.

+ Schaal. Afmeting 35 × 27 cm; zilver; merken: meesterteken ww, stadswapen van Amsterdam, jaarletter M (1821) en op de bovenzijde van de bloemenrand de letter w en op de rand de gekroonde letter O. *+Schaal*

Het blad heeft een ovale vorm met een golvende spiegel en buitenlijst, waarop een ajour gewerkte rand met blad- en bloemmotieven is aangebracht.

Afb. 257. Hervormde kerk. Avondmaalsbeker, zilver, 1790 (opn. 1977).

Afb. 258. Hervormde kerk. Avondmaalsbeker, inscriptie en merken op de bodem (opn. 1977).

N.B. Mogelijk is dit de schaal die in 1828 door mejuffrouw Brands is geschonken, na ontvreemding van een ouder exemplaar.

+ Twee schotels. Ronde schotels, diameter 20,7 cm; zilver; merken: meesterteken CB met vijfpuntige ster (= C.J. Begeer, Utrecht 1868-1920), jaarletter F (= 1890), lopend leeuwtje, minervakopje; 1890. Aan de buitenrand van de schotels zijn parellijsten aangebracht. Op de bodem van de schotel is de tekst gegraveerd: 'Ter Gedachtenis / aan / Uwen overleden Leeraar / Ds H.C. Ribbius / 6 juni 1875 - 16 Januari 1890'. Vergelijk schenkkan te Dreumel (zie blz. 233). *+Schotels*

+ Avondmaalskan. Hoogte 26 cm; zilver; merken: jaarletter P (= 1874), lopend leeuwtje + 2; 1874. Kan op ronde voetring, uitgebogen sneb, voluutvormig oor en scharnierend deksel met knop. Op de voorzijde van de kan staat de inscriptie: 'VAN DS A. VERKOUW / 31 MAART 1873 - 8 NOVEMBER 1874'. *+Avondmaalskan*

+ In de noordelijke koorkapel staat een zandstenen voetstuk, afkomstig van het erf van een boerderij te Puiflijk. *+Voetstuk*

+ In de vieringtoren hing tot 1942 een klok van omstreeks 1750, mogelijk gegoten of opgehangen na het in 1754 uitgevoerde herstel van dit torentje (zie blz. 193). De klok was vervaardigd door een onbekende gieter, bezat geen opschrift en evenmin een versiering. *+Luidklok*

+ In de sluitmuur van de zuidelijke transeptarm is links van het venster een zonnewijzer aangebracht. Deze zuidwijzer bestaat uit een hardstenen plaat met de cijfers van 6 tot 6 (6.00-18.00 uur), in kwartieren. De stijl is een staaf met ondersteun. *+Zonnewijzer*
- Literatuur. J.G. van Cittert-Eymers en M.J. Hagen, Zonnewijzers in Nederland, Zutphen 1984, blz. 98-99.

De Rooms-Katholieke kerk

De R.K. kerk, toegewijd aan St. Victor en Gezellen, is een in 1953-54, naar ontwerp van architect J. van Halteren uit Den Bosch gebouwde kruisbasiliek, die de plaats inneemt van een tijdens de Tweede Wereldoorlog in 1944 verwoeste neogotische kerk van architect C. van Dijk.

Bronnen

Literatuur. Van der Aa XII (1849), blz. 85; Schutjes V (1876), blz. 888; Anspach 1898, blz. 185; Kalf 1906, blz. 401; Kerstens 1972, blz. 6, 9, 15; Ten Boom 1973, blz. 49; Van Helvoort 1975 (Ms. C. van Dijk), blz. 21-23.
- Archivalia. Registrum Memoriale Parochiae de Wamel, in parochie-archief.

Geschiedenis

Tijdens de eerste decennia na de invoering van de Reformatie is de zielzorg onder de Roomse dorpsbewoners van Wamel voornamelijk uitgeoefend door paters Jezuïeten

die vanuit Tiel opereerden. Na het Franse intermezzo van 1673-1674 zijn hier vooral uit de abdij van Postel missionarissen actief geweest.

In 1796 reikten de parochiegrenzen tot aan de 'schijdpaal' bij Leeuwen en bij Dreumel. Op een gedeelte van de voormalige kloostergoederen van het nonnenconvent Clarecamp, dat door de familie Van Delen in de eerste helft van de 18de eeuw aan de rooms-katholieke pastoor in erfpacht was gegeven, werd een 'kerckenhuis' gebouwd (zie ook blz. 206).

Deze schuurkerk moet hebben gestaan ter plaatse van het pand Kerkstraat nr. 25-27. Bij deze kerkschuur heeft pastoor Lambertus Schiks een pastoriehuis laten bouwen, dat tot 1854 in gebruik bleef. In 1827 werd een boerenhuis met moestuin gekocht aan de Kerkstraat bij de Waalbandijk. Op dit perceel werd na het verrichten van enig heiwerk een Waterstaatskerk gebouwd door meester-timmerman Gradus de Haas. Koning Willem I kende hiervoor een in twee termijnen uit te betalen subsidie toe, die in totaal *f* 10 000, - bedroeg. De eerste dienst, tevens uitvaartmis voor de op 95-jarige leeftijd overleden pastoor Schiks, werd gehouden op 11 december 1828. Op het pastoorsgraf

voor de communiebank in de kerk werd in 1834 een 16de-eeuwse grafzerk gelegd, die in de moestuin van de weduwe Dirk Otto Sas was opgedolven door pastoor Arnoldus Janssen en kerkmeester Henricus van de Syp. Het grotendeels onleesbare opschrift had betrekking op Suster Schadde, een eerwaarde moeder van het voormalige Clarissenklooster. Haar stoffelijke resten werden onder het hoogaltaar begraven. De Waterstaatskerk bezat drie altaren. De zijaltaren waren geschonken door de uit Wamel afkomstige Gradus de Haas, die meester-timmerman was in Rotterdam, en door diens zuster Maria, gehuwd met Willem van der Sijp. In de kerk hingen kruiswegstaties, geschilderd door C. Grips.

In het najaar van 1877 verzocht pastoor A.J. Verhoeven aan Cornelis van Dijk, architect uit Mill, tekeningen te maken voor een nieuw te bouwen kerk. In 1878 vestigde Van Dijk zich in Wamel voor de uitvoering. Omdat het nieuwe bouwterrein ten zuiden van de Hogeweg aan het oostelijk uiteinde van de Dorpsstraat te slap bleek te zijn, moesten er alleen al voor het koor en de kruising 429 palen van circa 13 m lengte worden geheid. Tussen 7 oktober 1878 en 9 januari 1879 is dit heiwerk uitgevoerd. In november 1879 konden de gewelven worden aangebracht en de vensters worden beglaasd. Op 22 februari 1880 werden koor en kruising in gebruik genomen. Vervolgens werd de Waterstaatskerk afgebroken. Opnieuw werden er palen geheid voor schip en toren. In totaal zijn er 922 palen geslagen. Op 5 juli 1881 plaatste men het 600 kg wegende kruis op de toren. In januari 1882 werd de kerk voltooid.

Het in neogotische stijl opgetrokken gebouw was een driebeukige kruiskerk met een schip van vier traveeën en een door twee veelhoekige zijkapellen geflankeerd, 5/8 gesloten priesterkoor. Tussen de lichtbeuk, waarin per travee twee spitsbogige ramen met een rond venster waren gecombineerd, en de op zuilen rustende arcaden was de middenschipswand inwendig geleed met twee nissen. Uitwendig was het kerkgebouw uitgevoerd in hel- en grijsrode baksteen met cementbanden als speklagen. Het interieur was geschilderd in een grijzige toon. In de periode 1881-1895 is de kerk gemeubileerd en inwendig gedecoreerd dankzij schenkingen van pastoor W. van Iersel en de weduwe W. Blankers, die nauw samenwerkten, alsmede door giften van mejuffrouw H. Schouten. Zij hebben de altaren (1882-1883), de koorvensters (1884-1885), de preekstoel (1892), de kerkbeschildering (1893), de biechtstoelen (1895), alsmede de klokken en het uurwerk geschonken. In 1915 werd een serie stenen beelden aangekocht, voorstellende Johannes Chrysostomus, Paschalis Baylon, Gerardus Majella, Norbertus en Victor. Dit laatste beeld staat nu in de pastorietuin. De reeks is in 1918 aangevuld met beelden van Petrus en Paulus, nu op de hekposten van de R.K. begraafplaats aan de St.-Victorstraat, en in 1919 met beelden van Johannes Nepomuk en Henricus (thans opgesteld bij Huize St. Henricus?). Van dit alles bleef ten gevolge van de verwoesting in 1944 en de sloop van de kerk vrijwel niets gespaard. Tot 1954 was er een noodkerk. Nadat de resten van het neogotische gebouw waren geamoveerd, werd op de oude plaats een moderne kruisbasiliek in de trant van de Bossche School gebouwd door het architectenbureau Van Halteren uit 's-Hertogenbosch.

[+] Het kerkgebouw uit 1954 valt buiten de in deze beschrijving geldende tijdgrens. Dit dwingt tot een zeer summiere omschrijving.

[+]Kerkgebouw

De kerk is een in baksteen opgetrokken driebeukig gebouw zonder toren. Het bezit twee kleine transeptarmen en een baptisterium op de noordwesthoek. De kerk heeft

een priesterkoor van een travee met een halfronde absis. De zuilenbasiliek is inwendig geheel in steen overwelfd.

[+] Bij de inrichting van de in 1954 gereed gekomen kerk is het gebouw opnieuw bemeubeld. Er zijn slechts fragmenten over van de preekstoel uit 1892. De rest is verloren gegaan. [+]*Inventaris*

Van de kleine mobilia, met name liturgisch vaatwerk en gerei, is gelukkig meer gespaard gebleven.

[+] *Reliëf van de Bergrede*. Hoogte 56 cm, breedte 49 cm; eikehout, niet gepolychromeerd; H. van der Geld; 1892; neogotiek. Fragment van voormalige preekstoel. [+]*Preekstoelfragmenten*

Johannes Evangelist. Beeld, hoogte 42,5 cm; eikehout, niet gepolychromeerd; H. van der Geld; 1892; neogotiek. Staande figuur met boek en schrijfveer; vlakke achterzijde met stoppen ter bevestiging. N.B. De preekstoel werd in 1892 door pastoor W. van Iersel

en de weduwe W. Blankers aan de kerk geschonken.
- Literatuur. Registrum Memoriale, blz. 14.

+ Doopvont (afb. 259). Hoogte 43 cm, diameter 30 cm; koper; XIXA. Ronde, geprofileerde voet, korte stam en geprofileerd lichaam, waarop een geprofileerd deksel met bol, waaraan het kruisje ontbreekt. *+Tafeldoopvont*

+ Van de serie stenen beelden, die in 1915, 1918 en 1919 zijn aangekocht volgens de lijst van weldoeners in het Registrum Memoriale (zie hiervoor blz. 202), is niets meer in de kerk aanwezig. Restanten staan in de pastorietuin (Victor), op de hekposten van de R.K. begraafplaats (Petrus en Paulus) en mogelijk bij het Gesticht St. Henricus (Henricus). *+Beelden*

Aan de Heumense beeldhouwer J. Maris gaf men in 1954 opdracht voor een Maria met Kind en Jozef met Kind en in 1956 voor een meer dan levensgroot H. Hartbeeld, alle uitgevoerd in kleurig geglazuurde terracotta.

Twee engelen. Hoogte 26 en 27 cm; hout, niet gepolychromeerd; vermoedelijk atelier Goossens, Den Bosch; circa 1900. Staande gestalten zonder vleugels; respectievelijk met gevouwen en gekruiste handen en smalle diadeem. N.B. Mogelijk afkomstig van het neogotische hoogaltaar uit 1882.

+ *Kruisbeeld*. Hoogte 55 cm, hout, afgeloogd; XIXA.

Kruisbeeld. Hoogte 110 cm, hout, afgeloogd; XIXA. *+Kruisbeelden*

Passiekruis. Hoogte 160 cm; hout, gepolychromeerd; eind XIX. Met lijdenswerktuigen.

Processiekruis. Hoogte 67,5 cm, corpus 16 cm; gegoten koper; XIX c.

Het kruis staat op een vaasvorm; rond de viering een stralenkrans en aan de uiteinden van de balken een schelpmotief.

Processiekruis. Hoogte 40,5 cm; russisch zilver; 1911. Klokvormige, nieuwe voet; de geornamenteerde balken eindigen in vierpassen; op emailplaquettes de evangelistensymbolen; in de hoeken van de balken ajour bewerkt ornament; rond de viering een krans van bladornamenten; op de achterzijde een emailplaquette met IHS-monogram.

+ De neogotische kerk is in de eerste jaren na de bouw van gebrandschilderde vensters voorzien. De namen van de schenkers zijn bekend en de plaats van de glas-in-lood ramen, maar niet de maker(s). Het Registrum Memoriale vermeldt: ‘1881 Cecilia in rondeel venster door koor geschonken; giften: *f* 600, - voor grisaille glas: 1884 Wed. W. Blankers 3 ramen achter hoogaltaar; 1884 W. van Iersel pastoor schenkt 3 ramen achter Jozefaltaar b.g.v. zilveren priesterfeest; 1884 Mej. H. Schouten 3 ramen achter O.L. Vrouwe-altaar b.g.v. dat priesterfeest; 1885 W. Blankers schenkt overblijvende ramen bij hoogaltaar’. Hiervan zijn geen fragmenten meer aanwezig. *+Gebrandschilderd glas*

De huidige kerk bezit drie gebrandschilderde ramen in de koorabsis door Wim van Woerkom, Nijmegen; 1956. Petrus, met erboven Christus voor Pilatus - Christus - Paulus, met erboven zijn bekering voor Damascus. In de Mariakapel twee kleine raampjes door Pieter Geraedts; 1957. Geboorte van Christus en Piëta.

+ *Stralenmonstrans* (afb. 260). Hoogte 74,5 cm, diameter voet 23 × 18 cm; zilver; merken: stadsteken naar links lopend bokje (= Boxmeer), meesterteken RR (= Rabanus Raab jr. 1721-1786), wapen van de heren van Boxmeer; circa 1780-1785. In bruikleen aan Museum te Uden. Ovale geschulpte voet met door gladde banden in vier segmenten verdeelde voet; op de segmenten in drijfwerk: Lam, liggend op kruis - blanco rococococartouche omgeven door aren en druiventrossen - 2 × een bladmotief; vaasvormige nodus; driehoekige lunula, omgeven door voluten, twee gebogen pilasters en reliëfs van Maria met Kind - vier engeltjes met de arma Christi - twee engeltjes met zwaard en palmtak - God de Vader en de Geestesduif; als bekroning een baldakijn met lambrequins, waarop een pelikaan met jongen en een kruisje met corpus. Vergelijkbare monstrans in Overasselt.

- Literatuur. Cat. Bonn 1975, blz. 178.

Ciborie. Hoogte 33 cm, zonder deksel 22,5 cm, diameter voet 15,5 cm; zilver; merken: stadsteken gekroond boompje (= Den Bosch); meesterteken zesbladige bloem (= Johannes Peymans, Den Bosch vanaf 1706; Crooy 108); jaarletter W 22 (= 1722), trembleerteken. Ronde voet met gedreven voorstellingen van de vier evangelistensymbolen

Afb. 259. R.K. kerk. Tafeldoopvont, koper, iste helft 19de eeuw (opn. 1977).

Afb. 260. R.K. kerk. Stralenmonstrans, zilver, door Rabanus Raab uit Boxmeer, 4de kwart 18de eeuw (opn. 1977).

Afb. 261. R.K. kerk. Ciborie, zilver, door A.P. Hermans, Eindhoven, 1864 (opn. 1977).

op de welving, twee aan twee een rol en codex vasthoudend; onder de rol een Lam, liggend op een kruis; verspreid over de welving druiventrossen; peervormige nodus versierd met palmetten; tegencuppa van wingerdbladeren en druiventrossen, waartussen vier blanco ovalen; op het deksel vier guirlandes van bloemen en vruchten; als bekroning een bol, waarop een kruisje met corpus.

Ciborie (afb. 261). Hoogte 35 cm, zonder deksel 24 cm; diameter voet 18,5 cm; zilver; merken: meesterteken gekroonde AH (= A.P. Hermans, Eindhoven 1860-1879); jaarletter E (= 1864); lopend leeuwtje + 2, minervakopje, zwaardje. Geschulpte geprofileerde voetrand met op de welving vier blanco ovalen tussen voluten en bladmotieven; eivormige nodus versierd met palmetten; op de tegencuppa vier omkranste lege wapenschilden tussen voluten; geprofileerd deksel met bladmotieven; als bekroning een afgeplatte bol met gelijkarmig, uitgesneden kruisje. Inscriptie boven op de voetrand: 'GESCHENK VAN WED. DE JONG GEB. VAN ZWAM AAN DE KERK VAN WAMEL 1864'.

- Literatuur. Registrum Memoriale, caput II.

Ciborie. Hoogte 41 cm, zonder deksel 25 cm, diameter voet 17 cm; verguld zilver en verguld koper; merken in cuppa: v op gearceerde grond (= import 1906-1953), VF950 en V + F in liggende ruit; waarschijnlijk 1923.

Zeslobbige, geprofileerde voet met opengewerkt, opstaand randje; op de lobben medaillons in email-peint: pelikaan - Apocalyptisch Lam - vier evangelisten met hun symbolen; zeszijdige stam versierd met bladornamenten; ajour nodus met zes uitstekende knoppen; boven en onder aan de stam twee platte ronde nodi met ajour wingerdbladeren; tegencuppa van ajour wingerdbladeren, waarboven een tekst; aan de onderzijde van het geprofileerd deksel een kam van bladeren; hierboven een gegraveerde rand van druiventrossen en drie ajourranden van wingerdbladeren; op de top een geornamenteerd kruisje. Inscriptie onder in de voet: DONO DEDIT W. RIEM - WAMEL 25-12-1923.

Ciborie. Hoogte 33,5 cm, zonder deksel 25 cm, diameter voet 19 cm; verguld zilver; merken: meesterteken kelkje tussen de letters K en B in liggende rechthoek (= J.v.d. Biggelaar, Tilburg 1952-1958); jaarletter T (= 1954), lopend leeuwtje, minervakopje.

Afb. 262. R.K. kerk. Kelk, verguld zilver, Leidse stadskeur, 1510 (opn. 1977).

Ronde voet, met op de in de stam overgaande welving twee gedreven herten, die drinken aan een bij een kruis ontspringende bron; platte, ronde ivoren nodus; deksel bekroond door kruisje. Inscriptie onder de voet: Geschenk v.d. oud-parochianen van St. Victor en Gez. b.d. Kerkwijding 3 mei 1954.

Kelk en pateen (afb. 262). Hoogte 19,5 cm, diameter voet 16 cm; diameter pateen 14 cm; merken: twee gekruiste sleutels in gekroond schild (= stadsteken Leiden), zespuntige ster in schild, jaarletter 1 in staande rechthoek; 1510; gotisch. In bruikleen afgestaan aan Museum De Lakenhal, Leiden. Zeslobbige, geprofileerde voet met opstaand opengewerkt randje; op de lobben tekstbanderollen met een dedicatie: ‘Gisbrant Claes zn houtcop(er) en / Maritien (e)monds dochter / zijn wiif uit godsvrucht (of: vreze) / hebbe wij dit ghegheve God verlēē ons dit ewighe / Levent 1510’ (afb. 263). Op de welving is aan de voorzijde een kruisje gegraveerd en aan de achterzijde een wapen gesoldeerd; bij de overgang van de welving naar de stam is een ajour bewerkte manchet aangebracht, die met traceerwerk, steunbeertjes en kantelen is versierd; onversierde zeszijdige stam; platte ronde nodus met zes uitstekende knoppen, waarin gekleurd glas; tussen de knoppen traceerwerk, aan de bovenzijde ajour bewerkt en aan de onderzijde gegraveerde bewerking; kleine tegencuppa van ajour bladmotieven. Op de pateen is een kruis gegraveerd, dat bij een verkleining van de pateen gedeeltelijk is weggevallen. De cuppa is waarschijnlijk vernieuwd; het gekleurde glas aan de nodus is een latere toevoeging. N.B. De kelk is vermoedelijk via de uit Leiden afkomstige familie Grotenhuis aan de kerk van Wamel gekomen.

Kelk. Hoogte 24 cm, diameter voet 17 cm; zilver; merken: meesterteken FB onder hamertje in vierkant (= F. Bielen, Nijmegen 1842-1876); jaarletter o (= 1848), leeuwtje + 2, H in vierkant (= essaieursteken P.C.A.C. Reigersman, Arnhem 1834-1856).

Geschulpte, geprofileerde voetrand, waarvan de welving door voluten in vier segmenten is verdeeld, waarop blanco ovalen en bladmotieven; peervormige nodus, versierd met engelenkopjes, voluten en guirlandes; op de tegencuppa viermaal de doek van Veronica met het H. Aanschijn tussen voluten en bladmotieven.

Kelk. Hoogte 23 cm, diameter voet 16,5 cm; verguld zilver; merken: meesterteken J.J.

Afb. 263. R.K. kerk. Kelkvoet met inscriptie, vgl. afb. 262 (opn. 1977).

(= Jos Jonkergouw, Den Bosch 1894-1922), lopend leeuwtje + 2, minervakopje; 1920; neogotiek. Zeslobbige, geprofileerde voet met parelrand en opstaand ajourrandje; op de lobben de gedreven voorstellingen van: Christus aan het kruis - Aldegonda, abdis - Johannes Evangelist - Henricus, gekroond en met kerkmodel - Johanna, religieuze met kruis en lelietak - Hermanus, met lelietak; zeszijdige stam met gotische raamtraceringen; aan de onderzijde van de stam een neogotische manchet; afgeplatte bolvormige nodus met open traceerwerk, rozetten en parelrand; tegencuppa van blad- en bloemmotieven, horizontaal doorsneden met een parelrand; hierboven de gegraveerde tekst: 'Calicem salutaris accipiam et Nomen Domini invocabo'. Inscriptie aan de onderzijde: 'Jos Jonkergouw'.

- Literatuur. Registrum Memoriale, caput II.

Reliekhouder. Hoogte 18 cm, breedte 8 cm; zilver en koper; circa 1800. Ronde theka met reliek van St. Victor op rond voetstuk; aan de onderzijde een acanthusblad; als bekroning een kruisje op laurierfestoen.

Reliekhouder. Diameter 9 cm; zilver; geen merken; XIXA. Ronde theka omgeven door rand met bolletjes en rand met zespuntige sterren.

Bedieningsset. Hoogte 6,5 cm, diameter 5,5 cm; zilver; merken: meesterteken V D H (= J. van der Hooft, Breda 1846-1880), jaarletter P (= 1849), leeuwtje + 2. Het kruisje op het deksel ontbreekt. Drie even grote doosjes boven elkaar, versierd met filetstrepen. *Twee gekoppelde oliebusjes*. Hoogte 4,5 cm, breedte 8 cm; zilver; merken: meesterteken onleesbaar; jaarletter P (= 1874), lopend leeuwtje + 2, minervakopje in liggende zeshoek; 1874. Versierd met filetstrepen; bekroond met kruisje.

[+] *Acht kandelaars*. Hoogte 83,5 cm; koper; 1873. [+]*Kandelaars*

Driezijdige voet met klauwpoten; op de zijden: Christus - Maria - twee Harten; aan de onderzijde is de stam vaasvormig en versierd met knorren; het bovenste gedeelte is gecanneleerd en verjongt zich naar boven; vaasvormige bobèche, versierd met knorren. *Twee kandelaars*. Hoogte 102 cm; koper; XIXd; neogotiek.

Ronde, geprofileerde voet met een rand van rozetten; aan het ondereinde van de stam een ovaal ajour ornament, omzoomd met Franse lelies; het bovenste gedeelte van de

stam is getorst; schaalvormige bobèche met opstaande lelies aan de rand. *Twee lusters*. Hoogte 183 cm; koper; 1889.

Ronde, geprofileerde voet; ronde stam met twee platte knopen; kaarsendragers in drie etages.

+ In de collectie van het Bisschoppelijk Museum van 's-Hertogenbosch bevindt zich een uit de kerk van Wamel afkomstig driestel, met koorkap, twee stola's, drie manipels en een bursa, XVIIIa. +*Paramenten*

Het driestel is vervaardigd van parelgrijze franse zijde, versierd met guirlandes en duifjes. De banen op het driestel zijn van chinese zijde met uitzondering van de vernieuwde voorbanen en het ruggeschild. De blauw-grijze chinese zijde heeft met zilver en gouddraad ingeweven arabesken, guirlandes en boomstronken, met daartussen draakmotieven, zeilscheepjes, bruine vazen en rose bloemboeketten. De stoffen zouden ter beschikking zijn gesteld door ‘een kasteelvrouw uit de omgeving van Wamel’.

Voorts bevinden zich in deze collectie een schoudervelum en een kelkvelum, gemaakt van witte franse zijde met opgedrukte asterboeketten, XIXa. Zij werden eertijds gebruikt bij het bovengenoemde driestel.

- Literatuur. Het Bisschoppelijk Museum van 's-Hertogenbosch 1933-1963, 1963, blz. 42, 44 (nrs. B.M. 350 en 367).

Voormalig klooster Clarekamp

Aan de Kerkstraat zijn in 1970 fundamentresten aangetroffen van het voormalig nonnenklooster ‘Clarekamp’ of ‘Clarevelt’, een 15de-eeuws Clarissenklooster behorende tot de tweede orde van St. Franciscus.

Bronnen

- Literatuur. Van der Aa XII (1849), blz. 85; Geld. Volksalm. 1856, blz. 92-99; Schutjes V (1876), blz. 888-889; Kroniek Historisch Genootschap Utrecht XI (1885), 3de serie, deel 1, blz. 26-35; Anspach 1898, blz. 172; Maris 1939, blz. 248-251; Mon. Bat. I (1941), blz. 195 en Supplement blz. 163; Van Heiningen 1965, blz. 175-177; C.v.K., Kerkstraat, fundering middeleeuws klooster, in: Tweestromenland nr. 1 (1970), blz. 33; Nieuwsbulletin K.N.O.B. 70 (1971), blz. 84-85; H. ten Boom, Het Clarissenklooster te Wamel, in: Tweestromenland nr. 18 (1973), blz. 40-50.
- 1 Gewassen pentekening in O.I.-inkt, door C. Pronk, gesigneerd en gedateerd: ‘C: p 1732/1745’, voorzien van het onderschrift: ‘Klooster; te Wamel’, Particuliere collectie R.K.D. Den Haag (P 1362); ruïne van het klooster (afb. 264).
  2 Gewassen penseeltekening in O.I.-inkt, anoniem 18de-eeuws werk, onderschrift: ‘T'Klooster te Wamel’, Particuliere collectie R.K.D. (P 1365); gebaseerd op gravure.

3 Gewassen pentekening in O.I.-inkt, gesigneerd en gedateerd: ‘Ruine van 't Klooster te Waamen' 1783 H: Tavenier’, Particuliere collectie R.K.D. (P 1364).

- Kaarten. Op de door Jacob van Deventer getekende kaart van Tiel en Wamel staat het klooster aangeduid met de aantekening ‘nonnen’, oostelijk van de dorpskom. In het archief van de Hervormde gemeente bevindt zich een situatieschets uit 1836.

Geschiedenis

In 1461 bevestigde paus Pius II de Orde van de Franciscanen in het bezit van het klooster van St. Clara in Wamel, hetwelk de Clarissen aldaar ongeveer 16 jaar met toestemming van de aartsbisschop van Keulen in bezit hadden.

Tussen 1465 en 1472 is er een proces gevoerd over schaking van een van de nonnen uit het klooster te Wamel. In 1574 hebben de ‘arme verdreven geestelijcke jufferen des Cloester tot Wamel ordinis Clarissarum’, onder wie de halfzuster van Petrus Canisius, abdis Gerarda Canis, toevlucht gezocht in Tiel, omdat Geuzen-operaties het dorp Wamel onveilig maakten. In 1586 hebben de Clarissen een overeenkomst gesloten met de religieuzen van het Tertiarissenklooster ‘De Enicheyt’ in Nijmegen. Na de verovering van Nijmegen door Prins Maurits vertrokken zij naar Kleef. Het klooster werd afgebroken, zij het dat enkele resten tot in de 18de eeuw bleven bestaan als een steenklomp. Ter plaatse van het vroegere klooster is de eerste na-reformatorische R.K. kerk gebouwd.

Afb. 264. De overblijfselen van het klooster te Wamel, getekend door C. Pronk in 1745, naar schets uit 1732. R.K.D., Den Haag.

+Funderingsresten

+ Bij asfaltering van de Kerkstraat in 1970 trof men in de grond onder het trottoir van de hucht met aaneengebouwde huizen tegenover de boerderij 'Kloosterhof' zwaar muurwerk aan, gemetseld van baksteen, formaat 28 × 12 × 6 cm. De grootte van het gebouw, dat niet nader kon worden benoemd, zal in plattegrond een afmeting van circa 25-30 × 20 m hebben gehad. Leden van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, afdeling Nijmegen, hebben iets van het gevondene in tekening gebracht en fotografisch vastgelegd.

+Kloosterzegel

+ Het 15de-eeuwse kloosterzegel, ovale vorm, formaat 6 × 3,5 cm, bevindt zich in het Clarissenklooster in Megen. Het zegel draagt de afbeelding van de H. Clara, staande met monstrans tegen een achtergrond met gotische pinakels. Het randschrift luidt: 'Sigillum conventus Clarissarum / in Clarecampo P̄Pe Wamel'.

- Literatuur. Tweestromenland 18 (1973), blz. 50 en afb. t.o. blz. 37.

Zusterhuis Mariënhof

In het midden van de 15de eeuw bevond zich in Wamel een begijnenhuis, Mariënhof genaamd, dat heeft gestaan aan de huidige Kloosterstraat.

Bronnen

- Het klooster staat op de door Jacob van Deventer getekende kaart van Tiel in de kom van het aan de zuidzijde van de Waal getekende dorp Wamel aangeduid met het woord 'susteren'.
- Literatuur. Teg. Staat 1741, blz. 276; Van der Aa XII (1849), blz. 85; Schutjes V (1876), blz. 890; Maris 1939, blz. 248-251; Mon. Bat. II (1941), blz. 202; Van Heiningen 1965, blz. 175-177; Tweestromenland nr. 18 (1973), blz. 46.

Geschiedenis

Onder de vierde mater van het St.-Agnietenklooster in Deventer, Mechteld van Keulen,

ging een afdeling van de zusters naar Wamel. Daar had Lambert de Haze een huis met erf en een jaarlijks inkomen beschikbaar gesteld.

In 1515 stond het huis te Wamel onder geestelijke leiding van Johannes Boekholt, naar een visitatieverslag van de aartsdiaken van Xanten vermeldt. Na de Reformatie hield het klooster geen stand meer. In 1660 bleef de ruïne van St. Mariënhof buiten de verkoop van de geestelijke goederen, waarvan een groot deel in bezit kwam van Sweder van den Boetzelaer tot Leeuwen, die ze door koop verwierf. De stenen van de ruïne zijn volgens een beschikking van 20 december 1704 door de ambtman van Maas en Waal, D.W. van Lynden, aan de kerkmeesters van Wamel gelaten om er de muur rondom het kerkhof mee op te trekken. De beschikking van aanbesteding van het afbreken van de stenen van het begijnenklooster 'staende aan de gemeynte tot Wamel' aan Elias de Biest dateert van 11 juli 1705. Volgens de Tegenwoordige Staat uit 1741 stond dit klooster aan de dijk en werd het in de Tachtigjarige Oorlog omver gehaald. Waarschijnlijk wordt echter de ligging verwisseld met die van het klooster Clarekamp. Een gedeelte van het muurwerk zou zijn blijven staan en tot woonhuizen zijn verbouwd. Er ontstond een klein buurtje, het z.g. 'oud klooster' dat in de 19de eeuw uitgroeide tot 21 huizen, bewoond door 36 huisgezinnen. Op 22 juni 1874 is dit huizenconglomeraat in drie uur tijds volledig afgebrand. De anorganische structuur ten zuiden van de St.-Victorstraat is deels een gevolg van de bij de herbouw gerezen geschillen over de verdeling van de diverse percelen.

Kerkhofmuur

Het kerkhof rond de Hervormde kerk is een aan de zuidzijde van de Dorpsstraat gelegen begraafplaats, die wordt omringd door een kerkhofmuur, waarvan de oudste nog in het zicht zijnde delen worden aangetroffen aan de oost- en de zuidzijde. De muur die in hoogte oploopt tot circa 2 m is opgetrokken uit rode baksteen van het formaat 20-30 × 13-15 × 6-8 cm, 10 lagen 81 cm, gemetseld in een onregelmatig verband en gedekt met een ezelsrug van machinale steen.

De kerkhofmuur is deels gebouwd van afbraakmateriaal, afkomstig van het begijnenklooster Mariënhof (zie blz. 207), waarvan de stenen in 1704 ter beschikking kwamen voor het herstel van de kerkhofmuur. De zuidmuur is in machinale steen in de 19de eeuw vernieuwd. Een door Ds. A. Schad aan de ambtman en ridderschap gericht verzoek tot afbouw van de kerkhofmuur, verzonden in 1711, bevindt zich in het kerkarchief.

Langs de Dorpstraat lag de kerkhofmuur eertijds noordelijker dan thans het geval is. Het is bekend dat de muur o.m. in 1864 in zuidelijke richting is verplaatst (kerkarchief inv. nr. 240). Bij het graven van een rioleringssleuf is men in 1970 gestoten op een deel van de oorspronkelijke kerkhofmuur die op een afstand van 6 m evenwijdig aan de sluitgevel van het noordertransept werd aangetroffen in de Dorpstraat, van oorsprong een dijklichaam. De muur bleek te zijn opgetrokken uit afbraakmateriaal, baksteen van het formaat 28 × 14 × 6,5 cm, mogelijk afkomstig van het klooster Mariënhof.

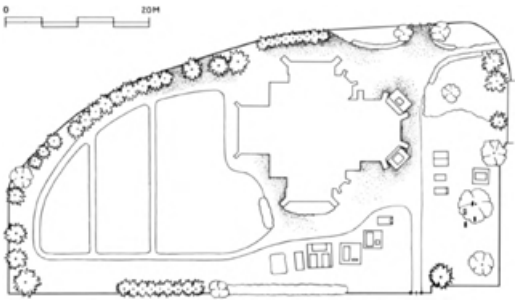
In 1971 is de muur op de noordwesthoek in verband met een wegverbreding 60 cm teruggeplaatst over een lengte van 30 m. Van een oudere noord-zuid lopende

muur is nog een restant aangetroffen in de bodem, lopende in het verlengde van een tufstenen muur die het restant moet zijn geweest van de westmuur van kerkschip of toren. De plaats van deze muur gaf ongeveer de noordwestelijke begrenzing van het oude kerkhof aan.

- Literatuur. Maris 1939, blz. 250; Manders 1953, blz. 135; H. ten Boom, De kerkhofmuur te Wamel, in: Tweestromenland nr. 12 (1971), blz. 27-31, 48-50; Nieuwsbulletin K.N.O.B. 70 (1971), blz. 85.

Begraafplaatsen

Bij de Hervormde kerk ligt de Algemene begraafplaats ter plekke van het middeleeuwse kerkhof. Ten oosten van de R.K. kerk ligt aan de St.-Victorstraat de R.K. begraafplaats, daterend uit 1861. Op beide dodenakkers vindt men enige eenvoudige, vooral uit genealogisch oogpunt interessante grafmonumenten.

Afb. 265. Plattegrondtekening van de begraafplaats rond de Hervormde kerk.

[+] De belangrijkste grafmonumenten hieronder vernoemd zijn aangegeven op de kerkhofplattegrond. Het betreft hier voornamelijk laat 19de-eeuwse monumenten. *[+]Algemene begraafplaats*

Grafkelder Van Delen. Tegen de zuidoostzijde van het koor is aan de buitenzijde een grafkelder voor de adellijke familie Van Delen gebouwd in 1871. De kelder is gedekt met een hardstenen zerk, formaat 120 × 124 cm, in de bovenhoeken voorzien van het in mozaïeksteentjes gelegde alliantiewapen: Van Delen-Van Delen (links) en Van Delen-Van der Meer van Kuffeler (rechts). De inscriptie luidt: HIER RVSTEN / J.C.F. BARON V. DELEN † TIEL 1872 / ZIJNE ECHTGENOOTE / M.W. BARONESSE V. DELEN / GEB. V. DELEN † OP LAKENBURG / TE WAMEL 1871 / EN HUNNE DOCHTER M.L.C. / BARONESSE V. DELEN WEDE / P.F.V.D. MEER V. KUFFELER † TE / NIJMEGEN 11/1 1921 / EN HAAR ZOON / J.C.F.V.D. MEER V. KUFFELER † TE / NIJMEGEN 12/5 1935.

Grafkelder De Ridder. Tegen de noordoostelijke sluitingszijde van het koor bevindt zich een grafkelder, waarop een hardstenen plaat ligt, formaat 70 × 90 cm, met in hoogreliëf het opschrift: HIER RUSTEN / N. DE RIDDER / OVERLEDEN 3 SEPTEMBER 1851 / EN ZIJNE ECHTGENOOTE / A.C. HIEBENDAAL / OVERLEDEN 17 OKTOBER 1859.

Grafkelder Van Doesburgh. Een zeer grote platte hardstenen zerk, formaat 267 × 132 cm, door breuk beschadigd, dekt een grote grafkelder van de familie Van Doesburgh, gelegen bij de oostmuur van het kerkhof. De zerk draagt in hoogreliëf de volgende inscriptie: HIER RUSTEN / IJDA BRANDTS / GEB: 1 MAART 1752 OVERL: 18 AUGUSTUS 184(.) / P.C. VAN DOESBURGH VAN BERN / GEB: 23 JUNIJ 1820 OVERL: .. NOVEMBER 1858 / D.A. BRANDTS VAN DOESBURGH / GEB: 11 JUNIJ 1783 OVERL: 19 NOVEMBER 1861 / H.J. VAN (DOE)SBURGH / 15 A(PRIL): 1822 OVERL: 6 DEC: 1875 / (ECH)TGENOOT VAN / F.M.G. (K)OUMANS VAN DOESBURGI

Grafstenen Van Doesburgh. Westelijk van de hierboven genoemde grote zerk liggen nog twee kleinere stenen op graven van leden van de familie Van Doesburgh.

Afb. 266. Kerkhof rond de Hervormde kerk. Grafstenen van Ds. H.C. Ribbius en diens echtgenote (opn. 1977).

De grafteksten luiden: HIER RUST / A.P. VAN DOESBURGH / GEB. TE WAMEL 8 MAART 1856 / OVERL: TE WAMEL 25 MEI 1879 / EN ZIJN BROEDER N.W. VAN

DOESBURGH / ECHTGENOOT VAN / H.C. VAN WESTREENEN. / GEB: TE WAMEL 10 SEPT: 1857 / OVERL: TE WAMEL 13 DEC: 1928.

Op de tweede zerk staat: HIER RUST / F.M.G. VAN DOESBURGH / WED: H.J. VAN DOESBURGH. / GEB: TE HEEREVEEN 1 OCT: 1823 / OVERL: TE WAMEL 8 NOV: 1885. / EN HAAR SCHOONDOCHTER / H.C. VAN WESTREENEN, / WED: N.W. VAN DOESBURGH. / GEB TE TIEL 26 DEC: 1867, / OVERL: TE WAMEL 3 NOV: 1942.

Grafmonument Ds. Ribbius (afb. 266). Het monument op het graf van Ds. Ribbius bestaat uit een op een voetstuk geplaatst afgeknot zuiltje, waarop 'IN MEMORIAM' en een inscriptie op het voetstuk met de tekst: HIER RUST / HERMANNUS CORNELIS / RIBBIUS / in leven Predikant / te Wamel en Dreumel / Geb. te Middelie / 15 Dec: 1827 / Overl. te Wamel 16 Jan: 1891.

Afb. 267. R.K. begraafplaats. Grafmonument voor de familie Schouten (opn. 1977).

Rechts van dit monumentje staat een hardstenen graftombe ter nagedachtenis aan de weduwe van de predikant. Het grafschrift in hoogreliëf luidt: HIER RUST / ANNA WILLEMINA VAN GELLIKUM / Weduwe D^{s} H.C. Ribbius / Geboren te Deil 22 December 1827, / Overleden te Nijmegen 17 April 1905 / 'Wij hebben hier geen / blijvende plaats'.

N.B. Ds. Ribbius werd in 1852 als candidaat naar Druten beroepen, vanwaar hij in 1875 naar Wamel vertrok; na zijn overlijden schonk zijn echtgenote de kerken van Wamel en Dreumel ter nagedachtenis twee zilveren schotels en een schenkkan (zie blz. 201 en 233).

Grafmonument burgemeester Van Delen. Wit marmeren grafplaat op een hardstenen stele met de tekst: HIER RUST / J.J.H. BARON VAN DELEN / IN LEVEN BURGEMEESTER / DER GEMEENTE WAMEL / GEB. 1 SEPT 1836 / OVERL 25 DEC 1895.

Naast de staande grafstele treft men een plat liggende steen aan met graftekst voor de echtgenote, die luidt: HIER RUST / AALTJE CLEMENT / ECHTGENOOTE VAN J.J.H. BARON VAN DELEN / GEBOREN TE AMSTERDAM / 3 DECEMBER 1841. / OVERLEDEN TE TERBORG / 25 JANUARI 1910.

$^{+}$R.K. begraafplaats

$^{+}$ In 1861 werd de R.K. begraafplaats achter het koor van de parochiekerk van St. Victor na wijding in gebruik genomen. De toegang is gelegen aan de St.-Victorstraat. Op de gemetselde bakstenen hekposten van het toegangshek staan twee heiligenbeelden, voorstellend Petrus en Paulus, daterend uit 1918 en afkomstig uit de neogotische kerk, die in 1944-1945 is verwoest. In de noordoosthoek van de begraafplaats staat een aantal monumenten uit het laatste kwartaal van de 19de eeuw, waarvan enkele vermelding verdienen.

Grafkelder Van Eisen. Tegen de noordelijke kerkhofmuur die aan de Dorpsstraat grenst, bevindt zich een grote grafkamer, afgesloten met sluitplaten zonder inscriptie. Op dit mausoleum voor de familie Van Elsen stond eertijds een in 1861 geschonken gietijzeren kerkhofkruis, dat in de grafheuvel later zou zijn begraven.

Grafmonument Schouten (afb. 267). Een opmerkelijk grafmonument uit 1873, typerend voorbeeld van laat 19de-eeuwse smaak, is het monument ter nagedachtenis aan de dijkgraaf en kantonrechter Mr. A. Schouten en diens vrouw. Omheind door een gietijzeren hekje is op een voetstuk het levensgrote beeld van een knielend meisje geplaatst. Het meisje heeft een krans in haar hand en een kruis en anker als symbolen van geloof en hoop. Op het voetstuk staat - (voorzijde:) 'TER NAGEDACHTENIS / ONZER DIERBARE OUDERS; (linkerzijde:) VROUWE JOHANNA MARIA SCHOUTEN / GEB. VAN EWIJK / GEBOREN DEN 15 JANUARI 1803 / OVERLEDEN DEN 27 DECEMBER 1873; (rechterzijde:) Mr ANTONIUS SCHOUTEN / GEBOREN DEN 17 DECEMBER 1799 /

OVERLEDEN DEN 28 MAART 1876 / RIDDER VAN DEN NEDERLANDSCHEN LEEUW / KANTONRECHTER VAN DRUTEN / EN / LID DER PROVINCIALE STATEN VAN GELDERLAND'.

Hervormde pastorie

Aan de Dorpsstraat nr. 69, achter het koor van de Hervormde kerk, staat de Hervormde pastorie, een blokvormig herenhuis met verdieping onder omgaand schilddak, gedekt met pannen. Hoekverzwaringen en een even uitspringend middenrisaliet, brede daklijst met goot op klossen, waarschijnlijk versoberd. Paneeldeur met geprofileerde omlijsting, zes- en vierruits schuiframen. Links van het huis staat het koetshuis met gewijzigde ingang. Datering circa 1850.

Adellijke huizen

Bij Wamel hebben drie adellijke huizen gestaan, Pollestein, Lakenburg en Sterkenburg. Zij zijn alle drie uit afbeeldingen bekend. Pollestein of De Spijker is volledig verdwenen. Van de Lakenburg treft men nog resten aan in de kelders van de huidige villa. Ter plekke van het in 1907 gesloopte huis Sterkenburg bevindt zich thans een jonge woonwijk. Niettemin kan men met behulp van kaartmateriaal en topografica een beeld oproepen.

Pollestein of De Spijker

Het voormalig huis Pollestein of De Spijker heeft gestaan ten zuidoosten van de Hervormde kerk (afb. 268).

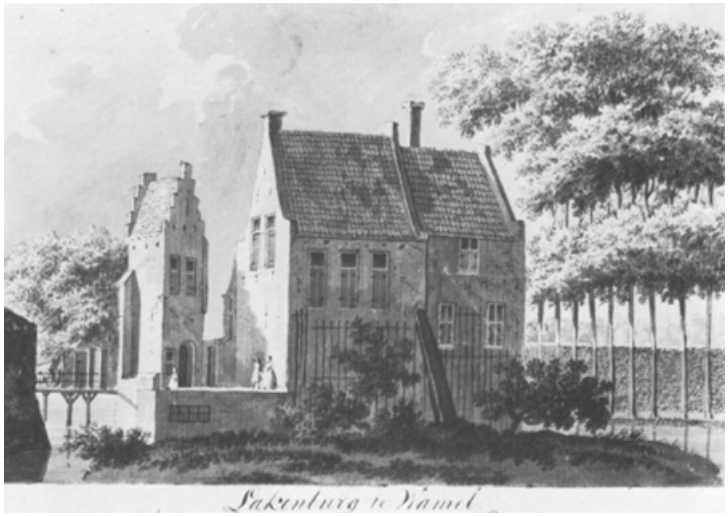
Bronnen

- Literatuur. Teg. Staat 1741, blz. 276; Van der Aa XII (1849), blz. 85; Schutjes V (1876), blz. 886; Anspach 1898, blz. 153; Manders 1953, blz. 132; Van Heiningen 1965, blz. 180-182, afb. 14, 46.
- Afbeeldingen. Tekening in O.I.-inkt, met afgesneden signatuur en jaartal, doch met het onderschrift: 'Pollestein; of Spijker en kerk', origineel werk van C. Pronk, collectie R.K.D. Den Haag (Top 529); gezicht op De Spijker vanuit het zuidoosten en de kerk op de achtergrond (afb. 268); in 1732 was Pronk ter plaatse. N.B. In de bovengenoemde collectie bevinden zich twee tekeningen respectievelijk door J. Stellingwerf met jaartal 1647 en een anonieme 18de-eeuwse penseeltekening (N. Wicart?), die beide te boek staan als 'Huis te Wamel'. De tekening van Stellingwerf lijkt op fantasie te berusten en gelijkt geenszins op de weergave van de anonymus. Het is zeer de vraag of hier De Spijker is afgebeeld. Het anonieme werk doet eerder denken aan het hieronder behandelde huis Sterkenburg.

Volgens de Tegenwoordige Staat werd het huis, dat volgens de tekening van Pronk uit 1732 met riet was gedekt en met een gracht omgeven, gewoonlijk 'De Spijker' genoemd. Het huis was in de 18de eeuw tot boerderij gedegradeerd. Op de weinig betrouwbare tekening van Stellingwerf is een omgracht kasteel verbeeld, bestaande uit drie naast elkaar gelegen vleugels, waarvan de buitenste topgevels bezitten. Er zijn echter geen aanknopingspunten aan te wijzen met de bouwrest van Pollestein op de tekening van Pronk, die waarschijnlijk niet meer dan een onderdeel van een groter complex heeft vastgelegd.

Afb. 268. Huis Pollestein of De Spijker, getekend door C. Pronk, 1732. R.K.D., Den Haag.

Afb. 269. De Lakenburg, getekend door H. Tavenier, in 1786. R.K.D., Den Haag.

Lakenburg

Aan de Lakenstraat nr. 39 staat de villa Lakenburg op een ten zuiden van de straat gelegen omgracht terrein. Het is een laat 19de-eeuws woonhuis dat in de souterrainruimtes nog delen bevat van het oude huis, waarvan in 17de-eeuwse bronnen sprake is (afb. 269-275).

Bronnen

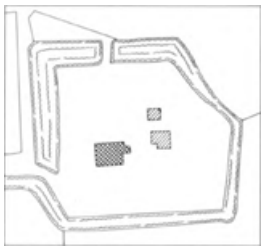
- Literatuur. Teg. Staat 1741, blz. 276-277; Bachiene 1791, blz. 311; Van der Aa VII (1846), blz. 20; Schutjes V (1876), blz. 886; Anspach 1898, blz. 179-180; Driessen 1952, inv. nrs. 110-112, 173; Manders 1953, 133-134; Van Heiningen 1965, blz. 182.
- 1 Gewassen pentekening in O.I.-inkt, gesigneerd en gedateerd H. Tavenier 1786, voorzien van het onderschrift: 'Lakenburg te Wamel', Particuliere Collectie R.K.D. Den

Afb. 270. De Lakenburg, getekend door A. Schoemaker, origineel verloren (foto R.K.D., Den Haag).

Afb. 271. De Lakenburg volgens het kadastraal minuutplan.

Afb. 272. De Lakenburg volgens recent nette plan.

Afb. 273. Het huis De Lakenburg, voorgevel (opn. 1969).

Afb. 274. Het huis De Lakenburg gezien vanuit het zuidoosten (opn. 1977).

Haag (Top 738); gezicht op het huis vanuit het noordwesten (afb. 269). N.B. Waarschijnlijk vervaardigd naar ouder origineel.

2 Foto van een gewassen pentekening uit het verloren gegaan Handschrift Schoemaker, naar een eveneens verloren origineel van de hand van A. de Haen, R.K.D. Den Haag (Top 47 585); het origineel dateert hoogstwaarschijnlijk uit 1732 (afb. 270).

Geschiedenis

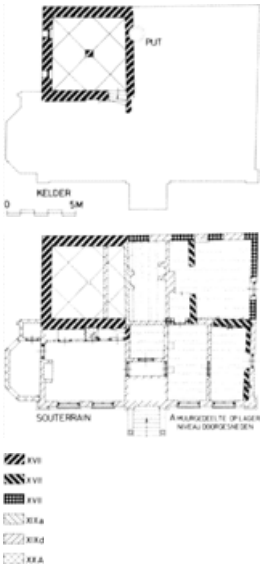
Het huis Lakenburg, ook wel Lakemond genoemd, behoorde in de 17de eeuw aan Christiaan van Balveren en Maria van (der) Lawick. Hun zoon overleed kinderloos. Zo kwam het in bezit van de familie Van der Lawick. Ernst van der Lawick legateerde het huis in 1749 aan Nicolaas Hans Willem baron van Delen. De laatste telg uit dit geslacht, Jacob Jan Hendrik van Delen, burgemeester van Wamel (zie blz. 210), herschiep de oude Lakenburg in een villa en verfraaide de plaats.

Het huis

+ In zijn huidige gedaante is de Lakenburg een witgepleisterd huis met een ruime bel-etage op een souterrain, gedekt door een omgaand schilddak met dakkapellen aan de ingangszijde. Het huis heeft een vijf traveeën breed front aan voor- en achterzijde en een uitbouw tegen de oostelijke zijgevel. Alleen in de ingangsgevel zitten grote souterrainvensters. De toegangsdeur ligt in een inpandig portiek. De gepleisterde gevelversiering beperkt zich tot de voorzijde, waar het 19de-eeuwse karakter van het huis het duidelijkst tot uiting komt. De vlakke zijgevels en de achtergevel alsmede het volume van het huis doen een ouder gebouw vermoeden, hetgeen bij nader onderzoek in 1984 kon worden aangetoond.

Aan de hand van het kadastraal minuutplan en de tekeningen van Tavenier en Schoemaker krijgt men een beeld van de 18de- en vroeg 19de-eeuwse aanleg. Het omgrachte huis bestond uit drie aaneensluitende woonvleugels onder zadeldaken en topgevels aan de noord- en zuidzijde. Het westelijke pand bestond uit gedeelten,

gescheiden door een gemeenschappelijke tussenmuur. De oostelijk daarvan gelegen blokken lijken korter te

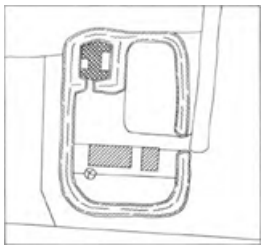

Afb. 275. Plattegrondtekening van de kelder en het souterrain van het huis De Lakenburg.

zijn. Op de noordoosthoek van het omgrachte terrein stond een overhoeks ten opzichte van het huis geplaatste poorttoren met verdieping en zadeldak tussen trapgeveltjes, een element dat op de kadastrale minuut nog aanwezig is (afb. 269-271).

In de huidige villa treft men nog restanten van het 17de-eeuwse gebouw aan in het souterrain, hetgeen is weergegeven op afb. 275; op deze opmetingstekening is tevens de dieper gelegen zuidoostelijke kelder met graatgewelf en centrale pijler afgebeeld. Het 17de-eeuwse muurwerk, dat uit drie verschillende fases dateert, bevindt zich voornamelijk in de zuidelijke helft van het huis, d.w.z. aan de achterzijde en loopt door in noordelijke richting aan de westzijde. Het noordelijk gedeelte van het huis is behoudens de westmuur, die overigens aan de buitenzijde is beklampt (bij A op de opmetingstekening), geheel laat 19de-eeuws werk. De huidige villa bestaat uit twee kamers aan weerszijden van de korte middengang (noordzijde) en drie vertrekken aan de achterkant (zuidzijde), alles van eenvoudige architectuur. In het souterrain wordt de indeling van boven herhaald, maar ook verder opgedeeld. In de noordoosthoek bevindt zich de keuken; de kelderruimte onder de noordwestelijke voorkamer is in tweeën verdeeld. Het zuidelijk gedeelte van het souterrain bevat nog belangrijke overblijfselen van de oude Lakenburg. Hiertoe behoort de zuidoostelijke, bijna vierkante kelder met het graatgewelf dat op een middenpijler rust; het oorspronkelijke vloerniveau lag circa 125 cm lager dan thans het geval is. Desalniettemin ligt deze keldervloer nog altijd beneden het vloerpeil van de overige souterrainvertrekken, ofschoon deze bij de bouw van het 19de-eeuwse huis zijn uitgegraven, zodat de 17de-eeuwse fundering in het zicht is gekomen. Een en ander kon pas worden gerealiseerd na demping van de huisgracht. Het oude muurwerk bestaat uit gepleisterde baksteen. Westelijk van de overwelfde kelder bevinden zich thans een smalle ruimte, corresponderend met de bovengang, en een zuidwestelijke souterrainruimte, waarin nog overblijfselen van 17de-eeuws muurwerk aanwezig zijn. Het is de scheidingsmuur tussen het westelijke en het middelste pand op de tekening van Schoemaker. De oude driedeling van de zuidgevel is dus op kelderniveau nog aanwezig. In de westmuur is inwendig een bouwnaad vanuit de zuidwestelijke souterrainruimte waarneembaar. Het noordelijk gedeelte van de westmuur is in de onderbouw ouder dan het zuidelijk gedeelte, dat tot aan de bel-etage-vloer doorloopt; het noordelijk gedeelte bestaat binnenshuis tot op een hoogte van 60 cm boven de souterrainvloer uit 17de-eeuws werk. Deze muur vormt wellicht ten dele de fundering van de 19de-eeuwse westmuur, die in één lijn is gebracht met de zuidelijke helft. De tweedeling van de westvleugel in een noordelijk en zuidelijk gedeelte is ook duidelijk te zien op de 18de-eeuwse afbeeldingen.

Van binnenuit is tevens te zien dat in de zuid- en westmuur, venster- en deuropeningen zijn gedicht c.q. verkleind in het laatste kwart van de 19de eeuw bij de verbouwing tot villa; uitwendig worden alle bouwsporen door buitenpleister aan het oog onttrokken. Uit een en ander kan de conclusie worden getrokken, dat van de drie evenwijdig aan elkaar palende bouwlichamen alleen de oostelijke was voorzien van een kelder, hetgeen ook blijkt uit het zwaardere muurwerk en dat het middelste en westelijke bouwlichaam veel lichter waren gefundeerd en geen kelders bezaten. De woonlagen bevonden zich boven of op het peil van de huidige hoofdverdieping. De drie vleugels waren ongelijk

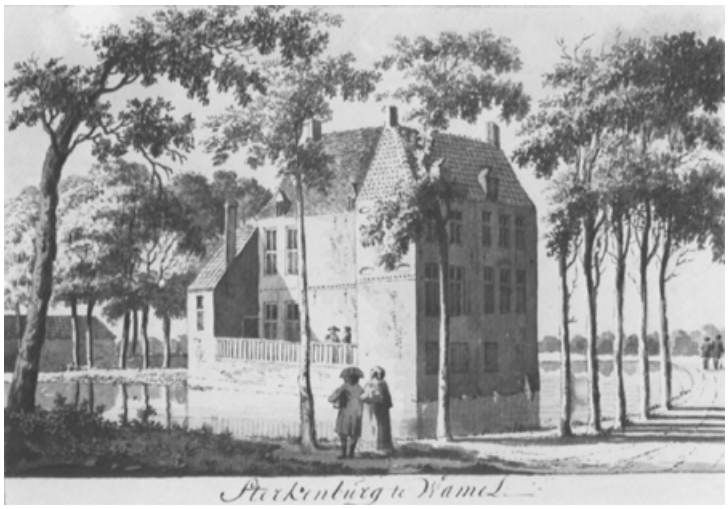

Afb. 276. De Sterkenburg volgens het kadastraal minuutplan.

van lengte, zodat er op de omgrachte huisplaats ook nog ruimte was voor een ‘plaats’. Of de Lakenburg in zijn 17de-eeuwse gedaante omvangrijker of completer is geweest dan op de topografische afbeeldingen is verbeeld, is op grond van de huidige gegevens niet uit te maken. De noordelijke begrenzing van de huisplaats heeft op circa 6 à 7 m afstand evenwijdig aan de huidige voorgevel gelopen en maakte een haakse hoek naar de westgevel. Hiervan kunnen nog overblijfselen in de voortuin aanwezig zijn evenals van de fundering van de overhoeks uit de ommuring vooruitstekende toegangspoort.

Sterkenburg

Ten oosten van de oude dorpskom, zuidelijk van de Hogeweg, tussen Kasteelstraat en Sterkenburglaan, heeft het Huis Sterkenburg gestaan. Het huis dat een 17de-eeuwse gedaante bezat, maar wellicht een veel oudere oorsprong had, is in 1907 gesloopt. Het terrein wordt thans ingenomen door een woonwijk (afb. 276-279).

Afb. 277. De Sterkenburg, getekend door H. Tavenier in 1786. R.K.D., Den Haag.

Bronnen

- Literatuur. Teg. Staat 1741, blz. 276; Bachiene 1791, blz. 311; Van der Aa X (1847), blz. 734; idem XII (1849), blz. 85; Schutjes V (1876), blz. 886; De Opmerker 1905, blz. 131; Genealogische en Heraldische Bladen 1907, II, blz. 47; Manders 1953, blz. 132-133; Van Heiningen 1965, blz. 182, afb. 44.
- Afbeeldingen.

1 Gewassen pentekening in O.I.-inkt, gesigneerd H. Tavenier, aan de voorzijde geannoteerd: ‘T'Huys te Waamen 1782’ en verso: ‘de Spijker te Waamen bij Nimwege in gelderland’, Particuliere Collectie R.K.D. Den Haag (P 1367); gezicht op het huis aan de toegangszijde (brug).
N.B. De afbeelding is moeilijk te identificeren met de hieronder genoemde serie tekeningen die elkaar ondersteunen en aanvullen. Er is ook geen verwantschap te ontdekken met het huis De Spijker of Pollestein (zie blz. 211 en afb. 268).

2 Penseeltekening, door H. Tavenier naar een tekening van C. Pronk, geannoteerd: ‘Sterkenburg te Wamel, 1786’, Particuliere collectie R.K.D. Den Haag (Top 786); hoofdgebouw met bouwhuis (afb. 277).

3 Gekleurde penseeltekening, anonieme kopie naar 18de-eeuwse afbeelding, geannoteerd aan de voorzijde: ‘Het Huis Wamel(en)’ en verso: ‘Wamelen’, Particuliere Collectie R.K.D. Den Haag (P 1367a).

4 Foto van een gewassen pentekening uit het verloren gegaan Handschrift Schoemaker, naar een origineel blad van C. Pronk uit 1732, R.K.D. Den Haag; gezicht op het huis als op de tekening van Tavenier, hierboven vermeld onder nr. 2.

5 Foto van tekening als genoemd onder nr. 4, naar verloren origineel van de hand van A. de Haen (afb. 278).

6-8 Serie van drie opnamen van het huis Sterkenburg, gefotografeerd door A. Mulder in 1905, glasplaatnegatieven in collectie R.D.M.Z. (afb. 279).

Afb. 278. De Sterkenburg, getekend door A. Schoemaker naar A. de Haen, origineel verloren (foto R.K.D., Den Haag).

Geschiedenis

‘Bij Wamel in het Koornland, staat nog een Heerenhuis, Sterkenburg geheeten, dat niet zeer oud nog zeer aanzienlijk is’, zo vermeldt de Tegenwoordige Staat in 1741. Deze

Afb. 279. De Sterkenburg kort voor de afbraak, gefotografeerd door A. Mulder (opn. 1905).

mededeling is strijdig met hetgeen Van der Aa meldt, namelijk dat het kelders bezat, zwaar muurwerk en overblijfselen van een versterkte toren met schietgaten. Van Anspach wijst erop dat leden van het geslacht Sterkenburg in de tweede helft van de 16de eeuw onder de stadsbestuurders van Tiel worden genoemd en op een huis met die naam in de Gasthuisstraat aan het Hoogeind woonden. Van Heiningen merkt op dat het Wamelse huis eertijds Millincscamer heeft geheten. De naam Millinc komt al in 1442 in Wamel voor. In 1689 kocht de belastingpachter, later ambtsontvanger, Jacob de Breff die gehuwd was met Maria van de Poll het huis, waarna hij het liet verbouwen. Hun dochter Maria Apollonia erfde in 1729 Millincscamer dat zij de naam Sterkenburg gaf. In 1732 huwde zij Joost B.A. Grotenhuis, afkomstig uit een Leids katholiek geslacht. De familie had op het huis een kapel en van hen zijn waarschijnlijk de onder de inventaris van de R.K. kerk vermelde middeleeuwse kelk en paramenten afkomstig (zie blz. 205 en 206).

Baron Grotenhuis van den Sterkenburg en Onstein heeft het huis met de bijbehorende gronden omstreeks het midden van de 19de eeuw verkocht aan burgemeester N.H. de Ridder. De laatste eigenaar en bewoner was Cornelis Post, dijkgraaf van Maas en Waal. Na diens overlijden in 1889 bleef het huis enige jaren onbewoond. Na de afbraak in 1907 bleven de gronden in eigendom van de familie Post, die ze tenslotte aan de gemeente Wamel heeft verkocht.

+Het huis

+ Met behulp van het kadastraal minuutplan en de tekeningen van Tavenier en Schoemaker kan men zich een beeld vormen van het huis in zijn vroeg 18de-eeuwse gedaante en van de ligging op ruime afstand oostelijk van de dorpskom.

In 1905 maakte A. Mulder, waarschijnlijk gealarmeerd door berichten over dreigende sloop in de vakpers en de Nieuwe Rotterdamsche Courant, een drietal opnamen van het inmiddels lang verlaten huis (afb. 279). Volgens deze glasplaatopnamen stond het huis op de zuidwesthoek van een met een keermuur omsloten en nog omgracht terrein. Het huis bestond uit twee door schilddaken gedekte, rechthoekige vleugels, die samen een L-vormige plattegrond vormden, deels onderkelderd en van een verdieping voorzien. Aan de

noordzijde zag men in de keermuur nog resten van een halfronde muurtoren. Het uiterlijk aspect van het huis in zijn nadagen droeg een sterk 19de-eeuws karakter met daarin duidelijk veel oudere elementen, mogelijk daterend uit de 15de of 16de eeuw.

Boerderijen en woonhuizen

In Wamel vindt men de historisch interessante bebouwing aan de Dorpsstraat en de uitlopers daarvan, de Kerkstraat en de Waalbandijk. In de Dorpsstraat, de hoofdas van het dorp, ziet men een duidelijke verdichting, die overigens al teruggaat tot het laatmiddeleeuwse dorpsbeeld. In de huidige verschijningsvorm zijn de meeste huizen en boerderijen 19de-eeuws met veelal een oudere kern of voorganger. Het feit, dat de ontwikkeling in Wamel door het veercontact met Tiel is gestimuleerd, laat zich aflezen uit de bebouwing in de dorpskom, waar diverse huizen vergroot, verhoogd en gemoderniseerd zijn. Aan de uitvalswegen staan over het algemeen vrij kleine boerderijen, waarvan verschillende exemplaren tot semi-moderne woningen zijn omgetimmerd en andere plaats hebben moeten maken voor nieuwbouw.

*Dorpsstraat

+ Dorpsstraat nr. 35-37. Dubbel woon- en winkelhuis met zes traveeën brede gevel onder met pannen belegd zadeldak tussen zijtopgevels, evenwijdig aan de straat, XVIII en XIX. In linker gedeelte het woonhuis (nr. 35) met paneeldeur binnen houten omlijsting met gesneden consoles en kroonlijst; rechts daarvan het winkelpand met dito, wat bredere deur en een venster, geflankeerd door een tweede raam. De cementomlijsting om de vensters wijst op een latere wijziging van de oorspronkelijke vensters (afb. 280).

Achter nr. 35 een achterhuis met zelfstandig zadeldak, dat evenwijdig loopt aan de kap van het voorhuis en hoger is.

Dorpsstraat nr. 45. Hotel ‘De Gouden Leeuw’. Aan de straat gelegen dwarshuis van vijf traveeën breedte met verdieping en zadeldak tussen gepleisterde zijtopgevels, voorgevel met zes- en vierruits vensters circa 1900 opnieuw opgetrokken; als uithangteken een brullende leeuw met linker poot op ronde kogel.

Dorpsstraat nr. 61. Boerderij op T-vormig grondplan met het voorhuis onder met pannen gedekt zadeldak tussen zijtopgevels, XVIII en XIX. In de symmetrische voorgevel van vijf traveeën breedte beganegronds T-vensters en op de verdieping vierruits vensters. Eenvoudig huis van harmonische architectuur (afb. 281).

Dorpsstraat nr. 40. Witgepleisterde T-boerderij op de hoek van Dorpsstraat en Waalbandijk gelegen, met een links voor onderkelderd voorhuis met verdieping onder met riet gedekt schilddak, XVIII en XIX d. Recentelijk is het bedrijfsgedeelte in baksteen vernieuwd. Achter het huis bevond zich een vierroedenberg (afb. 282).

Dorpsstraat nr. 70. In het pand is een deur met snijwerk in Lodewijk XIV-stijl opgenomen, een van elders (Tiel?) afkomstig bouwfragment (afb. 285).

Afb. 280. Dorpsstraat nrs. 35-37 (opn. 1977).

Afb. 281. Dorpsstraat nr. 61 (opn. 1977).

Afb. 282. Dorpsstraat nr. 40 (opn. 1977).

Afb. 283. Dorpsstraat nr. 88 (opn. 1977).

Afb. 284. Dorpsstraat nr. 84-86 (opn. 1977).

Afb. 285. Dorpsstraat nr. 70, deur (opn. 1977).

Afb. 286. Kerkstraat nr. 40 (opn. 1977).

Dorpsstraat nr. 84-86. Statige boerderij met T-vormig grondplan en het dwarshuis met verdieping en met pannen belegd schilddak aan de straat, XIX A. Beganegronds T-vensters met luiken in de a-symmetrische gevel, op de verdieping vierruits schuifvensters; deur met houten omlijsting met consoles en kroonlijst (afb. 284). Verwant aan dit type zijn Dorpsstraat nrs. 90 en 112-114.

Dorpsstraat nr. 88. Grote boerderij onder afgewolfd zadeldak met symmetrische gevel met twee paar zesruits schuiframen op de begane grond en drie vierruits vensters op de verdieping, XVIII en XIX. Karakteristiek type boerderij met de lengte-as haaks op de straat, waarvan in verbouwde vorm nog enige kleinere exemplaren aan de Dorpsstraat zijn te vinden (afb. 283).

+ Hogestraat nr. 66. Vijf traveeën brede woning met een aan de voorzijde, boven de vensters, ver vooruitstekende overkapping met houten sierlijst, XIX d. In de naar de straat gerichte gevel goed geproportioneerde zesruits schuifvensters, paarsgewijs aan weerskanten van de toegangsdeur. In de zijtopgevels zijn enige wijzigingen aangebracht. *+Hogestraat*

+ Tot aan de jaren '70 bevonden zich aan de noordzijde van de Kerkstraat diverse kleine boerderijtjes, meest op T-vormige grondslag, evenwijdig aan of loodrecht op de Kerkstraat staande. Ofschoon de bouwkundige toestand van diverse van deze keuterboerderijtjes verre van rooskleurig was, rekten de meeste hun bestaan totdat zij als volledige woning werden gerenoveerd, hetgeen neerkwam op ommanteling en/of nieuwbouw of een historiserende aanpak. Opmerkelijk zijn nog de volgende, panden hier deels vernoemd om de variëteit aan te geven. *+Kerkstraat*

Kerkstraat nr. 12. Klein T-huis met zijtopgevels en drie traveeën breed, licht gepleisterd voorhuis onder een met riet gedekte kap. Bedrijfsgedeelte evenwijdig aan de straat onder afgewolfd zadeldak met riet en pannen.

Kerkstraat nr. 18. Boerderijtje met naar links uitgebouwd voorhuis met vier en zesruits vensters en rieten schilddak; zolderverdieping met kleine vensters; keldertje onder de uitbouw; XVIII en XIX.

Kerkstraat nr. 24. Met het bedrijfsgedeelte langs de Kerkstraat gelegen boerderijtje op T-vormige plattegrond, met de ingangspartij aan de korte zijde van het voorhuis aan de straat, XVIII-XIX; latere wijziging, waarbij de brede gevel van het woongedeelte grotendeels is gedicht. Bij een zorgvuldige renovatie is de stenen achtergevel gewijzigd in een met hout beschoten gevel (afb. 287).

Kerkstraat nr. 40. Kleine boerderij op T-vormige grondslag met het voorhuis tussen zijtopgevels en met riet gedekte bekapping, XVIII B. Beganegronds twee zesruits vensters links van de eenvoudige toegangsdeur en rechts daarvan een klein vierruits raampje in de opkamer; verdieping met drie kleine vensters (afb. 286).

Afb. 287. Kerkstraat nr. 24 (opn. 1977).

Afb. 288. De kadastrale gemeente Dreumel. Kaart uit Kuypers Gemeenteatlas, 1867.

Dreumel
Gemeente Wamel

Historisch-geografische schets

Het dorp Dreumel is gebouwd op een vrij brede, door de afbuiging van de Waal voorbij Tiel in noord-zuid richting lopende, oeverwal (afb. 288, 289). Deze is na het midden van de 3de eeuw door de Waal opgeslibd; in de Romeinse tijd volgde de hoofdstroom van deze rivier waarschijnlijk de loop van de Beneden-Linge. De oudste schriftelijke vermelding van bewoning te Dreumel dateert uit het eind van de 9de eeuw. Die bewoning zal hebben bestaan uit een reeks boerderijen langs de wegen over de oeverwal, met name langs de Hogeweg en het verlengde daarvan, het noordelijk gedeelte van de Rooysestraat, waaraan ook de kerk is gebouwd. De verkaveling van de oeverwal was voor 1200 waarschijnlijk al voltooid en sloot wellicht aan op de toen tot stand gekomen eerste bekading van het dorpsgebied. De zytwende hiervan lag ter plaatse van de Lage Zevend (Zijvond) op de grens met Wamel; er was geen bering of achterkade. Hoever het bekade land zich rivierwaarts uitstrekte, is door de uitgebreide schade, die eeuwen later aan de rivierdijk is aangebracht, moeilijk precies vast te stellen. Aan de zuidwestkant was de dorpspolder open en loosde via de Laak, een verlande stroombedding, rechtstreeks op de rivier.

Binnen dit gebied, de oudste beveiligde dorpspolder, trad na het sluiten van de dijkring in de 14de eeuw een duidelijke bewoningsconcentratie op rondom de middeleeuwse dorpskerk. Hier verrezen ook de adellijke huizen, het Huis te Dreumel en De Pol. Tot diep in de 19de eeuw bleef de bebouwing vooral op de dorpsheuvel geconcentreerd. De enkele hoeves daarbuiten liggen op kunstmatig opgehoogde woonheuvels zoals De Sleep aan de Rooysestraat. Op de dorpsheuvel bleef de oude structuur gehandhaafd, een grillig patroon van wegen (afb. 290). Door de deels jonge namen, die aan oude wegtracés zijn gegeven, is de band met het verleden wat versluierd. Een naam als Wilhelminastraat doet nauwelijks vermoeden, dat het de oude Achterstraat is van het oorspronkelijk Hogestraat geheten vak van de tegenwoordige Rooysestraat. Datzelfde geldt voor de Irenestraat en de Zuivelstraat die op de oude Vergert, thans Hoefstraat, uitkomt. Een tweede opmerkelijke bewoningsdichtheid treft men al in de 19de eeuw aan langs de Waalbandijk, vooral binnendijks, maar ook wel daarbuiten. Het slingerend verloop van de dijk alsmede de aanwezigheid van diverse wielen en strangen vormen de tastbare sporen van 18de- en 19de-eeuwse dijkdoorbraken. In het gebied van Dreumel vallen grote pakketten overslaggronden op, die achter de dijkdoorbraakkolken zijn afgezet. Een bijzonder groot complex van die gronden bevindt zich achter de regelmatig verlegde dijk ten noorden van de dorpskom. Zuidelijk ligt eveneens een groot pakket van deze gronden als gevolg van een dijkdoorbraak bij De Rooy in 1757. Oorspronkelijk lag het gedeelte van Dreumel ten westen van de Oude Maasdijk binnen de dorpspolder van Heerewaarden. De Oude Maasdijk was hiervan de dwarskade met als voornaamste functie het water te keren afkomstig uit de grote westelijke kommen van het Land van Maas en Waal. Nadat dit gebied tijdens de Middeleeuwen herhaaldelijk was overstroomd, werd het bij de aanleg van de Maas-en-Waalse ringdijk binnen de dorpspolder van Dreumel getrokken. De oude Maasdijk werd vervolgens in de 16de eeuw, mede in verband met de aanleg van fortificatiewerken als De Kop en De Voorn,

vergraven. Langs het vergraven tracé vestigden zich keuterboeren. Tussen hun boerderijtjes zijn

Afb. 289. Detail uit de verpondingskaart van Dreumel, 1809. R.A.G., Arnhem.

later woningen gebouwd voor degenen die werkzaam waren op waterstaatkundig terrein.

Vlak ten zuiden van de buurtschap Oude Maasdijk ligt de Molenpolder, een gecombineerde polder van Wamel, Dreumel en Alphen, waar al in de 16de eeuw watermolens zijn gebouwd ter beheersing van afwatering van de dorpspolders in westelijk Maas en Waal. De Molenpolder is mede vermaard, omdat hier in 1842 ter vervanging van de molens door ir. H.J. Fijnje de eerste experimenten werden gedaan om met behulp van een stoomgemaal een rivierpolder te bemalen.

Hervormde kerk

Op het kerkhof aan de Rooysestraat staan de toren en het koor van de middeleeuwse dorpskerk, waarvan het schip is verdwenen met uitzondering van de pijlers van de westelijke travee (afb. 291-298).

De toren behoort aan de burgerlijke gemeente Wamel, de kerk is eigendom van de Nederlands Hervormde Gemeente.

Bronnen

- Literatuur. Teg. Staat 1741, blz. 277; Schutjes III (1872) blz. 473-474; Sloet 1872/74, blz. 223 (nr. 228); Binterim/Mooren I (1892), blz. 175 (nr. 10); Anspach 1898, blz. 158-159; Voorloopige Lijst IV (1917), blz. 61-62; Wilkes 1937, blz. 2, 6, 10f, 19, 78, 557, 578; Stüwer 1938, blz. 45, 82, 156, 190, 197, 208; Maris 1939, blz. 154, 232; Oediger 1940, blz. 45 (nr. 73); H.L. Driessen, Gegevens over de geschiedenis van eenige parochies in het tegenwoordige bisdom Den Bosch, Bossche Bijdragen XVII, 3 (1940/41), blz. 276-280; Wijnaendts van Resandt 1943, blz. 45; Wilkes 1952, nr. 779 en nr. 1384; Manders 1952, blz. 149-150; Pompen 1955, blz. 187. Nieuwsbulletin K.N.O.B. 1962, kolom 226-228; Verslag M.C.P.G. over 1959-1963, in: B.M. Gelre LXI (1964), blz. XLI; idem over 1964-1967, in: B.M. Gelre LXXII (1967), blz. XXVII; Ten Boom 1974/75, blz.

131; Kubach/Verbeek I (1976), blz. 217; Dreumel-Kroniek 1982, blz. 5-10, 22-24.

Afb. 290. De dorpskern van Dreumel volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

- Archivalia. Archief van de Hervormde gemeenten te Wamel en Dreumel, 1614-1975: archieven van de kerkeraad van Wamel en Dreumel 1685-1967; diakonie Dreumel, 1666-1964; kerkvoogdij Wamel en Dreumel, 1666-1975; met inventaris in R.A.G. Arnhem.
- Afbeeldingen.
    1 Gewassen pentekening, niet gesigneerd doch toegeschreven aan A. de Haen, geannoteerd ‘De Kerk te Drúmel’, Part. collectie R.K.D. (P 1377); de kerk gezien vanuit het zuidwesten circa 1732.
    2 Pentekening in O.I.-inkt, gesigneerd ‘A. de Haen ad vivum delineavit’, collectie Gemeentemuseum Arnhem (GM 9259); bijna identiek aan nr. 1 en blijkens arceringen de voortekening voor een gravure (afb. 291).

- Opmetingstekeningen. In de collectie R.D.M.Z. bevinden zich de originele door architect H. Korswagen gemaakte opmetingstekeningen en restauratieplantekeningen; schaal 1:100; toren nrs. 45 406/7 en kerk nrs. 49 512/3.

Geschiedenis

De eerste vermelding van een aan de H. Victor toegewijde kerk komt voor in een oorkonde van 1117 volgens welke er aan de proost van Xanten schatting moest worden betaald. Het stift van Xanten bezat de tienden en het collatierecht van de kerk.

De kathedraalpenningen die andere kerken in het Land van Maas en Waal verschuldigd waren aan de aartsbisschop van Keulen behoefde 'Trumele' niet te betalen. Pauselijke legaten bevestigden in oorkonden van 1225 en 1229 de inlijving bij het Xantens kapittel en aartsbisschop Heinrich II van Keulen bekrachtigde deze incorporatie in 1308.

In 1384 zag hertog Willem I van Gelre af van zijn vermeend recht op de novale tienden. Het Xantens kapittel bezat deze rechten tot 1791. In een oorkonde van 28 juni 1386 verklaren een aantal pachters van de vruchttiende, dat zij met uitzondering van de wintergerst en kleine tienden voor het lopende jaar 326 oude schilden aan het Stift schuldig zijn en de verplichting hebben om de parochiekerk in Dreumel 'cum capellis, reliquiis et aliis sanctorum locis' als gebruikelijk gedurende het gehele jaar te verlichten (Wilkes 1952, nr. 779).

In de eerste helft van de 16de eeuw bezat het kerkgebouw vijf altaren. Het altaar van O.L. Vrouw, al vermeld voor 1464, waarvan het collatierecht toebehoorde aan de heer van Dreumel (de families Van den Poll en Boedberg op gen ray); de slechts met geringe middelen gedoteerde Johannesvicarie, toegewijd aan de Doper en de Evangelist, gepresenteerd door Johan van Balven (Balveren) en later kennelijk opgegaan in de O.L. Vrouwevicarie; het altaar van de H. Antonius Abt; het altaar van de H. Catharina, ter begeving aan het gelijknamige gilde ('fraternitas patroni confert'); het altaar van de H. Anna en Brigida, eveneens door de heer van Dreumel gepresenteerd, maar evenals het altaar van de beide Johannessen in een register uit 1589 niet meer genoemd (Stüwer 1938, passim). Verder is er nog sprake van een H. Kruisaltaar, dat blijkens een bericht uit 1567 ondersteund werd door de opbrengsten uit de 'Meylschenkamp' in het Leegbroek, 'thobehoerende joffer van Wye und dat Heilige Cruiss Altar tho Drommel' (Wilkes 1937, blz. 557).

De kerk telde in de 16de eeuw 300 communicanten, die onderdak vonden in een ruim driebeukig kerkgebouw. In 1547 liet de weduwe van Johan van den Poll, Johanna van Meertenn, beschrijven, dat jaarlijks zes Philipsgulden uit de rente-opbrengst van huis en hofstad aan het kerkhof van Dreumel gelegen, zouden worden uitbetaald 'omb die vursz. kercke daermede tho onderhalden ende tho repareren' (Bossche Bijdragen 1940/41, blz. 276).

De kerk bezat volgens bovengenoemd document ook een orgel. In 1609 werd de kerk voor de katholieke eredienst gesloten, maar er werd geen predikant benoemd. De van hoger hand ingevoerde hervorming had hier weinig succes. De bevolking protesteerde tegen het gedwongen vertrek van hun pastoor en het ontwijden van de kerk. Door haar tegenwerking - het doorsnijden van klokketouwen, het dichttimmeren van de preekstoel en het houden van eigen diensten onder bescherming van de Rooms gebleven adel - was het onmogelijk in Dreumel een eigen predikantsplaats te vestigen. Dreumel werd dan ook met Wamel gecombineerd, hetgeen tot 1968 zo is gebleven. Dreumel heeft ook nooit een eigen pastorie gehad. Procentueel is het aantal hervormden nimmer hoger dan drie op de honderd geweest, het laagste percentage in Maas en Waal. De hervormden gebruikten dan ook alleen het koor van de kerk

voor de eredienst. De kerk werd echter nog wel onderhouden dankzij de verplichtingen die het Xantense Stift moest nakomen als bezitter van de tienden. In de door Johan Reinder Stepraedt in 1710 opgemaakte jaarrekening komt onder het hoofd ‘Betalingh van dyckagien en reparatien van de buyken der kercken’ een tweetal uitgavenposten voor ten behoeve van de reparatie van het schipdak: ‘Betaalt aan Peter van Helmont leydecker voor 't onderhouden der daecken der kerken de 1710... 36-10’. ‘Voor het opmaeken van het daek der Dreumelse kerck volgens het besteck en goetkeuringh van de daer toe versoghte meesteren betaalt aan Gerrit van den Bergh [meister] timmerman ... 575’. Er werd ook controle op de uitvoering uitgeoefend op 14 januari 1711, blijkens een post van 10 gulden die de rentmeester opvoert: ‘... door seer quaat weer en wegh naer Wamel en Dreumel gereden, om volgens ordre van 't hoogw. capittul het nieuw hermaeckte daek des schips offte buycks der Dreumelse kerk te besightigen ende het werck door onpartijdige meesteren metselaar en timmerman te doen opnemen, aan dese basen voor haar versuym, daghuyr en estimatie yder betaalt 5 gulden,...’ (Wilkes 1937, blz. 577, 578).

In de eerste helft van de 18de eeuw waren de zijbeuken van het schip reeds afgebroken, althans voorzover aan de hand van afbeeldingen is na te gaan. Uitzondering vormde aan de zuidzijde de meest oostelijke zijbeukstravee voor de sacristie of zuidelijke koorkapel. De middenschiparkaden waren met vulmuren dichtgezet, zoals de tekening van A. de Haen van omstreeks 1732 duidelijk laat zien. Verder blijkt dat het laat-middeleeuwse schip in zijn oorspronkelijke aanleg pseudobasilikaal is geweest.

Het kerkschip raakte op den duur toch in verval, zeker nadat de Xantense goederen aan de Domeinen waren overgegaan. Het kadastraal minuutplan vertoont een kerkplattegrond die overeenkomt met de situatie op de tekening van A. de Haen (afb. 291 en 292). Het kerkschip is in de 19de eeuw afgebroken. De aan de burgerlijke gemeente behorende toren werd gehandhaafd, alsmede het als kerkruimte in gebruik zijnde koor dat rond de eeuwwisseling is opgeknapt volgens de destijds heersende smaak en behoefte. De koormuren werden met ongeveer 60 cm verhoogd en de bestaande, middeleeuwse kap werd vervangen door een nieuwe kapconstructie met een veel vlakkere dakhelling. Tegen de afsluitende triomfboogmuur werden grote overhoekse steunberen geplaatst. De westgevel van het koorgedeelte kreeg een beklamping van kleine baksteen en een toegangsdeur met lancetvenster erboven, terwijl de overige buitenmuren werden gecementeerd.

In 1944 leed de toren zware oorlogsschade, waarbij de spits werd afgeschoten en de bovenste bakstenen torengeleding voor een groot deel verloren ging. In 1946 maakte men plannen voor het herstel. De restauratie van toren en koor werd begonnen door ir. N.J. Kruizinga en later voltooid door architect H. Korswagen. De restauratie die een sterk reconstructief karakter heeft gekregen, vond plaats in de jaren 1961-1963 aan de toren, daarop gevolgd door de koorreconstructie en nieuwbouw van de consistoriekamer op basis van opgegraven fundamenten en bouwsporen tegen de koorpartij. Bij die gelegenheid is ook de driebeukige kerkplattegrond boven het maaiveld in het zicht gebracht (afb. 296).

+Kerkgebouw
+Plattegrond

+ Het gebouw bestaat uit een toren met een vierkante traptoren tegen de zuidzijde. Het+ bijbehorende driebeukige schip is in de vorm van een opgemetselde fundering aangegeven en is voor wat betreft het grootste gedeelte van het opgaande werk reconstructie.

De koorpartij is in haar huidige vorm het produkt van een restauratie. De plattegrond en het opgaande muurwerk met de steunberen zijn middeleeuws; de pijlerresten tegen de westmuur en de consistoriekamer tegen de zuidzijde van het koor zijn reconstructies. Opmerkelijk is de knik in de middenas van het georiënteerde kerkgebouw. Het schip had in zijn driebeukige gedaante een lengte van vier traveeën met een kapel in het verlengde van de noordbeuk en een sacristie tegen de zuidzijde van het koor, de huidige gereconstrueerde consistoriekamer (afb. 296).

+Materiaal

+ De toren heeft een onderbouw van tufsteen, formaat 29,4-36,4 × 8,4-9,3 cm, verwerkt als paramentmuren bij een uit tras, kiezels en veldkeien samengesteld kistwerk. De twee bakstenen geledingen daarboven hebben als steenformaat 28-29 × 12,5 × 6,5 cm, 10 lagen 78 cm en 26 × 12,5 × 5,5 cm, 10 lagen 62 cm.

De traptoren tegen de zuidzijde is opgetrokken uit afwisselend een laag tuf en drie lagen baksteen.

Het koor is van rode baksteen, met vernieuwde cordonlijsten van Römer-tuf.

[+] De onderbouw van de toren bestaat uit tufsteen die opgaat tot 10 m boven het maaiveld. De torenvoet wordt aan de westzijde gesteund door twee haakse, driehoekige steunberen die eveneens in tufsteen zijn uitgevoerd. Op de 18de-eeuwse tekeningen komt ook aan de zuidzijde een dergelijke steunbeer voor, die op de opmetingstekening uit 1960 van H. Korswagen nog aanwezig is. Het tufstenen muurwerk vertoont enige lagen met kantstaande stenen. Aan de westzijde is geen toegang (afb. 294). De torenvoet is ongeleed, behoudens een breed spaarveld dat op circa 6,50 m aanvangt, maar waarvan de afsluiting in de vorm van een boogfries aan de bovenzijde niet meer aanwezig is, omdat men bij een verhoging van de toren in baksteen de bovenbouw van de tufstenen toren heeft afgebroken. Het tufstenen gedeelte wordt verlicht door spleetvensters, drie aan de westkant en twee in de noordgevel. De vensters in de noordmuur zitten excentrisch in het gevelvlak in tegenstelling tot die in de westmuur. Oorspronkelijk hebben deze

[+]Toren uitwendig

Afb. 291. De Hervormde kerk, getekend door A. de Haen in 1732. G.M., Arnhem.

Afb. 292. De Hervormde kerk volgens het kadastraal minuutplan.

Afb. 293. De Hervormde kerk naar een recent kadastraal kaartbeeld.

vensters wel degelijk in de as van de noord- en zuidmuur gezeten. De tufstenen torenromp moet in eerste aanleg in oostelijke richting iets verder hebben doorgelopen. De torenplattegrond had een rechthoekige vorm, waarvan de inwendige ruimte vrijwel overeenkomt met de huidige, met een tongewelf gedekte, beganegrondse ruimte.

De oostelijke muur van de oorspronkelijke aanleg is niet gelijk aan de huidige oostmuur van de toren, maar moet daarvóór hebben gestaan, hetzij als westmuur van een eenbeukig romaans schip dat nog van ouder datum is dan de tufstenen toren, hetzij als gemeenschappelijke muur van schip en toren. Het feit dat de huidige oostmuur van de toren muurkernen van stortwerk vertoont, die een doorsnede laten zien van de noord- en zuidmuur van de toren, laat geen andere conclusie toe dan dat de onderbouw van de toren aan de oostkant is afgesneden. De abrupte overgang van de gesloten portaalruimte naar het kerkschip zonder overgangsgeleding kan slechts het resultaat zijn van een laatmiddeleeuwse aanpassing.

Een grote rondboog in de oostmuur van de toren die met baksteen is dichtgezet geeft

Afb. 294. De toren van de Hervormde kerk en de koorpartij gezien vanuit het zuidwesten (opn. 1976).

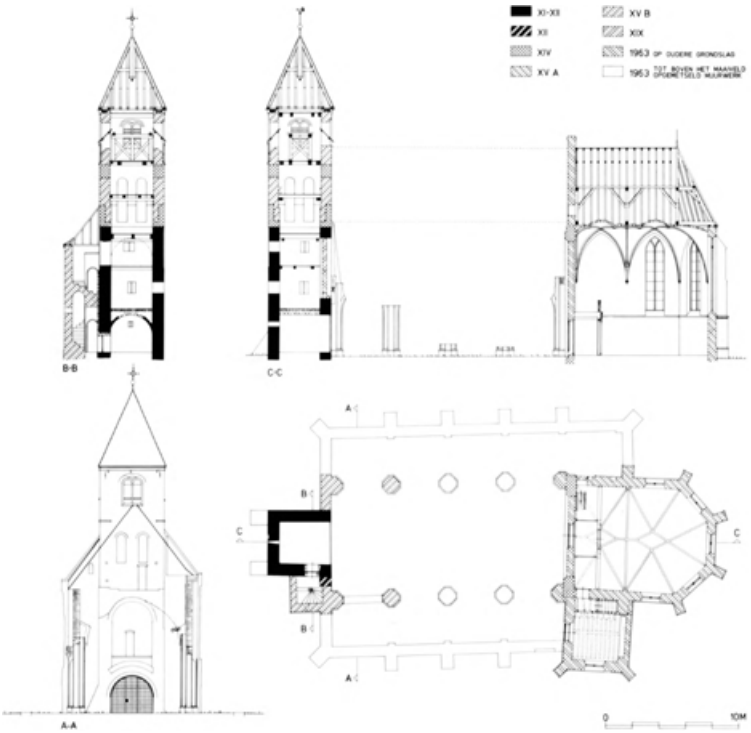
Afb. 295. De toren en de overblijfselen van het driebeukige schip gezien vanuit het noordoosten (opn. 1976).

aan, dat de tufstenen toren op de verdieping was geopend naar het schip (afb. 295). Boven de tufstenen onderbouw volgt een uit twee geledingen bestaande bakstenen bovenbouw, onderling gescheiden door een smalle cordonlijst. De onderste geleding vertoont rondom telkens twee dichtgezette galmgaten. Doordat de onderbouw van de toren in zuidelijke richting is gaan overhellen heeft men hem kennelijk eerst wat verlaagd, om vervolgens daarop te lood een bakstenen klokkeverdieping te bouwen, met zwakspitsbogige galmgaten. In een daaropvolgende periode, toen het kerkgebouw zijn gotische gestalte had gekregen, is de toren opnieuw met circa 4 m verhoogd; een nieuwe klokkeverdieping met rondom gekoppelde galmgaten. De toren wordt bekroond door een met leien bekleed tentdak, dat de in 1944 kapot geschoten kap vervangt. Tegen de zuidmuur staat een in afwisselend baksteen en tufsteen opgetrokken traptoren op een vierkante grondslag in de hoek, gevormd door torenromp en westmuur van het voormalige schip. De traptoren is vanuit het torenportaal toegankelijk en heeft een stenen spiltrap. In de zuidmuur van de toren is bovenaan de spiltrap een doorgang in het romaanse muurwerk gebroken, dat ook ter hoogte van de torenkapel kistwerk vertoont. Opmerkelijk is overigens dat de bakstenen

bovenbouw van de toren met zijn oostmuur op de rondboog van de torenkapel staat. De bovenbouw is hierdoor minder diep en heeft een onregelmatig vierkante plattegrond gekregen.

+ In de toren zijn boven het met een tongewelf gedekte ‘portaal’ thans een vijftal op balken rustende verdiepingen. De oorspronkelijke indeling bestond uit een hoge naar het schip geopende torenkapel met een vlakke zoldering. Daarop volgden de twee klokkeverdiepingen van de in fases verhoogde toren, respectievelijk behorend tot de 14de- en 15/16de-eeuwse kerk, waarvan de dichtgezette balkgaten nog aanwezig zijn. De stenen spiltrap van de traptoren is geconstrueerd op een systeem van haaks ten opzichte van elkaar oplopende tongewelfjes. *+Toren inwendig*

+ Van het 16de-eeuwse schip zijn gedeelten van de westmuur en kolomfragmenten over, die te zamen de westelijke schiptravee tot boven de arcadeboog aangeven. Zij zijn bij de *+Schip*

Afb. 296. Opmetingstekening van de toren en het koor van de Hervormde kerk en de door verhoging in het zicht gebrachte overblijfselen van de fundamenten van het voormalige schip. Plattegrond en lengtedoorsnede, dwarsdoorsnede over de toren en aanzicht van de oostmuur van de toren.

restauratie geconsolideerd. De hoogte van het schip is af te lezen aan een tweetal dakmoeten tegen de oostmuur van de toren. De onderste behoort bij een eenbeukig gotisch schip en de bovenste bij de driebeukige basilicale kerk, waarvan de grondslag door de verhoging van bij bodemonderzoek teruggevonden overblijfselen van pijlers en muren boven het maaiveld zichtbaar is gemaakt. De pijlers met natuurstenen lijsten aan de basementen zijn opgetrokken uit baksteen en vertonen sterke overeenkomst met de pijlervorm in de Hervormde kerk van Bergharen. De nog tegen de toren aanwezige authentieke gewelfaanzetten bestaan uit zandstenen ribben die rusten op tamelijk platte met koppen gedecoreerde kraagstenen, die eveneens sterke verwantschap vertonen met kraagstenen in het middenschip van Bergharen.

Het opgaande werk van de pijlers tegen de koorpartij is reconstructie. De kapellen aan weerszijden van het koor, waarvan de zuidelijke als sacristie dienst zal hebben gedaan, zijn in fundering aangetroffen en laatstgenoemde ruimte is gereconstrueerd. Zie afb. 296, plattegrond en lengtedoorsnede.

Afb. 297. De koorpartij en de vrijstaande toren kort voor de restauratie (opn. 1963).

Afb. 298. De koorpartij na de restauratie van 1963-65 met op oude grondslag nieuw toegevoegde consistoriekamer (opn. 1976).

+Koor uitwendig

+ De koorpartij bestaat uit een travee met een 5/8 sluiting, uitwendig geschoord door tweemaal versneden steunberen en omgeven door een omlopende plint. In de sluiting zitten hoge gotische vensters met een bakstenen gaffeltracering. In de noordmuur zijn de sporen zichtbaar van een voormalige doorgang naar het noordelijke zijkoortje en van een met twee stukken geprofileerde natuursteen gedekte, dichtgezette credensnis. In de zuidoostelijke sluitingswand bevindt zich een segmentboogvormige rollaag, waarmee inwendig een piscinanis correspondeert. Mede op basis van tegen de zuidmuur aangetroffen sporen van een zadeldak en de opgegraven fundering heeft men de voormalige sacristie c.q. consistoriekamer vrijelijk gereconstrueerd. De kapconstructie is eveneens in 1962-1965 nieuw aangebracht. Bij de restauratie zijn feitelijk alle midden 19de-eeuwse wijzigingen ongedaan gemaakt. De kerk is uitwendig geheel ontpleisterd en de bakstenen beklamping van de westgevel heeft plaats gemaakt voor een in het zicht gebrachte, dichtgezette triomfboog. De overhoekse steunberen zijn vervangen door quasi-ruïneuze pijlerfragmenten waarvan slechts de fundering over was. De ingekorte vensters met houten raamvullingen werden tot hun oorspronkelijke omvang teruggebracht (afb. 297, 298). De

19de-eeuwse kap met vlakke helling werd afgebroken en de dakvoet tot het oorspronkelijke gotische peil verlaagd en na vernieuwing van de westelijke topgevel van een historiserende kap voorzien. Tegen de westmuur bracht men ook een (teruggevonden?) dakmoet in het zicht, die qua helling nog moet hebben behoord bij een eenbeukig, gotisch kerkgebouw.

[+] De koorwanden zijn inwendig ongeleed. Ter hoogte van de vensterbank loopt een cordonlijst. De ruimte is overkluisd door een netgewelf waarvan de ribben rusten op kleine kraagstenen. In het midden van de noord- en zuidmuur zit een driepasmotief bij de samenkomst van de ribben. Op de gewelfvelden zijn eenvoudige motiefjes aangebracht in rode verf naar herontdekte resten. De ribben zijn rood onderlijnd. In de zuidoostelijke sluitingsmuur bevindt zich een piscinanis; in de zuidmuur een credensnis met dubbele keperboog als dekking. De doorgang naar de consistoriekamer is bij de restauratie teruggevonden en in ere hersteld. *[+]Koor inwendig*

+ Op grond van het feit dat de buitenplint ook tegen de zuidmuur van de koortravee is aangetroffen, kon worden vastgesteld, dat de sacristie-aanbouw jonger is dan het koor. Bij de reconstructie is de architect uitgegaan van de tekening van A. de Haen, waarop als zuidmuur een topgevel staat afgebeeld met gotisch venster en overhoekse steunberen (afb. 291). De vormgeving van de westgevel van deze aanbouw, die als voormalige binnenmuur nu als buitenmuur met doorlopende cordonlijst en toegangspartij is opgevat, valt reconstructief gedacht wat uit de toon. *+Consistoriekamer*

+ Het oudste gedeelte van het Dreumelse kerkcomplex is de onderbouw van de toren die uit de 11de of het begin van de 12de eeuw dateert en die heeft gestaan bij een eenbeukige romaanse kerk, waarvan de westelijke schipgevel tegen de voet van de huidige toren moet hebben gestaan. De toren zal uitwendig een gelijkenis hebben vertoond met die van het naburige Alphen aan de Maas, Ewijk of Ressen. Inwendig had de toren door de naar het schip geopende kapel op de verdieping en de afwezigheid van een westingang de vorm van een tot minimale proporties gereduceerd westwerk. Of de romaanse toren geen klokkeverdieping heeft gehad zoals gesuggereerd (Nieuwsbulletin K.N.O.B. 1961, kol. 226) is moeilijk uit te maken, omdat de tufstenen toren is verlaagd. Zowel verzakking van de toren als vergroting van het kerkschip hebben geleid tot een vernieuwing en verhoging in baksteen in de 14de eeuw. Van het eenbeukige kerkschip is materieel niets bekend, mede omdat er bij het bodemonderzoek tijdens de restauratie niet naar is gezocht. Het verwachtingspatroon levert een eenbeukig kerkschip van minimaal twee fases op, waarbij het kerkmodel van het Northumbrische type (met rechtgesloten versmald koor) binnen de omvang van het middenschip gezocht moet worden. *+Bouwperioden*

Over de 14de-eeuwse gestalte van kerkschip en daarbij behorend koor zijn geen gegevens voorhanden; hooguit kan de dakmoet tegen de westgevel van het koor hiermee verband houden, maar de betrouwbaarheid staat niet vast. In de eerste helft van de 15de eeuw heeft men het huidige koor gebouwd, waarschijnlijk spoedig gevolgd door een sacristie aan de zuidkant. De laatste grote bouwfase bestond uit het vergroten van de kerk tot een driebeukige pseudobasiliek, waarvan de schiprestanten en de traptoren aan de zuidzijde van de toren nog resteren en waarvan de dakmoeten tegen de toren de helling van de schipkap laten zien. In de 18de eeuw is de zuidbeuk al grotendeels afgebroken.

In het midden van de 19de eeuw is het schip nagenoeg afgebroken. Men kalefatert het koor tenslotte op en geeft het de gedaante die door de restauratie van 1962-1965 weer ongedaan is gemaakt.

+ De kerk bezit een eenvoudige inventaris, vooral kleine objecten van lokale betekenis, geplaatst in een bij de restauratie nieuw gemeubileerd interieur. *+Inventaris*

+ Altaarsteen van rode zandsteen, formaat 160 × 80/77 × 17 cm, met eenvoudig geprofileerde rand en vijf wijdingskruisjes. De bij de restauratie teruggevonden steen is geplaatst op twee tufstenen muurtjes en doet thans dienst als avondmaalstafel voor de kansel. *+Altaarstenen*

Oorspronkelijk was hij met de ruwe achterzijde opgenomen in de sluitmuur van het koor. Gezien het formaat is de steen het altaarblad van het aan O.L. Vrouw toegewijd hoogaltaar.

Buiten in de bestrating van het in plattegrond zichtbaar gemaakte kerkschip ligt een kleine hardstenen altaarsteen, formaat 85 × 65 (aflopend tot 45) cm met vijf wijdingskruisjes en een reliekopening in de zijkant.

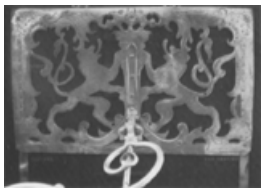
Doopvonten

+ In de koorkerk staat een onvolledig bewaard gebleven doopvont, waarvan de stipes tussen voet en kuip ontbreekt, hoogte 77 cm. De achtkantige hardstenen kuip met inwendig rond bekken heeft een diameter van 99 cm. Zij toont duidelijke sporen van later herstel.

Buiten de koorkerk in de as van het schip staat een fragment van een doopvont opgesteld, zandsteen in sterk verweerde staat.

Preekstoel

+ Preekstoel (afb. 300). Eikehout, bestaande uit een zeszijdige kuip met getoogde panelen en gesneden rand op een massieve, enkelvoudige voet; ruggeschot met gesneden jaartal: 1685; zeszijdig klankbord; trapopgang vernieuwd.

Afb. 299. Hervormde kerk. Blad van de kansellezenaar, koper, 1767 (opn. 1976).

Afb. 300. Hervormde kerk. Preekstoel, eikehout, kuip en ruggeschot 1685 (opn. 1976).

+ Lezenaar (afb. 299). Hoogte 30,5 cm, breedte 52 cm; geel koper; 1767. Uitgezaagde koperplaat met ingegraveerde tekening van klimmende leeuwen en voorzien van de inscriptie: '1 B 1767'. Het blad rust op een vergulde, smeedijzeren arm die aan de kansel is bevestigd. Van de lezenaar bestaat een vrijwel identiek tweede exemplaar, formaat 30 × 52 cm, geel koper, voorzien van dezelfde initialen en jaartal. *+Lezenaars*

+ Aan de kansel is een blaker gemonteerd op een horizontale, uit vijf scharnierende onderdelen bestaande arm. Lengte arm 33 cm, doorsnede lekbakje 9,5 cm; koper; XVIII. *+Kanselkandelaar*

+ Het orgel is een uit Wamel afkomstig instrument, dat met een houten schijnfront bij de restauratie van het koor op een nieuw gebouwd orgelbalkon met een balustrade van halve balusters is geplaatst. Het snijwerk van het front heeft een 18de-eeuws karakter en is waarschijnlijk van elders afkomstig. *+Orgel*

In het kerkarchief bevindt zich een op het instrument betrekking hebbend stuk, getiteld 'Dispositie en kostenaanleg voor de nederlandsche hervormde gemeente Dreumel' (inv. nr. 237) d.d. 20 oktober 1883, volgens hetwelk de orgelbouwer uit Oss - waarschijnlijk Van Nistelrooy - voor *f* 1050, - een orgel zal leveren met de volgende dispositie: 'Prestant 8 vt disc., Bourdon 8 vt, Salicionaal 8 vt, Flute Harmonique 4 vt, Picolo 2 vt, Ventiel en zwelwerk'.
De dispositie van het instrument in zijn huidige vorm luidt:

Fluit	4′

Octaaf	4′
Viola da gamba	8′
Prestant	4′
Bourdon	8′
Prestant	8′
Ventiel	

[+] In de vloer van het koor onder de preekstoel zijn een tweetal zerkfragmenten opgenomen. [+]*Grafzerken*

Zerk voor pastoor Gerard Belen. Hardsteen, formaat 140 (tot 115) × 100 cm, met een in driepas opgenomen laatgotische priesterkelk en randschrift in gotische letters, waarvan de fragmentarisch bewaard gebleven tekst luidt: '... den . XIIII dach . in . den . mey/ starf. herr Ghe / rat . belen . passtorr. tot Droe...' (XIIII ook te lezen als XVII).

Volgens het Liber Memoriale van de R.K. St.-Barbarakerk lag deze steen oorspronkelijk op het kerkhof en zou hij uit 1530 dateren. Gerardus Belen is mogelijk identiek met Gerardus Maashesse, de uit Maashees afkomstige pastoor die in 1515 Dreumel bediende. De steen is waarschijnlijk dezelfde als de in de Voorloopige Lijst genoemde zerk uit 1558 (sic) die destijds op het kerkhof lag.

Afb. 301. Hervormde kerk. Grafzerk voor leden van de familie Van Balveren en Varick, 1521 (opn. 1976).

- Literatuur. Schutjes III (1872), blz. 475; Voorloopige Lijst IV (1917), blz. 62; Jaarverslag M.C.P.G. over 1959-1963, in: B.M. Gelre LXI (1964), blz. XLI; Dreumel-Kroniek 1982, blz. 22.
  Zerk voor de familie Van Balveren en Varick (afb. 301). Hardsteen, formaat 253 × 145 cm; ontbrekende delen zijn het hoofdeinde van de zerk (behoudens de linker bovenhoek) en de hoek rechtsonder. Op het middenveld een helm en twee schilden met de wapens Van Balveren en Van Varick, onderling door een koord verbonden en vlakvulling van ornamentaal bladwerk. Op de hoeken in vierpassen linksboven en linksonder de wapens Van Balveren en Hinckart; de wapens aan de rechterzijde ontbreken. Het fragmentarisch bewaarde randschrift in gotische letters luidt: '(...) / jan . vā . balverē.. en□ . joffer. Beli . vā . vanrick . sy□ / (...)u . ende / joffer Adriaen . hinkart . hoer . dochter . A^{o} M(...)XXI'. De zerk is onder de kerkvloer aangetroffen. Het jaartal is waarschijnlijk 1531, sterfjaar van Jan van Balveren.
- Literatuur. Ridderschap Kwartier van Nijmegen 1899, blz. 87; Voorloopige Lijst IV (1917), blz. 62; Reg. Leenaktenboeken 1924, blz. 101; Dreumel-Kroniek 1982, blz. 22-23.
  Verdwenen zerk voor familie Hinckart. In 1843 werd bij het leggen van een nieuwe kerkvloer een grafzerk opgegraven, waarvan de inscriptie is opgenomen in de notulen van de vergadering van kerkvoogden en notabelen van de Hervormde Gemeente te Wamel en Dreumel van 14 november 1843; zij luidt: 'Hier leyt begraven Willem Hinckart, die sterf A^{o} MD en LXII den XXII der Mey

en joffer Heus van Scherpenzeel G.H.R.'. De zerk heeft betrekking op Willem Hinckart, die van 1535-1540 richter van Arnhem was, en diens derde vrouw Adriana van Scherpenzeel. Willem Hinckart was een zoon van Antonie Hinckart en Adriana van Balveren, die op de hierboven vermelde zerk voorkomt als 'joffer Adriaen hinkart', dochter van Jan van Balveren en Beli van Varick.

- Literatuur. Ridderschap Kwartier van Veluwe 1859, blz. 3; Ridderschap Kwartier van Nijmegen 1899, blz. 16; H. ten Boom, Een oude vondst, in: Tweestromenland nr. 10 (1971), blz. 37-38; C.A.O. Schimmelpenninck van der Oije, Grafzerk Dreumel, in: Tweestromenland nr. 11 (1971), blz. 3.

+Rouwbord en verdwenen wapenborden

+ Tegen de zuidmuur van de koorkerk hangt een belangrijk fragment van een rouwbord voor een telg uit het geslacht Byel, vervaardigd in Lodewijk XIV-stijl, omstreeks 1700. Het bord vertoont het wapen Byel, een accoladeschild beladen met drie zilveren

Afb. 302. Hervormde kerk. Fragment van een rouwbord met het wapen van het geslacht Byel, circa 1700.

strijdbijlen op een blauw veld, met helmteken en dekkleed en twee krijgers met zwaarden en respectievelijk anker en knots, tegen de achtergrond van gestileerd bladwerk (afb. 302). Het is niet bekend op wie het bord betrekking heeft, aangezien opschrift en jaartal ontbreken. In de 17de en 18de eeuw waren de Byels landschrijver in het Ambt van Maas en Waal. Het wapenbord is tijdens de kerkrestauratie gerestaureerd door N. van Bohemen te 's-Gravenhage.

- Literatuur. Voorloopige Lijst IV (1917), blz. 62; Jaarverslag M.C.P.G. over 1959-1963, in: B.M. Gelre LXII (1964), blz. XLI; idem over 1964-1967, in: B.M. Gelre LXII (1967), blz. XXVII.

Volgens Anspach hingen in de kerk van Dreumel de navolgende wapenborden, waarover hij gegevens put uit de Heraldische Bibliotheek van 1879, doch waarvan hij zelf waarschijnlijk geen sporen meer heeft aangetroffen.

1 Bord met het wapen Van Balveren met overlijdensdatum 19 november 1649. Het bord memoreert Christoffel van Balveren, zoon van Johan van Balveren de Jongere, heer tot Geeshoven en van Margaretha van Wees (Ridderschap Kwartier van Nijmegen 1899, blz. 294).

Afb. 303. Hervormde kerk. Avondmaalsbeker, zilver, 2de helft 17de eeuw (opn. 1976).

Afb. 304. Hervormde kerk. Schenkkan, zilver, door C.J. Begeer, Utrecht, 1890 (opn. 1976).

2 Rouwbord voor Derisken Pieck, overleden 15 maart 1639, tweede echtgenote van jonker Derk Vijgh van Zoelen, met wie zij op 15 juni 1598 huwde; zij was vrouwe van IJzendoorn en daarmee beleend in 1636 (Ridderschap Kwartier van Nijmegen 1899, blz. 10, 102).

3 Rouwbord voor Barbara Pieck, overleden 19 november 1651, echtgenote van Gerhard van de Poll; zij was dagelijkse vrouw van Dreumel, met de helft beleend in 1612 en met de andere helft in 1621, vrouwe van Pollenstein en IJzendoorn en daarmee beleend in 1636; begraven op 29 november 1651 te Dreumel, met zestien kwartieren (Ridderschap Kwartier van Nijmegen 1899, blz. 102). N.B. Derisken (Theodora) en Barbara Pieck waren beiden dochters van Herman Pieck tot IJzendoorn en Adriana van Balveren.

- Literatuur. Heraldische Bibliotheek 1879, blz. 10, 32-33; idem 1882, blz. 166-167; Anspach 1898, blz. 159; Ridderschap Kwartier van Nijmegen 1899, blz. 10, 87, 102, 294; Manders 1952, blz. 150; Idem 198, blz. 153; Dreumel-Kroniek 1982, blz. 24.

+ Avondmaalsbeker (afb. 303). Hoogte 17 cm; zilver; merken: letter K (= 1641), stadswapen van Amsterdam, leeuwtje; XVII b. *+Avondmaalsbeker*

Conische beker met geprofileerde voetrand met parellijst; aan de bovenzijde van de beker gegraveerde band met gestileerde bloemen vruchtmotieven. N.B. De Hervormde kerk van Boven-Leeuwen bezit een enigszins verwante beker van Nijmeegse origine (zie blz. 155, afb. 197).

- Literatuur. Voorloopige Lijst IV (1917), blz. 62.

+ Schenkkan (afb. 304). Hoogte 27 cm; zilver; merken: meesterteken C.B. boven vijfpuntige ster (= C.J. Begeer, Utrecht 1868-1920), jaarletter F (= 1890), minervakopje, leeuwtje + 2; op de voorzijde van de kan de inscriptie: ‘Ter Gedachtenis / aan / Uwen overleden Leeraar / Ds. H.C. Ribbius / 6 juni 1875 - 16 januari 1890’. *+Schenkkan*

Ovaalvormig lijf op met parellijst gedecoreerde voet, voluutvormig oor en schenktuit. Aan de Hervormde kerk in Wamel zijn ter nagedachtenis aan dezelfde predikant in 1890 twee schotels geschonken (blz. 201).

+ Schaal op voet met nodus. Hoogte 16 cm, diameter schaal 21 cm; tin, XIX.
Schotel, diameter 25,5 cm; tin, XIX. *+Schaal*

+ In de toren hangt een luidklok, diameter 72 cm, die in 1961 door de firma Eysbouts is hergoten naar het oorspronkelijk werk van Alexius en Petrus Petit uit 1761. *+Luidklok*
Tussen de fries met zittende honden en een langs de onderrand lopende vitragerand van franse lelies staat het navolgend opschrift: 'SI DEUS EST PRO NOBIS QUIS CONTRA NOS + ANNO 1761 + H. IJ. F. + BARON VAN SCHERPENZEEL + HEER VAN DREUMEL + ALEXIUS E. PETRUS PETIT ME FUDERUNT + / (toevoeging:) ME REFUDIT B EYSBOUTS N.V. ASTEN ANNO 1961.
N.B. In de Voorloopige Lijst wordt Alexius Petit abusievelijk Xaverius genoemd.
- Literatuur. Voorloopige Lijst IV (1917), blz. 62.

Rooms-Katholieke kerk

De R.K. kerk aan de Rooysestraat nr. 63, toegewijd aan de H. Barbara, is een neogotische kruiskerk, gebouwd in 1868-1869 naar ontwerp van architect H. van Tulder, met een toren waarvan de onderbouw dateert uit 1870-1871 en de bovenbouw uit 1925 en 1946.

Bronnen.

- Bouwtekeningen. Twee bladen met opschrift: 'Ontwerp eener nieuwe Kerk met Toren voor de Roomsch Katholijke gemeente te Dreumel Provincie Gelderland' door H. van Tulder, architect. Behoort bij de beschikking van de Minister voor de zaken der R.K. Eredienst van den 14 april 1868 no. 10/968, collectie Diocesaan Bouwbureau, Den Bosch.
    1 'Voorgevel' (afb. 305); vooraanzicht van de toren.
    2 'Zijgevel' (afb. 306); rechterzijgevel van de toren en kerkgebouw.

- Literatuur. Van der Aa III (1843), blz. 513; Schutjes III (1872), blz. 474-477; Anspach 1898, blz. 159; Kalf 1906, blz. 398; Rosenberg 1972, blz. 110; H. van Helvoort, De kerken van de architect Van Tulder in het bisdom Den Bosch, 1971, blz. 8 (getypte studie aanwezig in bibliotheek R.D.M.Z.); Dreumel-Kroniek 1982.
- Archivalia. 'Registrum Memoriale de Dreumel' en 'Register der besluiten van het kerkbestuur 1845-1913'; beide boeken in het parochiearchief.

Geschiedenis

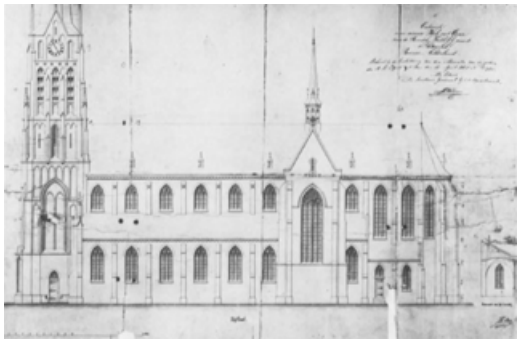
Na de invoering van de Hervorming in Dreumel in 1609 (zie blz. 224) gingen de katholieken ter kerke in Lith en Megen. De toestand verbeterde toen in 1640 regelmatig een priester in Wamel verbleef en in 1646 droeg een zekere pater Bonaventura van den Sande uit het Franciscanerklooster in Megen in het huis van Adriana Vijgh bijna wekelijks een mis op. Ook werden kerkdiensten gehouden in het aan de familie Van Scherpenzeel behorende huis Pollesteyn.

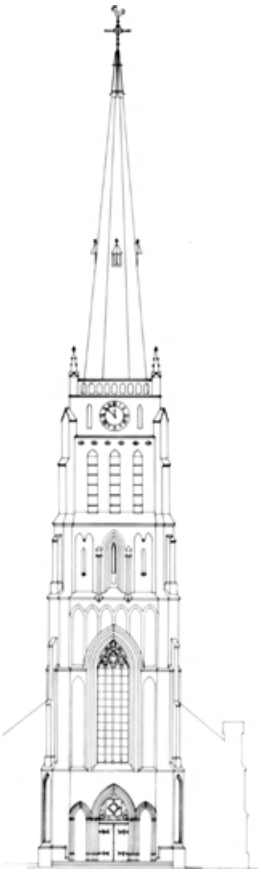
Afb. 305. Ontwerptekening van de toren van de R.K. kerk van St. Barbara in Dreumel, door H.J. van Tulder. Diocesaan Bouwbureau, Den Bosch.

Toen Dreumel in 1706 in de persoon van Petrus van der Kerckhof weer een eigen herder kreeg, bouwde men een kerkschuur met een pastoorshuis. Tijdens het 35 jaar durend pastoraat van Mathias Nouhuys (1727-1762) verwierf men de relieken van de H. Barbara, de patrones van de kerk, in 1742. Een half jaar later werd de reliekenschat vergroot met relieken van de H. Bernulphus, Machutus en Hubertus en met die van Barbara in een koperen reliekhouder verenigd 'in reliquiario rotundo aereo in parte anteori vitreo separatim positas' (Bossche Bijdragen 1940-1941, blz. 279).

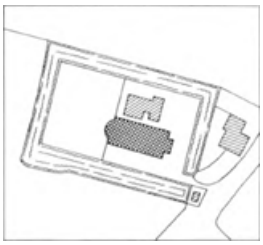
In 1751 werd door pastoor Nouhuys van de heren Van Delen het huis Pollesteyn gekocht en ingericht als schuurkerk.

Afb. 306. Ontwerptekening van de kerk met toren, door H.J. van Tulder, 1868. Diocesaan Bouwbureau, Den Bosch.

Afb. 307. De toren van de R.K. kerk met de vereenvoudigde bekroning uit 1960-61 door H. van de Leur, geveltekening schaal 1:300.

Afb. 308. De Waterstaatskerk volgens het kadastraal minuutplan op het terrein van de voormalige 'Spieringhof'.

Afb. 309. De R.K. kerk volgens recent nette plan.

In 1816 kocht men voor de som van *f* 2000, - van de heer Lith de Jeude uit Tiel de aan de Rooysestraat westelijk van de Hervormde kerk gelegen hoeve 'Spieringhof', waar men in 1819 met behulp van een rijkssubsidie van *f* 12000, - de kerk bouwde (afb. 308). In 1826 en 1837 volgden nog kleine aanvullende subsidies en met name

de bouwpastoor Jacobus van der Heyden die van 1812 tot 1843 in Dreumel werkzaam was, liet zich niet onbetuigd. De Waterstaatskerk, die wel een van de schoonste van het platteland werd genoemd, bezat een hoge toren met uurwerk en vijf klokken, een orgel en drie altaren. Het hoogaltaar had de vorm van een rots en ook het mozaïekpleisterwerk in het voorkoor wekte bewondering. De kerk werd op 4 juni 1838 door de bisschop van Curium i.p.i., mgr. C.L. baron van Wijckersloot, geconsacreerd. In het midden van de 19de eeuw vonden er inwendig enige 'verfraaiingen' plaats. In 1848 werd de Calvarieberg - mogelijk is daarmee de voornoemde rotspartij bedoeld - geverfd en de muur daarachter met asfalt bekleed. De pilaren onder het orgel werden gemarmerd. In 1851 is het marmeren van de twee zijaltaren aanbesteed voor *f* 115, -. De uitvoering geschiedde door F. van den Braak, die tenslotte voor de totale som van *f* 150, - ook de preekstoel onder handen nam.

In 1859 kwam tijdens het pastoraat van Arnoldus van Stiphout voor de eerste maal de inmiddels noodzakelijk geworden vergroting van het kerkgebouw aan de orde. Veel te klein geworden en ondermijnd door de grondwaterstand moest de Waterstaatskerk worden vervangen door een nieuw gebouw. De opdracht hiertoe werd verleend aan de Tilburgse architect H.J. van Tulder, die een ruime kruisbasiliek met hoge toren ontwierp (afb. 305,306). In 1868 startte men met de bouw. Aanvankelijk wilde men alleen het koor met dwarspand en een schiptravee verwezenlijken, maar in 1869 besloot men tot verdere afbouw van de kerk met inbegrip van de onderbouw van de toren. Opzichter was tot augustus 1868 C. van Dijk, die later als zelfstandig architect in Batenburg en Maasbommel de R.K. kerk bouwde; daarna diens broer W. van Dijk. Op 10 juli 1870 nam men het besluit de toren tot op de nokhoogte van het kerkdak op te trekken.

In 1875 werd de kerk inwendig gestucadoord en na de voltooiing daarvan werden steigerplanken, kortelingen, touwen en vaten openbaar verkocht. Tijdens de bouw kerkte men waarschijnlijk in een noodgebouw achter het dijkmagazijn aan de Vluchtheuvelstraat. Successievelijk volgden de verdere afwerking en meubilering. In 1879 werd er een hardstenen vloer gelegd. In 1882 werd een nieuw hoogaltaar geplaatst door de firma Goossens uit Den Bosch. In hetzelfde jaar werd het gebouw geconsacreerd door de bisschop van Den Bosch, mgr. A. Godschalk. De toren bleef onvoltooid tot 1925. Onder pastoor Petrus Karsmakers is de bovenbouw van de toren voltooid door de Bossche architect Van Aalst, die de oude tekening van Van Tulder een weinig heeft gewijzigd. Tevens liet men een viertal nieuwe klokken gieten door de firma Petit en Fritsen in Aarle-Rixtel, die in 1943 zijn gevorderd. Als gevolg van zware beschietingen van oktober tot december 1944 is de kerk en met name de toren ernstig beschadigd. Het oorlogsherstel kwam in 1945 onder het pastoraat van Antonius van der Hurk gereed onder technische leiding van architect H. van de Leur uit Nijmegen. Laatstgenoemde bouwde in 1946 een nieuwe sacristie. In 1960-1961 herbouwde hij de klokkeverdieping en de spits van de toren (afb. 307). Tegelijkertijd bouwde hij een zeshoekige doopkapel in de flank van de linkerzijbeuk, een verre nazaat van het vroegchristelijke baptisterium.

Afb. 310. Het exterieur van de R.K. kerk gezien vanaf de R.K. begraafplaats (opn. 1978).

+ Het kerkgebouw is een niet georiënteerde driebeukige kruisbasiliek waarvan de+ lengte-as in noord-zuidrichting loopt, met het priesterkoor naar het noorden gericht. +*Kerkgebouw*
Het kerkgebouw wordt aan de Rooysestraat voorafgegaan door een circa 60 m +*Plattegrond*
hoge toren met overhoeks geplaatste steunberen aan de frontzijde. Het torenportaal is inwendig opgedeeld in een door kleine gewelfde ruimtes omgeven achthoekige middenpartij met bakstenen graatgewelf, waarboven het naar het schip geopende zangkoor is gelegen. De plattegrond van het kerkgebouw (afb. 313) bestaat uit een driebeukig schip van zes traveeën met een enkelvoudig transept waarvan de armen een travee buiten de totale schipbreedte uitsteken. Het hoogkoor bestaat uit drie traveeën met een 5/8 sluiting, waarvan de eerste travee in open verbinding staat met rechtgesloten zijkoren.

+ De kerk en de toren zijn geheel opgetrokken uit baksteen met gebruikmaking van
natuurstenen cordonlijsten, afzaten en venstertraceringen. Inwendig is het materiaal +*Materiaal*
onder pleister bedekt, alleen de bakstenen gewelfvelden zijn in het zicht gelaten.

+ De kerk valt uitwendig op door haar forse afmetingen. Met een uitwendige lengte
van 60 m en een breedte van 19 m (driebeukig schip) en 29 m (transept) en een +*Kerk uitwendig*
schiphoogte van 29 m (tot nok van het kerkdak) is het Dreumelse bedehuis het grootste kerkgebouw in het Land van Maas en Waal. Uitwendig heeft het gebouw door herhaling van een betrekkelijk klein aantal vormelementen gestalte gekregen. De hoogst eenvoudige vorm van steunberen en venstertraceringen met drie- of vierpasmotief en het schaars toepassen van geledingsmotieven geven de compositie een enigszins saai karakter. De oorspronkelijke toren gaf aan het geheel een wat levendiger beeld, dat bij de herbouw in 1960-1961 aanzienlijk is versoberd (afb. 305 en 307).

+ Inwendig komt het repeteereffect in de wandopbouw van het schip op een wat
onverwachte wijze terug. Opmerkelijk is de door Van Tulder gekozen oplossing +*Kerk inwendig*
voor de vlakvulling tussen de schiparcades en in de lichtbeukzone, waar een soort

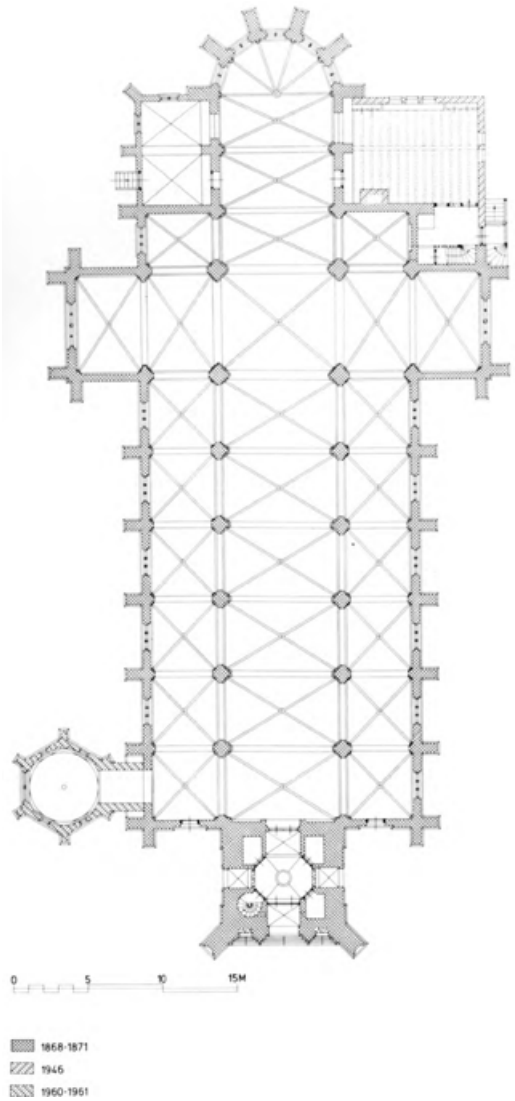
vensterbanktriforium wordt oversneden door een binnen een gelijkzijdige spitsboogdriehoek

Afb. 311. Het interieur van de R.K. kerk gezien naar de toren (opn. 1981).

Afb. 312. De rechterzijbeuk gezien in de richting van de koorpartij (opn. 1981).

Afb. 313. Opmetingstekening van de plattegrond van de R.K. kerk.

(tiers-point) opgenomen driepasvormige tracering van een nadrukkelijk plastische vormgeving. In feite wordt deze zone gevormd door de blinde voortzetting van de lichtbeukvensters ter hoogte van de aansluitende dakconstructie van de zijbeuken. De muurvlakken met de boogzwikken boven de schiparcaden (afb. 311) waren oorspronkelijk met figurale voorstellingen beschilderd en daarvoor ongetwijfeld bedoeld. Het plastisch effect wordt verder versterkt door de forse bundelpijlers en de bladkapitelen onder degordelbogen en ribben van het bakstenen kruisgewelf. In de zijbeuken, die eveneens in steen zijn overwelfd, zijn voor de opvang van de gewelfribben schalken met bladloze kapitelen toegepast (afb. 312).

Versobering van het interieur, door het amoveren van de altaren, het monochroom overschilderen van de op polychromie berekende pijlers en wanden en het systeem van een groot gesloten bankenblok in het middenschip hebben het aspect van het interieur niet tot voordeel gestrekt.

Inventaris

+ De kerk bezit een interessante inventaris, die voor wat betreft de kleinere mobilia stukken omvat vanaf het midden van de 18e eeuw tot circa 1950. Helaas is het meeste groot meubilair niet meer ter plekke aanwezig dan wel vervangen door zich minder in de schaal van het kerkgebouw voegende, jongere objecten. Daartoe behoren het hoogaltaar (1950), twee ambonen en de communiebank (1956-1957), alles naar ontwerp van architect J. de Jong uit Schayk. Van de oorspronkelijke altaren is alleen het Maria-altaar bewaard.

Altaar

+ Maria-altaar. Hoogte Mariabeeld circa 170 cm; eikehout; altaar ten dele goud geverfd; beelden gepolychromeerd; J. Goossens en Zoon, Den Bosch; 1886; neogotiek. Tombe met Maria-monogram in vierpas; op de tabernakeldeur een geschilderde kelk en hostie; in de retabel drie beelden: Maria, staande, met het Kind op de linkerarm, die de wereldbol in zijn linkerhand houdt. Aan weerszijden staande gevleugelde engel. N.B. In de Bibliotheek van het Provinciaal Genootschap, Den Bosch, zijn de door J. Goossens gemaakte ontwerptekeningen voor het thans verdwenen St.-Jozefaltaar, dat identiek was aan het Maria-altaar en van de kapitelen van dit zijaltaar, gedateerd 1886; in deze collectie eveneens een tekening van de voormalige communiebank. Goossens had volgens het Registrum Memoriale (caput X, blz. 356) reeds in 1882 het hoogaltaar geplaatst.

Biechtstoelen

+ Twee biechtstoelen. Eikehout, een ongepolychromeerd, een ten dele goud geverfd; vermoedelijk M. van Bokhoven, Den Bosch; 1893 en circa 1900; neogotiek. Afkomstig uit de afgebroken St.-Leonarduskerk in Den Bosch. Driedelig front met middendeur met bloemtak en ajour tracering; boven de deur wimberg waarin driepas met reliëf van respectievelijk: Goede Herder en Genezing van de Lamme; bekroning van open pinakels.

Bidstoel

+ Bidstoel. Hoogte 97 cm, breedte 70,5 cm, diepte 72 cm; eikehout; J. Goossens en Zoon, Den Bosch; vermoedelijk 1882; neogotiek. Met ajour paneel waarin kruis en traceerwerk.

+ *Jozef*. Hoogte circa 130 cm; afgeloogd hout; J. Goossens en Zoon, Den Bosch 1886; neogotiek. Staande figuur met in de linkerhand een leliestaf. +*Beelden*

Barbara. Hoogte 175 cm; gepolychromeerd hout; M. van Bokhoven, Den Bosch (?); XXa; neogotiek. Afkomstig uit de afgebroken St.-Leonarduskerk, Den Bosch. Staande heilige met zwaard en toren, palmtak ontbreekt; op voetstuk: 'SANCTA BARBARA ORA PRO NOBIS'; in spitsboognis met ajour traceerwerk.

Serie van twaalf heiligenbeelden. Hoogte circa 160 cm; steen, wit en goud geverfd; Gebroeders De Kort, Vught; circa 1900; neogotiek. De beelden staan op gotische consoles tegen de pijlers van het schip: 1 Antonius van Padua met Kind (1899), 2 Franciscus van Assisi (1898), 3 Paulus, 4 Petrus, 5 Gerardus Majella, 6 Ignatius van Loyola, 7 Willibrordus met kerkmodel, 8 Jacobus Major, 9 Aloysius (1899), 10 Alphonsus, 11 Isidorus (1899), 12 Franciscus Xaverius.

Van de gedateerde exemplaren zijn kwitanties in het parochiearchief. Rond 1950 was het aantal beelden groter; er stonden ook beelden van deze afmeting in het priesterkoor. *Beeldengroep van H. Familie*. Hoogte 165 cm; gepolychromeerd hout; einde XIX;

neogotiek. Drie staande gestalten; Maria links, het Kind met zegengebaar in het midden, Jozef met leliestaf rechts.

David. Hoogte circa 40 cm; eikehout, niet gepolychromeerd; XXa; neogotiek. Staande gestalte met harp.

Caecilia. Hoogte circa 40 cm; eikehout, ongepolychromeerd; XXa; neogotiek. Staande heilige met krans van rozen in het haar en orgel als attribuut in de linkerhand.

+ *Triomfkruis*. Levensgroot; hout, gepolychromeerd; vermoedelijk Gebr. De Kort, Vught; 1903; neogotiek. De balken eindigen in een vierpas waarin symbolen van de vier evangelisten; op drie hoeken van de vierpas een franse lelie; in de viering een vlammend aureool. +*Kruisbeelden*

Processiekruis. Hoogte zonder stok 57 cm; geel koper; circa 1900; neogotiek. Op de uiteinden van balken een lelie, waarin bladmotief en rozet; corpus met doornenkroon.

+ Ofschoon de kerk thans een monochroom interieur bezit, is zij in het verleden met figurale schilderingen uitgemonsterd. Het eerste decoratieprogram was uit 1883, uitgevoerd naar ontwerp van Goossens uit Den Bosch. In 1937 is deze decoratie vervangen door monumentale schilderingen van Joan Colette in het koor; enige jaren later in schip en transept gevolgd door schilderingen van Desiré Leys. +*Verdwenen polychromie*

+ In het koor werd door Joan Colette in 1937 een beglazing aangebracht, voorstellend de schepping van Adam en Eva, de kruisdood van Christus en de Nederdaling van de H. Geest. Dit ensemble werd door oorlogsgeweld in 1944-1945 verwoest. In 1961 zijn er opnieuw drie ramen gemaakt door pater Lando van den Berg O.F.M. uit Amsterdam. Voorgesteld zijn in het linker venster: Offer van Melchisedech - Uitdrijving uit het paradijs - Maria met kind op de maansikkel; centrale venster: Eucharistische maaltijd van Christus met drie leerlingen (compacte uitbeelding van het Laatste Avondmaal) - Kruisgroep; rechter venster: Pinksteren - Apocalyptisch Visioen van het Lam tussen de vier levende Wezens. +*Gebrandschilderd glas*

+ *Stralenmonstrans* (afb. 314). Hoogte 66 cm, diameter voet 22 × 16 cm; zilver; merken: stadsteken gekroond boompje (= 's-Hertogenbosch); meesterteken zesbladige bloem (= Johannes Peymans, 's-Hertogenbosch vanaf 1706, Crooy 108), jaarletter M (= 1736), trembleersteek. Ovale voet met op de welving in drijfwerk: liggend Lam - druiventrossen - +*Liturgisch vaatwerk en gerei*

Afb. 314. R.K. kerk. Stralenmonstrans, zilver, door J. Peymans, Den Bosch, 1736 (opn. 1976).

symbolen van de vier evangelisten; mens en adelaar houden blad papier en rund en leeuw houden een open boek vast; stam met knorrenrand aan de onderzijde en peervormige nodus met bladornament; de lunula is omgeven door wolken, waarin vier engelenkopjes; om de stralen aren, wingerdranken en druiventrossen met engelenkopje aan de onderzijde; aan weerszijden van de lunula een gedreven engeltje; boven de lunula God de Vader met wereldbol, gezeten op wolken waarin vier engelenkopjes omgeven door stralen; aan weerszijden gevleugelde engel die kroon dragen, waarop nest met pelikaan en jongen. Inscriptie op de voetrand: 'M.V. NOUHUYS PAST. IN DREUMEL 1737'.

Cilindermonstrans. Hoogte 71,5 cm, diameter voet 19 cm; verguld zilver; merken: gekroonde v in driehoek (= import); circa 1902; neogotiek. Zeslobbige, geprofileerde voet; zeszijdige stam en traceerwerk en ronde nodus met traceerwerk en zes uitstekende knoppen, waarin IESUS +; de voorzijde van het ronde draagvlak is versierd met takken, waarin edelstenen; aan weerszijden van de cilinder steunberen, waartegen een gevleugelde engel en de beeldjes van Petrus en Paulus onder een baldakijn; als bekroning een neogotische toren met beeldje van het H. Hart; op de top een kruisje. Inscriptie onder de voet: 'GESCHENK VAN P.H.TH.M.V. DEURSEN EN H. MEGENS BIJ GELEGENHEID VAN HUN HUWELIJK 27 MEI 1902'.

Ciborie. Hoogte met deksel 37 cm, zonder deksel 26,5 cm, diameter voet 17,5 cm; verzilverd koper; cuppa zilver; merken in cuppa: jaarletter O (= 1873); leeuwtje; minervakopje. Ronde voet met opstaande rand; geprofileerde welving; ronde stam met peervormige nodus; koepeldeksel met insnoering; bekroning ontbreekt.

Ciborie. Hoogte met deksel 40 cm, zonder deksel 23 cm, diameter voet 18 cm; verguld zilver; merk: v in gekroond schild (= import); eind XIX; neogotiek. Zeslobbige, geprofileerde voet met opstaande rand van vierpassen; zeszijdige stam met nodus van

Afb. 315. R.K. kerk. Kelk, zilver, Luiks werk, 18de eeuw (opn. 1976).

traceerwerk en zes uitstekende vierpasknoppen waarin rozet; tegencuppa van ajour bladmotief onder arcaden; deksel met opstaande sierrand; als bekroning zeszijdige toren met blind traceerwerk en pinakels; op de spits kruisbloem; kruisje afgebroken. Inscriptie onderzijde voetrand: 'J.V. RIJSWIJK JUBILANTI SACERDOTI HOC VOVET FAMILIA LAETA'. N.B. Johannes van Rijswijk was de bouwpastoor van de neogotische kerk en pastoor te Dreumel van 1880-1903.

Kelk (afb. 315). Hoogte 24,5 cm, diameter voet 17 cm; verguld zilver; merken: stadsteken vermoedelijk een deel van het stadsmerk van Luik, ⋊ 17 vermoedelijk de linkerhelft van de keizerlijke adelaar van Luik met jaarcijfer N L, E, trembleersteek; Luiks werk; XVIII. Achtzijdige, geprofileerde voetrand; ronde welving waarin gegraveerd kruisje; ronde stam met peervormige nodus tussen twee platte nodi; onversierde cuppa.

Inscriptie onder de voet: 'CALICEM HUNC ECCLESIAE DE DREUMEL DONO DEDIT J. VAN DER HEYDEN, PASTOR AB ANNO 1812'. N.B. Jacobus van der Heyden was pastoor te Dreumel van 1812-1843 en bouwde de Waterstaatskerk in 1819.

Kelk. Hoogte 21 cm, diameter voet 16,5 cm; zilver; merken: meesterteken H V G 9 (= H. van Gardinge, Eindhoven 1912-1919), lopend leeuwtje, minervakopje; 1915; neogotiek. Ronde voet met platte, opstaande rand; op de welving onder arcaden de voorstellingen van: Petrus - Antonius van Padua met ezel en monstrans - Barbara met palm en kelk - Adrianus, soldaat met palmtak en aambeeld - Johannes de Evangelist met adelaar - Aleida, religieuze met kruis; ronde stam met niëllo wingerd; ronde, afgeplatte, bolvormige nodus met wingerdornamant en band van niëllo wingerd; tegencuppa met ajour wingerdbladeren en druiventrossen onder arcaden en stenen tussen de arcadebogen; hierboven een band met de tekst: 'CALICEM SALUTARIS ACCIPIAM ET NOMEN DOMINI INVOCABO'. Inscriptie op de platte voetrand: 'PAROCHIA PAROCHO ADRIANO WEVERS OCCASIONE PASTORATUS 12½ ANNORUM 1915'. N.B. Adrianus Wevers was pastoor van Dreumel van 1903-1922.

Kelk. Hoogte 19,5 cm, diameter voet 14,5 cm, zilver; meesterteken A boven sterretje in staande ruit (= Gebr. Arens, Nijmegen 1920-1955, jaarletter R (= 1952), leeuwtje, minervakopje. Ronde voet met opstaande rand waarop tekst; welving overgaand in stam met daarop Christus aan het kruis (ten halve), Maria met gevouwen handen, Adam en Eva en slang in levensboom; ronde bolvormige nodus met bloemen;

onversierde gehamerde cuppa. Inscriptie onder in de voetrand: ‘GEBR. ARENS EN R. ARENS JR. FEC. NIJMEGEN’.

Reliekhouder. Hoogte 13 cm, breedte 10,5 cm; zilver; merken: meesterteken A R in rechthoek (Rutgerus Antonius Raaben, 's-Hertogenbosch vanaf 1712, Crooy 122), en een onleesbaar merk; circa 1742.

De ovale theka is omgeven door bladvoluten; aan de bovenzijde in het midden een kroon waarvan de punten zijn afgebroken; rond de theka de tekst: ‘S + BARBARA + VIRGO + ET + MARTYR ORA PRO NOBIS’; rond het glas koper met zilveren rand waarin dezelfde inscriptie; achter op de houder de tekst: ‘PAROCHIAE + DE + DREUMEL 1742’; de reliek is bevestigd op een zijden lapje, waarop in gouddraad een toren is geborduurd. Zie ook blz. 234.

Reliekhouder. Hoogte 18 cm, breedte 14,5 cm; zilver; merken: meesterteken B R onder

Afb. 316. R.K. kerk. Wierookvat met scheepje, zilver, door W.F. van Beugen, Den Bosch, 1752 (opn. 1976).

lampje in ruit (= B. Rijke, 's-Hertogenbosch 1796-1825); jaarletter H (= 1814); lopend leeuwtje; minervakopje.

De liggende, ovale theka, met reliek van de H. Barbara, is omgeven door bladmotieven; aan de bovenzijde een kroon met bladmotief.

Ampullenblad. Afmeting 23 × 17,5 cm; zilver; merken: stadsteken - wildeman in rechthoek (= 's-Hertogenbosch, XVIII c/d), meesterteken F H (Franciscus Herle, 's-Hertogenbosch vanaf 1744, Crooy 133); jaarletter gekroonde U (= 1744). Ovale, geprofileerde, geschulpte rand; met vier uitstekende punten; diepe spiegel. Inscriptie onder blad: ‘HELENA VAN DE COP’.

Ampullen met blad. Hoogte ampullen 16,5 cm, afmeting blad 24,5 × 19,5 cm; zilver, geen merken; XIX c. Ampullen: ronde voet met palmettenrand; aan de onderzijde van het eivormige lichaam een ring versierd met knorren; in het midden een rand met wingerd; aan de bovenzijde knorrenrand; voluutvormig oor met bladmotief; gewelfd deksel met bolvormige verhoging, respectievelijk druiventros en waterplant; aan voorzijde van deksel gegraveerde V en A. Blad: op vier bolpootjes waarop gevleugeld engelenkopje; ajourrand van arcaden omgeven door knorrenrand.

Afb. 317. R.K. kerk. Kandelaars, koper, 2de kwart 19de eeuw (opn. 1976).

Wierookvat met scheepje (afb. 316). Vat: hoogte 26 cm, diameter 14 cm; scheepje: hoogte 12 cm, lengte 15,5 cm; gedreven zilver; merken: stadsteken - boompje XVIII c (= 's-Hertogenbosch); meesterteken W B in schild (= Wernardus Franciscus van Beugen, 's-Hertogenbosch vanaf 1704, Crooy 131), jaarletter gekroonde 5 C 2 (= 1752); trembleersteek.

Ronde voet met gedreven C-voluten en bladmotieven; op het lichaam aan de onderzijde blad- en schelpmotieven, waarboven een rand met koppen van de Driekoningen (drie leeftijden) tussen C-voluten en bladmotieven; deksel met ajourrand, waarin schelp- en bladmotieven; daarboven insnoering van holle, langgerekte knorren; hierboven rand van C-voluten en bladmotieven. Inscriptie op de voetrand: 'DREUMEL 1773'.

Scheepje: ovale, geprofileerde voet met op de welving gedreven C-voluten en schelpmotieven; schelpvormig lichaam; als handgreep krul met bladmotief.

Missaalbeslag. Hoogte schilden 22 cm, breedte 13,5 cm; zilver; merken: meesterteken P S (= P.M. Salemans, Nijmegen 1807-1854), jaarletter C (= 1837), lopend leeuwtje, minervakopje; neorococo.

Aan de voorzijde in rococo-schild: Barbara, staande, rechts een toren en in de linkerhand een palmtak, in de rechterhand een zwaard; om haar hoofd een aureool van stralen; onderschrift: 'S. BARBARA'.

Aan de achterzijde in rococo-schild: Maria staande op slang, met het Kind op haar linkerarm; zij is gesluierd en om haar hoofd een aureool van stralen; onderschrift: 'ST MARIA'; op de sloten een vlammend hart, doorboord met pijl.

Canonborden. Hoogte 45 cm, breedte 54 cm (1 ×), hoogte 36 cm, breedte 28,5 cm (2 ×); zilver; merken: meesterteken H V G boven 9 (= H. van Gardinge, Eindhoven 1883-1912), jaarletter X (= 1907), zwaardje. Op elke lijst in het midden van de vier zijden in medaillon een gegraveerde voorstelling: Middenbord: Barbara met toren - Catharina met rad - Antonius Abt - vrouwelijke religieuze met boek. Evangelietabel: de vier evangelisten met hun symbolen. Lavabotabel: duif met palmtak - passiebloemen - aren - druiven. Op de hoeken een vierkant ornament met steen.

+ *Elf kandelaars* (afb. 317). Hoogte 100 cm (3 ×), hoogte 75,5 cm (8 ×); rood en geel koper; XIX b. Driezijdige voet met ingezwenkte zijden op drie bolpootjes; vaasvormige nodus, waarboven dobbelsteen; ronde stam; vaasvormige bobèche. +*Kandelaars*

Vier kandelaars. Hoogte 70 cm; verzilverd; 1899; neoromaans. Geleverd door Van den Breekel, Nijmegen. Driezijdige voet met ajour ranken op drie hoge klauwpoten; op de hoeken een griffioen; getorste stam met opengewerkte nodus; geprofileerde bobèche met koordrand en opstaande rand van bladeren.

+ Twee staande luchters. Hoogte 185 cm; rood en geel koper; 1926; neogotiek. Ronde geprofileerde voet; ronde stam met schijfnodus; op twee ingezwenkte, met kantelen en rondboograampjes doorbroken banden de kaarsenhouders, 22-lichts. Schenking 1926. +*Luchters*

+ *Kazuifel*. Rood, midden XIX. Met ingeweven aren en wingerdbladeren; de aurifrisiae (breedte 7,5 cm) met veelkleurig bloempatroon; op de kruising van de balken, in hebreeuwse letters: 'JAHWEH'. +*Paramenten*

Driestel. Rood. Schild, eind XIX; kazuifel, 1916. Met gouddraad doorweven rode stof, waarin adelaars en herten. Op het kazuifel rugschild met voorstelling van de H. Barbara, hoogte 17 cm en breedte 15 cm, staande naast een toren; zij is gekroond, heeft in de rechterhand een kelk met hostie en in de linkerhand een palmtak.

Koorkap. Goudlaken, 1915. Op het schild, in rond medaillon, de voorstelling van het H. Hart verschijnend aan de H. Margaretha Maria Alacoque, hoogte 31 cm en breedte 31 cm; op de aurifrisiae, breedte 18 cm, de voorstelling van de vier evangelisten, staande, met hun symbolen.

Koorkap. Rood, XXa. Op het schild, geborduurd, in vierpas, de voorstelling van de H. Barbara als halffiguur, hoogte 16 cm en breedte 16 cm, met in de linkerhand een toren en in de rechterhand een palmtak.

+ Zeven vaandels van verenigingen en congregaties; geborduurd op fluweel. Afgebeeld zijn de navolgende voorstellingen, al dan niet voorzien van teksten. +*Vaandels*

1 H. Hart. Hoogte 49 cm; circa 1900.

2 Petrus met sleutels en boek; Hoogte 35,5 cm; geschilderd XIX d.
3 H. Familie. Hoogte 63 cm; begin XX.
4 Jozef. Hoogte 65 cm; 1926. Met de tekst: 'ROOMSCH KATHOLIEKE WERKLIEDEN VEREENIGING ST. JOZEF, AFD. DREUMEL, OPG. 14 NOV 1926'.
5 Isidorus. Hoogte 76 cm; circa 1920-1930. Met de tekst: 'R.K. BOERENBOND DREUMEL'.
6 Immaculata (H. Maria Onbevlekt Ontvangen). Hoogte 110 cm; circa 1920-1930. Met de tekst: 'MARIA CONGREGATIE'.
7 Monstrans. Hoogte 88 cm; circa 1920-1930. Met de tekst: 'EEREWACHT VAN HET H. SACRAMENT'.

+Draagbaldakijn

+ Draagbaldakijn. Hoogte 238 cm; eikehout, ten dele goud geverfd; borduurwerk 1870-1880; eikehouten gedeelte door J. Goossens en Zoon, Den Bosch. Vier stokken, versierd met bladmotieven en parelranden, bekroond door gevleugelde engelenkopjes en leliemotieven, dragen vier dwarsbalken met bekroning van ajour bladwerk met vier schilden waarop geschilderd: toonbroden - mannaregen - ark van het Verbond - offer van Isaac. Op de geborduurde bekleding aan de onderzijde van de hemel een duif; op de zijkanten: pelikaan - hart met doornenkroon - Lam Gods op boek - IHS-monogram tussen wingerdranken en druiven.

+Luidklokken

+ In de toren van de Waterstaatskerk hingen vijf klokken volgens Van der Aa.

Het Registrum Memoriale, dat de klokkewijding van 1838 verhaalt, vermeldt slechts vier exemplaren, respectievelijk toegewijd aan Barbara, de Maagd Maria, Jozef en Anna. De klokopschriften van twee van deze klokken zijn bekend en interessant vanwege de daarop vermelde informatie. Het opschrift van de Barbaraklok, met een diameter van 85 cm en een gewicht van 371 pond, luidde: 'Corn. Lud. baron van Wijckersloot van Schalkwijk, bisschop van Curium heeft den 7 juny 1838 deze kerk geconsacreerd. / Ger. Hermans, Apost. Vic. Gen. heeft deze vier klokken gedoopt. / Jac. van der Heyden,

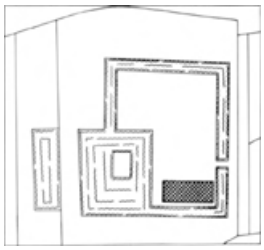

Afb. 318. Het Huis te Dreumel getekend door J. Stellingwerf. R.K.D., Den Haag.

sedert 1817 pastoor van Dreumel heeft ons in 1838 doen gieten. / F. Boerkamp. Jac. van der Heyden. / F.J.M.H. Bar. van Scherpenzeel Heusch Heer van Dreumel. / Jan van der Heyden pres. van de regtbank van koophandel te Nijmegen en Hend. Hub. Mertz, deszelfs gade. / A. van Oorsouw en G. van Welie, Kerkmeesters. G. van Gruythuysen, J.C. Smulders, A. van Welie peters, Joā van Os, Joā Wientjes, Lam. Blankers, Syb. Teewisse meters'.

De Mariaklok, die als angelusklok werd gebruikt, met een diameter van 52 cm en een gewicht van 80 kg, droeg het opschrift: 'H. Maria / J.v.d. Heyden. Pastoor / Petit en Fritsen me fuderunt'. In 1925 liet men bij de voltooiing van de toren een viertal

nieuwe klokken gieten, waarschijnlijk gebruik makend van klokkespijs van de oude uit 1838 daterende luidklokken. Zij kregen de namen Petrus, diameter 104 cm, gewicht 728 kg; Barbara, diameter 85 cm, gewicht 375 kg; Josephus, diameter 67 cm, gewicht 297 kg; Maria, diameter 52 cm, gewicht 90 kg; de Petrusklok werd genaamd naar pastoor Karsmakers. Op Oudejaarsdag 1942 zijn de drie grootste klokken uit de toren gehaald en op last van de bezetter weggevoerd. Een oud klokje, gedateerd 1650, afkomstig uit Wellerlooi (gem. Bergen) heeft tijdelijk dienst gedaan. In maart 1950 werd de derde generatie luidklokken in de toren gehangen, respectievelijk gewijd aan St. Barbara, de

Afb. 319. Het terrein van het Huis te Dreumel volgens het kadastraal minuutplan.

kerkpatrones, gewicht 720 kg; Antonius, gewicht 415 kg, genoemd naar pastoor A. van Hurk onder wie de oorlogsschade aan de kerk werd hersteld; Gabriël, gewicht 290 kg. - Literatuur. Registrum Memoriale blz. 7; Dreumel, Kroniek 1982, blz. 12, 18, 20.

Voormalig Huis te Dreumel

Aan de Rooysestraat nr. 36 staat het tot een hoeve verbouwde bijgebouw van het Huis te Dreumel, dat in zijn huidige verschijningsvorm uit het midden van de 19de eeuw dateert, maar in aanleg ouder is.

Bronnen

- Literatuur. Van Spaen IV (1805), blz. 93; Van der Aa III (1841), blz. 513; Schutjes III (1872), blz. 472-473; Reg. Leenaktenboeken 1924. blz. 101-103; Manders 1981, blz. 149.
- Afbeelding. Gewassen pentekening, gesigneerd: 'J; ST;' (= J. Stellingwerf), met het

onderschrift: ‘drumel bij Tiel’, Part. collectie R.K.D. Den Haag; huis met zijtopgevels, torentje en achterbouw op een omsingeld terrein (afb. 318).

Geschiedenis

Volgens de leenaktenboeken werd Zeger van de Poll in 1402 beleend met in de Waal tegenover Dreumel gelegen waarden en zanden en met het dagelijks gericht en de vonden van Dreumel. Zijn zoon Zeger werd in 1413 met het half-dagelijkse gericht beleend, welke belening zijn nakomelingen in de geslachten Van Balveren en Pieck ook ontvingen, totdat Barbara Pieck, gehuwd met Gerard van de Poll, dit leen in 1621 met de andere helft van het gericht vermeerderde. De beleningen hebben voortgang gevonden tot in het begin van de 19de eeuw in het geslacht Scherpenseel. Deze laatste familie verkocht in 1850 de goederen in Dreumel aan de familie Van Deurssen. Het Huis te Dreumel, ook wel Pollestein geheten, zou kort nadien gesloopt zijn. Het is evenwel de vraag wat men heeft gesloopt. Op het kadastraal minuutplan (afb. 319) komt de kasteelplaats met de vermelding ‘Het Huis Dreumel’ nog volledig tot zijn recht als een door een singel omgeven terrein met in de zuidwesthoek een door een brede gracht omringd klein rechthoekig perceel, dat wellicht de oude standplaats van de Pollestein is. Tegen de zuidrand van het grote terrein staat een lang rechthoekig gebouw, ter plekke van het huidige pand.

+Het huis

+ Het pand Rooysestraat nr. 36 is een langgerekt, rechthoekig gebouw onder een met pannen bedekt zadeldak tussen topgevels. In dit bouwvolume zijn een woning en een bedrijfsgedeelte ondergebracht. Het woongedeelte bevindt zich aan de westzijde van het blok met de façade gericht naar de Rooysestraat. Huis van het langgeveltype met vijf venstertraveeën en een rondbogige deurpartij, opgenomen in de derde travee van rechts. Boven de begane grond een verdieping met halfronde ramen, die de breedte hebben van de onderliggende vensters van de hoofdverdieping. De rechterzijgevel is gepleisterd en bezit op begane grond en verdieping drie vensters en in de top twee vensters. Het bedrijfsgedeelte heeft vrijwel blinde muren. Het terrein voor het huis maakt een zeer bultige indruk; van het singelstelsel is niets meer aanwezig.

Afb. 320. Het voormalige Huis de Pol, foto naar tekening uit Handschrift Schoemaker naar verloren origineel van C. Pronk.

Voormalig Huis de Pol

Ter plaatse van de begraafplaats aan de Polstraat is in november 1979 een bodemonderzoek naar de woonheuvel, waarop de boerderij De Pol heeft gestaan,

uitgevoerd. Deze heuvel is ontstaan uit het als het ware aaneengroeien van een aantal (drie?) individuele woonheuvels. Op deze heuvel die in Dreumel de qua omvang grootste boerderijtop vormt, is een proefsleuf gegraven, waarbij ook resten van keldermuurwerk tevoorschijn kwamen, waarschijnlijk afkomstig van de eertijds belangrijke boerderij De Pol.

Bronnen

- Literatuur. R.S. Hulst, De Pol te Dreumel onderzocht, in: Tweestromenland nr. 41 (1983), blz. 20-21 en 24.
- Foto van een gewassen pentekening uit verloren gegaan handschrift Schoemaker, naar een eveneens niet meer bekend origineel van de hand van C. Pronk, voorzien van het onderschrift: 'het Huijs Pol te Drùmel Anno 1733', foto in de collectie R.K.D. Den Haag; door geboomte omringd T-huis met zijtopgevels (afb. 320).

Boerderijen en dijkhuizen

Dreumel bezit naast verschillende oude boerderijen nog enige karakteristieke dijkhuizen, hoewel de laatste groep sterk is afgenomen. Boerderijen met een eeuwenoude geschiedenis, zoals hofstede 'De Sleep' op een opmerkelijke pol aan de Rooysestraat en waarvan de beleningen al teruggaan tot de 15de eeuw en hoeve 'De Pol' aan de Polstraat zijn geruisloos verdwenen. Ook het 'Hooghuis', aan de Hoofdstraat, een karakteristiek 19de-eeuws pand, met trapbordes en gesmeed hek, waarin vroeger de raadzaal was ondergebracht, is afgebroken. Toch staan er vooral langs de Waalbandijk en aan de Rooysestraat nog diverse interessante, goed bewaard gebleven panden variërend in leeftijd van 18e- tot vroeg 20ste-eeuws.

+ Zie voor de Oude Weem aan het Kerkpad: Rooysestraat nr. 77.

+*Kerkpad*

+ Oude Maasdijk nr. 1. Markant aan de entree van de Rooysestraat gelegen, witgeschilderde, bakstenen boerderij op bij het bedrijfsgedeelte L-vormig uitgebouwde plattegrond. Het woongedeelte met verdieping onder afgewolfd zadeldak heeft een vijf traveeën brede, symmetrische ingangsgevel met twee zoldervensters. De vensters zijn XXa en voorzien van ramen met een nieuwe roedenverdeling. In de zijgevel aan de Rooysestraat is een serie van vier stuks aangebracht. In eerste aanleg XVIII B.

+*Oude Maasdijk*

Oude Maasdijk nr. 24. Op vluchtheuvel gebouwd, opmerkelijk vanwege de positie aan de rand van de Molenpolder.

+ Rooysestraat nr. 35. Drie traveeën breed dwarshuis met lage verdieping onder met riet gedekt schilddak. In de voorgevel zesruits schuifvensters; uitgemetselde rand onder de daklijst en in de zijgevels kleine ronde oculi.

+*Rooysestraat*

Rooysestraat nr. 41. Huize 'De Laak'. Statige boerderij met vijf traveeën breed voorhuis, waarin souterrain, hoofdverdieping en lage verdieping onder met pannen belegd schilddak, XIX c. Bel-etage met T-vensters met gebogen bovendorpel en gestucte omlijsting; dito omlijsting rond de kleinere verdiepingsvensters; trap voor de toegangsdeur. Breed bedrijfsgedeelte waarin rechts het woongedeelte doorloopt. Aan de straat toegangshek met gietijzeren palen, waarop het opschrift: 'HUIZE / DE LAAK'.

Rooysestraat nr. 57. Statige hofstede met breed dwarshuis met lage verdieping onder

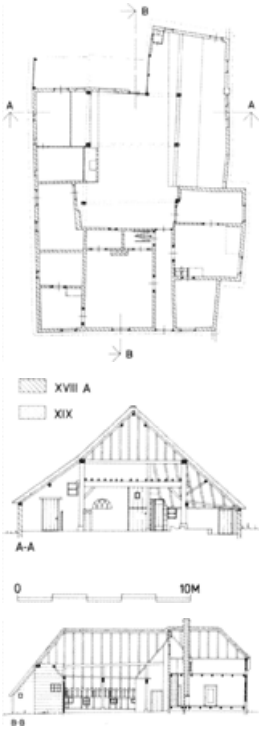
Afb. 321. Kerkpad, Rooysestraat nr. 77. De Oude Weem, in 1984 gesloopt (opn. 1975).

een vlak hellend, met pannen belegd schilddak en laag, breed bedrijfsgedeelte, XIX c (afb. 324). Voorhuis van vijf traveeën breedte met smal middenrisaliet en pilasterachtige verzwaringen op de hoeken; zijgevels met een diepte van twee traveeën. Beganegronds schuiframen met kruisverdeling en brede paneeldeur met facetmotieven en pseudostolpnaald; op de verdieping vierruits vensters; omgaande houten daklijst met consoles op de vooruitspringende delen. In de rechterzijgevel een dubbele toegang in gedeeld kozijn. Voor het huis aan de straat twee leilinden.

Rooysestraat nr. 77. Aan het Kerkpad ten noorden van de toren van de middeleeuwse kerk stond tot 1984 de tot ruïne vervallen Oude Weem, XVIII-XIX. Pastoriehuis, in de vorm van een boerderij met naar het kerkhof toe uitgebouwde zijkamer met topgevel. Het driebeukige hallehuis had een witgepleisterde voorgevel met vier- en zesruits schuiframen en een keldertje rechts van de ingang. Het geheel was gedekt

door een afgewolfd, met riet en pannen belegd zadeldak (afb. 321). Het bedrijfsgedeelte had een overstekende kap en een als hoekgevel uitgebouwde rechterzijbeuk. In de naar het kerkhof gerichte zijtopgevel zaten twee twaalfruits roedenvensters en kleine vierruits raampjes op de zolderverdieping.

Ofschoon er in de jaren '60 diverse indringende pogingen zijn gedaan om dit zowel vanuit het oogpunt van zijn geschiedenis als vanwege zijn bijzonder karakteristieke

Afb. 322. Opmetingstekening van het pand Rooysestraat nr. 77. Plattegrond, lengtedoorsnede en dwarsdoorsnede over het bedrijfsgedeelte.

Afb. 323. Rooysestraat nr. 44. Villa bij 'Huize St. Barbara' (opn. 1975).

ligging waardevolle huis te bewaren, mocht het de eigenaars niet gelukken de woning te restaureren, aangezien de noodzakelijke overheidssteun uitbleef. Wat wel bleef was een uitstekende documentatie van het pand (afb. 322), begonnen door restauratie-architect H. Korswagen. In 1984 stootte een bulldozer de laatste resten om en herbouwde men op de plek een huis, dat 'mirabile dictu' opmerkelijke gelijkenis vertoont met wat verdwijnen moest.

Rooysestraat nr. 26. Hoeve met villa-achtig voorhuis van vijf traveeën breedte, met verdieping en met pannen gedekt schilddak. In de symmetrische voorgevel paneeldeur met bovenlichtraam en vensters met lichtgebogen streklaag en gepleisterde siervelden onder de vensterdorpels. Voorhuis en aansluitend bedrijfsgedeelte geheel gemetseld in donkerrode baksteen. In de ruime voortuin twee statige bruine beuken. Aan de weg gesmeed ijzeren toegangshek.

Rooysestraat nr. 44. Villa bij complex Huize St. Barbara (afb. 323). In kleine parkachtige aanleg gelegen blokvormige villa met een breedte van vijf en een diepte van vier venstertraveeën, onder omgaand met pannen belegd schilddak, XIX c. Voorgevel met smal middenrisaliet en hoekpilasters met geleding; zowel op de begane grond als in de hoge verdieping zesruits schuifvensters met gestucte omlijsting, waarvan de bovenhoeken zijn afgerond. In de zijgevel is de vensteromlijsting achterwege gelaten en zijn de verdiepingsvensters kleiner. Achter het huis rechts voormalig klooster met heiligenbeeld in de topgevel.

[+] Vluchtheuvelstraat nr. 2. Boerderij 'De Kroondert' (afb. 325). Kapitale hallehuisboerderij met dwars geplaatst voorhuis met lage verdieping onder met riet gedekt schilddak en aansluitend bedrijfsgedeelte onder riet en pannen (thans golfplaten), XIX b. Vijf traveeën breed voorhuis met kelder, rechts onder, hoofdverdieping met zesruits schuiframen voorzien van klampluiken; toegangsdeur met houten omlijsting. Tegen de rechterzijgevel is een houten erker gebouwd. [+]*Vluchtheuvelstraat*

Woongedeelte naar achter voortgezet in het onder een afgewolfd zadeldak schuilgaande bedrijfsgedeelte, dat een grote overstekende kap bezit. Op het erf, aan de Polstraat, twee kleine bijgebouwen en een tweede stenen schuur alsmede een deels houten loods. De boerderij is gesticht door een lid van de familie Numan; portretten van de bouwer en diens vrouw zijn nog aanwezig. Aan de Vluchtheuvelstraat eenvoudig toegangshek met houten posten tussen beukhagen; voor het huis twee majestueuze platanen.

Qua ligging en als ensemble een van de indrukwekkendste boerderijen van westelijk Maas en Waal.

Aan de Vluchtheuvelstraat ligt een interessante dorpsstructuur nabij de Waalbandijk en de aldaar zich bevindende vluchtheuvel. Hier staat ook een dijkmagazijn en een aantal boerderijen, waarvan met name de nrs. 7 en 11 de aandacht verdienen. De individuele kwaliteit van de diverse panden verschilt, maar het conglomeraat bergt waardevolle elementen in zich. Zie voor het dijkmagazijn blz. 247.

Afb. 324. Rooysestraat nr. 57 (opn. 1975).

Afb. 325. Vluchtheuvelstraat nr. 2, Hoeve ‘De Kroondert’ (opn. 1980).

Afb. 326. Waalbandijk nr. 41 (opn. 1972).

[+] Aan de Waalbandijk is de bebouwing tamelijk verspreid gesitueerd met uitzondering van het dijkvak ten oosten van de Vluchtheuvelstraat waar men nog een opmerkelijke verdichting aantreft en ook het aantal kleine dijkwoningen, deels buitendijks gelegen, opvalt. *[+]Waalbandijk*

Waalbandijk nr. 23. Tegen de voet van de hoge Waaldijk gebouwd dijkhuis met souterrain, hoofdverdieping en lage zolderverdieping onder zadeldak met zijtopgevels. Drie traveeën brede, symmetrische gevel aan de rijbaan van de dijk, XIX d. In de linkerzijgevel toegang tot het onderhuis. Karakteristiek voorbeeld van een eenvoudige dijkwoning zonder achterbouw.

Waalbandijk nr. 37. Wit gepleisterde boerderij onder afgewolfd zadeldak met riet en pannen bedekt en aan de achterzijde uitgebouwd tot hoekgeveltype; de zijbeuken zijn wat verbreed. In de voorgevel vensters met luiken. Gemoderniseerde en voor bewoning geschikt gemaakte boerderij aan de voet van de dijk gelegen, waarvan het hoofdvolume

Afb. 327. Waalbandijk nr. 53 (opn. 1972).

goed is bewaard gebleven. In oorsprong XVIII.

Waalbandijk nr. 39. In baksteen gebouwde dijkboerderij op T-vormig grondplan waarvan het voorhuis aan de dijk dateert uit XIX A. Bedrijfsgedeelte is vernieuwd. Drie traveeën breed, ondiep voorhuis met onderverdieping en hoofdverdieping aan de dijk onder met riet gedekt zadeldak tussen zijtopgevels met schoorstenen; de zolderverdieping van het woonhuis wordt verlicht via vensters in de zijgevels.

Waalbandijk nr. 39a. Bakstenen dijkboerderij op T-vormig grondplan met het voorhuis tegen het dijklichaam aangebouwd en grote bedrijfsruimte onder afgewolfd zadeldak met overstekende kap voor de tas; XVIII. Voorhuis van vier traveeën breedte en een diepte van twee traveeën met zesruits schuifvensters en klampluiken; lage zolderverdieping en met riet gedekt schilddak. Het bedrijfsgedeelte heeft een rieten kap, behoudens een opgewipt gedeelte achter het voorhuis.

Afb. 328. Watersnoodmonument aan de Waalbandijk, 1864 (opn. 1985).

Waalbandijk nr. 41. Witgepleisterde T-boerderij (afb. 326) met opmerkelijk voorhuis, dat waarschijnlijk is ontstaan na afbraak van een ouder woongedeelte. Het drie traveeën brede voorhuis met lage zolderverdieping onder een met riet gedekte schildkap staat geknikt ten opzichte van het bedrijfsgedeelte, dat aan de linkerkant ook breder is dan het woonhuis. Bedrijfsgedeelte met markante, geheel met riet gedekte kap, die boven de deeldeuren oversteekt; XVIII-XIX. Een dergelijke ontwikkeling vertoont ook de boerderij Waalbandijk nr. 2.

Waalbandijk nr. 43. Klein witgepleisterd daglonershuis met drie traveeën brede voorgevel onder met pannen belegd zadeldak, midden XIX.

Waalbandijk nr. 53. Boerderij op T-vormig grondplan met naar achter uitgebouwd bedrijfsgedeelte met inspringende hoek aan de voet van de dijk XVIII-XIX. Drie traveeën breed voorhuis met roedenvensters en luiken onder met riet gedekte schildkap. In de inspringende achtergevel houten schot voor de tasruimte boven het gebint (afb. 327).

Watersnoodmonument

Aan de Waalbandijk, nabij pand nr. 7, staat een eenvoudig gedenkteken (afb. 328) ter herinnering aan de Watersnood van 1855, waarbij een dijkdoorbraak plaatsvond en de overstroming talrijke slachtoffers eiste. Het is feitelijk opgericht ter gedachtenis aan het 15-jarig regeringsjubileum van koning Willem III, uit dankbaarheid voor 's konings belangstelling. Tien jaar later volgt men in Leeuwen dit voorbeeld (blz. 188). Het monument bestaat uit een op een bakstenen voetstuk geplaatste gedenknaald met ijzeren kroon. Tegen de gecementeerde sokkel van de naald is een hardstenen gedenkplaat aangebracht in de vorm van een in twee voluten uitlopende zerk, formaat 102 × 70 × 4,5 cm, met een primitieve reliëfafbeelding van een overstroming en daaronder de tekst: ‘HULDE / AAN KONING WILLEM III / OP 12 MEI 1864 / EN TER HERINNERING / AAN DEN WATERSNOOD / VAN 1855’.

Het monumentje is in 1893 in navolging van het monument te Leeuwen vernieuwd onder leiding van de bouwkundige de heer Schmidt. In 1984 werd het monumentje geconsolideerd.

- Literatuur. J. Anspach, in: B.M. Gelre I (1898), blz. 156-157; Manders 1954, blz. 151; Nieuwsbrief Baet en Borgh nr. 1 (1984), blz. 17.

Dijkmagazijn

Aan de Vluchtheuvelstraat nabij de Waalbandijk staat een dijkmagazijn van het oudste type, dat in de streek voorkomt. Zie hiervoor onder Afferden, blz. 45 en Alphen aan de Maas, blz. 278.

Voormalig stoomgemaal

Zie voor het eerste door ir. H.F. Fijnje ontworpen en in de Molenpolder onder Dreumel gebouwde stoomgemaal onder Moordhuizen, blz. 280.

Molenromp

Aan de Rooysestraat nr. 95 staat de romp van een voormalige stellingmolen met drie zolders. Een steentje boven de inrit vermeldt: 'OPGERIGT / DOOR / I.B. TAABE / 1845'. Andere molenaars waren Zoetekouw, F. van Welie, Has van Welie en A. van Zon.
- Literatuur. Gelders Molenboek 1968, blz. 626.

Afb. 329. Kaart van de kadastrale gemeente Alphen aan de Maas uit Kuypers Gemeente-atlas, 1866.

Alphen aan de Maas
Gemeente Wamel

Historisch-geografische schets

Het dorpsgebied van Alphen wordt aan de oost- en zuidzijde begrensd door de Maas en aan de noordwestzijde door de Alphense Uitvliet, de wetering die tevens de grens vormt met Dreumel en Wamel; aan de noordoostzijde is er de grens met Maasbommel (afb. 329, 330). De dorpskern ligt westelijk van de Maas die voor de kanalisatie in de jaren '30 ten zuiden van Alphen nog een enorme meander maakte, die de Alphense Waarden omsloot. Niet alleen de rivierlus, maar ook de strangen en doorbraakgaten die op het oudere kaartmateriaal zowel aan de Alphense kant als aan de Brabantse zijde (Oijen en Lithoijen) te vinden zijn, bewijzen dat het dorpsgebied onder hevige druk heeft gestaan van de grillige loop van de rivier, die gepaard is gegaan met transgressies. Uit bodemonderzoek is gebleken dat de bouw van de romaanse kerk stagneert, waarschijnlijk als gevolg van overstroming. Opvallend is dat bijna het hele dorpsgebied een stroken-verkaveling heeft, die vanaf de oeverwal doorloopt tot aan de bering. De oudste kern van Alphen ligt in het gebied van de R.K. kerk en de voormalige boerderij Het Hof (afb. 331). Een opvallend patroon in het wegennet vormt de waaier van drie wegen die samenkomen in de Heuvelstraat, die overgaat in de Sluisweg. Het is de oude 'sluijssteeg', die uitkwam bij de Alphense watermolen in de Molenpolder bij 'Morthuyzen'. Bij een laat-middeleeuwse overstroming is het oostelijk gedeelte van het dorp waarschijnlijk weggeslagen, want de Kerkdijk is schuin over de vroeg-middeleeuwse verkaveling teruggenomen. Met die verkaveling corresponderen nog de parallel aan elkaar lopende straten als de Kerkstraat, Schoolstraat en Melkstraat.

Het gebied rondom de kerk is in de loop der eeuwen stelselmatig verhoogd, waartoe de benodigde grond langs de noordwestrand van het dorp werd uitgegraven; daar bevindt zich nog een soort dorpsgracht. Opmerkelijk is de standplaats van de molen bij de samenkomst van Molenstraat en Molendijk ten zuidwesten van het dorp. Voor de Maaskanalisatie stond de molen op korte afstand van de rivieroever op een voor de windvang zeer gunstige plaats.

Tot het dorpsgebied van Alphen behoren de buurtschappen Moordhuizen en Greffeling die respectievelijk worden beschreven op blz. 279 en 281.

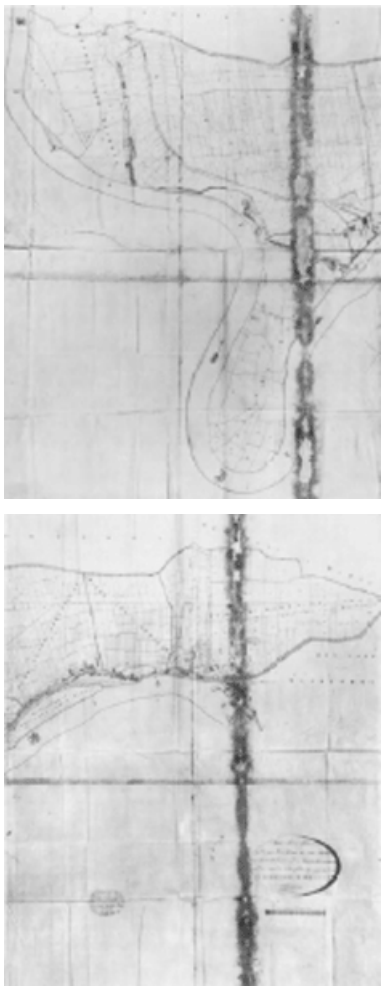
Rooms-katholieke kerk

Aan de Kerkstraat nr. 3 staat de aan de H. Lambertus toegewijde R.K. parochiekerk van Alphen, in haar huidige vorm een driebeukige, pseudobasilicale kruiskerk uit 1932 met een romaanse westtoren, een deels gotische schippartij en dito koorsluiting. Onder de kerkvloer zijn de bij archeologisch onderzoek tevoorschijn gekomen resten van een vroegromaans gebouw toegankelijk gemaakt (afb. 332-347).

Bronnen

- Literatuur. Van der Aa I (1839), blz. 109; Sloet 1872-74, blz. 720 (nr. 726); Schutjes I (1870), blz. 181, 183, 185, 190, 207; idem, III (1872), blz. 95-99;

Voorloopige Lijst 1917, blz. 12; Vermeulen I (1928), blz. 218; Oudheidkundig Jaarboek, 3de serie, X (1930), blz. 176; Jaarverslag P.G.A.C. over 1931, in: B.M. Gelre XXXV (1932), blz. XI; Idem over

Afb. 330a-b. Verpondingskaart van Alphen aan de Maas, Greffeling en Moordhuizen uit 1809. R.A.G., Arnhem.

1932, in: B.M. Gelre XXXVI (1933), blz. XXII; E.H. ter Kuile, Alphen aan de Maas, in: Oudheidkundig Jaarboek, 4de serie, III (1934), blz. 64, Plaat XIX, afb. 14; Weiler 1935 (Ukb. S.X.), blz. 225 (nr. 334), 244-250 (nrs. 366-371), 275 (nr. 406), 277 (nr. 407), 490 (nr. 733), 513 (nr. 770), 528 (nr. 792); Wilkes 1937, blz. 2, 6, 10, 554-555 en passim; Stüwer 1938, blz. 44, 56, 177; Maris 1939, blz. 154, 158, 159, 160; Oediger 1940, blz. 105-106 (nr. 105); Wijnaendts van Resandt 1941, blz. 16; E.H. ter Kuile, Duizend jaar bouwen in Nederland, 1948, blz. 164. Idem, De kerk van Alfen aan de Maas in haar oudste gedaanten, in: Bulletin N.O.B. 1952, kol. 125-142; J. Ypey, Karolingische pijlerbasiliek Alphen aan de Maas, Berichten R.O.B. 1952, blz. 31-34; Wilkes 1952, nr. 1384; Manders 1953, blz. 123-128; C.J. Mollenberg, De R.K. Kerk te Alphen, in: Gens Nostra 1960, blz. 118-128; Van Heiningen 1965, 219, 223, 226-229; 231, 239; Vorromanische Kirchenbauten I (1966), blz. 20 e.v. met plgr.; H. Janse, Lotgevallen der Nederlandse kerkgebouwen, 1969, blz. 27; Ten Boom, 1974/5, blz. 128; E.H. ter Kuile, De Romaanse Kerkbouwkunst in de Nederlanden, 1975, blz. 78; idem 1982[2], blz. 78 en afb. 62; Van der Ploeg, 1975, blz. 108, afb. 119-120; Kubach/Verbeek I (1976), blz. 28-30.

- Archivalia. In het parochiearchief op de pastorie bevinden zich de volgende boeken en stukken: Registrum Memoriale parochiae Sti Lamberti; originele stukken over de periode 1776-1829, gebonden in een band met het opschrift ‘Archief’; boekje waarin o.m. de inkomsten en uitgaven over de periode 1838-1849; stukken over de restauratie van de kerk in 1910, in A.R.A., Den Haag, Archief Ministerie van Binnenl. Z., afd. K. en W., portef. nr. 1 (rapport van A. Mulder).
- Afbeeldingen. Van de kerk in haar vroegere gedaante zijn geen oude tekeningen bekend. De vroegste fotografische opnamen dateren uit 1910, aanwezig in het fotoarchief R.D.M.Z., collectie A. Mulder (afb. 337, 339). Verder enige opnamen gemaakt tijdens de opgraving en kerkvergroting in 1929 (afb. 338, 343, 345), eveneens aanwezig in bovengenoemde collectie, benevens aanvullende opnamen uit 1952. Verder een serie foto's van de romaanse muurresten, gemaakt in 1984 tijdens de bewerking van deze beschrijving.
- Opmetingstekeningen. Opname van de bestaande toestand en plan tot uitbreiding van de kerk, respectievelijk vervaardigd in 1909 en 1910 door de Nijmeegse architect

Afb. 331. Het dorp Alphen volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

F. Ludewig, als blauwdruk aanwezig in de collectie R.D.M.Z.

Opmetingstekeningen en een plan tot vergroting van de kerk uit de periode 1929-1932 door architect H. Valk uit 's-Hertogenbosch bevinden zich, deels in afdruk, in de nalatenschap Valk en in de collectie R.D.M.Z. Hierbij zijn een groot aantal bladen met reconstructies van de in 1929 bij graafwerkzaamheden gevonden romaanse fundamenten. Van de in 1952 uitgevoerde, hernieuwde archeologische onderzoekingen zijn zowel door Valk, de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek als de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opmetings- en reconstructietekeningen vervaardigd.

Geschiedenis

De middeleeuwse parochiekerk was oorspronkelijk toegewijd aan de H. Petrus, maar het patrocinium is in de 19de eeuw, waarschijnlijk ten gevolge van het verkrijgen van relieken, gewijzigd in dat van de H. Lambertus. Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat in Alphen reeds in de vroeg-romaanse periode een tufstenen kerk heeft gestaan, die volgens enkele onderzoekers al uit de karolingische tijd zou stammen doch waarschijnlijk wat jonger is.

Afb. 332. De toren van de R.K. kerk gezien vanuit het zuidwesten (opn. 1983).

Afb. 333. De toren van de R.K. kerk gezien vanaf het Burgemeester Baltussenplein (opn. 1983).

De vroegste vermelding dateert uit de tweede helft van de 13de eeuw, wanneer de kerk van Alphen wordt genoemd onder kerken opgesomd in het ‘Liber procurationum et petitionum’. De kerk blijkt ieder schrikkeljaar een bedrag van 6 solidi te moeten betalen aan de aartsdeken van Xanten. In 1304 verkocht Dirk van Alphen de grote en kleine tienden met het patronaatsrecht van de kerken van Alphen en Altforst aan de deken van het Xantens kapittel. Hij had dit alles in leen van de proost. De inlijving van de beide kerken verkreeg in 1308 goedkeuring van de Keulse aartsbisschop. Over de kerk zelf verneemt men slechts een bericht uit 1473, waarin sprake is van een vertimmering. In het begin van de 16de eeuw bezat de kerk vier altaren. Zij waren toegewijd aan Beata Maria Virginis, de H. Barbara en St. Antonius abt; Schutjes en Oediger noemen nog het St.-Nicolaasaltaar en Ten Boom een St.-Petrusvicarie. Er waren omstreeks 1500 zo'n 350 communicanten. Aan de vooravond van de Tachtigjarige Oorlog heeft de kerk door ‘baldadigheid’ voor naar schatting 1500 Carolusguldens schade geleden, waarvoor pastoor en kerkmeesters op 13 oktober 1568 aan het Xantens kapittel om financiële hulp vroegen. In 1609 ging de kerk over in handen van de hervormden. Voor de uitoefening van hun eredienst gingen de katholieken naar het aan de overzijde van de Maas gelegen dorp

Teeffelen. In 1672 richtte pastoor Adam de Weerd uit Teeffelen, gesteund door de Franse bezetting, in het schip van de kerk een altaar op en liet het koor aan de protestanten. Na het vertrek van de Fransen gingen de katholieken weer naar het Overmase. Verschillende smeekschriften met het verzoek om toelating van een priester werden aan het Ambtsbestuur gericht. Hierin wees men van roomse zijde op de schadelijke invloed op de economie als gevolg van de wekelijkse uittocht naar de dorpen aan de overzijde van de rivier.

In het tweede kwart van de 18de eeuw kwam Johannes van Gestel, een minderbroeder, naar Alphen, die na een vijfjarig verblijf in 1731 uit het dorp werd verbannen. Tussen 1732 en 1768 werd Alphen door de pastoor van Oijen bediend. In 1767 werd aan de katholieken toegestaan een schuurkerk te bouwen. ‘Het Bestek ofte Conditie van het Kerkenhuys van Alphen’ voor het timmer- en metselwerk is nog in het kerkarchief aanwezig. Op 30 juli 1767 werd het werk na afmijning tot *f* 1805, - door Cornelis van

Sonsbeek aangenomen. De kosten werden met een obligatielening bestreden.

De hervormden bleven tot 1800 in het ongestoord bezit van de oude dorpskerk. Volgens een telling uit 1795 woonden er in Alphen 512 roomsen en 50 hervormden. Volgens de provisionele beschikking moesten de laatsten 7 november 1800 de kerk overdragen aan de katholieken. Elf katholieken droegen ieder *f* 100, - bij om de hervormden schadeloos te stellen.

Op 4 december 1818 verleende het Departement voor de R.K. Eeredienst een subsidie van *f* 3000, - tot schulddelging en herstel van het kerkgebouw. Hiervan moest een bedrag van *f* 2300, - worden betaald als aflossing van gemaakte schulden aan dr. Bokstar, een medicus uit Lith. De Tiendheffers van de voormalige Xantense bezittingen hadden nog steeds de verplichting om het kerkdak te onderhouden. In 1823 heeft het Domein, waaraan de goederen toen toekwamen, deze verplichting afgekocht. Daartoe werd een bedrag van *f* 300, - geschonken en een inschrijving gedaan op het grootboek van *f* 2000, - met een rente van 2,5%. In de eerste helft van de 19de eeuw heeft men de kerk naar best vermogen opgeknapt en verfraaid met nieuw aangekochte inventarisstukken. In 1845 schonk Cornelis van Son voor de kerk een hardstenen vloer ter waarde van *f* 600, -; voordien was zij belegd met plavuizen, die successievelijk bij een zekere Boeijen in Lithoyen werden gekocht. Voor het hoogaltaar werd een steen ingemetseld met de tekst: ‘DEZE VLOER PRESENT DOOR C. VAN SON / EN DE EERSTE STEEN GELEGD DOOR DE / WELEERW. HEER PASTOOR J.J. JURGENS / EN KAPELAAN H. BARTEN VERDER KERKMRS / J. STEENBRUGGE EN P.V. LENT 1845’.

Tijdens het veertig jaar omvattend pastoraat van J. Jurgens werd de kerk verrijkt met een orgel.

Op 12 april 1910 zond het kerkbestuur aan de minister van Binnenlandse Zaken een verzoek om inlichtingen ‘hoe een voorgenomen verbouwing c.q. uitbreiding van het kerkgebouw zal moeten geschieden, aangezien het kerkgebouw een monument is en men ernaar wil streven om ‘het goede karakter, welke het bestaande gebouw kenmerkt te behouden en dit bij vergrooting te willen doorvoeren’. Het toegezonden plan ging vergezeld van een opmeting van de bestaande toestand, vervaardigd door architect F. Ludewig. Door de Rijksarchitect A. Mulder is in mei 1910 een rapport uitgebracht over de bestaande situatie (zie blz. 250). Het plan Ludewig, dat voorzag in een driebeukig schip en een door nevenkoren geflankeerde koorpartij, is niet gerealiseerd. In 1929-1932 werd de kerk grondig gerestaureerd en bovendien vergroot met een zuiderzijschip en twee dwarspanden aan weerszijden van de koorpartij, waarvan de

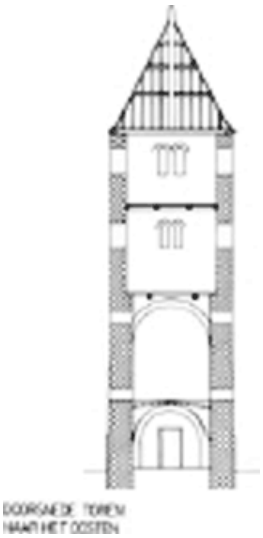

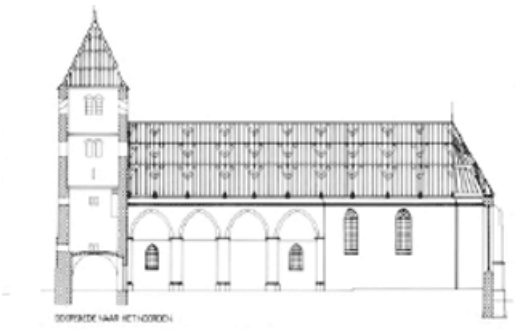
Afb. 334. De R.K. kerk en de Hervormde kerk volgens het kadastraal minuutplan.

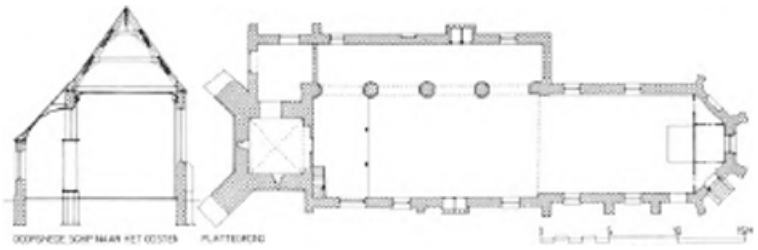

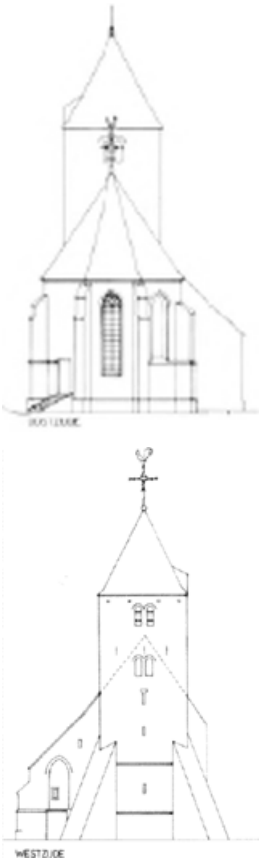
Afb. 335. De R.K. kerk en de Hervormde kerk volgens recent nette plan.

Afb. 336. Opmetingstekening van de R.K. kerk uit 1909 door architect H. Ludewig, getrouwe kopie naar oorspronkelijke blauwdruk.

Afb. 337. De R.K. kerk, zuidgevel (opn. 1910).

Afb. 338. Het schip van de R.K. kerk met de noorderzijbeuk. (opn. 1929).

Afb. 339. De R.K. kerk gezien vanuit het noorden (opn. 1910).

langsmuren werden opgeofferd, een ingrijpende verbouwing naar ontwerp van architect H.W. Valk uit Den Bosch. Buiten de toren, het noordelijk zijschip en de koorsluiting bleef in het opgaande werk niets ouds gespaard. Wel ontdekte men bij graafwerkzaamheden fundamenten en opgaand muurwerk van de romaanse voorganger van het kerkgebouw, die in tekening werden vastgelegd. In 1951 deed zich opnieuw de gelegenheid voor om de fundamenten te onderzoeken. De resultaten hiervan zijn in 1952 gepubliceerd door E.H. ter Kuile en door J. Ypey. Door architect Valk is toen een betonnen vloerconstructie in de kerk aangebracht, zodat de opgraving van buitenaf toegankelijk bleef.

+Kerkgebouw huidige situatie

+ Van de middeleeuwse kerk is door de vergroting van 1932 betrekkelijk weinig bewaard gebleven. Van het driebeukige schip is ruimtelijk alleen de middenbeuk en substantieel de noorderzijbeuk overgebleven.

De gotische arcade met de ronde pijlers is origineel werk van circa 1500. De zijbeuksmuur moet uit dezelfde periode dateren. Tot 1932 was de kerk tweebeukig. Zij was het resultaat van de 15de-eeuwse vergroting van het tot dan toe eenbeukige schip. Van dat eenbeukige gotische middenschip is de zuidmuur tot 1932 bewaard gebleven.

De opmetingstekeningen van architect F. Ludewig uit 1909 (afb. 336) en foto's van het exterieur uit 1910 (afb. 337, 339) vertonen sporen van tufsteen tot halve hoogte en van enkele lagere gotische vensters. Uit een en ander blijkt, dat men met een veel ouder eenbeukig schip te doen heeft, dat gefaseerd is gewijzigd en verhoogd. Het opgaande werk van de zuidelijke schipmuur is in 1932 tot onder het huidige vloerniveau afgebroken en vervangen door een reeks pijlers identiek aan die welke aan de noordkant van het schip staan. Door de bouw van de zuiderzijbeuk kreeg men in 1932 de beschikking over een driebeukig pseudobasilicaal schip van vier traveeën. Wel trok men de zuiderzijbeuksmuren aanmerkelijk hoger op dan aan de noordkant het geval was ten einde een betere lichtinval te krijgen.

Tot 1932 bezat de kerk een naar verhouding tot het kerkschip vrij diep priesterkoor, bestaande uit twee ongelijke traveeën en een 5/8 sluiting. Aan de noordkant was dit laat 14de-eeuwse koor eertijds geflankeerd door een vrij aanzienlijke Mariakapel. Bij een onderzoek in verband met een plan tot kerkvergroting heeft architect Ludewig de fundamenten van die kapel kunnen vaststellen (afb. 341 en 347) en ze in zijn plan betrokken, dat overigens niet is gerealiseerd.

De foto's uit 1910 geven enig zicht op de langsmuren van het priesterkoor, waaruit blijkt, dat zowel aan de noord- als aan de zuidkant van de eerste koortravee muraalbogen zaten die wijzen op een spitsbogige, open verbinding tussen koor en zijruimten, i.c. de Mariakapel aan de noordzijde en mogelijk een sacristie aan de zuidkant. Na afbraak van de zijkapel en van de veronderstelde aanbouw aan de zuidzijde, waarvan geen jaartal bekend is, zijn vensters aangebracht van hetzelfde maaksel en formaat als in de zuidmuur van het eenbeukige schip. De foto's van 1910 geven feitelijk de situatie weer zoals die grotendeels in de 19de eeuw heeft bestaan. Gedetailleerde informatie ontbreekt. Het aanzien van het koor werd door de kerkvergroting van H.W. Valk evenwel aanzienlijk gewijzigd. Het was een minder kostbaar plan dan dat van Ludewig, die de kerk meer naar het oosten wilde uitbreiden door de bouw van een transept en een door twee zijkapellen geflankeerd hoogkoor. Dit plan vergde de totale sloop van het middeleeuwse koor en zou een verlenging

van de kerk met 4,5 m tot gevolg hebben gehad. Het plan Ludewig voorzag bovendien in een verhoging van het schip en een verbreding met een zuiderzijbeuk, alsmede een verhoging van de toren. Architect Valk ontwierp aan weerszijden van het koor lage transeptarmen, waarvoor de langsmuren van het koor moesten worden opgeofferd, maar de drie zijden van de koorsluiting gehandhaafd bleven. Door een altaar-gerichte opstelling van de banken in het transept was er een optimaal, vrijwel onbelemmerd zicht op het hoogaltaar mogelijk. Valks oplossing spaarde tenslotte meer van de historische bouwvolumes dan Ludewigs ontwerp van 1910.

Uiteraard had de ingreep van 1932 ook grote consequenties voor het interieur van de kerk, niet in het minst door de bewuste keuze om zoveel mogelijk het bouwmateriaal in het zicht te laten of opnieuw in het zicht te brengen. De westmuur van het middenschip geeft een caleidoscopisch beeld van verschillende bouwfasen, maar is evenzeer een toonbeeld van de sensibiliteit i.z. materiaalwaardering en restauratie-opvatting.

De in het interieur aangebrachte wijzigingen zijn aanzienlijk. De tweebeukige kerk van

Afb. 340. Het interieur van de R.K. kerk gezien naar het priesterkoor (opn. 1977).

voor 1932 bezat een vlak stucplafond met een kooflijst in het middenschip en het koor en een half tongewelf van stuc in de noorderzijbeuk. De middenbeuk kreeg door de toepassing van een houten tongewelf en een constructie van muurstijlen met op korbeelstellen rustende trekbalken een veel rijziger aanzien. In de zijbeuken zijn alleen trekbalken toegepast.

De westmuur van het schip vertoont door het in het zicht laten van het materiaal muurwerk waarvan het karakter van onder naar boven qua opbouw en formaten verschilt. Van de twee boogopeningen naar de toren is de onderste modern. Hij houdt de breedte aan van de erboven gelegen boogopening naar de torenverdieping (zangkoor). Oorspronkelijk is er op kerkvloerniveau wel een doorgang geweest naar het torenportaal. De sporen daarvan vindt men echter onder de huidige kerkvloer, waar zij tijdens de opgraving van 1929 te voorschijn zijn gekomen. Deze doorgang was met 2,30 m zo'n 70 cm smaller dan de huidige boog; zij dateert nog uit de romaanse periode (fase 2) en is na de bouw van de toren versmald tot deurbreedte, waarbij aan de zuidzijde in de muurdikte een balkgat is uitgespaard.

+Bouwhistorisch onderzoek

+ Voor een beschrijving van de bouwgeschiedenis dient men allereerst gebruik te maken van de nog aanwezige resten, die in Alphen zowel boven als beneden de betonnen kerkvloer aanwezig zijn, maar dan wel in uiterst fragmentarische vorm. Daarnaast moet worden teruggegrepen naar de oudere studies en onderzoeksverslagen van 1929-32 en 1951-52 door H.W. Valk, dr. E.H. ter Kuile en J. Ypey, deels in gepubliceerde vorm en in correspondentie nagelaten. Van groot belang zijn de talrijke opmetingstekeningen en reconstructiepogingen die onder hun auspiciën het licht zagen. Zij zijn inmiddels een eigen leven gaan leiden en zijn zonder meer in de vakliteratuur geconstitueerd. De onderzoeksresultaten waren dan ook niet gering: een in eerste aanleg driebeukige pijlerbasiliek met crypte onder het koor, door Ter Kuile in de 10de eeuw gedateerd en door Ypey zelfs betiteld als 'Karolingische pijlerbasiliek'.

Bij het onderzoek concentreerde men zich voornamelijk op de tufstenen kerk die binnen de muren van het huidige gebouw was gelegen. De gotische periode en eventuele

tussenschakels naar recenter tijd vielen buiten het aandachtsveld. Voor de bouwgeschiedenis zijn ook deze fasen van belang. In het hieronder volgend overzicht wordt getracht om in gefaseerde vorm de volledige bouwgeschiedenis te beschrijven. Daartoe is in 1983-1984 zowel de 'onderkerk' als het huidige gebouw aan een samenhangend onderzoek onderworpen. Het opgravingsbestand onder de kerkvloer werd opnieuw gemeten (afb. 341) en in tekening gebracht. Aangezien bij het onderzoek in 1951 delen van het muurwerk, met name op de grens van schip en koor, gedeeltelijk zijn gesloopt, werd het onderzoek naar het bestaan van een crypte bemoeilijkt. Toch zijn er ook andere aanwijzingen gevonden die de oudere onderzoekers niet in hun optiek hebben betrokken.

Het onderzoek van 1951

+ De in 1929 gevonden funderingen die in 1951 opnieuw werden onderzocht, vertoonden een schip van inwendig gemeten 16,5 bij 7,5 m en een iets smallere koorpartij, bestaande uit een bijna vierkante koortravee van 6 bij 5,20 m met een halfronde sluiting aan de oostzijde. Het geheel was opgetrokken in tufsteen. Het opmerkelijke van de schipmuren was dat zij bestonden uit rechthoekige 'pijlers' (met een grondoppervlak van 75/80 × 89 cm), opgebouwd uit grote blokken tufsteen, maar dat de afstand tussen de muurdammen was gevuld met kleiner formaat materiaal. Doordat de vulmuren tot halve dikte terugspringen, zijn er tussen de pijlers een soort spaarnissen ontstaan. Het tufsteenformaat van de koorpartij en van de oostelijke hoeken van het schip is kleiner dan dat van de schippijlers. In de zuidmuur van de absis en in de sluiting werden resten van smalle vensters aangetroffen en aan het begin van de absis tegenover elkaar gelegen rechthoekige nissen die als 'sedilia' zijn verklaard. In de westmuur van het schip werd een doorgang aangetroffen, die in een latere periode versmald bleek te zijn en in de zuidmuur een tweede in de vulmuur ingebroken toegang, waarvan dorpelhoogte en de toepassing van baksteen rond een rode zandstenen dorpel wees op een latere periode. Het meest opmerkelijk was echter de muur die men aantrof tussen schip en koortravee, waarin twee doorgangen werden aangetroffen met sponningen, waarin nog resten hout zaten. Haaks op de scheidingsmuur in de triomfboog stonden muurresten aan de schipzijde, die men heeft verklaard als de fundering van zijkanten bestemd voor een trapopgang naar het koor.

Men kwam op grond van deze gegevens tot de reconstructie van een in drie periodes gebouwde romaanse kerk.

a Periode I. De bouw van een driebeukig schip met een rechthoekige koorpartij die aan de oostzijde halfrond is gesloten. De koorpartij is aangelegd op het aanbrengen van een crypte. De datering hiervan plaatst men in de 10de eeuw.

b Periode II. Men ziet af van de uitvoering van het driebeukige schip - vanwege het stijgen van de grondwaterstand (veronderstelling uit 1952) - en bouwt tussen de pijlers vulmuren. Zo ontstaat een eenbeukig gebouw. Naar zijbeuken is bij de opgraving wel gezocht maar deze zijn niet aangetroffen. In deze periode blijft de vorm van de koorpartij onveranderd. Wel twijfelt men eraan of de krocht is afgebouwd en gebruikt.

c Periode III. Tegen de westmuur wordt de nog bestaande tufstenen toren gebouwd, die met de noord- en zuidmuur 'koud' tegen de kerkgevel staat en waarvan de bovenbouw wordt opgevangen door een brede boog die tegen de top van de kerkgevel aansluit. De bovenstaande theorie is gevisualiseerd door H. van

Beveren in een reconstructietekening van plattegrond en doorsneden en een isometrisch perspectief (afb. 342).

Bovengronds is de westmuur van het schip nog bijna in zijn geheel aanwezig en vormt nu een onderdeel van de toren, die hem bij het overhellen naar het westen moet hebben losgescheurd van het schip.

+Het onderzoek van 1984

+ Een in 1984 uitgevoerd nieuw onderzoek ter toetsing van de resultaten en conclusies van 1951 bracht een aantal nieuwe feiten aan het licht. Deze dwingen ertoe om de in publikaties van 1952 geponeerde periodisering te verfijnen en te corrigeren alsmede vraagtekens te plaatsen bij tot op heden geldende reconstructievoorstellen. Hierbij dient wel te worden bedacht, dat anno 1984 minder materie voorhanden was dan drie decennia daarvoor, vanwege het slopen van enige muurrestanten in de opgegraven onderkerk op de overgang van schip naar koorpartij en door het ophogen van de bodem met een flinke laag geel zand.

Tot beter begrip en met het oog op de mogelijkheid van vergelijking is een van de

tekeningen uit 1952 (afb. 342) afgebeeld en is naast een complete vondstentekening (afb. 341) een drietal plattegronden opgenomen, die daaruit zijn geëxtraheerd en de kerk in haar hoofdperiodes vertoont: romaans (afb. 346), gotisch (afb. 347) en tegenwoordige toestand 1984 (afb. 341, blz. 260). Van groot belang is verder de lengtedoorsnede (afb. 341, blz. 260), waarop de muurresten van de onder de betonvloer gelegen noordèn zuidmuur van de romaanse kerk, gezien vanuit het schip in aanzicht zijn getekend. Welke zijn nu de afwijkende gezichtspunten?

Het schip blijkt niet over zijn volle lengte te bestaan uit z.g. pijlers en vulmuren. Het westelijk gedeelte van het schip bestaat uit hetzelfde materiaal als de vulmuren en is derhalve jonger dan de uit grote blokken tuf samengestelde pijlers. In eerste aanleg is het schip inwendig mogelijk 3,20 m korter geweest. In de zuidmuur is aan de schipzijde bij de meest westelijke pijler duidelijk een aanhechting te zien. In de verlengde zuidmuur ontbreekt de verjonging, hetgeen aan de onderzoekers in 1952 is ontgaan blijkens hun reconstructie (afb. 342). In principe kan het schip wel langer zijn geweest, maar dan nog blijft het periodeverschil. De vulmuren zijn tamelijk rommelig opgetrokken in tuf met hier en daar brokken kolenzandsteen. Aan de noordzijde van het schip is de noordmuur bijna volledig tot op de huidige grondslag afgebroken; hier treft men alleen nog wat kolenzandsteen aan. Het karakter van de verlengde zuidmuur en van de westwand van het schip verschilt onderling aanmerkelijk, maar het materiaal is duidelijk in verband gemetseld. De in de reconstructie van 1952 getekende pijler tegen de westmuur blijkt niet afgeleid van een bouwnaad, maar van een scheur.

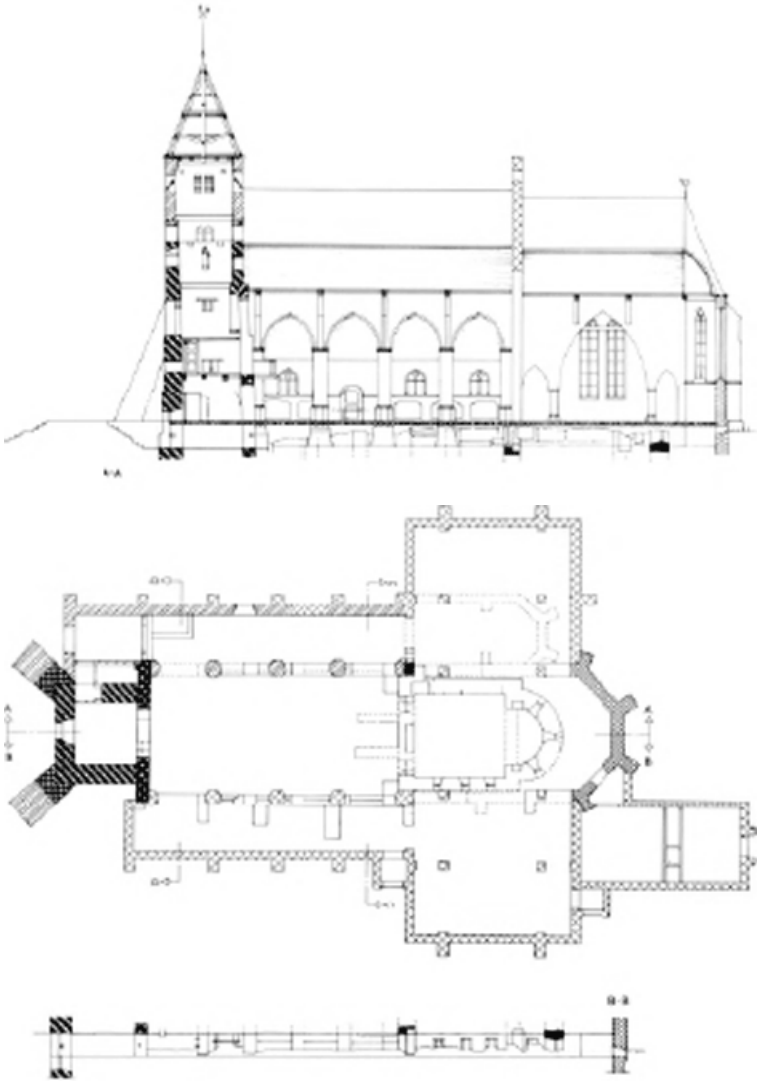
De koorpartij van de romaanse kerk is aan de zuidzijde nog het best intact; aan de noordzijde zijn namelijk aanzienlijke herstellingen in baksteen uitgevoerd. Het tufsteenwerk heeft een gemiddeld formaat van 15 × 12 cm, betrekkelijk kleine, bijna vierkante blokken. Aan de zuidzijde zijn de vensters in gehalveerde vorm nog goed herkenbaar; in het bakstenen gedeelte zijn zij evenwel verdwenen. De koorpartij en de oostelijke hoeken van het schip zijn in verband gemetseld, waaruit definitief de conclusie moet worden getrokken, dat de koorpartij en het korte ‘pijlerschip’ uit dezelfde periode dateren. In eerste aanleg had het schip een lengte van 13 m bij 7,50 m. De grote vraag is: horen die ‘pijlers’ nu bij een driebeukige schippartij, die is gepland maar niet is uitgevoerd?

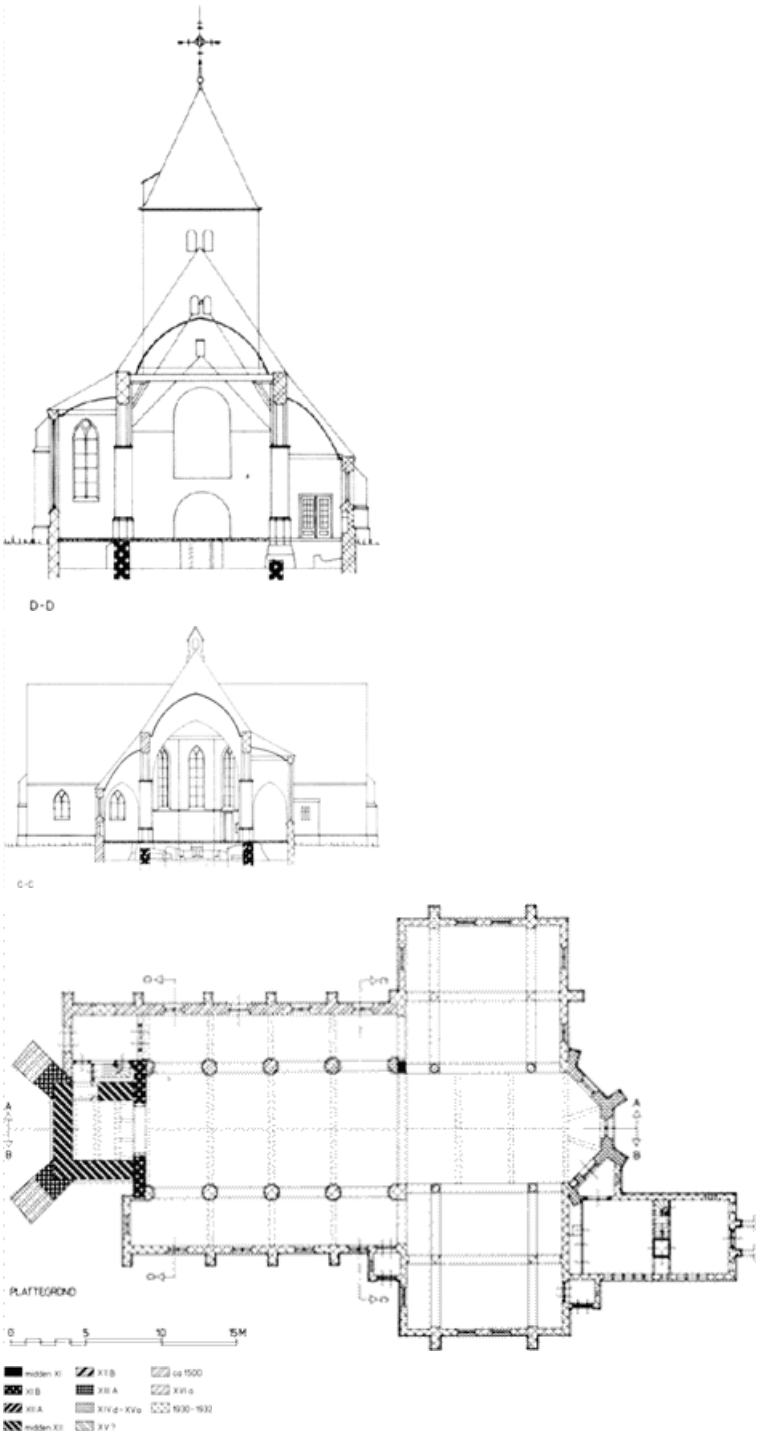
Een driebeukige aanleg bij een schiplengte van 13 m levert een gebouw op, waarbij in het onderhavige geval de breedte de lengte nog overtreft. Men heeft overigens ook geen zijbeuksmuren teruggevonden. Alleen twee muurfragmenten van tufsteen haaks op de noord- en zuidmuur van het schip zouden aanwijzingen in die richting kunnen zijn. Het muurfragment tegen de zuidoosthoek vertoont een tweetal scheuren; het is evenwel opgetrokken uit in formaat afwijkende tufsteen. Op de westhoeken van het schip zitten duidelijk om de hoek heen gezette hoekversterkingen met afgewerkte kanten. Zoals hierboven is uiteengezet, behoort dit schipgedeelte tot een jongere verlenging, die - ook al zou deze kort na de bouw van de pijlers zijn gerealiseerd - alleen maar het bewijs levert, dat het schip niet driebeukig is geweest. Er is nog een argument dat pleit tegen reconstructie van de driebeuk, zoals die is weergegeven in de oudere literatuur.

Bij de reconstructie gaat men uit van een basilicale aanleg, die - ook al mag hij door tussentijdse planwijziging niet zijn uitgevoerd - maatgevend blijft in het gehele denkproces. De breedte van de arcaden bedraagt ongeveer 2,20 m en de hoogte van

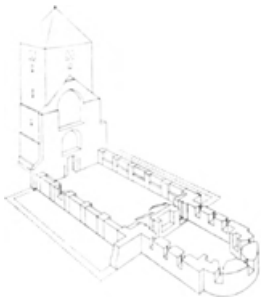
de boogkruin stelt men op ongeveer 4,30 m bij een totale schiphoogte van 7,50 m en een zijbeukshoogte van circa 3 m bij de buitenmuren. Volwaardige zijbeuken kan men deze aanbouwsels nauwelijks noemen, gezien de uiterst primitieve ruimtelijke verbinding van hoofd- en zijbeuken en de vraagstukken die een bedaking in deze oproept. Uitgangspunt voor de hoogtematen zijn het in het schip van de romaanse kerk vastgestelde vloerniveau en de onderste dakmoet tegen de westmuur van het schip, waarvan de helling bijna 45° bedraagt. Het is echter de vraag of deze dakhelling bij het eerste gerealiseerde schip gerekend mag worden, aangezien hij behoort bij de kerk met het verlengde schip.

In de isometrische reconstructie zijn verschillende boogopeningen in de westgevel van het schip getekend en in één periode (Ter Kuile/Ypey: periode Romaans III) tezamen genomen, die onmogelijk gelijktijdig hebben kunnen bestaan (afb. 342). Het zijn de westingang onder de huidige kerkvloer, die overigens pas bij de bouw van de toren versmald is en niet gelijktijdig met het invullen van de vulmuren. Daarboven is een geopende rondboog getekend, die overeenkomt met het huidige torenportaal, hetwelk

Afb. 341. Opmetingstekening van de R.K. kerk met aanduiding van de tijdens de opgravingscampagnes blootgelegde romaanse en gotische muurresten onder de kerkvloer. Twee kerkplattegronden, respectievelijk gemeten onder en boven de kerkvloer; lengtedoorsnede gezien naar het noorden (A-A) en het zuiden (B-B); twee dwarsdoorsneden over het schip (C-C en D-D).

Afb. 342. Reconstructie van de romaanse kerk en toren in isometrisch perspectief volgens E.H. ter Kuile.

op dit niveau aan de westzijde van het torenlichaam gesloten is. Daarboven is een grote boogopening weergegeven, de huidige boogopening naar het zangkoor in de toren. Beide boogopeningen suggereren naar het schip geopende torenkapellen zoals die voorkomen in z.g. gereduceerde westwerken. De reconstructie lijkt overigens sterk beïnvloed door de toren van de Hervormde kerk in Dreumel, waar een gesloten torenvoet alleen naar het schip toe is geopend op de begane grond en oorspronkelijk eveneens op de verdieping erboven (afb. 295). Dat de situatie in Alphen wezenlijk anders is, blijkt uit het feit dat de toren wel degelijk een westingang bezat, die door terreinophoging onder het maaiveld was komen te liggen en pas in 1929 werd herontdekt. De beganegrondse ruimte in de toren moet althans voor een deel hebben behoord tot het oudste torenportaal. De dagkanten van de nog niet versmalde doorgang in de westmuur van het schip onder de kerkvloer corresponderen niet met die van de rondboog in de kerk daarboven. Het is een bij de restauratie in 1932 in deze vorm en met deze hoogte en breedte aangebrachte boogopening, die - zo hij al een oudere vervangt - stellig te hoog en te breed is uitgevallen. De breedtemaat blijkt evenmin

Afb. 343. Het ontgraven romaanse schip met duidelijk herkenbare kolommen en vulmuren als fundering van de gotische pijlers en gezicht in de noordbeuk (opn. 1929).

overeen te komen met die van de bovenste, grote boogopening.

Laatstgenoemde volgt de halve cirkelvorm van de ontlastingsboog die de bovenbouw van de oostelijke torenmuur draagt. De boogopening vertoont aan de schipzijde een dubbele rollaag van baksteen. Op de opmetingstekeningen van Ludewig en Valk is de westmuur van het schip op deze plaats gesloten. Ook komt de boog op geen van de in 1932 door Valk gemaakte reconstructietekeningen voor. Hij blijkt pas bij de kerkverbouwing van 1932 te zijn doorgebroken.

Deze boog kan evenwel ook niet hebben gefunctioneerd in de romaanse kerk, aangezien hij zowel bij een stenen gewelf als bij een houten zoldering of open dakstoel deels achter deze constructie zou wegvallen. De boogopening is gewoon te groot en vooral te hoog om bij de romaanse dakmoet te behoren.

Bij bestudering van de westmuur in het schip ziet men een verschil in karakter van het materiaal naar formaat en stapeltechniek. Al te veel waarde mag er gezien

de archaïserende restauratie-uitvoering misschien niet aan worden gehecht, maar toch wijkt de ondermuur af van het gedeelte boven het huidige orgelbalkon.

Het komt o.i. juister voor, dat de eerste kap, namelijk die van het verlengde romaanse schip, aanzienlijk lager heeft gelegen en dat de thans nog aanwezige dakmoet moet worden gerekend tot een latere (derde) romaanse fase. Uitgaande van de 44° dakhelling heeft men in 1952 de romaanse kerk zelfs in driebeukige vorm gereconstrueerd. Ook de reconstructie van de romaanse koorpartij is door deze daklijnen en de breedtemaat van het opgegraven koor bepaald.

De verkregen hoogtemaat van het koor en de lage plaats van de romaanse vensters in de zuidmuur en de absis lieten ruimte, om niet te zeggen vereisten de invoeging van een krocht in het koor. De romaanse koorpartij is aan de zuidzijde het best bewaard gebleven. In de koortravee zijn van de drie aanwezige vensters de onderdorpels en gedeelten van de dagkanten nog goed intact. Men heeft in 1951 zelfs nog houtresten van de ramen in de sponningen aangetroffen. De halfronde absis heeft eveneens op regelmatige afstand drie vensters. De buitenhuid van het tufstenen muurwerk is aan de zuidmuur afgehakt. De hele noordmuur van de koortravee is volledig van baksteen, formaat 27 × 12,5 × 6 cm, op een tufstenen fundering; zij is 20 cm dikker dan de zuidmuur. Een en ander wijst duidelijk op herstel van een calamiteit die de kerk aan de noordzijde heeft getroffen. Het formaat van de baksteen duidt op een herbouw, die op zijn vroegst in de eerste helft van de 13de eeuw heeft plaatsgevonden.

De smalle koorvensters met een daglichtopening van 20-25 cm (volgens opmeting van Ypey) hebben de onderzoekers van 1929 voorlopig aarzelend en die van 1951 definitief op het spoor gezet van de aanwezigheid van een crypte. ‘De moeilijkheden met betrekking tot de overwelving van het koorgedeelte, dat men voor een crypt had aangezien, waren in de loop der jaren opgelost, toen aan de hand van de opgravingen in de Ned. Herv. kerk te Elst (O.B.) duidelijk was geworden, dat een crypte met een houten zoldering niet tot de onmogelijkheden behoorde,’ aldus Ypey. Die gedachte was mede ingegeven door het feit dat schip en koor door een muur gescheiden waren en dat aan de schipzijde muren loodrecht tegen de scheidingswand aan stonden. In die scheidingsmuur bleken twee doorgangen te zitten, die met ruw gestapelde blokken tuf en veldkeien waren dichtgezet. Bij het uitbreken van die vullingen bleken de doorgangen

Afb. 344. De westmuur van het schip met boogopeningen naar de toren en twee dakmoeten (opn. 1984).

glad afgewerkt en een weinig schuin lopende dagkanten te hebben met in het midden een sponning waarin nog resten hout zaten. Men heeft de openingen tot aan de onderdorpels, waarin die sponning doorliep, blootgelegd; ze waren overigens in 1984 alleen nog in de opstanden gedeeltelijk te zien mede door de op de opgravingsvloer van 1951 aangebrachte zandlaag. De twee loodrecht op de scheidingswand staande muurfragmenten verklaarde men in 1929 als resten van een grafkelder, mede omdat zich tussen beide muurtjes overblijfselen van menselijke begraving bevonden. In 1951 interpreteerde men deze muurtjes die niet in verband met de scheidingsmuur zijn opgetrokken, als de zijmuren van een veronderstelde trapopgang naar het boven de crypte gelegen koor. Als argument gaf men aan: 'Voor een grafkelder was de ruimte tussen de muren te groot.'

Van groot belang is in dit verband de vloerhoogte van de kerk in haar oudste gedaante. Ook deze onttrok zich in 1984 aan de waarneming. Wat rest is de mededeling uit 1952, 'dat in de bodem van schip en krocht cultuurlaagjes werden aangetroffen die moeilijk anders verklaard kunnen worden dan als resten van een lemen vloer'. Verder wordt vermeld, dat de vloeren van schip en crypte nagenoeg hetzelfde niveau moeten hebben gehad. Helaas werd het peil daarvan niet in maten aangegeven. Volgens de reconstructie zou men vanuit het schip zonder niveauverschil in de crypte komen. Om de crypte evenwel toegankelijk te kunnen maken, moest de ruimte een acceptabele hoogte van minimaal 2-2,50 m hebben, waarbij de vensters tamelijk laag aanzetten en de afdekking conform de crypte in Elst alleen maar vlak kon en mocht wezen. De consequentie hiervan is een priesterkoor, dat met recht een 'hoog'-koor genoemd kan worden, maar waaraan twee praktische bezwaren kleven: 1 vanuit het betrekkelijk korte schip (13 m of hooguit 17 m) is dit hoge koor liturgisch nauwelijks te beleven, 2 de hoogte van het gereconstrueerde koor is per saldo afgeleid van een dakmoet behorend tot een romaans schip uit een jongere periode dan de oudste gedaante van het geponeerde koor met de krocht-reconstructie.

Een andere nauwelijks houdbare veronderstelling is de duiding van de rechthoekige, vrij ondiepe nissen in de absis als 'sedilia'. Zij zijn niet alleen erg ondiep voor zitplaatsen en erg laag ten opzichte van de vloer, maar bovendien liturgisch zeer onwaarschijnlijk. Op basis van bovenstaande bevindingen is het mogelijk een gefaseerd beeld van de bouwgeschiedenis te schetsen, die op wezenlijke punten afwijkt van de gangbare opvatting.

+ De bouwgeschiedenis kan men verdelen in vier grote periodes, waarin voor de romaanse en gotische gedaante van het kerkgebouw een onderverdeling in fasen kan worden onderscheiden. De hoofdperiodes omvatten: Romaans (fase I-IV); Gotiek (fase I-V); een periode van status quo, wijzigingen en gedeeltelijk amovering: tijdvak van de Reformatie tot 1932; de kerk na de verbouwing van 1932. Zie afb. 341, 346 en 347.

+Bouwgeschiedenis

+ *Romaans I* Tot de kerk in haar oudste gedaante behoren de tufstenen koorpartij en de+ schippijlers. De koorvorm doet in plattegrond en voor zover nog aanwezig ook in opstand eerder aan als een eenvoudig rijp romaans werk dan als een vroeg-romaanse constructie. Of het in 1952 gevonden vloerniveau van 'cultuurlaagjes' inderdaad op de oudste lemen vloer wijst, is niet uit te maken, aangezien men niet tot op maagdelijke bodem is doorgestoten en ook geen pogingen heeft gedaan of kunnen doen om de onderkant van de fundering vast te stellen. In principe kan het oudste vloerniveau lager hebben gelegen waardoor de kleine vensters in de koortravee een aannemelijker inzethoogte zouden krijgen.

+De romaanse kerk

+Fase I

Een probleem blijft de bouw van de schippartij. Het ontbreken van voldoende aanwijzingen voor het bestaan c.q. de planning van zijbeuken brengt ons tot de constatering, dat de pijlers even goed of misschien zelfs met meer recht vanuit constructief-technisch verband moeten worden verklaard als dragers van de dakconstructie. Men denke aan een soort skeletconstructie met in hout of vakwerk opgevulde wanden die pas in een volgende fase (Romaans II) zijn versteend. Oplossing zou in deze kwestie alleen een funderingsonderzoek van de pijlers kunnen opleveren, hetgeen gezien de grondwaterstand onmogelijk is. Toch willen wij deze eenvoudige oplossing uitdrukkelijk poneren naast de stelling dat de kerk is aangelegd als een driebeuk, die door omstandigheden gedwongen niet kon worden afgebouwd. Uitgangspunt voor de datering van deze eerste romaanse fase is de koorpartij die wij toch niet voor het midden van de 11de eeuw menen te mogen dateren.

+ *Romaans II* Tot de volgende romaanse fase behoort de definitieve verstening van het schip tot eenbeukige ruimte en de verlenging van de schipruimte tot 17 m. De kerk heeft in deze periode een brede toegang, die nog is waar te nemen in de westmuur onder de betonvloer. Het eerder vermelde karakterverschil in materiaal en opbouw van de westelijke schipmuur wettigt de veronderstelling dat dit schip lager was dan de nog aanwezige romaanse daklijn. +*Fase II*

+ *Romaans III*. De dakmoet tegen de westwand van het schip behoort tot een verhoogd romaans schip. Van dit schip is de voet van de triomfboog nog aanwezig, aan de noorden zuidzijde gezet op vullingen in de doorgangen naar de koorpartij. Aangezien het opgaande werk van de triomfboog op circa 50 cm boven de dorpel met rechtstanden begint, kan deze triomfboog niet anders dan tot de romaanse kerk in haar verhoogde fase worden gerekend. Het koor uit deze periode moet een aanmerkelijk hoger niveau hebben gehad, waarbij de thans nog zichtbare resten uit fase I tot onderbouw dienden. Uit deze periode dateren ook de funderingen in de noordoost- en zuidoosthoek van het schip, restanten van zijaltaren. In 1952 gaf men ze aan als een soort hoekversterkingen en periodiseerde men ze gelijktijdig met de vulmuren van het schip (Ter Kuile, periode II). Bij de verhoging zullen de schipmuren deels zijn vernieuwd. Van het pijler-en-vulmuuraspect is op een foto van de zuidmuur van de kerk uit 1910 niets te bespeuren. +*Fase III*

Daarop is namelijk het muurwerk onder de vensters beklampt met gecementeerde baksteen. Toch ziet men op sommige plaatsen tussen de vensters nog wel tufsteen onder de pleister doorschemeren (afb. 337). De tufsteengrens in het muurwerk loopt halverwege de vensters tot het punt waar de romaanse dakmoet begint. Datering eerste helft van de 12de eeuw.

+ *Romaans IV* De bouw van de toren is na de verhoging van het schip begonnen. Hij werd opgetrokken in tufsteen tot even boven het hoogste spleetvenster. Hij werd met de noord- en zuidmuur koud tegen de westmuur van het schip gebouwd. De bovenbouw werd met zijn halve dikte op de westelijke schipmuur gezet en verder gedragen door een grote ontlastingsboog, die van de noord- naar de zuidmuur is geslagen. +*Fase IV*

De torenvoet kwam door latere verhoging van het vloerniveau in en buiten de kerk over een hoogte van 1,70-2 m onder het huidige maaiveld te liggen, waardoor de westingang verdween. Hij is bij de opgraving van 1929 vrij gelegd. In de westmuur zit een 2 m lang gat voor een balkvergrendeling en een sluitsleuf.

De toren heeft inwendig een grondslag van 4 m bij 4 m met een muurdikte van 1,42 m, die naar boven toe verjongt tot 73 cm. In de torenvoet bevond zich oorspronkelijk een gewelfd portaal en een versmalde doorgang in de westmuur van het schip. De huidige doorgang naar de kerk is uit 1932. Boven het portaal zal de toren nog twee verdiepingen hebben geteld. De huidige vloerniveaus zijn alle van later datum. Dat de toren op de verdieping naar het schip toe was geopend is onwaarschijnlijk zoals betoogd op blz. 262. De bouw van de toren zal ondanks de door Ter Kuile aangevoerde ‘stijlmorfologische’ gronden niet ouder zijn dan het midden van de 12de eeuw.

De toren vertoont een in tufsteen uitgevoerde verhoging van 1,5 m, die uitwendig is te zien aan een zone met grote kantstaande blokken op de hoeken. Het is de zone waarin de onderste dubbele galmgaten zijn opgenomen. Datering tweede helft van de 12de eeuw.

Niet als echte periode aan te merken, maar meer als een consolidering zijn de in baksteen uitgevoerde versterking van het priesterkoor en toepassing van tegen de toren geplaatste steunberen te beschouwen, een waarschijnlijk 13de-eeuwse activiteit.

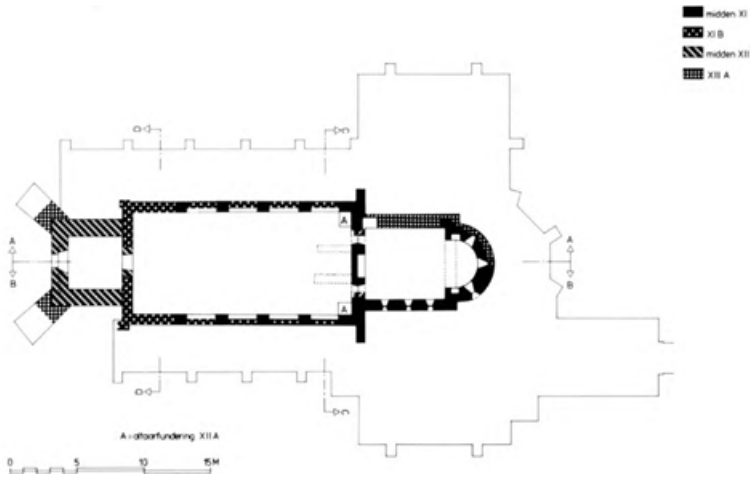
+ Het romaanse kerkgebouw heeft een gotiseringsproces ondergaan, dat eveneens gefaseerd in minimaal vijf fases, waarvan sommige dicht opeen, tot stand is gekomen. +*De gotische kerk*

+ *Gotiek I* Het oudste gegeven dat op modernisering in gotische vormen wijst is de steilere dakmoet, die zich boven de daklijn uit periode Romaans III tegen de westmuur van het schip aftekent. +*Fase I*

De nieuwe daklijn zal verband houden met vergroting van de vensters in de schipmuren en het aanbrengen van een gewelf in hout of steen. In elk geval treft men in de onderkerk nog voeten van steunberen aan tegen de zuidmuur, hetgeen op een stenen overwelving

Afb. 345. Het romaanse koor tijdens de opgraving in 1929.

Afb. 346. Plattegrondtekening met aanduiding van de romaanse bouwfases.

zou kunnen wijzen. Ook op de foto van de zuidmuur uit 1910 ziet men sporen van bakstenen lancetvensters die nog in de tufsteenzone uit periode Romaans III zitten (afb. 337). Tot deze periode behoort ook de ingang met de rood zandstenen dorpel die is opgenomen in de vulmuur uit fase Romaans II.

Over de koorpartij uit deze overgangsfase is niets bekend. Als datering komt de eerste helft van de 14de eeuw in aanmerking.

+ *Gotiek II*. De doorbraak van de gotiek kwam met de bouw van een nieuw priesterkoor, bestaande uit twee traveeën en een 5/8 sluiting en uitwendig geschoord door versnijdende steunberen. Bij de bouw van dit koor heeft men rekening gehouden met aanbouwen in de flanken. Dit blijkt uit de brede spitsbogen zichtbaar op foto's van 1910 (afb. 337 en 339). Dit koor zal in de tweede helft van de 14de of het begin van de 15de eeuw zijn gerealiseerd. *+Fase II*

+ *Gotiek III*. De eerste aanbouw die volgde was het aan O.L. Vrouw toegewijde noorderzijkoor, waarvan funderingsresten in de onderkerk nog fragmentarisch aanwezig zijn. Dit zijkoor bestond uit een koortravee met een 5/8 sluiting en een kleine triomfboog. Architect Ludewig groef bij een planvoorbereiding in 1910 dit koor al op en bracht het in tekening. Bij de bouw van 1932 moet de fundering zijn gesloopt. Alleen tegen de buitenmuur van het koor is onder de betonnen kerkvloer nog een fragment van de triomfboog aanwezig en verder zijn er wat resten van de westmuur van de kapel. De kapel moet in het begin van de 15de eeuw zijn gebouwd. Over een aanbouw aan de zuidzijde is niets bekend. *+Fase III*

+ *Gotiek IV*. Na de bouw van het gotische koor volgde vergroting van het schip met een noorderzijbeuk. Daartoe moest de noordmuur van het eenbeukige schip plaats maken voor een rij kolommen en halfkolommen, die hoofd- en zijbeuken in vier traveeën ging verdelen. De zijbeuk kreeg bovendien aansluiting op het O.L. Vrouwekoor. De hoofdbeuk moest evenwel worden verhoogd. Daarbij zullen ook de vensters in de zuidelijke schipmuur zijn vergroot. De pseudobasilicale wandopbouw maakte brede vensters in de tamelijk lage zijbeuk noodzakelijk. Men koos voor een systeem van arcaden rustend op forse ronde pijlers met een achtkantig basement, die werden gefundeerd op de muurresten van de romaanse kerk uit de periodes Romaans I en II (afb. 343). Een min of meer vergelijkbare oplossing vindt men in de Hervormde kerk in Aerdt. De verhoging van het schip liep tot even onder de huidige daklijn. Een logisch vervolg was een verhoging van de toren in baksteen en versterking van de overhoekse steunberen om verdere scheefstand van de toren tegen te gaan. Het bouwmateriaal uit deze fase bestond uit baksteen van het formaat 25/26 × 12,5/13 × 5,6/6 cm, 10 lagen 70 cm. Qua datering kan deze verbouwing gesteld worden omstreeks 1500. *+Fase IV*

+ *Gotiek V*. De laatste ons bekende toevoeging was de kapel, die in het verlengde van de noorderzijbeuk werd gebouwd en thans als toegangsportaal in gebruik is. Of deze ruimte vroeger een andere functie had, b.v. die van doopkapel, is niet op basis van de bestaande gegevens vast te stellen. Het is een uitbreiding die kort na de bouw van de zijbeuk is opgetrokken, waarschijnlijk in het begin van de 16de eeuw. *+Fase V*

+ De Reformatie luidt een periode in van langdurige stilstand en achteruitgang. Alleen de zijruimte(s) naast het koor amoveert men op een ons onbekend tijdstip. Inwendig zal de kerk er ook niet goed aan toe zijn geweest en zal zij de overwelving hebben verloren. De situatie voor 1932 bood een uiterlijk weinig fraaie kerk met duidelijke sporen van 19de-eeuwse herstellingen en verbouwingen (afb. 336-339 en 348).

+Kerkgebouw tot 1932

Helaas zijn er geen nauwkeurige gegevens van bekend, zodat men zich tevreden moet stellen met schaarse foto's. Hieruit valt af te leiden, dat het gebouw inwendig in het schip en koor in de 19de eeuw een stucplafond heeft gekregen, waarvoor men de triomfboog heeft afgebroken. Ook de zijbeuk had een gipsplafond, een half tongewelf.

+ De verbouwing van 1932 liet tenslotte van het middeleeuwse gebouw alleen de toren en westmuur volledig intact, alsmede de noorderzijbeuk en drie zijden van de koorsluiting. Een uitvoeriger beschrijving leest men op blz. 256.

+Kerkgebouw sinds 1932

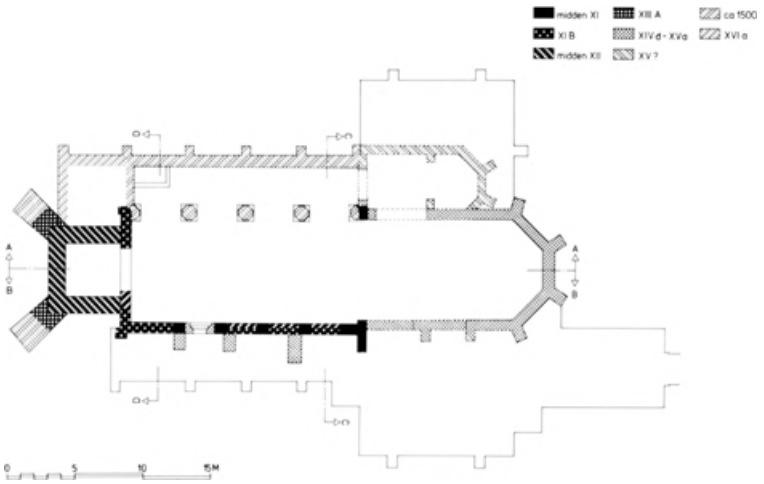
Bij deze bouwcampagne is de dakstoel geheel vernieuwd en ook de torenspits vervangen door een nieuw exemplaar.

+ De kerkinventaris bestaat zowel voor wat betreft het grote meubilair als het vaatwerk voornamelijk uit stukken die dateren uit het midden en de tweede helft van de 19de eeuw. +*Inventaris*

+ Hoogaltaar (afb. 348, 349). Hout, gepolychromeerd, ontworpen en uitgevoerd door de gebroeders Goossens, Den Bosch; 1855; neobarok. Tombe aan de voorzijde versierd met een schild, waarop een pelikaan met jongen en aan weerszijden daarvan putti die een draperie vasthouden; boven de tombe een nieuw marmeren altaar en een met koper bekleed tabernakel; daarboven een houten expositietroon en een altaaropstand met zuilen en architraaf. Op de draai-expositietroon de beeltenis van de Salvator Mundi, aan weerszijden geflankeerd door een biddende engel knielend op een voluut. Op de expositietroon het Lam Gods liggend op een boek, festoenen en een crucifix. Als middenbekroning van de altaaropstand in reliëf God de Vader en de Geestesduif in een met cherubskopjes bezette stralenkrans. Op een banderol daaronder tussen ornamentaal snijwerk de tekst 'ALTARE PRIVILIGATUM'. +*Altaar*

Aan weerszijden van het door tweemaal drie composietzuilen omsloten middengedeelte bevinden zich met deuren gesloten poorten, waarboven levensgrote beelden staan van Petrus en Paulus, binnen een kader van zuilen en een gesneden bekroning. Op het gebroken fronton van het middengedeelte zitten twee engeltjes. De ontwerptekening voor dit altaar bevindt zich in de collectie van de Provinciale Bibliotheek in Den Bosch. - Literatuur. Registrum Memoriale, caput II (vermelding van de beelden van Petrus en Paulus), ca. 1860.

+ Preekstoel (afb. 350). Eikehout, atelier Jacobus Beuijssen, Boxmeer; 1843; neo-rococo. Gedemonteerd meubel, deels in de kerk en op de pastoriezolder aanwezig. Zeszijdig +*Preekstoel*

Afb. 347. Plattegrond van de kerk met aanduiding van de gotische fases en latere wijzigingen tot 1932. De Mariakapel is met gebroken omtrekslijnen getekend.

Afb. 348. Het priesterkoor met stucplafond naar oude foto in de pastorie.

Afb. 349. R.K. kerk. Het hoogaltaar door de Gebroeders Goossens, Den Bosch, 1855 (opn. 1984).

geprofileerd voetstuk met dito balusterstam; zeszijdige kuip met in reliëf de vier evangelisten vergezeld van hun symbolen en een paneel met het kruis en de Arma Christi, alle panelen gevat in een neo-rococo omlijsting. Op het dorsaal afbeelding van de Goede Herder en gesneden omlijsting met rococo ornament. Zie voor het bijbehorende crucifix blz. 269. Volgens het kasboek werd op 26 februari 1842 aan G. Reijken, schipper te Langel, *f* 3, - betaald 'voor het brengen van eenen predikstoel'.

Op 24 december 1843 werd 'J. Buijzen', schrijnwerker te Boxmeer, 'voor twee beelden met den voeten en eenen predikstoel' volgens kwitantie *f* 369, - betaald en aan schipper Emons voor het transport van de beelden *f* 2,50.

Vergelijkbare preekstoelreliëfs in de R.K. parochiekerken van Aarle-Rixtel, Groesbeek (Cosmas en Damianus), Maren en Kessel en Oploo.

- Literatuur. 'Ontvangsten en uitgaven 1838-1854', in parochiearchief.

+Biechtstoelen

+ Twee biechtstoelen (afb. 351). Eikehout, afgeloogd; 1858. De meubels zijn door een plaatselijk timmerman vervaardigd en versierd met snijwerk, dat waarschijnlijk is vervaardigd door de gebroeders Goossens in Den Bosch. De biechtstoelen met een tweevoudig open front bestaan uit drie deurstijlen en een kroonlijst met reliëfs van bladmotieven. De priesterzijde is voorzien van een halve deur met bladmotief in kruisvorm op het hoofdpaneel. Het geheel wordt bekroond door een medaillon op

gestileerde bladeren en voluten. De medaillons vertonen respectievelijk in reliëf Christus als Man van Smarten en Maria als Mater Dolorosa.

+ *Lambertus*. Hoogte 190 cm, hout, samengesteld, ongepolychromeerd; midden XIX; neobarok. De heilige is afgebeeld in bisschoppelijk ornaat, zegenend en met kromstaf in de linkerhand. Het beeld staat op een voluutvormige console. +*Beelden*

Het is samen met het navolgende beeld van Willibrordus door dezelfde beeldsnijder vervaardigd. Zij zijn beide zeer waarschijnlijk kort na 1837 verworven, het jaar waarin de parochie relieken van de H. Lambertus ontving en hem als kerkpatroon ging vereren. In het boekje 'Ontvangsten en uitgaven 1838-1854' komt de volgende post voor:

Afb. 350. R.K. kerk. Preekstoelkuip, door J. Beuijssen, Boxmeer, 1843 (opn. 1977).

Afb. 351. R.K. kerk. Biechtstoel, wsch. door Gebroeders Goossens, Den Bosch, 1858 (opn. 1977).

Afb. 352. R.K. kerk. Beeld van St. Willibrordus, hout, door schrijnwerker Willemer uit Oss, 1839 (opn. 1977).

‘9 september 1839 aan Willemer schrijnwerker te Oss voor twee Beelden bet. 211 -’.

Willibrordus (afb. 352). Hoogte 190 cm, hout, samengesteld, niet gepolychromeerd. Zie verder onder Lambertus.

Maria met Kind. Hoogte 144 cm, hout, polychromie verwijderd; J.A. Oor, Roermond; 1873. Gesluierde en gekroonde madonna, staande met het Kind op haar linkerarm en een scepter in haar rechterhand; het Kind draagt de wereldbol.

- Registrum Memoriale, caput II.

Maria. Hoogte 123 cm, hout, afgeloogd; XIXd; neogotiek. Madonna met leliestaf.

+ *Triomfkruis* (afb. 340). Corpus levensgroot; hout, gepolychromeerd; J.A. Oor, Roermond; circa 1870-1880; neogotiek.

+*Kruisbeelden*

Kruisbeeld. Hoogte corpus 49 cm; eikehout, afgeloogd; midden XIX. Christus zonder doornenkroon. Afkomstig van de preekstoel.

Kruisbeeld. Hoogte 79,5 cm, corpus 49 cm; eikehout; circa 1860. Kruisbalken in boomstammotief; INRI-bord in de vorm van perkament; corpus zonder doornenkroon.

+ *Stralenmonstrans*. Hoogte 63,5 cm, diameter voet 22,5 × 19 cm; zilver; merk: V in gekroond schild (= import); 1860.

+*Liturgisch vaatwerk en gerei*

Ovale voet met een in vier segmenten verdeelde welving met opgeschroefde medaillons, voorstellende de vier evangelisten met hun symbolen; peervormige nodus met voluten en wingerd; ovaalvormige omlijsting van de lunula met aan de bovenzijde het door twee engelenkopjes geflankeerde Alziend Oog en aan de onderzijde de Geestesduif; over de stralen in reliëf, onder de lunula, het Lam Gods met zegevaan op het boek met de zeven zegels, aan weerszijden, engeltje met kruis (links) en met anker (rechts), boven de lunula God de Vader met aan weerszijden een engelenkopje opkomend uit bladvoluut; als bekroning een halve kroon met crucifix.

Expositieciborie. Hoogte met deksel 54 cm, zonder deksel 24 cm, diameter voet 20,5 cm; verguld zilver; merken: meesterteken WM boven 5 (W.W. Manders, Eindhoven 1878-1905), jaarletter K (= 1894).

Afb. 353. R.K. kerk. Ciborie, door P.A. Theonville, Boxmeer, eind 18de eeuw (opn. 1977).

Zeslobbige, geprofileerde voet met parelrandje en op de lobben Lambertus en Gerardus, beiden als bisschop, plus vier maal een gegraveerd wingerdmotief; zeszijdige stam met wingerdranken; ronde nodus met bladmotieven en een koordrandje met zes steentjes in het midden; tegencuppa met het Lam met zegevaan, de pelikaan en de vier evangelistensymbolen onder arcaden, waartussen korenaren en druiventrossen; hierboven een tekst met ajourbladmotief; neogotisch torendeksel met opstaande rand van bladeren en beeldje in de met een crucifix bekroonde toren.

Ciborie (afb. 353). Hoogte met deksel 35,5 cm, zonder deksel 23 cm, diameter voet 15 cm; zilver; merken: stadsteken naar rechts springend bokje (= Boxmeer), leeuw in schild met rand van penningen (= wapen Heren van Boxmeer), meesterteken PAT (= P.A. Theonville); eind XVIII. Ronde, geprofileerde voet met grove geribde rand; een met twee grove parelranden aan de onder- en bovenzijde omringde gecanneleerde stam; tegencuppa van langgerekte holle knorren; deksel met fijn parelrandje en als bekroning een koepel met knorren, waarop het Alziend Oog in een stralenkrans.

Kelk. Hoogte 23,5 cm, diameter voet 14,5 cm; zilver, cuppa verguld; geen merken; 1860. Ronde, geprofileerde voet met een rand van godrons op de welving; peervormige nodus met omlijste knorren; tegencuppa met langgerekte omlijste knorren waartussen culots.

Kelk. Hoogte 29 cm, diameter voet 19 cm; verguld zilver; merk: 12 in vierkant (= Oostenrijk-Hongarije); neobarok; 1860. Geschulpte voetrand met op de welving C-voluten, drie gevleugelde engelenkopjes, waartussen aan de onderzijde korenaren, druiven en lege cartouches; aan de bovenzijde gelaste plaatjes met reliëfvoorstelling van Hof van Olijven, Calvarie en Verrijzenis; neobarokke stam en nodus met gevleugelde engelenkopjes; tegencuppa met drie gevleugelde engelenkopjes, korenaren en druiventrossen en drie ovale cartouches met in reliëf de bustes van Jezus, Maria en Jozef. *Hostiedoos*. Hoogte 10 cm, diameter 7 cm; geel koper; eind XVIII. Cilindervormige doos, versierd met filetstrepen, afgesloten door een deksel met halve koepel en knopje. *Bedieningspixis*. Hoogte 9,5 cm, diameter 6,5 cm; koper; eind XVIII. Doosje met filetstrepen versierd, afgesloten door deksel met bol en kruisje. Het H. Oliëndoosje ontbreekt.

H. Oliënbusje. Hoogte 6,5 cm, diameter 5,5 cm; zilver; merk: zwaardje; H.J. Boerkamp, Nijmegen; 1850.

Op het doosje de letters: OCI, corresponderend met de driedeling inwendig voor oleum, chrisma en infirmis; als bekroning een halve bol met kruisje.

Wierookvat met scheepje. Vat, hoogte 29 cm, diameter 15 cm; scheepje, hoogte 13 cm, lengte 16 cm; zilver; merk: 12 in vierkant (= Oostenrijk-Hongarije); 1842 aangekocht bij H.J. Boerkamp, Nijmegen; neobarok met neogotische elementen.

Vat: ronde geprofileerde voet met bladrand; op het lichaam bij de bevestigingspunten van de kettingen een engelenkopje, waartussen een rand van drielobbige elementen met bladmotief; koepelvormig deksel met neogotische vensters en zuilen en een vlammenkop als bekroning.

Scheepje: ronde geprofileerde voet met bladrand, waarop een schelpvormig lichaam dat uitloopt in een handgreep met serafkopje.

+ *Twee kandelaars* (afb. 354). Hoogte 24 cm; brons; circa 1600. Ronde, geprofileerde, hoge voet met balusterstam; aan beide kandelaars ontbreken de drie pootjes, een pin is origineel. +*Kandelaars*

Afb. 354. R.K. kerk. Twee kandelaars, brons, circa 1600 (opn. 1977).

Zes kandelaars. Hoogte 91 cm; rood en geel koper; 1840-1850. Driezijdige, ingezwenkte voet op drie krulpootjes; op één zijde een cartouche met golfslagmotief en schelp; stam met verschillende insnoeringen; hoge bobèche.

Twee kandelaars. Hoogte 48 cm; geel koper; 1840-1850. Ronde, geprofileerde voet op drie bolpootjes, gecanneleerde stam voortkomend uit vaasvorm; hoge vaasvormige bobèche.

Twee kandelaars. Hoogte 73 cm; geel koper; XIXb. Ronde, geprofileerde voet op drie bladmotieven; balusterstam met bladmotief boven klokvormige en ronde nodus; vaasvormige, geprofileerde bobèche.

N.B. In het boekje ‘Ontvangsten en uitgaven 1838-1854’ komen diverse posten voor kandelaars en luchters voor, met name in de jaren 1840, 1842, 1843 en 1849; de eersten laatstgenoemde kunnen betrekking hebben op bovengenoemde kandelaars (hoogte 48 en 73 cm), de beide andere vermeldingen betreffen de hieronder genoemde wand-

armaturen: ‘7 Augustus 1840 aan J. van der Voort voor 2 kandelaars gemaakt fl 26’... ‘6 april 1849 aan de koperslager te Tiel voor twee koperen kandelaars fl 24, -’.

+ *Twee wandarmen*. Vlucht 45 cm; geel koper; afkomstig van kroon; 1843. Armatuur zonder muurplaat; S-vormige arm met ronde geprofileerde nodus; aan de onderzijde van de geprofileerde bobèche een knorrenrand. N.B. Uitgaven in 1843: ‘6 april 1843 voor twee koperen kronen aan J. Herlitske fl 300, -; 10 november 1843 herstel van een koperen luchter fl 8, -, voor het afhalen uit Batenburg fl 2, -’. +*Wandarmaturen*

Vier wandarmen. Vlucht 70 cm (2 stuks) en 62 cm (2 stuks); rood en geel koper; H. Martens, Boxmeer; 1842.

Ronde, geprofileerde wandplaat; S-vormige arm met ronde, geprofileerde nodus; grote ingesnoerde bobèche. De rekeningpost luidt: ‘7 augustus 1842 aan H. Martens koperslager te Boxmeer voor twee koperen luchters fl 24, -’.

+ Twee staande luchters. Hoogte 136 cm; geel koper; neoromaans en neogotiek; circa 1900. Driezijdige voet op hoge klauwpoten, ajour bewerkt en griffioenen op de poten; getorste stam met ronde geprofileerde nodus; twee maal zes armen met gegoten wingerdranken en geprofileerde bobèches. +*Staande luchters*

+ Wijwateremmer. Hoogte 29,5 cm; diameter voet 23 cm; koper; eind XIX. Ronde geprofileerde voet, vaasvormig lichaam met bladmotief op de beneden- en bovenbolling. +*Wijwateremmer*

+ Altaarschel. Hoogte 12 cm, diameter 21 cm; koper; 1879. Vier bellen aan vier beugels met engelenkopjes en een ovale greep met geteld-geld-motief. +*Schel*

- Literatuur. Registrum Memoriale, caput II.

+ Driestel. Rood fluweel; met geborduurd schild op het kazuifel, afmeting: 33,5 × 33,5 cm; waarschijnlijk uit 1877. Op het schild in een driepas Christus ten halven lijve met pallium; de aurifrisiae van kazuifel en dalmatieken zijn versierd met geborduurde ranken en glazen stenen. +*Paramenten*

- Literatuur. Registrum Memoriale, caput II.

Hervormde kerk

Aan de Schoolstraat nr. 3 staat de ca. 1818 gebouwde Hervormde kerk, een driezijdig gesloten bakstenen zaalkerkje (afb. 355-356).

Bronnen

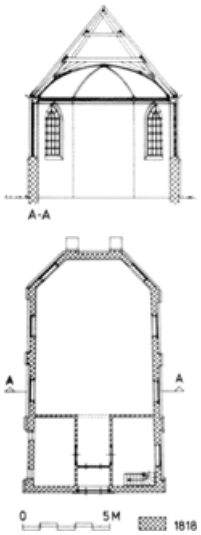
- Literatuur. Bloys van Treslong Prins 1917/18, blz. 4.
- Archivalia. R.A.G., Arnhem, Archief van de Hervormde gemeente Altforst c.a., inv. nr. 595.

Geschiedenis

Over de bouw van de kleine Hervormde kerk is vrijwel niets bekend. In het archief van de Hervormde gemeente bevindt zich een afschrift van het Koninklijk Besluit d.d. 1 mei 1818, waarbij door koning Willem I een subsidie wordt verleend, groot *f* 2800, -, 'ten einde de schulden door haar (de gemeente) gemaakt met het reeds daarstellen van een kerkgebouw voor zoverre zij de kosten daarvan uit hare eigene fondsen niet heeft kunnen vinden te voldoen, en om hetzelve gebouw wijders in orde te kunnen brengen, alsmede zich de nodige ameublementen van Predikstoel, zitplaatsen enzovoort te kunnen aanschaffen...'. In 1855 moet een herstelling zijn uitgevoerd blijkens een gedateerde baksteen in de westelijke langsgevel.

+Kerk uitwendig

+ Het kerkgebouw is een zaaltje van drie traveeën lengte en een driezijdige sluiting, die naar het zuid-zuidwesten is gericht. De ruimte heeft een inwendige lengte van 12,85 m en een breedte van 6,80 m; door de afscheiding van een portaal met nevenruimtes, waarboven het zangkoor met orgelbalkon is gelegen, blijft op vloerniveau een kerklengte van 8,75 m over. Het gebouw is opgetrokken in baksteen, formaat 20 × 10 × 4,5 cm, 10 lagen 51 cm. In 1855 is een herstelling uitgevoerd met een steen van het formaat

Afb. 355. Hervormde kerk. Plattegrond en dwarsdoorsnede naar de driezijdige sluiting.

Afb. 356. Hervormde kerk. Ingangsgevel en de westelijke zijgevel (opn. 1977).

20 × 10 × 5 cm, die grauwer is van kleur dan de vroeg-19de-eeuwse steen. Men vindt die herstellingen in de vorm van een beklamping onder de vensters in de linker langsgevel en in de bovenste lagen van de ingangsgevel. Alles is gemetseld in kruisverband. De kerk heeft uitwendig vrij brede, iets uitspringende muurdammen. Het muurwerk heeft een versnijding onder de vensters. De ingangsgevel is een afgetopte klokgevel die oorspronkelijk waarschijnlijk was afgedekt met een houten kroonlijst. De kerkdeuren missen de houten omlijsting eveneens; de cementen omranding verhult de sporen daarvan (afb. 356).

Het kerkgebouw wordt verlicht door spitsboogvormige vensters met een houten roedenverdeling. Zij bevinden zich in de zijmuren en de schuine sluitingswanden, alsmede in iets verkorte vorm in de naar de Schoolstraat gerichte façade. Op het met leien beklede dak, dat boven de ingangsgevel is afgewolfd, bevindt zich op de overgang van eerste naar tweede travee een zeshoekig eveneens met leien in Maasdekking bekleed klokketorentje. De spits wordt bekroond met een bol, gestileerd boommotief en windhaan.

+ Inwendig heeft de kerk vlakke, gewitte muren met een lambris en een houten tongewelf op ribben. Het gebruikte materiaal (rabatdelen) wijst op een jongere herstelling. In de ruimte zijn trekstangen aangebracht. Het kerkmeubilair volgt de oorspronkelijke dispositie met twee rijen schipbanken en eenvoudige haaks daarop aansluitende banken aan weerszijden van de kansel. Het meubilair is van een vroeg-20ste-eeuwse degelijkheid. *+Kerk inwendig*

+ In het voorschot en het dorsaal van het tribuneachtige preekgestoelte zijn vier gesneden panelen van een 16de-eeuwse kanselkuip verwerkt met voorstellingen van de vier evangelisten. De panelen, formaat 67 × 47 cm, vertonen de evangelisten met hun symbolen gezeten binnen een rondboog in perspectief (afb. 358 a-d). Datering XVI d. In de Voorlopige Lijst worden slechts drie panelen genoemd, afkomstig zijnde uit de *+Preekstoel*

Afb. 357. Hervormde kerk. Avondmaalsbeker, zilver, 3de kwart 18de eeuw (opn. 1977).

Afb. 358a-d. Hervormde kerk. Vier gesneden panelen met de evangelisten en hun symbolen, verwerkt in preekgestoelte, eikehout, 4de kwart 16de eeuw a. Mattheus, b. Marcus, c. Johannes en d. Lucas (opn. 1977).

R.K. kerk. Bij de overdracht van de oude kerk aan de katholieken is de oude kansel kennelijk overgegaan naar de hervormden.

- Literatuur. Bloys van Treslong Prins 1917/18, blz. 4; Voorloopige Lijst 1917, blz. 12.

+ Avondmaalsbeker (afb. 357). Hoogte 16,5 cm; zilver; merken onder op de bodem: meesterteken HS in cirkel, 4/G en doorgekraste letter H V; XVIII c. Geprofileerde voet en naar boven uitlopend lichaam met gegraveerde voorstelling van alliantiewapen: I heraldisch rechts een huismerk en heraldisch links drie franse lelies (2-I), II boomstronk onder franse lelie geflankeerd door de initialen H en V; franse lelie als helmteken. +*Avondmaalsbeker*

Inscriptie in kapitalen langs de bovenrand: ‘DESE BEKER GEKOGT VOOR DE KERK VAN ALPHEN ONDER DE BEDIENING VAN DOM:S $\overline{\cdot}$ NEOMAGUS $\overline{\cdot}$ / DOOR I: STERK KERKMEESTER DEN 6 APRIL 1771’.

+ Doopbekken. Tin; merk: gekroond roosmerk J V D; circa 1800. +*Doopbekken*

+ Op het zangkoor staat een houten orgelfront, een uit twee torens en een vlak middendeel bestaand schijnfront met gesneden wangstukken. *+Orgelfront*

Oorspronkelijk zou de kerk van Alphen aan de Maas een kabinetorgel hebben gehad, dat in 1837 daar werd geplaatst door Jonathan Bätz en Comp. Dit instrument, vervaardigd door Johannes Stephanus Strümphler (1736-1807), is in 1913 door een particulier uit Oisterwijk opgekocht en na enige omzwervingen via Deventer en Nijmegen tenslotte beland in de Grote of O.L. Vrouwekerk in Breda.

Het blijft onduidelijk of hier geen verwarring met Maasbommel heeft plaats gevonden, of dat er zowel in Alphen als in Maasbommel huisorgels van Strümphler hebben gestaan (zie ook blz. 294).

- Literatuur. A.J. Gierveld, Het Nederlandse huisorgel, 1978, blz. 288, 299 en afb. 52-54; G. Oost, De orgelmakers Bätz, 1975, blz. 64 (noot 14), 99, 229, 255 en 256.

Rooms-Katholieke pastorie

Ten oosten van de R.K. kerk aan de Kerkstraat nr. 3 staat de pastorie, een in 1866 gebouwd, kubusvormig herenhuis onder een hoog met leien bekleed schilddak, waarop een klokketorentje staat. Eenvoudige, vijf traveeën brede voorgevel met hoge verdieping en omgaande houten daklijst met consoles. De pastorie werd overigens pas in 1869 betrokken; voordien stond de pastorie volgens het kadastraal minuutplan een eind ten noorden van de kerk. In 1965 werd het huis aan de Kerkstraat grondig hersteld en verbouwd.

In de pastorie bevindt zich een eikehouten gildekist, formaat 95 × 45 × 65 cm, met twee sloten; XVII.

- Literatuur. Schutjes III (1872), blz. 99; Maris 1939, blz. 159.

Begraafplaatsen

+ Het R.K. kerkhof is gelegen aan de noordkant van de parochiekerk. Op de bakstenen pijlers van het toegangshek staan twee zandstenen beelden, in zeer verweerde staat: Maria met het Kind en St. Jozef. Beide beelden zijn volgens een aantekening in het kerkarchief geschonken circa 1860-70 door een zekere Jordans, koopman in wijnen te Kleef. Op het kerkhof bevinden zich geen bijzondere grafmonumenten, wel een gietijzeren crucifix. *+R.K. kerkhof*

+ Aan de Greffelingsedijk ten zuiden van de Mariaveldweg ligt een kleine algemene begraafplaats, een door een taxushaag omgeven perceel, 37,50 × 11,80 m, karakteristiek voor een minderheidsgroep, XIX B. *+Algemene begraafplaats*

Boerderijen

De landelijke bouwkunst in Alphen valt feitelijk uiteen in twee groepen: kapitale huizen aan of nabij de Kerkdijk en de Molendijk en de kleinere boerderijen verspreid langs de Maasdijk. De grote hoeves hebben over het algemeen een 19de-eeuws karakter, doordat de woonhuizen een bijna deftige uitmonstering hebben gekregen met breed omlijste, geprofileerde vensters, markante daklijsten en schilddaken met een wat vlakke helling. De meeste van deze markante hoeves hebben een face-lift ondergaan. In de kom van het dorp is weinig aan oude bebouwing bewaard gebleven. Zo staat er nog een boerderij met de zijflank aan het Burgemeester Baltussenplein, niet ver van de plek waar eens de historische hoeve Het Hof heeft gestaan. De kleinere huizen aan de voet van de dijk gaande in de richting Greffeling en Moordhuizen, vertonen voor een groot deel nog veel historische substantie, maar zijn door veranderend gebruik, modernisering en/of toeslaand verval vanuit monumentaal oogpunt van geringe betekenis.

[+] Kerkdijk nr. 1. Aan de rivierzijde van de dijk gelegen boerderij met het woon- en bedrijfsgedeelte naast elkaar volgens het schema van het langgeveltype. In het woongedeelte stucomlijstingen om de vensters beganegronds en op de lage verdieping (afb. 359). [+]*Kerkdijk*

Boerderijen van het middenlangsdeeltype met dwarsgeplaatste voorhuizen waarvan de

Afb. 359. Kerkdijk nr. 1 (opn. 1977).

Afb. 360. Molendijk nr. 18 (opn. 1977).

Afb. 361. Maasdijk nr. 17. Woongedeelte (opn. 1977).

Afb. 362. Maasdijk nr. 17. Achterhuis (opn. 1977).

Afb. 363. Molendijk nr. 18. Overstekende kap van het bedrijfsgedeelte (opn. 1977).

vormgeving verwant is aan Kerkdijk nr. 1 zijn de boerderijgroep Kerkdijk nrs. 2, 4 en 6.

Kerkdijk nr. 16. Met het voorhuis tegen de bandijk aangebouwde gepleisterde, geel gesausde boerderij onder met riet gedekte kap, XVIII. Karakteristiek gelegen op de hoek van de Melkstraat.

+ Maasdijk nr. 17. Klein dijkhuis gelegen aan de rivierzijde van de Maasdijk met de lengterichting evenwijdig aan de rijbaan. Het thans geheel voor woning bestemde woonen bedrijfsgedeelte is deels gepleisterd en geheel wit gesausd en wordt gedekt door een rieten kap. Aan de achterkant is het bedrijfsgedeelte uitgebouwd volgens het met name langs de Maas veelvuldig voorkomende hoekgeveltype (afb. 361-362). *+Maasdijk*

+ Molendijk nr. 18. Kapitale T-boerderij (afb. 360) gelegen in de hoek tussen de dijk en de Molenstraat. Vijf traveeën breed, 19de-eeuws voorhuis voor een ouder bedrijfsgedeelte met markante overstekende kap, uitkomend op de Molenstraat. Voorhuis met symmetrische gevelindeling, geplaatst op hoog, naar het dijklichaam toelopend basement. *+Molendijk*

Bel-etage met zesruits vensters met geprofileerde en op de hoeken afgeronde omlijstingen, halfhoge verdieping en vlakhellend, met pannen gedekt schilddak. Bedrijfsgedeelte met de linkerflank tegen de dijkvoet, geheel met riet gedekt, behoudens op de opgewipte rechterzijbeuk (afb. 363).

Muntvondst

In augustus 1969 kwam op het geëgaliseerde terrein van een afgebroken huis in de dorpskom een belangrijke muntvondst aan het licht. Ofschoon de schat oorspronkelijk veel groter moet zijn geweest, konden 276 munten worden geregistreerd. De vondst omvatte 17de- en 18de-eeuwse munten, waaronder enige franse; de jongste munt dateerde uit 1798. Opmerkelijk was een aantal Zeeuwse exemplaren.

- Literatuur. Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 56/57 (1969-1970), blz. 166-169;

Afb. 364. Korenmolen 'Tot Voordeel en Genoegen' aan de Molendijk, 1795 (opn. 1977).

H.E. van Gelder, Recente muntvondsten: Alphen, De Geuzenpenning 20 (1970), blz. 10; H. van Heiningen, Een muntvondst te Alphen, Tweestromenland nr. 8 (1970), blz. 33.

Windkorenmolen

Aan de Molendijk nabij pand nr. 15 staat op een belt buitendijks de Alphense windkorenmolen van het type gesloten standerdmolen (afb. 364). Houten kast met twee verdiepingen op een achtkante stenen onderbouw met drie deuren. De molen heeft een houten staart, rechte trap met spruit, schoren en kruihaspel. Op de baard staat het geschilderde opschrift: 'TOT VOORDEEL EN GENOEGEN / AN^{O} - 1795 - HS'.

Deze initialen komen ook voor op de windvaan.
In de balken zijn de volgende inscripties en tekens gegrift:

1812	P.V. DAM	G.H.V. MEULEN
A.V.D.W.	1812	C. BR. UDEN 1874
J.V.D.W.	1	
1886	12	

P. van Dam heeft de molen laten bouwen en vervolgens in 1798 het molenaarshuis voor *f* 6700, -. Bij de restauratie in 1963 door de molenmakers P. Coppens en zn. is de molen ongeveer 25 m verplaatst.

Op een kaart uit 1755 door de landmeter Van Suchtelen komt de oudere voorganger voor.

Bronnen

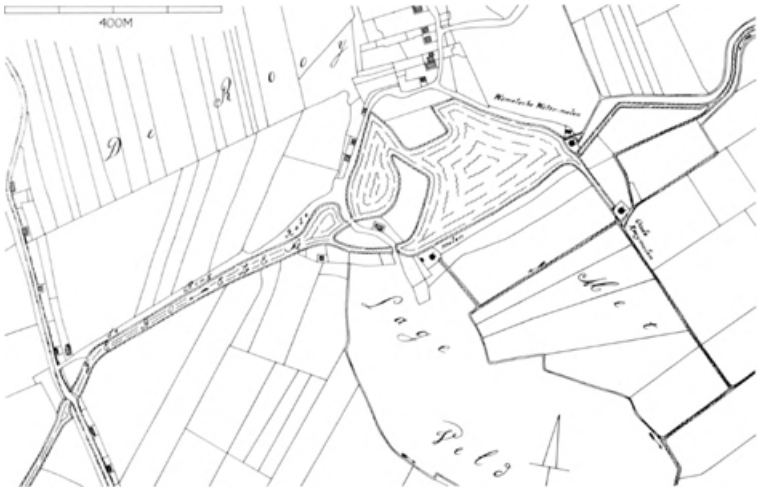
- Literatuur. Jaarverslag M.C.P.G. over 1959-1963, in: B.M. Gelre LXI (1964), blz. XXXVII; Gelders Molenboek 1968, blz. 266-267.
- Opmetingstekeningen. Volledige serie in: Gelders Molenboek 1968, blz. 192-198.

Afb. 365. Dijkmagazijn aan de bandijk bij de Schoolstraat (opn. 1977).

Dijkmagazijn

Aan de rivierzijde van de Maasdijk bij het dijkvak ten zuiden van de Schoolstraat staat een dijkmagazijn (afb. 365) behorend tot het oudste type dat in het Land van Maas en Waal voorkomt. Identieke magazijnen staan aan de Waalbandijk in Afferden en Dreumel (zie blz. 45 en 247).

Afb. 366. Kaartdetail van het kadastraal minuutplan met de watermolens op de grens van Wamel en Dreumel.

Moordhuizen

Ten westen van het dorp Alphen ligt de buurtschap Moordhuizen, waarvan de bebouwing aan de eveneens Moordhuizen genaamde dijk ligt die vanaf de Doorbraakdijk tot aan de Alphense Uitvliet loopt (afb. 367).

Het gebied heeft waterstaatkundig een heel belangrijke rol gespeeld in verband met de afwatering van het westelijk gedeelte van de dorpspolders in Maas en Waal. Hier ligt de z.g. Molenpolder, waar in de eerste helft van de 17de eeuw niet minder dan zes watermolens stonden om het water in dit laagste gedeelte van Maas en Waal te keren. In verband met een proces is de situatie in 1663 door de landmeter Nicolaas van Geelkercken in kaart gebracht. In 1791-1792 zijn er drie nieuwe molens gebouwd, die na het vertrek van de Franse bezetters in 1813 moesten worden verbeterd. Omdat een van de drie was afgebrand, bouwde men nog twee nieuwe molens met hellende schepraderen in 1818. Zo stonden er nu drie molens aan de Dreumelse sluis en een aan de Alphense sluis; van laatstgenoemde zijn in 1957 bij ruilverkavelingswerkzaamheden de

Afb. 367. De Alphense watermolen bij Moordhuizen volgens het kadastraal minuutplan.

fundamenten blootgelegd. Van deze windwatermolens is tot 1847 gebruik gemaakt. Toen werd hun taak overgenomen door het door ir. H.F. Fijnje gebouwde stoomgemaal, voor de bouw waarvan in 1845 de beslissing viel. De eerste steen daarvoor werd op 17 mei 1846 gelegd door diens dochter, maar het duurde nog tot 16 maart 1847 voordat de kinderziekten waren overwonnen. Het gemaal werd tot over de grenzen beroemd. De windwatermolens vonden een nieuwe standplaats in Winssen (Beatrixmolen) en in Nijmegen (St.-Annamolen), waar zij werden omgebouwd tot windkorenmolen.

- Literatuur. H.F. Fijnje, Verslag over het stoomwerktuig in den polder van Dreumel, Wamel en Alphen, Nijmegen 1849; H. van Heiningen 1965, blz. 25-42; G.H. Keunen, Poldermolens uit de Molenpolder, St.-Annamolen te Nijmegen en Beatrixmolen te Winssen, in: Tweestromenland nr. 35 (1981), blz. 1-28.

+ Evenals de watermolens moest ook het gemaal plaatsmaken voor moderner techniek. In de gevel van het in 1952 gebouwde gemaal bij de Alphense Uitvliet is een gietijzeren gedenkplaquette opgenomen, die afkomstig is van het eerste op Gelderse bodem

+Gedenkplaquette eerste stoomgemaal

Afb. 368. Gedenkplaquette van het eerste Maas-en-Waalse stoomgemaal, aangebracht op het gemaal te Moordhuizen (opn. 1977).

gebouwde stoomgemaal met schepraderen, uitgevoerd naar ontwerp van ir. H.F. Fijnje van Salverda in 1846-1847. Op de plaquette met ornamentale omranding (afb. 368) staat de tekst: 'H.F. / FIJNJE / WIE GEESTIG DENKT, EN WERKT EN TRACHT / DIEN HELPT NATUUR MET HARE KRACHT / 1845'.

Bij de bouw van het nieuwe gemaal heeft men daaronder een zandstenen plaquette aangebracht met de toelichtende tekst:

'MET DANK VOOR HET NAGESLACHT BEWAARD WAT VOOR EEN EEUW IN KRACHT VERGAARD DIT VOLK TOT DADEN WIST TE ZETTEN. 1952'

Afb. 369. De Greffelingsedijk. Links en rechts resp. de boerderijen nrs. 12 (aan de Maaskant) en 47 (opn. 1977).

Greffeling

Ten noorden van het dorp Alphen ligt aan de bandijk de buurtschap Greffeling. De bebouwing strekt zich uit van de Leeuwense Sluis tot aan de grens met Maasbommel, tot even voorbij de vluchtheuvel.

De boerderijen en huizen staan aan weerszijden van de Greffelingsedijk. Langs de bedrijfsgedeelten van de voornamelijk loodrecht op de dijk gesitueerde T-boerderijen loopt aan de landzijde, vrijwel parallel aan de dijk, een achterstraat, de Greffelingsestraat geheten, waaraan een aantal vrijstaande, open hooi- en wagenschuren zijn gebouwd. De blokverkaveling die in westelijke richting vanaf de Greffelingsestraat tot aan de grens met Dreumel, de Alphense Bering loopt, zijn De Blok achter Greffeling en het Tweede Blok of Het Zand. Het oude verkavelingsbeeld is nauwkeurig weergegeven op de in 1808-1809 getekende verpondingskaart van Alphen. Het uiterwaardengebied, dat oostelijk van de Maasdijk ligt, behoorde tot aan de Maaskanalisatie van 1937 tot het grondgebied van het thans Brabantse dorp Oijen (afb. 330b).

*Greffelingsedijk

+ Greffelingsedijk nr. 23. Boerderij met aan de dijk gesitueerd, dwarsgeplaatst voorhuis met lage verdieping onder met pannen belegd schilddak, XIXd. Vijf traveeën brede, symmetrische voorgevel met drie lage vensters op de verdieping en een huisdiepte van twee traveeën. Het voorhuis is aan de rechterzijde onderkelderd. Schuifvensters met klampluiken, deur met omlijsting van platstukken en kroonlijst op consoles; omlopende houten daklijst op uitgemetseld bakstenen tandfries. Bedrijfsgedeelte gemoderniseerd en gedekt met golfplaten.

Greffelingsedijk nr. 41. Kleine dijkboerderij met een in baksteen opgetrokken vier traveeën breed voorhuis, waarin zesruits schuiframen, een eenvoudige deur en twee kleine zoldervensters in de borstwering van de voorgevel, die als een jongere beklamping is toegevoegd met een gecementeerde plint. Woongedeelte onder flink schilddak, gedekt met rechtsdekkende, grijze hollandse pannen.

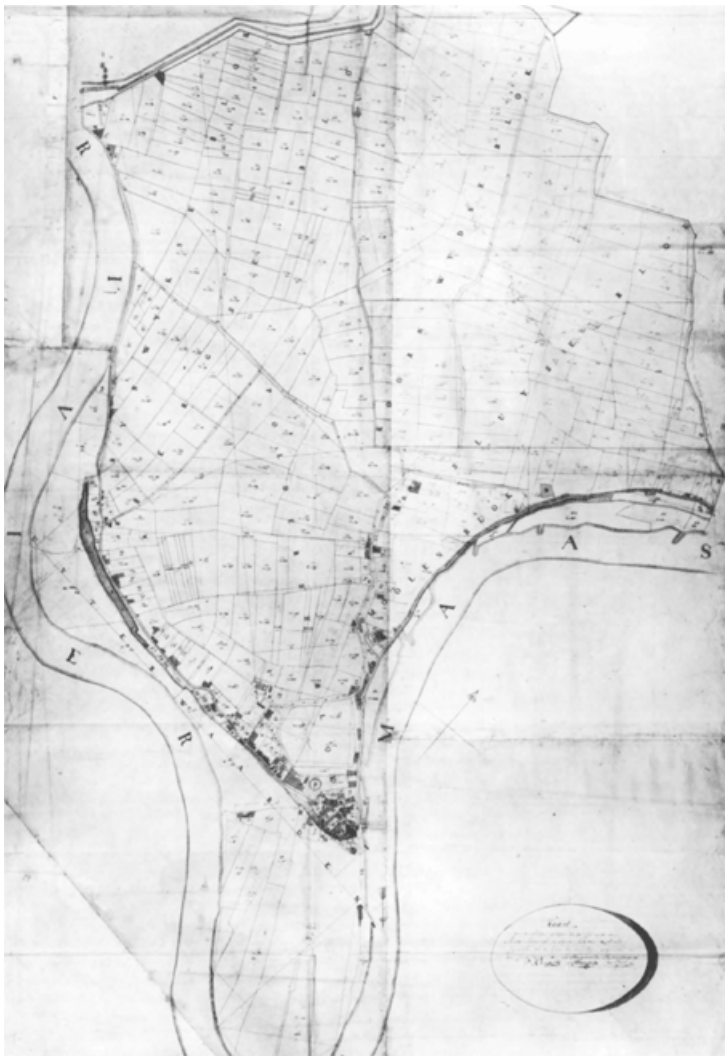
Greffelingsedijk nr. 43. Dijkboerderijtje op T-vormige grondslag, qua type verwant aan nr. 41 met een omstreeks 1915 vernieuwde voorgevel, bestaande uit een beklamping van baksteen; hierbij is de voordeur in een inpandig portiek aangebracht en de dakvoet van een uitgemetseld zaagtandfries voorzien. Schilddak met pannen gedekt en voorzien van een hoekschoorsteentje en een dakkapel.

Greffelingsedijk nr. 45. Dijkboerderijtje met drie traveeën breed voorhuis onder met riet gedekt schilddak en klein zoldervenster links boven de voordeur. Het in zeer slechte staat verkerende boerderijtje is van hetzelfde type als de nrs. 41 en 43, in hun oorspronkelijke gedaante van voor de gevel- en dakwijziging.

Greffelingsedijk nr. 47. Dijkboerderij met dwarsgeplaatst, breed voorhuis met lage verdieping onder een met riet gedekt schilddak. Bedrijfsgedeelte onder met riet en pannen gedekt afgewolfd schilddak, gemoderniseerd en uitwendig gepleisterd (afb. 369).

Greffelingsedijk nr. 12. Dijkboerderij met zeer kort bedrijfsgedeelte gericht naar de rechterzijde, gedekt door een forse met riet gedekte schildkap, die aan de dijkzijde door een in het bouwlichaam opgenomen lage verdieping de vorm van een afgewolfd zadeldak heeft, XVIII-XIX (afb. 369). Gepleisterd huis met vernieuwde bakstenen

voorgevel, kelder met opkamer en een markante kap, waarschijnlijk ontstaan door verlenging van het achterhuis.

Afb. 370. Verpondingskaart van Maasbommel, 1809. R.A.G., Arnhem.

Maasbommel
Gemeente Wamel

Historisch-geografische schets

Het dorpsgebied van Maasbommel heeft de Maas en de bij de rivierkanalisatie in 1937 afgesneden, nu tot watersportgebied 'De Gouden Ham' vergraven dode Maasarm als zuidelijke en deels oostelijke begrenzing. Ondanks de gewijzigde loop van de rivier bleef het oude dijkpatroon grotendeels bestaan. De opmerkelijke lus die de Maas ten zuiden van Maasbommel heeft gevolgd in vroeger eeuwen, verklaart de strategische ligging van de oude kern, die feitelijk tussen twee oevers heeft gelegen. De bebouwing treft men aan op de oeverwalgronden langs de oude rivierloop, tegen het opdringend water beschermd door de Raadhuisdijk en de Bovendijk. Op deze oeverwal liggen de belangrijkste gehuchten Nieuwe Schans, Berghuizen, Velddijk en Moleneind (afb. 370). De landbegrenzing wordt in het westen gevormd door de Nieuwe Weg op de grens met Alphen, in het noorden door de Leeuwensche Wetering, en in het resterend oostelijk gedeelte door de langs de Sluissestraat lopende grens met Altforst. De Maasdijk vormde vanouds de belangrijkste oost-westverbinding, gevolgd door de Hoogstraat, terwijl de Hogenhofse straat meer een achterweg van de Maasdijk (tracé Raadhuisdijk) vormde. Het beloop van de overige oude wegen ging evenals thans nog het geval is in de richting van de blokken en de velden. Door ruilverkaveling is een deel van de oude patronen volledig uitgewist, maar toch behielden Bergsestraat en Kievitweg, Kerkstraat, Kapelstraat, Pleinstraat en Velddijksestraat grotendeels hun oude tracé (afb. 371).

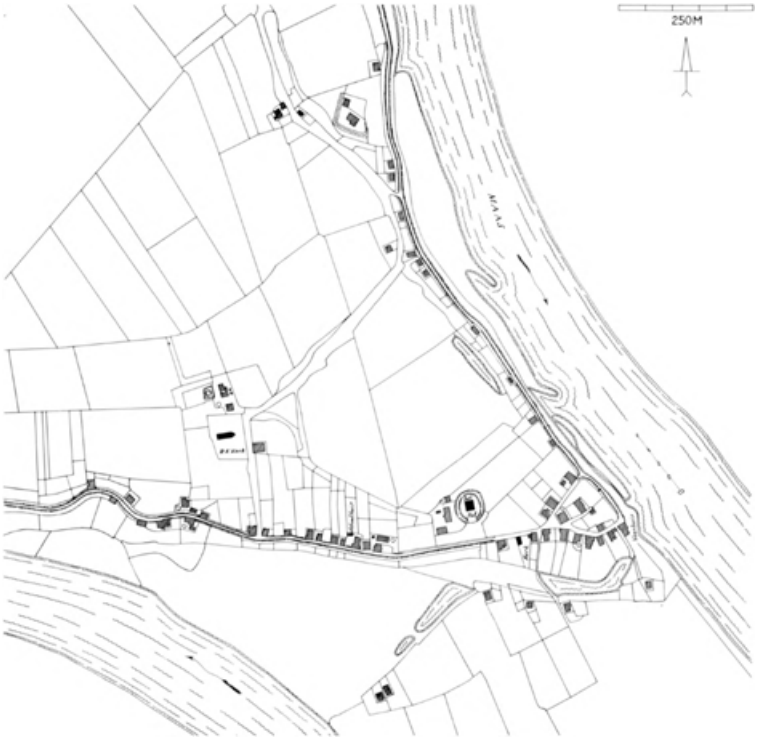
Maasbommel neemt dankzij de haar verleende stadsrechten een belangrijke positie in de geschiedenis van het Ambt van Maas en Waal in. Hebben de oudste vermeldingen betrekking op de kerk, in de 14de en 15de eeuw wordt Maasbommel als stad vermeld. Dit is het geval in 1328 en 1403. In 1343 sloot Maasbommel na het overlijden van hertog Reinoud een verbond met de overige Gelderse steden. Andere vermeldingen als stad komen voor in 1418 en 1436. Het gebied van Maasbommel vormde een heerlijkheid met hoog- en laagrechtsgebied. De heer bewoonde Het Hof, dat tot 1538 een Gelders en daarna een Cuycks leen was. Inzake de criminele jurisdictie ressorteerde het onder het Ambt van Maas en Waal. De komst van de Franse troepen in het rampjaar 1672 en vooral hun verblijf en aftocht hebben in Maasbommel ernstige brandschade en plundering tot gevolg gehad, waarvan schadelijsten opgemaakt in 1676 een indruk geven.

In 1734 werd de heerlijkheid gekocht door de graaf van Bylandt. In een na het overlijden van Otto Roeleman Frederik graaf van Bylandt uit kracht van een door hem op 7 september 1757 opgemaakt testament, werd door de executeurs een 'Staat en Inventaris' opgesteld, waarin op blz. 40-51 ook de goederen en rechten te Maasbommel uitvoerig worden beschreven.

Maasbommel heeft een markttol op de Maas gehad en bezat ook het marktrecht.

De markten duurden drie dagen en begonnen drie dagen voor die, welke in het aan de overzijde van de rivier gelegen stadje Megen werden gehouden. Nabij de middeleeuwse kerk heeft volgens de Tegenwoordige Staat het tolkantoor gestaan met de wapens van de Admiraliteit in de voorgevel en een hek met houten poort aan de rijweg; voor dit huis was een ruim plein met hoge eikebomen beplant. In 1817 is

Maasbommel toegevoegd aan de gemeente Appeltern. Bij de gemeentelijke herindeling van 1 januari 1984 werd Maasbommel onderdeel van de gemeente Wamel.

Afb. 371. De dorpskern van Maasbommel volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

Bronnen

- Literatuur. Van Slichtenhorst I (1653), blz. 50; Teg. Staat 1741, blz. 282; Van Spaen IV (1805), blz. 114-117; Nijhoff, Gedenkwaardigheden I (1830), blz. 177; Schutjes V (1876), blz. 11-12; Staats Evers 1891, blz. 15-18; H.D.J. Van Schevichaven, Bijdrage tot de geschiedenis van den handel van Gelre voor 1400 en zijn betrekking tot de Hanze, in B.M. Gelre XIII (1910), blz. 129-130; Register Leenaktenboeken Kwartier van Nijmegen 1924, blz. 84-90; J.H. Martens van Sevenhoven, Archief Gelderse Rekenkamer 1559-1795, 1 (1924), blz. 134, inv. nr. 846; Manders 1953, blz. 171-174.

- Kaarten. 1 Figuratieve kaart van Maasbommel, met omschrijving van de bezittingen van de familie Poelman, Rigot de Begnins en Van Randwijk, ongedateerd. 2 Kaart met een omschrijving van de bezittingen van de erven Poelman, 19de eeuw. Beide kaarten in R.A.G. Arnhem, alg. kaartenverz. nrs. 30 en 30a, wellicht afkomstig uit het archief van de Tiendcommissie. 3 Verpondingskaart van Maasbommel uit 1809 door de landmeters P. Knaap, C. van Drimmelen en A. Dullesen (afb. 370).

De voormalige middeleeuwse kerk

Van de middeleeuwse kerk, die in 1812 is gesloopt, zijn geen zichtbare resten bewaard gebleven. De kerk stond op het kerkhof aan de westzijde van de Kerkstraat. Haar oude gedaante is uit topografisch materiaal bekend.

Bronnen

- Literatuur. Van der Aa VII (1846), blz. 522; Schutjes I (1870), blz. 182, 187, 190 en V (1876), blz. 11-15; Sloet 1872, blz. 720 (nr. 726); Staats Evers 1891, blz. 15; Wilkes 1937, blz. 2, 6, 16, 233 en passim (over pastoor te Maasbommel); Stüwer 1938, blz. 131; Maris 1939, blz. 162 noot 1, 231 noot 2; Oediger 1940, blz. 48 (nr. 80); Wijnaendts van Resandt 1943, blz. 80; Ten Boom 1974/75, blz. 124.
- Afbeeldingen.
    1 Bruin en grijs gewassen pentekening, door Josua de Grave, gedateerd ‘den 15 november 1674’, collectie Gemeentemuseum Arnhem (GM 9088); gezicht vanaf de Maas op de zuidzijde van de kerk en de omringende bebouwing (afb. 372).
    2 Grijs gewassen pentekening, gesigneerd en gedateerd: ‘C. Pronk del ad viv 1732’ en voorzien van het onderschrift: ‘Maasbommel’; gezicht op kerk en toren vanuit het zuidoosten (afb. 373).

Geschiedenis

De oudste schriftelijke vermelding van de kerk in Maasbommel dateert uit de tweede helft van de 13de eeuw. De kerk stond aanvankelijk ter begeving aan de tijdelijke heren van Maasbommel. Na de stichting van het Batenburgse kapittel in 1443 werd de kerk daarbij ingelijfd. Volgens Stüwer heeft er een wisseling van het patrocinium plaats gehad. Een bron uit 1460 spreekt van ‘ecclesia s. Laurentii’, maar in de 16de eeuw wordt Lambertus als patroonheilige vermeld. Uit het door de aartsdiaken van Xanten opgestelde visitatieverslag van 1505 blijkt dat de kerk drie beneficiën bezat. De altaren waren toegewijd aan O.L. Vrouw, het H. Kruis en aan de H. Catharina. De parochie omvatte omstreeks 1500 ongeveer 300 communicanten.

Vrijwel alle oude bronnen betreffen de bediening en vergeving van de altaren. Over de bouw van de kerk wordt men weinig gewaar. Een bericht uit 1379 heeft betrekking op nieuwbouw aan de kerk.

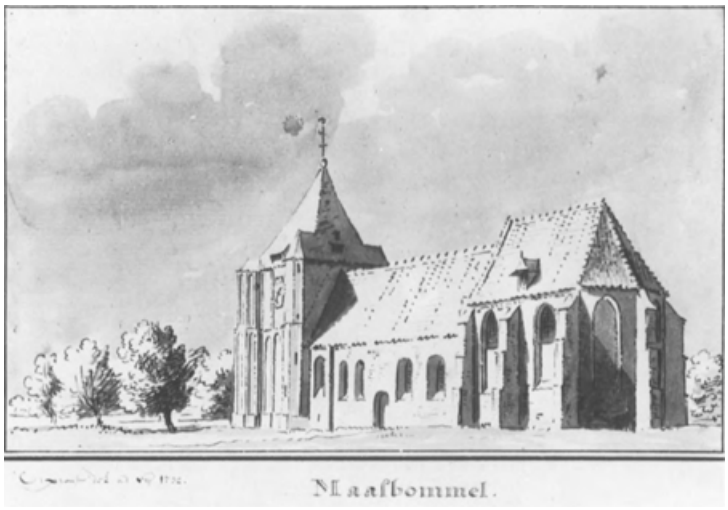
In 1609 ging de kerk over in handen van de hervormden en verscheen de eerste predikant in Maasbommel. Toen de Franciscanen zich in 1645 aan de overzijde van de Maas in Megen vestigden namen de katholieken hun toevlucht tot dit klooster, waar de gardiaan zich speciaal met de zielzorg belastte; later richtten zij zich ook op de kerk in Oijen, evenals de inwoners van Appeltern zulks deden (zie blz. 328).

In 1672 kwam de kerk voor een korte periode in handen van de katholieken tot aan de aftocht van de Fransen in 1674. Men telde in 1727 in Maasbommel, Appeltern en Altforst bewesten de sluis 700 communicanten, terwijl slechts een zesde deel van de bevolking van Maasbommel hervormd was, voor wie de kerk veel te groot was.

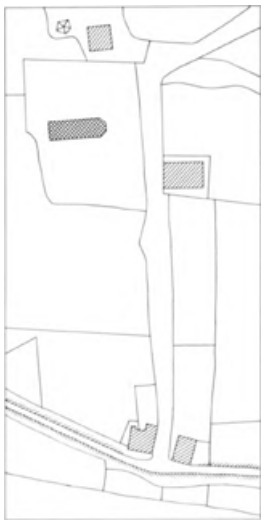
Het gebouw dat op de tekening van Pronk uit 1732 nog behoorlijk onder dak is, blijkt in

Afb. 372. De voormalige middeleeuwse kerk in 1674, door J. de Grave. G.M., Arnhem.

Afb. 373. De voormalige middeleeuwse kerk met haar karakteristieke torenvoet, getekend door C. Pronk in 1732.
R.K.D., Den Haag.

Afb. 374. De voormalige middeleeuwse kerk volgens het kadastraal minuutplan.

Afb. 375. De huidige R.K. kerk aan de Maasdijk volgens nette plan.

1799 bij de overdracht aan de katholieken op grond van de staatsregeling van 1796 voor wat betreft het schip een bouwval te zijn. Alleen het priesterkoor is dan nog enigszins bruikbaar. In 1812 heeft men de kerk met toren volledig gesloopt en ter plekke een nieuw gebouw neergezet. Dit tweede kerkgebouw heeft dienst gedaan tot 1869 (zie onder geschiedenis van de R.K. kerk).

+ Uit de tekeningen van J. de Grave en C. Pronk kan men zich een redelijk beeld vormen van het middeleeuwse kerkgebouw (afb. 372 en 373). Vooral de tekening van Pronk geeft veel informatie. Het gebouw bestond uit een betrekkelijk laag, eenbeukig, romaans schip, dat een verlenging in westelijke richting bezat. Oostelijk sloot een gotisch koor aan bestaande uit een koortravee met een 5/8 sluiting, rondom geschoord door tweemaal versneden steunberen. De vensters van het koor waren in de 18de eeuw deels tot halve hoogte gedicht en in de schuine sluitingszijden volledig dichtgezet. De kappen van schip en koor lijken met dakpannen gedekt. Tegen het romaanse schip sloot aan de westkant een zeer rijk gelede, forse torenromp aan, waarvan het muurwerk bestaande uit twee geledingen tot even boven het schipdak reikte. De met spaarvelden gelede steunberen stonden haaks aan de oostkant en overhoeks aan de westzijde tegen het torenlichaam, afgedekt door kapjes die overgingen in de voorlopige tentdakvormige bekroning van de onvoltooid gebleven toren. Met zijn Kempisch aandoende vormen was de toren uniek in het Land van Maas en Waal. Bij de bouw van de toren heeft men reeds rekening gehouden met een verhoging van het schip blijkens een zeer duidelijk aangegeven daklijn. *+Kerkgebouw*

Rooms-Katholieke kerk

De R.K. kerk, toegewijd aan de H. Lambertus, is een in 1868-1869 naar ontwerp van architect C. van Dijk gebouwde, neogotische basiliek met toren, staande aan de Raadhuisdijk op de hoek van de Kerkstraat (afb. 375-378).

Bronnen

- Literatuur. Staats Evers 1879, blz. 18; Van Helvoort 1975 (Ms. C. van Dijk), blz. 7-10.
- Archivalia. Memorieboek en Notulenboek Kerkbestuur in het parochie-archief.

Geschiedenis

Na de sloop van de middeleeuwse parochiekerk in 1812, werd op het kerkhof een nieuwe kerk gebouwd, welke men aantreft op het kadastraal minuutplan van 1820 (afb. 374). Van dit gebouw, gerealiseerd onder het pastoraat van Leonardus Trines, die als laatste pater Franciscaan uit Megen Maasbommel bediende, is weinig bekend, behoudens dat er in 1844 een nieuw orgel in is geplaatst. In 1868 begon men met de voorbereiding voor de bouw van een nieuwe kerk aan de Raadhuisdijk. Het gebouw werd ontworpen door de destijds in Dreumel woonachtige Cornelis van Dijk, die eerder opzichter en aannemer was bij kerkprojecten van de Roermondse architect Ch. Weber. Maasbommel vormt Van Dijks eerste zelfstandige ontwerp, dat hij in eigen beheer, waarschijnlijk samen met zijn broers Willem en Servaas Arie van Dijk

in eigen beheer heeft gebouwd. De bouw vond plaats in 1868-1869. De kerk vertoont veel verwantschap met de kort nadien gebouwde R.K. kerken in Batenburg (1873-1874) en Zeeland N.-Br. (1871-1872).

+ De kerk bestaat uit een driebeukig, basilicaal schip met de lengte-as in noord-zuid-richting,+ zodanig dat het priesterkoor naar het noorden is gewend en de toren met de ingangsgevel naar het zuiden is gericht. Het schip bestaat uit vijf traveeën; de zijbeuken zijn aan weerszijden van de toren met een kleine travee verlengd, die respectievelijk dienst doen als doopkapel (oostzijde) en devotiekapel (westzijde). De zijbeuken zijn recht gesloten. Het priesterkoor bestaat uit een smallere koortravee gevolgd door een 5/8 sluiting. De toren wordt geschoord door overhoekse steunberen en aan de westkant geflankeerd door een polygonale traptoren (afb. 378).

+Kerkgebouw
+Plattegrond

+ Het gebouw is in baksteen opgetrokken met gebruikmaking van natuursteen voor de venstertraceringen, afzaten, dekplaten, cordonlijsten en de bekronende torenonderdelen.

+Kerk uitwendig

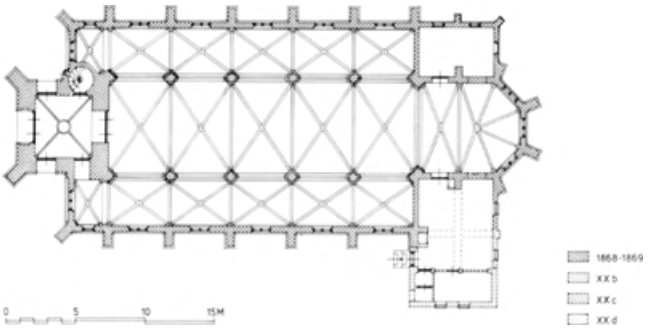

Afb. 376. De R.K. kerk van St. Lambertus, door C. van Dijk, 1868 (opn. 1977).

Afb. 377. Het interieur van de R.K. kerk (opn. 1984).

Uitwendig geeft de kerk een vrij monotone herhaling te zien van de schaars toegepaste geledingselementen (afb. 376). In de hoofdbeuk en de zijbeuken zijn de vensters door een middenstijl in tweeën verdeeld en wordt er slechts onderscheid gemaakt in de vorm van de vensterkop, die in de lichtbeuk, de zijbeuken en in het priesterkoor respectievelijk een drie-, vier- en zespas bezitten. Hoofdbeuk en koor zijn onder een doorgaande dakkap gebracht, hetgeen Van Dijk ook in Batenburg heeft doorgevoerd. Uitwendig lijkt het kerkgebouw op de St.-Victor in Batenburg, echter met dit verschil, dat de koorvensters in Maasbommel veel hoger zijn, waardoor de koorpartij opener is.

Afb. 378. Opmetingstekening plattegrond van de R.K. kerk.

De toren bestaat uit vier geledingen met blinde spaarvelden, vensters en groepen van drie galmgaten. De toren die half vrij voor de kerk staat, heeft evenals in Batenburg zowel in de voorgevel als ter zijde ingangen. Het torenlichaam is bekroond door een ingesnoerde spits, waarvan de voet schuilgaat achter topgevels met een trapsgewijs opklimmend fries.

+ Het interieur (afb. 377) vertoont in het middenschip een tweedelige wandopbouw: een arcadewand met bundelpijlers en geprofileerde bogen, waarboven, door een lijst ervan gescheiden, in een lancet gevatte lichtbeukvensters met een getraceerde, blinde zone ter hoogte van de zijbeukkappen. De schalken tegen de pijlers hebben bladkapitelen, waarop in de lichtbeukzone zowel de gordelbogen als de kruisribben rusten. Hetzelfde geldt voor de pijlerschalken aan de kant van de zijbeuk. De in de lengterichting van het kerkgebouw geplaatste pijlerschalken dragen alleen een gedeelte van het arcadeprofiel. Deze pijlervorm is eenvoudiger dan de in Batenburg toegepaste vorm, waar gordelbogen en ribben ieder afzonderlijk een schalk met bijbehorend groter of kleiner kapiteel als basis hebben. Inwendig is de kerk geheel in baksteen overkluisd. De overgang van schip naar koor wordt wel in de breedte van de gordelboog geaccentueerd, maar niet door middel van een verschil in gewelfhoogte. De hoge koorvensters geven het priesterkoor een lantaarnachtig karakter. Aan de torenzijde is de kerk boven het portaal door een bijna schiphoge spitsboog met het zangkoor in de toren verbonden. *+Kerk inwendig*

De kerk is inwendig geheel gesausd behalve de in schoon werk uitgevoerde kruisribgewelven.

+ Aan het kerkinterieur is met name in de jaren '60 van de 20ste eeuw nogal wat gewijzigd door verwijdering of demontage van de oorspronkelijke meubilering. Zijaltaren en preekstoel zijn verwijderd; het hoogaltaar werd versoberd en de afkomende beelden kregen verspreid een plaats. De communiebank werd versneden. Toch bezit het kerkgebouw een aantal goede specimina van voornamelijk laat 19de-eeuwse beelden en mobilia. *+Inventaris*

+ Hoogaltaar (afb. 377). Stenen mensa, door J. Goossens en Zn., Den Bosch, 1872; neogotiek. Op de voorzijde van de mensa drie reliëfs: Graflegging - Engel met Veronicadoek - Engel met gesel en geselkolom. *+Hoogaltaar*

Tot het altaar behoorde ook een reeks Evangelistenbeeldjes, oorspronkelijk twee aan twee aan weerszijden van de expositietroon opgesteld, doch nu in de sacristie; het zijn gepolychromeerde stenen beeldjes. De bekroning werd gevormd door een kruisgroep: Maria en Johannes, hoogte 95 cm, hout, bruin geverfd over de oorspronkelijke polychromie; kruisbeeld, hoogte circa 105 cm, ongepolychromeerd hout, thans los opgesteld. In de Noord-Brabantse Bibliotheek in Den Bosch bevindt zich de ontwerptekening voor het hoogaltaar, gesigneerd en gedateerd: J. Goossens en Zn. 19 december 1871. De voorzijde van de mensa toont hierop drie lege vierpassen. De evangelistenbeelden en de kruisgroep zijn hierop in hun oorspronkelijke setting te zien. Het altaar werd in juli 1872 geplaatst.

- Literatuur. Kerkelijk Register, blz. 12.

+ Doopvont, hoogte met deksel 115 cm; stenen vont, bekroning van eikehout; 1869; neogotiek. Zeshoekige vont met blindnissen en bladwerk; zeshoekig torendeksel met daarin een gepolychromeerd beeldje van St. Jan de Doper. *+Doopvont*

+ Resten van snijwerk afkomstig van een communiebank, grootste hoogte 55 cm, hout, ten dele goud geverfd; XIX b. Het fragment, voorstellend een kelk met hostie, aren, ranken en druiventrossen, is ter versiering aangebracht op de credens van de sacristie. *+Communiebankfragment*

+ Twee biechtstoelen, eikehout, respectievelijk geleverd omstreeks 1912 en in 1917. Driedelig front met ajour traceerwerk; in de tympanen boven de middendeur reliëfs: Maria Magdalena balsemt de voeten van Jezus - Terugkeer van de verloren zoon. N.B. de zijdeuren zijn verwerkt tot een kast in de pastorie. *+Biechtstoelen*

+ Orgel, geleverd in 1907 door de fa. Smits uit Reek. Neogotische kast met los ervoor *+Orgel*

Afb. 379. Maria met kind, gepolychromeerd hout, wsch. door J. Goossens en Zn., Den Bosch, 1874 (opn. 1984).

Afb. 380. Beeld van St. Willibrordus, gepolychromeerd hout, neobarok (opn. 1984).

geplaatste speeltafel; vijfdelig vlak front met twee torens en daartussen drie velden.
- Literatuur. Notulen der Kerkvergadering, blz. 2-3.

+ *Maria met Kind* (afb. 379). Hoogte 130 cm, hout, gepolychromeerd, 1874; neogotisch. Mogelijk afkomstig van zijaltaar en waarschijnlijk geleverd door J. Goossens en Zn., Den Bosch. +*Beelden*

Jozef met Kind. Gegevens als hierboven.
- Literatuur. Kerkelijk Register, blz. 12-13.

Antonius Abt. Hoogte 125 cm, hout, bruin geverfd na verwijdering van polychromie, door J. Goossens en Zn., Den Bosch, 1878. Staande heilige in habijt mei gesloten boek en varken.
- Literatuur. Kerkelijk Register, blz. 13.

H. Hart van Jezus. Hoogte 100 cm, hout, gepolychromeerd, 1889-1890; neogotiek.

Notre Dame de la Salette, geflankeerd door twee kinderen. Groep van drie beelden.

Maria, hoogte 135 cm, kinderen, hoogte 80 en 85 cm, hout, gepolychromeerd, circa 1898; neogotiek. De madonna en de beide kinderen zijn gekleed in Franse klederdracht. Zie ook gebrandschilderd glas op blz. 291.

Cunera. Hoogte 125 cm, hout, bruin geverfd over oude polychromie, gesigneerd en gedateerd: F. de Vriendt (Antwerpen), 1896. Staande heilige met wurgdoek, sleutels in de hand en bladeren in haar schoot.

Lambertus. Hoogte 150 cm, hout, gepolychromeerd, XX a; Duits werk?, aangekocht in 1922. De heilige als bisschop met boek en lans.

Willibrordus (afb. 380). Hoogte 150 cm, hout, gepolychromeerd, vermoedelijk Duits werk. Staande heilige als bisschop met boek en kerkmodel.

Staakmadonna. Hoogte Maria 50 cm, hoogte Kind 31 cm, hout, gepolychromeerd, midden XIX. Onderdelen los bewaard, de staken ontbreken.

[+] Veertien kruiswegstaties. Afmeting 95 × 113 cm, gipsafgietsels van de kruisweg van F. de Vriendt, Antwerpen. Vergelijk de staties te Afferden op blz. 34. *[+]Kruisweg*

+ Ofschoon de kerk geen monumentale schilderingen meer bezit, zij vermeld dat de oorspronkelijke uitmonstering is verzorgd door de kerkschilder F. Kops uit Den Bosch; vervangen door werk naar ontwerp van architect H.J. Groenendaal uit Maastricht omstreeks 1919. *+Polychromie*

+ *Priesterkoor*. In het koor een zevental vensters beglaasd met gebrandschilderd glas, vervaardigd naar ontwerp van architect H.J. Groenendaal uit Maastricht, uitgevoerd door Will. Schmitz uit Den Bosch in 1919. In 1937 zijn de heiligengestalten vernieuwd door Stroucken uit Rotterdam. Elk venster telt boven elkaar afgebeeld telkens twee figuren: 1 Thomas van Aquino - Alphonsus, 2 Lambertus - Willibrordus, 3 Johannes - Petrus, 4 Isaïas - Abraham, 5 Augustinus - Bernardus, 6 Melchisedech - Johannes de Doper. *+Gebrandschilderd glas*

Waarschijnlijk gaat het ontwerp terug op de door dr. Xav. Smits ontworpen voorstellingen van de drie middelste ramen van het koor, die door W. Schmitz eerder moeten zijn uitgevoerd.

Kapel van Notre Dame de la Salette. In de devotiekapel aan de westzijde van de toren zijn in 1898 twee gebrandschilderde vensters geplaatst waarop in drie panelen de verschijning van Maria in La Salette is afgebeeld: 1 Wenende Maria, 2 Maria spreekt tot de kinderen, 3 Maria stijgt op ten hemel.

- Literatuur. Notulenboek van 1907, blz. 37-41 en 92; Kerkelijk Register, blz. 15.

+ *Cilindermonstrans*. Hoogte 71,5 cm, diam. voet 19 cm; verguld koper; merken: BILLAUX GROSSÉ, Brussel, 1923; neogotiek. *+Liturgisch vaatwerk en gerei*

Achtzijdige voet met ingezwenkte zijden; op de welving gegraveerde wingerd en stenen; zeszijdige stam met traceerwerk; ronde nodus met acht ronde knoppen en traceerwerk; naast de cilinder gegoten beeldjes van de patroonheiligen van de schenkers: Johannes de Evangelist - Gertrudis - Theodora - Wilhelmus; onder de torenspits een H. Hartbeeldje.

- Literatuur. Notulenboek van 1907, blz. 69.

Afb. 381. R.K. kerk. Kelk, verguld zilver en koper, 17de eeuw (opn. 1984).

Ciborie. Hoogte met deksel 38 cm, zonder deksel 24,5 cm, diam. voet 16 cm; zilver; merken: v in gekroond schild (= import); 1850; neogotiek. Zeslobbige voet

met opgeschroefde bustes van Christus, Maria en Jozef, benevens de symbolen van geloof, hoop en liefde; zeszijdige stam; nodus met zes ruitvormige knoppen; tegencuppa van ajour traceerwerk; op het door een crucifix bekroonde deksel zes engelenkopjes.

Expositieciborie. Hoogte met deksel 46,5 cm, zonder deksel 23 cm, diameter voet 16 cm; verguld zilver; merken: BILLAUX GROSSÉ, Brussel; 1920; neogotiek. Zeslobbige voet met wingerd; zeszijdige stam met traceerwerk; ajour tegencuppa van bladmotief; deksel met neogotische toren waarin H. Hartbeeldje.

- Literatuur. Notulenboek van 1907, blz. 53.

Kelk (afb. 381). Hoogte 23 cm, diam. voet 14,5 cm; verguld zilver (cuppa en voet) en verguld koper (nodus); geen merken; XVII. Zeslobbige voet met palmettenrand; op de lobben ovalen met gegraveerde bustes van: Christus - Maria - Petrus - Paulus - Ignatius van Loyola - Veronicadoek; peervormige nodus met gegraveerde vruchten; tegencuppa met graveerwerk; drie cartouches met Arma Christi tussen bloemtakken. Inscriptie onder de voet: 'I DE GROOT ET EIUS UXOR DONO DEDIT'.

Kelk met pateen. Hoogte 22,5 cm, diam. voet 15,5 cm, diam. pateen 14,5 cm; verguld zilver; merken: meesterteken H + E (= H.G. Esser, Weert 1838-1892), jaarletter 1 (= 1868), lopend leeuwtje + 2, minervakopje. Zeslobbige, geprofileerde voet met op de welving de gegraveerde voorstellingen van: Calvariegroep - Maria - Franciscus van Assisi - Arnoldus - Lambertus - Jozef; zeszijdige stam met traceerwerk; ronde nodus met zes ronde knoppen en traceerwerk; ajour tegencuppa met wingerdmotief. Inscriptie met chronogram onder de voet: 'hanC franCIsCVs IorDans In honoreM JesV obtVLIt'.

- Literatuur. Kerkelijk Register, blz. 12.

Wierookscheepje. Hoogte 17 cm, lengte 17 cm; geel koper; midden XIX.

Missaalbeslag. Afmeting schilden 14 × 9,5 cm; schilden van zilver, XVIII; hoekstukken en sloten van verzilverd koper; XIXc. Op de schilden een door Alziend Oog, twee engelenkopjes en Geestesduif omrande cartouche, waarin volkse voorstellingen zijn gegraveerd van respectievelijk de kerkpatroon Lambertus en Maria met het Kind; op elk der hoekstukken: kruis, anker en hart; op de sloten: Geestesduif.

+ Negen wandarmen. Vlucht 65 cm; rood en geel koper; midden XIX. Drie stuks zijn verworven in 1853. +*Wandarmaturen*

+ *Zes kandelaars*. Hoogte 83,5 cm; rood en geel koper; 1852. Ronde voet op drie voluutvormige pootjes die op bolletjes rusten; conische stam met acanthusbladeren aan de onderzijde; grote vaasvormige vetvanger met knorren. +*Kandelaars*

Twee knoopkandelaars. Hoogte 43 cm; geel koper; circa 1900; neogotiek.

Hoge, geprofileerde voet, rustend op drie gehurkte leeuwtjes; getorste stam met twee geprofileerde knoppen; hoge vetvanger met kanteelrand.

Hervormde kerk

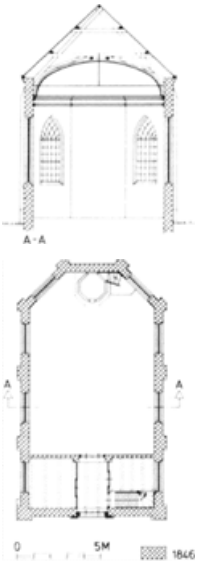
De Hervormde kerk is een in 1842 opgetrokken zaalgebouw, staande aan de Raadhuisdijk nr. 23. Het gebouw is eigendom van de Evangelische Kringgemeente Maas en Waal, doch niet meer voor de eredienst in gebruik (afb. 382-385).

Bronnen

- Literatuur. Van der Aa VII (1846), blz. 522; Staats Evers 1879, blz. 18; Bloys van Treslong Prins 1917/18, blz. 136; J.W. Hille, Leerrede over Openbaring XXI vs. 22 bij de inwijding van het nieuwe kerkgebouw te Maasbommel, Nijmegen 1843.
- Archivalia. R.A.G., Arnhem, Archief van de Hervormde gemeente Altforst c.a., inv. nr. 495 (stukken betreffende de subsidie ten behoeve van de kerk te Maasbommel, 1839-1842) en 496 (stukken betreffende de bouw van de nieuwe kerk).

Geschiedenis

Na de overgave van de middeleeuwse kerk aan de katholieken hebben de hervormden van 1800 tot 1842 gebruik gemaakt van een kerkruimte aan de Raadhuisdijk ter plekke van de huidige kerk. Op het kadastraal minuutplan staat dit gebouwtje van 7,5 × 15 m afgebeeld.

Afb. 382. Hervormde kerk. Opmetingstekening van de kerkplattegrond en dwarsdoorsnede naar de sluiting.

Op 27 september 1841 is door de Minister van Staat belast met de generale directie voor de zaken der Hervormde kerk, machtiging verleend tot opbouw van een nieuwe kerk. Deze zou goeddeels moeten worden bekostigd uit een rijkssubsidie van *f* 1000, -, de opbrengst van de afbraak van de oude kerk, een bijpassing uit eigen fondsen en een aanvulling voor de gehele opbouw door mevrouw Loderus te schenken. Bestek en voorwaarden voor de afbraak van het bestaande gebouw en aangaande de nieuwbouw zijn bewaard gebleven en zijn waarschijnlijk van de hand van J. de Kloppert uit Grave. De aanbesteding vond plaats op 3 mei 1842. Het werk werd gegund aan Laurentius Peeters, aannemer van publieke werken uit Grave. Het afkomend materiaal van de oude kerk moest zoveel mogelijk worden verwerkt. De aannemingssom bedroeg *f* 3970, -, later iets verhoogd met enige buiten het bestek gemaakte onkosten. Als opzichter fungeerde B.C. Prosman. De oplevering van het werk werd vastgesteld op 15 weken voor de eigenlijke opbouw en 11 weken voor de inwendige afwerking en meubilering. Op 8 januari 1843 kon de eerste dienst worden gehouden. Koning Willem II gaf nog een persoonlijke bijdrage in de bouwkosten van *f* 200, -.

De kerk is de jongste in de reeks Hervormde zaalkerken in Maas en Waal.

De kerk is een zaalgebouwtje van drie traveeën lengte en een driezijdige sluiting (afb. 382). De ruimte heeft een inwendige lengte van 14 m en een breedte van 7,5 m. De ingangstravee wordt grotendeels ingenomen door het orgelbalkon met daaronder een door een kerkeraadskamer en een bergruimte met trap geflankeerde entree.

De kerk is opgetrokken uit baksteen, deels oud materiaal, dat echter door een huid van ‘beste boerengrauwe mopsteen’ is bekleed. Uitwendig wordt het gebouw geschoord door onversneden lisenen. De kerkruimte wordt verlicht door 175 cm brede gietijzeren vensters uit 1842, een boven de toegang in de noordmuur en acht stuks in de zijmuren en de schuine sluitingswanden. Ook de zolder wordt verlicht door een onder de post meerwerk in rekening gebracht ‘Gegote ijzere punt ovale raam in plaes van houdt’.

De ingangsgevel bestaat uit een door hoog opgaande hoeklisenen geflankeerde vlakke gevel, waarvan de klokvormige punt wordt bekroond door een houten lijst met tympaan. Achter de topgevel staat een dakruiter, met leien gedekt en voorzien van een kruis met

windhaan en pijlen. De ingang heeft een houten deuromlijsting met een hoofdgestel. Het kerkdak is belegd met gesmoorde pannen (afb. 383).

+ Het sobere interieur bezit een vloer van grote hardstenen tegels in de sluiting en plavuizen in de rest van de ruimte rond het verzonken plankier, waar volgens het bestek van 1842 aanvankelijk een twintigtal banken hebben gestaan. De kerkzaal is gedekt met een gebogen stucplafond met omlopende kooflijst. *+Kerk inwendig*

De binnendeuren van het portaal hebben nog de oorspronkelijke vorm; de buitendeuren zijn jonger.

+ Tot de oorspronkelijke inventaris van de kerk behoren enige opmerkelijke objecten die in 1984 zijn overgeplaatst naar de Hervormde kerk in Appeltern op instigatie van de kerkvoogdij. Helaas zijn de stukken uit hun historische context gehaald, hetgeen eveneens geldt voor het in Appeltern thuishorende materiaal. Niettemin worden zij hier beschreven en afgebeeld. *+Inventaris*

+ Preekstoel (afb. 384). Eikehout; 1664, met in 1842 vernieuwde trap, waarvan de leuning wellicht dateert uit XVIII. *+Preekstoel*

Zeszijdige kuip, staande op een balusterstam, op de hoeken van de kuip gesneden halfzuiltjes, getoogde panelen gevat tussen een gebosseerde onder- en bovenregel met floraal en figuraal snijwerk op de friezen. Op de bovenregel links van de trap het gesneden jaartal 1664; de bijbehorende onderregel vertoont een uitgevlakt schild met twee afgesneden puttokopjes.

Oorspronkelijk dorsaal met toogpaneel en pilasters; zeszijdig, breed klankbord met gebosseerde hoekconsoles, ornamentaal gesneden fries met midden voor de aanduiding ‘ANNO’.

N.B. Volgens het bestek van 1842 moest de trap van de preekstoel worden vernieuwd met zeven treden en een ronde spil; bovendien moest hij ook geverfd worden. Dat de

Afb. 383. De Hervormde kerk aan de Raadhuisdijk (opn. 1976).

Afb. 384. Hervormde kerk. De preekstoel, eikehout, 1664 (opn. 1976).

kansel vertimmerd is lijdt weinig twijfel: de robuuste ajour gesneden leuning laat veel grover snijwerk zien dan kuip en klankbord. Ook het klankbord heeft een aangepaste vorm. De kuip is met zijn frontzijde een slag gedraaid. Volgens een ter plaatse gedane mededeling zou de kansel niet uit de oude kerk afkomstig zijn, maar samen met de hierna te vermelden lichtkroon afkomstig zijn uit de Cunerakerk in Rhenen.

+ Lezenaar (afb. 385). Geel koper; omstreeks 1700. +*Lezenaar*

Ajour bewerkt lessenaarsblad, bestaande uit een uitgeronde palmet geflankeerd door twee ranken, draaibaar verbonden aan een voluutvormige arm en stam. Een vergelijkbare lezenaar bevindt zich in de Hervormde kerk in Lienden.

+ Kaarsenkroon. Geel koper, XVII. +*Luchter*

Bolkroon met twee vluchten, zestien-lichts. Mogelijk afkomstig uit de Cunerakerk in Rhenen.

+ In 1844 schonk Vrouwe Dingena Everdina Loderus van Maasbommel geboren Deijs aan de kerk een orgel. Mogelijk was het houten front met schijnpijpen, bekroond door twee houten empire-vazen en een tweetal wapenschilden, dat in particuliere handen is overgegaan in 1983, hiervan een overblijfsel. De wapenschilden vertoonden: 1 in zilver een gouden ossekop, waarboven als helmteken een uitkomende bok, 2 in zilver een St.-Andrieskruis van goud met in de onderste drie kwartieren een gouden ring en als helmteken een gouden haan. Het front is thans in particulier bezit. +*Orgel*

Op 12 mei 1844 plaatste de firma Flaes en Brunje een kabinetorgel in de kerk van Maasbommel, waarvoor volgens rekeningen, gepubliceerd door G. Oost i.z. de orgelmakers Bätz de volgende posten werden betaald: ‘1843 logies orgelmaker *f* 6,42; vragt van het orgelfront uit Amsterdam *f* 9,25. 1844 aan de heer Flaes *f* 303, -; kosten bij het ophalen van het orgel’. De Voorloopige Lijst meldt een in 1780 door ‘Strumpfel’ gebouwd kabinetorgel; waarschijnlijk is hier het door Strümphler gebouwde instrument bedoeld, dat vroeger in de Hervormde kerk van het nabuurdorp Alphen heeft gestaan (zie blz. 274). Het oorspronkelijke Maasbommelse instrument was een door Bätz gebouwd of verbouwd instrument.

- Literatuur. Voorloopige Lijst 1917, blz. 18; Bloys van Treslong Prins 1917/18, blz. 136; G. Oost, De orgelmakers Bätz (1739-1849). Een eeuw orgelbouw in Nederland, Alphen a.d. Rijn 1975, 255-256.

+ In de kerkvloer zijn twee blauw hardstenen voetingen aangebracht met de torus van twee ronde zuilen, waarschijnlijk het basement van twee zuilen onder een orgelbalkon. +*Zuilbasementen*

+ Boven de deur is in het interieur de stichtingssteen aangebracht met de tekst: ‘DEN EERSTEN / STEEN GELEGD / DOOR VROUWE / D.E. LODERUS / VAN MAASBOMMEL / GEB. DEIJS. / 18 6/27 42.’ De eerste-steenlegging vondt plaats op 27 juni. +*Stichtingssteen*

[+] Een tweede memoriesteentje bevindt zich in de kerk links van de toegangsdeur, waarin de inscriptie is aangebracht: ‘Wed. Deys / geb. Fitory / overleden 7 november 1817’. [+]*Gedenksteentje*

[+] Statenbijbel in leren band met sloten, uitgave Braadt, Enschede, 1867. [+]*Statenbijbel*

Het Hof te Maasbommel

Afb. 385. Hervormde kerk. Kansellezenaar, koper, circa 1700 (opn. 1976).

Aan de noordzijde van de Raadhuisdijk, even ten westen van de Hervormde kerk, stond tot in het begin van de 18de eeuw het Hof, ook wel Hof te Maasbommel, het Hoge Huis of Hofstad van Maasbommel genaamd. De standplaats is op kaartmateriaal tot in de 20ste eeuw goed herkenbaar aan de door een gracht omgeven, cirkelvormige standplaats.

Bronnen

- Literatuur. Teg. Staat 1741, blz. 282-283; Van Spaen IV (1805), blz. 114-115; Van der Aa V (1844), blz. 651-652; Idem VII (1846), blz. 522; Staats Evers 1891, blz. 16, 18; Leenaktenboeken Kwartier van Nijmegen 1924, blz. 87.
- Archivalia. R.A.G., Arnhem, Archief Classis Nijmegen, inv. nr. 46.

Afb. 386. De standplaats van het Hof te Maasbommel volgens het kadastraal minuutplan.

Afb. 387. Het Hof of Hoge Huis te Maasbommel, anonieme tekening, 18de eeuw. R.K.D., Den Haag.

- Afbeelding. Gewassen pentekening, toegeschreven aan A. Rademaker, eerste helft 18de eeuw, collectie R.K.D., Den Haag; gezicht op de ruïne van het Hof of Hoge Huis (afb. 387). Mogelijk is hier de Blauwe Kamer afgebeeld, zie blz. 296.

Geschiedenis

Het voornaamste huis van Maasbommel was het oude Hof waar de heer van de heerlijkheid verblijf hield. In 1403 was Rutger van Bommel door belening heer van ‘die hoffstadt tot Bommel met 8 mergen lants daer sij inne gelegen is...’ benevens een 30 morgen land aan waarden, beemden en kampen, de windmolen en het veer. Na het geslacht Van Bommel komt de bezitting in handen van de familie Van Riemsdijck. Na 1538 komt de heerlijkheid als Cuycks leengoed in bezit van de familie Van Ravenschot. In 1734 is de heerlijkheid door de graaf van Bylandt gekocht. De staat van het huis met de daaraan verbonden goederen en rechten in bezit van O.R.F. graaf van Bylandt wordt uitvoerig beschreven in de bij diens testament behorende ‘Staat en Inventaris’, die zich bevindt in het archief van de Classis Nijmegen (zie ook blz. 283).

Het Hof dat gezien de cirkelvormige omgrachting (afb. 386) wellicht van middeleeuwse origine is, werd door de Fransen op 1 mei 1676 in brand gestoken. Nadien was er weinig van het huis over, dat ‘tot in de grond verbrand’ was. Na amovering van de resten heeft men ter plaatse een klein huis gebouwd, dat te midden van geboomte op een vijf bunder groot terrein stond. Het huis werd in de tweede helft van de 19de eeuw bewoond door de weduwe A.W. Loderus. Aan het einde van de 19de eeuw werd door de toenmalige eigenaar, Frans Willem baron van Randwijck, het gebouw en de omgeving hersteld en ingericht als een flinke boerderij.

Kronenburg

Volgens de Tegenwoordige Staat van 1741 stond tussen de oude kerk en de dijk een toen reeds vervallen huis, dat vanaf 1660 in de leenaktenboeken van het Kwartier van Nijmegen is vermeld als ‘Het Huys den Croonenborch, met den bongaert, hoff, gepaet ende aencleven van dien, soo 't selve binnen Maesbommel in sijn oude bepalinge is gelegen,...’ Aanvankelijk in bezit van Johan van Bommel (1660), gaat het huis c.a. over aan leden van de families Van Erp (1667), Van Bleyswijck (1670), Agnes Maria van Ravenschoot (1713) en de familie Engelberts (1720). Het huis is waarschijnlijk al in de tweede helft van de 15de eeuw vervangen door een boerderij. Deze is te zien op het kadastraal minuutplan met een gedeelte van de omgrachting op het terrein tussen de Maasbandijk en de Veldsestraat (afb. 371). Aan het eind van de 19de eeuw was de hoeve eigendom van Marcellus van Osch. Ter plaatse waren, aldus Staats Evers, behalve de gracht nog fundamenten van dikke muren, sporen van het vroegere kasteel zichtbaar. Zie voor de huidige boerderij Velddijksestraat nr. 16 op blz. 297.

- Literatuur. Teg. Staat 1741, blz. 283; Van der Aa VII (1846), blz. 522; Staats Evers 1891, blz. 18; Leenaktenboeken Kwartier van Nijmegen 1924, blz. 88-89.

De Blauwe Kamer

Ten noorden van de middeleeuwse dorpskerk stond volgens de Tegenwoordige Staat een laag met leien gedekt stenen gebouw naast een puinhoop, volgens de inwoners van Maasbommel de overblijfselen van een slot of klooster. De plaats is op de verpondingskaart uit 1809 en op het kadastraal minuutplan (afb. 370 en 371) nog terug te vinden en wordt op laatstgenoemde kaart aangeduid als ‘de Blaauwen Kats’. De plaatselijke bevolking sprak volgens de schrijver van de Tegenwoordige Staat ook van het ‘Blaauw Torentje’, ongetwijfeld in verband met de steensoort of de leidekking. De omschrijving van torentje en ruïne komt wonderwel overeen met de door A. Rademaker vervaardigde penseeltekening van het Hof of Hoge Huis (afb. 387).

- Literatuur. Tegenwoordige Staat 1741, blz. 283; Van der Aa VII (1846), blz. 522.

Boerderijen en woonhuizen

De historische bebouwing van Maasbommel treft men vrijwel uitsluitend aan langs de rivierdijk van de Maas en langs de thans dode rivierarm. Beide dijktracés komen samen bij het Veerhuis aan het groene plein, gelegen tussen de Bovendijk, de Raadhuisdijk en de Pleinstraat. Met name de kleine dijkwoningen aan de Bovendijk tot aan het Moleneind dragen de duidelijke sporen van eigentijdse aanpassing ten behoeve van recreatieve bewoning en bedrijfsvoering. De aanleg van het nieuwe watersportgebied op de dode Maasarm is daar deels debet aan; maar ook voor de jaren '70 was de kwaliteit van deze kleine dijkboerderijtjes al sterk teruggelopen. De situatie aan de Raadhuisdijk is bevredigender omdat de historische materie hier aanzienlijk beter, harmonischer bewaard is gebleven, zij het dat ook aan het met lindebomen beplante gedeelte van de Maasdijk geen monumenten van uitzonderlijke individuele betekenis staan. Evenwel is het dijkvak vanaf het Hof tot aan de R.K. kerk door de diversiteit van de bebouwing, die laat 19de-eeuwse sporen draagt, een bescheiden en aantrekkelijk ensemble. Dit beeld wordt in westelijke richting voortgezet door de boerderijen westelijk van de Kerkstraat bij Berghuizen.

Aan de noordelijke uitvalswegen is heel weinig gaaf bewaard. Zo is het pand Velddijksestraat nr. 5 helaas verloren gegaan en heeft de boerderij Kronenburg concessies aan bewoning en bedrijfsvoering moeten doen.

+ Maasdijk nr. 20. Kleine boerderij op L-vormig grondplan met naar links uitgebouwd voorhuis onder een met riet en pannen gedekt schilddak, XVIII-XIX. Voorhuis met twee negenruits schuifvensters links van de voordeur en een kleiner zesruits raam in de rechterzijbeuk; in de gevel twee kleine zoldervenstertjes (afb. 392). *+Maasdijk*

Maasdijk nr. 22. Fors pand onder met pannen belegd zadeldak tussen zijtopgevels met de nokrichting evenwijdig aan de straat. De gevelindeling bestaat uit een vijf traveeën breed woongedeelte in het rechter gedeelte van het pand; het linker gedeelte is later gewijzigd; in de huidige vorm midden XIX. In de witgepleisterde linkerzijgevel zijn

Afb. 388. Boerderij te Maasbommel, anonieme tekening, 18de eeuw. G.M., Arnhem.

Afb. 389. Raadhuisdijk nr. 17 (opn. 1977).

Afb. 390. Raadhuisdijk nr. 9 (opn. 1985).

negenruits vensters aangebracht. Volgens het kadastraal minuutplan stond op dit perceel het Schoolhuis (afb. 371).

Maasdijk nr. 24. Dwarshuis onder mansardedak met afgewolfde zijtopgevels en aan de linkerzijde achter over de gehele hoogte inspringend onder de kap gebracht. Zeer verzorgd, in staand verband gemetselde gevels met in de aan de dijk gelegen lange ingangsgevel een paneeldeur, geflankeerd door respectievelijk twee en drie zesruits schuifvensters met zonneblinden; in de linkerzijgevel een groot negenruits roedenvenster.

Maasdijk nr. 42. Herenhuis met verdieping en schilddak, gebouwd in 1844. Om de vensters en de voordeur stucomlijsting. De woning is de voormalige pastorie van de R.K. kerk van St. Lambertus.

- Literatuur. Schutjes V (1876), blz. 15.

+Raadhuisdijk

+ Raadhuisdijk nr. 1. Het Veerhuis, gelegen bij de samenkomst van de Bovendijk en de Raadhuisdijk, gebouwd op L-vormig grondplan, XVIII B. Gepleisterd voorhuis (blokverdeling in de raaplaag), zesruits schuifvensters en lage zolderverdieping onder met riet gedekt schilddak. Het veer vormde de verbinding tussen Maasbommel en Megen, oorspronkelijk over de thans afgesneden rivierbocht.

Raadhuisdijk nr. 9. Statig woonhuis met verdieping onder met pannen gedekt schilddak en lage achterbouw, XVIII en XIX. Vijf traveeën brede voorgevel ontstaan na een vergroting met twee traveeën naar rechts blijkens de brede muurdam tussen de derde en vierde travee. Beganegronds zesruits en op de verdieping vierruits schuiframen met geprofileerde houten omlijsting en gepleisterde hanekam met bekronend ornament (afb. 390). Hardstenen plint en gepleisterde hoekblokken. In de linkerzijgevel smallere schuifvensters met zes- en achtruits verdeling en van dezelfde factuur als die in de voorgevel. Aan de weg een afscheiding van acht stoeppalen met kettingen. Het huis is in 1980-81 gerestaureerd.

Raadhuisdijk nr. 17. Boerderij met dwarsgeplaatst voorhuis aan de straat onder een met riet gedekte kap tussen zijtopgevels en een bedrijfsgedeelte onder afgewolfd zadeldak, XVIII. Voorhuis met zolderverdieping en onregelmatig ingedeelde, vijf traveeën brede voorgevel met zesruits schuiframen, eertijds voorzien van luiken. In de rechterzijgevel smal, achtruits schuifraam (afb. 389).

[+] Velddijksestraat nr. 16. Markante T-boerderij, genaamd Kronenburg, gebouwd op het terrein van het voormalige huis Kronenburg, XVIII B (zie blz. 295). Woongedeelte onder afgewolfd zadeldak en aansluitend langgerekt bedrijfsgedeelte, waarin getoogde deeldeuren en mestdeurtjes. Op het erf achter de hoeve een ronde karnmolen.

[+]*Velddijksestraat*

Afb. 391. Voormalige Maasbommelse stoomgemaal bij Nieuwe Schans (opn. 1977).

Afb. 392. Maasdijk nr. 20 met dorpsgezicht naar de R.K. kerk van Maasbommel (opn. 1977).

Afb. 393. De Rijksche sluis bij de Nieuwe Schans (opn. 1977).

Nieuwe Schans

Historisch-geografische schets

Aan de benedenloop van de Rijksche en Leeuwensche Wetering bevond zich in de 17de eeuw een kleine militaire versterking die op oud kaartmateriaal, o.a. op de kaart afgedrukt bij Van Slichtenhorst, wordt aangeduid als de Nieuwe Schans. Dit aarden verdedigingswerk was aangelegd ter beheersing van het Maasvak tussen Maasbommel en Alphen alsook ter controle van de weteringsluizen: Leeuwensche sluis, Maasbommelsche sluis en Rijksche sluis. De afwatering werd tot in de 19de eeuw met watermolens en schutlakens gereguleerd, waarna stoomgemalen die functie overnamen.

Rijksche en Leeuwensche sluis

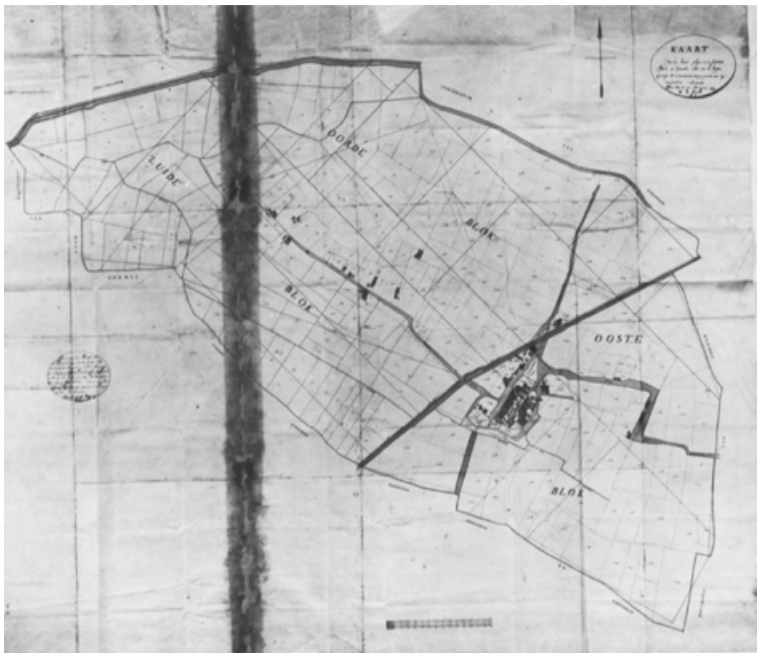
Bij het sluizencomplex gaat de naam van de rivierdijk over van Maasdijk in Schansedijk. Het complex heeft in de loop der eeuwen verbeteringen ondergaan. In de brugleuning van de Rijksche sluis (afb. 393) is een steen opgenomen met de vermelding: 'Deze sluis / is geheel vernieuwd in / 1892'. In 1913 zijn zowel bij de Rijksche sluis als bij de Leeuwensche sluis nieuwe stoomgemalen gebouwd. De eerste is vervallen tot ruïne, de ander aan de Nieuweweg nr. 2 is als woon- en bedrijfspand in gebruik. In de gevels van beide gemalen komen twee, op de eigennamen na, identieke hardstenen gedenkplaten voor, waarvan de tekst luidt: 'STOOM GEMAAL LEEUWENSCHE SLUIS / 1913 / P.H. NOORDUIJN EN P.G. DE LEEUW J.AZ. / VOORZITTERS / W.J. VERSTRAATEN ONDERVOORZITTER / P.W. KLEIJNEN / A.J. BEIJER / G.J.V.D. ZANDT HEEMRADEN / A.C. KRIJNEN / W. VERHEIJEN / V. HASSELT EN DE KONING CIV. INGS'.

Maasbommelse stoomgemaal

Aan de Dijkgraaf de Leeuwweg nr. 40, circa 500 m ten noorden van het sluizencomplex Nieuwe Schans, staat op een iets verhoogde standplaats het tot woning omgebouwde, eerste Maasbommelse stoomgemaal (afb. 391), dat werd gebouwd ter vervanging van de Maasbommelse watermolen. Van het gemaal zijn de gebouwen, machinehuis en brandstofopslagplaats nog over als huls. De uiterlijke gedaante met grote en kleine rondboogvensters en twee evenwijdige zadeldaken met vrij vlakke helling verraden nog de oorspronkelijke bestemming.

Boerderijen

[+] Schansedijk nr. 5. Ten westen van de Rijksche sluis staat een eenvoudige boerderij van het langgeveltype onder afgewolfd zadeldak, XIX B. [+]*Schansedijk*

Afb. 394. Verpondingskaart van Altforst, 1809. R.A.G., Arnhem.

Altforst
Gemeente Wamel

Historisch-geografische schets

Het dorpsgebied van Altforst (afb. 394) wordt aan de noordzijde begrensd door de Leeuwense en Rijkse Wetering, die de limiet vormen met Leeuwen en Puiflijk; aan de oostzijde door Horssen en aan de zuidwestzijde door Appeltern en Maasbommel. De onder Appeltern behorende buurtschap Blauwe Sluis vormt de smalle barrière tussen Altforst en de afgesneden Maasarm om de Megense Ham. Het dorp Altforst is in eerste aanleg een bosontginning, die morfologisch overeenkomst vertoont met ontginningen op de dichter bij de rivier gelegen oeverwallen. Het markante verschil is, dat bij de rivierdorpen de oeverwallen tijdens de vroeg- en laat-middeleeuwse transgressies werden verjongd door nieuwe slibpakketten, terwijl bij Altforst alleen sporadisch kleine, zware komkleipakketten zijn afgezet. Bovendien lag het dorp laag, zodat het als reactie op de Maasoverstromingen na 1150 voortdurend moest worden opgehoogd.

Afb. 395. De dorpskern van Altforst volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

De bewoning is ook nu nog geconcentreerd op drie dorpsheuvels, die van elkaar zijn gescheiden door een lager gebied waaruit het materiaal voor ophoging afgegraven werd. De dorpskern (afb. 395) heeft nog een opvallend grillig wegenpatroon, gevormd door de Kerkstraat, Torsdam, Middenheuvelstraat en Kerkpad. Vanuit die kern lopen wegen naar de Woerd en De Heppert. Vanuit de Woerdsestraat zijn het Noorder- en Zuiderblok ontgonnen en vanuit de Heppertsestraat het Oosterblok. Ook in noordelijke richting liep vanouds een weg tot aan de grens met Puiflijk; zij volgt het tracé van de huidige Van Coothweg tot aan de Zegeweg. Het dorpsgebied wordt doorsneden door de Blauwe Wetering, die vanaf de Rijkse Wetering bij de Ulanden naar Blauwe Sluis loopt. Zie voor de Woerd of Munnikenwoerd blz. 313.

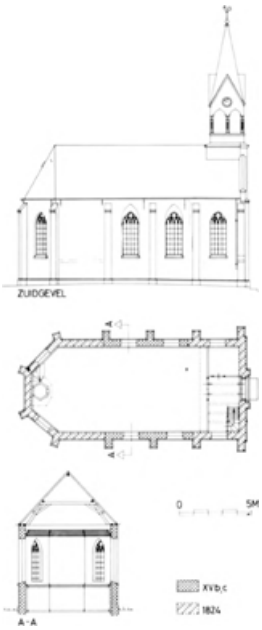
Hervormde kerk

Op de begraafplaats aan de Kerkstraat nr. 21 staat het sedert 1970 buiten gebruik gestelde kerkgebouw van de Nederlands Hervormde Kringgemeente, een driezijdig gesloten zaalgebouw met klokketorentje op de oostgevel. Het grotendeels uit 1824 daterende gebouw is opgetrokken met gebruikmaking van enig oud muurwerk dat deel heeft uitgemaakt van het koor van de verdwenen middeleeuwse parochiekerk (afb. 396-400).

Bronnen

- Literatuur. Teg. Staat 1741, blz. 274; Van der Aa I (1839), blz. 117; Schutjes I (1870), blz. 181, 191, III (1872), blz. 105-108; Sloet 1872/76, blz. 720 (nr. 726); Bloys van Treslong Prins 1918, blz. 4; Weiler 1935, blz. 244, 248, 275, 312, 314, 315; Weise 1937, blz. 26-27, 151, 159, 200, 242; Stüwer 1938, blz. 73; Wijnaendts van Resandt 1943, blz. 16; Ten Boom 1974/75, blz. 128.
- Archivalia. Archief Hervormde Gemeente Altforst c.a. 1670-1967, in R.A.G. Arnhem, inv. nr. 334.
- Afbeeldingen. Van de middeleeuwse kerk zijn geen oude, getekende afbeeldingen bekend.

Geschiedenis

Afb. 396. Hervormde kerk. Opmetingstekening met aanzicht van de zuidgevel, plattegrond en dwarsdoorsnede naar de sluiting.

Het kerspel Altforst wordt in de schriftelijke bronnen voor het eerst genoemd in de tweede helft van de 13de eeuw. De proost van het Domkapittel in Xanten en de hertog van Gelre waren beurtelings om de maand collator van de kerk, die was toegewijd aan de H. Bartholomeus.

Het kapittel van Xanten verwierf in Altforst aanzienlijke bezittingen en bezat er ook een curtis. In 1304 kwamen de deken en het kapittel in het bezit van de tiende en het patronaatsrecht van de kerk. Op 24 juni 1460 werd door de wijbisschop van Keulen, Quirinus van Cyrene, een altaar geconsacreerd ter ere van O.L. Vrouw en de H. Antonius Abt, dat was geplaatst in de noordbeuk buiten het koor. Een ander bericht vermeldt dat op 5 augustus 1527 een altaar in de zuidbeuk werd toegewijd aan de H. Anna en St. Victor en diens gezellen. Bij die gelegenheid werd door de wijbisschop bepaald, dat het feest van de kerkwijding in plaats van 's zondags na St. Victor voortaan op de zondag na het feest van St. Bartholomeus zou worden gevierd. Bij deze altaarwijding waren aanwezig pastoor Thomas van Oerde, kapelaan Antonius de Goede en Goert van Driel, die vicarius was te Altforst. Laatstgenoemde stierf blijkens zijn in de kerk aanwezige grafsteen als pastoor van Altforst in 1542. Zie grafsteen op blz. 305.

In 1563 vestigde pastoor Henricus de Wijse voor zichzelf bij testament een jaargetijde met een officie der overledenen, waarbij negen waskaarsen en twee flambouwen moesten worden ontstoken. Verder bepaalde hij dat de kerkmeesters jaarlijks in de Advent en de Vasten een ton haring moesten uitdelen. Bovendien vermaakte hij aan de kerk een zilveren beker voor het uitdelen van de ablutiewijn na het communiceren op hoogtijdagen. Verschillende kerksieraden en misgewaden zouden bij de komst van de eerste predikant kort na 1609 in veiligheid zijn gebracht.

Van het kerkgebouw is op grond van de plaats van de zijaltaren slechts vast te stellen, dat het een driebeukig gebouw is geweest. De koorpartij komt voor op de verpondingskaart van 1809 als een door steunberen geschoord, driezijdig

(waarschijnlijk 5/8) gesloten presbyterium met tegen de westelijke sluitmuur een uitgebouwd toegangsportaal of een klokketorentje. De kerk stond oorspronkelijk met de koorsluiting gericht naar de Kerkstraat.

Over de lotgevallen van het kerkgebouw na de Hervorming is weinig bekend. Altforst maakte deel uit van een gecombineerde gemeente samen met Appeltern. De predikant ontving zijn inkomsten uit de uitgestrekte kerkegoederen, die na de opheffing van het Xantens kapittel in 1801 aan de Domeinen kwamen, hetgeen zo bleef tot 1839, het jaar waarin de landerijen grotendeels werden verkocht.

+ De kerk is een eenbeukige ruimte met een driezijdige sluiting aan de westzijde en+ rondom geschoord door liseenachtige steunberen. De kerk heeft inwendig gemeten een lengte van 14,25 m (inclusief de portaalruimte) en een breedte van 5,90 m (afb. 396). Het gebouw is uitwendig geheel gepleisterd met uitzondering van de in Waalsteen uitgevoerde voorgevel aan de Kerkstraat. Voorzover het baksteenmateriaal onder de raaplaag zichtbaar is, vertoont het een betrekkelijk klein formaat, 22 × 11 × 5 cm. Zo het zaalgebouw het verlaagde restant is van het middeleeuwse koor, zoals de Voorloopige

+Kerkgebouw
+Plattegrond

Afb. 397. De Hervormde kerk als middeleeuwse koorpartij volgens het kadastraal minuutplan.

Afb. 398. De Hervormde kerk volgens nette plan.

Afb. 399. Hervormde kerk. De ingangsgevel aan de Kerkstraat (opn. 1977).

Afb. 400. Hervormde kerk, gezien vanaf de begraafplaats (opn. 1977).

Lijst vermeldt, kan hooguit een klein gedeelte van de zijmuren onder de raap- en pleisterlaag nog middeleeuws werk bevatten. Waarschijnlijk zijn de tweede en derde travee aan noord- en zuidkant overblijfselen van de koorwanden. Inwendig zijn scheuren als gevolg van zetting waar te nemen die een min of meer verticaal verloop hebben. Uitwendig zijn in deze traveeën sporen van lancetkoppen te zien van de gotische vensters die hoger waren dan de uniforme, gietijzeren ramen.

[+] De huidige gestalte kreeg het kerkgebouw in 1824, toen de gotische koorpartij grotendeels is vervangen door een nieuw zaalkerkje (afb. 399-400). De later gemodificeerde, in staand verband opgetrokken ingangsgevel is aan de oostzijde, ongeveer ter plaatse van de voormalige middeleeuwse koorsluiting, gebouwd. De gevel bezit een smal middenrisaliet, waarin binnen een geprofileerde neogotische omlijsting de toegangsdeur met een eveneens gepleisterde, simpel getraceerde lancetkop is opgenomen. In de gevel zijn hardstenen lijsten als plintafdekking en als horizontaal accent bij het begin van de topgevel aangebracht. Een rond gietijzeren venster in de bovenzone van het risaliet verlicht de kerkzolder. Het klokketorentje is een geheel in hout uitgevoerde constructie, waarvan buitendaks de vierkante, zich

[+] *Kerk uitwendig*

verjongende onderbouw met leien is bekleed, echter met uitzondering van de frontzijde die schuilgaat achter het gevelrisaliet.

Het open gedeelte van de klokketoren bestaat uit een op acht stijlen rustende vierzijdige, met leien beklede spits en houten gevelvelden boven de luigaten. De spits wordt bekroond door een bol met windhaan op een torenkruisvormige noordpijl. Qua vormgeving heeft de bovenbouw van de klokketoren een vroeg 20ste-eeuwse gedaante. Hij zal een oudere met mogelijk een koepelvormige bekroning vervangen. Samen met de voorgevel is ook de eerste travee gebouwd alsmede de ten opzichte van de overige, veel bredere vierde travee met de driezijdige sluiting. Alleen in de vierde travee en de sluitingsmuur ontbreken vensters.

[+] Het interieur is wit gepleisterd en gedekt door een vlak stucplafond met een brede geprofileerde lijst als overgang van wand naar plafond. Tegen de ondermuur is een [+]*Kerk inwendig*

houten lambris aangebracht van verticaal gestelde planken die met messing en groef in elkaar sluiten.

De vloer is in terrazzo uitgevoerd. Achter de ingangsgevel is in de eerste travee een portaalruimte met trap naar de orgeltribune en een klein vertrekje aan de zuidzijde in hout afgescheiden. De eenvoudige bankenblokken uit het begin van deze eeuw waren al in de jaren '70 gedeeltelijk gesloopt.

+ De kerk was tijdens de bewerking van deze uitgave al geruime tijd buiten gebruik gesteld, waarbij een gedeelte van het bankenplan reeds was geamoveerd. Tot de inventaris behoren de navolgende vermeldenswaardige onderdelen. *+Inventaris*

+ In de terrazzovloer onder de preekstoel is een fragment, formaat 73 × 72 cm, van een rood-zandstenen doopvont als vloertegel opgenomen. Op het bovenvlak tekenen zich vier cirkels af, sporen van een door vier kolonnetten omgeven stipes. De buitenrand is aan één zijde duidelijk gelobd. Het fragment is de voet van de middeleeuwse doopvont. - Literatuur. Voorloopige Lijst 1917, blz. 13. *+Doopvontfragment*

+ Preekstoel (afb. 402). Hout, geverfd in eikenimitatie; kuip en ruggeschot XVII b, klankbord, trap en bolpoot XIX. Zeskantige kuip staande op een bolpoot; op de hoeken van de kuip gesneden halfzuiltjes met grotesken (afb. 401) en cannelures, kuipvelden met getoogde panelen omlijst door vlechtbandornament, gebosseerde boven- en onderregel; ruggeschot met dito getoogd paneel tussen gecanneleerde pilasters; zeszijdig klankbord met gebosseerde hoeken en ornamentaal fries (vergelijk de preekstoel in Appeltern, blz. 326). *+Preekstoel*

+ Volgens Bloys van Treslong Prins bezat de kerk een doopbekken, dat de inscriptie droeg: ‘D. BACKER kerkvoogd 1854’. Thans niet meer aanwezig. Kerkvoogd D. Backer schonk in hetzelfde jaar aan de kerk van Appeltern een kaarsenhouder (zie blz. 327). *+Doopbekken*

Afb. 401. Hervormde kerk. Detail van de preekstoel (opn. 1977).

Afb. 402. Hervormde kerk. De preekstoel, 17de en 19de eeuw (opn. 1977).

- Bloys van Treslong Prins, 1918, blz. 4.

+ Voor de preekstoel ligt een gebroken hardstenen priesterzerk uit 1542, formaat 201 × 95 cm, waarop een wapenschild beladen met twee dwarsbalken en een gotische miskelk. Aan de bovenkant een vierregelig grafschrift in gotische letters dat luidt: ‘Hier leet begravē heer goert / van dryel preister en□ pastoir / tot altforst die sterf + an^{o} xv^{c} + en□ xlij optē + XXV^{n} + dach vā mert’. *+Grafzerk*

N.B. Goert van Driel was als vicaris te Altforst aanwezig bij de wijding van het altaar van de H. Anna en St. Victor op 5 augustus 1527 (zie blz. 302).

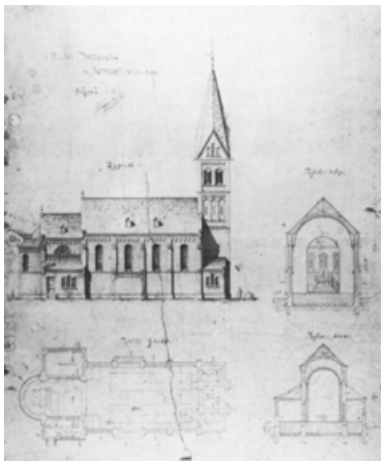
+ Keurbijbel, folio in originele met leer beklede band, koperen sloten en hoekstukken, met H en I keur en uitgegeven te Amsterdam bij M. Doornick, 1686. *+Keurbijbel*

Rooms-Katholieke kerk

De R.K. kerk, toegewijd aan de H. Donatus, aan de Kerkstraat nr. 8, is een eenbeukig gebouw met toren, gebouwd in 1890-1891 naar ontwerp van architect J. Kayser in neoromaanse stijl (afb. 403-406).

Bronnen

- Literatuur. Van der Aa I (1839), blz. 117; Schutjes III (1872), blz. 106, 108; Kalf 1906, blz. 398; Rosenberg 1972, blz. 100.
- Archivalia. ‘Memoriale Parochiae Altforst’ berustend in het kerkarchief, dat te Appeltern wordt bewaard.
- Afbeelding. Ontwerptekening, schaal 1:100, gesigneerd ‘J. Kayser archit’ en voorzien van het opschrift: ‘Nieuwe Parochiekerk te Altforst (Bisd. 's Bosch)’, collectie N.D.B., Archief P.J.H. Cuypers, map 447 E; aanzicht linkerzijgevel, plattegrond en doorsneden over schip en koor (afb. 403).

Afb. 403. Ontwerptekening voor de R.K. kerk, door J. Kayser, N.D.B., Amsterdam.

Afb. 404. De R.K. kerk van St. Donatus, door J. Kayser, 1890-91 (opn. 1977).

Geschiedenis

Toen de middeleeuwse dorpskerk kort na 1609 aan de katholieken was ontnomen, namen zij hun toevlucht tot het Franciscanenklooster in Megen; degenen die ten oosten van de Sluis woonden, weken uit naar Horssen. In 1796 werd in het dorp door pastoor J.H. van Horenbeek een schuurkerk gebouwd, die men terugvindt op het kadastraal minuutplan van 1820 (afb. 395) als R.K. kerk en pastorie. De schuurkerk heeft gestaan ter plaatse van de huidige R.K. pastorie aan de Kerkstraat nr. 10. Onder het pastoraat van Hermanus de Bruijn werd in 1833 de schuurkerk vervangen door een Waterstaatskerk. Twee jaar later werd ook een nieuwe pastorie gebouwd. In de loop der tijd kocht men ter verfraaiing van het interieur een 16de-eeuwse eikehouten communiebank aan, die overigens in 1920 is verkocht. Veel verbeteringen vonden plaats onder het pastoraat van Johannes Barten, die o.m. in 1869 een afzonderlijke R.K. begraafplaats stichtte. In 1890-1891 werd de Waterstaatskerk vervangen door het huidige neoromaanse gebouw naar ontwerp van J. Kayser. De kerk vertoont opvallende gelijkenis met de in 1887-1888 door Kayser gebouwde R.K. St.-Martinuskerk te Holtum (gemeente Born, L.).

Kerkgebouw
Plattegrond

+ De kerk bestaat uit een eenbeukig schip van vier traveeën, inwendig gemeten+ 18 × 9,30 m, een vierkante koortravee van 5 m breedte, die wordt afgesloten door een halfronde absis en een toren, geflankeerd door een doopkapel en een bergruimte. De totale lengte van het kerkgebouw van toren tot absis bedraagt inwendig 28,50 m (afb. 403 en 406). Aan weerszijden van de koortravee bevinden zich bijruimten. Volgens het plan van Kayser was de sacristie aan de zuidzijde geprojecteerd en aan de noordzijde een kleine ‘wachtkamer (voor de) koorknapen’ met een portaal. Deze ruimte is voor enige decennia vergroot (XX c). Aan weerszijden van het schip zijn tussen de steunberen van de derde travee biechtstoelen gebouwd. De lage aanbouwen aan weerskanten van de toren staan via een boogopening in verbinding met het schip. Aan de noordzijde bevindt zich de doopkapel; aan de zuidkant een bergruimte waarin ook de trap naar het zangkoor is opgenomen.

Materiaal

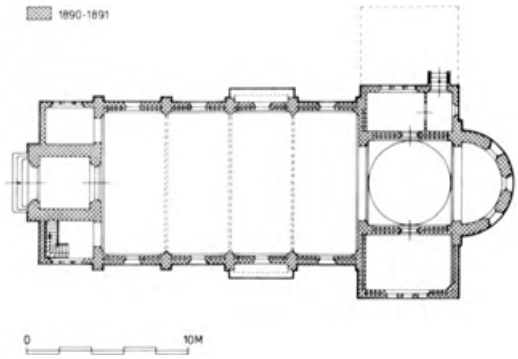
+ Kerk en toren zijn opgetrokken in donkerrode baksteen met gebruikmaking van natuursteen voor cordonlijsten, afzaten, kraagsteentjes onder de boogfriezen en vensterbanken. Kerk en toren zijn gedekt met leien.

Toren uitwendig

+ De toren bestaat uitwendig uit vier geledingen, die slechts door cordonlijsten van elkaar zijn gescheiden, maar niet ten opzichte van elkaar verjongen. Hij wordt bekroond door een achtzijdige spits tussen vier hoge, driehoekige gevelvelden. In de eerste geleding is aan de westzijde de ingang opgenomen binnen een brede geprofileerde rondboog. Op het boogveld boven de deur staat de dedicatietekst: ‘STO / DONATO SACRUM / 1891’ (afb. 404).

Afb. 405. Het interieur van de R.K. kerk gezien naar het priesterkoor (opn. 1977).

Afb. 406. Plattegrondtekening van de R.K. kerk.

In de tweede geleding bevinden zich twee smalle rondbogige vensters aan weerszijden van een wat hogere blinde nis. In de nis van deze tripletcompositie staat op een zuilvormige sokkel en bekroond door een neo-romanogotisch baldakijn een beeld van St. Donatus, door Jan Custers (Stratum) geleverd in 1894. De derde en vierde geleding bezitten spaarvelden bekroond door een rondboogfries. In deze grote velden zijn in de derde geleding opnieuw rondbogen uitgespaard met hoge lichtspleten aan de vrijliggende zijden. In de vierde geleding zijn in het grote spaarveld aan alle vier de zijden twee paar galmgatvensters met deelzuiltjes opgenomen.

+ Het kerkschip wordt verlicht door hoge rondboogvensters zonder onderverdeling. Het schip wordt aan de bovenzijde afgesloten door een neoromaans rondboogfries en een tandlijst. Dezelfde detaillering zet zich voort aan de koortravee en de absis. De koortravee wordt aan weerszijden verlicht door halve roosvensters met natuurstenen traceringen. Onder de dakhellingen zitten klimmende boogfriezen; aan de lagere aanbouwen alleen tandfriezen. *+Kerk uitwendig*

+ Het eenbeukige schip wordt overkluisd door een houten tongewelf waarvan de gordelbogen rusten op kolonnetten. Deze door kapitelen bekroonde kolonnetten ontspringen op vensterbankhoogte vanaf forse consoles die als standplaats dienen voor tegen de schipwanden opgestelde heiligenbeelden. De schipwanden hebben per travee rondbogige uitsparingen waarin de vensters zijn opgenomen. Op goothoogte wordt het tongewelf opgevangen op een door geprofileerde consoles (uitkraaghouten) gedragen voorlijst. Boven de koortravee bevindt zich een stenen overwelving in de vorm van een vrij vlak gehouden koepelgewelf met pendentieven. De absis heeft een stenen kalot (afb. 405). De kerk is inwendig gepolychromeerd, deels ornamentaal uitgevoerd, maar op de triomfboog en in de koorpartij figuraal; het werk bezit echter geen enkele kwaliteit. *+Kerk inwendig*

+ De kerkinventaris vertoont het doorsneebeeld van de in de Maas-en-Waalse kerken voorkomende mobilia. Tot de meest opmerkelijke objecten behoren de beelden van de Udense beeldsnijder Petrus Verhoeven en het middeleeuwse borduurwerk op enige paramenten. *+Inventaris*

+ *Hoogaltaar* (afb. 405). Stenen mensa met houten retabel, vermoedelijk vervaardigd door een Roermonds atelier, 1891; neogotiek. Mensa met in reliëf een kelk met hostie in stralenkrans. Retabel met vier gesneden reliëfs onder rijk, open traceerwerk; links en rechts van het tabernakel respectievelijk: Offer van Melchisedech en Offer van Abraham; op de binnenzijde van de luiken: Broodvermenigvuldiging en Mannaregen; op de buitenzijde van de luiken geschilderde cantharus met passiebloem onder een neogotische arcade en de beginregels van de lofzang op het H. Sacrament: ‘Ecce panis angelorum / factus cibus viatorum’. *+Altaren*

H. Hartaltaar (afb. 405). Stenen mensa met houten retabel, circa 1891; neoromaans. In de mensa het IHS-monogram; in de middennis een beeld van het H. Hart, op de flankerende rondbogige zijpanelen zes clipei met lijdenswerktuigen. Het altaar staat aan de zuidzijde van de triomfboog.

Maria-altaar (afb. 405). Stenen mensa met gepolychromeerde houten retabel; circa 1926. Op de mensa het Maria-monogram; in de retabel zijn gipsen beelden geplaatst van Jozef met Kind, Maria met Kind en Franciscus Xaverius. Het altaar is waarschijnlijk na de watersnood van 1926 vernieuwd.

+ Doopvont, totale hoogte 161 cm; hardstenen vont met koperen deksel, 1901; neoromaans. Achtzijdige vont op dito zuiltje en koepelvormig octogonaal deksel met koperen beeldje van de H. Donatus. In het deksel de inscriptie: 'W.H. Haan - Zoon Fecit Antverpiae - P.A.J. van Heÿst - Pastor H - E - 1901'. *+Doopvont*

+ Preekstoel, eikehout, circa 1891; neo-romanogotiek. Zeszijdige voet en kuip met de beelden van de vier evangelisten en hun symbolen tegen de kuippanelen; zeszijdig klankbord met Geestesduif tegen het plafond en omgaande rand tussen pinakels; trap met traceerwerk en griffioen. *+Preekstoel*

+ Communiebank, vervaardigd door J. Custers, Stratum (Eindhoven), 1920; neoromaans. De bank is terwille van een nieuwe opstelling in tweeën gedeeld, waarbij het centrale reliëf gehalveerd aan de uiteinden staat. In de oorspronkelijke toestand werd een viertal reliëfs met druiventrossen en aren in een rondbogige blindnis afgewisseld met drie figurale beeltenissen binnen een korfbogige blindnis, voorstellend Leonardus van Veghel met strop, palmtak en monstrans; herten aan de waterbron; Clara met ciborie. *+Communiebank*

+ Twee biechtstoelfronten, eikehout, vermoedelijk door J. Custers, 1903; neoromaans. De driedelige fronten met rondboogopeningen, traceerwerk in de middendeur en fronton daarboven sluiten de tussen de steunberen uitgebouwde biechtstoelen af. *+Biechtstoelen*

+ *Maria*. Hoogte 71 cm, afgeloogd lindehout, vervaardigd door Petrus Verhoeven, Uden; XVIII d. Staande madonna met het Kind, als Immaculata de slang vertredend, gekroond en met scepter in de rechterhand. *+Beelden*

- Literatuur. Informatiebulletin van het Museum voor Religieuze Kunst te Uden, nr. 5, december 1979; aanvulling op Catalogus Petrus Verhoeven, Uden 1976.

Donatus. Hoogte 84 cm, gepolychromeerd lindehout, vervaardigd door Petrus Verhoeven; XVIII d (circa 1800?). Donatus als soldaat met bliksemschichten in de rechterhand en een vaandel in de linkerhand; nieuw omtimmerd voetstuk.

Serie van vijf heiligenbeelden, hoogte circa 140 cm, gepolychromeerd hout, vermoedelijk door J.A. Oor, Roermond; 1891-1900; neogotiek. 1 Anna met Maria, 2 Jozef met leliestaf, schild met schip en winkelhaak, 3 Antonius van Padua met het Jezuskind, 4 Donatus als Romeins soldaat met palmtak, 5 Paulus met boek en zwaard.

Donatus, steen, door Jan Custers, Stratum (Eindhoven), 1894; geplaatst in de westgevel van de toren. De kerkpatroon is afgebeeld als Romeins soldaat. Het beeld staat op een zuilvormige sokkel onder een gebeeldhouwd baldakijn (zie afb. 404).

+ *Triomfkruis* (afb. 405). Afmeting bijna levensgroot; gepolychromeerd hout, XIX A. Corpus met doornenkroon, gecombineerd met een neogotisch kruis met vierpassen op de balkeinden. *+Kruisbeelden*

Passiekruis, hoogte 195 cm, gepolychromeerd eikehout, circa 1891; neogotiek. Het kruis is beladen met de lijdenswerktuigen.

+ *Monstrans*. Hoogte 66 cm, diameter voet 21 cm; verguld zilver; merken: jaarletter 1 (= 1918), lopend leeuwtje, minervakopje; vervaardigd volgens inscriptie door Th. Jorna en Zn. Ronde voet met zeven bronnen die ontspringen tussen twee parelranden; stam in de vorm van een boomstam; rond de lunula in kruisvorm vier zilveren plaquettes: priester die de kelk omhoog heft (onder), drie zielen in het vagevuur (links), drie zaligen (rechts) en drie engelen met 'sanctus' (boven); rond de ovale stralen lelietakken die eindigen in een vlechtbandkruis. Inscriptie onder in de voet: 'FEC. TH. JORNA + ZON: P.A.J.V. HEYST PAR. ECCL. SI DONATI ALTFORST 1918'. *+Liturgisch vaatwerk en gerei*

- Literatuur. Memoriale Parochiae, cap. II met beschrijving en uitleg van de iconografische betekenis.

Ciborie. Hoogte 37,5 cm, zonder deksel 24,5, diameter voet 17,5 cm; zilver; merken: meesterteken J.H. met sterretje in liggende rechthoek (= J. Hamers, Tilburg 1912-1933), jaarletter b (= 1916), leeuwtje + 2, minervakopje. Ronde, geprofileerde voet met gestileerd bladmotief op de welving; nodus met bladmotief; kleine ajour-tegencuppa met bladmotief; hoog gewelfd deksel, waarop in kruisvorm een medaillon met IHS. Inscriptie onder in de voetrand: 'P.A.J. van Heyst 1876-1916'.

Kelk (afb. 407). Hoogte 22 cm, diameter voet 14,5 cm; zilver; merken: meesterteken AB als monogram en open boek (= A.J. Bockmeulen, Boxmeer 1827-1842), jaarletter onleesbaar (mogelijk z (= 1834)), lopend leeuwtje, minervakopje, zwaardje. Ronde geprofileerde voet met bladrandje; op de welving tussen drie engelenkopjes drie ovale medaillons met Arma Christi; vaasvormige nodus met acanthusblad; ajour-tegencuppa met aan onderzijde laurierbladeren, waarboven afgewisseld met engelenkopjes drie medaillons met portretbustes van Christus, Maria en Johannes Evangelist.

N.B. Deze kelk is aangeschaft bij de bouw van de Waterstaatskerk.

Kelk. Hoogte 26 cm, diameter voet 15,5 cm; zilver; merken: meesterteken H + E (= H.G. Esser, Weert 1838-1895), jaarletter V (= 1879); lopend leeuwtje, minervakopje, zwaardje.

Afb. 407. R.K. kerk. Kelk, zilver, door A.J. Bockmeulen, Boxmeer, 1834 (opn. 1977).

Segmentvormige voet met drie voluten op de welving, waartussen in cartouches: Donatus, Johannes Baptist en Antonius Abt; peervormige nodus met knorrenrand en drie lege cartouches tussen vruchtenfestoenen; op de tegencuppa in cartouches tussen vruchtfestoenen: kruisbeeld, Maria en Jozef.

Kelk. Hoogte 24 cm, diameter voet 16,5 cm; verguld zilver; merk: V in gekroond schild (= import); Duitsland, 1890-1900; neogotiek. Zeslobbige voet met punten tussen de lobben en een opstaande, geperforeerde rand; op de welving reliëfbustes van Maria, Petrus en Johannes Evangelist, waartussen emailplaatjes met kruis; onderaan de zeszijdige stam een manchet van neogotische arcaden en pinakels; stam versierd met wingerd en traceringen op een blauw fond; nodus met zes vierpasknoppen (IHESUS) en traceerwerk; ajour-tegencuppa met wingerd en lelies.

Bedieningsdoosje. Hoogte 9 cm, diameter 5,5 cm; koper, aan de binnenzijde vertind; XIX A. Inwendig is het doosje driedelig; dekseltje met bol en kruisje.

Blad. Afmeting 28 × 18 cm; zilver; merken: meesterteken J:170 in liggende rechthoek (= Th. Jorna en Zn., Eindhoven/'s-Hertogenbosch 1919-1924); jaarletter K (= 1920); lopend leeuwtje, minervakopje. Vierlobbig blad. Inscriptie aan onderzijde: PAROCHIANI PAROCHO JUBILANTI P.A.J. VAN HEIJST 1895 26/11 1920. Geschenkvan de parochianen bij gelegenheid van het zilveren pastoorsjubileum van P.A.J. van Heijst.

Boekbandbeslag. Twee platen, hoekstukken en sluitingen op missaal uit 1904 aangebracht; zilver; merken: meesterteken JB. Op het voorschild en achterschild zijn Donatus en Antonius van Padua afgebeeld. Op de sluitingen zijn twee schenkingsinscripties aangebracht met chronogrammen; beide tekstonderdelen leveren het jaartal 1811 op. De tekst luidt: 'BaLDVIna van Den Bosch / offert / p: AnDreā Lennars paroCho' en 'sVbsCripta In paroChIa Donato MartIJrI saCra'.

N.B. Andreas Lenaers, een pater Franciscaan uit Megen, was van 1805 tot 1812 pastoor in Altforst.

[+] *Schijfkandelaar*. Hoogte 21,5 cm; gegoten brons; XVII. Ronde, geprofileerde voet; stam met vele insnoeringen en platte vetvanger ter halver hoogte. Staat: stam aan de onderzijde gesoldeerd. In bruikleen aan het Museum voor Religieuze Kunst te Uden. [+]*Kandelaars*

Twee kandelaars. Hoogte 44,5 cm; geel koper; XIX b. Ronde, geprofileerde voet; stam met insnoeringen en een kleine baluster in het midden; hoge vaasvormige bobèche.

Zes kandelaars. Hoogte 69,5 cm; geel koper; XIX c. Driezijdige voet op klauwpootjes en voorstellingen op de opstaande vlakken: kruisdragende Christus, Maria met Kind en Jozef met lelietak; conische gecanneleerde stam boven een vaas; vaasvormige bobèche met een knorrenrand aan de onderzijde.

Acht kandelaars. Hoogte 57 cm; geel koper; circa 1900; neogotiek. Ronde geprofileerde voet; in het midden van de ronde stam een nodus; hoge geprofileerde bobèche met gekanteelde bovenrand.

Vier kandelaars. Hoogte 56,5 cm; vernikkeld koper; circa 1900; neogotiek. Ronde voet; ronde stam met drie nodi; schaalvormige bobèche met een geornamenteerde rand.

+ *Twee wandarmen*. Vlucht 70 cm; rood en geel koper; circa 1833. Geprofileerde muurplaat; rankwerk onder de met palmetten versierde vetvanger. +*Wandarmaturen*

Drie armluchters. Vlucht 65 cm; geel koper; mogelijk atelier Cuypers; circa 1891; neogotiek. Drielichts luchter met ranken en schildje waarop IHS-monogram.

+ Harmonische schel. Hoogte 14 cm, diameter 19,5 cm; geel koper; XIX c. Ronde schel op geornamenteerde pootjes; opengewerkte bladrand tussen knorren op het schellichaam; ovaal handvat. +*Schel*

+ Wijwateremmer. Hoogte 28 cm, diameter 24,5 cm; geel koper met zinken binnenemmer; midden XIX. Ronde, geprofileerde voet; conisch lichaam, aan onderzijde plat bolvormig. +*Wijwateremmer*

+ Lavaboketel. Hoogte 14 cm, grootste breedte 30,5 cm; gegoten brons; circa 1500. Platte ketel met twee tuiten, waarvan de uiteinden met dierenkoppen versierd zijn; op de bevestigingspunten van het hengsel vrouwenkoppen. In bruikleen afgestaan aan het Museum voor Religieuze Kunst te Uden. +*Lavaboketel*

- Literatuur. Kalf 1906, blz. 397.

Afb. 408a-b. Kazuifel met 15de-eeuws borduurwerk op de aurifrisiae:
a. rugpand
b. voorzijde (opn. 1977).

Afb. 409. Dalmatiek met Kölner Borte (opn. 1977).

[+] *Driestel met aurifrisiae en Kölner Borten*, XV c (afb. 408-409). De middeleeuwse borduursels zijn aangebracht op vernieuwd, rood fluweel. De borduursels op het kazuifel zijn sterk opgewerkt, waardoor het oorspronkelijke werk goeddeels is verhuld. Het is niet waarschijnlijk dat kazuifel, dalmatiek en tuniek van origine bijeenhoren. De paramenten stammen niet, zoals meermaals is gesuggereerd, uit het bezit van de proosdij op de Munnikenwoerd, maar zijn pas aan het eind van de 19de eeuw in het bezit gekomen van de kerk. In het Memoriale parochiae de Altforst komt de passage voor, die hierover uitsluitsel geeft. Op 8 november 1896 werd bij gelegenheid van [+]*Paramenten*

het eeuwfeest na de heroprichting van de parochie het oude driestel geschonken door de parochianen: ‘donum datum est casula festiva albicosis. Kasuifel van geel zijde, fluweel brocaat met Cölner bord kruis en gestikte madonna, zijden galons, franjes en zijden voering’.

Kazuifel. Breedte van de aurifrisiae 16 en 12 cm. Op de rugzijde (afb. 408a) gaffelkruis met de voorstellingen van boven naar beneden: Piëta - St. Anna te Drieën - St. Ursula met de Maagden onder haar mantel - wapenschild met het alliantiewapen van Willem van Egmond en Walburga van Meurs; (gevierendeeld): 1 van Egmond, 2 van Meurs, 3 van Arkel, 4 Saarwerden; op linker gaffelbalk: Catharina met zwaard en boek; op rechter gaffelbalk: vrouwelijke heilige met palmtak en buidelboek (Barbara?). Op het voorpand (afb. 408b) van boven naar beneden, drie heilige bisschoppen: Martinus met de bedelaar - Erasmus met windas - niet te identificeren heilige bisschop.

Mr. P. Beltjes geeft als hypothese dat het kazuifel bestemd kan zijn geweest voor de vicarie van de H. Maagd op het Maria-altaar in de kerk van Driel in de Over-Betuwe, welke op 4 september 1460 door Willem van Egmond (1412-1483), de jongere broer van de Gelderse hertog Arnold van Gelre, is gesticht.

Het kazuifel is in bruikleen afgestaan aan het Museum voor Religieuze Kunst in Uden. - Literatuur. Kalf 1907, blz. 398; Cat. 's-Hertogenbosch 1913, blz. 100, nr. 398; Béatrice Jansen, Laat Gotisch borduurwerk in Nederland, 's-Gravenhage 1948, blz. 109, nr. 2; Saskia de Bodt, Het kazuifel van Altforst, in: Tweestromenland nr. 42 (1983), blz. 28-36; P.J.W. Beltjes, Het kazuifel van Altforst, Het wapen: sleutel tot schenker en bestemming, in: Tweestromenland nr. 42 (1983), blz. 37-42.

Dalmatiek en tuniek (afb. 409). Breedte van de aurifrisiae 7 cm. De z.g. Kölner Borte, die door goudgalons deels zijn overdekt, lopen in twee verticale banen aan de voor- en achterzijde van de gewaden, alsmede langs de halsrand. Op de Kölner Borte gestileerde bomen en passiebloemen en de namen: Ihesus, Maria, St Anna, St Ioachim, St Paulus en St Petrus (alles in gotische letters).

Afb. 410. Kerkstraat nr. 16 (opn. 1977).

Boerderijen

In het dorp Altforst is slechts een klein aantal boerderijen van monumentaal belang bewaard, namelijk aan de Kerkstraat, de Sluissestraat en de Sluissewal. Van betekenis is verder een kleine reeks boerderijen aan de Woerdsestraat (zie Woerd, blz. 314).

+ Kerkstraat nr. 7B. Verbouwd pand met muurankers 1740.

+*Kerkstraat*

Kerkstraat nr. 13. Woonhuis met stichtingssteen van 1862, gelegd door burgemeester Hiebendaal.

Kerkstraat nr. 16. Gepleisterde T-boerderij (afb. 410), in de gevel van het voorhuis door middel van ankers gedateerd '1780'. Voorhuis met lage verdieping en asymmetrische, vijf traveeën brede gevel met zesruits schuifvensters aan weerszijden van de eenvoudige toegangsdeur; de vensters aan de linkerzijde zijn van een kleiner formaat dan het rechter paar. De boerderij ligt met de rechterflank evenwijdig aan de straat. Het voorhuis is gedekt door een rieten schilddak, het bedrijfsgedeelte gaat schuil onder riet en pannen. Boven de voordeur een brandplaatje met 'AMCI' en de voorstelling van de aartsengel Michael overwint de duivel.

+ Sluissestraat nr. 5. Boerderij 'De Heul', fraai ensemble met L-vormige hoeve, schuur, bakhuis en kapberg, daterend uit XVIII en XIX. Boerderij met naar links uitgebouwd voorhuis met lage verdieping en met riet gedekt schilddak; bedrijfsgebouw met afgewolfd zadeldak onder pannen. De voorgevel is aan de voorzijde gepleisterd en heeft twee grote vensters (zonder roedenverdeling) met klampluiken links van de toegangsdeur. Deurpartij met klampstukken, consoles en kroonlijst. In de rechterzijbeuk van het voorhuis een kelder met opkamer.

+*Sluissestraat*

+ Sluissewal nr. 27. Boerderij met witgepleisterd, breed voorhuis met een asymmetrische gevelindeling. In het rechter gedeelte van het voorhuis een kelder met opkamer, die zich in het uitwendige opmerkelijk manifesteert als een 'stenen

+*Sluissewal*

kamer', welke met het linker gedeelte van het voorhuis onder een met riet gedekt schilddak is gebracht. Ondanks de gemoderniseerde vensters van belang vanwege het bouwvolume, dat in oorsprong waarschijnlijk dateert uit XVII-XVIII.

Afb. 411. Het boerderijcomplex De Munnikenwoerd aan de Woerdsestraat nr. 34 met links daarvan Woerdsestraat nr. 25 (opn. 1977).

Afb. 412. De Woerdsestraat volgens het kadastraal minuutplan.

Woerd

Voormalige proosdij Munnikenwoerd

Aan de Woerdsestraat nr. 34 staat de hoeve Munnikenwoerd, ongeveer ter plaatse van een in 1134 door Bescela van Zumeren gestichte proosdij die door Norbertinessen werd bewoond (afb. 411, 412).

Bronnen

- Literatuur. W. van Dam van Brakel, Lotgevallen van de heer Fulco en de abdij van Bern, 's-Hertogenbosch 1857, blz. 17, 20-21, 37, 45; Schutjes I (1872), blz. 274-276 en 306-308, V (1875), blz. 104-105; Sloet 1872/74, nr. 266; J. Habets, Geschiedenis van het bisdom Roermond, II (1890), blz. 428, III (1892), blz. 675-677; Fr. W. Hoevenaers O. Praem., Eenige aanmerkingen op hetgeen de hooggel. heer Jos Habets in het IIe en IIIe deel heeft medegedeeld omtrent de Abdij van Mariënweerd, in: A.A.U. XXI (1894), blz. 234-240; Taxandria 41 (1934), blz. 187; Maris 1939, blz. 153 (noot); Mon. Bat. II (1941), blz. 12; Manders 1952, blz. 174-176; Van Heiningen 1965, blz. 152; Nieuwsbulletin K.N.O.B. 68 (1969), blz. 100; G.M. van der Velden, Maesmond, in: Tweestromenland nr. 44 (1985), blz. 3-4; Idem, Voormalige betrekkingen tussen de Abdij van Berne en het Land van Maas en Waal tot het jaar 1400, in: Tweestromenland nr. 44 (1985), blz. 5-10.
- Archivalia. H. van Bavel, Regestenboek van het Archief van de Abdij van Berne, 1134-1400, Heeswijk 1984.

Geschiedenis

In 1134 werd bij Altforst door Bescela van Zumeren, echtgenote van Fulco, stichter van de abdij van Berne, een Norbertinessenklooster gesticht, dat zij zelf tot aan haar dood in 1162 bestuurde. In de stichtingsakte van de Abdij Berne, gezegeld door de Utrechtse bisschop Andreas van Cuyck, wordt de schenking door Fulco (Fulcoldus) en Bescela vermeld, evenals in de oudste van omstreeks 1200 daterende goederenlijst van Berne, waarin men leest: ‘Sed et allodium in Altfursch et in Vourt cum omnibus suis attinentibus’. In diverse oorkonden wordt grondbezit van Berne in het Land van Maas en Waal genoemd. Na Bescela's overlijden nam een kanunnik van de abdij Berne de zorg over voor de proosdij, die was toegewijd aan Maria. De bijbehorende kapel had St. Nicolaas tot patroon. Over de proosdij is zeer weinig bekend. In het midden van de 14de eeuw is het klooster door krijgslieden van de hertog van Gelre verwoest. In de late Middeleeuwen is het complex een soort uithof, ‘curtis sive grangia’ van de abdij Berne, waar soms een priester of een à twee lekebroeders verblijf hielden; later werden de proosdijgoederen overgelaten aan een rentmeester.

Dat er in 1552 nog religieuzen op de Munnikenwoerd waren, valt af te leiden uit de vernoeming van broeder ‘Wilhelmus van Erp out omtrent XLVII jaeren praepositus in Monickevoort alias Oltforst gelegen tussen Maes en Wael...’. Bij de abtskeuze van Th. Spierinck in Berne in 1552 werd door de toenmalige religieuzen een schriftelijke stemming gehouden; Van Erp ondertekende daarbij als volgt: ‘ondergescreven Guilhelmus Erp prepositus in Monickenwoert’.

In een op 5 juli 1570 uitgevaardigde pauselijke bul geeft Pius v de wens te kennen, dat de abdij van Berne in haar bezit van de proosdij of 'curtis Munnikenwoerd' wordt

gehandhaafd en belast hij de bisschop van Utrecht of diens vicaris met de uitvoering daarvan. Munnikenwoerd bleef als uitlands kloostergoed buiten het rentambt en in bezit van de abdij tot de algehele verbeurdverklaring bij resolutie van 9 juli 1646. Toen werden de goederen aangeslagen en overgebracht onder het bestuur van de Domeinen, waarna de Staten van Gelderland in 1651 begonnen met het in het openbaar verpachten van de goederen. Van het proosdijcomplex resten nagenoeg geen zichtbare sporen meer. Er zijn echter in 1934, 1969 en 1972 pogingen gedaan om door middel van bodemonderzoek wat meer aan het licht te brengen.

+Middeleeuwse resten

+ Van het middeleeuwse proosdijcomplex zijn bij de bouw van de thans ter plaatse staande hoeve 'Munnikenwoerd', die in haar oudste onderdelen uit de tweede helft van de 17de eeuw stamt, slechts weinig sporen overgebleven. In de noordoosthoek van de kelder onder het rechter gedeelte van het voorhuis is een restant zichtbaar van een tufstenen muur, die onder de boerderij doorloopt (afb. 415). In 1969 en 1972 werd door pater J. Stokman O. Praem. van de abdij van Berne (Heeswijk-Dinther) bodemonderzoek verricht in de voor de boerderij gelegen tuin en bongerd, ten noorden van het woongedeelte van de hoeve. Er zijn toen verschillende putten gegraven, waarin opmerkelijke vondsten werden gedaan. Stokman groef enige vloertegels op van het formaat 15 × 15 × 3,5 cm en 15,2 × 7,6 × 3,3 cm, waaronder tegels met ingebakken leliemotief, een romeinse dakpan, een tufstenen halfzuil, dakleien en aardewerkfragmenten (17de-eeuws goed); ook werden nog menselijke skeletresten opgedolven. Zie afb. 415, rechtsonder.

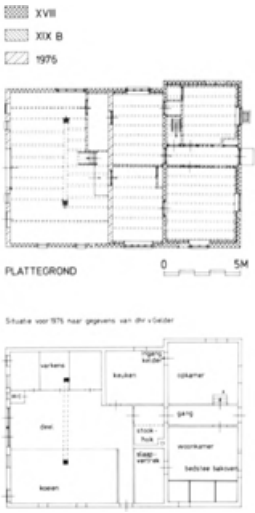
In samenwerking met de provinciaal archeoloog van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek werd een haaks ten opzichte van het tufstenen muurfragment in de boerderijkelder gesitueerde tufstenen muur over een lengte van circa 1,50 m blootgelegd. Dit muurwerk had een dikte van drie steenlengtes ofwel 115 cm. De beide muurfragmenten vormen met hun verlengden samen een rechte hoek die behoord heeft bij een voormalig middeleeuws gebouw, dat blijkens de ligging was georiënteerd. De bijbehorende zuidmuur is niet bepaald, aangezien het onderzoek een beperkte omvang had. Opmerkelijk is de afschuining van het tufstenen muurgedeelte in de kelder, waar de muur onder de voorgevel van de boerderij doorschiet. Het zou kunnen wijzen op de linker dagkant van een toegang. In dat geval zou men kunnen denken aan de ingangsgevel van een bij gebrek aan verdere aanwijzingen niet te duiden gebouw. De oriëntering van de aanleg en het feit, dat in 1934 loden lijkkisten zijn aangetroffen buiten de boerderijkelder op een plek die binnen de door de beide tufmuren gevormde hoek ligt, zou er op kunnen wijzen, dat men te doen heeft met overblijfselen van de noord- en westmuur van de voormalige prioraatskapel.

In 1969 trof pater Stokman op ongeveer 4 m afstand van de voorgevel van de boerderij skeletresten aan die op een georiënteerde begraving wezen. Deze skeletresten zijn in 1983-'84 onderzocht door dr. T.S. Constandse-Westerman, verbonden aan het Instituut voor Antropobiologie van de Rijksuniversiteit in Utrecht. Het onderzoek wees uit, dat alle beenderen tot een skelet behoren van één jong-volwassen persoon, waarvan het geslacht niet met zekerheid kon worden vastgesteld. De meest waarschijnlijke veronderstelling is echter dat het een vrouw is geweest met een lichaamslengte van ongeveer 1,64 m, aldus het zeer uitvoerige rapport. Gezien de aard van de verschillende vondsten verdient het terrein voor de boerderij zeker een

uitvoeriger archeologisch onderzoek. Zie voor de beschrijving van de hoeve blz. 315, Woerdsestraat nr. 34.

Boerderijen

+ Aan de Woerdsestraat, die vanaf het dorp Altforst in noordwestelijke richting loopt, staan enige voornamelijk 19de-eeuwse boerderijen met een T- of L-vormige plattegrond. De voorhuizen zijn verdiepingloos of bezitten een lage verdieping en beslaan een breedte van drie of vier traveeën. De meest beeldbepalende zijn de nrs. 7 en 25 aan de zuidzijde van de Woerdsestraat en aan de kant van het Noorderblok de nrs. 16, 22 en 34 (Munnikenwoerd). Laatstgenoemde boerderij en het naastliggende pand nr. 25 zijn bouwkundig onderzocht. *+Woerdsestraat*

Afb. 413. Woerdsestraat nr. 25. Opmetingstekening met aanduiding van de oorspronkelijke indeling.

Woerdsestraat 25. Boerderij met een drie traveeën breed, dwars voorhuis waarvan de rechterzijkant een topgevel met smalle vensters bezit (afb. 411-412). De boerderij dateert in eerste aanleg uit de 18de eeuw, maar heeft wijzigingen aan de vensters ondergaan. Door modernisering, uitgevoerd in 1976, is het inwendige ingrijpend verbouwd. De met riet gedekte boerderij vormt tezamen met de Munnikenwoerd aan de noordzijde van de straat een markante groep op de zich in het landschap duidelijk aftekenende 'kloosterwoerd'.

De opmetingstekening (afb. 413) geeft een plattegrond van de huidige situatie en een reconstructie van de voor 1976 bestaande inrichting naar gegevens van de bewoner, de heer Van Gelder, meegedeeld in 1982.

Woerdsestraat nr. 34. Het hoeve-complex 'Munnikenwoerd', gelegen op een natuurlijke verhoging aan de noordzijde van de Woerdsestraat, bestaat uit een met de lengte-as evenwijdig aan de straat staande T-boerderij, een noordelijk daarvan deels tegen het voorhuis aanpalende tweede schuur en een vrij ten noordwesten van het hoofdcomplex staande schaapskooi. Het complex, dat is gebouwd op de voormalige standplaats van de onder de abdij Berne behorende proosdij werd in 1982 uitvoerig onderzocht en in tekening gebracht (afb. 415).

Het hoofdgebouw, een markante T-boerderij, vertoont in plattegrond en opstand een gefaseerde opbouw, waaruit een bouwgeschiedenis van drie eeuwen is te destilleren. Uitwendig geeft de hoeve door buitenbepleistering en venstervormen (T-vensters met luiken) en een vroeg-2oste-eeuwse deur weinig geheimen prijs. Alleen in de noordgevel van het woonhuis is een fragmentarisch bouwspoor te ontdekken, een dichtgezet venster van de opkamer. Bouwnaden waren tijdens het onderzoek door de bepleistering niet waarneembaar. Opmerkelijk zijn overigens de diverse muurankers.

Het oudste gedeelte van de boerderij is het middengedeelte van het woonhuis met kelder en opkamer aan de noordzijde. In eerste aanleg stamt het woongedeelte in de middenbeuk vanaf de voorgevel tot aan de brandmuur over een diepte van twee en een half balkvak uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het was oorspronkelijk

één grote ruimte met een op moer- en kinderbalken rustende zoldering. Een brandmuur met brede schouw vormde de scheiding met het bedrijfsgedeelte.

De voorgevel, die blijkens de nog aanwezige, doorlopende gebintplaten oorspronkelijk van hout moet zijn geweest, is in een volgende fase versteend. Pas in de 19de eeuw heeft men de grote woonruimte onderverdeeld in een woonkamer met kleine kamers en langslopende gang. Voordien was het woongedeelte, mogelijk in het laatste kwart van de 17de eeuw, aan de noordzijde uitgebreid met een kelder en opkamer ter plekke van de buitenstijls gelegen zijbeuk. De kelder is met een tongewelf overkluisd en toegankelijk aan de westzijde. De opkamer heeft een balkenplafond met moer- en kinderbalken, waarvan de balkkoppen rusten op consoles (zie afb. 415 C-C), en twee eiken spanten. Waarschijnlijk heeft de rechterzijgevel van de opkamer een gezwenkte topgevel gehad. Uit het verschil in vorm en materiaal van de daksporen - oostelijk en westelijk dakschild met in doorsnede vierkante, eikehouten sporen; noordelijk dakschild met ronde, grenen sporen - uit de nok en de afgezaagde jukplaten blijkt een wijziging van de kap.

Afb. 414. Woerdsestraat nr. 34. De kapconstructie boven het rechtergedeelte van het voorhuis (opn. 1982).

Uitbreiding van het voorhuis naar de straatkant toe is pas in een veel later stadium gerealiseerd. Het eerst kwam hier de achter de voorgevel gelegen zuidoostelijke hoekkamer tot stand, die nog verwantschap toont met de opkamer; het is stellig een vroeg-18de-eeuwse uitbreiding. In het begin van de 20ste eeuw is het erachter gelegen vertrek met enkelvoudig balklaag-plafond aan het woongedeelte toegevoegd.

Het driebeukige bedrijfsgedeelte bezit een deels later vernieuwd, waarschijnlijk ingekort, ankerbalkgebint, dat jonger is dan het gebint in het voorhuis.

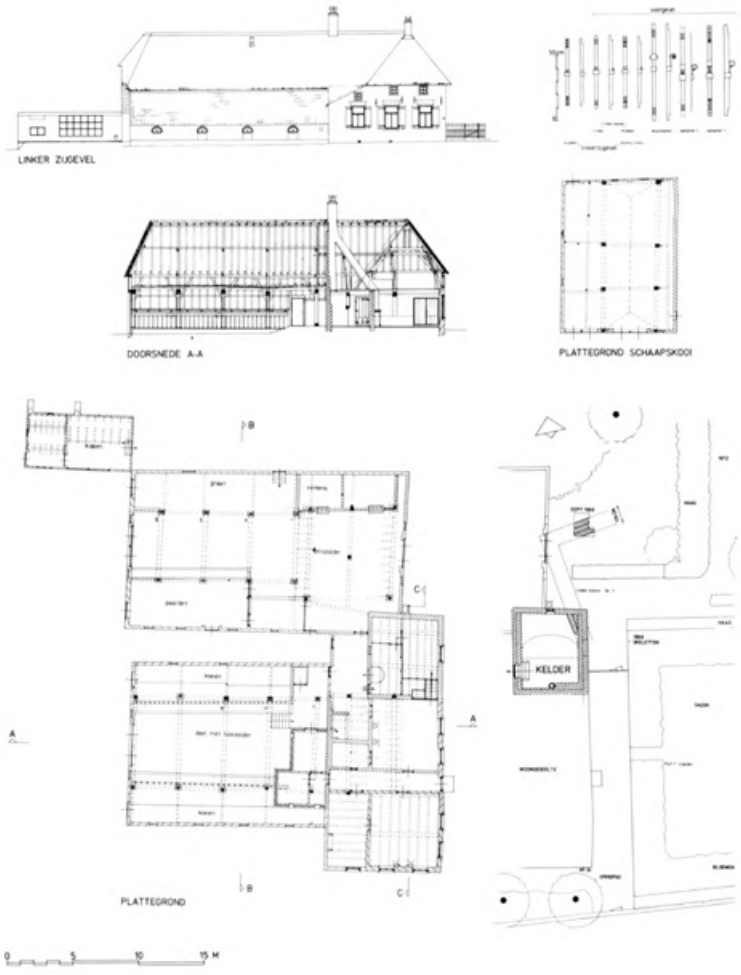
Aan de noordzijde lopen de stijlen ook niet in een doorlopende lijn met die van het woongedeelte. Toch is het gebint weer ouder dan het muurwerk van de achter- en zijgevels, dat een 19de-eeuws - overigens gefaseerd - karakter heeft, hetgeen kan wijzen op een latere verstening van een aanvankelijk houten bedrijfsgedeelte. Het bedrijfsgedeelte is ingericht op veeteelt, met deel- en hooizolder in de middenbeuk en koestallen met voedergang en grup in de zijbeuken.

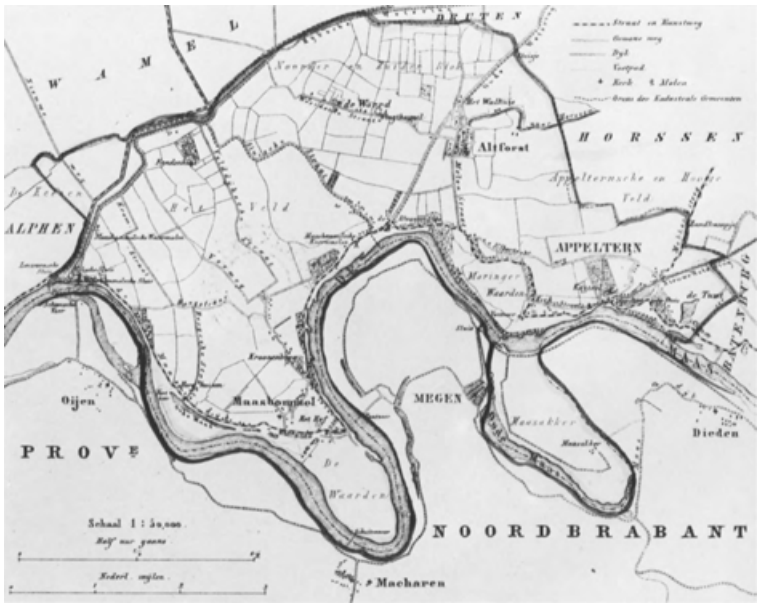
Tweede schuur. De ten noorden van het hoofdgebouw staande schuur is eveneens driebeukig van aanleg en bestemd voor graanopslag en paardenstal. Hij bestaat uit een ouder, vier traveeën omvattend, westelijk gedeelte, waarvan de spantconstructie aan de

Afb. 415. Woerdsestraat nr. 34. Opmetingstekening van het hoevecomplex De Munnikenwoerd. Plattegrond met gevelaanzichten, doorsneden, situatie en enige details. Voorts plattegrond van de schaapskooi.

noordzijde door middel van gehakte telmerken is genummerd van I-IIII. De schuur moet jonger zijn dan 1820, aangezien op het kadastraal minuutplan ter plaatse een veel kleiner bouwsel voorkomt dan de schuur in haar aanvankelijke omvang mat. Voor 1884 heeft men haar naar het oosten toe vergroot met twee traveeën en een kort verbindingslid. Men bracht ook in de oostgevel deeldeuren aan. Boven de middenbeuk van het jongere gedeelte bevindt zich een strozolder. De noorderzijbeuk is als varkensstal benut. De gebintconstructie met rondhouten stijlen sluit niet in maat aan bij het oudere gedeelte. *Schaapskooi*. Op het erf, achter de noordelijke schuur, staat een driebeukige schaapskooi (afb. 415), waarvan de brede, zuidelijke zijbeuk een jongere uitleg is. Bij verstening van de oorspronkelijk houten kooi is ook de lage noordwand ongeveer 75 cm naar buiten toe nieuw in steen opgetrokken. De oorspronkelijke omvang bleek aan de hand van de bouwsporen nog te reconstrueren; zij mat 11 × 6 m inwendig. De kooi heeft drie, onregelmatig diepe traveeën, gevormd door vier gebintstellen, waarvan de buitenste tegen en in het muurwerk staan. Datering tweede helft 19de eeuw en later.

LINKER ZIJGEVEL
DOORSNEDE A-A
PLATTEGROND SCHAAPSKOOI
KELDER
PLATTEGROND
0 5 10 15 M

Afb. 416. De kadastrale gemeenten Appeltern, Altforst en Maasbommel, 1866. Kaart uit Kuypers Gemeente-atlas.

Appeltern
Gemeente Wamel

Historisch-geografische schets

Het dorpsgebied van Appeltern wordt aan de noord- en oostzijde begrensd door de kadastrale gemeenten Maasbommel, Altforst, Horssen en Batenburg. De zuidgrens wordt gevormd door de Maas, die voor de kanalisatie met een ruime meanderbocht langs de Morringer Waarden en Blauwe Sluis liep. Het kaartbeeld uit het midden van de 19de eeuw (afb. 416) vertoont een nog opmerkelijker situatie, namelijk een afgesneden Maasbocht met een restant van de Oude Maas bij Megen. De oostelijk van Megen gelegen Maasakker maakte ondanks de bochtafsnijding nog deel uit van het grondgebied van het kerspel Appeltern. Na de Maaskanalisatie is de Maasakker tot Brabants grondgebied geworden en de ten noorden van het stadje Megen gelegen Megense Ham aan het grondgebied van Appeltern toegevoegd. Zie de Militair Topografische kaart op blz. 18. Het dorp Appeltern heeft zich ontwikkeld op de oeverwal met als oudste kernen de Hervormde kerk en de kasteelplaats. In westelijke richting loopt de bebouwing langs de Kerkstraat en de Maasdijk, die als gevolg van de vroegere loop van de Maas om de Megense Ham een tamelijk abrupte knik in noordelijke richting maakt. Volgens het kadastraal minuutplan lag de schaarse bebouwing voornamelijk tussen Kerkstraat en Maasdijk en niet op het ten noorden van de Kerkstraat gelegen Neereindsche Binnenblok (afb. 417).

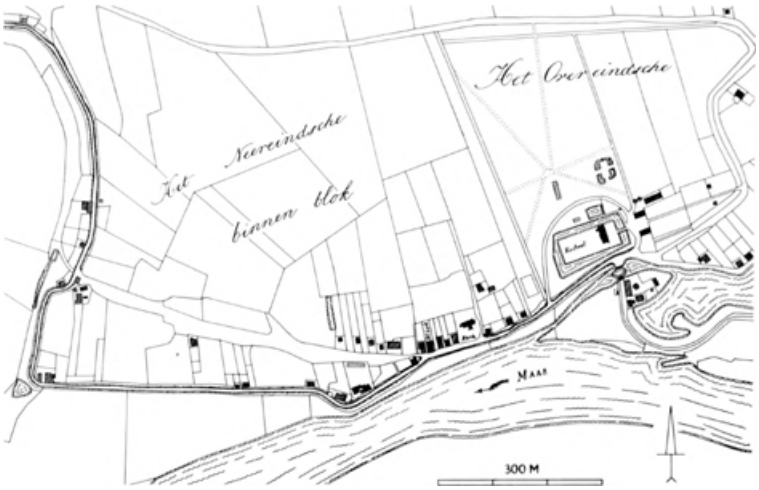
Het oostelijk gedeelte van het dorp heeft een geheel ander karakter door de aanwezigheid van een aantal doorbraakgaten en de afwatering van de Nieuwe Wetering met een breed waterbekken voor het stoomgemaal bij de Appelternse sluis. De kasteelplaats vormt in feite de scheiding tussen het westelijk dorpsgedeelte aan de Kerkstraat en het oostelijk gedeelte aan de Walstraat, die langs de Nieuwe Wetering loopt. Daar staan nog enige karakteristieke boerderijen, met name het prachtige complex Walstraat nr. 13-15. Tot het oude wegenpatroon behoort ook de Kasteelstraat die de grens vormt tussen de percelen die bij het Huis Appeltern behoren en die van de boerderijen aan de Walstraat. De Elberseweg en de Koningstraat maken deel uit van de toegangswegen van het Overeindsche Blok. De Mekkersteeg is een dwarskade aangelegd om het rivierwater dat door het Spekswiel, een doorbraakgat in de oeverwal tussen Appeltern en Batenburg, naar binnen stroomde te keren. In de ten zuiden van de Nieuwe Wetering gelegen Tuut is slechts geringe en zeer kleinschalige bebouwing aan de rand van de monding van de Wetering te vinden.

Hervormde kerk

De Hervormde kerk aan de Maasdijk nr. 18 staat op het aan de noordzijde van het dijklichaam gelegen kerkhof. Het gebouw bestaat uit een romaanse toren, een laatgotisch koor en een in 1859 gebouwd eenbeukig schip. De toren is eigendom van de burgerlijke gemeente Wamel, de kerk behoort aan de Hervormde gemeente (afb. 418-428).

Bronnen

- Literatuur. Teg. Staat 1743, blz. 273; Van der Aa I (1836), blz. 303; Schutjes III (1872), blz. 128-130; Sloet 1872, blz. 245 (nr. 250), blz. 482 (nr. 477), 720 (nr. 726); Voorloopige

Afb. 417. De kern van het dorp Appeltern, volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

Lijst 1917, blz. 13; Bloys van Treslong Prins 1917/18, blz. 8-9; Weise 1937, blz. 34, 105; Stüwer 1938, blz. 44, 131, 189; Oediger 1940, blz. 59-60 (nr. 101); Wijnaendts van Resandt 1943, blz. 20; Verslag M.C.P.G. over 1959-1963, in: B.M. Gelre LXI (1962-64), blz. XXXVII; Van Heiningen 1965, blz. 239, 242, 252; Ten Boom 1974/75, blz. 128-129.

- Afbeeldingen.

1 Gewassen pentekening in bister door J. de Grave, omstreeks 1674, collectie Gemeentemuseum Arnhem (GM 9087); gezicht op de kerk en omgeving vanaf de Maas (afb. 418).

2 Gewassen pentekening gesigneerd en gedateerd: C. Pronk, del ad viv 1732, collectie Commanderie van St. Jan, Nijmegen (inv.nr. 1985.04.10); dorpsgezicht met de kerk gezien vanuit het oosten (afb. 421).

3 Gravure door H. Spilman uit 1740 naar tekening van A. de Haen uit 1732, voorzien van het onderschrift: ‘Het Dorp APPELTHEREN, 1732’, uit: ‘Gezichten van Voornaeme Hollandsche Dorpen’, uitgegeven bij ‘P. Fouquet Iunior’ te Amsterdam; dorpsgezicht met de kerk vanuit het zuidoosten.

4-6 Drie grijs gewassen penseeltekeningen, waarvan een is gesigneerd en gedateerd: ‘I.W. 1758’ en een in kleuren is opgewerkt, Particuliere collectie R.K.D., Den Haag; deze drie tekeningen vormen variaties op de onder nr. 3 genoemde gravure van Spilman.

Geschiedenis

De kerk van Appeltern is ongetwijfeld een van de oudste in het Land van Maas en Waal, wellicht beduidend ouder dan de eerste schriftelijke vermelding van 1134. Het karakter van de tufstenen toren rechtvaardigt een datering voor of in het begin van de 12de eeuw. De kerk, die eertijds was toegewijd aan de H. Servatius, bezat in de middeleeuwen twee altaren, een gewijd aan de H. Maagd, St. Jan de Doper en de Tienduizend Martelaren en een tweede altaar toegewijd aan St. Antonius Abt. De kerkgift behoorde aan de heer van Appeltern. Omstreeks 1500 waren er 180 communicanten.

Bij de Hervorming ging de kerk over in handen van de protestanten en zij bleef dit met uitzondering van de periodes 1672-1674 en 1800-1813. Het geringe aantal hervormden - in 1706 waren dat slechts 12 huisgezinnen - maakte alleen gebruik van het koor, zodat

Afb. 418. De middeleeuwse kerk e.o. gezien vanaf de Maas in 1674 naar tekening van J. de Grave. G.M., Arnhem.

het schip in verval raakte. Op vroeg 18de-eeuwse afbeeldingen is het eenbeukige schip dat op de tekening van Josuah de Grave in het derde kwart van de 17de eeuw nog duidelijk aanwezig is, grotendeels afgebroken. Op die tekening ziet men dat het schip lager was dan de gotische koorpartij en dat er een sacristie of grafkapel aan de zuidkant van schip en koor aansloot. Hoe de situatie omstreeks 1800 was, toen de hervormden de kerk moesten overdragen aan de katholieken, is niet duidelijk. In 1813 eisten zij gewapenderhand de kerk weer terug, hetgeen hun ook gelukt is (zie blz. 328). Of er tussentijds nog een schippartij is gebouwd, wat het kadastraal minuutplan min of meer suggereert, is onbekend; mogelijk is hierop alleen de gebouwomvang aangeduid.

In 1859 ging men over tot een ingrijpende renovatie. Tussen de tufstenen toren en het bakstenen koor werd een nieuw schip van vier traveeën gebouwd, waarin aan de westkant twee vertrekken en een over de breedte van het schip lopende gang werd opgenomen. De middeleeuwse aanbouw tegen het koor werd toen wellicht afgebroken.

Afb. 419. De Hervormde kerk e.o. volgens het kadastraal minuutplan.

Afb. 420. De Hervormde kerk e.o. volgens recent nette plan.

Afb. 421. Dorpsgezicht met de Hervormde kerk in 1732, getekend door C. Pronk. N.M.C., Nijmegen.

Afb. 422. Hervormde kerk. Het eenbeukige schip uit 1859 (opn. 1978).

Afb. 423. Hervormde kerk. Toren en schip vanuit het noorden (opn. 1978).

Het kerkgebouw

Materiaal

+ De toren is tot circa 11,25 m opgetrokken uit tufsteen, die zich in- en uitwendig als zeer+ regelmatig gestapelde paramentmuren vertonen. De gemiddelde laagdikte bedraagt 10-12 cm en de tufblokken hebben een lengte die varieert van 37-42 cm. Op de hoeken zijn in de bovenbouw op de kant staande stenen verwerkt, afwisselend met telkens drie platte lagen. Een dergelijke brede band zit ook halverwege de galmgaten. De toren is verder verhoogd met baksteen, formaat 28 × 14 × 6,2 cm en aan de westzijde van de torenvoet met kleine baksteentjes versterkt. Het laatgotische koor is opgetrokken uit baksteen met verwerking van tufsteen, die alleen aan de voet van enkele steunberen zichtbaar is, aangezien het koor bij de verbouwing van 1859 grondig is bepleisterd met Portlandcement. Het schip is opgebouwd uit in staand verband gemetselde Waalsteen. De toegang is in Portlandcement geprofileerd.

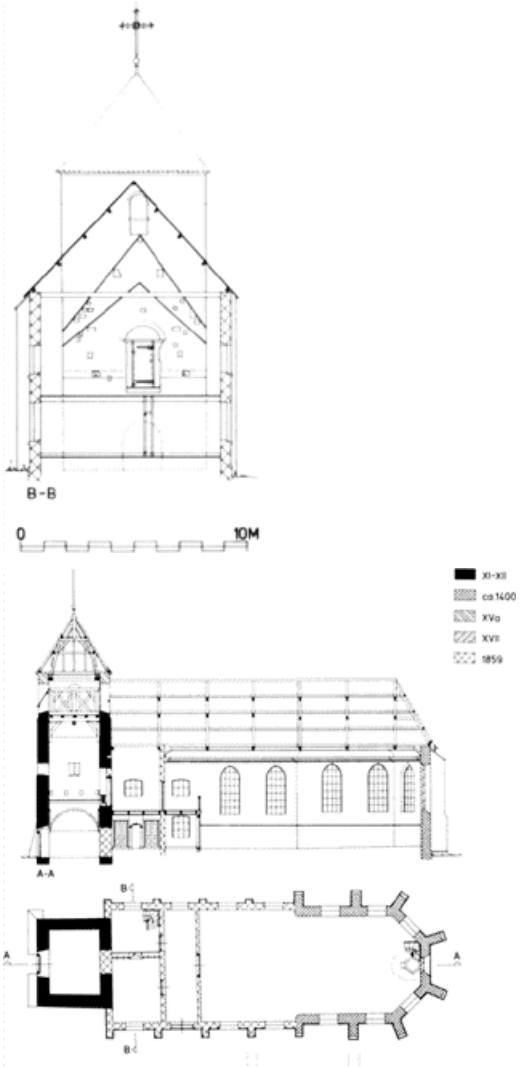
Toren uitwendig

+ Het tufstenen torenlichaam vertoont geen echte geledingen, hoewel er wel aan de verschillende gevels lichte versnijdingen in het muurwerk zijn waar te nemen: aan de westmuur bij de onderkant van het spleetvenster, aan de noordzijde iets hoger en aan de zuidzijde op drie hoogtes. Bij de beklamping van de torenvoet is aan de

westzijde een toegangspoortje aangebracht, waarvan niet zeker is of het een ouder vervangt; wellicht was de toren oorspronkelijk aan de westzijde gesloten. In de drie gevels komen op halve hoogte spleetvensters voor en bij de klokkeverdieping ongedeelde rondbogige galmgaten. Van de afgebroken westmuur van het middeleeuwse schip zijn breukvlakken nog gedeeltelijk zichtbaar op de noord- en zuidmuur van de toren (afb. 423).

+Toren inwendig

+ Inwendig bestaan de muurvlakken uit in het zicht gelaten tufsteen met verspreide reparaties in baksteen. De grondslag van de toren bestaat uit een onregelmatige rechthoek, die inwendig gemeten een breedte heeft van circa 4,55 m bij een diepte van 3,60 m. Inwendig vertoont de ruimte geen versnijdingen. De tufstenen muraalbogen in de onderbouw wijzen op een verdwenen overwelving van het torenportaal. Ter hoogte van de geboorte van deze muraalbogen lopen rondom uit grote kantstaande stenen geformeerde rollagen, die in hoogte corresponderen met de eerste pseudo-versnijding

Afb. 424. Opmetingstekening van de Hervormde kerk. Plattegrond, lengtedoorsnede en dwarsdoorsnede over de eerste travee.

buiten. In de oostmuur is de 1,70 m brede rondbogige doorgang naar het kerkschip met groot-formaat baksteen dichtgezet (afb. 424, dwarsdoorsnede).

De oorspronkelijke zolderingen, waarvan de hoogte is af te lezen uit de balkgaten, zijn vervangen door twee nieuwe, die respectievelijk boven en onder de oude zolderniveaus liggen (afb. 424, lengtedoorsnede).

De voormalige eerste torenverdieping stond oorspronkelijk door middel van een 1,60 m hoge en 1,45 m brede, rondbogige opening in verbinding met de schipruimte. Ook deze boogopening is thans dichtgezet en van een deur voorzien. De breedte van de boogopeningen op begane grond en verdieping doet denken aan torenkapellen, verwant aan romaanse torens als in Dreumel (afb. 295) en Ewijk.

Op de derde torenvloer, gedragen door moerbalken op korbeelstellen, staat de klokkestoel van het twee-jukkige type. Zie voor de klok uit 1685 blz. 327. In de torenwanden is een groot aantal gaten geboord op regelmatige afstand, mogelijk voor het insteken van stokken waaraan men gewassen - tabak? - liet drogen. Tegen de oostmuur zijn aan de schipzijde twee dakmoeten zichtbaar en een groot aantal

balkgaten. De dakmoeten en een belangrijk deel van de balkgaten behoren blijkens hoogte en dakhelling respectievelijk bij het voormalige romaanse en gotische schip.

[+] Het eenbeukige kerkschip, dat in 1859 is opgetrokken, staat op of naast c.q. buiten de fundamenten van zijn voorganger. De lengte-as van het inwendig 8 m brede schip ligt in het verlengde van het 7 m brede koor. De lengte-as van de toren verspringt 50 cm ten opzichte van de kerk-as; hij ligt noordelijker. Het schipgedeelte bestaat uitwendig uit vier traveeën, versterkt met onversneden muurverzwaringen die aan de noordzijde niet veel zwaarder zijn dan lisenen (afb. 423). *[+]Schip uitwendig*

In de twee oostelijke schiptraveeën bevinden zich gietijzeren lancetvensters. De twee westelijke traveeën hebben zes- en negenruits vensters met gebogen strek ter verlichting van de erachter gelegen vertrekken. De toegang bevindt zich in de tweede travee aan de zuidzijde. Hij bestaat uit een korfbogige deuropening met gietijzeren bovenlicht, gevat in een neogotische lancet waarvan de profielen in cement zijn getrokken.

+ Het westelijk gedeelte van het schip is bij de herbouw in 1859 verdeeld in twee verdiepingen, bestaande uit een consistoriekamer en achterliggend vertrek, die door een brede gang zijn gescheiden van het schipgedeelte dat deel uitmaakt van de kerkruimte. In de consistoriekamer is een door kasten geflankeerde nis-schoorsteen opgenomen. In het vertrek aan de noordzijde bevindt zich de trap naar de zolderachtige verdieping, van waaruit men toegang heeft tot de bovenbouw van de toren. Het gedeelte boven de vestibulegang staat als orgeltribune in open verbinding met het kerkschip. *+Schip inwendig*

Inwendig zijn het kerkschip en het koorgedeelte gedekt door een gekoofd stucplafond met omlopende geprofileerde lijst. Het plafond boven schip en koor vormt een doorlopend geheel (afb. 425-428).

+ Het koor, dat in plattegrond een travee met 5/8 sluiting omvat, wordt uitwendig geschoord door zeven gotische steunberen; de meest westelijke aan de zuidzijde is vervangen door een muurverzwaring uit 1859. Het koor is uitwendig geheel gepleisterd. De oorspronkelijke vensteromvang kwam vrijwel overeen met de huidige, zoals aan het ten behoeve van de plaatsing van de kansel gedichte venster in de oostelijke sluitingsmuur nog goed is waar te nemen. De koorpartij dateert van circa 1400. *+Koor uitwendig*

De dakconstructie over schip en koor is in 1859 geheel vernieuwd. De gordingenkap is gedekt met rechtsdekkende oud-hollandse pannen.

+ Bij de inwendige afwerking van 1859 zijn schip en koor tot een homogene ruimte samengevoegd. Om een vloeiende overgang van het schip naar het iets smallere koor te bewerkstelligen is de triomfboogmuur inwendig uitgebroken en zijn de hoeken op de overgang van beide ruimtes afgerond. De wanden zijn vlak afgewerkt en van een omlopende 1,60 m hoge lambrizering voorzien. Het stucplafond met kooflijst draagt op een simpele wijze tot het ruimtelijk versmelten van de koor- en schipruimte bij (afb. 425). *+Koor inwendig*

+ Volgens de 17de- en 18de-eeuwse afbeeldingen was aan de zuidkant van de kerk een ruimte met een zadeldak aangebouwd. In de zuidgevel zaten twee vensters en de daknok sloot aan tegen de zuidmuur van het koor, precies op de overgang naar het schip (afb. 418 en 421). Op de kadastrale minuut komt deze aanbouw nog voor, maar in 1859 is hij verdwenen. Of de afbraak tijdens de toenmalige herbouw van het schip is geschied of al eerder, is onbekend. Boven het maaiveld zijn op het kerkhof geen sporen meer te ontdekken. Wel heeft men bij graafwerkzaamheden aan het eind van de jaren '70 bakstenen funderingsresten aangetroffen van de oost- en westmuur in het verlengde van de vierde schipliseen en de steunbeer tegen het midden van het koor. De plaats hiervan is in stippellijn aangegeven op de kerkplattegrond (afb. 424). *+Verdwenen aanbouw*

Waarschijnlijk is deze ruimte als sacristie gebouwd en na de Hervorming als consistorie gebruikt. Het is echter ook mogelijk dat de ruimte als grafkapel diende voor de heren van Appeltern. Opmerkelijk is dat de aanbouw zowel tegen het koor als tegen het schip aansloot.

+ Aangezien in en rond de kerk geen bodemonderzoek is verricht, moet de bouwgeschiedenis worden gereconstrueerd aan de hand van de gegevens die de toren en in veel mindere mate het koor opleveren. De topografische afbeeldingen leveren daarnaast enige steun voor wat betreft de gedaante van de kerk in het derde kwart van de 17de eeuw (afb. 418) en het tweede kwart van de 18de eeuw (afb. 421). Op de tekening die J. de Grave maakte vanaf de Maas, is duidelijk te zien dat het schip beduidend lager was dan het laatgotische koor. De hoogte van dit schip komt overeen met de bovenste dakmoet tegen de oostmuur van de toren. Aan dit schip, dat niet veel breder geweest is dan het torenlichaam, ging een lager schip vooraf, waarvan de onderste dakmoet nog aanwezig is. De dakhelling die beduidend vlakker is wijst op een schippartij van romaanse origine. De schipmuren omsloten de toren aan noord- en zuidzijde, hetgeen nog zichtbaar is aan de afbraaksporen op de noord- en zuidwand van de toren.

+*Bouwgeschiedenis*

De plaats van het snijpunt van de beide dakmoeten leidt tot de conclusie, dat het romaanse schip in de gotische periode met enige lagen is verhoogd. Het is de vraag of de oude schipmuren op de plaats van de huidige schipmuren uit 1859 staan, waarbij de inwendige schipbreedte 8 m bedraagt, of dat zij direct tegen de toren aansloten zonder

Afb. 425. Het interieur van de Hervormde kerk gezien naar het koor (opn. 1978).

Afb. 426. Het interieur na de opruiming van het oude meubilair (opn. 1981).

Afb. 427. Het interieur gezien naar het orgel (opn. 1978).

Afb. 428. Het kerkschip na verwijdering van het bankenplan (opn. 1981).

westmuur bij een inwendige schipbreedte van 6 m, gelijk aan de buitenste breedtemaat van de toren. De inwendige schiplengte bedraagt 12 m, zodat in het eerste geval lengte en breedte zich verhouden als 3:2 en bij het smallere schip als 2:1. Over de vorm van het bij dit eenbeukige - in oudste aanleg romaanse - schip behorende koor is niets bekend. Volgens het verwachtingspatroon zal het een versmalde rechtgesloten koorpartij zijn geweest. Deze onbekende koorpartij is vervangen door het huidige gotische koor, dat om het romaanse koor is aangelegd en vrijwel zeker breder is geweest dan het romaanse schip. Na de bouw van het gotische koor is het schip door verhoging wat aangepast, zodat de mogelijkheid werd geschapen om door middel van een ruime triomfboog het schip met het koor te verbinden. Verhoging van de schipkap leidde vanzelf tot het verhogen van de toren in baksteen. Na de voltooiing van het koor is in een latere fase de sacristie of kapel gebouwd.

In de tweede helft van de 17de eeuw kwam het schip tot verval. In 1859 herbouwde men het schip, hoogstwaarschijnlijk net buiten de middeleeuwse funderingen.

Afb. 429. Hervormde kerk. De preekstoel (opn. 1978).

Afb. 430. Hervormde kerk. Kansellezenaar, koper, 1765 (opn. 1978).

Afb. 431 a en b. Hervormde kerk. Snijwerk aan de preekstoel (opn. 1978).

[+] Tot 1980 vertoonde het kerkgebouw inwendig de aanblik die het in 1859 had gekregen (afb. 425, 427). Met uitzondering van twee overhuifde banken achter in de kerk voor de orgeltribune hebben alle banken, inclusief de gestoelten voor diakens en kerkvoogden aan weerszijden van de kansel, plaats moeten maken voor [+]*Inventaris*

de obligate stoeltjes naar oud-hollands model. In de sluiting is een twee treden hoog houten podium aangebracht. De kansel heeft inmiddels plaats gemaakt voor die van Maasbommel (beschreven op blz. 293) en is opgeslagen.

+ Kansel (afb. 429). Eikehout; deels XVII, doch hersteld en aangevuld in 1859. Zeszijdige kuip, staande op een balusterstam; op de hoeken van de kuip gesneden halfzuiltjes met ringbasement, gesneden groteske figuren (afb. 431a-b) en cannelures op de schacht en smalle kapiteeltjes; getoogde panelen met rondboogfries langs de arcade, gebosseerde boven- en onderregel met consoles, profiellijsten en panelen; ruggeschot met getoogd paneel tussen gecanneleerde pilasters; zeszijdig klankbord met gebosseerde hoekconsoles, ornamentaal fries en geprofileerde kroonlijst; moderne trap. *+Kansel*

+ Lezenaar (afb. 430), met draaibare arm aan de kanselkuip gemonteerd; geel koper; 1765. Ajour blad met rocaillemotief binnen een omlijsting, op drie plaatsen aan de op de draaiarm staande houder vastgemaakt. Op de platte omlijsting is aan de bovenrand een drieregelig opschrift gegraveerd: 'DEESE : LESSENAER : HEEFT : LATEN : MAKEN / A : BUYSTERLINCK : SCHOUDT : EN : KERCK / MEESTER : TOT : APPELTERN : IN : HET : JAER : 1765'. *+Kansellezenaar*

+ Lezenaar voor de voorzanger (afb. 432). Geel koper; door C. en P. Bayens; 1793. Ajour bewerkt, vlak blad met geprofileerde omlijsting, door middel van vier armpjes verbonden met een cilindervormige knop, die als draaibaar element is opgenomen in een gecanneleerde, zuilvormige stam. De versiering van het blad bestaat uit een stermotief omgeven door gestileerd bloemornament. De geschulpte onderrand aan het lezenaarsblad draagt aan de buitenzijde een versiering van koord en kleine kwastjes; aan de achterzijde staat *+Voorzangerslezenaar*

de volgende schenkingsinscriptie: ‘DE HOOG GEBOORE HEER R.C. GRAVE VAN RECHTERE EN DE HOOG GEBOORE / VROUWE MEVROUW GRAVIN VAN RECHTERE GEBOORE BARONNESSE A.E. VAN DER CAPELLE HEBBE DESE LESSENAER VEREERT AEN DE KERK VAN APPELTERE 1793 / C. & P. BAYENS FECIT’. N.B. Tot 1980 was de lezenaar gemonteerd op een speciaal daarvoor vervaardigd voorlezenaarspodium (afb. 429), een eenvoudig, doch curieus meubel, dat is afgedankt.

+ Doopbekkenhouder met schaal (afb. 433). Houder bestaande uit schaal met draaibare arm; geel koper; 1793. Bekken, tin, gemerkt met een engel en de initialen ‘CVE’. *+Doopbekken*
De houder bestaat uit een ajour bewerkte schaal met een gevlochten bandmotief, dito bewerkte nodus, vier blaadjes als overgang naar de draaibare armatuur; de armatuur is samengesteld uit C-vormige voluten. Schenkingsinscriptie op de draaiarm, waarvan de tekst luidt: ‘DE HOOG GEBOORE HEER EN MEVROUW GRAEF EN GRAEVIN VAN RECHTERE HEBBE DEESE VUNDT VEREERT AEN DE KERK VAN APPELTEERE 1793’. Jaartal, materiaal en uitvoering alsmede de schenkers verwijzen naar de koperslagers Bayens als maker.

+ Twee kaarsarmaturen. Geel koper; 1805 en 1854. Tweelichts kaarsenhouder met gezamenlijk lekbakje op een voluutvormige arm, die draaibaar is op een balustervormige pin. *+Kaarsenhouders*

De oudste kandelaar dateert uit 1805; hij werd in 1854 gekopieerd, zoals blijkt uit de omlopende inscriptie op de binnenrand van de lekbakjes:
1 ‘deese Lúgter, heeft Adriaan Tillemans scholtús, tot Appelteren en Altvorst en Kerk en Armmeester van het gereformeert kerkgenootschap alhier en Geertruyda Van Eldik Egtelieden, aan het Voernoemde Kerk genootschap op 27 Janúarij 1805, vereert’.
2 ‘Vervaardigd onder de Kerkvoogdij, van den Heere D. Backer, te Appeltern in den Jaare, 1854’.

+ Twee lichtkronen (afb. 425-428). Geel koper; 1859.

Balustervormige stam met achttien armen in drie naar boven toe kleiner wordende vluchten; aan de onderste bol hangt een druiventros; de stam wordt aan de bovenzijde omkranst door koperen bladwerk en een met sterren en palmetbloemen bekroonde lambrequinband met de inscriptie: ‘GESCHENK VAN R.G.G. VAN HASSELT / BURGEMEESTER VAN APPELTERN 1859’. De kronen zijn bij gelegenheid van de nieuwbouw van het kerkschip aangeboden. De beide onderste vluchten zijn later geëlektrificeerd; de bovenste vlucht heeft nog busjes voor olie of gas. *+Luchters*

+ In de toren hangt een luidklok, diameter 116 cm, waarop een tweeregelig opschrift is aangebracht tussen twee friezen, respectievelijk met spelende putti (boven) en met engelenkopjes tussen gestileerde florale motieven. De klok is gegoten door de gebroeders Johannes, Petrus en Henricus van Trier. Het opschrift luidt: ‘IOHANNES COETSIUS PREDIKANT + IN APPELTERN + EN ALTFORST + ENGEL IANSSEN + ENDE IAN VAEN - (handje) / KERCKMEESTEREN + IN DER TYT + I + P + H + VAN TRIER *+Luidklok*

Afb. 432. Hervormde kerk. Voorzangerslezenaar, koper, door C. en P. Bayens, 1793 (opn. 1978).

Afb. 433. Hervormde kerk. Doopbekkenhouder, koper, 1793 (opn. 1978).

+ FRATRES + ME FECERVNT + ANNO + 1685'.
- Literatuur. Dorgelo 1961, blz. 50, 68, 87, randen XI en XII.

[+] Voor de ingang van de kerk ligt een hardstenen stoepsteen, formaat 168 × 98 cm en een dikte van circa 23 cm. Het is vermoedelijk een oude altaarsteen, waarvan de wijdingskruisjes met enige moeite zijn te onderscheiden. *[+]Stoepsteen*

Rooms-Katholieke kerk

De R.K. kerk aan de Maasdijk nr. 24 is een aan de H. Servatius toegewijd, neogotisch gebouw, opgetrokken in 1906-1907 naar ontwerp en onder leiding van architect C. Franssen (afb. 436, 439-442).

Bronnen
- Literatuur. Van der Aa I (1836), blz. 303; Schutjes III (1872), blz. 128-130; Kalf 1906, blz. 397; Van Heiningen I (1965), blz. 252; Van Helvoort 1978 (Ms. Franssen), nr. 20.
- Archivalia. Registrum Memoriale, 2 delen, in kerkarchief.
- Afbeeldingen. Foto's van de in 1829 gebouwde Waterstaatskerk, opgenomen circa 1900, aanwezig in het kerkarchief (afb. 434).

Twee ontwerptekeningen van dorpskerken, schaal 1:200, beide voorzien van het stempelopschrift: 'Van Dijk & Stornebrink / Architecten / Wijchen'; het blad met opschrift 'Ontwerp van een R.C. Dorpskerk', voorstellend een eenbeukige kruiskerk (afb. 438) is door Stornebrink eigenhandig gesigneerd; het andere blad, getiteld 'Ontwerp van eene kleine Dorpskerk' vertoont een eenbeukige zaalkerk (afb. 437), in het kerkarchief. Bouwtekeningen van de neogotische kerk in blauwdruk aanwezig in de collectie van het Bisschoppelijk Bouwbureau in Den Bosch; drie bladen met plattegrond, aanzichten en doorsneden, gesigneerd en gedateerd 'Roermond juni 1906 / C. Franssen / de Architect' en voorzien van het opschrift: 'Plan voor de nieuwe R.K. Parochiekerk van den H. Servatius te "Appeltern". Bisdom 's Bosch (Schaal 1:100)' (afb. 440).

Afb. 434. De voormalige R.K. Waterstaatskerk aan de Maasdijk uit 1829 (repro van oude opname).

Geschiedenis

Na het sluiten van het Twaalfjarig Bestand in 1609 waren de overwegend katholiek gebleven dorpsbewoners voor het waarnemen van hun kerkelijke plichten aangewezen

op het Franciscanerklooster in Megen. In 1645 werd de gardiaan van dit klooster met de zielzorg in Appeltern, Maasbommel en Altforst belast, waartoe in 1648 de kloosterkapel zelfs moest worden vergroot. In 1672 kregen zij voor slechts twee jaren met hulp van de Franse bezettingstroepen de kerk weer in handen. Na 1674 waren de katholieken weer aangewezen op Megen tot eind 1799, zij het met een onderbreking van 1731 tot 1742. Gedurende die elf jaar vonden zij een gastvrij onthaal op het aan de overzijde van de Maas gelegen kasteel Dieden, waar de toenmalige kasteelheer Singendonk een kapel had ingericht.

Op 11 november 1799 werd de parochie van St. Servatius opnieuw opgericht. Bij gebrek aan een behoorlijke ruimte kerkte men in Appeltern aanvankelijk in de opkamer van een aan A. van den Hoek toebehorend huis. In 1800 kwamen de katholieken voor korte tijd weer in het bezit van de middeleeuwse kerk, waarvan het schip al vóór 1732 was gesloopt. Krachtens de provisionele beschikking van de toen geldende staatsregeling betaalden zij aan de protestantse minderheid *f* 886, - uit, maar de hervormden legden zich niet bij de nieuwe situatie meer. In 1803 verkocht de armmeester van het kerspel, A. Tillemans, eigenmachtig de kerkelijke goederen zonder een vergoeding te geven. Volgens het Registrum Memoriale uit 1855 maakten de protestanten zich in 1813 gewapenderhand, gebruik makend van enige ‘snaphanen’, opnieuw meester van de oude kerk zonder dat door de Nationale Conventie vonnis was gewezen.

De katholieken schijnen overigens wel gebruik te hebben gemaakt van de middeleeuwse koorpartij. Na 1813 kerkten zij in een tot schuurkerk omgebouwde boerderij die zij in 1804 hadden aangekocht als pastorie. Deze schuurkerk annex pastorie staat afgebeeld op het kadastraal minuutplan van 1820 (afb. 435). Zij werd in 1829-1830 vervangen door een zaalkerkje tijdens het pastoraat van Wilhelmus Holl. Op 13 juli 1828 had koning Willem 1 voor de bouw een subsidie van *f* 4850, - verleend. Het Waterstaatskerkje (afb. 434) was een eenbeukige ruimte van 19 bij 8 m, had een lengte van vijf traveeën en

Afb. 435. De plaats van de R.K. schuurkerk volgens het kadastraal minuutplan.

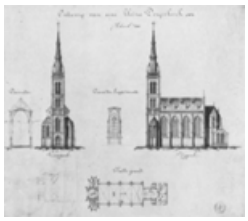

Afb. 436. De R.K. kerk van St.-Servatius volgens recente kadastrale kaart.

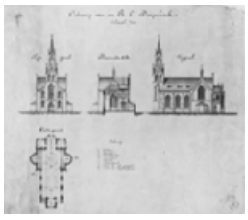
een driezijdige sluiting. Het werd verlicht door spitsbogige vensters met houten roedenverdeling. Het open klokkekoepeltje en de door gebosseerde pilasters en een smal hoofdgestel omlijste ingang gaven de voorgevel aan de Maasdijk enig accent. Een steen boven de toegangsdeur gaf het bouwjaar 1829 aan.

Rond de eeuwwisseling voldeed de Waterstaatskerk niet meer aan de gestelde eisen. Pastoor F.J.M.L. Lambermont zette zich krachtig in voor het bouwen van een nieuwe kerk. Om financieel meer armslag voor de uitvoering van zijn bouwproject te krijgen, speelde hij met de gedachte om de Appelternse parochiekerk als oecumenische 'verzoeningskerk' te laten functioneren, tot uitwissing van de in 1900 op Appelterns grondgebied binnen een kleine extreem-religieuze secte gepleegde moorden in Blauwe Sluis. Dit plan is overigens niet gerealiseerd.

In het kerkarchief bevinden zich twee ontwerptekeningen voor een kleine eenbeukige dorpskerk (afb. 437) met het stempel van de architectencombinatie Van Dijk en

Afb. 437. Ontwerp voor een kleine dorpskerk door P.Th. Stornebrink. Parochie-archief Appeltern.

Afb. 438. Ontwerp voor een eenbeukige kruiskerk door P.Th. Stornebrink. Parochie-archief Appeltern.

Afb. 439. De R.K. kerk van St.-Servatius aan de Maasdijk, gebouwd in 1906 door C. Franssen (opn. 1978).

Stornebrink en voor een iets ruimer opgezette eenbeukige kruiskerk (afb. 438), voorzien van hetzelfde stempel en van de handtekening van Stornebrink. Dit tweede ontwerp toont een voorliefde van P.T. Stornebrink voor het toepassen van absiden tegen het dwarspand, een motief dat hij in de kerk van Hernen in 1892 overvloedig heeft toegepast. Zie blz. 424-425. Het staat overigens niet vast of deze ontwerpen door Stornebrink exclusief voor Appeltern zijn gemaakt.

In 1906 kreeg architect C. Franssen uit Roermond de opdracht om een neogotische kerk te ontwerpen, die onder het pastoraat van Mgr. F.J.M.L. Lambermont werd gebouwd en ingericht. De kerk verrees op een perceel oostelijk van de schuurkerk, die heeft gestaan op de plaats van de huidige pastorie.

+Kerkgebouw
+Plattegrond

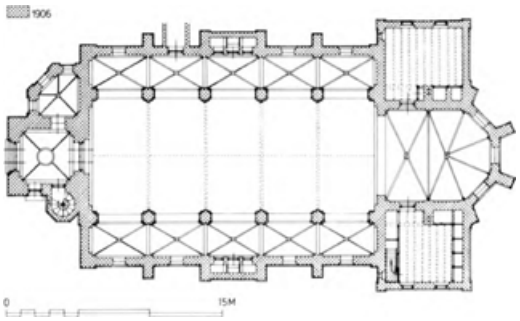
+ De kerk bestaat uit een driebeukig, basilicaal schip van vijf traveeën, met recht afgesloten+ zijbeuken en een koorpartij, samengesteld uit een koortravee met 5/8 sluiting. De toegang bevindt zich in de toren, die geflankeerd door een polygonale doopkapel en een traptoren aan de Maasdijk staat. Doordat de kerk met haar lengte-as vrijwel loodrecht op het dijklichaam is gesitueerd, was de architect genoodzaakt een omvangrijke onderbouw te projecteren onder het priesterkoor en de twee aansluitende schiptraveeën (afb. 440-441). Aan weerszijden van het priesterkoor bevinden zich sacristieruimten, die eveneens een volledige onderbouw bezitten en zijn gedekt door zelfstandige, even afgewolfde zadeldaken.

+Kerk uitwendig

+ De toren bestaat uitwendig uit vier geledingen boven het plint. Ondiepe spitsbogige spaarnissen in de tweede en derde geleding vormen de zeer sobere decoratie. Boven de toreningang is een driedelige venstergroep opgenomen, die het zangkoor op de eerste verdieping in de toren verlicht. In een nis, die tussen de ondiepe spaarbogen van de derde geleding aan de frontzijde is opgenomen, bevindt zich een beeld van St. Servatius vervaardigd door J. Custers (zie blz. 333). De vierde geleding wordt ingenomen door een hoge klokkeverdieping met twee galmgaten in de vier gevels. De niet door steunberen of lisenen geschoorde toren wordt bekroond door een met leien in Maasdekking beklede, tot een achtkant ingesnoerde spits met kruis en haan. Het vijf traveeën omvattende kerkschip wordt verlicht door twee lancetvensters per travee in de lichtbeuk, waarmee in de zijbeuken telkens een lancet van iets grotere omvang correspondeert. Uitwendig komt de traveeverdeling in de lichtbeuk tot uitdrukking door de toepassing van lisenen; tegen de zijbeuken staan steunberen, evenals tegen de koorpartij (afb. 439). Op de schipkap zijn aan weerszijden twee dakvensters opgenomen en boven de triomfboogmuur de schoorsteen van de verwarming. De kap boven het priesterkoor, iets lager dan die boven het schip, bezit een dakvenster op het middelste sluitingsschild en wordt bekroond door een kruis. Schip en koor hebben Maasdekking.

Afb. 440. R.K. kerk. Lengtedoorsnede naar de ontwerptekening van C. Franssen. Diocesaan Bouwbureau, Den Bosch.

Afb. 441. R.K. kerk. Opmetingstekening van de plattegrond.

Afb. 442. R.K. kerk. Het interieur gezien naar het priesterkoor (opn. 1978).

Kerk inwendig

+ Inwendig is de kerk grotendeels als schoon werk uitgevoerd in rode en lichtgele baksteen die in staand verband is verwerkt, zodanig dat zeven rode lagen worden afgewisseld met een lichte speklaag (afb. 442). Over het priesterkoor en de zijbeuken zijn stenen kruisribgewelven aangebracht; over het middenschip een spitsbogig houten tongewelf met gordelbogen, verstevigd door trekstangen.

De wandopbouw van het middenschip bestaat uit een arcadereeks met in doorsnede kruisvormige pijlers. Tussen de arcaden en de lichtbeukvensters bevinden zich per travee twee blinde nissen. Zij vormen in feite de dichtgezette onderhelft van grote lancetten, waarvan de bovenhelft als lichtbeukvensters de schipruimte verlicht.

De ribben van de kruisribgewelven in de zijbeuken rusten op forse consoles met bladornament, uitgevoerd in witte steen.

Op dergelijke consoles staan ook de heiligenbeelden in het middenschip, waarboven neogotische baldakijnen de bases vormen voor de met een kapiteel bekroonde schalken, die de gordelbogen van het tongewelf dragen. De gewelven van het koor worden gedragen door dito schalken, die op de koorvloer een basement bezitten.

Tussen de steunberen van de middelste schiptravee zijn biechtstoelen uitgebouwd. De in steen overwelfde doopkapel tussen toren en linkerzijbeuk is slechts vanuit de toren toegankelijk. Volgens de bouwtekeningen is rekening gehouden met een partiële beschildering van de kerk, die in 1914 ook is gerealiseerd (zie blz. 333 onder Polychromie).

Inventaris

+ De kerk is in het eerste decennium na de bouw tussen 1907 en 1918 vrijwel geheel ingericht met meubilair en beelden die zijn gemaakt in het atelier van J. Custers te Eindhoven. Voor de polychrome uitmonstering werd een beroep gedaan op de glazeniers F. Nicolas en Zn. en de kerkschilder F. Kops.

Altaren

+ Het hoogaltaar en de beide zijaltaren zijn vervaardigd van kalksteen door J. Custers en successievelijk in de jaren 1907, 1908 en 1911 in de kerk geplaatst. In 1914 zijn ze door F. Kops, die destijds de kerkruimte polychromeerde, in wit en goud beschilderd; dezelfde kleurstelling zit op de tot dagaltaar omgebouwde communiebank.

Hoogaltaar (afb. 442). Het door verwijdering van het retabel onvolledige hoogaltaar bestaat uit een mensa met kaarsenbanken en een tabernakel. Mensa, uitgevoerd naar ontwerp van architect C. Franssen door J. Custers, 1907; neogotiek. Op de mensa een in reliëf uitgevoerde voorstelling van het Offer van Melchisedech, geplaatst in een nis, aan weerszijden geflankeerd door blindnissen met druiven en aren. De altaartafel draagt rechts de inscriptie: Geschenk van Mgr. F.J.M.L. Lambermont Pastoor. Tabernakel, door M. van Gardinge, Eindhoven, 1909; bekleding op de deuren een gegraveerde afbeelding van de Annunciatie; op het bekronende zadeldak een kruisbeeld.

Het altaar is omringd door gordijnen, gedragen door vier koperen met beeldjes van staande engelen bekroonde standaards.

- Literatuur. Registrum Memoriale blz. 263, 266, 269, 281.
  Altaar van de H. Familie, vervaardigd door J. Custers, 1908; neogotiek. Mensa met de initialen JMJ (Jezus, Maria en Jozef); retabel met daarin een beeldengroep van de H. Familie: Maria zittend met voor zich het staande Kind en Jozef staande met zijn hand op Maria's schouder en steunend op de werkbank. Het altaar staat in de rechterzijbeuk.
- Literatuur. Registrum Memoriale blz. 276, 281.
  Rozenkransaltaar, vervaardigd door J. Custers, 1911; neogotiek. Mensa met Mariamonogram; retabel met een door beeldnissen geflankeerd centraal reliëf met de voorstelling van Maria met het Kind op haar schoot, die beiden een rozenkrans reiken aan de voor hen geknielde Dominicus (links) en Catharina van Siëna (rechts); aan de voeten van Maria een hond met fakkel en wereldbol. In de door wimbergen en pinakels bekroonde nissen aan weerszijden kleine beeltenissen van Jozef met twee duiven in een kooi (links) en Rosa van Lima met boek en bloem (rechts).
- Literatuur. Registrum Memoriale blz. 277, 281.
  Celebratiealtaar (afb. 442), aan voor- en achterzijde voorzien van reliëfs, die afkomstig zijn van de in de jaren '60 gedemonteerde communiebank. Twee reliëfs, vervaardigd door J. Custers, 1912; neogotiek. Aan de voorzijde, zichtbaar vanuit het schip, de door een tekst omrande voorstelling van Christus die de kinderen tot zich roept; aan de achterzijde Christus die zieken en gebrekkigen tot zich roept, eveneens omlijst door een tekst.
- Literatuur. Registrum Memoriale blz. 279, 281.

[+] Doopvont met standaard. Totale hoogte 164 cm, hoogte vont 25 cm, diameter 35,5 cm; geel koper. Standaard; ijzer; XVII. *[+]Doopvont*

Op de ronde vont een gelobd deksel met knop. Standaard met een driezijdige voet op voluutvormige poten en ornament op de stam; op een van de standaardpoten is een kaarsenhouder bevestigd met een schildje waarop een afbeelding van Servatius is aangebracht en de tekst: ‘Parochia Servatii Appeltern’; draaibaar hefboompje.

[+] Preekstoel (afb. 442), uitgevoerd door J. Custers, Eindhoven, 1910; neogotiek. Met reliëfs versierde zeszijdige kalkstenen kuip op dito voet, omgeven door zeven marmeren zuiltjes. Rondende stenen trap met verguld, smeedijzeren leuning met *[+]Preekstoel*

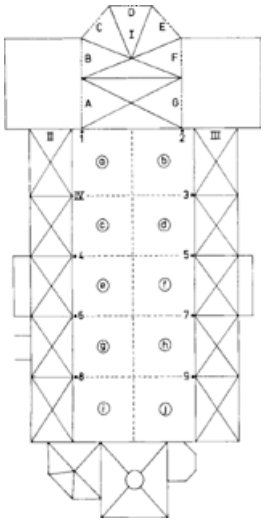
gestileerde bloemtakken. Op de kuip een viertal reliëfs voorstellend: Christus met de Samaritaanse vrouw bij de put - de Bergrede - Uitzending van de apostelen - Servatius predikend; hieronder koppen van de evangelistensymbolen en inscriptieplaatje met de naam van de schenkster ‘B. van Rijckevorsel-Schijders, 's-Gravenhage’. Op het houten dorsaal een reliëf van de Goede Herder. Houten, zeskantig klankbord met getraceerde omlijsting en neogotische torenbekroning.

Rond de preekstoel staat een smeedijzeren hek, vervaardigd door J. Meijers en Rientjes, Roermond, 1910.

+ Orgel, vervaardigd door Gradussen uit Winssen, 1894. Neoromaanse kast met speeltafel aan de zijkant; driedelig front met rondbogig afgesloten, vlakke pijpvelden. *+Orgel*

- Literatuur. Registrum Memoriale van 1851, blz. 102.

+ Het monumentale beeldenbezit van de kerk is vrijwel geheel vervaardigd door J. Custers uit Eindhoven. Bij de bouw van de kerk was rekening gehouden met de plaatsing van beelden tegen de schippijlers door het aanbrengen van grote consoles als voetstuk en het aanbrengen van baldakijnen waarop de kolonnetten rusten die de *+Beelden*

Afb. 443. Schematische plattegrond van de R.K. kerk met plaatsaanduiding van de monumentale decoraties (schilderingen en glas-in-lood), de beelden en het meubilair.

gordelbogen van het houten gewelf dragen. De beelden in het schip en tegen de triomfboog geplaatst maken deel uit van een serie van negen beelden die Custers in 1907-1908 aan de kerk leverde. Custers maakte eveneens een Servatiusbeeld voor de kerktoren in deze periode, maar ook in latere jaren maakte hij nog enige beelden, ditmaal niet alleen in steen maar ook in hout. Naast J. Custers kwam slechts de firma Thissen en Zn. in aanmerking voor de levering van een triomfkruis.

Serie van negen beelden (afb. 442). Twee beelden, hoogte circa 150 cm, tegen triomfboog en zeven heiligenbeelden tegen de schippijlers, hoogte circa 120 cm, alle van kalksteen, vervaardigd door J. Custers, Eindhoven, 1907-1908. Zie voor de plaatsing afb. 443, nrs. 1-9.

1 H. Hart van Jezus, 1908; geplaatst op zuil onder volledig baldakijn.
2 H. Hart van Maria, 1908; dito opstelling als nr. 1.
3 Servatius met staf en draak aan zijn voeten, 1907.
4 Anna met Maria, 1908; met opschrift: ‘Geschenk Wed. Ger. Cornelissen, te Appeltern’.
5 Antonius van Padua met Kind, 1907.
6 Aldegonda als religieuze met duif, kruis en staf, 1907.
7 Bernardus van Clairvaux als monnik met staf en kerkmodel, 1907-1908.
8 Liduïna van Schiedam met bloemenkrans, kruis en engel met palmtak, 1908.
9 Leonardus van Veghel met strop om de hals, monstrans en palmtak, 1908.

Servatius (afb. 439). Hoogte 157 cm, op voetstuk hoogte 21 cm, natuursteen, J. Custers, 1907. Het beeld bevindt zich in een nis aan de buitenzijde van de toren in de derde geleding. Het werd door de beeldhouwer geleverd voor *f* 162,50.

Theresia van Lisieux. Hoogte 115 cm, natuursteen, gepolychromeerd; J. Custers, Eindhoven 1928.

- Literatuur. Registrum Memoriale blz. 318.

Kruisgroep. Hoogte 240 cm, hout, gepolychromeerd; J. Custers, Eindhoven; 1913 (kruis) en 1919 (beelden van Maria en Johannes).

- Literatuur. Registrum Memoriale blz. 280-281.

Piëta. Hoogte 135 cm; hout, gepolychromeerd; J. Custers, Eindhoven; 1918. (Verwante beelden van dezelfde kunstenaar te Geldrop (H. Brigida) en Son)

- Literatuur. Registrum Memoriale blz. 285.

+ Triomfkruis (afb. 442). Afmeting ongeveer levensgroot; hout, gepolychromeerd; Thissen en Zn., Roermond; 1908; neogotiek. Op de uiteinden van de kruisbalken vierpassen met de symbolen van de vier Evangelisten. *+Triomfkruis*

- Literatuur. Registrum Memoriale blz. 264.

+ Serie van zeven gebrandschilderde ramen aangebracht in de lancetvensters van het priesterkoor door F. Nicolas en Zn., Roermond, 1907; neogotiek. Gevat in een ornamentale zetting is in zeven scènes de toediening van de sacramenten afgebeeld in de volgorde van links naar rechts: A Doopsel - B Vormsel - C Biecht - D Eucharistie (Laatste Avondmaal) - E Priesterschap - F Oliesel - G Huwelijk. Zie voor de plaatsing afb. 443A-G. *+Gebrandschilderd glas*

+ Het kerkinterieur is in 1914 door F. Kops uit 's-Hertogenbosch van ornamentaal en figuratief schilderwerk voorzien op de gewelven van het priesterkoor en de zijbeuken, de triomfboog, het houten tongewelf van het middenschip en in de spaarbogen onder de schipvensters. *+Polychromie*

Boven de triomfboog is een voorstelling geschilderd van het Apocalyptisch Lam, staande in een door lichtstralen omrande clipeus, omgeven door vier kleinere clipei met de Levende Wezens en zeven brandende lampen; aan weerszijden van dit centrale motief in vijf rijen de vierentwintig Oudsten, merendeels als halffiguren. In de middelste rij uiterst rechts het portret van bouwpastoor Mgr. F. Lambermont (afb. 442).

Op het houten gewelfbeschot van het middenschip zijn in clipei de volgende symbolen aangebracht: a weegschaal, - b pelikaan - c ark van het verbond - d anker - e duif met olijftak - f hert aan de bron - g scheepje - h hand Gods - i broden en vis. Zie voor de positie afb. 443, a-i. Vgl. de R.K. kerk in Weurt.

In de gewelfzwikken van het priesterkoor en de zijbeuken zijn rozetakken geschilderd; in de blinde nissen onder de schipvensters eveneens bloemtakken.

+ *Monstrans*. Hoogte 65 cm, diameter voet 17,5 cm; zilver; merken: meesterteken AH boven kroon (= A.P. Hermans, Eindhoven, werkzaam 1854-1860), jaarletter Z (= 1859), lopend leeuwtje, minervakopje; neobarok. Geschulpte, geprofileerde voet met vier voluten op de welving, bladornament en lege ovalen; balustervormige stam met vier engelenkopjes en festoenen op de nodus; rond de lunula stralen, een ombouw van kandelaberzuiltjes en baldakijn met door engelenkopjes opgehouden draperie, aan weerszijden van de kandelabers bladvoluten; op de baldakijn Madonna met Kind in stralenkrans onder kleiner, door twee voluten gedragen baldakijn met Geestesduif in medaillon; als bekroning een crucifix. (Vergelijkbare monstransen bevinden zich in de Noordbrabantse parochiekerken van Aalst, Acht, Casteren, Deursen en Volkel).

Ciborie (afb. 444). Hoogte met deksel 42 cm, zonder deksel 27 cm, diameter voet 20 cm; zilver; merken: onder in het deksel: zittend leeuwtje in schild, onder in voet: A.S. en onleesbaar merk, trembleerteken; circa 1700; de in de cuppa aanwezige merken duiden op een herstelling uitgevoerd in 1950: meesterteken JB in ovale omlijsting (= J.M. van

Afb. 444. R.K. kerk. Ciborie, zilver, ca. 1700 (opn. 1978).

de Biggelaar, Tilburg 1943-1952), jaarletter P (= 1950); lopend leeuwtje + 2, minervakopje. Ronde, geprofileerde voet met een rand van acanthusbladeren en een parelrand; peervormige nodus met acanthusbladeren, twee grove en twee fijne parelranden aan de boven- en onderzijde van de stam; tegencuppa met bloem- en bladmotieven; deksel met forse, ajour bewerkte kroon met kruisje. Aan de onderzijde van de voet is een gehelmd wapen gegraveerd. De ciborie is volgens een aantekening in het parochiearchief in 1814 geschonken door Maria Banken.

- Literatuur. Registrum Memoriale van 1851, blz. 25.

Ciborie. Hoogte met deksel 32 cm, zonder deksel 24 cm, diameter voet 15,5 cm; verzilverd koper; ingekrast in de voet het jaartal 1842. Ronde, geprofileerde voet; op de welving een rand van wingerdbladeren; peervormige nodus; onversierde cuppa; geprofileerd deksel met bloem- en bladmotieven op de welving en knorren op het bovenste profiel; als bekroning een bol met neogotisch kruisje.

Ciborie. Hoogte met deksel 34 cm, zonder deksel 23,5 cm, diameter voet 14 cm; zilver; merken: meesterteken AH boven kroon in vierkant met afgeschuinde hoeken (= A.P. Hermans, Eindhoven 1854-1860), jaarletter Z (= 1859), leeuwtje + 2,

minervakopje. Ronde, geprofileerde voet met op de welving een rand van bladmotieven en tussen gevleugelde engelenkopjes en korenaren drie ovale medaillons met de arma Christi; stam met een tussen twee platte knopen gevatte peervormige nodus die aan de bovenzijde met bladmotieven is omlijst; tegencuppa met een omlijsting van bladmotieven; geprofileerd, hoog deksel met bladmotieven aan de bovenzijde en bekroond door een bol met gelijkarmig kruisje.

Kelk. Hoogte 24,5 cm, diameter voet 15 cm; verguld zilver; merken 13 onder drie kronen (Keulen, XVIII A en midden XVIII), een slechts gedeeltelijk leesbaar merk: mogelijk Theodor Orszbach, Keulen; midden XVIII. Geschulpte, geprofileerde voet; over de welving in peervormige nodus getordeerde ribben; onversierde cuppa.

Kelk. Hoogte 28 cm, diameter voet 18 cm; zilver; merken: meesterteken AH gekroond (= A.P. Hermans, Eindhoven 1860-1879), lopend leeuwtje + 2, zwaardje, minervakopje; gedateerd 1870. Geschulpte geprofileerde voet met op de welving tussen drie voluten bladmotieven en drie ingezette reliëfs waarop de navolgende voorstellingen: 1 Laatste Avondmaal, 2 Kruisgroep, 3 Verrijzenis; neobarokke stam; tegencuppa met drie medaillons met de bustes van Christus - Maria - Jozef, in cartouches tussen aren, wingerdbladeren en druiventrossen. Inscriptie op de voetrand: 'DEN WELEERW. HEER T.A.B. SMITZ PASTOOR VAN APPELTERN WORDT DIT SOUVENIER OP ZIJN ZILVEREN JUBELFEEST TOEGEWIJD DOOR ZIJNE PAROCHIANEN 13 MEI 1870'.

Wierookvat met scheepje. Hoogte vat 32 cm, diam. 15 cm; hoogte scheepje 13,5 cm, lengte 14,5 cm; zilver; merken: v in gekroond schild (= import); neobarok; in 1864 gekocht bij Boerkamp te Nijmegen, die het uit Duitsland heeft geïmporteerd.

Vat met geschulpte, geprofileerde voet met neobarokke versiering; op het lichaam gevleugelde engelenkopjes tussen voluten; een vlammende knop als bekroning. Scheepje in verwante uitvoering met gevleugeld engelenkopje op het deksel. - Literatuur. Registrum Memoriale van 1851, blz. 50.

[+] *Zes kandelaars*. Hoogte 75 cm; geel koper; XIX c. Driezijdige voet op voluutvormige poten; op de zijden reliëfs met bustes van Christus - Maria - Petrus; vaasvormige stam, [+]*Kandelaars*

aan de onderzijde met bladmotief versierd en daarboven gecanneleerd; vaasvormige bobèche.

Tien kandelaars. Hoogte 53 cm; rood en geel koper; neoromaans; in 1909 geleverd door Van den Breekel te Nijmegen. Driezijdige ajour bewerkte voet op hoge klauwpoten en een griffioen op de hoeken; getorste stam met opengewerkte nodus; geprofileerde bobèche met openstaande, opengewerkte rand met bladmotieven.

- Literatuur. Registrum Memoriale blz. 267.

Twee kaarsenluchters. Hoogte 126 cm; geel koper; 1911 aan de kerk geleverd door Van den Breekel te Nijmegen. Driezijdige voet op klauwpoten en een griffioen op de hoeken; getorste stam met opengewerkte nodus, waarboven twee ringen met zes kaarsenhouders en een centrale kaarsenhouder op de stam (13-lichts).

- Literatuur. Memoriale Parochiae blz. 276 en 277.

+ *Harmonische schel*. Hoogte 14,5 m, diameter 17 cm; gegoten brons; 1869. Vierkante voet met middenas; onder de greep een ajour bewerkte plaat waaraan vier bellen hangen. *Harmonische schel*. Hoogte 17,5 cm, diameter 14,5 cm; gegoten brons; XIX c. Ronde, geprofileerde en versierde voet; onder de greep ajour bewerkte plaat waaraan drie bellen hangen. *+Schellen*

+ Wijwateremmer. Hoogte 27 cm, diameter 22,5 cm; geel koper; neogotiek; eind XIX. Tegen het lichaam een rood koperen kruisje. *+Wijwateremmer*

H. Hartmonument

Aan de Maasdijk rechts van de kerk staat een monument ter ere van het H. Hart van Jezus. De beeltenis van de zegenende Christus is vervaardigd door Jan Custers uit Eindhoven in 1930. Het beeld staat op een sokkel onder een door een kruis bekroond ciborium (afb. 439).

R.K. Pastorie

Aan de Maasdijk nr. 26, links van de R.K. kerk, staat de eveneens door C. Franssen gebouwde pastorie (afb. 439), een in baksteen uitgevoerd, vijf traveeën breed pand met verdieping en een met leien bekleed omgaand schilddak.

In de pastorie wordt een drietal bouwtekeningen bewaard waarop de gevel, lengtedoorsnede en plattegrond met wijzigingen voorkomen. Het betreft mogelijk de voorganger van de huidige pastorie. Het blijft o.i. de vraag of het een pand aan de Kerkdijk betreft; de tekeningen missen een nadere aanduiding.

Begraafplaatsen

Appeltern heeft twee begraafplaatsen, respectievelijk rond de Hervormde kerk en een R.K. begraafplaats aan de Spitsestraat.

+Kerkhof rond de Hervormde kerk

+ Volgens Bloys van Treslong Prins bevond zich op het kerkhof aan de zuidzijde van de Hervormde kerk een grafkelder voor leden van de grafelijke familie Van Rechteren, die vroeger waren begraven in een kelder in het bos bij het Huis te Appeltern. Boven het maaiveld zijn hiervan geen sporen meer aanwezig. Wel is men bij het delven van graven gestoten op bakstenen muurresten en een grote hardstenen zerk aangetroffen, waarvan nog een fragment op het kerkhof werd aangetroffen.

- Literatuur. Bloys van Treslong Prins 1917/18, blz. 9.

+R K begraafplaats

+ In 1863 werd aan de Spitsestraat de huidige R.K. begraafplaats aangelegd, waarvoor de grond was geschonken. In 1887 werden twee hardstenen hekposten van het kasteelterrein als ingangspartij geplaatst bij de met een haag omgeven dodenakker. Het kerkbestuur schonk het ijzeren hekwerk, dat voordien de doopkapel in de Waterstaatskerk had afgesloten. De nieuwe toegang verving een houten hek met in baksteen gemetselde posten. Het wit gesausde bakstenen lijkenhuisje met twee vertrekken onder een rood pannendak zal ongeveer gelijktijdig zijn gebouwd. In 1888 werd op het kerkhof een

groot eikehouten crucifix geplaatst, afkomstig uit het klooster van de Franciscanen in Megen, waar het aanvankelijk in het kloosterpand naast de keukens hing, maar later op de begraafplaats in de kloostertuin was terechtgekomen. Het crucifix is niet meer aanwezig, maar vervangen door een hardstenen Calvariegroep op het priestergraf. Op het kerkhof staat nog een drietal gietijzeren grafkruizen, XIX d-XX a.

Schoolgebouw

In de voorgevel van het pand Maasdijk nr. 20 bevindt zich een gedenkplaat van hardsteen, formaat 57 × 72 cm, die herinnert aan de voormalige bestemming als schoolgebouw; de tekst luidt: 'DEN 1 MEI 1835 / IS DE EERSTE STEEN GELEGD / DOOR JACQUELINE MARIE VAN / HASSELT DOCHTER VAN / MR. G. VAN HASSELT EN / VROUWE JULIANA JOHANNA / DIDERICA VAN RECHTEREN / VAN APPELTERN / -- + --

Afb. 445a-c. Drie wapenstenen, opgenomen in de zuidmuur van Huis Appeltern. Alliantiewapens: a. Sweerts de Landas - Van der Elst, b. Van Rechteren - Van der Capellen, c. Van Dedem - Van Rechteren (opn. 1978).

- Literatuur. Van der Aa I (1836), blz. 303.

Huis te Appeltern

Van het Huis te Appeltern, dat in 1881 grotendeels is gesloopt, staat nog een klein restant, namelijk de 18de-eeuwse aanbouw tegen het voormalige 17de-eeuwse

hoofdgebouw op een omgracht kasteelterrein aan de Maasdijk nr. 6. Op het oostelijk daarvan gelegen voorterrein bevinden zich twee bouwhuizen. Van de voormalige tuinaanleg zijn summiere resten in het terrein buiten de omgrachting herkenbaar.

Bronnen

- Literatuur. Teg. Staat 1743, blz. 274; Van Spaen IV (1805), blz. 89-92; Van der Aa I (1839), blz. 303-304; Schutjes III (1872), blz. 127-128; Staats Evers 1891, blz. 15; Register Leenaktenb. 1924, blz. 81-83; Bloys van Treslong Prins 1917, blz. 9; 'Het leven op het huis Appeltern in het midden der 19de eeuw. Herinneringen van Cornelia Henrietta Barones van Lynden', medegedeeld en ingeleid door Jhr. Mr. C.C. van Valkenburg, in: B.M. Gelre LX (1961), blz. 209-218; Manders 1953, blz. 170-171; Zandstra/Van Schilfgaarde 1962, blz. 65-66, 92; Van Heiningen I (1965), blz. 188-190; F.J. van Capelleveen, Kasteel Appeltern, Tweestromenland nr. 8 (1970), blz. 35-36; W. de Vries, 150 jaar Welstand (1822-1972), Tilburg 1972; Tweestromenland nr. 19 (1974), blz. 25.
- Afbeeldingen.

1 Gewassen pentekening door A. de Haen, gedateerd 1732, met opschrift 'Slot Appelteren', collectie R.P.K. Amsterdam; het huis gezien vanaf de Maasdijk. N.B. voortekening voor nr. 2.

2 Gravure uit 1740 door H. Spilman naar tekening van A. de Haen, met onderschrift ''t Huis te APPELTHEREN, van de Maas-dyk te zien 1732, te Amsterdam by P. Fouquet Junior' (afb. 446).

3 Gewassen penseeltekening door D.J. van der Burg, 18de eeuw, collectie R.K.D.; het Huis Appeltern gezien naar de voorgevel (afb. 447).

4 Foto van het Huis te Appeltern gemaakt voor de sloop, ca. 1875, aanwezig in het kerkarchief van de R.K. Servatiusparochie (afb. 448).

Geschiedenis

De heerlijkheid Appeltern, waarvan de belening van huis en hofstad met toebehoren bekend is vanaf het jaar 1379, was aan het einde van de 14de eeuw en het grootste gedeelte van de 15de eeuw in handen van het geslacht Van Appeltern. In 1484 ging de bezitting over aan de familie Van Gent. In 1686 werd na een executaire verkoop het geslacht Sweerts de Landas eigenaar. Volgens Van der Aa zou het huis in 1686 zijn vernieuwd. Een steen met het alliantiewapen van Jacob Ferdinand Sweerts de Landas en Elisabeth van der Elst, voorzien van het jaartal 1686 (afb. 445a) is nog bewaard gebleven (zie blz. 338). Deze steen was blijkens de penseeltekening van D. van der Burg oorspronkelijk geplaatst boven de hoofdingang van het laat-17de-eeuwse huis.

Door erfenis werd Frederik Jacob Derk van der Capellen in 1733 heer van Appeltern. In 1780 bewoonde de vermaarde patriot Joan Derk van der Capellen tot den Poll het huis en schreef hier in 1781 zijn opzienbarend pamflet 'Aan het volk van Nederland'. In 1790 vererfde het goed op de grafelijke familie Van Rechteren van Appeltern. Joan

Afb. 446. Huis Appeltern in 1732, gravure door H. Spilman naar tekening van A. de Haen. G.M., Arnhem.

Derks dochter Anna Elisabeth van der Capellen was gehuwd met Rudolph Christiaan van Rechteren, ambtman van Maas en Waal. Aan deze verbintenis herinnert een steen uit 1786 met hun alliantiewapen (afb. 445b). Mr. Godert graaf van Rechteren heeft het huis in 1881 grotendeels laten afbreken, met uitzondering van het rechter gedeelte van het 17de-eeuwse huis en de beide bouwhuizen van ca. 1800 op het voorterrein. Het goed kwam vervolgens in bezit van baron van Dedem via huwelijk met een gravin van Rechteren. Hieraan herinnert een derde wapensteen (afb. 445c). Na afbraak van het hoofdgebouw werden de overblijfselen als agrarisch bedrijf benut. In 1967 is het kasteelterrein met de opstallen en landerijen aangekocht door de Maatschappij van Welstand, gevestigd te Tilburg.

+Hoofdgebouw Maasdijk nr. 6

+ Op de noordoosthoek van het omgrachte kasteelterrein staat de 18de-eeuwse noordvleugel van het in 1881 gesloopte 17de-eeuwse gedeelte van het Huis te Appeltern, waarvan alleen de witgepleisterde zuidmuur van het huidige gebouw nog een overblijfsel is. Dit restant wordt ook wel het washuis genoemd, waarschijnlijk omdat in de noordvleugel eertijds dienstruimten waren opgenomen.

Uit de topografische afbeeldingen en het kadastraal minuutplan is de ontwikkeling die het Huis te Appeltern heeft doorgemaakt voor een goed deel te reconstrueren (afb. 446-450).

Van het huis in zijn middeleeuwse fase is nagenoeg niets bekend. Het is mogelijk, dat de toren en de kleine vleugel onder zadeldak, die door A. de Haen en D. van der Burg zijn weergegeven, nog overblijfselen zijn van het oudste complex. Het hoofdhuis werd in de tweede helft van de 17de eeuw opgetrokken. Blijkens de afbeeldingen was het een onderkelderd gebouw met bel-etage en verdieping onder een omgaand schilddak.

Opmerkelijk is het verschil in vensters op beide verdiepingen. Er is aan de westzijde een middenrisaliet van drie traveeën, waarvan de zijvensters op de verdieping smaller zijn dan het middenvenster. Het huis had in zijn totaliteit een breedte van negen traveeën. Op de tekening van D. van der Burg sluit tegen de noordgevel een lagere aanbouw aan, het z.g. washuis met kleine rondbogige raampjes en een dito deur.

Afb. 447. Huis Appeltern gezien aan de oostzijde, 18de-eeuwse tekening door D.J. van der Burg. R.K.D., Den Haag.

Afb. 448. Huis Appeltern. Overzicht van het huis kort voor de sloop van het hoofdgebouw (opn. circa 1875).

Het washuis heeft men in het laatste kwart van de 18de-eeuw volledig vernieuwd. Op het kadastraal minuutplan heeft het herenhuis een totale breedte van circa 32 m, bij een diepte van circa 11,5 m.

De noordmuur van de nieuwe vleugel staat aan de rand van de ringgracht. De nieuwbouw kreeg niet dezelfde hoogte als het 17de-eeuwse gedeelte. Men ging ook over tot het vernieuwen van de vensters en brak de oude zuidvleugel af. Het resultaat van de verbouwing is te zien op een kort voor de afbraak van het huis genomen fotografische opname van het hoofdgebouw gezien vanuit het zuidoosten. Men ziet daarop een vrij regelmatige gevelindeling met zesruits schuifvensters, symmetrisch gegroepeerd aan weerszijden van de toegangspartij. De ingangspartij aan de oostzijde bestaat uit een met fronton bekroonde pilasterstelling. Na de afbraak in 1881 bleef juist de 18de-eeuwse nieuwbouw over en is het 17de-eeuwse gedeelte gesloopt. Alleen de noordmuur, die een dikte heeft van 60 cm en een stuk van de oostgevel, waar nu de pomp tegen aan staat, bleven gespaard. De buitenmuren van het laat 18de-eeuwse gedeelte zijn slechts 30 cm dik, hetgeen duidelijk wordt geïllustreerd op de plattegrond (afb. 449). Het huis is teruggebracht tot een kubusvormig pand, onder een omgaand schilddak. Inwendig is de oude indeling van de ruimtes nog aanwezig, zij het ten dele in kleinere vertrekken onderverdeeld. Aan de westzijde bevindt zich een overwelfde kelder. Als gevolg van het gewijzigde gebruik zijn verschillende vensters dichtgezet of verplaatst, met name in de westmuur. De ingang bevindt zich in de oostmuur, waartegen ook een latere aanbouw onder zadeldak als varkensschuur is gebouwd.

In de noordmuur zit een deur, waarvoor een stenen trappartij ligt, die tot in de gracht loopt, een soort aanlegsteiger. Naast het huis staat de buitenpomp met spoelbak onder een afdakje. In het deurkozijn zit een gesneden deurkalf onder een bovenlicht met gebogen, houten roeden.

[+] In de witgepleisterde zuidmuur van het huis is een drietal wapenstenen gemetseld, waarop in hoogreliëf alliantiewapens zijn aangebracht. [+]*Wapenstenen*

1 Steen met de afzonderlijk gekroonde wapens Sweerts de Landas en Van der Elst (afb. 445a), met koord verbonden aan een omlopend festoen en op banderol gedateerd 1686. De steen had oorspronkelijk een plaats boven de hoofdingang in het midden van de oostgevel van het huis. De wapens zijn in kleur op de schilden aangebracht. Gezien het jaartal hebben zij betrekking op Jacob Ferdinand Sweerts de Landas en Elisabeth van der Elst.

2 Steen met twee ovale schilden onder een gravenkroon met griffioenen als schildhouders. De wapens zijn in reliëf op de schilden aangebracht: Van Rechteren en Van der Capellen; op de onderrand het jaartal 1786 (afb. 445b). De wapens memoreren Rudolph Christiaan des H.R. Rijksgraaf van Rechteren en Anna Elisabeth van der Capellen.

3 Steen met gekroond accolade- en ovaal schild in reliëf, beladen met de familiewapens Van Dedem en Van Rechteren, zonder jaartal, doch na 1892; alliantiewapen van Mr. Alexander baron van Dedem en Petronella Geertruida Agnes gravin van Rechteren (afb. 445c).

[+] Buiten de omgrachte huisplaats staan op het terrein voor de brug ten oosten van het

[+]*Bouwhuizen Maasdijk nr. 4*

Afb. 449. Huis Appeltern. Plattegrondtekening van de overblijfselen van het hoofdgebouw.

Afb. 450. Huis Appeltern. Restant van het hoofdgebouw op de omgrachte huisplaats (opn. 1978).

huis twee bouwhuizen van circa 1800. De beide 10,25 × 20,50 m metende bijgebouwen staan haaks ten opzichte van het grotendeels verdwenen hoofdhuis (afb. 453). In het zuidelijke bijgebouw is aan de oostkant een deels onderkelderde woning opgenomen (afb. 451). Het noordelijke bouwhuis heeft een volledige bedrijfsfunctie en bestaat inwendig uit vijf balkvakken. De moerbalken worden op een derde van de lengte ondersteund door standvinken. De in baksteen gebouwde bouwhuizen hebben een grotendeels gewijzigde vensterindeling; de korfbogige grote toegangspoorten zijn nog aanwezig. De oorspronkelijke gevelindeling is nog uit het muurwerk af te lezen. De kappen bestaan uit met pannen belegde hoge schilddaken. De bouw zal tot stand zijn gekomen ten tijde van of kort na de vergroting van het herenhuis met de nog bestaande noordelijke uitleg.

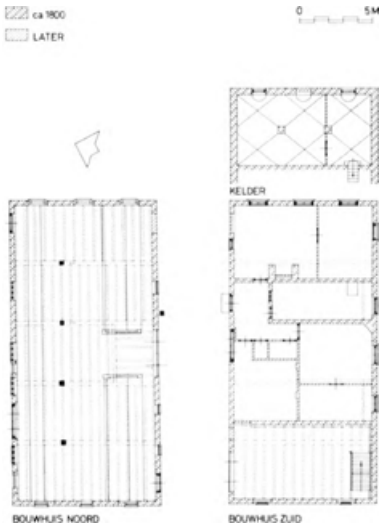
Op de tekening van A. de Haen staan ook bouwhuizen, waarvan de nokrichting 90° gedraaid is ten opzichte van de huidige panden (afb. 446).

Afb. 451. Het zuidelijke bouwhuis (opn. 1978).

Afb. 452. Het toegangshek op de zuidwesthoek van het landgoed (opn. 1974).

Afb. 453. Opmetingstekening van de beide bouwhuizen (opn. 1978).

+ Van de toegangshekken tot het landgoed staan er nog twee op hun oorspronkelijke plaats aan de Maasdijk. Zij bestaan uit eenvoudige gebosseerde, hardstenen posten met plint en dekplaatbekroning, met smeedijzeren draaihekken, ca. 1800. *+Toegangshekken*

Het westelijke hek aan de Maasdijk nabij de hoek met de Van Rechterenstraat bestaat uit vier posten. De twee binnenste zijn bekroond met vuurpotten en zijn wat hoger dan de buitenste (afb. 452).

Het oostelijke hek bij de afrit naar het hoofdhuis heeft twee lage posten met twee ijzeren draaihekken.

Een dito derde paar kreeg de bestemming van toegangshek tot de R.K. begraafplaats aan de Spitsestraat. Zie blz. 335 Begraafplaats.

+ Tot het voormalig tuingedeelte van het landgoed behoort het blok percelen dat wordt omsloten door de Maasdijk, Van Rechterenstraat, Elberseweg en Kasteelstraat. De met een gracht omgeven standplaats van het oude huis wordt behalve door de rivierdijk aan de zuidzijde ook aan de west- en noordkant door een dijklichaam omsloten. *+Tuin- en parkaanleg*

Hierbuiten herinneren met eikebomen beplante laanrestanten en het beloop van enige paden aan de voormalige formele tuinaanleg. Van het stervormig lanenstelsel dat volgens het kadastraal minuutplan (afb. 417) doorliep tot aan de Elberseweg zijn geen visuele restanten bewaard; evenmin van de vijvers ten noorden van het huis. In 1970 heeft de Maatschappij van Welstand als eigenaresse van het goed de gracht laten uitdiepen en de oude lanen gerestaureerd en deels nieuw laten inplanten. Het park werd in 1975 voor het publiek opengesteld.

Boerderijen

Als voor de meeste Maasdorpen geldt ook voor Appeltern, dat het boerderijenbestand door diverse ingrepen veel van zijn oorspronkelijke gaafheid heeft verloren. Hoewel er nogal wat historisch materiaal aanwezig is, ligt de waarde meer in het ensemble dan in de individuele waarde als monument. Het belangrijkste ensemble is gelegen ten oosten van de kasteelplaats aan de Walstraat en de Koningstraat. De panden Walstraat nr. 3, 11, 19, 23 en 25 vormen ondanks de ingrepen in het historisch karakter toch een ondersteuning van de in het historisch landschap bij de Tuut dominerende hoeve Walstraat nr. 13/15 en het Appelterns Stoomgemaal. Aan de Kerkstraat en Maasdijk is het boerderijenbeeld zwakker.

+ Het aaneensluitend boerderijencomplex Walstraat nrs. 13-15 bestaat uit een drietal onderdelen, namelijk nr. 13 een boerderij van het langgeveltype, nr. 15 een herenhuis en rechts aansluitend een bedrijfsruimte. Zij zijn als een complex onderzocht en opgemeten. Het complex draagt de naam ‘Griet Geurtshof’ en is in de 19de eeuw gebouwd met gebruikmaking van oudere elementen (afb. 454-457). *+Walstraat*

Walstraat nr. 13. Deze boerderij van het langgeveltype is gebouwd ter plaatse van een waarschijnlijk 17de-eeuwse hoeve, die in 1887 bijna geheel is afgebrand. Van het oude

Afb. 454. Walstraat nrs. 13-15. De Griet Geurtshof voor 1887 (oude opname).

Afb. 455. Walstraat nr. 15. Achtergevel (opn. 1983).

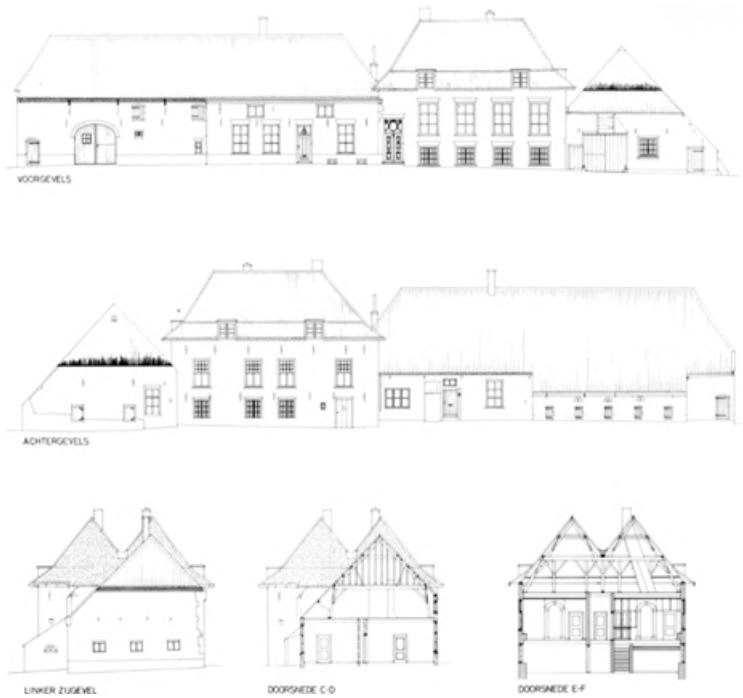

Afb. 456. Walstraat nrs. 13-15. De Griet Geurtshof, voorzijde (opn. 1983).

huis resteren alleen de rechterkopgevel, thans scheidingsmuur met het belendende herenhuis (nr. 15) en twee smalle kelders aan de straatkant die door tongewelven zijn overkluisd. Het oude huis staat afgebeeld op een foto in bezit van de huidige bewoonster mej. J.M. Spies (afb. 454).

Bij de herbouw is het woongedeelte voorzien van vier vertrekken en een gang: aan de straatzijde een woonkamer, gang en opkamer met bedsteden boven de 17de-eeuwse kelders; daarachter de keuken en de ‘geut’. De opkamer, die lange tijd als catechesatielokaal heeft dienstgedaan, en de geut zijn vanuit het herenhuis, dat als domineeswoning heeft gefungeerd, toegankelijk. Het bedrijfsgedeelte links van de woning is vier traveeën lang en heeft een dwarsdeel in de derde travee vanaf het woongedeelte. Rechts van de deel die ook als dorsvloer werd gebruikt en als standplaats voor het jongvee liggen bietenkuil en tasruimte op een door luiken in de voorgevel toegankelijke zolder. Tegen de achtergevel is een jongere varkensschuur aangebouwd. De boerderij draagt een met pannen belegd schilddak.

Walstraat nr. 15. Het ‘herenhuis’ heeft door zijn opbouw met souterrain, bel-etage en fors schilddak alsmede door de opmerkelijke empire toegangsdeur met bovenlicht de meeste allure van het complex. Het huis moet in het begin van de 19de eeuw zijn gebouwd, naar men zegt door een Franse officier. Men bouwde het tegen het woongedeelte van nr. 13, waarmee het ook in verbinding staat. De linkerzijmuur van het herenhuis is de 17de-eeuwse zijgevel van de boerderij (nr. 13), letterlijk de brandgevel die het vuur in 1887 de pas afsneed. Omdat de voorgevel ten opzichte van die van nr. 13 een knik maakt, heeft de ruimte waarin gang en trappenhuis zijn ondergebracht een in plattegrond gerende vorm. De vertrekken waarin souterrain en bel-etage zijn onderverdeeld hebben alle een rechthoekige vorm. Deze vertrekken liggen aan de voor- en achterzijde van het huis, gescheiden door een gang, die parallel loopt aan de voorgevel en samen met de gang in het gerend gedeelte op de bel-etage een T en in het souterrain een L vormt. In de oorspronkelijke opzet bevond zich in het souterrain een viertal vertrekken achter de voorgevel, verlicht door naar binnen draaiende vensters met zesruits verdeling achter

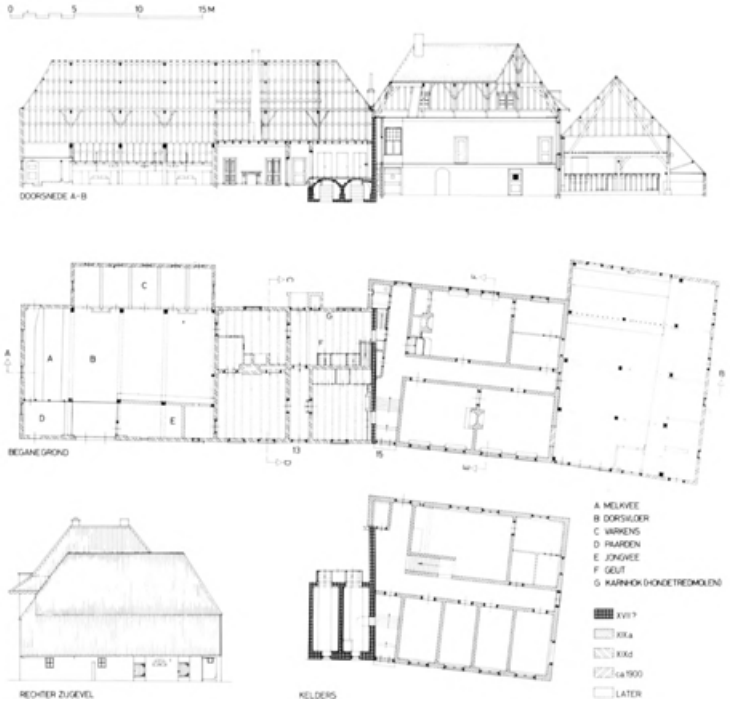

Afb. 457. Walstraat nrs. 13-15. Opmetingstekening van het boerderijcomplex met gevelaanzichten, plattegrond en doorsneden.

diefijzers; het zijn slaapvertrekken geweest of dienstbodenkamers. Aan de overzijde van de gang ligt de waskeuken met stookplaats en trap naar de bel-etage. De bestemming van het vertrek naast de waskeuken, dat is onderverdeeld, is onduidelijk. De hoofdindeling wordt herhaald op de bel-etage, met dien verstande dat aan de voorkant twee kamers liggen met stookplaatsen ruggelings tegen de scheidingsmuur. In de rechtervoorkamer zit nog de oorspronkelijke schouw met hoge haardnis. De beide kamers worden verlicht door zesruits schuifvensters, die eertijds met blinden werden afgesloten.

Aan de achterzijde van het huis ligt de keuken boven de wasruimte. In de keuken zit een nisschoorsteen als in de rechtervoorkamer, een buffetkast boven de souterraintrap en een provisiekast aan de raamzijde. Het vertrek naast de keuken is later onderverdeeld. De venstervormen in de achtergevel wijken op de bel-etage af van die in de voorgevel. Het zijn schuifvensters met de wisseldorpel in het midden en roedenverdeling in het bovenlicht (twaalfruits).

Het huis wordt gedekt door een met pannen belegde dakconstructie bestaande uit twee

kappen met een zakgoot. De constructie bestaat uit drie jukdekbalkgebinten, ondersteund door een korbeelstel waarop de zakgoot rust. Daarop staan twee schaarspanten, onderling door haanhouten verbonden waarop de flieringen rusten; de smalle zijden worden opgevangen door halve spanten (afb. 457 doorsnede E-F). Het ver overstekende dak is opgewipt en met een gegolfde daklijst afgezet. Het overstek is aan de onderzijde gestuct. Op de zolder zijn ter plaatse van voormalige vertrekken gedeelten in stuc beschoten.

Schuur naast nr. 15. De oorspronkelijke tweebeukige houten schuur stond vrij achter nr. 13. Eind vorige eeuw is zij tegen de zijmuur van het herenhuis geplaatst, versteend en met een lage zijbeuk uitgebreid die onder het oostelijk dakschild van de kap werd getrokken. Het ankerbalkgebint met de aan een kant van een korbeel voorziene tussenstijl is stellig nog 18de-eeuws. In de tussenstijl bevinden zich tussenbalkgaten en het gebint draagt gehakte telmerken. De dekking van het afgewolfde zadeldak bestaat uit riet en pannen (afb. 457 doorsnede A-B rechts).

Stoomgemaal

Het aan de binnenzijde van de oude Maasdijk gelegen stoomgemaal, aan de Tuut nrs. 1, 2 en 3, is in 1918-1919 gebouwd voor de bemaling van de Nieuwe Wetering, waarmee een deel van het Land van Maas en Waal afwatert op de Maas. Tot het complex, dat in 1969 buiten werking werd gesteld, behoren het machinehuis, het ketelhuis, de kolenloods, twee machinistenwoningen en de aan- en afvoerkolk met sluizen en duiker; de drie eerstgenoemde onderdelen zijn aan elkaar vastgebouwd. De gebouwen zijn in 1983 overgegaan in handen van de Maas-en-Waalse Monumentenstichting 'Baet en Borgh'. Het Appelterns stoomgemaal met de bijbehorende machinistenwoningen en de waterwerken is in het rivierengebied het laatste, als zodanig ontworpen gemaal met horizontale eencilinderstoommachines en centrifugaalpompen. Dit type bemalingsinstallatie is kenmerkend voor de laatste fase van de stoombemaling van de middelgrote klasse gemalen. Als zodanig is het een belangrijk, gaaf voorbeeld, zowel uit het oogpunt van architectuurhistorie als dat van techniek en waterhuishoudkunde.

- Literatuur. Documentatiegegevens door Chr. Hofstee, in postarchief R.D.M.Z.; H. Louvet, Stoomgemaal te Appeltern, Nieuwsbrief Baet en Borgh nr. 1, november 1984, blz. 7-8.

Het in schoon metselwerk opgetrokken machinehuis zonder verdieping onder een met grijze pannen gedekt zadeldak met twee houten roosterkappen op de nok, heeft door penanten in drie vakken onderverdeelde gevels met aan de bovenzijde een uitgemetseld fries, dat bij de topgevels trapsgewijs opklimt, en een in blokvorm gepleisterde plint aan de waterzijde (noordwest- en noordoostzijde). In de gevels hoge rechtgesloten vensters met negenruits bovenramen en vierruits onderramen; in de top van de westgevel een gietijzeren roosvenster en een hardstenen gedenksteen.

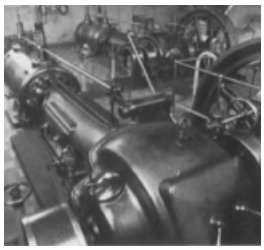
Inwendig heeft het machinehuis een met rode en gele, hard gebakken tegels belegde vloer; wanden door penanten in drie velden verdeeld; ziende kap. In de ruimte staan twee gietijzeren, in 1917 door Gebr. Stork en Co. te Hengelo (Ov.) vervaardigde centrifugaalpompen met eenzijdige instroming en twee in 1918 door dezelfde firma vervaardigde eencilinderstoommachines (afb. 459).

Ten zuidoosten van het machinehuis en ten opzichte daarvan terugspringend staat het in schoon metselwerk opgetrokken ketelhuis zonder verdieping, onder een met grijze pannen bedekt zadeldak met op de nok twee houten roosterkappen. De zijgevels zijn door penanten onderverdeeld in vijf vakken, aan de bovenzijde afgesloten door een uitgemetseld fries. Aan de waterzijde een in blokvorm gepleisterd plint. In de vlakke kopgevels hoge rechtgesloten vensters van hetzelfde type als in het machinehuis. In de zuidwestgevel bevindt zich een dubbele deur met getoogd, zestienruits bovenlicht en een gietijzeren roosvenster in de geveltop; in de noordoostgevel een deur met twee gekoppelde zesruits vensters; aan de noordoostzijde door een gemetseld kanaal met het gebouw verbonden het restant van de gesloopte schoorsteen.

Inwendig zijn de zijwanden in vijf velden verdeeld door penanten en heeft het ketelhuis

Afb. 458. De sluis ten zuiden van Huis Appeltern volgens het kadastraal minuutplan.

Afb. 459. Gedeelte van de installaties in het Appelternse stoomgemaal (opn. 1981).

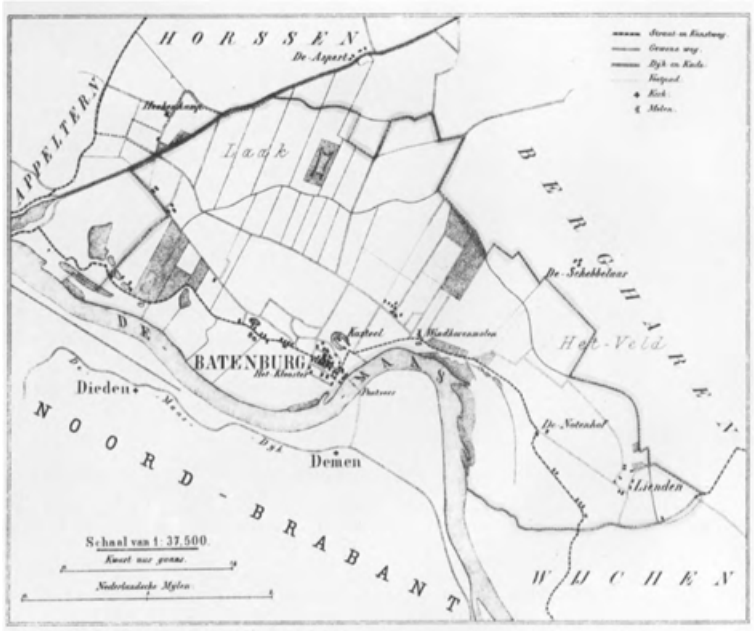
Afb. 460. Het gehucht Blauwe Sluis naar het kadastraal minuutplan.

een ziende kap. In de ruimte staan twee Lancashire-ketels (twee vuurgangen) en één Cornwall-ketel (één vuurgang), alle in 1918 vervaardigd.

Ten zuidoosten van het ketelhuis staat de bij het complex behorende, houten kolenloods onder een met grijze pannen gedekt schilddak, gedragen door vijf gebinten, die zijn voorzien van een middenstijl en waarvan alle stijlen rusten op betonnen vloeren.

Los van het hiervoor genoemde complex staan twee, deels in schoon werk opgetrokken, deels gepleisterde machinistenwoningen, die tegen de dijk zijn aangebouwd. Aan de voorzijde twee deuren met bovenlicht, vier T-vensters met onderluiken en dakkapellen tegen het zadeldak. De woningen hebben aan de voorzijde een woonlaag en aan de tegen de dijkvoet gebouwde achterzijde twee woonlagen. Tegen het midden van de achtergevel staan twee aaneengebouwde, gepleisterde schuurtjes. In de woningen zijn, behoudens in de voorgevel, secundaire vensters van verschillende grootte aangebracht.

In de oude Maasdijk tussen de tot aanvoerkolk uitlopende Nieuwe Wetering en de afvoerkolk bevinden zich twee gemetselde sluizen, waarvan de zuidelijke geheel en de noordelijke, die voorzien is van twee schuiven, gedeeltelijk met beton is dichtgezet. Tussen de afvoerkolk en de Maas een betonnen duiker, die onder de in de jaren '30 bij de Maaskanalisatie gelegde jongere Maasdijk doorloopt.

Afb. 461. De kadastrale gemeente Batenburg. Kaart uit Kuypers Gemeenteatlas.

Batenburg
Gemeente Wijchen

Historisch-geografische schets

Het kasteelstadje Batenburg, dat in zijn huidige verschijningsvorm een verdorpst karakter bezit, is gelegen aan de noordelijke Maasoever tussen de Brabantse steden Ravenstein en Megen. Batenburg, een van de vier Gelderse bannerheerlijkheden, heeft geen stadsrechtprivilege, in juridische zin; wel is er sprake van ‘civitas’. De structuur van deze kleine stad bestaat uit een kruisend stratenpatroon op een onregelmatig vierkante plattegrond met het kasteelterrein in de noordoosthoek (afb. 464). De begrenzing wordt gevormd door de Ringdijk, die aan de zuid- en oostzijde van de stad feitelijk de voortzetting vormt van de Maasdijk. Het verloop van de vroegere ommuring is terug te vinden in de Stadswal en de Waldijk aan de noordkant, de Molendijk aan de oostzijde, de Ringdijk in het zuiden en de Bredestraat aan de westkant. De as van de stadsplattegrond wordt gevormd door de Grotestraat die vanaf de naar de rivier lopende Veerstraat als hoofdstraat in rechte lijn naar de Maasdijk (richting Appeltern) leidt. Ten zuiden van de Grotestraat en over vrijwel de gehele lengte loopt de Achterstraat. Tussen de beide straten liggen vrij diepe percelen die de breedte aanhouden van de bebouwing aan de Grotestraat. De Achterstraat loopt niet precies parallel aan de hoofdstraat en buigt voorbij de Kruisstraat zelfs in zuidoostelijke richting af. Tegen de oostzijde van de Stadswal sloot tussen deze beide straten de oude haven aan. De omvang van het havenbekken is nog herkenbaar in het terrein ten oosten van de Ringdijk.

Ten gevolge van de bouw van de R.K. kerk is de Kerkstraat die aan de noordkant ongeveer evenwijdig liep aan de Grotestraat aan de oostzijde, waar hij vroeger op de Molendijk uitkwam, afgesloten. De noord-zuidverbinding wordt gevormd door de reeds genoemde Kruisstraat, die de Grotestraat ongeveer in het midden snijdt en in noordelijke richting bij de kerk verwijdt tot een driehoekig kerkhofpleintje.

In het algemeen is de percelering van nu nog gelijk aan de vroeg-19de-eeuwse situatie, zoals de vergelijking met het kadastraal minuutplan duidelijk aantoont. De grootste wijziging heeft het blok ten noordoosten van de Kruisstraat en de Grotestraat ondergaan. Door de afsnijding van de Maasarm in verband met de rivierkanalisatie is de Veerdam deels verlegd en verlengd tot Veerstraat. De oude havenkom is gedempt en vervangen door een grotere insteekhaven, waarvoor overigens wel een gedeelte van de oude rivierbedding is benut.

Buiten de stadsmuren stonden behalve het kasteel, de molen, enkele boerderijen en keuterijen. Tot Batenburg behoren vier buurtschappen: Lienden en De Hoef aan de oostzijde en De Ham en De Laak aan de westkant (afb. 461).

Afgezien van de belangrijke verbindingen over water en een vast veer met het Brabantse dorp Demen, werd de voornaamste wegverbinding met de andere dorpen gevormd door de Maasdijk en de Ruffelsdijk, vanouds een ‘gemene herenweg’, en 's zomers een weg naar Bergharen. De Bredestraat die het begin vormt van de wegverbinding met de noordelijk gelegen dorpen (Bergharen, Hernen en Leur), heeft te oordelen naar de vorm vroeger stellig een functie gehad, misschien als marktplaats of lijnbaan?

- Literatuur. W. Jappe Alberts, Was Batenburg een stad? Iets over de geschiedenis van Batenburg, in: Tweestromenland 38 (1982), blz. 6-17.

Afb. 462. Gezicht op het stadje Batenburg en het slot van de rivierzijde, tekening door C. Pronk, circa 1732. G.M., Arnhem.

Blauwe Steen

Op het kruispunt van de Grotestraat en de Kruisstraat lag tot 1873 de gerechtssteen, de zogenaamde Blauwe Steen, in werkelijkheid een ca. 75 cm dik blok roodachtig graniet. De steen is later verplaatst naar de noordwesthoek van de kruising. In de steen was een grote pin met een ring geklonken, waaraan men volgens overlevering gewoon was de doodskist vast te maken van personen die bij hun overlijden schulden hadden. Pas wanneer de schulden waren voldaan door de nabestaanden of de borgen, kon de begrafenis plaatsvinden. Dit gebruik zou tot ca. 1800 hebben bestaan. In werkelijkheid zal men echter wel gevangenen aan de steen, een schandblok, hebben vastgekluisterd. Resten van de oude steen liggen bij de ingang van het kerkhof aan Het Plein.

- Literatuur. Staats Evers 1891, blz. 27; B. Charlé, De Blauwe Steen te Batenburg, in: Gelre XXVI (1923), blz. 183-184; Buiten 1931, blz. 224.

Stadspomp

Afb. 463. Plattegrond van Batenburg in 1778. Detail uit een kaart van 'buijtenlanden onder de Stad en Vrijheid Batenburg' getekend door de landmeters H. Hendrikman en P. Prillevitz. R.A.G., Arnhem.

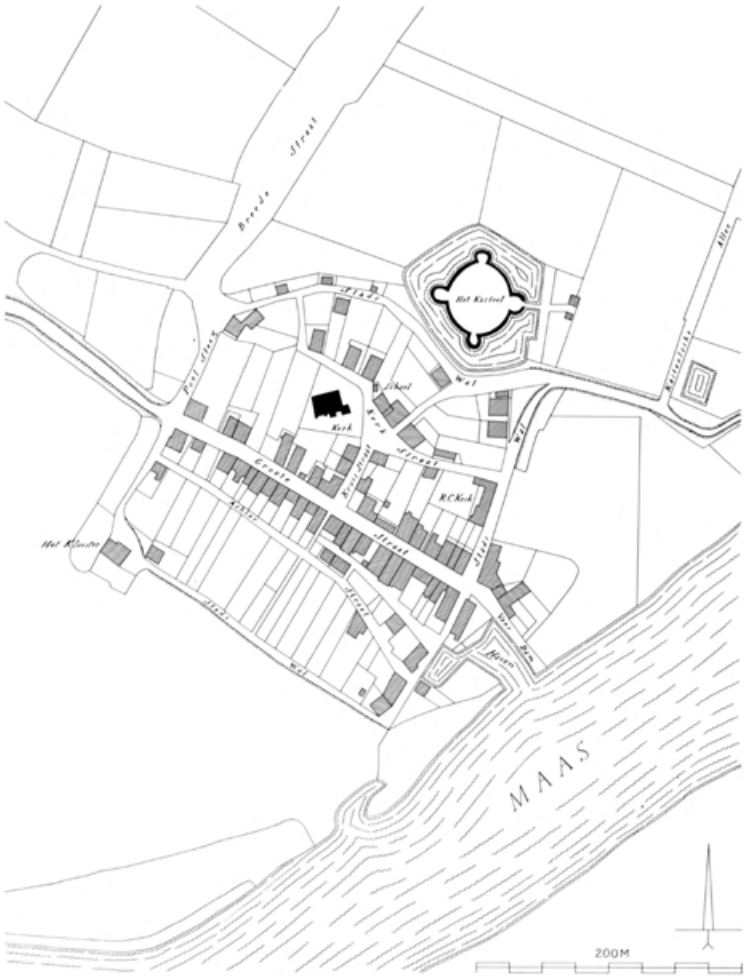
Op het plein naast het kerkhof op de kruising van Kerkstraat en Kruisstraat staat een bakstenen pomp, in zijn huidige vorm XIX A.

Raadhuis

In een particuliere collectie berustend in het R.K.D., catalogus nr. P 1339, bevindt zich een gewassen pentekening in O.I.-inkt, toegeschreven aan J. Stellingwerf, met het bijschrift ‘'t Raathuys te Batenburgh’. De tekening berust geheel op fantasie.

Voormalige stadsbevestiging

In de ‘statisticque beschrijving van de Ambtmanie Batenburg’ uit 1808 worden de overblijfselen van de stadsversterkingen als volgt omschreven. ‘De plaats is afgesloten

Afb. 464. Plattegrond van Batenburg volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

door een wal, waarop nog een vervallen kruyttoren, genoemd wordende de Kattentoren (...) en tekenen of muren van twee poorten als Maas- en Appelternse poort'. Volgens ds. Heldring, gevolgd door Van der Aa, was de stad met een brede gracht omgeven en zouden de twee poorten in het jaar 1440 op St. Bonifaciusdag als gevolg van een besluit van Gijsbrecht van Bronckhorst voor het laatst zijn gesloten.

De Appelternse poort heeft het langst bestaan. Nog in het begin van de 19de eeuw waren de fundamenten ervan zichtbaar, wanneer bij hoog water aarde was losgespoeld. Van de Maaspoort weten voornoemde auteurs de juiste plaats niet op te geven. Hij zal gestaan hebben bij het begin van de Grotestraat bij de Veerdam.

Het stuk muur dat de Kattentoren was genaamd moet aan de noordkant van het stadje worden gelokaliseerd. Hij diende om een aanval van de kant van Bergharen te weerstaan. Bij de toren stroomden kasteelgracht en stadsgracht tezamen.

In de collectie De Poll, berustend in het R.K.D., bevindt zich een pentekening in bruine inkt van een stadspoort die is opgenomen in een aarden omwalling en met een ophaalbrug evenwijdig aan de wal. Rechtsboven aan de tekening staat de aantekening 'Batenburg' en op de keerzijde 'poort'. Op een gevelsteen boven de poortdoorgang is een wapensteen met dubbele adelaar en S.P.Q.B. ingemetseld. De plaatsing van de brug wijst op de samenvloeiing van twee grachten. Of de tekening inderdaad een van de Batenburgse poorten verbeeldt, is zeer twijfelachtig.

Tol

De stad had vroeger het recht van gruit, accijnzen en tol, benevens het muntrecht. Over de tol ontstonden moeilijkheden met mr. Adr. Houttuijn, die in 1691 in Den Haag uitgaf 'Advys raekende de rechten, vrijheden en praeëminentiën der vrijheerlijkheid Batenburg'.

- Literatuur. Staats Evers 1891, blz. 24.

Veerhuis

Het café aan de Veerstraat nr. 1 (blz. 392) is de opvolger van een ouder veerhuis annex logement, dat eigendom van de graaf van Bentheim was. De drie panden aan de noorden westzijde van de haven gelegen zijn vervangen door twee T-huizen, Veerstraat nrs. 1 en 2. Van de oude situatie bestaat een foto en een doek.

- Afbeeldingen. R.A.G., Arnhem, Hs. Charlé 324 E pl. 2 en 3.

Munt

De bannerheren van Batenburg bezaten reeds in 1349 het muntrecht, zoals blijkt uit een leenbrief van dit vrije Rijksleen. De oudst bekende munten zijn die van Gijsbrecht I van Bronckhorst-Batenburg (1351-1361). Er is tot 1435 onafgebroken muntslag op naam van Diederik I (1361-1407), Gijsbert II (1407-1429) en Diederik II (1429-1451).

Toen er na de ontdekking van Amerika een toevloed kwam van edele metalen werd in Batenburg de muntslag hervat onder Willem van Bronckhorst-Batenburg (1556-1573). Uit deze periode is ook een muntmeester met name bekend, Peter Bosschenhaven.

Onder Herman Diederik van Bronckhorst-Batenburg maakte men zich schuldig aan 'hagemunterij' door minderwaardige nabootsingen van in omloop zijnd geld te vervaardigen.

In 1581 was de munt van Batenburg al door de Gelderse Staten bij een landdagreces verboden. In 1583 werd de muntslag gestaakt door hardhandig ingrijpen van bovenaf. Het gehalte aan edel metaal was te laag. Later werd dit verbod herhaald. Misschien was dit een politieke maatregel gericht tegen de toenmaals Spaansgezinde heren van Batenburg. In datzelfde jaar werd de muntgezel Govert Cornelis in de kerk begraven, getuige zijn grafzerk (zie blz. 364).

Onder Maximiliaan van Bronckhorst-Batenburg (1612-1641) werd in de periode 1616-1622 opnieuw munt geslagen. De duiten en schellingen van de stad werden evenwel bij een placaat van de Staten, gedateerd 28 mei 1616, opnieuw verboden. Toch sloeg men nog in 1622 hagemunten. De muntmeester Laurens Rasière zond na het vernemen van klachten over de door hem geslagen munten, geuit door de Generaal-

Afb. 465. Gezicht op de Hervormde kerk en de Kerkstraat (opn. 1976).

meesters van de Munt der Vereenigde Nederlanden, zijn zoon Isaac naar Den Haag. Deze werd daar gehoord en in arrest genomen. Hij is tenslotte vrijgelaten, omdat zijn vader, zoals Maximiliaan van Bronkhorst in een request schreef ‘op 't uyterste cranck licht’. De vader werd als de hoofdschuldige beschouwd. De laatste Batenburgse munten zijn geslagen onder Willem Adriaan van Horne.

Hervormde kerk

De Hervormde kerk is een driebeukig gebouw, waaraan de koorpartij ontbreekt, voorzien van een door zijbeuken ingebouwde westtoren en een oostelijk van de zuiderzijbeuk aangebouwde, voormalige koorkapel met grafelijke grafkelder en consistoriekamer. Het gebouw staat vrij op het ommuurde kerkhof ten zuiden van de Kerkstraat. Het kerkgebouw en de toren zijn sedert 1978 eigendom van de Stichting ‘Oude Gelderse Kerken’ (afb. 465-472).

Bronnen

- Literatuur. Van der Aa II (1840), blz. 175; Schutjes I (1870), blz. 181-190; Idem III (1872), blz. 194-196; Staats Evers 1891, blz. 26; J.S. van Veen, De verheffing der kerspelkerk van Batenburg tot eene kapittelkerk, in: Nederlandsch Archief voor de Kerkgeschiedenis V (1908), blz. 305; J.S. van Veen, Strijd tusschen den heer van Batenburg en deken en kapittel van St. Victor aldaar, in: Bossche Bijdragen IV (1912), blz. 69-83; M.d.Z-N, Batenburg, in: Buiten VII (1913), blz. 224-226; Voorloopige Lijst IV (1917), blz. 29-30; Bloys van Treslong Prins 1917/18, blz. 14-17; Idem, in: Wapenheraut 1917, blz. 216. B. Charlé, Een praatje aangaande de kerk van Batenburg, in: B.M. Gelre XXVII (1924), blz. 179-183; Idem, Het torenuurwerk te Batenburg, in: B.M. Gelre XXIX (1926), blz. 194; Stüwer 1938, blz. 45, 156, 197; Maris 1939, blz. 151, 162, 230-231; Manders 1952, blz. 164-166; Van Heiningen 1965, blz. 265; H. ten Boom, Batenburg ten tijde van de Hervorming 1566-1567, in: Tweestromenland nr. XV (1972-1973), blz. 8-10; Ten Boom 1974/75, blz. 129; A.G. Schulte, ‘Gewapend in Vrede’, de rouwborden in de

Hervormde St.-Victorskerk te Batenburg, in: Publikatieband i Stichting Oude Gelderse Kerken, afl. 8, voorjaar 1979, blz. 161-204.

- Archivalia. In R.A.G., Arnhem: Archief van de kerkvoogdij en diakonie van de Hervormde gemeente te Batenburg, 1694-1822, met inventaris; In Batenburg (brandkast consistoriekamer): Kerkvoogdijarchief en exemplaar van geschriften van B. Charlé over de historie van Batenburg, ook aanwezig in R.A.G., Arnhem, Hs. 324.
- Afbeeldingen. 1 De kerk komt voor op de achtergrond van een door C. Pronk getekend stadsgezicht (afb. 462), zie blz. 376.
  2 Grijs gewassen pentekening, toegeschreven aan J. Stellingwerf, geannoteerd: 'Kerk te Batenburg', Collectie R.K.D., Den Haag (P 1340); fantasietekening.
- Oude foto's. Van belang zijn enige foto's, waarop de kerk voorkomt meestal in een breder verband, opgenomen in het Handschrift Charlé, in het Rijksarchief in Gelderland; in dit handschrift bevinden zich ook opnamen van documentaire tekeningen van de hand van ds. D. Buurman i.z. inventarisstukken.

Geschiedenis

Over de vroegste geschiedenis van de aan St. Victor gewijde, middeleeuwse kerk zijn geen gefundeerde gegevens voorhanden. De H. Willibrord zou volgens de overlevering persoonlijk de heer van Batenburg tot het christendom hebben bekeerd. Als argument voerde men het bestaan aan van een z.g. Willibrorduspu t bij een van de torens van het kasteel. Ofschoon er geen steekhoudend bewijs voor is te vinden - de bewering is namelijk gevoed door een in de vorige eeuw gedane opgravingsvondst die naar het klooster in Megen verhuisde en daar verdween - wordt Willibrord in ere gehouden op de kuip van de preekstoel in de R.K. St.-Victorskerk. Batenburg behoort echter tot de Maas-en-Waalse kerken die een speciale band onderhielden met Xanten. In de tweede helft van de 13de eeuw moest de kerk elk schrikkeljaar een schatting betalen aan de aartsdiaken in Xanten. In 1322 wordt een zekere Theodoricus Loeff als pastoor van Batenburg genoemd.

De positie van de kerk wint aan belang, nadat het door Dirk II van Bronckhorst, heer van Batenburg, Anholt, Gronsveld en Ringbergen, in 1440 aan de aartsbisschop van Keulen gericht verzoek om de kerk te verheffen tot collegiale kerk in 1443 of 1444 wordt gehonoreerd. Aan de kapittelkerk waren een deken en zes kanunniken verbonden. Zij kregen inkomsten en rechten toegewezen uit de kerk van Batenburg, terwijl de kerken van Horssen en Maasbommel werden geïncorporeerd. In de kerk stonden altaren toegewijd aan Maria, Maria Magdalena, Catharina en aan Gregorius en Laurentius. Hertog Karel van Gelre verleende op 19 maart 1507 aan het kapittel enige privileges, te weten vrijstelling van pondschatting, ruitergelden en andere lasten voor de gemortificeerde kapittelgoederen. Omstreeks het midden van de 16de eeuw was de verhouding tussen de toenmalige heer van Batenburg, Herman van Bronckhorst, en de deken van het kapittel uiterst gespannen, zoals blijkt uit stukken van een voor het Hof aangespannen proces, waarvan de afloop niet duidelijk is.

In 1566 werd onder leiding van de zonen van Herman van Bronckhorst de kapittelkerk geplunderd. Stadhouder Karel van Brimeu wilde de aanstichters de les lezen, maar moest de hoge heerlijkheid eerbiedigen. Volgens getuigenverklaringen speelden twee Batenburgse kanunniken, de Horssense pastoor Oliverus en Willem

Scheer, die grote invloed had op de Vrouwe van Batenburg, een heel actieve rol in het onder de Bronckhorsten ressorterende gebied. De pastoor van Bergharen getuigde, ‘dat eenen metselaer, genaempt Schaeff, daags elf stuyver gehad heeft om die beelden aldaer (Bergharen of Batenburg?) aff te breecken en dat hy sich wolde excuseren dair to gedrongen tsijn’. In 1569 werd door bisschop Lindanus van Roermond het dekenaat Batenburg opgericht en het gebouw werd derhalve dekenale kerk. Kort daarop werd het dekenaat echter verenigd met het dekenaat Nijmegen. In 1608 nam de hervormde predikant Wilhelmus Isfordink bezit van de kerk. Het gebouw had zwaar geleden van een door de troepen van Prins Maurits tijdens een offensief in 1600 op de stad uitgevoerd bombardement, dat grote verwoestingen aanrichtte. Van de kerk zal niet veel meer dan een ruïne over zijn geweest. Bij de herbouw is alleen nog gebruik gemaakt van het westelijke gedeelte van de middeleeuwse torenromp en de flankerende zijbeuken. De kerk zelf is grotendeels gesloopt en opnieuw opgetrokken op de oude grondslagen. Het koor werd niet meer herbouwd, ofschoon volgens een akte uit 1675 daartoe wel plannen hebben bestaan,

want er waren reeds gelden voor gevoteerd. Vrouwe Johanna van Bronckhorst-Batenburg bekende in de akte voor zichzelf en haar nakomelingen schuldig te zijn ‘aen de Victorskercke alhier binnen Batenburgh een som van driehondert Carolusgulden capitaal tot 20 stuyvers hollands yderen gulden’. Deze som zou met rente worden uitbetaald ‘aen de kerckmeesters, soo haest deselven den opbouw ofte reparatie oft vergrootinghe van 't koor sullen laeten doen’. De herbouw van het schip schijnt in 1612 een eind gevorderd te zijn, blijkens de jaarankers in het westelijk gedeelte van de zuiderzijbeuk. Over deze periode zijn de rekeningen bewaard gebleven, maar zij geven toch te weinig informatie om een sluitend beeld te krijgen. Wel blijft de indruk bestaan, dat de herbouw met pijn en moeite is gerealiseerd door de kleine hervormde gemeente.

In 1619 is de uitbouw boven de grafkelder aan de oostkant van de zuiderzijbeuk gereed gekomen blijkens een jaartalsteentje in de geveltop. In 1634 schijnt de herbouw, met uitzondering van het koor, geheel of bijna voltooid te zijn. In hetzelfde jaar richtte Maximiliaan van Bronckhorst-Batenburg een verzoek om teruggave van de indertijd door de graaf van Mansfeldt weggevoerde klokken, die door de bisschop van Roermond binnen de stad waren gebracht. Verder werd in dat jaar een nieuw uurwerk aangebracht door Jan van Call uit Nijmegen.

Uit de reeks wapenborden, die de kerk siert en waarvan het oudste dateert uit 1635 en het jongste uit 1756, blijkt wel, dat er na deze turbulente tijden een periode van rust en stabiliteit volgde voor Batenburg. Een latere toevoeging is het uit 1714 daterende portaal tegen de zuidbeuk. Of het kerkinterieur in de na-reformatorische periode evenals thans ‘georiënteerd’ was ingericht, is zeer de vraag. Mogelijk stond de preekstoel ooit tegen een van de pijlers. In elk geval heeft de kerkruimte een vlakke houten zoldering gehad.

In de 19de eeuw bepaalde men zich voornamelijk tot groot onderhoud. Tot de belangrijkste veranderingen behoorden het in 1836 aangebrachte stucplafond en de omtimmerde pijlerbasementen en kapitelen. Ook uitwendig veranderde het aspect, doordat het gebouw wit werd gesausd.

Ingrijpende veranderingen en restauraties bleven ook tot aan de jaren '80 van de 20ste eeuw achterwege, zodat het Batenburgse kerkje een symbiose te zien gaf van inventarisobjecten uit drie eeuwen. Inmiddels was het kerkgebouw echter wel aan een grondige reparatie toe. De kleine gemeente was daartoe financieel niet bij machte en droeg de kerk in 1978 over aan de drie jaar eerder opgerichte Stichting Oude Gelderse Kerken. Deze Stichting slaagde erin om de restauratie van het kerkgebouw en zijn inventaris in 1981-1982 te realiseren. De restauratie stond onder leiding van ir. N.C.G.M. van de Rijt uit Lienden en werd uitgevoerd door het aannemersbedrijf ‘Mercator’ uit Doesburg. Uitgangspunt van de restauratie was een volledig constructief herstel, maar duidelijk gericht op het behoud van het door de eeuwen getekende karakter van het kerkgebouw en zijn unieke interieur.

[+] Het kerkgebouw heeft een merkwaardige plattegrond, die zowel een gevolg is van het[+] feit, dat men bij de wederopbouw in het begin van de 17de eeuw gebruik maakte van bestaande funderingen, alsook vanwege het feit, dat het middeleeuwse gebouw zelf een uitzonderlijk groeiproces heeft ondergaan. Een en ander wordt pas

[+]Kerkgebouw
[+]Plattegrond

duidelijk, wanneer men de verschillende fases van de bouwgeschiedenis kent (zie blz. 358-361).

In het huidige kerkgebouw is de driebeukige, middeleeuwse aanleg gehandhaafd, maar is de ruimtelijke dispositie 17de-eeuws. De toren is met de zijruimtes, de verlengden van de zijbeuken, van de kerk afgescheiden, zodat de eigenlijke kerkruimte een nagenoeg vierkante plattegrond heeft gekregen, waarin de pijlers de kerk in de lengte in drie volledige traveeën en een 'rest'-travee verdelen. De toren lijkt op den duur als hoofdtoegang te hebben afgedaan, zeker na de bouw van het zuidportaal uit 1714. De flankruimtes naast de toren kregen een bijfunctie. Zo is de noordelijke ruimte naast de toren in de 19de eeuw voorzien van een schoorsteen en een schuifvenster, waardoor het vertrek onder meer bruikbaar was als schoollokaal (afb. 469).

De consistoriekamer tegen het oosteinde van de zuiderzijbeuk vormt een soort appendix, die eveneens op middeleeuwse grondslag is gefundeerd.

[+] De kerk en toren zijn opgetrokken uit baksteen; de formaten zijn zeer divers en het

[+]*Materiaal*

Afb. 466. De Hervormde kerk gezien vanuit het noorden na de restauratie van 1981-82 (opn. 1983).

Afb. 467. Toren, schip en zuidportaal (opn. 1983).

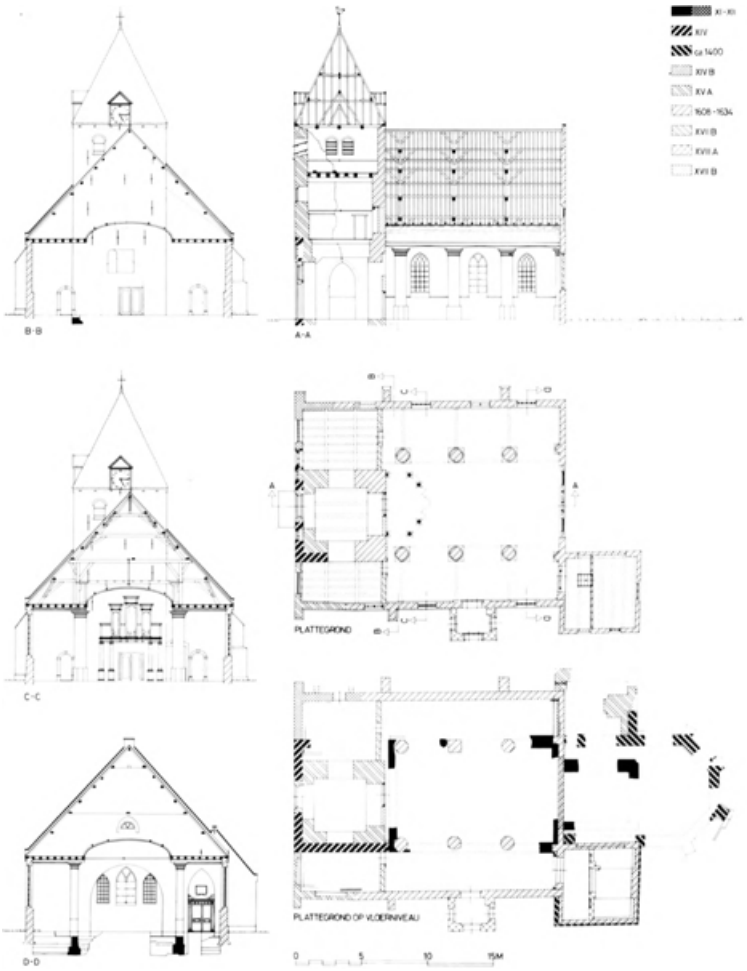
Afb. 468. Overzicht van de kerk en de grafkamer vanuit het noordoosten (opn. 1983).

Afb. 469. De kerk en de toren vanuit het noordwesten voor de restauratie (opn. 1961).

Afb. 470. Het interieur van het driebeukige kerkschip gezien naar de kansel (opn. 1983).

Afb. 471. Opmetingstekening van de Hervormde kerk. Plattegronden van de huidige situatie en met de resultaten van het bodemonderzoek, lengtedoorsnede en drie dwarsdoorsneden over het schip.

materiaal is deels secundair gebruikt, hetgeen datering van de gebouwonderdelen bemoeilijkt. De belangrijkste formaten zijn:

westzijde toren 27,4/28 × 12,5/12,8 × 6,8 cm; 10 lagen = 72 cm;

westzijde noordbeuk 25/25,6 × 12/12,5 × 6 cm; 10 lagen = 79,5 cm;

westzijde zuiderzijbeuk 26 × 11,5/12,4 × 6/6,2 cm; 10 lagen = 70,5 cm; secundair gebruikt materiaal in 17de-eeuws werk:

zuiderzijbeuk 23,5/25,8 cm × 11,8/12,3 × 6,2/6,8 cm, 10 lagen = 79,5 cm; oostmuur 26 × 11,5 × 5,5/7 cm, 10 lagen = 81 cm;

zuidportaal, gedateerd 1714, 22/22,2 × 10/10,2 × 4 cm, 10 lagen = 53 cm.

In het huidige gebouw is weinig natuursteen toegepast. In de tijdens de opgraving blootgelegde oude funderingen is zowel kolenzandsteen als tufsteen aangetroffen, daterend uit de romaanse periode (zie gefaseerde bouwgeschiedenis op blz. 358); verder is in de laat-middeleeuwse fases ook mergelsteen toegepast.

+Toren uitwendig

+ De door de zijbeuken aan noord- en zuidkant geflankeerde toren bestaat over de volle hoogte aan de westkant uit een onversneden torenlichaam. De buitenhuid van de onderbouw met de blinde nisjes aan weerszijden van de ingang en het rechthoekige spaarveld daarboven maken deel uit van de 13de-eeuwse westmuur van het schip. De bovenbouw van de toren is tot halverwege de galmgaten aanzienlijk jonger, namelijk 15de-eeuws, voor wat betreft de westelijke torenhelft. Het oostelijk gedeelte dateert van na de herbouw van 1608. De toreningang is gevat in een lancetvormige omlijsting en in het gevelveld boven de deur voorzien van een excentrisch geplaatste oculus. De toreningang ligt niet in de as van het portaal, maar wel in de as van het schip en het verdwenen koor.

+Toren inwendig

+ De merkwaardige excentrische plaatsing van de ingangspartij houdt verband met het feit, dat de toren is gebouwd binnen en deels op de muren van een bestaand schip, zonder dat daarbij de volledige schipbreedte is aangehouden. Het torenlichaam is tegen de zuidmuur en de westmuur van het reeds bestaande schip aangebouwd, zodat er vanzelf een asverschuiving optrad tussen schip en toren. Dat schip was eenbeukig en had een breedte die ongeveer gelijk was aan die van het huidige middenschip. Een en ander kon archeologisch worden aangetoond (zie blz. 359 fase v); uit het voorgaande volgt ook de merkwaardige positie van de reeks pijlers aan de noordkant van het schip. De toreningang past zich in feite aan bij de totaalconceptie van de middeleeuwse kerk. Van de 15de-eeuwse toren op zijn deels 13de-eeuwse onderbouw bleef na het bombardement van 1600 maar weinig over. Alleen het westelijk gedeelte bleef staan. Het tekent zich nog als een soort ruïne binnen de huidige toren af. De kerk moet toen vanuit het oosten, wellicht vanaf het kasteel zijn beschoten, waarbij de bovenbouw van de toren die waarschijnlijk hoger is geweest dan thans het geval is, bovenop het kerkschip is gevallen. Bij de herbouw van de toren is dat oostelijke gedeelte volledig vernieuwd en zijn ook de spitsbogen naar de zijbeuken nieuw geconstrueerd; de aanzet van een oudere, lagere boog is tijdens de restauratie teruggevonden. Bij het herstel heeft men gebruik gemaakt van voorhanden materiaal. Toch bleek er een duidelijk karakterverschil tussen het westelijke en het jongere oostelijke gedeelte van de toren te bestaan, dat veel slordiger is gemetseld en om de zes lagen uitstekende koppen vertoont.

In de toren bevinden zich de volgende ruimtes. Beganegronds staat de portaalruimte door middel van hoge - thans met glas afgesloten - spitsbogige doorgangen visueel in open verbinding met de flankerende zijbeuksruimtes. De doorgang naar het schip is door de plaats van het orgel al sedert 1770 afgesloten; in de vulwand is een dubbele deur opgenomen. Het torenportaal, dat in eerste aanleg overwelfd moet zijn geweest, is voorzien van een balkenzoldering met sleutelstukken.

+ Van de twee klokkestoelen die in de toren hebben gestaan is er nog een intact. De andere is afgebroken om er een avondmaalstafel van te maken. De inscriptie die erop stond is toen afgezaagd en is als een houten regel opgenomen in het torenportaal. De gesneden inscriptie op deze eikehouten plank, formaat 280 × 21 × 4 cm, luidt: ′″ANNO . JACOBUS . DE... BONT . 1758 - HEEFT . DE(S)EN . (S)TOEL . GEMAAKT . OUT . 19 . JARE - 0 0 0

+Klokkestoelen

+ Van het driebeukige schip zijn de muren voor een klein gedeelte nog middeleeuws, met name het westelijk deel van de zijbeuken. De buitenmuren van het schip zijn echter grotendeels uit oud materiaal opnieuw opgetrokken, waarbij spitsboogvensters en steunberen zijn toegepast. Hoewel enkele vensters bij het later dichtmetselen nog de hele vorktracering hebben behouden, werden toch de meeste vensteropeningen in de 19de eeuw vervangen door houten ramen met roedenverdeling. De verdeling van de vensters is onregelmatig ten opzichte van de travee-verdeling. Alles wijst op een herstel c.q. herbouw. De noordelijke en zuidelijke zijbeuksgevels worden beide aan de bovenzijde beëindigd door een tandlijst. Men ziet er eenvoudige staafankers ter plaatse van de balkkoppen; die aan de zuidzijde vormen het jaartal 1612. *+Schip uitwendig*

Tegen de zuidmuur is in kleine steen een naar drie zijden geopend buitenportaal geplaatst, in de gevel van het zadeldak gedateerd 'A^{o} 1714' door middel van een klein jaartalsteentje. Van de met deuren afgesloten rondbogige toegangen is die aan de zuidkant breder dan de zij-ingangen en voorzien van een bovenlicht met gesneden draperie. In de topgevel zit een rondbogig roedenvenster. Op de top staat een Malthezer kruis van smeedijzer (afb. 467).

De oostmuur van het kerkschip vertoont de met oud materiaal dichtgezette tamelijk gedrukte triomfboog, waarin twee vensters zijn opgenomen aan weerszijden van een in die vulmuur aanwezig, dichtgezet centraal venster. Dit middenvenster heeft een geschilderde schijntracering met glas. Het is gedicht, omdat de preekstoel tegen het midden van de sluitingsmuur staat opgesteld. De oostmuur heeft een brede topgevel die schip en zijbeuken als basis heeft. De schipkap vormt een over de zijbeuken heen lopend, met rechts dekkende pannen belegd zadeldak. Een klein venster in de top van de oostmuur verlicht de kerkzolder. De afsluiting van de noorderzijbeuk is ongeleed, hetgeen op 17de-eeuwse nieuwbouw wijst, aangezien er wel een noorderzijkapel naast het koor heeft gestaan. Aan de zuidzijde sluit de grafelijke grafkapel tegen de zijbeuk aan die op blz. 358 wordt beschreven.

In de noordmuur zijn twee vensters gedicht; de meest oostelijke van beide in verband met de plaats van de epitaaf van Willem Adriaan van Horne. De westelijke sluitmuren van de zijbeuken vormen een lijn met de toren. Van de twee spitsboogvensters is dat in de noordbeuk bij de restauratie in 1983 weer geopend; dat van de zuidbeuk bleef gesloten.

+ De schippartij wordt inwendig door twee rijen van drie, witgepleisterde, bakstenen pijlers op hoge achtkante sokkels verdeeld in een middenbeuk en twee smallere zijbeuken. De beide westelijke pijlers staan op korte afstand van de oostmuur van de toren. Zij zijn gebouwd na de verwoesting van de kerk in 1600, maar staan op een oude fundering (zie blz. 359, fase IV en V). Over de middenbeuk is een gestuct, segmentboogvormig tongewelf geslagen in 1832; de zijschepen zijn per travee gedekt met haaks daarop staande, licht gebogen, gestucte plafonds. Langs de onderzijden van het tongewelf loopt een gestucte sierlijst. Bij het aanbrengen van de stucplafonds zijn de pijlersokkels voorzien van een in marmer geschilderde houten omkisting en is aan de bovenzijde van de pijlers een dergelijke omkokering aangebracht, die een geprofileerd, blokvormig lijstkapiteel suggereert. De toevoeging van deze elementen heeft aan het kerkinterieur een goeddeels 19de-eeuws karakter gegeven, ondanks vormelementen in de kerkmuren, zoals vensters en poortjes die nog het 17de-eeuwse *+Schip inwendig*

aspect vertonen. Zo zijn de zijbeuksruimten naast de toren tijdens de herbouw na 1608 afgesloten en voorzien van rondbogige, gebosseerde poortjes. Het zuidelijke poortje is in kleine steen gemetseld; dat aan de noordzijde is gemaakt van grotere baksteen met ingegroefde schijnvoegen. Bij de herbouw heeft men de triomfboog hersteld, doch wel meteen dichtgezet. Men bleef rekening houden met een eventuele latere herbouw van het koor, hetgeen verband zal houden met het feit dat in het koor heren van Batenburg begraven lagen. Zo lag tot 1912 de zerk van Gijsbert van Bronckhorst buiten de kerk ter plaatse van de voormalige koorpartij (zie blz. 364).

De meeste sporen van de middeleeuwse kerk zijn te zien in de ruimte ten zuiden van de toren, waar nog spaarnissen en vensters met montants in dichtgezette vorm zijn overgebleven. Deze ruimte wordt gedekt door een zoldering op moerbalken met sleutelstukken van hetzelfde type, dat men ook aantreft onder de eerste torenvloer. Eenzelfde zolder vindt men ook in de tot vergaderkamer bestemde zijbeuksruimte aan

de noordzijde van de toren. Voor de restauratie van 1983 was dit vertrek door een muurtje van het torenportaal afgesloten. Het vertrek was in de 19de eeuw voorzien van een stookplaats tegen de westmuur en een venster links van de schoorsteen bracht wat extra licht, nodig omdat in deze ruimte school werd gehouden. Uit deze periode dateerde ook een extra ingang in de noordmuur met buitenportaaltje. Dit alles is bij de laatste restauratie voorzover nog aanwezig verwijderd en het spitsboogvenster achter het schoorsteenkanaal is opnieuw geopend.

Kapconstructie

+ Het kerkschip wordt gedekt door een met pannen belegd zadeldak en heeft een opmerkelijke kapconstructie. Deze bestaat uit dekbalkgebinten met overstekschoren en aan de binnenzijde gebintbalkschoren, waarop twee jukdekbalkspanten en een nokstijl staan (afb. 471, A-A EN C-C); boven de zijbeuken staan op de balken die de zijbeuksmuren met de kolommen verbinden halve jukdekbalkspanten, die in de stijlen zijn ingepend. De kap draagt telmerken in de vorm van bolletjes en kepers, die van oost naar west zijn genummerd van 1 tot 3. In de kap zijn ook oudere onderdelen gebruikt, zoals blijkt uit voorkomende haalmerken. De constructie vertoont veel gelijkenis met die van een boerderijkap.

Grafelijke grafkelder en consistoriekamer

+ Tegen de oostkant van de zuiderzijbeuk, in de flank van het verdwenen koor, staat de grafkapel van de grafelijke familie, waarboven zich de consistoriekamer bevindt. Het is een uitbouw op vierkante grondslag gedekt door een oost-west gericht zadeldak. Het muurwerk staat op een middeleeuwse fundering en is na 1608 herbouwd en deels hersteld. Zo zit in de noordmuur een dichtgezette ontlastingsboog; deze muur maakte oorspronkelijk deel uit van de zuidmuur van het priesterkoor. In de oostelijke topgevel geeft een jaartalsteentje met ‘1619’ het gereed komen van de herbouw aan.

De aanbouw is van oorsprong een zuidelijk zijkoor of sacristie geweest. Of hij meteen na 1619 in gebruik genomen is als grafkapel is niet bekend. De in de aanbouw aangebrachte grafkelder is deels uitgegraven en deels boven het vloerniveau van de kerk uitgebouwd. Bij de restauratie bleek dat hij was afgedekt met een hardstenen zerk van groot formaat, die was gebroken en geen inscriptie droeg. De toegang tot de kelder bestond uit een dichtgemetselde opening naast de trapopgang naar het boven de grafkelder ingerichte consistoriekamertje. De toegang was met cement afgesmeerd, waarin de vermelding was gegrift: ‘Begraafplaats / der / Grafelijke / Familie’.

Deze inscriptie was aangebracht nadat men in 1907 de kelder had geopend en er enige resten lijkkisten en skeletresten had aangetroffen. Sommige kistfragmenten waren met koperen spijkertjes beslagen. Na samenvoeging waren de namen te ontcijferen van gravin Johanna Sidonia van Bentheim, geboren Horne en haar echtgenoot Statius Philippus van Bentheim, die beiden zijn overleden op kasteel Endegeest bij Leiden en respectievelijk zijn bijgezet in 1752 en 1749; zie voor hun rouwborden blz. 368.

De fragmenten die destijds in tekening zijn gebracht door ds. D. Buurman, werden bij het opnieuw openen van de kelder in 1983 weer aangetroffen alsmede een groot aantal schedels en skeletresten. Deze zijn in een nieuwe kist geborgen, maar de

kistfragmenten, waaronder ook die van de dijkgraaf Poelman en echtgenote, zijn uit de kelder gehaald.

+ Op basis van een tijdens de restauratie uitgevoerd bouwhistorisch onderzoek, dat door enige opgravingen van overigens zeer beperkte omvang kon worden aangevuld, is het mogelijk gebleken de bouwgeschiedenis te reconstrueren. Er is een achttal fases in de bouwgeschiedenis aan te wijzen, waarvan sommige nog moeten worden verdeeld in verschillende elkaar snel opvolgende periodes. De verschillende fases zijn tezamen in beeld gebracht op afb. 471 (rechts onder) en bovendien afzonderlijk gereconstrueerd in plattegrond (afb. 472a-h). *+Bouwgeschiedenis*

+ Vroeg-romaanse zaalkerk met rechtgesloten koor (afb. 472a). Van de oudste gedaante van het kerkgebouw zijn gedeelten van de tufstenen fundering teruggevonden, te weten de westmuur van het schip en de beide oosthoeken, zodat de omvang van deze eenbeukige ruimte met een inwendige schipmaat van 11,90 × 7,15 m exact kon worden bepaald; de fundering had een breedte van 70 cm. Van de smallere, rechthoekige koorpartij werd de aansluiting tegen de oostmuur van het schip en de noordoostelijke hoek teruggevonden; de koorpartij had een inwendige maat van 5,15 m diepte bij een breedte van 3,90 m en *+Fase 1*

60 cm dikke muren. De onderkant van de fundering lag op 1,54 m onder de huidige kerkvloer. Het romaanse vloerpeil lag 85 cm beneden het huidige vloerniveau. Het materiaal bestond uit tufsteen met in het schip een dikte van 12 cm, die rustte op een vleilaag van brokken kolenzandsteen. De tufsteenmaat van het koor bedroeg 31,5 × 14 × 7,8 cm.

Het schip uit deze vroege periode had een omvang gelijk aan de huidige schipbreedte, maar was wel iets korter dan het huidige middenschip. Als datering kan de 11de of het begin van de 12de eeuw worden aangenomen. In het opgaande werk zijn geen resten van de oudste kerk opgenomen.

+Fase II

+ Uitbreiding van het eenbeukige tufstenen schip in westelijke richting met een lengte van 6,60 m en uitgevoerd in baksteen (afb. 472b). Van deze verlenging zijn de zuidmuur en de westmuur over die de buitenschil vormen van de huidige torenvoet. De noordmuur is over een lengte van 50 à 60 cm in fundering teruggevonden; de noordwesthoek is ook nog in het opgaand werk aanwezig; bij de restauratie is in de bouwnaad met de westmuur van de noorderzijbeuk (fase IV) buitenpleister aangetroffen.

De kleine dichtgezette spitsbogige vensters aan weerszijden van de overigens latere toreningang behoren nog bij deze bouwfase. Het zijn geen spaarvelden, maar dichtgezette vensters, waar in een latere bouwfase (fase V) aan de binnenzijde de toren tegenaan is gebouwd. Tussen de vensterdichting en het metselpakket van de toren bevond zich een holle ruimte die tijdens het onderzoek in 1983 is waargenomen. Het spaarveld boven de toreningang is ook een dichtgezet venster uit deze bouwfase, die in de 14de eeuw zal zijn gerealiseerd als een waarschijnlijk vroeggotische uitbreiding.

+Fase III

+ Bouw van een ruim opgezet gotisch koor met zuiderzijkapel of sacristie (afb. 472c). Van dit koor en de kapel zijn alleen de funderingen over, waarop de huidige grafelijke grafkapel is gebouwd (fase VII).

Reeds in 1912 is de koorfundering blootgelegd; hiervan bestaat althans een opmetingstekening. Deze tekening diende als uitgangspunt bij het steekproefsgewijs en partieel ontgraven van het koor in 1983.

Bij de recente opgraving zijn de aanzetten gevonden van de koorpartij bij de triomfboog, fragmenten van de noordmuur, van de noordoostelijke en oostelijke sluitingshoeken met steunberen en een stukje van de zuidmuur. Het koor was opgebouwd uit baksteen, formaat 27,6 × 12 × 6,5 cm; in de fundering bleek ook mergel verwerkt. De steunbeer tegen het midden van de noordmuur was beduidend langer dan de overige contreforten, wat kan wijzen op een geplande aanbouw van de noordzijde van het koor, die pas later (fase V) is gerealiseerd. De koorpartij is dateerbaar circa 1400.

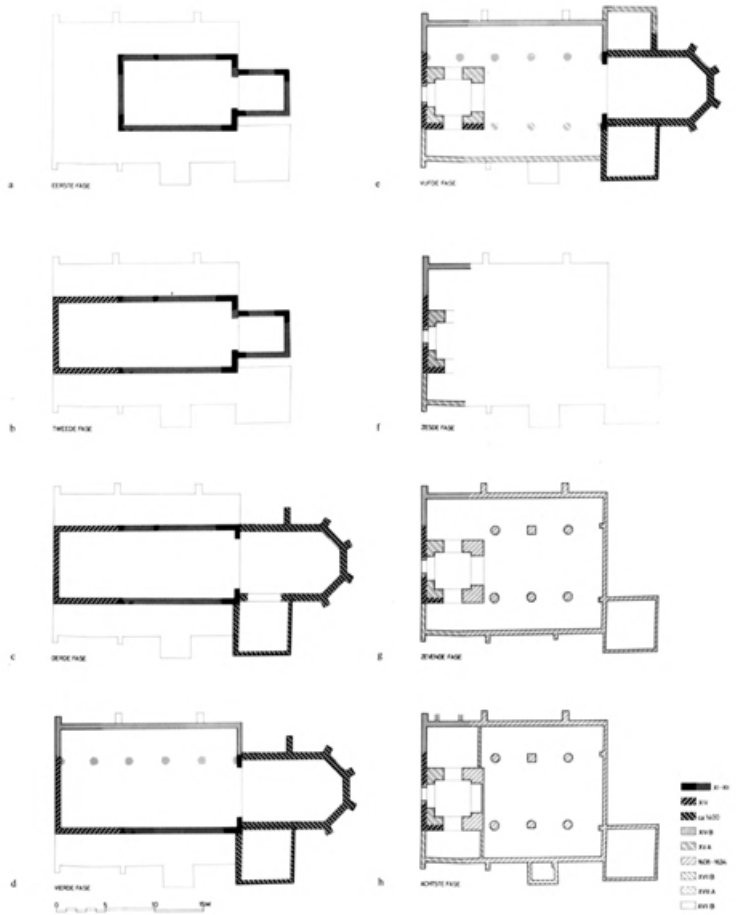
+Fase IV

+ Bouw van de noorderzijbeuk (afb. 472d). De vergroting van het schip is uitgevoerd in baksteen, formaat 27,4 × 12,5 × 6,3 cm. De fundering van de bij deze eerste zijbeuk behorende oostmuur werd aangetroffen onder de huidige, vroeg-17de-eeuwse sluitmuur (fase VII). Ook in het opgaande werk is de zijbeuk uit deze fase nog gedeeltelijk aanwezig, namelijk de gehele noordwesthoek. Inwendig werd tegen het

westelijk gedeelte van de noordmuur van de toren de dakmoet van de zijbeukskap gesignaleerd. Hoewel er geen gegevens over de inwendige dispositie van de tweebeukige kerk aanwijsbaar zijn, kan worden uitgegaan van de veronderstelling, dat de schippijlers dezelfde plaats hebben ingenomen als de huidige kolommen, hetgeen een indeling van het schip in vijf gelijke traveeën oplevert. De zijbeuk dateert van kort na de bouw van het koor, waarmee het ook qua materiaal sterk overeenkomt, waarschijnlijk kort na 1400.

+ Bouw van de westtoren, zuiderzijbeuk en noordelijke koorkapel (afb. 472e). Deze bouwfase valt in drie periodes uiteen, die elkaar vrij snel opvolgen en het kerkgebouw in de eerste helft en het midden van de 15de eeuw haar grootste omvang doet bereiken. Allereerst zal in deze fase de bouw van de toren zijn aangevat. Deze werd binnen het westelijk gedeelte van het kerkschip gebouwd, tegen de west- en zuidmuur aan. Bij de bouw werd het bakstenen schipgedeelte uit fase II in de torenvoet 'geïncorporeerd'. Doordat men de toren niet over de volledige breedte van het hoofdschip bouwde, kwam het torenlichaam excentrisch ten opzichte van de schipas te staan. De bovenbouw van de toren kwam echter op de bakstenen schipmuur van fase II te staan. Waarschijnlijk

+Fase V

Afb. 472a-h. De bouwgeschiedenis van de Hervormde kerk weergegeven in acht bouwfases, schaal 1:400.

stond het torenportaal in open verbinding met de noordbeuk.

Een volgende stap was de toevoeging van een zuidbeuk, waardoor de kerk een driebeukige aanleg kreeg. Hiervan rest nog de zuidwesthoek met haakse steunbeer in opgaand werk met inwendig spaarbogen en dichtgezette vensters in de west- en zuidmuur. De toegepaste baksteen heeft als formaat 25,5/26,5 × 12,2/12,5 × 5,5/5,8 cm. Na de voltooiing kwam de zuidbeuk middels een doorbraak in de zuidmuur van de toren, i.c. de buitenschil uit fase II, in open verbinding met het torenportaal te staan.

Van de in fase V tot stand gekomen toren rest nog oorspronkelijk muurwerk tot circa 14,5 m boven het huidige maaiveld, overigens voor zover dit de westelijke helft van het torenlichaam betreft; de oostelijke helft is ten gevolge van een in fase VI te vermelden calamiteit verdwenen en pas in fase VII hersteld.

De derde toevoeging is de kapel die aan de noordzijde van het koor heeft gestaan. Van dit zijkoor zijn de funderingen van de noordwesthoek en van het grootste gedeelte van de oostmuur blootgelegd in 1983. De noorderzijkapel sloot aan op de zijbeuk, maar was inwendig een meter breder. Zij was aan de oostzijde recht gesloten. Het bouwmateriaal was baksteen van het formaat 28 × 12,6 × 6,2 cm. Tegen de oostmuur trof men een fundering van 1,75 m^2 aan, waarschijnlijk een altaarfundering.

⁺ Overblijfselen van de kerk na het verwoestend bombardement (afb. 472f). De kerk is in 1600 zo grondig in puin gelegd, dat bij de herbouw in de daarop volgende kwart eeuw, slechts een klein gedeelte van het opgaande werk is opgenomen in de nieuwbouw. Het betreft het westelijk gedeelte van de toren en van de zijbeuken. *⁺Fase VI*

⁺ Herbouw van de toren en van het driebeukige schip met de aansluitende grafkapel (afb. 472g). De kerk is zo grondig verwoest, dat men bij herbouw eerst de nog overeind staande delen van het schip en het koor heeft gesloopt. Vervolgens heeft men het schip herbouwd met gebruikmaking van het voorhanden materiaal, maar ook van nieuw aangevoerde ladingen stenen en pannen, naar de rekeningen uit 1609 e.v. jaren aantonen. Het schip zal in ruwbouw in 1612 een heel eind gevorderd zijn, blijkens de jaarankers in de zuidmuur. Men heeft de schippartij grotendeels op de nog bestaande funderingen van de middeleeuwse voorganger gezet. De herbouw van het koor en het noorderzijkoor bleef achterwege. De herbouw van de zuiderzijkapel, die als mausoleum dienst ging doen, is voltooid in 1619. Ook dit onderdeel staat op de middeleeuwse fundering. Zie verder de beschrijving van het gebouw op blz. 353-358. *⁺Fase VII*

⁺ Toevoegingen en wijzigingen in de 18de en 19de eeuw (afb. 472h). Een bescheiden 18de-eeuwse toevoeging is de bouw van het buitenportaal tegen de zuidzijde van het schip, gedateerd 1714. Waarschijnlijk is bij de bouw van het orgel, dat uit 1770 dateert, de doorgang van torenportaal naar kerkschip dichtgezet. Tenslotte onderging de zijbeuksruimte ten noorden van de toren in de 19de eeuw enige veranderingen toen zij werd ingericht als schoollokaal, waarbij zij een stookplaats en zelfs een eigen ingang met buitenportaaltje kreeg. *⁺Fase VIII*

+ De kerk bezit een bijzonder gaaf bewaarde inventaris, hetgeen vooral is te danken aan het feit dat de rouwborden tamelijk compleet gespaard zijn gebleven. Het accent valt voornamelijk op 17de- en 18de-eeuwse objecten. +*Inventaris*

+ Doopvont (afb. 475). Romaanse kuip op vernieuwde voet. Hoogte van de kuip 35 cm, diameter buitenrand 97 cm; Naamse steen; XIII A. De kuip is aan de buitenzijde versierd met een romaans rondboogfries en vier koppen. Hij is waarschijnlijk afkomstig uit het Belgische Maasgebied. De middensteel en omringende kolonnetten, waaruit de voet is samengesteld, zijn aangebracht bij een restauratie. +*Doopvont*

- Literatuur. R. Lichtenberg, Romaanse doopvonten in Nederland, in: Bulletin N.O.B. 1915, blz. 164; Bouvy 1947, blz. 8; D.P.M. Graswinckel, Batenburg, in: Bulletin K.N.O.B. 1954, kol. 134.

+ Preekstoel (afb. 474). Eikehout; gedateerd 1665. De kansel bestaat uit een zeskante kuip, die wordt gedragen door een met zes voluten omkranste poot met vierkante nodus, waarop festoenen zijn aangebracht. De kuippanelen bezitten peervormige +*Preekstoel*

Afb. 473. Hervormde kerk. Het orgel gebouwd door M. de Crane met beeldsnijwerk van P. Verhoeven, 1770 (opn. 1976).

Afb. 474. Hervormde kerk. De preekstoel, gedateerd 1665 (opn. 1976).

cartouches, waarin maskerons zijn verwerkt; die aan de voorzijde draagt het jaartal 1665; op de hoeken van de kuip blad- en vruchtenslingers. Rechte trap met ajour gesneden bladvoluten; ruggeschot met granaatappelmotief en voluten met gevleugelde engelenkopjes aan weerszijden. Zeshoekig klankbord met geprofileerd hoofdgestel en een gesneden fries met voluutranken; aan de voorzijde een cartouche met de aanduiding 'ANNO'. Tegen de hemel van het klankbord een paneelverdeling en centraal een gesneden rozet. Aan de kuip een houten lezenaar.

+Doophek

+ Doophek (afb. 476). Hoogte 116,5 cm; huidige lengte 10,19 m; eikehout; midden XVII. De opbouw van het hek bestaat uit een gesloten onderzone van toogpanelen, waarboven een reeks slanke balustervormige spijlen tussen de staanders en de gesneden bovenregel met bladmotieven en knorrenrand. Mogelijk werk van Christiaan Martens van Gent die een sterk verwant doophek maakte in 1659 voor de Hervormde kerk in Ravenstein. Het hekwerk is gemaakt uit een vertimmerde dooptuin, waarvan andere delen zijn verwerkt in een bank en als lambris achter de preekstoel.

+ Lezenaar. Hoogte 29 cm, breedte 54 cm, diepte 40 cm; eikehout; 1669. Op het doophek geplaatste voorzangerslezenaar met gesneden front in de vorm van een cartouche, waarin het jaartal 1669 is vermeld. Aan weerskanten een koperen kandelaar met gedraaide arm, vastgehouden door een smeedijzeren pin. *+Voorzangerslezenaar*

+ Het orgel (afb. 473) is een in 1770 door Mattheus de Crane uit Culemborg gebouwd instrument. De kast is versierd met een drietal beelden, volgens bewaard gebleven rekening geleverd door Petrus Verhoeven uit Uden en enig rococo ornament, waarop signatuur en jaartal. Het instrument is opgesteld op een door vier gemarmerde, houten zuilen gedragen balkon, in welks front de drie pijpentorens en de tussenvelden zijn opgenomen. De drie beeldjes vertonen putti met muziekinstrumenten, twee fluiten en een viool; de middelste putto houdt een cartouche vast met de tekst: 'Psalm 150 vers 4-6'. *+Orgel*

Aan de binnenzijde van een deur van de orgelkast staat in handschrift de volgende

tekst: ‘Johannes Weimar / In het speelen op de maet / gelet en leven naa des heeren / Wet Soo Wie det alle beijde / doet sal leeven wel en speele Goet / Ann 1771’.

Op de deur van de orgelkast voorts de volgende aantekeningen: ‘J.J. Hofman / te / Herveld / 1863’; ‘C. Siezen / Orgeltrap begon / 30 april 1876 / en geeindigt 27 April 1879 / en op Zondag 5 Maart 1877 heeft hij eerst het orgel gespeeld’; ‘A. Neumann-Cordua / Orgelmaker te / Arnhem / Orgel gestemmt / Batenburg 29/30 Nov. 07’. Het orgel is in 1985-86 gerestaureerd door de Firma Verschueren uit Heythuizen; de beelden door J. Jacobs uit Velp.

- Literatuur. N.A. Kock, Dispositien der merkwaardigste kerk-orgelen welke in de provincie Friesland, Groningen en elders aangetroffen worden. Groningen 1788; Van Os 1978, blz. 30, 99; A.G. Schulte, Een Betuws orgelbouwer en zijn Brabantse beeldsnijder. Mattheus de Crane en Petrus Verhoeven, in: Publikatieband Stichting Oude Gelderse Kerken 1, afl. 9, najaar 1979, blz. 211-219.

Orgeldispositie:

Prestant	8'	Octaaf	4'
Holpijp	8'	Cornet	3 st
Gemshoorn	4'	Super octaaf	
Fluit	4'		
Viola di Gamba		Ventiel	
Klavier en pedaal			

Banken

+ De kerk heeft als een der laatste oude Maas-en-Waalse kerken de bankenblokken behouden, zij het dat zij bij de restauratie van 1982-1983 wel zijn aangepast aan het modern zitcomfort.

In het middenschip lage, gesloten bankenblokken; tegen de zuidwand van zuiderzijschip aan weerszijden van de toegangsdeur tweerijige met verhoogde zitplaatsen op de tweede rij. De banken zijn van geverfd grenehout.

Gravenbank

+ In de noorderzijbeuk is de z.g. gravenbank (afb. 484) opgesteld, een gestoelte met twee rijen van vijf zitplaatsen, waarvan de achterste rij is overhuifd. Het is een vrij primitief gemaakt gestoelte, vervaardigd uit deels secundair gebruikt materiaal. Tegen de overkapping hangt een wapenschildje van de grafelijke familie van Horne, gepresenteerd door twee hazewindhonden als tenanten. De overhuiving wordt gesteund door primitieve, ronde kolommetjes. Tijdens de restauratie van de kerk is het meubel afgeloogd en in bijpassend materiaal hersteld.

Ouderlingenbank

+ Rechts naast de preekstoel staat een Ouderlingenbank, met getoogde panelen in vooren ruggeschot, dat wordt afgesloten door een horizontale regel met gesneden, gestileerde bladvoluten; midden XVII. Waarschijnlijk is de bank uit het oude, aan het doophek verwante materiaal in een veel latere periode gemaakt.

+ Tafelkist van stijl- en regelwerk en panelen. Hoogte 72 cm, breedte 77 cm, diepte 51 cm; eikehout; smeedijzeren handvatringen; XVII. De doorlopende stijlen van de kist vormen +*Kerkekist*

Afb. 475. Hervormde kerk. Doopvont, eerste helft 13de eeuw met latere completeringen (opn. 1976).

Afb. 476. Hervormde kerk. Doophek, midden 17de-eeuws werk, mogelijk een werk van Chr. M. van Gent (opn. 1976).

de poten van het meubel dat een naar boven openklappend blad heeft, dat alleen aan de voorzijde is geprofileerd (vernieuwd?). In gebruik voor het opbergen van boeken.

+ Drie predikantsborden, gevat in als mahoniehout geschilderde grenen lijsten die aan de bovenzijde een tympaanvormige bekroning bezitten, waarop in gotische letters teksten zijn aangebracht. Hoogte 144 cm, breedte 99,5 cm. XIX. De aanhef van het eerste bord met de woorden: PREDIKANTEN der NED: HERV: GEM: BATENBURG, met NIFTRIK gecomb: 31 Dec. 1818. *+Predikantsborden*

+ Twee gezangborden. Hoogte 131 cm, breedte 63 cm; grenehout, als mahonie geschilderd; XIX B. Epitaafvormig met zuiltjes en losse cijferbordjes. *+Psalmbordjes*

+ Links van de kansel is in de oostelijke sluitingswand van het schip een zandstenen plaquette aangebracht, formaat 57 × 44 cm, waarschijnlijk een gedenksteen, die verband houdt met de herbouw van de kerk in het begin van de 17de eeuw. De zwaar beschadigde steen toont een duidelijke omranding met sporen van een tekst. Leesbaar zijn op de omranding: 'AN (?)... IVNIVS' en op de tabella het slot van de zesde en laatste regel: '(I)N (D)ER TY(T)'. *+Gedenksteen*

+ In de kerk bevinden zich een tegen de westmuur van het schip opgestelde zerk en een vijftal grafstenen die zijn opgenomen in de vloer voor de preekstoel. *+Grafzerken*

Afb. 477. Hervormde kerk. Grafzerk van Gijsbrecht van Bronckhorst Batenburg (†1429) tegen de westmuur van het middenschip (opn. 1976).

1 *Gijsbrecht van Bronckhorst-Batenburg* (afb. 477). Hardstenen zerk, formaat 240 × 150 cm, ernstig beschadigd doch in Portlandcement bijgewerkt. Afgebeeld is heer Gijsbrecht van Bronckhorst Batenburg (†1429) als ridder in volle wapenrusting, met ontbloot hoofd op een kussen en gevouwen handen; aan zijn voeten rust een hond. Bij zijn mond een fladderende spreukband met de tekst (aangevuld) 'miserere me(i) Deus'. De zerk is omkaderd en op de hoeken voorzien van evangelistensymbolen, deels foutief in cement aangevuld. Omlopend randschrift met door beschadiging onvolledige tekst, die luidt 'Hier leet begravē. / jonch Gijsbert h.... vā Brockhorst Batenburch /.... die starf int / jaer M. CCCC XXIX dē XXIX dach vā ...' De zerk die tot 1901 buiten op het kerkhof in fragmenten lag ter plaatse van het priesterkoor, is staande tegen de westmuur van het schip opgesteld, waarbij de ontbrekende delen met een stift zijn

bijgetekend in de cement. Van de vier evangelistensymbolen is de adelaar van Johannes links boven abusievelijk vervangen door een engel, het Mattheussymbool, dat men in spiegelbeeld heeft herhaald.
- Literatuur. B. Charlé, Een praatje aangaande de kerk van Batenburg, in B.M. Gelre XXVII (1924), blz. 180-181; Merkwaardige vondst in Batenburg, in: Natuursteen 1959, blz. 201.

2 *Johannes Grawe* (afb. 478). Ruitvormige, hardstenen tegel, formaat 33 × 33 cm, met op de diagonaal miskelk met hostie, binnen een boogvormige omkadering en in gotische letters langs de bovenranden naam en jaartal 'Johannes Grawe 1540'.

3 *Govert Cornelis*. Hardstenen zerk, formaat 173 × 85 cm, met wapenschild en tekst: 'HIER LICHT BEGRAVEN / GOVERT CORNELIS SOON / VAN CORNELIS GOVERS / MVNTGESEL DEN XXII MEY ANNO 1616'.

4 *Iohan Antonis van Ravestein*. Hardstenen zerk, formaat 103 × 72 cm, met op een vlakke tabella het grafschrift: 'IOHAN ANTONIS. VAN / RAVESTEIN. DEN 29 / MERTY. ANNO 1618'. Hieronder een door een cirkelvormige band omgeven accoladeschild, gedeeld, met rechts een huismerk van twee gekruiste gaffels.

5 *Iacomyna Hoffmans*. Hardstenen zerk, formaat 230 × 143 cm, waarop een door linten omspeeld, ruitvormig schild, omgeven door een ronde bladerkrans. Op het schild een man in 17de-eeuws kostuum met pofbroek en in de rechterhand een blaadje met de initialen IM en een huismerk van gekruiste gaffels. Hieronder een drieregelig grafschrift, dat luidt: 'HIER LEYT BEGRAVEN IOFFROV - / IACOMYNA HOFFMANS STERFT DEN / 14 AVGVSTVS ANNO 1645'. N.B. Bij deze zerk behoort een wapenbord (zie blz. 366).

6 *Hendrick Breyer*. Hardstenen zerk, formaat 230 × 142 cm, met gedeeld wapenschild, beladen met een zespuntige ster (heraldisch rechts) en een schuine balk vergezeld van drie bollen (links) boven 2 en 1 en beneden 1 en 2; boven het schild een zespuntige ster.

Het grafschrift luidt: 'DIT IS DE ERFF BEGRAEFFENIS VAN / HENDRICK BREYER STADTHOUDER - / RICHTER ENDE DYKCKGRAEFF COMMIES / VANDE CONVOY ENDE LICENTEN EN TOLLENAER / INDER TYT TOT BATENBVRCH STERFT DEN / 20 / AVGVSTI A° 1666'. Het wapen is omgeven door een laurierkrans.

Kraagsteen

+ In de collectie van het Nijmeegs Museum 'Commanderie van St. Jan' bevindt zich een kraagsteen met een gebeeldhouwd vrouwenfiguurtje, in 1982 door aankoop verworven uit particulier bezit. Het heet afkomstig te zijn uit de Hervormde kerk in Batenburg.

Gebrandschilderd glas

+ Boven de toegangsdeur aan de zuidzijde van de kerk is in de zijbeuksmuur een klein gebrandschilderd glas aangebracht met het wapen van Batenburg, het Andreaskruis en vier schapescheerdersscharen, met twee vaandeldragers in krijgskostuum als tenanten. Onder het wapen een cartouche met puttohoofdje, driepuntige ster en de spreuk: 'POUR RONGER LES AILLES AUX ROMAINS' (afb. 479). Het glas is afkomstig uit Utrecht, waar het bij een antiquair werd aangetroffen in het begin van deze eeuw.

Rouwborden en epitafen

+ De kerk bezit een prachtige collectie 17de- en 18de-eeuwse wapenborden, in totaal elf stuks, waarvan er acht betrekking hebben op heren en vrouwen van Batenburg en hun aanverwanten. Een zestal borden is ruitvormig en de overige hebben een grote of kleine epitaafvorm.

Tijdens de kerkrestauratie van 1982-1983 zijn de kleine borden schoongemaakt en de drie grote epitafen ingrijpend gerestaureerd en daarbij opnieuw geschilderd.

In chronologische volgorde treft men de volgende wapenborden aan, die voor wat betreft hun plaats in het kerkgebouw zijn aangegeven met de nrs. I-XI. Vóór de restauratie zijn ze uitvoerig beschreven en gedocumenteerd.

- Literatuur. A.G. Schulte, Gewapend 'in vrede', De rouwborden in de Hervormde St.-Victorskerk te Batenburg, Publikatieband I Stichting Oude Gelderse Kerken I, afl. 8, voorjaar 1979, blz. 161-204.

Afb. 478. Hervormde kerk. Ruitvormige graftegel, 1540 (opn. 1976).

De rouwborden memoreren respectievelijk:

I	1635 Agnes von Kettler zu Nesselrath'
II	1645 Iacomyna Hoffmans
III	1647 niet geïdentificeerd persoon
IV	1658 Anna Maria Storm van Werle'

V	1659 Frederik Willem van Bronckhorst-Batenburg-Stein'
VI	1694 Willem Adriaan graaf van Horne'
VII	1699 Lodewijk graaf van Nassau-Ottweiler'
VIII	1721 Anna gravin van Nassau-Grimhuizen'
IX	1749 Statius Philippus graaf van Bentheim-Steinfurt'
X	1752 Johanna Sidonia gravin van Bentheim-Steinfurt geb. Horne'
XI	1756 Heilewigt van Peterson geb. Noodt.

De hierboven met een asterisk aangeduide personen hebben genealogisch een relatie met elkaar, zoals blijkt uit het onderstaande schema.

Afb. 479. Hervormde kerk. Wapenglas boven de zuidertoegang (opn. 1976).

Afb. 480-483. Hervormde kerk. Reeks van vier ruitvormige wapenborden.
Afb. 480. Bord gedateerd 1635, voor Agnes von Kettler zu Nesselrath.

I *Rouwbord 1635 - Agnes von Kettler zu Nesselrath* (afb. 480).

Ruitvormig paneel met zwarte, geprofileerde lijst; afmetingen: dagmaat 92 cm, met lijst 110 cm, diagonaal gemeten. Heraldische gegevens - schildvorm: ruitvormig op zwart fond, rechts gevierendeeld: 1 en 4 - in rood veld een klimmende leeuw (= Bronckhorst), 2 en 3 - in roodgouden Andreaskruis met 4 schapenscheerdersscharen (= Batenburg), 5 (hartschild) - 7 ruiten (3, 3, 1) (= Stein); links: in gouden veld een in drieën gevouwen vuurhaal (= Kettler); schilddekking: gouden gravenkroon.

Opschrift langs de bovenranden van het paneel: 'OBYT DIE 29 / 19 APRILIS / ANNO DOMINI, 1635'.

II *Rouwbord 1645 - Iacomyna Hoffmans* (afb. 481).

Ruitvormig, uit drie delen samengesteld paneel in zwarte, geprofileerde lijst; afmetingen: dagmaat 90,5 cm, met lijst 113 cm, diagonaal gemeten. Heraldische gegevens: - ongekroond ruitvormig schild, diagonaal gemeten 62 cm, op steenrood veld een staande

Afb. 481. Bord uit 1645, voor Jacomyna Hoffmans.

mansfiguur met pofbroek en nauwsluitende buis, met in de rechterhand een briefje.

Opschrift: in de vier hoeken van de zwarte schildomranding: '1645. / DEN / 14. / AVGV^{S}' Vergelijk de grafsteen op blz. 364, nr. 5.

III *Rouwbord 1647 - Niet geïdentificeerd persoon* (afb. 482).

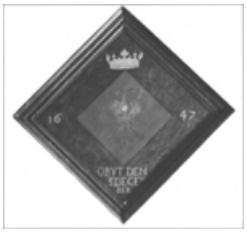
Ruitvormig, uit drie delen eikehout samengesteld paneel in zwarte, geprofileerde lijst; afmetingen: dagmaat 94 cm, met lijst 118 cm, diagonaal gemeten. Heraldische gegevens - ruitvormig wapenschild, diagonaal gemeten 51 cm, met groen veld waarop okerkleurige, tweekoppige adelaar met witte roos op het lijf en ringen om de snavels; schilddekking: gouden kroon, type gravenkroon.

Opschrift op blank eiken omranding van het schild, links, rechts en onder het wapen: '16 / 47 / OBYT DEN 3 DECEMBER'.

IV *Rouwbord 1658 - Anna Maria Storm van Werle*.

Ruitvormig paneel, samengesteld uit drie delen, met zwarte geprofileerde lijst, die aan de voorzijde op het paneel is getimmerd; afmetingen: dagmaat 84 cm, met lijst 113 cm, diagonaal gemeten. Heraldische gegevens schildvorm, ruitvormig

wapenschild op zwart fond, rechts gevierendeeld en van hartschild voorzien zoals op bord nr. 1 uit 1635

Afb. 482. Bord uit 1647, voor niet-geïdentificeerde persoon.

(Bronckhorst-Batenburg, Stein); links in gouden veld 7 zilveren weerhaken (= Storm); schilddekking: gouden gravenkroon.

Opschrift op de omlijsting: ‘OBIIT. DEN 6 AUG. / ANNO 1658’.

V *Rouwbord 1659 - Frederik Willem van Bronckhorst-Batenburg-Stein* (afb. 483). Ruitvormig paneel met zwarte lijst; afmetingen: dagmaat 85 cm, met lijst 115 cm, diagonaal gemeten; olieverf op doek dat op paneel is gehecht. Heraldische gegevens - schildvorm: accoladeschild, gevierendeeld en beladen met hartschild; 1 en 4 - in rood veld een klimmende leeuw, gekroond en getongd (= Bronckhorst), 2 en 3 - in rood veld gouden Andreaskruis en vier schapenscheerdersscharen (= Batenburg), hartschild van 7 rode ruiten op gouden veld (= Stein); op veld 1 komen ook de wapenfiguren van Batenburg en Stein voor; schilddekking: gouden gravenkroon.

Opschriften - op het paneel: ‘obÿt / stÿlo / noúo / 31. decem^{bris} A^{o}. 1659’; op de lijst: ‘OBIIT. DEN. 6 AVG / ANNO. 1658’.

VI *Rouwepitaaf 1694 - Willem Adriaan graaf van Horne* (afb. 484, links).

Groots opgezet epitaafvormig monument, dat de volle hoogte van de zijbeuk beslaat;

Afb. 483. Bord uit 1659, voor Frederik Willem van Bronckhorst-Batenburg.

hoogte circa 5,50 m, grootste breedte 3,95 cm. Architectonische opbouw: aediculavormige epitaaf van hout, voorzien van gesneden decoratieve onderdelen en grotendeels als marmer geschilderd. De opbouw bestaat uit een piëdestal, gezet op een basement van voluutvormige consoles; een opstand van korinthische zuilen en halve pilasters, geflankeerd door gesneden wangstukken met krijgsattributen als kader voor de wapenfiguur; als bekroning een hoofdgestel met gebroken segmentvormig tympaan. Wapenfigu tegen een fond van blauwe smalt. Heraldische gegevens - accoladevormig wapenschild, gevierendeeld; 1 en 4 - in gouden veld 3 rode geringde en gemonde posthoorns (2, 1) (= Horne); 2 - op donkerblauw veld klimmende ongekroonde leeuw (= Kessel?), 3 - rood veld met wit hartschild, waarover gouden karbonkel (Baucignies); schilddekking: 1 zilveren pluim met zwarte hermelijnvlokken. 2 twee rode olifantstrompen, 3 gouden pluim of vederbos bestrooid met klaverblaadjes; als schildhouders twee klimmende met hermelijnvlekken bestrooide hazewindhonden met gouden, geringde halsband, staande op elkaar kruisende kanonnen.

Afb. 484. Hervormde kerk. Noorderzijbeuk met de rouwepitaaf voor Willem Adriaan graaf van Horne uit 1694, de z.g. gravenbank en het rouwbord voor Lodewijk graaf van Nassau-Ottweiler uit 1699 (opn. 1983).

Afb. 485. Hervormde kerk, Rouwbord voor Anna van Nassau-Grimhuizen uit 1721 (oude opn.).

Opschrift op het fries van de kroonlijst het jaartal: 'M D C X C IIII' (1694) en in een cartouche op het basement: 'OBIIT III MAART'.

VII *Rouwbord 1699 - Lodewijk graaf van Nassau-Ottweiler* (afb. 484 rechts). Aediculavormige epitaaf, van zwart beschilderd hout, hoogte 4 m, grootste breedte 2,75 m. Gesneden wapenfiguur tegen fond van zwart fluweel. Heraldische gegevens - accoladevormig wapenschild gedeeld in zeven velden plus een hartschild: 1 - blauw veld bezaaid met zilveren kruisjes en beladen met klimmende, goud gekroonde zilveren leeuw (= Saarbrücken), 2 - zwart veld beladen met dubbele adelaar in zilver met gouden halskroon (= Saarwerden), 3 - gouden veld met zwarte dwarsbalk (= Mörs), 4 - gouden veld beladen met 2 boven elkaar geplaatste rode luipaarden (= Weilnau), 5 - blauw veld beladen met gouden Andreaskruis en 12 gouden klaverblaadjes (= Merenberg), 6 gouden veld met rode dwarsbalk (= Lahr), 7 gouden veld beladen met zwarte, klimmende leeuw (= Mahlberg), 8 (hartschild) - blauw veld bezaaid met gouden blokjes en beladen met gekroonde klimmende leeuw (= Nassau); schilddekking: gouden gravenkroon; schildhouders: twee aanziende klimmende,

gouden leeuwen, gekroond, met de achterpoten staande op voluten en gekruiste zeeankers. Opschrift op het tympaanveld en de basementregel in opgetimmerde reliëfletters: ‘MDCLXXXXIX / OBYT XXIX DESEMBER’.

Het rouwbord heeft betrekking op graaf Lodewijk van Nassau, geboren 26-2-1661 en in 1694 gehuwd met Amelie Louise, dochter van graaf Willem Adriaan van Horne en Anna van Nassau-Grimhuizen; hij was schout bij nacht en onderscheidde zich bij La Hogue.

VIII *Rouwbord 1721 - Anna van Nassau-Grimhuizen* (afb. 485).

Aediculavormig epitaaf, zwart geschilderd hout, hoogte 340 cm, grootste breedte 252 cm. Wapenfiguur in reliëf tegen fond van zwart fluweel. Heraldische gegevens - ovaalvormig wapenschild; rechts, gevierendeeld als het wapen van Willem Adriaan van Horne (nr. VI); links, gevierendeeld en beladen met hartschild (1 en 4 gedeeld in 1 en 2, 5 en 6): 1 en 5 - blauw veld beladen met gouden leeuw en bezaaid met acht gouden blokjes (= Nassau), 2 en 6 - gouden veld beladen met donkerblauwe jachthoorn,

Afb. 486. Hervormde kerk. Rouwbord voor Statius Philippus graaf van Bentheim-Steinfurt (opn. 1954).

goud gemond en geringd met rood gestrikt koord in de bocht (= Oranje), 3 en 4 - uitgeschulpt gouden veld beladen met vier rode balken op donkerblauwe grond (= Merode), 7 (hartschild) - als 1 en 5 (= Nassau); schilddekking: gouden gravenkroon; rond het schild een weduwekoord, decoratief snijwerk in de vorm van krul- en bladvoluten, gebroken tympaan, bekroond door een schedel. Opschrift op het tympaan en de basementregel van de epitaaflijst: 'AN MD. (...) CCXXI. / OBIIT.. III YUNY'.

De overledene was de jongste dochter van Willem Maurits van Nassau en Maria van Aerssen van Sommelsdijk, geboren (waarschijnlijk) in 1638 en in 1659 gehuwd met Willem Adriaan van Horne (nr. VI).

IX *Rouwbord 1749 - Statius Philippus graaf van Bentheim-Steinfurt* (afb. 486).

Rechthoekig wapenbord met getoogde bovenregel; zwart beschilderd hout met vergulde profielen; hoogte 237 cm, breedte 140-155 cm; wapenfiguur en tekstcartouche in reliëf tegen fond van zwart fluweel.

Heraldische gegevens - accoladevormig wapenschild met hartschild; 1 - rood veld met 19 gouden penningen (4, 5, 4, 3, 2, 1) (= Bentheim), 2 - zilveren veld met 3 rode waterliebladeren (2, 1) (= Tecklenburg), 3 - blauw veld beladen met gouden anker (= Lingen), 4 - gouden veld met een rode schrijdende zwaan met zwarte zwemvliezen (= Steinfurt), 5 - zilveren veld met rode leeuw in blauw getongd en gekroond (= Hohenlimburg); hartschild met de volgende verdeling: 6 - rood veld met 2 zilveren balken (= Wevelinghoven), 7 - zilveren veld beladen met zwarte leeuw (= Rheda), 8 - gouden veld beladen met 2 zwarte bereklauwen (= Hoya), 9 - rood veld met zilveren leeuw (= Alpen), 10 - gedeeld veld met boven een lopende gouden leeuw in rood veld

Afb. 487. Hervormde kerk. Rouwbord voor Johanna Sidonia gravin van Horne (opn. 1954).

en onder een zilveren veld (= Lennep), 11 - gouden veld beladen met 6 rode balken (= Neuenahr-Erfvoogdij Stift Keulen); schilddekking: vier vizierhelmen met gravenkronen, waaruit de volgende helmtekens komen: 1 morenkop met gouden penningen op mantel en muts (= Bentheim), 2 pauw met gespreide staart in zilver (= Lingen), 3 rode zwaan met gespreide vleugels (= Steinfurt), 4 tussen zilveren pauwestaarten in bannervlucht een uitkomende, blauw gekroonde, rode leeuw (= Hohenlimburg); schildhouders: twee omziende, klimmende, vergulde leeuwen, staande op tekstcartouche met rocailleomlijsting en tegen een achtergrond van vaandels en kanonnen.

Opschrift op het cartouche: 'STATIUS PHILIPPUS S.R.I. / COMES IN BENTHEIM / STEINFURT TECKLENBURG / ET LIMBURG &.&.&. / REIPUBLICAE FOEDERATI / BELGII SUPREMUS / EQUITUM DUX EQUITUM / PRAETORIANORUM PRAE = / FECTUS ET FORTALITII HEUSDENSIS GUBERNATOR / OBIIT IN CASTELLO / ENDEGEEST XXII MARTII / A: 1749 AETATIS. 81'.

Statius Philippus van Bentheim was de tweede zoon uit het morganatische huwelijk van graaf Ernst Wilhelm van Bentheim-Steinfurt met de uit Doetinchem afkomstige Geertruid van Zelst Hartgersdochter; hij huwde de jongste dochter van Willem Adriaan van Horne en Anna van Nassau-Grimhuizen (nrs. VI en VIII), Johanna Sidonia van Horne (nr. X).

X *Rouwbord 1751 - Johanna Sidonia gravin van Horne* (afb. 487).

Wapenbord van hierboven onder nr. IX genoemde type, met twee wapenschilden, respectievelijk accolade- en ovaalvormig. Het mannelijk wapen is dat van Statius Philippus van Bentheim (nr. IX); het vrouwelijk schild is identiek aan dat van Willem Adriaan van Horne (nr. VI).

De schilddekking van dit alliantiewapen is een gouden gravenkroon.

Als schildhouder twee aanziende, klimmende leeuwen die op de tekstcartouche staan; achter de wapenschilden eikeloof en een weduwekoord.

Opschrift op het door rocailles omlijst cartouche: 'ILLUSTRISSIMA COMES ET DOMINA / IOHANNA SIDONIA. ILLUSTRISSIMI COMITIS / ET DOMINI STATII PHILIPPI COMITIS / BENTHEIMENSIS ET RELIQ: VIDUA ERAT/COMES HORNES. HAGAE. COMITIS 28. MARTII / MDCLXX. NATA, ET LXXXII. AETATIS. / ANNO IN ARCE. ENDEGEEST 16. MARTY / MDCCLII. OBIIT'.

Johanna Sidonia van Horne was de derde dochter van het echtpaar Willem Adriaan van Horne en Anna van Nassau-Grimhuizen. Zij en haar man Statius Philippus zijn in Batenburg in de grafelijke grafkelder bijgezet.

XI *Rouwbord 1756 - Heilewigt van Peterson geboren Noodt*.

Ruitvormig paneel, samengesteld uit delen grenehout met opgetimmerde, geprofileerde lijst; afmetingen: dagmaat 140 cm, met lijst 163 (diagonaal gemeten). Heraldische

gegevens - accoladevormig schild met hartschild, rechts: 1 - in zilver een blauwe keper vergezeld van 3 goud beslagen zwaarden met de punten naar beneden, 2 - in rood een schrijdende gouden leeuw, 3 - in blauw 3 zilveren dwarsbalken beladen met rode schuinbalk, 4 - in blauw een zilveren keper vergezeld van drie gouden sterren; bovenstaande kwartieren behoren met het hierna onder 6 en 6a genoemde hartschild tot het wapen van de familie Van Peterson en omvat 2/3 van het beschikbare schildoppervlak; links: 5 - in wit veld geplante boom (= Noodt); 6-6a (hartschild) - in gouden veld een vogel overtopt door een gouden zon in blauw veld; schilddekking: gouden kroon; schildhouders: twee omziende klimmende leeuwen, rood getongd.

Opschrift in de paneelhoeken: 'OBIIT XXV / NOV:MD / CCLVI. / AETATIS SUAE L'. Het rouwbord memoreert de schoonmoeder van de grafelijke rentmeester Johannes Fridericus Liphard uit Amsterdam; bij haar overlijden verbleef zij waarschijnlijk te Batenburg bij haar enige maanden tevoren gehuwde dochter Henriëtte.

- Literatuur. A.P. van Schilfgaarde, Een rouwbord in de kerk te Batenburg, in: De Nederlandsche Leeuw, LXXII (1955), kol. 189-190. N.B. Van de ruitvormige rouwborden zijn pentekeningen gemaakt door ds. A. Buurman omstreeks 1905, waarvan zich foto's bevinden in de bundels die B. Charlé heeft samengesteld over de geschiedenis van Batenburg; zie Rijksarchief in Gelderland, manuscriptenverzameling Ms. Charlé.

+ *Avondmaalsbeker* (afb. 488). Hoogte 12,9 cm, diameter voet 7,2 cm; zilver; geen merken, bodem waarschijnlijk vernieuwd; circa 1700. Conische beker op geprofileerde voet; op het lichaam het gegraveerde alliantiewapen Horne-Nassau Grimhuizen met gravenkroon en tenanten. De beker is door het echtpaar of door Anna van Nassau Grimhuizen aan de kerk geschonken na de dood van Willem Adriaan van Horne. +*Avondmaalszilver*

Avondmaalsbeker (afb. 490). Hoogte 12,9 cm, diameter voet 7,2 cm; zilver; merken: vier stuks deels afgesleten, nog leesbaar: klimmend leeuwtje, jaarletter r (= 1876).

Conische beker op geprofileerde voet; op het lichaam een gegraveerde voorstelling van het Lam op het boek met de zeven zegels, en tussen samengebonden lauriertakken de inscriptie: 'Hervormde Kerk / te Batenburg / Ingewijd, 14 April 1876'.

Avondmaalskan en schaal (afb. 489). Kan, hoogte 29,5 cm, ovale voet 12,3 × 9,2 cm; schaal, diameter 33,5 cm; zilver; op schaal gemerkt: 60 in ruit; XIX a. Kan op geprofileerde, ovale voet; aan de onderzijde eivormig lichaam, holle hals met sneb; scharnierend deksel bekroond met rozet van knorren en een puntige knop; gemonteerd ebbehouten oor. Ronde schaal met diepe spiegel en filetstrepen op de buitenrand; aan de onderzijde voorzien van de inscriptie: 'Present aan de Hervormde Gemeente te / Batenburg / van Pieter Coerman / Chirurgijn te Noordwijk / alhier geboren den 19 October 1758 / Zoon van / Arnoldus Coerman / en Anna van Batenburg'.

+ Twee collecteschalen. Diameter 24,5 cm; tin; gemerkt: 'HVK' en 'I van Engelen', bazuinende engel en roosmerk; XIX. +*Collecteschalen*

+ Twee kroonluchters (afb. 470). Vlucht respectievelijk 123 en 118 cm; geel koper; XVIII d. Balustervormige stam met grote bol; acht voluutvormige armen met brede lekbakken. +*Luchters*

Afb. 488. Hervormde kerk. Avondmaalsbeker, zilver, circa 1700 (opn. 1976).

Afb. 489. Hervormde kerk. Avondmaalskan en schaal, zilver, eerste kwart 19de eeuw (opn. 1976).

Afb. 490. Hervormde kerk. Avondmaalsbeker, zilver, 1876 (opn. 1976).

+ Het in de Voorloopige Lijst genoemde torenuurwerk, vervaardigd door Jan van Call in 1634 en in 1846 hersteld, is niet meer aanwezig. Het werd in 1910 door een nieuw vervangen, een jaartal dat voorkomt op de wijzerplaten blijkens oude foto's uit 1916. Het opschrift op het oude uurwerk luidde: 'Het - erste - groot - werc - van / Jan van Call - Anno - 1634. / 500 U - cost 250 guld.' *+Verdwenen torenuurwerk*

+ In de toren hingen oorspronkelijk twee klokken, waarvan er een over is. Deze klok heeft een diameter van 78 cm en is versierd met twee bladmotiefranden. Het opschrift luidt: HENRICVS.MVERS.ME.FECIT. 1600. † SOLI.DEO.GLORIA. *+Luidklokken*

De tweede klok is door de Duitsers versmolten. Hij had een diameter van 118 cm en was versierd met het merk van de klokkegieter. Boven het opschrift was het zegel aangebracht van graaf C.P.E. van Bentheim. Het opschrift luidde: 'Deese klock vergoten / op den 22 Aug-deses / yaars 1758 onder de / regeringe van den / Hooggeboorn Heer Gra / ve Carel Paulus Ernst / grave van Bentheim / Steinfurt vrye / heer / der stadt en heerlyc / heyd Batenburgh. Alexius en Petrus Petit me fuderunt a^{o} 1758'. Volgens een aantekening in het kerkarchief moet in 1759 nog een honderd jaar oude klok die gebarsten was door een nieuwe zijn vervangen. Hij droeg de namen van de toenmalige kerkmeesters, o.m. van Hendrick Breyer, die in de kerk begraven ligt (zie blz. 364).

Rooms-Katholieke kerk

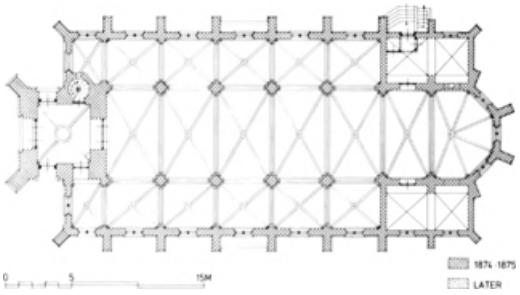
Aan de Molendijk nr. 3 staat de aan St. Victor toegewijde R.K. kerk, in 1873-1874 gebouwd naar ontwerp van architect C. van Dijk in neogotische stijl (afb. 491-493).

Bronnen

- Literatuur. Schutjes III (1872), blz. 194-196; Staats Evers 1891, blz. 26; Kalf 1906, blz. 397; Buiten 1913, blz. 224; Rosenberg 1972, blz. 95; H. van Heiningen, Kerk en parochie St. Victor te Batenburg 1976, blz. 13-14; Van Helvoort 1975 (Ms. van Dijk), nr. 3.
- Archivalia. Registrum Memoriale in parochie-archief.

Geschiedenis

Na de Hervorming gingen de katholieken van Batenburg vooral kerken in het aan de overzijde van de Maas gelegen dorp Demen in het land van Ravenstein. In 1674 werd Batenburg kerkelijk toegevoegd aan de statie Hernen, die in dat jaar een pastoor kreeg, een pater Franciscaan uit Megen, die zich in het kasteel van de heren van Hernen, de familie Van Steenhuys mocht vestigen. In 1796 opende pastoor Antonius van Luunen

Afb. 491. R.K. kerk van St. Victor. Opmetingstekening van de plattegrond.

Afb. 492. De R.K. kerk en voormalige pastorie aan de Molendijk, gebouwd in 1873-74 door C. van Dijk (opn. 1971).

Afb. 493. Gezicht in de linkerzijbeuk van de R.K. kerk naar het Maria-altaar (opn. 1971).

een schuurkerk aan de huidige Molendijk op het perceel, waar later de R.K. pastorie, het huidige pand Molendijk nr. 1, is gebouwd. In 1825 is voor herstel van dit bedehuis door de landsregering een subsidie van *f* 2500,- toegekend. De toenmalige pastoor Wilhelmus van Geijn heeft met die rijksbijdrage en giften van de Batenburgse katholieken zijn kerk en pastorie onder een dak aanmerkelijk kunnen verbeteren. Door een schenking van de familie Steeg, Gertrudis Steeg-Smits en haar zoon Joannes Steeg, kon men na aanplemping van de grond ten noorden van de Waterstaatskerk overgaan tot de bouw van een nieuwe kerk, die in 1873-1874 gereed kwam. De bouwkosten bedroegen *f* 55 000,-. Een hardstenen plaat boven de linkerzij-ingang van de toren memoreert de stichters. Als architect werd Cornelis van Dijk gekozen, die in 1868-1869 de R.K. kerk in Maasbommel had gebouwd. Bij het graven van de bouwput zijn enige archeologische vondsten gedaan.

[+] Het kerkgebouw, dat met zijn lengte-as vrijwel loodrecht op de Molendijk staat, is niet[+] georiënteerd, maar loopt van toren naar koor in noordwestelijke richting, met de toren aan de dijk (afb. 491). De kerk heeft een driebeukig, basilicaal schip

[+]*Kerkgebouw*
[+]*Plattegrond*

van vijf traveeën en een koorpartij bestaande uit een travee met 5/8 sluiting, welke wordt geflankeerd door lage sacristieën; de toren ter breedte van het middenschip is half omsloten door de vanuit het torenportaal toegankelijke doopkapel en een kapel, die beide tevens de afsluiting vormen van de zijbeuken. Tussen de toren en de linkerzijkapel sluit een polygonale traptoren aan.

+ De kerk is geheel opgebouwd uit rode baksteen en natuursteen toegepast voor traceringen, afzaten, lijstwerk en balustrade; inwendig is het muurwerk grotendeels gepleisterd en zijn de kolommen voorzien van kapitelen in gipswerk. *+Materiaal*

+ Uitwendig toont de kerk een tamelijk sobere opbouw (afb. 492); qua detaillering is zij eenvoudiger dan de sterk verwante kerken, die C. van Dijk in Maasbommel (blz. 287) en Zeeland (N-BR.) bouwde. De toren bestaat uit vier geledingen, die door overhoekse *+Kerk uitwendig*

steunberen worden begeleid tot aan de balustrade. Het torenportaal is door drie toegangen te betreden die diep terug liggen in de torenvoet. Een groot venster verlicht het boven het portaal gelegen zangkoor. De architectonische geledingsmiddelen zijn eenvoudige spitsbogige spaarvelden, vensters en galmgaten en een uitspringend spitsboogfries als basis van de rond de torenspits lopende balustrade. In het schip worden de lichtbeuk en de zijbeuken verlicht door enkelvoudige spitsboogvensters met drie- en vierpassen en middenstijl. Het koor sluit met zespasvensters hierbij aan. De gewelfdruk wordt opgevangen door versneden steunberen bij zijbeuken en koor en onversneden contreforten tegen de lichtbeuk. Gemetselde friezen vormen de daklijst bij hoofd- en zijbeuken. Het middenschip en koor worden gedekt door een doorlopend dak in Maasdekking met dakvensters boven de tweede en vijfde travee.

+ De geheel in baksteen overwelfde kerk heeft een tweeledige wandopbouw in het middenschip. De op bundelpijlers rustende arcade wordt door een lijst gescheiden van de lichtbeuk waarvan de spitsboogvensters aan de onderkant blindtraceringen bezitten ter hoogte van de aansluitende zijbeuksdaken. De bundelpijlers en doorlopende schalken zijn door hun basement en de vorm van de gotische bladkapitelen tamelijk plastisch. Die plasticiteit wordt versterkt door de profilering van ribben en voussures. De tweedelige wandopbouw loopt door in het hoogkoor. *+Kerk inwendig*

De zijaltaren staan tegen de bij het begin van het priesterkoor recht gesloten zijbeuken die geen aparte architectonische accenten bezitten. Door het wegnemen van de polychromie en het versoberen van de inventaris is een dimensie weggevallen. Het kerkinterieur is van een ‘horror vacui’ tot het andere uiterste vervallen.

+ Tot de inventaris van de kerk behoren de volgende objecten.

+Inventaris

+ *Hoogaltaar*. Steen, wit geverfd; H. Geelen, Roermond, 1877; neogotiek. Op de tombe reliëfs: in het midden een kruis, links en rechts korenaren; de reliëfs zijn onderling gescheiden door zuiltjes; predella met vier wingerd-reliëfs; aan weerszijden van de expositietroon een reliëf: Verrijzenis en Hemelvaart, en een engelenbeeld; boven de expositietroon een reliëf: zegevierend Lam. *+Altaren*

Op het tabernakeldeurtje, XX b een reliëf: vis met korf broden.

- Literatuur. Boek Notulen van kerkbestuur, waarin inkomsten en uitgaven, blz. 245.

Maria-altaar (afb. 493). Steen, wit geverfd; H. Geelen, Roermond; 1877; neogotiek. In de retabel twee reliëfs: Annunciatie en Visitatie; als bekroning een beeld van de Immaculata.

Fragmenten van het Victor-altaar. Steen, wit geverfd; H. Geelen, Roermond; 1877.

Beeld, hoogte 150 cm; Victor, staande, als krijgsman gekleed, met schild en palmtak.

Twee reliëfs, hoogte 88 cm; Victor voor keizer Maximianus en twee soldaten - marteldood van Victor. Het altaar is gedemonteerd.

+ Doopvont. Hoogte 102 cm, diameter 110 cm; Naamse steen; firma Petit Tilburg, 1948, bekroond door koperen deksel door firma Meyers-Rutten, Nijmegen; 1954; kopie van de hardstenen vont in de Hervormde kerk (zie blz. 361). *+Doopvont*

+ Preekstoel. Eikehout, ongepolychromeerd; reliëfs, wit geverfd; vermoedelijk atelier Geelen, Roermond; 1877-1880; neogotiek. Zeshoekige voet met vrijstaande zuiltjes; zeshoekige kuip met vier reliëfs in spitsbogen met scènes uit het leven van Willibrordus: *+Preekstoel*

1 Twee monniken aan tafel, Willibrordus met boek, staande; op tafel brood en bekers; door het raam boot en zee zichtbaar; kruisbeeld aan wand.
2 Willibrord met kruis in rechterhand, predikend voor twee soldaten.
3 Willibrord met staf knielt voor de paus; een kardinaal kijkt toe.
4 Willibrord als bisschop doet met zijn stafkruis een bron ontspringen; hij wordt door een soldaat belaagd; aan de voeten een draak; op de achtergrond een vallend afgodsbeeld.

+ *H. Hart van Jezus*. Hoogte 150 cm; hout, wit geverfd over polychromie; 1893; neogotiek. *Jozef*. Als voorgaand. *+Beelden*

- Literatuur. Registrum Memoriale, blz. 52.

[+] Het orgel is opgesteld met twee pijpentorens op de eerste verdieping van de kerktoren, die met een galerij tot zangkoor is uitgebouwd. Het orgel is een door Vollebregt uit Den Bosch in 1853 voor de Waterstaatskerk geleverd instrument, dat werd overgeplaatst naar de in 1875 begonnen neogotische kerk en bij die gelegenheid werd uitgebreid door de Gebroeders Smits uit Reek. In 1878 is de huidige kast geplaatst, vermoedelijk door J. Goossens uit Den Bosch. Een ontwerptekening van zijn hand, voorstellende een hoektoren, gedateerd 1878, bevindt zich in de Provinciale Bibliotheek en het Bisschoppelijk Museum in Den Bosch. Het ontwerp is evenwel niet uitgevoerd. [+]*Orgel*

Het zangersbalkon rust op twee gesneden balken, waaronder bazuinblazende engelen; balustrade met ajourpanelen met spitsboognissen. In de balustrade twee beelden onder baldakijn: Gregorius en Ambrosius.

- Literatuur. Registrum Memoriale, blz. 51; Frans Jespers en Ad van Sleeuwen, ‘Tot roem van zijn makers’, een studie over J.J. Vollebregt en Zoon, orgelmakers te 's-Hertogenbosch, Uitgave Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1978, blz. 76-77.

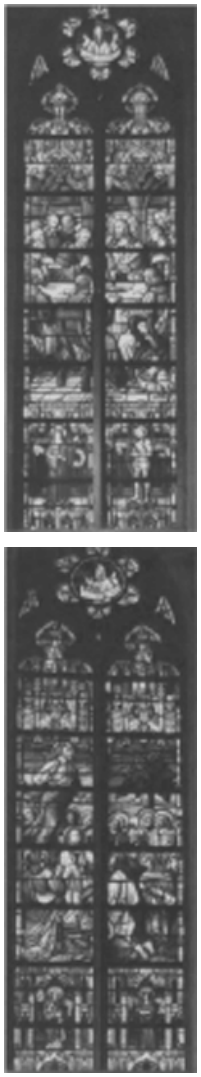
[margin] De gebrandschilderde vensters zijn aangebracht in de kerk in 1922 en 1924 door F. Nicolas, Roermond. Het eerst zijn de drie centrale ramen in het priesterkoor geplaatst, die van de zijkapel, doopkapel en zangkoor; twee jaar later volgden de vier overige koorvensters.

Priesterkoor. Zeven lancetvensters met middenstijl en zespas in de kop. De taferelen zijn alle gevat in een architectonisch kader van gotische traceringen en baldakijnen; in de zespas telkens een symbool of figuur (afb. 494).

1 Antonius van Padua, met monstrans - Thomas van Aquino, met hostie en kelk - in de zespas: Pelikaan met jongen.
2 Clara met monstrans - Juliana van Luik, met monstrans - in de zespas: cherubijn.
3 Geboorte van Christus en aanbidding door de herders; daaronder kleine glaspanelen: Johannes de Doper - Johanna Francisca Chantal; in de zespas: Mozes (afb. 494a).

margin *Gebrandschilderd glas*

Afb. 494. R.K. kerk. Gebrandschilderde ramen in de koorsluiting (opn. 1976).

4 Laatste Avondmaal; daaronder: Margaretha Maria Alacoque - Gerardus, ridder; in de zespas: profeet Daniël (afb. 494b).
5 Hemelvaart van Christus; daaronder: Johannes Evangelist - Gertrudis, abdis; in de zespas: profeet Micheas (afb. 494c).
6 Verschijning van het H. Hart aan Margaretha Maria Alacoque; in de zespas: H. Hart.
7 Antonius van Padua met monstrans en knielende ezel; in de zespas: lelies.

Doopkapel. Twee ramen: Doop van Christus in de Jordaan - H. Familie in de timmerwinkel.

Mariakapel. Twee ramen: Calvariegroep - Opdracht in de tempel.

Torenvenster bij de zangerstribune: Caecilia (boven), Gregorius en David (onder).

Liturgisch vaatwerk en gerei

+ *Monstrans*. Hoogte 49 cm; diameter voet 18,5 cm; verguld zilver; merken: V in gekroond

Afb. 495. R.K. kerk. Kelk, verguld zilver, door B. Rijke, Den Bosch, 1809 (opn. 1976).

schild (import); circa 1870; neogotiek. Ronde, geprofileerde voet; ronde stam met gesegmenteerde nodus; rond de lunula op de stralen aren en druiven; links onder neogotische arcade een gegoten reliëf van Maria met Kind; rechts onder dito arcade een beeldje van de H. Victor; boven de lunula driehoek met naam Gods; in de top een kruisje.

Ciborie. Hoogte met deksel 36 cm, zonder deksel 24 cm, diameter voet 16 cm; zilver; merken: meesterteken I B in ruit (= waarschijnlijk J.A. Boermans, Venlo 1830-1866), jaarletter T (= 1853), lopend leeuwtje, minerva. Zeslobbige, geprofileerde voet met floraal motief op de welving; peervormige, zeszijdige nodus, waarop gevleugelde engelenkopjes en traceerwerk; ajour bewerkte tegencuppa, versierd met bladmotieven; het deksel is verdeeld in zes segmenten, waarin traceerwerk, engelenkopjes en bladwerk en wordt bekroond met een kruisje. Import uit Duitsland. Inscriptie onder in de voet: 'Pastor M. Coppes eiusque mater vidua A. Coppes donaverunt ecclesiae de Batenburg'. - Literatuur. Registrum Memoriale blz. 51.

Ciborie. Hoogte met deksel 36 cm, zonder deksel 21 cm, diameter voet 18 cm; verguld zilver; merken v in gekroond schild (= import); circa 1880; neogotiek. Zeslobbige, geprofileerde voet met uitstekende punten tussen de lobben, parelrand in de profilering; zeszijdige stam met blind traceerwerk; nodus met zes

vierpasknoppen met JHESUS en blind traceerwerk; deksel met ronde rand, waarop een zeshoekige kam en dito torenspits met kruisje.

Kelk (afb. 495). Hoogte 22,5 cm, diameter voet 14 cm; verguld zilver; merken: stadsteken een wildeman (vermoedelijk 's-Hertogenbosch 1807-1812), meesterteken BR in liggende rechthoek (= B. Rijke, 's-Hertogenbosch vanaf 1796) (Crooy 179), 10 in liggende rechthoek, jaarletter b (= 1809). Ronde geprofileerde voet met parelrand; vaasvormige nodus met laurierbladeren en aan de bovenzijde een parelrand; tegencuppa versierd met knorren en onderbroken parelrand. Ingekrast onder in de voet: 'A. van Berkel pastor van Batenburg anno 1809'.

Twee ampullen. Hoogte 13,5 cm; zilver; merken: meesterteken IB in ruit (= J.A. Boermans, Venlo 1830-1886), belastingteken s in gebruik van 1852 tot 1859; circa 1855. Ronde voet, ribverdeling op voetwelving, ampullichaam en dekseltje; voluutvormige greep; deksel met duimgreep en knop; de letters A en V op de sneb. De wijnampul is beschadigd. Vergelijkbare ampullen in de R.K. parochiekerk in Esch (N.-BR.).

+ *Vier kandelaars*. Hoogte 54 cm, rood en geel koper; midden XIX. Hoge, ronde voet op drie bolpootjes; op de voet drie ronde ornamentjes; de voet gaat geleidelijk over in een conische stam met kleine knoop in het midden; een hoge, vaasvormige vetvanger. *Twee kandelaars*. Hoogte 67 cm; geel koper; XIX c. Ronde voet met knorren; gecanneleerde, conische stam uit vaas, hoge vetvanger met knorren. +*Kandelaars*

Twee kandelaars. Hoogte 128 cm; geel koper; circa 1900; neogotiek. Ronde voet op drie leeuwtjes; gedraaide stam met schijfnodus; respectievelijk voorzien van de teksten: 'In honorem Dei et beatae Mariae Virginis' en 'In honorem sancti Josephi'.

Zes kandelaars. Hoogte 52 cm; gegoten brons; XXa; neogotiek. Hoge, ronde, geprofileerde voet op klauwpootjes; voet gaat geleidelijk over in een ronde stam, in het midden een nodus, waarop vier acanthusbladeren; hoge, geprofileerde vetvanger, waarvan de bovenzijde gekanteeld is.

Acht kandelaars. Hoogte 45,5 cm; gegoten brons; XX a; neogotiek. Ronde, bijna conische voet op drie klauwpootjes; op de welving doorboorde vierpasjes; aan de bovenzijde van de voet een parelrand en een krans van vijf gekoppelde gaatjes; rechte, ronde stam met in het midden een nodus, waarop een krans van palmetten; hoge, geprofileerde vetvanger met twee parelranden en aan de bovenzijde puntvormig uitgesneden.

+ Twee wandarmen. Vlucht 37,5 cm; gegoten brons; XIX d; neogotiek. Gebogen arm met gotisch traceerwerk; aan de bovenzijde hogeltjes; op de arm een geprofileerde vetvanger; de muurplaat ontbreekt. +*Wandarmaturen*

+ *Wijwatervat*. Hoogte 84 cm, breedte 47 cm; marmer; midden XVIII. Muurplaat met in reliëf Geestesduif in stralenkrans, omlijst door voluten die aan de bovenzijde een golfslagmotief omvatten; ronde bak met golfslagmotief naar de bovenrand. +*Wijwatervaten*

Wijwateremmer. Hoogte 28 cm, diameter 30 cm; geel koper; midden XIX; neogotiek. Ronde, geprofileerde voetrand, waarop een bolvormige emmer met uitstaande bovenrand.

+ Harmonische schel. Hoogte 21,5 cm, diameter 18,5 cm; gegoten brons; XIX d. Vier bellen die door een kruisstuk, waarop hogeltjes, met elkaar zijn verbonden; ovale greep. +*Schel*

+ Collecteschaal. Lengte 30 cm, breedte 19 cm; geel koper, XIX d. Op de voorplaat de inscriptie: 'Voor de kerk'; ovale bak die aan de achterzijde voor de helft is afgedekt. Bijbehorende houten steel ontbreekt. +*Collecteschaal*

Ruïne van het Slot Batenburg

De ruïne van het kasteel Batenburg bestaat uit de door een gracht omgeven overblijfselen van een in plattegrond cirkelvormige schildmuur met drie verdedigings- c.q. woontorens en een poortgebouw aan de oostzijde. Van de drie naar de overige windstreken gerichte torens is de westtoren nog tot op een hoogte van drie verdiepingen bewaard gebleven; de noordelijke en zuidelijke toren zijn grotendeels tot aan het maaiveld gesloopt. De burcht ligt ten noorden van het stadje Batenburg. De overblijfselen maken deel uit van een omstreeks 1600 in traditionele trant herbouwde 15de-eeuwse ringburcht, die in oorsprong wellicht teruggaat tot de 11de eeuw. Van de bebouwing op het binnenterrein is weinig bekend. Na een brand in 1794 is de burcht tot ruïne vervallen en grotendeels gesloopt. Burchtterrein en omgeving zijn sedert 1953 eigendom van de Stichting 'Vrienden der Geldersche Kasteelen' (afb. 496-514).

Bronnen

- Literatuur. Van Slichtenhorst 1654, 1, blz. 50, VI, blz. 79; Teg. Staat 1741, blz. 279-280; Van Spaen I (1801), blz. 309, 407, IV (1805), blz. 110; J.M. Pfeil, De vier Batenburgen en Batenburg, 1855; O.G. Heldring, Batenburg en het slot aldaar, in:

Geld. Volks-alm. 1839, blz. 49 e.v., 51-61; Van der Aa II (1840), blz. 173-175; J. van Schevichaven 1846, blz. 41-47; A.W. Engelen 1847, blz. 296-307; F.N.M. Eyck van Zuylichem, Batenburg, in: Geld. Volks-alm. 1872, blz. 91-92; Schutjes III (1874), blz. 192-193; Staats Evers 1891, blz. 23-27; H.D.J. van Schevichaven, Geschillen tussen de heeren van Batenburg en de stad Nijmegen, in: B.M. Gelre XVI (1913), blz. 27-54; Jongsma en Loosjes II (z.j.) blz. 4, 68-69; Jaarverslag P.G.A.C. over 1916, in: B.M. Gelre XX (1917), blz. XXVII; Voorloopige Lijst 1917, blz. 30; C.A. Hiebendaal, Het verbranden van het kasteel te Batenburg, in: B.M. Gelre XXV (1922), blz. 151-152; Idem, Eenige bijzonderheden betreffende het slot te Batenburg, in: B.M. Gelre XXVI (1923), blz. 165-182; Reg. Leenaktenboeken 1924, blz. 73; Manders 1952, blz. 153-169; D.P.M. Graswinckel, Batenburg, in: Bulletin K.N.O.B. 1954, kol. 131; Zandstra e.a. 1962, blz. 92-93; Van Heiningen 1965, blz. 254-279; Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen 1940-1965, Arnhem 1965, blz. 52-55; Idem 1965-1975, Arnhem 1975, blz. 7, 144, 164-165 en 165-170 (i.e.D.J.G. Buurman, Batenburg in 1674; M.H. Breitbarth-van der Stok, Josua de Grave tekent Batenburg); F.M. Eliëns en J. Harenberg, Middeleeuwse kastelen van Gelderland, Rijswijk 1984, blz. 190-196.

- Archivalia. D.P.M. Graswinckel, Het Archief van het kasteel Batenburg, Verslagen

omtrent 's lands oude archieven XLVIII, 1925 II, 's-Gravenhage 1926, blz. 121-211; idem 1926 II, 's-Gravenhage 1927, blz. 183. Het archief is geponeerd in het R.A.G., Arnhem. Inventare der nichtstaatlichen Archive der Provinz Westfalen, Schloss Burgsteinfurt II. Rep. A, 5, Geldrische Belehnungen, a, Herrlichkeit Batenburg, 1706-1800. Dit archief met voornamelijk 18de-eeuwse stukken die betrekking hebben op Batenburg berust in het archief van Burgsteinfurt. Inventare der nichtstaatlichen Archive der Provinz Westfalen, Schloss Anholt, I. Stock, Nachtrag I, A Die Herrlichkeit Batenburg. Deze stukken berusten in het vorstelijk Salm-Salmsche Archiv in Anholt. Enige stukken over het kasteel treft men voorts aan in het Archief van de kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente van Batenburg, dat berust in het R.A.G. Arnhem. J.A.B.M. de Jong, Het Oud-Archief der Gemeente Nijmegen, 1960, inv. nr. 3228.

- Afbeeldingen. Van het kasteel in welstand en van de ruïne bestaan talloze afbeeldingen, hier gegroepeerd naar kunstenaar c.q. periode. Drie tekeningen van het kasteel gezien vanaf de Maas en gedateerd 15-11-1674, pen in sepia en grijs gewassen, in de volgende collecties. In een particuliere collectie R.K.D., Den Haag (P 1331 a) berust een tekening met de annotatie: ‘'thuys te batenbörg / den 15 November 1674’ (afb. 499). In dezelfde collectie (P 1331 b) een tekening van het kasteel identiek aan de vorige en voorzien van het bijschrift ‘'t húys te Baten-Borghe / getekent den 15 Nvr 1674’. Deze tekening is iets grover en heeft de toegangspoort in het front. In het Gemeentemuseum te Arnhem bevindt zich een tekening gesigneerd: J. de Grave fecit en op de keerzijde door een andere hand gedateerd 15-11-1674. Het blad is verwant aan de twee voornoemde exemplaren.

Tekeningen door en prenten naar C. Pronk. Overzicht van de stad Batenburg met het kasteel gezien vanaf de Maas in 1732, gewassen pentekening in O.I.-inkt en sepia, niet gesigneerd en gedateerd, maar toegeschreven aan C. Pronk, Gemeentemuseum Arnhem (GM 9103). Het kasteel gezien vanuit het zuidoosten, gewassen tekening in O.I.-inkt, gesigneerd en gedateerd: ‘C. Pronk del: ad viv: 1738 - Batenburg.’, Topografische Collectie R.D.M.Z., oude tekeningen. In dezelfde collectie een kleine gewassen pentekening in O.I.-inkt, gesigneerd en gedateerd ‘C: P. del ad viv:-Batenburg’ en een dito exemplaar, penseel in grijs, maar iets meer opgewerkt.

Afb. 496. Kasteelruïne van Slot Batenburg. Resten van de toegangspoort en de westelijke toren (opn. 1976).

Tekeningen door en prenten naar A. de Haen. Het kasteel gezien vanuit het zuidoosten, gewassen pentekening in O.I.-inkt en sepia, met opschrift, signatuur en datering: ‘Het Kasteel te Batenburg 1732. / A. d: Haen ad viv. del.’, Part. Collectie R.K.D. (P 1333). Naar deze tekening is in 1740 een gravure vervaardigd door H.

Spilman met het onderschrift: ‘Het Kasteel BATENBURG van voren 1732’, opgenomen in de bundel ‘Gesigten van Voorname Hollandsche Dorpen’. Er bestaat ook een kleinere gravure door J.v.S. (J van Strij?). Naar de tekening of de prent bestaan twee grijs gewassen pentekeningen. Eerstens is er een klein formaat tekening in dorso gesigneerd: ‘C.S.’, in de Part. Collectie R.K.D. (P 1332); verder is een zeer schematische kopie op groter formaat (354 × 509 mm) aanwezig in het Gemeentemuseum in Arnhem (GM 11 093). Een andere met penseel ingekleurde kopie-versie, door een anonieme kunstenaar (Gerrit Torenburgh?) berust tenslotte in de Part. Collectie R.K.D. (P 1337 b).

Tekeningen door en gravures naar Jan de Beijer. Het kasteel gezien vanuit het zuiden, grijs gewassen pentekening, gesigneerd en gedateerd op de keerzijde: ‘JDB (monogram) ad VIV: del: Kasteel Batenburg. 1741’, Part. Collectie R.K.D. (P 1335). Gravure naar deze tekening door H. Spilman, opgenomen in Het Verheerlijkt Nederland II, 198.

Het kasteel gezien vanuit het noorden met een kijkje door de Kasteelsche Allee op de kerktoren van Demen, grijs gewassen pentekening, anoniem werk (toegeschreven aan Jan de Beijer) met op de keerzijde van het blad de annotatie: ‘t' Kasteel te Batenburg, juny 1763’, verblijfplaats onbekend (afb. 500).

Vrije kopie naar bovengenoemde tekening is een grijs gewassen pentekening, anoniem werk (toegeschreven aan Dirk van den Burg) berustend in R.A.G. (inv. nr. 40).

19de-eeuwse tekeningen van de kasteelruïne. De kasteelruïne, gezien vanuit het zuidoosten, olieverf op doek, anomiem werk berustend op kasteel Baarlo. Een dergelijk schilderijtje werd door mej. I.R. Vorsterman uit Zutphen geschonken aan de Stichting ‘Vrienden der Geldersche Kasteelen’ (afb. 501). De toegangspoort en het tijnshuisje vanuit het zuiden, gewassen tekening, gesigneerd en gedateerd: ‘J. van Ravenswaaij fecit 1823’ (afb. 504), bevindt zich in het Gemeentemuseum in Arnhem (GM 9104). Hiernaar is een litho vervaardigd door P. Lauters en gedrukt bij Desguerrois en Co.

Afb. 497. Slot Batenburg in welstand naar tekening van C. Pronk uit 1738. R.D.M.Z., Zeist.

In de collectie van dr. J.W. Niemeijer te Broek in Waterland bevindt zich een viertal gezichten op de Batenburgse ruïne, potlood en waterverf, gesigneerd door J.A. Knip (afb. 502, 505, 508, 512): 1 overzicht van de ruïne vanuit het zuiden, grijs gewassen potloodtekening, 380 × 549 mm; 2 De overblijfsels van brug en toegangspoort, geaquarelleerde potloodtekening, 380 × 451 mm; 3 De zuidelijke toren en het zuidoostelijk muurschild, 380 × 511 mm; 4 De westelijke en noordelijke toren vanaf het burchtterrein, potloodtekening met O.I.-inkt en waterverf, 395 × 550 mm. Cat. Den Bosch 1977, J.A. Knip, nrs. 93-96 en 97. In Part. Coll. Den Haag, gouache van de nr. 4 genoemde tek. van Knip. Westelijke toren in detail, potlood- en waterverftekening gesign. en gedat. I.A. Knip 1823 Teylers Museum Haarlem, inv. nr. Y88. Schilderij (verwant aan Knip nr. 1) door Alfred II, Fürst zu Salm-Salm, Schloss Anholt (inv. nr. 799).

Het Arnhems Gemeentemuseum bezit een tekening (GM 9109) van de westelijke toren met de aansluitende ringmuur vanuit het zuiden gezien, krijttekening, gesigneerd door A.L. Koster (1859-1937). In de Collectie Bodel Nijenhuis in de Universiteitsbibliotheek te Leiden bevinden zich de navolgende drie tekeningen.

Afb. 498. Slot Batenburg gezien vanuit het zuiden getekend in 1741 door J. de Beijer. R.K.D., Den Haag.

De ruïne met de brug, tekening in O.I.-inkt en zwart krijt, gesigneerd en gedateerd: ‘G. Lamberts, 1834’ en opgemaakt in 1845. Tekening in potlood en sepia, geannoteerd: ‘Kasteel te Batenburg 1841; gezicht van buiten’, volgens een aantekening van Bodel vervaardigd door H.M.A.J. Asch van Wijck. Tekening van de westelijke toren, schets in potlood en sepia, geannoteerd: ‘De Groote Toren van het kasteel te Batenburg van binnen 1841’ en gesigneerd: Eyck (F.N.M. van Eyck van Zuylichem).

- Opmetingstekeningen en schetsen. Schematische plattegrond van het kasteel en omgeving door B. Charlé in het Archief van de Nederlands Hervormde Gemeente van Batenburg in R.A.G. Arnhem, afgebeeld in B.M. Gelre XXV (1922).

Opmetingsschetsen door A. Mulder gemaakt in 1883 in collectie Mulder tekeningenarchief R.D.M.Z.

Opmetingstekening van de ruïne in plattegrond en opstanden en doorsneden, maart 1942, door H. van Beveren in collectie R.D.M.Z.

Afb. 499. Slot Batenburg in 1674, getekend door J. de Grave. R.K.D., Den Haag.

Geschiedenis

In 1162 wordt reeds gewag gemaakt van de heren van Batenburg. De geschiedenis van de kasteelplaats zal ongetwijfeld verder terugreiken. De ronde vorm van de burcht, die ondanks verschillende verwoestingen toch bewaard is gebleven, duidt ook op een respectabele ouderdom, die alleen d.m.v. archeologisch onderzoek zal zijn te achterhalen. In 1262 kwam de heerlijkheid Batenburg door huwelijk van Johanna van Batenburg met Willem van Bronckhorst in het bezit van dat geslacht. In 1408 werd Batenburg een tijdlang verpand aan Jan van Berlair, heer van Helmond, een halfbroer van Gijsbert van Bronckhorst. Van Berlair verpandde de heerlijkheid op zijn beurt in 1412 tijdelijk aan hertog Anton van Brabant, die het als bruggehoofd ging gebruiken in zijn strijd tegen de Geldersen. Gijsbert van Bronckhorst veroverde daarop het versterkte stadje en in 1413 loste de Gelderse hertog Reinoud IV de pandsom in, die Gijsbert niet kon opbrengen. De stad en de burcht kwamen in 1432 weer in handen van de Bronckhorsten. Het slot

Afb. 500. Gezicht op het slot Batenburg vanuit het noorden, toegeschreven aan J. de Beijer. Verblijfplaats onbekend.

werd in 1586 verwoest door een beschieting en viel in 1600 na een beleg in Staatse handen. In 1630 kwam Batenburg door het huwelijk van de erfdochter Johanna van Bronckhorst met Johan van Horne in het bezit van dit geslacht. Onder leiding van de Hornes zijn verschillende verbeteringen aan het slot uitgevoerd. Waarschijnlijk zal toen het zogenaamde nieuwe gebouw tegen de westtoren zijn opgetrokken (zie blz. 379). In 1701 is de kleindochter van voornoemd echtpaar, Isabella Justina, gravin van Horne en vrouwe van Bronckhorst-Batenburg, in het huwelijk getreden met graaf Ernst Willem van Bentheim-Steinfurt, in wiens familie het kasteel tot 1945 is gebleven. In 1721 is er een taxatie verricht die veel gegevens over de indeling van het slot en de inventaris oplevert. In augustus in 1794 was het kasteel een tijd door Hessen in gebruik als hospitaal. Na hun vertrek zijn Franse émigrés ingekwartierd en op 26 oktober daaropvolgend werd het kasteel moedwillig door zes Fransen in brand gestoken. In de volgende jaren diende de ruïne als leverancier van bouwmaterialen voor de plaatselijke bevolking. Tot 1820 stonden er nog aanzienlijke delen van de poort en de drie torens. Als voormalig Duits bezit in 1945 geconfisqueerd, is de kasteelruïne in 1953 door het Nederlands beheersinstituut voor het symbolische bedrag van *f* 1,- overgedragen aan de Stichting ‘Vrienden der Geldersche Kasteelen’.

Ook de terreinen van de ‘Kasteelsche hof’ met het tijnshuisje en een arbeiderswoning werden met een perceel tuinland door de Stichting verworven. De Stichting spant zich sedertdien in om de ruïne te consolideren. In 1967 kwam er een restauratieplan gereed van architect H. Korswagen, dat voorzag in volledige restauratie van de poort en de grote westtoren en consolidatie van de ringmuur en de zijtorens als ruïne. Men kon echter in de jaren '70 wegens geldgebrek slechts tot uitvoering van de hoogstnoodzakelijke voorzieningen komen. De zuidelijke schildmuur werd versterkt door verankering van het muurwerk en het aanbrengen van een steunbeerconstructie; de vitale delen werden van een noodafdekking voorzien (afb. 510).

Kasteel voor en na de verwoesting

+ *Het kasteel in welstand*. Dankzij de 18de-eeuwse topografische tekeningen van C. Pronk, A. de Haen en J. de Beijer is nog een vrij goed beeld te vormen van het kasteel in welstand in het midden van de 18de eeuw. Over de verschillende vertrekken en hun meubilering levert een in 1721 opgemaakt taxatierapport daarenboven waardevolle inlichtingen. Niettemin blijft het onmogelijk om een volledig afgerond beeld te krijgen. Onderzoek van het binnenterrein is daarvoor onontbeerlijk. Vergelijkt men de 18de-eeuwse tekeningen met de tekening die J. de Grave in 1674 heeft gemaakt (afb. 499), dan blijkt alleen bij de zuidelijke toren een hoog huis met zadeldak op het burchtterrein te staan en een laag gebouw tegen de noordelijke toren. De westelijke hoofdtoren is aan zijn vlakke oostzijde onbelend. De poorttorens hebben kantelen. De dekking met peerspitsen op de torens inclusief de talrijke kapellen tegen de dakhelling zijn in de 18de eeuw onveranderd. Op een plattegrond van het kasteel en zijn omgeving, getekend door Eyk van Zuylichem in 1841, is de bebouwing van het binnenterrein globaal aangegeven. Hieruit blijkt, dat segmenten van het ronde burchtterrein aan de zuid- en westzijde waren bebouwd met wat in het rapport van 1721 wordt omschreven als het ‘oude gebouw’ en het ‘nieuw gebouw’. De aansluitende bebouwing aan de noordzijde is moeilijk te traceren. Men krijgt de indruk dat hier bedrijfsgebouwen c.q. voorraadschuren stonden, zoals is te zien op de anonieme tekening die berust in het R.A.G. Achter het poortgebouw lag dus een onregelmatig rechthoekig binnenplein. Met het ‘oude gebouw’

Afb. 501. De slotruïne van Batenburg, anoniem schilderij, met situatie-weergave van omstreeks 1800. Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen.

wordt bedoeld de zuidelijke vleugel van het complex, dat bestond uit een rechthoekig woongebouw met verdieping en gedekt door een zadeldak tussen topgevels. De gevel aan het binnenplein was een gezwenkte Gelderse topgevel. Het gebouw werd aan de oostzijde belend door een drie traveeën brede gevel, geflankeerd door een kleine toren in het midden van de zuidoostelijke schildmuur. De zijgevel stond op de ringmuur.

Kruiskozijnen waren in de gevels aangebracht. De belangrijkste vertrekken waren hier de entree of het voorhuis, de garderobe, de logeerkamer voor de graaf van Horne en de grote zaal met linnen behangsel, waarop de zeven sacramenten waren verbeeld. Op de verdieping bevonden zich twee kamers, waaronder de z.g. koningskamer met entree, garderobe en antichambre. Verder trof men in dit gedeelte nog verschillende slaapkamers aan en de papenkamer. Mogelijk is dit laatste vertrek identiek aan het bidkamertje, waarvan Ds. O.G. Heldring in een artikel in de G.V.A. van 1839 melding maakt. Het vertrek was azuurblauw geschilderd en voorzien van het wapen van het geslacht Horne

Afb. 502. Het zuidelijk gedeelte van de slotruïne door J.A. Knip, 1823. Particulier bezit.

met de spreuk ‘God is mijn Hoorn, Baet en Burg’, alsmede van Oud- en Nieuw-Testamentische teksten in gouden letters.

Het ‘nieuw gebouw’, dat aansloot tegen de vlakke oostgevel van de grote westtoren, vertoont zich op de tekeningen als een brede 17de-eeuwse vleugel met verdieping en zolder. De gevel aan de pleinzijde, waarschijnlijk zeven traveeën breed, bezat pilasters op de muurdammen tussen de smalle vensters en even zoveel dakkapellen. Over de indeling van deze westvleugel informeert de taxatielijst eveneens. In het voorhuis of de entree waren boven de deuren zeven beelden aangebracht en acht beelden cupidor (?). ‘In de voorsael van dit slot vindt men verscheyde beelden’. In de beschrijving staat niet met evenveel woorden of het hier gaat over sculptuur of schilderingen, hoewel het laatste meer voor de hand ligt. Genoemd worden de volgende personages, van wie bijzonderheden waren te lezen op de piëdestals:

1 Bato, Prince de Hessiens et Cattes, fundateur des Bataves;
2 Claudius Civilis, Général et Conservateur de la liberté des Bataves;
3 Otto, premier seigneur Crétien du pays de Batenburgh et Gennep reçeut en son baptême, de St. Willebrorde, le nom André;
4 Mars Victor (afgebeeld met Victoria-beeldje);

5 Willem van Bronckhorst (met banier) en Johanna van Batenburg (met wapenschild);
6 Johan Graaf van Horne en Johanna van Bronckhorst (beide met familiewapens).

De datering van de vleugel kan men stellen in het derde kwart van de 17de eeuw. Hij is gerealiseerd door de graven van Horne. Volgens de beschrijving van 1721 zou ook boven de toegang tot de voorzaal de spreuk 'Godt is mijn Hoorn, Baet en Burgh' hebben gestaan. Verder bevond zich in dit gedeelte van het kasteel een eetzaal met geschilderd schoorsteenstuk, dessus de porte en diverse portretten. Achter de eetzaal lag de bottelarij. Verder worden o.m. genoemd de kamer met een kabinet voor de prins van Horne met een portret van Justinus van Nassau, de kamer met het kabinet van de gravin van Nassau. In beide kamers hingen respectievelijk veertien en achttien portretten van leden van het geslacht Horne. Verder trof men er de marionettenkamer met kabinet en een garderobekamertje. Boven het voorhuis lag de biljartkamer en verder waren er op de verdieping kamers voor de vorstelijke dames met antichambres en kabinetten. De zolderverdieping was ingenomen door provisie- en meubelkamers, kleerzolders en dienstruimtes. In de kelder van de grote toren, die de Bronckhorster toren werd genoemc was een keuken. Boven de toegangspoort bevond zich een steen, die in gotische letters de volgende inscriptie droeg:

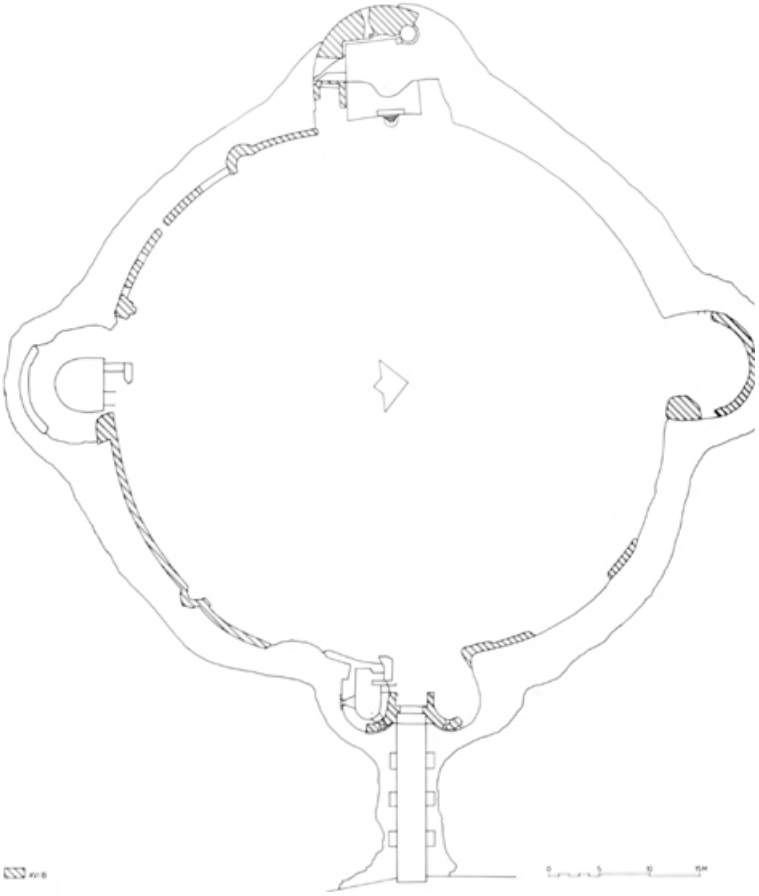
Bato Batoburgum ad Mosae struit arva rotundum
Hic condit Batavos ad fluviumque Rhenum
Centum et bis decies annis quoque bis ter et uno
Haec stetit arx nondum cum Deus esset homo.

(Bato heeft de ronde burcht gebouwd bij de oever van de Maas. Hier heerste hij over de Bataven tot aan de Rijnstroom. Honderd zeven en twintig jaren (100 + 2 × 10 + 2 × 3 + 1). Stond deze burcht reeds toen God nog geen mens geworden was).

Deze steen is naar Burgsteinfurt overgebracht.

In de ringmuur bevonden zich aan weerszijden van de poort vier schietspleten die met een schelpmotief waren bekroond. Hierachter stonden kanonnen opgesteld die eveneens naar Burgsteinfurt zijn overgebracht.

Het kasteel was omgeven door een onderaardse kanaalverbinding met de Maas.

Afb. 503. Plattegrond van de ruïne van het slot Batenburg, schaal 1:400. Horizontale doorsnede over het opgaande muurwerk. Vergelijk de afb. 504-514.

Ten oosten van de burcht lag de tuin, ook wel de ‘Kasteelsche Bloemhof’ genaamd. Het terrein aan de noordzijde werd eertijds ingenomen door een bos dat is gekapt.

Ten oosten van de brug stonden twee barrièrehuisjes aan weerszijden van de toegangslaan, die door een hek was afgesloten. Een hekwerk sloot eveneens de toegang gelegen bij de Molendijk af.

+ *De kasteelruïne gedurende de 19de eeuw*. Aan de hand van de tekeningen van J.A. Knip en G. Lamberts en de olieverfschilderijtjes genoemd onder de afbeeldingen op blz. 377, blijkt, dat er in de eerste helft van de 19de eeuw aanzienlijk meer van de ruïne over was dan nu het geval is. +*De ruïne*

Van de noordelijke en zuidelijke torens stond het muurwerk nog tot aan de dakvoet overeind. Ook de toegangspoort heeft lange tijd de bedaking behouden. Vóór 1823 is, blijkens een tekening van J. van Ravenswaay, het poortgebouw verder afgebroken. Van de westelijke hoofdtoren is ook de noordflank afgebroken.

Afb. 504. Slotruïne van Batenburg, in 1823 getekend door J. van Ravenswaay. Poortgebouw, brug en tijnshuisje. G.M., Arnhem.

De zichtbare bovengrondse resten van de kasteelruïne bestaan uit een in plattegrond ronde schildmuur, die een terrein van circa 55 m doorsnede omvat (afb. 503). De toegang tot het burchtterrein wordt gevormd door een poort met twee ronde flanktorens, waarvan de zuidelijke nog een kelder bevat. De poort staat aan de oostzijde van het complex. Van de drie verdedigbare torens aan de noord-, zuid- en westkant, die in plattegrond gezien hoefijzervormig zijn uitgebouwd, is de laatstgenoemde voor een belangrijk gedeelte gespaard. Van de ringmuur zijn de gedeelten aan de zuidwest- en zuidoostkant het best bewaard gebleven; die aan de noordoostzijde is fragmentarisch bewaard en komt hier en daar boven het grondniveau van het binnenterrein uit. De noordwestelijke flankmuur is tot beneden deze grondslag afgebrokkeld. Tot nu toe is binnen de ommuring nooit een systematisch bodemonderzoek verricht. Het is dan ook onmogelijk het kasteel volledig te duiden.

Met de wijzers van de klok meedraaiende zullen achtereenvolgens de nog bestaande muur- en torenfragmenten uitwendig en inwendig worden beschreven, beginnende bij de toegangspoort.

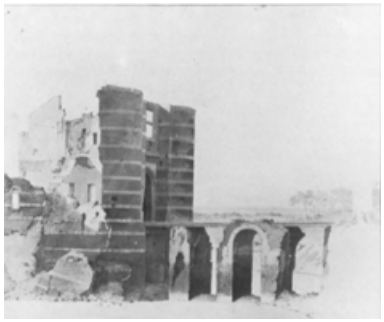
De zware bastion- en ringmuren die uit het water van de omringende gracht oprijzen, zijn door een sterk wisselend waterpeil, dat een zomer- en winterniveauverschil van circa 2,50 m heeft, op vele plaatsen ondermijnd. Daar de grondslag van de al sedert decennia als moestuin in gebruik zijnde binnenplaats belangrijk hoger ligt dan de gracht, zelfs 2,50 tot 3 m boven het omringende terrein, is de gronddruk van binnenuit zeer groot. Het uitblijven van ernstige instortingen is waarschijnlijk te danken aan het grondkerende vermogen van de grotendeels ingestorte keldergewelven.

[+] Van de toegangspoort resteert de rondbogige, natuurstenen doorgang en het venster daarboven met een hardstenen kruiskozijn (afb. 505-507). Onder dit venster is een inkassing zichtbaar, voor de gevelsteen die zich nu in Schloss Burgsteinfurt bevindt. Van de flanktorens, die zijn opgetrokken uit afwisselend 8-10 lagen rode baksteen en een laag mergelsteen, zijn alleen de westelijke delen van het opgaande muurwerk over tot een hoogte van circa 7,70 m vanaf de grondslag van het binnenterrein en circa 12 m gerekend vanaf de grachtbodem. In de linkertoren is een ruitpatroon van zwarte koppen in de baksteen zichtbaar. Het formaat van de in staand verband gemetselde baksteen bedraagt 25 × 12 × 6 cm, 10 lagen 75 cm. *[+]Toegangspoort*

De zuidelijke flanktoren bevat nog een overwelfde kelder met twee schietspleten en is toegankelijk via een grotendeels verdwenen trap. De noordelijke kelder is niet meer toegankelijk. De baksteen in de kelder meet 27 × 13 × 7 cm, 10 lagen 84 cm. De voet van de poorttorens is aan het einde van de vorige eeuw hersteld.

[+] De zuidoostelijke ringmuur is gemetseld in baksteen, formaat 25 × 12 × 6 cm, 10 lagen 76 cm, waartussen enkele grotere moppen, afgewisseld met lagen mergelsteen. De muur is overwegend in kops verband opgetrokken. Halverwege de poort en de zuidelijke toren is een uitkraging, restant van de voet van een arkeltoren. *[+]Zuidoostmuur*

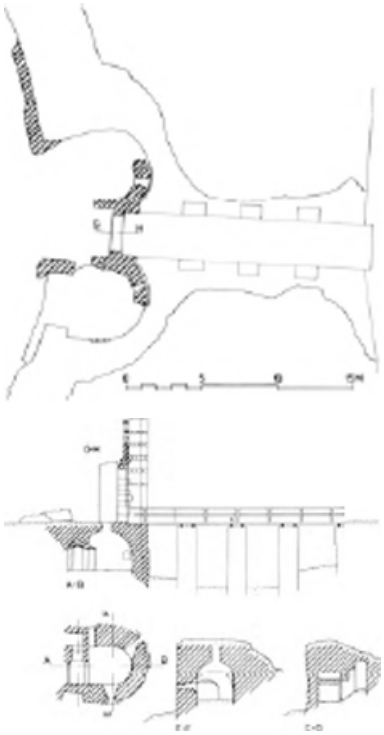
[+] Van de zuidelijke toren is de onderbouw met een overwelfde kelder nog in wezen. De *[+]Zuidtoren*

Afb. 505. Overblijfsel van het poortgebouw van het slot Batenburg in 1823 naar tekening van J.A. Knip.

Afb. 506. De poortruïne (opn. 1976).

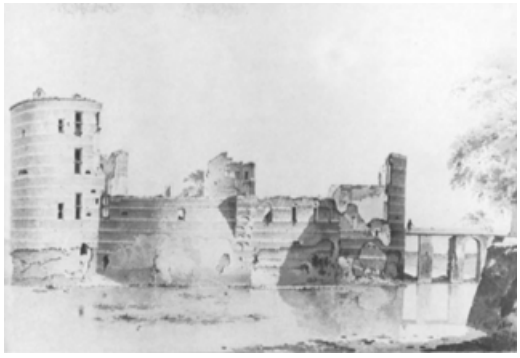

Afb. 507. Plattegrond en doorsnede over de resten van het poortgebouw en de kelder in de zuidelijke poorttoren.

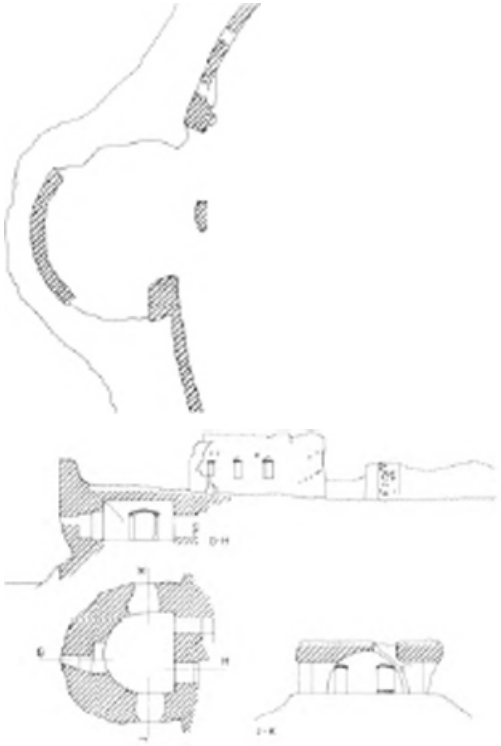
schietspleet aan de zuidzijde is intact, die aan de oost- en westkant zijn deels uitgebroken (afb. 508-510).

[+] Van het zuidwestelijk gedeelte van de ringmuur is een belangrijk fragment van het opgaande werk over. In het midden van deze schildmuur bevindt zich eveneens een uitkraging voor een arkeltoren. De voet ervan wordt gevormd door afwisselend lagen strekken en de combinatie van strekken en koppen, waarvan de laatste uit het muurvlak steken. Het gedeelte tussen deze hangtoren en de zuidelijke toren was een vrij liggende schildmuur, waartegen men later gebouwen heeft gezet. In het muurwerk, dat hier nog een hoogte van circa 3,50 m boven het maaiveld van het binnenplein uitkomt, zijn de resten aanwezig van drie tot vensters vergrote schietgaten. Ter hoogte van de plaats van de bovendorpels bevindt zich een tandlijst. Een vierde venster is bij de afbraak van het belendende gebouw afgebroken. Het bevond zich oostelijk van de genoemde vensterreeks. Direct boven de nog bestaande hoogste mergellijst is nog een klein rondbogig venstertje aanwezig, dat vermoedelijk verband houdt met een vroeger ter plaatse aanwezige trap, waarvan de sporen van zes treden aan de binnenzijde van de muur waarneembaar zijn.

[+]Zuidwestmuur

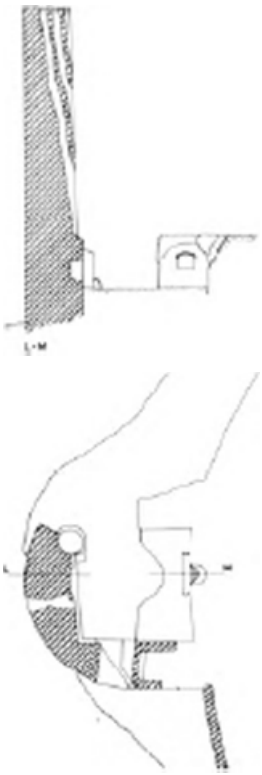
Afb. 508. Overzichtstekening van de slotruïne door J.A. Knip met links de zuidelijke toren. Particulier bezit.

Afb. 509. Plattegronden en doorsneden van de zuidelijke toren en gedeeltelijk aanzicht van het zuidwestelijk gedeelte van de ringmuur.

Afb. 510. Aanzicht van de slotruïne vanuit het zuiden (opn. 1976).

Afb. 511. Plattegrond en doorsnede van de westelijke kasteeltoren.

Afb. 512. De overblijfselen van de westelijke en noordelijke kasteeltoren, getekend in 1823 door J.A. Knip, resp. links en rechts op de afbeelding. Particulier bezit.

Afb. 513. De westelijke kasteeltoren uitwendig (opn. 1976).

Afb. 514. De westelijke kasteeltoren vanaf het hart van het binnenterrein (opn. 1976).

Het westelijk gedeelte van de schildmuur mist de bekleding van in verband gemetselde baksteen met mergelbanden.

+Westtoren

+ Van de westelijke toren, de hoofdtoren (afb. 511-514), staat ongeveer de helft van het opgaande muurwerk. Het noordelijke gedeelte is geheel verdwenen. In de onderkelderde toren bevonden zich boven de begane grond nog twee verdiepingen. In de uitwendig voor driekwart ronde toren lagen boven elkaar vierkante vertrekken van plusminus 7,50 × 7,20 m. De muurdikte bedraagt maximaal 3 m en minimaal bij de hoeken van de torenvertrekken 1,50 m. In het muurwerk waren in de flanken kleinere ruimtes uitgespaard. Uitwendig is de toren bekleed met baksteen, om de 8 tot 10 lagen afgewisseld met mergelbanden. De baksteen meet 25 × 12,5/13 × 6 cm, 10 lagen 73 cm. Daarbij zijn grote moppen verwerkt. Aan de zuidkant is een schietgat met daarboven drie uitgebroken vensters. Een dergelijke vensteropening bevindt zich ook op de tweede verdieping aan de westkant.

Inwendig bevinden zich tegen de westmuur van de vertrekken de sporen van drie stookplaatsen, waarvan de in sierverband gemetselde haardplaten, de aanzetten van de schouwboezem en twee rookkanalen over zijn. Naast de haardplaatsen op de begane grond en de eerste verdieping zijn schietgaten aanwezig. Het vertrek op de begane grond is blijkens resten van een muraalboog overwelfd geweest.

Van de kelder bleef het westelijk gedeelte gespaard.

Half opgenomen in de torenmuur bevindt zich op de noordwesthoek van het verder verdwenen keldervertrek een ronde put die met machinale steen is hersteld. Deze put hangt samen met het gebruik van de kelder als keuken. In de volksmond wordt hij een z.g. Willibrorduspput genoemd.

+ Het noordwestelijke segment van de ringmuur is het verst afgekalfd en komt niet boven de grondslag van het binnenterrein uit. In deze muur zitten brokken basaltlava. *+Noordwestmuur*

+ De noordelijke toren is geslecht tot circa 2 m boven het niveau van het binnenterrein. De kelder ervan is dichtgestort en ontoegankelijk. Uitwendig zijn er sporen van schietgaten (afb. 512 rechts). *+Noordtoren*

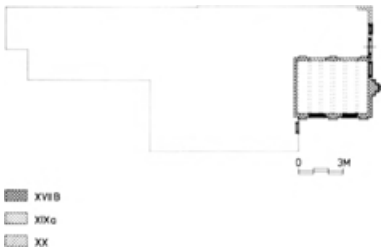
+ Het noordoostelijke gedeelte van de ringmuur is grotendeels geamoveerd en steekt op twee plaatsen circa 60 cm boven het binnenterrein uit. *+Noordoostmuur*

+ Van de brug, oorspronkelijk een op drie bogen rustend vast gedeelte met gemetselde borstwering en een ophaalbaar gedeelte voor de poort, resten alleen de pijlers. De bogen en leuningen zijn verdwenen. Het houten loopvlak rust direct op de bakstenen pijlers en het landhoofd, waarvan het metselwerk is afgebrokkeld (afb. 505-507). *+Brug*

+ Op het voorterrein nabij de brug staat een kleine boerenwoning, waarin een van de beide 17de-eeuwse barrièrehuisjes is opgenomen, die het buitenhek flankeerden aan de oost-west lopende toegangslaan vanuit de Bloemhof. Men ziet de beide huisjes nog op de plattegrond van Charlé en op de tekeningen van Jan de Beijer (afb. 500), J. van Ravenswaay en een anonieme tekening uit 1763 in het R.A.G., Arnhem. Het pandje, dat thans de woonkamer van de boerderij vormt en inwendig circa 4,75 × 3,50 m groot is, toont uiterlijk nog duidelijk de sporen van de vroegere bestemming als barrière- en tijnshuisje (afb. 515). De lange westgevel is door drie pilasters in twee traveeën verdeeld, welke indeling ook in de bovenmuur van de oostmuur is waar te nemen. De verdikking van de smalle zuidmuur is het restant van de noordelijke hekpijler (afb. 516). *+Tijnshuisje*

+ Ten noordwesten van het kasteelterrein ligt in het vrije veld een eendenkooi met aanvliegplas op een circa 7 ha groot terrein, dat eigendom is van de Stichting Het Geldersch Landschap. *+Eendenkooi*

De kooiplas is omringd door een dichte begroeiing van eikvarens op knotwilgen en essen. De eendenkooi behoorde eeuwenlang tot de goederen van het kasteel en is thans in het bezit van de genoemde stichting.

Afb. 515. Opmetingstekening van de plattegrond van het tijnshuisje opgenomen binnen de omtrekslijnen van de huidige boerderij.

Afb. 516. Het tijnshuisje (opn. 1984).

Afb. 517. Grotestraat nr. 13. ‘De Munte’, ingangsgevel en zijgevel aan de straat (opn. 1983).

- Literatuur. Handboek van Natuurreservaten en wandelterreinen, Vereniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland.

Boerderijen en woonhuizen

Al in de jaren '60 nam de belangstelling voor Batenburg als voorbeeld van een kleine ‘stedelijke kern’ in het Gelderse rivierengebied een opmerkelijke vlucht. Het mondde tenslotte uit in de ministeriële aanwijzing tot beschermd gezicht op grond van de monumentenwet. Een en ander heeft ertoe geleid, dat het herstel van woonhuizen en boerderijen hier aan de conservatie en restauratie van de obligate monumenten als de kasteelruïne en de Hervormde kerk voorafging; precies het omgekeerde van wat er in de omgeving gebeurde.

Die vrij intensieve aandacht voor met name de landelijke architectuur had als gunstig neveneffect de documentatie van een relatief groot aantal objecten van landelijke bouwkunst gelegen in een klein, geconcentreerd gebied. Vooral de opname van de vóór het restauratieproces bestaande toestand is van grote betekenis, want ook in Batenburg hadden de restauraties doorgaans zeer ingrijpende wijzigingen van vooral de interieurs tot gevolg. De oude gebruikscultuur week voor nieuwe gebruikseisen. Niettemin steekt Batenburg nog gunstig af tegen andere dorpen in Maas en Waal, waar de ontwikkeling documentair gezien veel minder goed is te volgen. Waar het vergaren van kennis en materiaal inzake de landelijke architectuur op vele praktische moeilijkheden stuit, is het een goede zaak om Batenburg in dit opzicht door middel van opmetingen en fotomateriaal wat breder in beeld te brengen dan de andere dorpen in het gebied. Globaal valt de bebouwing in twee categorieën uiteen: de woonhuizen aan de Grotestraat en de boerderijen aan de Kerkstraat en Kruisstraat; daarnaast zijn er nog wat kleinere arbeidershuisjes te vinden aan de Stadswal. De belangrijkste objecten worden hieronder individueel vermeld. Zie ook afb. 533.

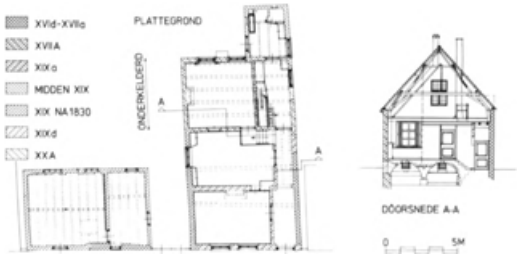
*Grotestraat

+ Grotestraat nr. 13. Dit wit gepleisterde huis onder afgewolfd, met pannen gedekt zadeldak heeft in de gevel aan de straatzijde een steen met daarin de naam die tevens de vroegere bestemming van het pand aangeeft: ‘De Munte’. Het steentje is overigens pas ca. 1910 aangebracht. Het huis staat met de korte gevel aan de straat en met zijn lange gevel, waarin de ingang is opgenomen, aan het Kerkpad. Met name deze gevel vertoont een aanzienlijke vlucht, waartegen later een corrigerende muurdambeklamping is gezet. Ofschoon het huis niet bouwkundig onderzocht kon worden en het pand uiterlijk veel 19de-eeuwse kenmerken vertoont, is toch een datering XVI-XVII heel wel mogelijk (afb. 517).

Grotestraat nr. 15. Woonhuis op onregelmatig rechthoekige plattegrond, onder een aan de straatzijde afgewolfd met pannen gedekt zadeldak en met de korte zijde aan de Grotestraat gelegen. Het huis heeft een indeling van drie achter elkaar gelegen vertrekken met een rechts daarnaast lopende gang, die zich van voor naar achter eerst versmalt en vervolgens verbreedt. Het huis bestaat uit een laat-16de- of vroeg-17de-eeuws voorhuis

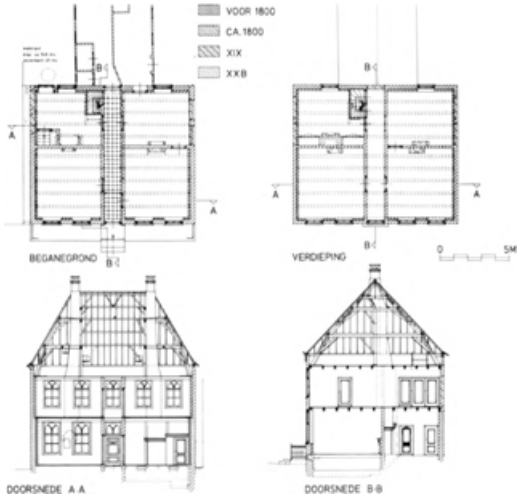
Afb. 518. Grotestraat nrs. 13 (links) en 15 (rechts) (opn. 1961).

Afb. 519. Grotestraat nr. 15. Opmetingstekening van de plattegrond en dwarsdoorsnede over het onderkelderde gedeelte.

Afb. 520. Grotestraat nr. 6-8. Voorgevel (opn. 1983).

Afb. 521. Grotestraat nr. 6-8. Plattegronden en doorsneden.

Afb. 522. Grotestraat nr. 6-8. Toegangspartij (opn. 1983).

ter diepte van de voor- en tussenkamer, die oorspronkelijk samen met de gang een onverdeelde ruimte hebben gevormd, door nog aanwezige moerbalken in drie traveeën verdeeld (afb. 518, 519).

Het onderkelderde achterhuis is wat jonger, uit de eerste helft van de 17de eeuw en heeft een zoldering met enkelvoudige balklaag.

De uitgebouwde keuken is als appendix in het midden van de 19de eeuw toegevoegd. De voorgevel met zes- en vierruits schuifvensters is gepleisterd. Links van het huis staat een stenen bijgebouw, grotendeels van na 1830, maar met een restant van ouder muurwerk in het rechtergedeelte van de voorgevel; mogelijk een overblijfsel van een verwant pand.

Grotestraat nr. 6/8. ‘Het Hoge Huis’, een circa 1800 gebouwd woonhuis, dat zowel door formaat als detaillering opvalt in de boerse bebouwing van de Grotestraat (afb. 520-522). Het rechthoekige, bijna vierkante grondplan heeft zowel op de begane grond als de verdieping een over de volle diepte doorlopende middengang met twee vertrekken aan weerszijden, alle voorzien van tegen de scheidingswanden geplaatste schoorstenen. De linkervoorkamer is onderkelderd; de kelder heeft een balkenzoldering en is toegankelijk vanuit de keuken linksachter. De trap naar de verdieping is in de keukenruimte uitgespaard. De indeling van de verdieping volgt die van de begane grond. Het pand wordt gedekt door een met pannen gedekt schilddak, waarvan de nok evenwijdig loopt aan de straat.

Het huis heeft een vijf traveeën brede voorgevel met zesruits schuifvensters en een binnen een fraaie omlijsting gevatte paneeldeur (afb. 520). De deuromlijsting bestaat uit geblokte pilasters en een smal hoofdgestel met gesneden guirlandes en rozetten. De bovenlichten van toegangsdeur en schuiframen hebben houten zwikken met gestileerd motief. Alleen de frontgevel heeft een houten daklijst met goot.

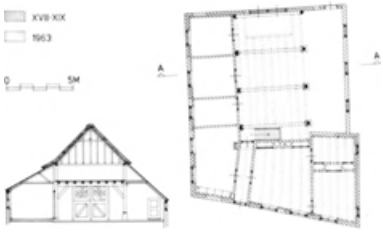
Tegen de achtergevel staat een smal achterhuis onder zadeldak. Het huis dateert grotendeels uit circa 1800. De achtergevel is echter tot op een hoogte van 3,25 m ouder en heeft deel uitgemaakt van het voorhuis van een T-boerderij die na brand of sloop is

Afb. 523. Grotestraat nr. 30-32. Voorgevel (opn. 1976).

Afb. 524. Kerkstraat nr. 1 (opn. 1976).

Afb. 525. Kerkstraat nr. 1. Plattegrond en doorsnede over het achterhuis.

vervangen door het huis in zijn huidige gedaante. Inwendig fraaie paneeldeuren met snijwerk en gang met aardige tegelvloer (afb. 521).

Grotestraat nr. 30/32. Herenhuis met vier traveeën brede voorgevel, verdieping en schilddak met de nok evenwijdig aan de straat (afb. 523). De deuromlijsting heeft verdiepte pilasters en hoofdgestel; paneeldeur met koperen knop en getoogd deurkalf. In de parterre schuifvensters met middenstijl en op de verdieping dito, minder hoge vensters. Tegen de achtergevel een aanbouw onder lessenaarsdak. Datering XVIII en XIX.

[+] Hoppenhofstraat nr. 1. Op de hoek van de Stadswal en Hoppenhofstraat gelegen boerderij op L-vormig grondplan en een bedrijfsgedeelte met dwarsdeel en een houten aanbouw tegen de achtergevel, die bij de in 1973 uitgevoerde restauratie is versteend. Voorbeeld van een historiserende restauratie waarbij opmerkelijke veranderingen hebben plaatsgevonden ten aanzien van zowel de vorm als de plaats *[+]Hoppenhofstraat*

van de vensters en waarbij de deeldeuren zelfs van de oorspronkelijke plaats zijn verdwenen.

Datering XIX b-c.

+ Kerkstraat nr. 1. Wit gepleisterde boerderij op L-vormig grondplan, in oorsprong XVIII met wijzigingen XIX en na een restauratie in 1963, uitgevoerd o.l.v.H. Korswagen, als woonhuis in gebruik (afb. 524). Weergave van de oorspronkelijke indeling op afb. 525. In de plattegrond valt vooral het geren van de voorgevel ten opzichte van het driebeukige bedrijfsgedeelte op en de naar rechts uitgebouwde zijkamers. De linkerzijbeuk is over de hele lengte opgewipt, hetgeen ook al voor de restauratie het geval was; het bouwvolume is als zodanig gelijk gebleven. De boerderij ligt zeer karakteristiek aan de langs de noordzijde van het kerkhof lopende Kerkstraat. *+Kerkstraat*

Kerkstraat nr. 3. Een ten opzichte van de andere boerderijen aan de Kerkstraat ver naar achter gelegen, wit gepleisterde boerderij onder afgewolfd zadeldak, die met het achterhuis op de Stadswal uitkomt. Massaal dak met riet en pannen gedekt. In de

voorgevel smalle voordeur en twee zesruits schuifvensters met klampluiken voor de oorspronkelijke woonkeuken; in de linkerzijbeuk een kleiner venster; twee kleine raampjes voor de zaadzolder. Achterhuis met inspringende hoekgevel. De boerderij is bij de restauratie in 1968 aangepast aan een totale woonbestemming. Datering XVIII.

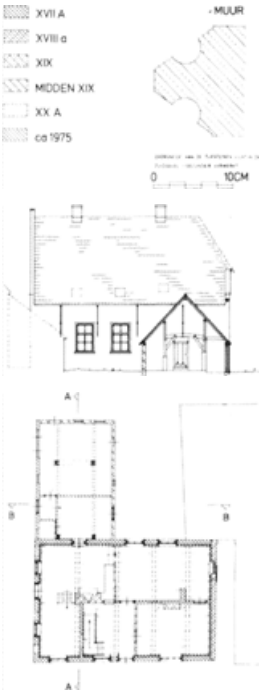
Kerkstraat nr. 5. Wit gepleisterde boerderij onder afgewolfd zadeldak met riet boven de middenbeuk en pannen op de zijbeuken. Voorgevel, waarin twee zesruits schuifvensters, voorzien van klampluiken, links van de toegangsdeur en een vierruits venster in de rechterzijbeuk; kleine vensters op de zolderverdieping, direct onder het wolfseind (afb. 529). Bedrijfsgedeelte met dwarsdeel, geplaatst achter het woongedeelte met de deeldeuren in de rechterzijbeuk onder een met riet gedekt kapeldak. Datering XVIII.

Kerkstraat nr. 9. ‘De Custerie’, wit gepleisterd huis (afb. 526-527) met zolder tussen zijtopgevels, waarvan die aan de linkerkant is afgewolfd. Het huis dat als kosterswoning en school heeft dienst gedaan, bestaat in plattegrond uit een 17de-eeuws voorhuis en een kleine midden-19de-eeuwse achterbouw. Het voorhuis heeft in hoofdvolume een inwendige traveemaat van vier en een half balkvak. Doordat de rechterzijmuur jonger is dan de rest van het huis, is het zeer waarschijnlijk dat de kosterij met een halve travee is ingekort. In de jongere zijmuur is een tufstenen lijst verwerkt, die niets anders is dan een fragment van een venstertracering afkomstig van de middeleeuwse dorpskerk. Bovendien is er een onvolledige jaartalsteen in de muur opgenomen met de aanduiding ‘ANNO...’; de topgevel is gemetseld in kleine steen. De interieurindeling is nog deels 17de-eeuws, doch heeft vooral in de 19de eeuw de huidige vorm gekregen. De oorspronkelijke indeling is onduidelijk. De plaats van het keldertje in de linkerhoek van het dwarshuis en de bouwsporen in de afgewolfde linkerzijgevel doen vermoeden dat deze gevel aanvankelijk als voorgevel heeft gefungeerd en dat de inrichting tot dwarshuis van recenter datum is. Opmerkelijk zijn verder de staafankers van grote lengte en de diversiteit in venstervormen en -formaten.

Afb. 526. Kerkstraat nr. 9. ‘De Custerie’ (opn. 1976).

Afb. 527. Kerkstraat nr. 9. Plattegrond en doorsneden.

Afb. 528. Kerkstraat nr. 11. Plattegrond en doorsnede over het voorhuis en detailtekening van geprofileerde korbeel.

Afb. 529. Kerkstraat nr. 5 (opn. 1983).

Kerkstraat nr. 11. Boerderij, gelegen op de hoek van de Kerkstraat en de Kruisstraat (afb. 528). Waarschijnlijk een in oorsprong 16de- of 17de-eeuws huis, dat door latere verbouwing en vergroting van de oude kern en de aanleg van een omvangrijk bedrijfsgedeelte een naar achter toe L-vormige plattegrond heeft gekregen. Uitwendig gepleisterd voorhuis met lage zolderverdieping en kleine topgevel boven de voordeur. Vanuit de plattegrond laat zich de ontwikkeling van het huis het beste duiden. De oudste kern vormt de onderkelderde linkervoorkamer met het ernaast gelegen gangetje.

In de gang is nog een korbeel zichtbaar, die behoort bij een in de muur opgenomen gebintstijl, die een moerbalk met kinderbinten steunt. Op de verdieping boven deze kamer zijn nog kromme spantpoten aanwezig, die behoorden bij een kapconstructie, waarvan de nok loodrecht op de voorgevel heeft gestaan. Deze oudste kern van het huis dateert van omstreeks 1700 en is in de loop van de 18de eeuw respectievelijk naar rechts (richting Kruisstraat) en naar achter toe vergroot, waar vertrekken ontstonden met enkelvoudige balklagen.

Hierachter sloot een driebeukig bedrijfsgedeelte aan, dat mogelijk in eerste opzet tweebeukig is geweest en later met een derde beuk is verbreed, die achter de Kosterij (Kerkstraat nr. 9) loopt. De 19de-eeuwse bedrijfsruimte is bij de rond 1975 uitgevoerde restauratie grotendeels vernieuwd. Het huis kreeg toen een woon- en winkelbestemming.

[+] Kruisstraat nr. 8. Schilderachtige boerderij van het middenlangsdeeltype met dwarshuis op de oosthoek van de kruising van de Kerkstraat met de Kruisstraat (afb. 530). *[+]Kruisstraat*

Bakstenen voorhuis met zolderverdieping onder hoge met riet gedekte schildkap. Tegen de linkerzijgevel aangebouwd bakhuis en rechts van de toegangsdeur, met gesneden levensboom in het bovenlicht, een groot negenruits venster voor de woonkamer en een roedenvenster, dat de opkamer boven de kelder verlicht; de opkamer heeft verder een zesruits venster in de rechterzijmuur van het voorhuis. Op de zolderverdieping zijn kleine luiken. De boerderij dateert ondanks haar archaïsche verschijning op zijn vroegst uit het laatste kwart van de 18de eeuw, aangezien op een kaart uit 1778 deze plek nog onbebouwd is.

Afb. 530. Kruisstraat nr. 8 (opn. 1976).

Kruisstraat nr. 15. Wit gepleisterde boerderij onder afgewolfd zadeldak, in oorsprong circa 1800, na restauratie omgebouwd tot woonboerderij (afb. 531-532). In het vroegere bedrijfsgedeelte een dwarsdeel, met de deeldeuren onder opgewipt lessenaarsdak uitkomend op de Stadswal. In de voorgevel zesruits schuiframen met luiken en een zoldervenster; staafankers en S-vormig gebogen ankers.

- Literatuur. Bouw 1963, blz. 108-109.

[+] Molendijk nr. 1. Voormalige R.K. pastorie. Herenhuis, gebouwd na afbraak van de kerk met pastorie uit 1829 die in 1876 heeft plaats gemaakt voor de neogotische kerk. Het blokvormige pand onder een laag hellend schilddak met leien bekleed, heeft een vijf traveeën brede voorgevel met smal middenrisaliet en hoekverzwaringen. Schuifvensters met middenstijl en afgeronde hoeken, omgeven door een geprofileerde omlijsting met bekronend middenornament. Daklijst met paneelversiering en oculus. *[+]Molendijk*

Afb. 531. Kruisstraat nr. 15 (opn. 1976).

DOORSNEDE A-A

XVIII - XIX

1963

LATER

Afb. 532. Kruisstraat nr. 15. Plattegrond en doorsnede over het bedrijfsgedeelte.

+ Van de bebouwing aan de Ringdijk is alleen een gedeelte van een vroegere bergplaats aan het oosteinde van de Parallelweg, de voormalige Achterstraat, vanuit historisch oogpunt van belang; het pand dient te worden gezien in relatie tot de gedempte haven (zie kadastraal minuutplan, afb. 464). *+Ringdijk*

+ Aan de Stadswal staat een drietal kleine huisjes, namelijk Stadswal nrs. 5, 7 en 9, waarvan alleen nr. 5 dateert uit het begin van de 19de eeuw; de beide andere huisjes zijn jonger, doch wel 19de-eeuws. Het zijn verdiepingloze kleine woningen met de lange zijde aan de straat. Als gemeenschappelijk kenmerk hebben zij een simpele, lage deur geflankeerd door respectievelijk een groot en klein venster. *+Stadswal*

+ Veerstraat nr. 1. Café 'Het Veerhuis', T-huis met verdieping en een vier traveeën breed voorhuis, dat aan de rechterzijde is onderkelderd, XIX c. Bakstenen gevels in staand verband gemetseld, beganegronds voorzien van zesruits schuifvensters met brede middenstijl; op de verdieping gewijzigd in vierruits openslaande vensters. Houten deuromlijsting met consoles; vrouwenkopjes onder voluut. Omlopende daklijst met paneelindeling en rond kijkgat (als in R.K. pastorie). Het pand vervangt het oudere veerhuis dat ongeveer op dezelfde plaats aan de toenmalige Veerdam heeft gestaan. Van de oude situatie is nog een afbeelding bekend, geschilderd door B. te Gempt (foto in Handschrift B. Charlé, in R.A.G., Arnhem). *+Veerstraat*

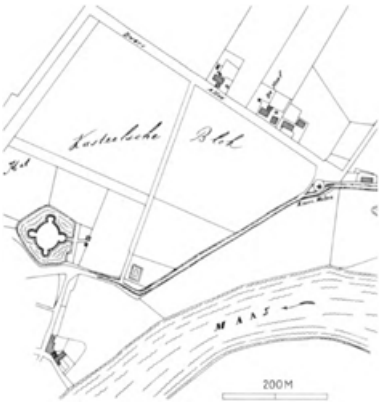
Veerstraat nr. 2. T-boerderij op de hoek van de Veerstraat en de Ringdijk, XIX c, bedrijfsgedeelte waarschijnlijk iets ouder. Drie traveeën breed, rechts onderkelderd voorhuis met lage verdieping, beganegronds voorzien van T-vensters en op de verdieping van naar binnen draaiende vensters. Omgaande houten daklijst en met pannen gedekt schilddak. Bedrijfsgedeelte onder afgewolfd pannendak en rondbogige stalramen; de deeldeuren aan de Ringdijk zijn vervangen door een kleine toegang. Voor het huis een spijlenhek.

Afb. 533. Plattegrond van de kern van Batenburg met in zwart de in de tekst behandelde objecten.

Afb. 534. Windkorenmolen aan de Molendijk (opn. 1976).

Afb. 535. Kaart van het Kasteelsche Blok met kasteel en korenmolen volgens het kadastraal minuutplan.

Windkorenmolen

Aan de Molendijk nr. 15 ten oosten van de kern staat de Batenburgse windkorenmolen aan de noordzijde van de dijk (afb. 534-535). Het is een gesloten standerdmolen, die dateert uit het einde van de 18de eeuw. Omstreeks 1860 is de achtkante stenen onderbouw aangebracht met drie deuren. Aan de met riet gedekte kast met balkon vindt men een rechte trap, houten spruit, schoren en kruilier. De kruisbalken zijn versierd en enige balken in de molen dragen inscripties: H.V.D. 1789, Peter van der Zande 1790, Cornelis van der Zande 1792.

De molen is gerestaureerd in 1913 en 1976. Tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog was de molen in bezit van de graaf van Bentheim-Steinfurt en is thans eigendom van de stichting ‘De Hollandse Molen’.

- Literatuur. Gelders Molenboek 1968, blz. 314-316.

Afb. 536. Kaart van de kadastrale gemeenten Bergharen, Hernen en Leur uit Kuypers Gemeente-atlas, 1867.

Bergharen
Gemeente Wijchen

Historisch-geografische schets

Bergharen heeft duidelijk het karakter van een randontginningsdorp, waarvan het grondgebied wordt beheerst door de noordelijke uitloper van het stuifzandgebied dat vanaf Heumen tot aan het Moleneind bij Horssen loopt (afb. 536). Het dorpsgebied wordt gekenmerkt door een wegenpatroon dat om de heuvelrand heenloopt en een wegenstructuur die in hoge mate bepaald is door de ligging van de geïsoleerd gelegen zandheuvels en donken. De oudste kern van het huidige dorp ligt in de onmiddellijke omgeving van de middeleeuwse dorpskerk. Deze staat ter plekke van een veel oudere begraafplaats, die op basis van gedane vondsten wijst op een Germaanse offerplaats. Door de veel latere ontwikkeling van de Dorpsstraat is die centrumfunctie vervallen, maar de vroegste ontwikkeling zal stellig eerder in oostelijke en westelijke richting zijn gegaan naar het Hoge Veld en langs de Wijksestraat. Opmerkelijk is met name de boerderijbebouwing aan de noordzijde van de straat (afb. 537).

Hervormde kerk

De Hervormde kerk, een pseudobasiliek met forse westtoren, doch zonder koorpartij, is gelegen op een natuurlijke zandbult nabij de boerderij Hooge Hof ten zuiden van de huidige dorpskom. De kerk wordt omgeven door een kerkhof, dat aan de zuidzijde is begrensd door een lage kerkhofmuur (afb. 538-549).

Bronnen

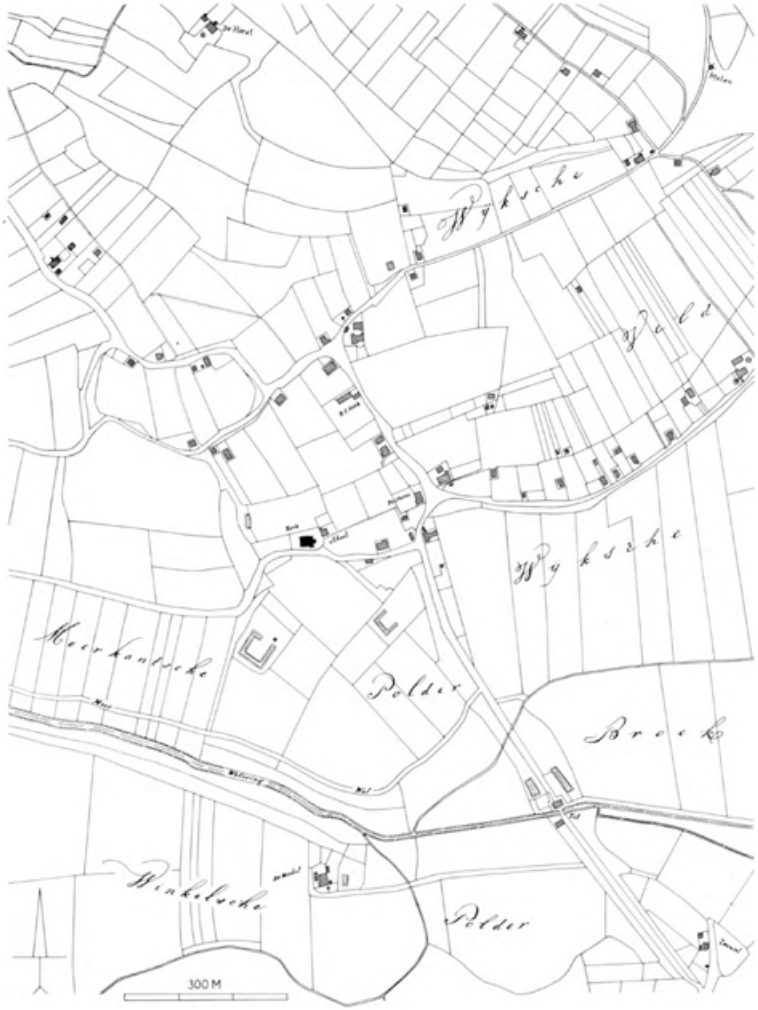
- Literatuur. Van Spaen IV (1805), blz. 87-88; Van der Aa II (1840), blz. 836-837; Schutjes I (1870), blz. 181, 183, 186, 190; Idem III (1872), blz. 377-381; Dicks 1913, passim; Voorloopige Lijst 1917, blz. 37; Stüwer 1938, blz. 38, 61, 189; L. van den Heuvel, O.L. Vrouw ter Nood Gods in Bergharen, 1938, passim en afb. op blz. 8, 42, 44, 49; Maris 1939, blz. 158, Oediger 1940, blz. 6 en 61 s.v. ‘Harenn’; Wijnaendts van Resandt 1943, blz. 34; H. ten Boom, De dorpskerk te Bergharen, 1971: Ten Boom 1974/75, blz. 129-130.
- Archivalia. Inventaris van de archieven der Nederlands Hervormde Gemeente Bergharen c.a. 1613-1972, in R.A.G. te Arnhem.
- Afbeeldingen. Opmetingstekeningen van de opgraving verricht in 1970 en 1972, vier bladen opgemeten en getekend door A. van Pernis, Collectie R.O.B., Amersfoort, 39H-60Z nrs. 5/8.

1 Plattegrond, schaal 1:50, 1970 (afb. 547); 2-3 Plattegronden en aanzichten (vlakken en profielen) van de putten A-D, schaal 1:20; 4 Lengtedoorsnede (oost-westprofiel) over het verdwenen priesterkoor, schaal 1:20, 1972.

Geschiedenis

In het midden van de 13de eeuw was er in Bergharen een kapel, die onder bescherming stond van O.L. Vrouw Hemelvaart (Assumptio). De kapel wordt in

1302 genoemd in verband met een geschil over het patronaatsrecht. Deze kwestie werd in de kerk van Wijchen beslist ten gunste van Willem van Millne (Millen), heer van Wickerath. Deze

Afb. 537. De kern van het dorp Bergharen volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

Afb. 538. De Hervormde kerk gezien vanuit het zuidwesten voor de restauratie van 1968-1971 (opn. 1952).

Willem, ook van Leur genaamd, verkocht in 1311 aan de abt van het Cisterciënserklooster Altenkamp het collatierecht van de kerk van Leur en de aan deze moederkerk onderhorige kapellen van Bergharen en Nederasselt. In 1322 is er sprake van de pastoor te Haren (Bergharen), die als tiende penning een bedrag van vijf solidi min twee dinarissen betaalde. Waarschijnlijk is de kapel kort voor de inlijving bij de abdij tot parochiekerk verheven. Na 1350 waren monniken van Altenkamp pastoor van deze ‘ecclesia pauperrima’. Er wordt een tweetal vicarieën genoemd met altaren toegewijd aan ‘de Almachtige God, de H. Maagd Maria, Petrus en Andreas’, en aan ‘Antonius Abt, Catharina en Barbara’; beide vicarieën worden doorgaans aangeduid als de Petrusvicarie en Antoniusvicarie.

Over het kerkgebouw zijn weinig schriftelijke gegevens bekend, waardoor bouw- en verbouwingsactviteiten archivalisch worden ondersteund. Aan het eind van de 15de eeuw heeft er een ingrijpende vergroting plaatsgevonden, waarbij de voordien eenbeukige kerk tot driebeukige pseudobasiliek werd omgevormd.

In 1566 is een onder aanvoering van de zonen van Herman van Bronckhorst, heer van Batenburg, ondernomen kerkplundering verijdeld (vergelijk Horssen, blz. 115).

Rondzwervende troepen, waarschijnlijk die van Leicester, hebben in 1584 ernstige schade toegebracht aan het kerkgebouw. In 1611 ging de kerk over in handen van de hervormden. Tot onderhoud van het priesterkoor werd na 1635 de pastorie verplicht een derde van de onkosten bij te dragen. In het archief van de Nederlands Hervormde gemeente bevinden zich een bestek en voorwaarden betreffende het onderhoud van de toren en het kerkgebouw in de periode 1767-1779 (inv. nr. 172).

In 1798 heeft de Hervormde gemeente door krachtig verweer van de toenmalige predikant A.E. Jansen en de kerkmeester A.E. baron Mackay het kerkgebouw voor zich weten te behouden, waarop de katholieken krachtens de provisionele beschikking rechtens aanspraak maakten. In 1809 is opnieuw door de katholieken een poging ondernomen om het kerkgebouw en de kerkelijke goederen in handen te krijgen, waartoe beide partijen een rekwest indienden bij koning Willem 1. Nog in 1825 stelden pastoor F. van Clarenbeek en de kerkmeesters A. Loeffen en J. van den Heuvel in een rekwest aan de koning voor een kerkruil tot stand te brengen. Voor een geringe som geld zou voor de slechts 38 zielen tellende Hervormde gemeente een kerkje op 's lands kosten dienen te worden gebouwd. De 570 zielen tellende katholieke parochie wilde graag gebruik maken van de oude kerk; daartoe wilden zij zelfs afzien van alle landelijke subsidies en op zich nemen om uit de revenuen die bij de kerk hoorden het oude gebouw en het te bouwen Hervormde kerkje te onderhouden, dan wel zoveel goederen of inkomsten als voor dat onderhoud nodig

zou zijn aan de hervormden af te staan (inv. nr. 157). Hiertegen rees opnieuw verzet van predikant en kerkmeesters.

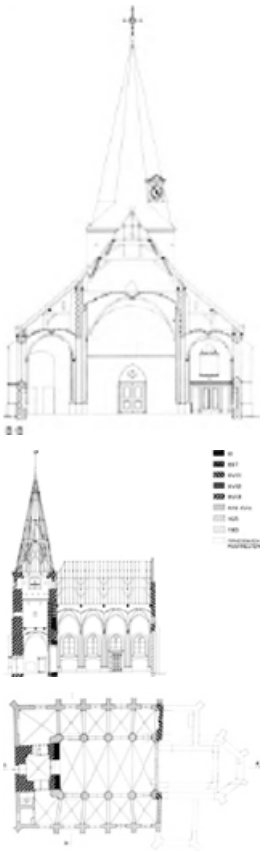
In 1826 is de koorpartij, bestaande uit het hoofdkoor en het St. Petruskoor, afgebroken en de aldaar liggende grafzerken zijn verspreid (archief inv. nr. 175). In de zuidoosthoek van het schip is daarna een consistoriekamer ingericht. In de 19de eeuw is het interieur opnieuw onder handen genomen en zijn de beide schipruimtes aan weerszijden van de toren van de zijbeuken afgescheiden. In 1905 is er een grote herstelbeurt uitgevoerd (archief inv. nr. 176).

Afb. 539. De Hervormde kerk en het schoolhuis volgens het kadastraal minuutplan.

Afb. 540. De Hervormde kerk e.o. volgens nette plan.

Afb. 541. Opmetingstekening van de Hervormde kerk met plattegrond, lengtedoorsnede en dwarsdoorsnede gezien naar de toren.

Tot aan de restauratie die in 1968-1971 plaatsvond o.l.v. architect H. Korswagen, opgevolgd na diens overlijden door D. Wijma, is het aspect van het kerkgebouw inwendig grondig gewijzigd. Men herstelde de oorspronkelijke ruimtewerking. De 'inbouw' van een bankenplan en een daaraan gekoppelde afsluiting van de zijbeuken met houten wanden had 'een kerk in de kerk' geformeerd. Tijdens de restauratie werd door de R.O.B. in 1970 binnen het kerkgebouw een bodemonderzoek ingesteld, dat in 1972 is gevolgd door een opgraving ter plaatse van de vroegere koorpartij (afb. 547).

[+] De kerk bestaat uit een driebeukig schip van vier traveeën lengte en een toren op het westen, die wordt geflankeerd door kapellen in het verlengde van de zijbeuken. [+]*Kerkgebouw Plattegrond*

De koorpartij en de haar belendende kapellen zijn afgebroken in 1826. Het schip is ontstaan door vergroting van een eenbeukig schip tot driebeukige pseudobasilicale ruimte. Bij de verbouwing tot pseudobasiliek heeft men het schip op zijn oude lengte

Afb. 542. De Hervormde kerk gezien vanuit het noordwesten (opn. 1980).

Afb. 543. De Hervormde kerk en toren vanuit het zuiden gezien na de restauratie (opn. 1980).

gehandhaafd en verdeeld in vier rechthoekige traveeën, waartegen zijbeukstraveeën werden aangezet met een wat onregelmatige vierkante grondslag. De traptoren in de zuiderzijbeukskapel sluit aan tegen de westmuur (afb. 541).

+ De toren is opgetrokken in rode baksteen, formaat 26/27 × 12/14 × 6,5/7 cm, 10 lagen 83 cm, gemetseld in staand verband. De zijbeuksmuren zijn van rode baksteen, gemiddeld formaat 25,5 × 12,5 × 6,5 cm, 10 lagen 77 cm. De waterlijsten zijn van Baumberger zandsteen en de onderdorpels en venstermontants van Römer tuf; grotendeels vernieuwd tijdens de restauratie. *+Materiaal*

+ De aan drie zijden ingebouwde torenromp bezit ook aan de westzijde een tamelijk gesloten karakter. Behalve bij het lage plint versnijdt het torenlichaam op halve hoogte slechts eenmaal. In de torenvoet is de hoofdingang aangebracht, een ongeprofileerde deuropening. Twee smalle lichtspleten corresponderen met de torenverdiepingen; de klokkeverdieping met omlopende kortelinggaten heeft rondom gekoppelde galmgaten met een middenzuiltje van Wasserstein. Ook aan de noord- en zuidzijde van de toren, die later zijn ingebouwd, treft men nog de cordonlijst en *+Toren uitwendig*

een spleetvenster aan in de onderste geleding. De tweede geleding wordt onder de spits beëindigd door een geprofileerde lijst. In de naden tussen de torenromp en de westelijke zijbeuksmuren is vulmateriaal aangebracht, waaronder estrikken. Tegen het noordoostelijke veld van de ingesnoerde spits is de wijzerplaat van het in 1969 vernieuwde uurwerk aangebracht, gericht naar de dorpskom. Op de met leien gedekte, ingesnoerde spits staat een leliekruis met haan. De Rijndekking vervangt de voor de restauratie aanwezige Maasdekking (afb. 542).

[+] Het torenportaal is gedekt met een bakstenen gewelf, waarvan de ribben rusten op tufstenen kraagsteentjes. Een brede spitsbogige doorgang vormt de verbinding met het middenschip. Bij de restauratie zijn dito passages, feitelijk oude doorbraken naar de flankkapellen van de toren, in de noord- en zuidmuur weer gesloten. De ruimte van de

[+]Toren inwendig

Afb. 544. De Hervormde kerk met het in het middenschip geconcentreerde bankenplan gezien naar de preekstoel voor de restauratie (opn. 1959).

Afb. 545. De noordbeuk van de Hervormde kerk gezien in oostelijke richting na de restauratie (opn. 1980).

doorgang aan de noordzijde is bij de als consistoriekamer ingerichte kapelruimte getrokken; de zuidelijke is een cel met sanitaire installaties geworden. In de westmuur is een balkgat opgenomen en de toegangsdeur bezit nog een oud slot.

De tweede torenzolder bergt de klokkestoel met gehakte telmerken. De ingesnoerde spits heeft grote verwantschap met die van Horssen. Tegen de zuidmuur van de toren en de westmuur van de zuiderzijbeuk staat de op de vierkante grondslag gebouwde traptoren, die in verband is gemetseld met de westmuur, waarin twee spleetvensters zijn opgenomen. De stenen wenteltrap loopt tot boven het zijbeuksgewelf, maar blijft onder het zadeldak van de zijbeuk. De verbinding met de westtoren wordt gevormd door een in de zuidmuur gebroken rondbogige doorgang.

Torenspitsconstructie

+ De eikehouten torenspits bevat twee tafelmenten, waarop de flieringen rusten, die de sporen steunen. Het onderste tafelment wordt gevormd door de horizontale balken van twee elkaar kruisende jukspanten (dekbalkjukken) en vier halve jukspanten daartussen. Tussen de benen van deze jukspanten zijn ter versteviging elkaar kruisende

schoren (Andreaskruisen) aangebracht. Midden op het tafelment staat een tot boven in de spits doorgaande koningstijl, die aan vier zijden is afgeschoord. Het tweede tafelment bestaat uit acht balken tussen de hoekkepers en de koningstijl. Dicht onder het toppunt bevindt zich nog een krans van haanhoutjes tussen de hoekkepers en de koningstijl (zie lengtedoorsnede op afb. 541). De jukspanten zijn genummerd met gesneden telmerken. De spits vertoont een opmerkelijke overeenkomst met die van de middeleeuwse kerktoren in Horssen (zie blz. 117 en afb. 133).

+Schip uitwendig

+ Het schip bestaat uit vier traveeën van gelijke omvang en de in het verlengde van de zijbeuken tegen de toren aangebouwde kapellen met een afwijkende maat. De noord- en zuidgevel hebben een identieke opbouw met tweemaal versneden steunberen, waarvan de meest westelijke overhoeks staan. De muurgeleding bestaat uit een plint met zandstenen deklijst, een cordonlijst onder de vensters, die om de steunberen heenloopt en een geprofileerde daklijst. De gedrukte, spitsbogige vensters bezitten een tufstenen

vorktracering, die bij de restauratie is aangebracht ter vervanging van de 19de-eeuwse roedenvensters. In beide zijbeuken zijn in de vierde travee toegangspoortjes aanwezig met een korfbogige afdekking, waar de cordonlijst overheen loopt. De steunberen zijn gedekt met leien. De kap van de kerk bestaat uit een zadeldak, dat bij de toren is afgewolfd. Het is een leidak in Rijndekking (afb. 543).

Na de afbraak van het priesterkoor en de zijkoren in 1826 zijn het middenschip en de zuiderzijbeuk dichtgezet met een bakstenen vulwand, die men bij de jongste restauratie heeft vertind. De afsluiting van de noorderzijbeuk is veel ouder. Uitwendig zijn daar nog sporen van een stookplaats en een plint in tufsteen te zien. Deze stookplaats behoorde bij de ruimte aan de noordzijde van het priesterkoor (afb. 549).

+Schip inwendig

+ De kerk is geheel overkluisd met kruisribgewelven (afb. 544-545). De pijlers vertonen grote overeenkomst met die van de voormalige schippartij van de Hervormde kerk in Dreumel. Zij bezitten achthoekige basementen en in doorsnede geprofileerde schachten. De gewelfribben van het middenschip rusten op tien platte kraagstenen met gebeeldhouwde koppen van mannen en vrouwen in laatmiddeleeuwse stijl. De ribben van de zijbeuksgewelven rusten op kleine kraagsteentjes met gebeeldhouwde kopjes, dertig in getal. De kraagsteentjes in de westelijke zijbeukskapellen zijn van rode en gele baksteen, en niet figuraal. Onder de zijbeuksvensters zijn brede, segmentboogvormige nissen uitgespaard. De oostmuur van het middenschip vertoont een tweetal dakmoeten. Bij de restauratie zijn zoveel mogelijk delen van de oorspronkelijke kap gespaard.

+Bodemonderzoek

+ Voor het beschrijven van de bouwgeschiedenis van de in haar huidige verschijningsvorm geamputeerde kerk is het tijdens de restauratie van 1968-1971 in twee kleine campagnes uitgevoerde bodemonderzoek van wezenlijk belang. Het is een onmisbare aanvulling gebleken, waarvan de portee in de verslaggeving veel te beperkt tot uitdrukking is gekomen. In de periode van 8 t/m 24 juni 1970 is er een eerste opgraving verricht binnen de muren van het kerkschip. Het bodemonderzoek werd verricht door A. van Pernis en stond onder wetenschappelijke leiding van drs. H. Halbertsma. Men richtte de aandacht op de westmuur van het schip en groef een viertal putten tussen c.q. nabij de arcadebogen (put A eerste travee noordzijde; put B vierde travee noordzijde; put c eerste travee zuidzijde; put D vierde travee zuidzijde, westelijk van de sluitingsmuur in de triomfboog). Eind 1972 is dit onderzoek voortgezet ten oosten van het schip, waar de romaanse en gotische koorpartij met de nevenliggende ruimtes, het St.-Petruskoor en de sacristie in hun grondslag op essentiële punten konden worden blootgelegd. Van de opgraving uit 1970 bestaat een schriftelijke verslaggeving (dagboeknotities); de resultaten van het onderzoek in 1972 zijn alleen op tekening vastgelegd.

De diverse gegevens zijn verwerkt in de navolgende fasebeschrijving, waarmee de afbeeldingen 548a-f corresponderen. De putten A-D zijn gegraven om uitsluitsel te krijgen over de fundering van de kerk in haar vroegste fasen. Bij het ontpleisteren van de westmuur van het schip bleek deze tot een hoogte van 8 m uit tufsteen te bestaan, die was gefundeerd op tufsteen van groter formaat dan het opgaande werk liet zien.

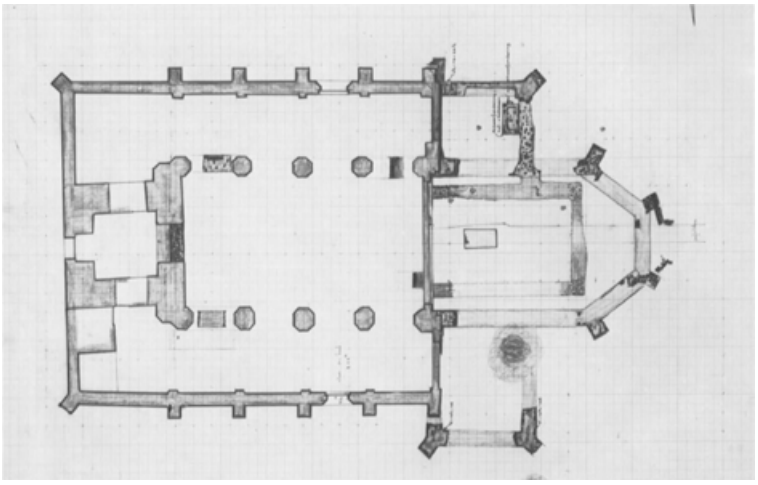
Van de noordmuur van het eenbeukige schip werden resten aangetroffen in de eerste travee noordzijde (put A) in de vorm van een funderingsaanleg; deze bestond uit twee

Afb. 546. De ontpleisterde westwand van het schip tijdens de restauratie met duidelijk waarneembare tufsteengrens (opn. 1970).

gestroomde lagen tufsteen op 7,57 m + N.A.P. Daarboven lagen nog de resten van de romaanse noordmuur, die in zeven lagen opliep tot het huidige vloerniveau. De fundering lag over een tweetal begravingen heen die oost-noordoost waren gericht. In de noordoosthoek van het schip bleek ook nog een gedeelte van de tufstenen noordmuur van het eenbeukige schip aanwezig; ook hier gestroomde lagen op 7,74 m + N.A.P., in klei gebed en rustend op een 20 cm dikke, donkergrijze laag, die op de vaste bodem is gelegen. De pijlers van het huidige, driebeukige schip bleken gefundeerd op secundair toegepaste tufsteen.

In de westelijke travee aan de zuidzijde is een controleput gegraven om de zuidmuur van de romaanse kerk vast te kunnen stellen (put c). Men trof hier de leemlaag van de romaanse fundering aan en enige tufsteen. In tegenstelling tot de arcadewand aan de noordzijde bleek dat de schippijlers aan de zuidkant op baksteen waren gefundeerd. Van de oostmuur van het schip is bij het graven van put D op ca. 7,70 m + N.A.P. een op stroomlagen geplaatst, tufstenen funderingsrestant aangetroffen ten westen van de huidige sluitingswand in de triomfboog.

Afb. 547. Opgravingsplattegrond vervaardigd tijdens het bodemonderzoek in 1970 door A. van Pernis en H. van Capelleveen. R.O.B., Amersfoort.

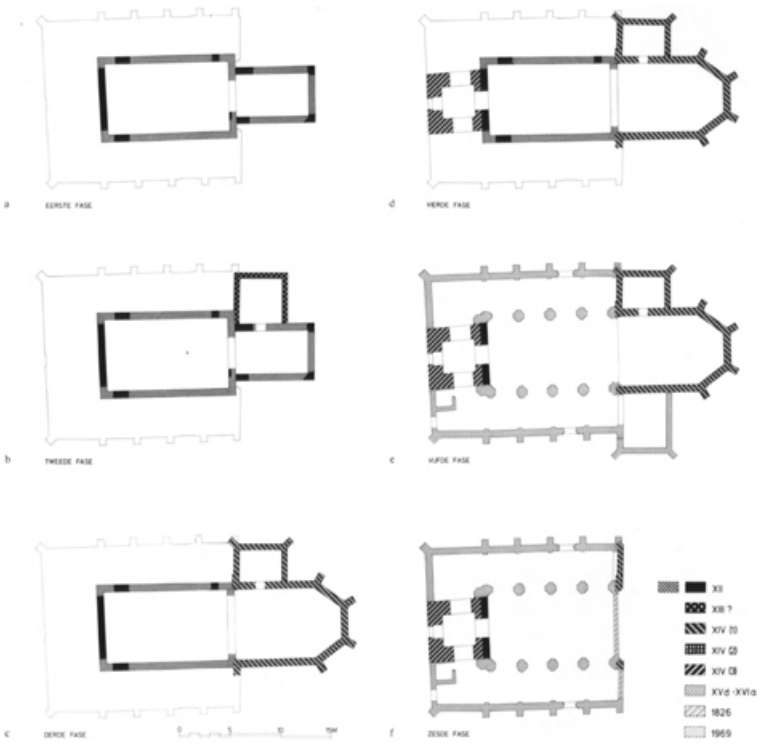
De opgraving in 1972 bracht zowel sporen van het romaanse, rechthoekige gesloten koor aan het licht in de vorm van een uitbraakspoor, als de aanzet- en sluitingspunten van het latere gotische koor; bovendien trof men nog resten aan van de zijkapellen. Deze gegevens zijn in iets gedetailleerder vorm verwerkt in de betreffende fasen van de navolgende bouwgeschiedenis.

+ De bouwgeschiedenis is gebaseerd op een combinatie van gegevens die het huidige gebouw oplevert en de resultaten van het tijdens de restauratie gedane bodemonderzoek (afb. 547-548). *+Bouwgeschiedenis*

+ Het recente bodemonderzoek bevestigde de al in 1938 door Van den Heuvel gepubliceerde mededeling over de aanwezigheid van een grafveld (zie blz. 395). Het kerkgebouw is gezet op een begraafplaats, waarvan de talrijke aangetroffen skeletresten steeds in noordoostelijke richting lagen. Deels onder de fundering van het schip en het rechthoekig gesloten koor. *+Grafveld*

+ Eenbeukige, tufstenen kerk met rechtgesloten, versmald koor (afb. 548a). Van het schip resteert in de huidige kerk nog de westmuur tegen de toren. In de bodem zijn resten van de noordmuur, zuidmuur en triomfboogmuur aangetroffen. Van het koor zijn resten aangetroffen van de noordoost- en zuidoosthoek, en van de aansluiting van de zijmuren bij de triomfboog. Van het koor, dat een opmerkelijke diepte bezat, is het westelijk gedeelte van de noord- en zuidmuur in funderingsgrondslag aangetroffen op 7,66 en 7,69 m + N.A.P.; van de rest niet meer dan een uitbraaksleuf. Het eenbeukige romaanse kerkje had een schip van 13 × 7,5 m en een koor van 7,5 × 4,50 m, inwendig gemeten. Het gebouwtje zal in deze aanleg dateren uit de 11de of het begin van de 12de eeuw. *+Fase I*

+ De bouw van een kapel aan de noordzijde van het romaanse koor (afb. 548b). De oostelijke sluitingswand van de noorderzijbeuk is blijkens de daar nog aanwezige cordonlijst ooit buitenmuur geweest en ouder dan de zijbeuk van het driebeukige schip. *+Fase II*

Afb. 548a-f. De bouwgeschiedenis van de Hervormde kerk weergegeven in zes fase-plattegronden. Schaal 1:400. De arcering geeft de in de bodem of het opgaande werk aangetroffen onderdelen aan. De fijne kruisarcering completeert de periodes. Vergelijk ook afb. 541 en 547.

Bij het graven van put B heeft men de fundering onderzocht, waaruit bleek, dat de deels tufstenen muur op een fundering van deels secundair toegepaste baksteen stond. Bij de ontgraving van 1972 heeft men ook de oost- en noordmuur van deze kapel kunnen blootleggen. Zij bleek overhoekse steunberen te bezitten, hetgeen op zichzelf wijst op betrekkelijk laat-middeleeuws werk. De oostmuur bleek echter door te lopen tot aan het romaanse koor, waaruit men mag concluderen, dat de kapel in haar eerste aanleg ouder is dan het onder fase III te noemen, bredere gotische koor. Het is evenwel mogelijk, dat de kapel later is herbouwd, toen het gotische koor verrees. In de kapel is ook nog een altaarfundering aangetroffen, samengesteld uit baksteen en tufsteen; de onderkant van deze fundering werd aangetroffen op 7,53 m + N.A.P. en het bovenste vlak op 8,12 m + N.A.P. De plaats van het altaar (het St.-Antoniusaltaar) veronderstelt een opening naar de noorderzijbeuk toe, die er ook inderdaad geweest is. Het altaar stond meer in de as van de zijbeuk dan van de kapel, waaruit wellicht mag worden afgeleid, dat de kapel is vernieuwd. De kapel kan in eerste aanleg uit de 13de eeuw dateren.

+ De bouw van het gotische koor (afb. 548c).

Het romaanse koor is vervangen door een, veel ruimer opgezet, gotisch koor, dat dezelfde breedte kreeg als het eenbeukige schip. Hiervan zijn in 1972 de steunberen van de 5/8 sluiting (bovenzijde op 7,60-7,84 m + N.A.P.) en de aansluitingspunten tegen schip (bovenkant op 7,42 m en 7,50 m + N.A.P.) teruggevonden. Opmerkelijk is, dat de langsmuren van dit - zeer waarschijnlijk op overwelving aangelegde - gotische koor halverwege niet zijn geschoord door steunberen. Mogelijk namen de oostmuren van de zijkoren deze schoorfunctie over en zijn ze er wellicht in een eerder stadium wel degelijk geweest. Er is niet naar gezocht, wat aan de zuidzijde door de aanwezigheid van een forse boom werd bemoeilijkt en aan de noordzijde kan de oostmuur van de kapel de zijwaartse druk hebben opgevangen. *+Fase III*

Bij de bouw van het gotische koor of spoedig nadien moet ook de romaanse schippartij zijn verhoogd; dit is nog te zien in de westelijke schipmuur op de lengtedoorsnede van afb. 541. Nadere bijzonderheden over materiaal en opbouw van het koor ontbreken.

Het koor zal zijn gerealiseerd in de loop van de 14de eeuw.

+ Bouw van de westtoren (afb. 548d).

Tegen het verhoogde en waarschijnlijk vergotiseerde, eenbeukige schip is in een volgende bouwcampagne de kloeke, bakstenen westtoren gebouwd, die koud tegen het bestaande werk is gezet. De toren stond derhalve aan drie zijden vrij. Hij had een kleine ingang aan de westzijde en werd met een brede boog geopend naar het schip. De toren vertoont verwantschap met die van het naburige Horssen. De bouw moet zijn gerealiseerd in de 14de eeuw, gelijktijdig met of kort na de bouw van het koor. *+Fase IV*

+ Verbouwing van de kerk tot driebeukige pseudobasiliek (afb. 548e).

Deze bouwcampagne is stellig de meest ingrijpende in de bouwgeschiedenis van de kerk. Zij omvat behalve de verbreding van het schip ook de toevoeging van het St.-Petruskoor aan de zuidzijde van het hoofdkoor, de bouw van een traptoren en de uitbreiding met kapellen aan weerszijden van de westtoren. Er zijn verschillende periodes binnen deze fase te onderscheiden. *+Fase V*

Afb. 549. De Hervormde kerk gezien vanuit het noordoosten met dichtgezette triomfboog (opn. 1975).

Voor de fundering van de pijlers werd gebruik gemaakt van het uit de afgebroken schipmuren afkomstige afbraakmateriaal; veel secundair verwerkte tuf aan de noordzijde en baksteen aan de zuidzijde. Het lijkt erop dat de uitleg van het schip

aan de noordkant is begonnen. De pijlers staan met hun kern op de hartlijn van de romaanse schipmuren, net buiten de breedte van het torenlichaam. De traveemaat werd bepaald door de omvang van het eenbeukige schip, dat werd onderverdeeld in vier traveeën. De meest westelijke kolommen werden daarbij als het ware overhoeks ten opzichte van de oostelijke hoekpunten van de toren gezet. Die pijlers zijn aan de westzijde extra verzwaard met halfkolommen, die de overbrugging vormen naar de toren toe. Zo ontstond een driebeukig schip van vier traveeën, dat volledig kon worden overwelfd. De ruimtes aan weerszijden van de toren kregen een afwijkende travee-maat, feitelijk een restmaat. Toch zijn deze kapellen gelijktijdig met de zijbeuken opgetrokken, hoewel het karakter van de gewelven en de muurindeling iets verschilt. Zeker de ruimte aan de zuidkant van de toren, waar tegen de westmuur de vierkante traptoren is gebouwd, moet in een doorgaande bouwcampagne met het schip zijn opgetrokken.

Dat ook het zuiderzijkoor, het St.-Petruskoor, in deze fase zal zijn gerealiseerd, lijkt zeer waarschijnlijk. Bij de opgraving van 1972 zijn de zuidoost- en zuidwesthoek van dit zijkoor met overhoekse steunberen (bovenvlak 7,22-7,24 m + N.A.P.) aangetroffen. De fundering ervan was van baksteen, formaat 26 × 12,5 × 6 cm, en als zodanig overeenkomend met het in de zijbeuken toegepaste steenformaat. De meest oostelijke ‘steunbeer’ van de huidige zuiderzijbeuk liep oorspronkelijk als westmuur van het St.-Petruskoor in zuidelijke richting door. Hij is echter aan de zuidkant afgevlakt als contrefort, maar voor de restauratie van 1968-1971 vertoonde hij nog een vertanding en ook de cordonlijst hield op, wat ook thans nog in het zicht is gelaten. Het St.-Petruskoor is op de plattegronden weergegeven als een rechthoekige, ondiepe kapel. De oostmuur is overigens maar ten dele onderzocht.

Bij deze laatgotische bouwfase behoort ook een verhoging van de toren. Als datering voor deze bouwcampagne moet worden gedacht aan de tweede helft van de 15de eeuw en het eerste kwart van de 16de eeuw.

N.B. De koorkapel aan de noordzijde, waarvan bij de beschrijving van Fase II sprake is, kan in zijn vernieuwde vorm tot deze omvangrijke bouwcampagne worden gerekend. De altaarfundering wijst op een relatie tussen zijbeuk en kapel (afb. 547).

+ In de na-reformatorische periode zal aan de kerk buiten het plegen van onregelmatig onderhoud weinig zijn gedaan. De sporen van een stookplaats tegen de oostelijke stuitmuur van de noorderzijbeuk duiden wellicht op gebruik van deze gemakkelijk af te sluiten ruimte voor speciale doeleinden. Gedurende drie eeuwen zal er weinig aan het kerkgebouw zijn veranderd. Pas in 1826 gaat men over tot amovering van de koorpartij en blijven schip en toren in gebruik (afb. 548f). *+Fase VI*

+ Aanpassing van het interieur, waarbij het middenschip door het met schotten dichtzetten van de arcaden en het nieuw inrichten met een vast bankenplan, een kerk in de kerk wordt (afb. 544). Deze situatie blijft gehandhaafd tot aan de restauratie van 1968-1971. *+Fase VII*

+ Bij de restauratie is het inwendig aspect van de kerk ingrijpend veranderd door het verwijderen van het 19de-eeuwse meubilair, waarin oudere onderdelen, zoals de thans nog aanwezige preekstoel en het doophek waren geïntegreerd. Daarnaast deed men een aantal vondsten zoals een altaarsteen en een fragment van een muurschildering. Van bijzondere betekenis is de bouwsculptuur, die als onroerend goed bij de behandeling van het schip wordt behandeld (zie blz. 401). *+Inventaris*

+ Bij de restauratie werd onder de kansel een blauwe steen gevonden zonder inscripties of wijdingskruisjes. Mogelijk is het de z.g. Blauwe steen, waarop tijdens de rechtspraak de beklaagde stond en de plek waar de eedsformule werd afgelegd in de periode voor de ingebruikname van het rechthuis. *+Blauwe steen*

+ In de tweede travee van de noorderzijbeuk is bij de restauratie een oude altaarsteen geplaatst, hardsteen, van het formaat 168 × 67 × 23 cm. De steen bezit aan drie zijden een hol profiel en draagt wijdingskruisjes. De onbewerkte vierde zijde, thans zichtbaar door de vrije opstelling op twee bakstenen poeren, bewijst de verzonken plaatsing tegen de oostmuur van het priesterkoor (afb. 545). *+Altaarsteen*

+ De kansel bestaat uit een tegen de oostmuur van het middenschip opgestelde zeszijdige kuip met gesneden rand op een balustervoet, voorzien van een groot klankbord (afb. 544). Beschilderd eikehout; ca. 1730-1740. De kuip is, naar een kleurenonderzoek bij de restauratie uitwees, van meet af aan rood geschilderd geweest. Een zwarte beschildering op de drie voorste panelen, waarop in 17de-eeuws lettertype het opschrift ‘psalm’ is geschilderd, toont aan dat zij als psalmbordjes werden gebruikt. *+Preekstoel*

+ De dooptuin wordt gevormd door een grotendeels uit grene- en vurehout samengestelde borstwering die voor de kansel uitbuigt met een curve en aan de zijkanten wordt afgesloten door de banken voor ouderlingen en diakenen. De borstwering, die een onderdeel vormde van het 19de-eeuwse bankenplan, is bij de *+Dooptuin*

restauratie rood geschilderd met imitatie-eiken panelen. Op de banken staan vier geelkoperen kandelaars.

+ Op de doorgang van toren naar schip bevindt zich tegen de noordelijke dagkant een fragmentarisch bewaard gebleven, ornamentale schildering, bestaande uit twee elkaar kruisende bloemstengels. *+Muurschildering*

+ Tegen de wand die de consistoriekamer, gelegen ten noorden van de toren, afscheidt van de noorderzijbeuk is bij de restauratie op de houten beschieting een predikantenbord geschilderd met de namen en data van de dominees die Bergharen hebben bediend of er als proponent werkzaam waren. *+Predikantsbord*

+ Tussen schip en zuiderzijbeuk liggen aan de voet van de schippijlers twee kleine grafzerken. In de eerste travee een hardstenen zerkje, formaat 84 × 41 cm, met de inscriptie: ‘ROELEFKEN / DEIRCKS IS HIER / BEGRAVEN DEN / (6) NOVEMB 162(4)’. *+Grafstenen*

In de tweede travee een hardstenen grafplaat, formaat 65 × 72 cm, met de tekst: ‘ANNO 1629. DEN 19. / DECEMBRI(S) STIERF / MEINER HENNES. / CHRISTUS DES (L)EVENS / FONTEYN. / M ☤ H’

- Literatuur. Bloys van Treslong Prins 1917, blz. 21.

+ Tegen de kruin van de schipgewelven zijn vier houten gewelfschotels aangebracht, waarop de vier evangelistensymbolen zijn afgebeeld. Zij zijn vervaardigd bij gelegenheid van de restauratie in 1971. *+Gewelfschotels*

+ Doopschaal, tin, op draaibaar koperen armatuur aan de preekstoel bevestigd. Onder het doopbekken drie merken, waaronder een engel en lopende leeuw. De schaal draagt de inscriptie: ‘KERK VAN BURGHAREN 1803’. *+Doopschaal*

- Literatuur. Tweestromenland nr. 10 (1971), blz. 12 afb. 21; G.O.C. nr. 48 (1971), blz. 35, afb. op blz. 36.

+ Avondmaalsstel, tin, bestaande uit een grote en een kleine avondmaalsschotel en twee avondmaalsbekers; 1853. *+Avondmaalsstel*

Schotels, merken op de grootste in de rand: L (of I) M; de kleine gemerkt: PHM en RBIGH.

Avondmaalsbekers, met het opschrift: ‘KERK VAN BURGHAREN 1853’.

Schenkkan, eigendomsmerk.

- Literatuur. Als onder doopschaal.

Rooms-Katholieke kerk

Aan de Dorpsstraat nr. 48 staat de aan de H. Anna gewijde parochiekerk van Bergharen, een in 1893 naar ontwerp van architect C. Franssen in neogotische stijl gebouwde driebeukige kruiskerk met forse vieringtoren (afb. 550-555).

Bronnen

- Literatuur. Van der Aa II (1840), blz. 836-837; Schutjes III (1872), blz. 379, 381; Kalf 1906, blz. 399-400; H.v. Helvoort 1978 (Ms. Franssen), nr. 10; Idem, De kerken van architect C. Franssen in Maas en Waal (3), in: Tweestromenland nr. 32 (1980), blz. 22-36.

- Archivalia. Registrum Memoriale Bergharen.

Geschiedenis

Na de Hervorming kerkten de katholieken uit Bergharen lange tijd in Ravenstein. In 1672 vestigden zich in Hernen en Horssen pastoors, die ieder een gedeelte van de oude parochie Bergharen onder hun jurisdictie kregen. In 1795 kwam aan deze situatie een einde, toen Reinier Joannes van Gelder in Bergharen een schuurkerk met pastorie liet bouwen ter plaatse van de huidige pastorie aan de Dorpsstraat, thans nr. 46. Die kerk en pastorie onder één dak, welke in 1797 werd ingewijd, had de vorm van een lage T-boerderij, waarvan het drie traveeën brede voorhuis de pastoor tot woning diende en

Afb. 550. De R.K. kerk annex pastorie volgens het kadastraal minuutplan, waarop de voormalige Waterstaatskerk en de huidige neogotische kerk in gebroken lijnen zijn weergegeven.

Afb. 551. De neogotische kerk met de pastorie volgens recent plan.

Afb. 552. De R.K. kerk van St. Anna, gebouwd naar ontwerp van C. Franssen in 1893, gezien vanaf de Dorpsstraat (opn. 1970).

Afb. 553. Het interieur van de R.K. kerk gezien naar het priesterkoor/schip (opn. 1970).

de lange schuur voor de eredienst werd ingericht. In het Liber Memoriale is een afbeelding, schaal 1:100, van deze schuurkerk opgenomen, die overigens meer een reconstructie is dan een opmeting. Reinier van Gelder heeft maar een paar jaar in Bergharen dienst gedaan, want in 1803 werd hij benoemd tot pastoor van Druten en opgevolgd door zijn broer Josephus Godefridus van Gelder die tot 1817 in Bergharen bleef. Diens opvolger Franciscus van Clarenbeek heeft direct na zijn benoeming pogingen in het werk gesteld om de bouwvallige kerk te vervangen door een solieder gebouw. Pas in 1829 werd een subsidie, groot *f* 4500, -, door het Rijk toegezegd. In 1830 begon men de bouw van een Waterstaatskerk onder rijkstoezicht, uitgevoerd door aannemer H. van den Elft uit Mill. Dit kerkgebouw werd links naast de pastorie geplaatst met de lengte-as in het verlengde van de voorgevel van de pastorie. Beide gebouwen stonden haaks ten opzichte van elkaar; de kerk lag met de rechterzijmuur evenwijdig aan de Dorpsstraat met de ingang recht tegenover de huidige toegang tot het kerkhof (afb. 550). Ook van deze kerk zijn in het Registrum Memoriale een plattegrond opgenomen en aanzichten van de voorgevel en de gevel aan de straatkant.

Het Waterstaatskerkje was een eenbeukig gebouw van vijf traveeën onder zadeldak, met halfrond uitgebouwde absis geflankeerd door lage nevenruimtes. Op de eerste travee achter de door een tympaan bekroonde klokgevelvormige façade rees uit het dak een open klokketorentje met ingesnoerde spits. Het kerkgebouw werd verlicht door rondboogvensters. De plattegrondtekening laat ook de opstelling van het meubilair zien. De absis werd geheel door de altaaropbouw gevuld; de communiebank had een gebogen vorm; de preekstoel stond halverwege het schip tegen de rechterzijmuur; de eerste travee beschikte over een zangtribune. De Waterstaatskerk heeft tot 1893 dienst gedaan.

Op 25 augustus 1892 zond het kerkbestuur de plannen voor een nieuw te bouwen kerk ter goedkeuring aan Mgr. W. van de Ven, de bisschop van Den Bosch. Deze gaf zijn fiat aan het door C. Franssen uit Roermond vervaardigde plan, dat door de architect werd begroot op *f* 35 840, -. Uiteindelijk kostte de kerk *f* 37 262,73, exclusief 5% architectenhonorarium, stellig een ernstige tegenvaller voor de laagste inschrijver Ger. Mestrum uit

Tegelen, die het kerkgebouw voor *f* 31 183, - meende te kunnen bouwen. Geheel vlekkeloos liep de bouwcampagne niet, aangezien er enige parochianen waren die meenden, dat pastoor Wilhelmus Deenen en zijn kerkbestuurders een veel te kleine kerk lieten bouwen.

Het fundament was echter al gelegd, maar toch gaf de bisschop opdracht die klacht te onderzoeken. Ruimte voor een vergroting was er evenwel niet, omdat de Waterstaatskerk a.h.w. voor de deur lag. De neogotische kerk lag met haar lengte-as weer haaks ten opzichte van de Waterstaatskerk. Zo bestond er in 1893 een zeer curieuze situatie. In U-vorm lagen korte tijd bij elkaar: de inmiddels ingekorte schuurkerk, die volledig als pastorie dienst deed en daartoe met een volledige verdieping was verhoogd; de Waterstaatskerk, die nu buiten dienst raakte en afgebroken zou worden; en tenslotte de triomfantelijke nieuwe kerk. Het kerkplein aan de Dorpsstraat is een historisch verklaarbaar gegeven. De capaciteit van de kerk was wel degelijk voldoende.

Kerkgebouw

+ Het kerkgebouw heeft een kruisvormig grondplan, waarvan het driebeukige schip is aangelegd volgens het z.g. alternerend stelsel met twee middenbeukstraveeën, gevat tussen vier zijbeukstraveeën. Het transept houdt de breedte van de middenbeuk aan, maar springt slechts een weinig buiten de rooilijn van de zijbeuken uit. Achter de dominante viering sluit een polychonaal priesterkoor aan, bestaande uit een smalle koortravee met 5/8 sluiting. Het priesterkoor wordt geflankeerd door sacristieruimtes. De middenbeuk van het schip wordt voorafgegaan door een ondiepe travee, het toegangsportaal met het bovengelegen zangkoor vormend. In de hoeken tussen deze voorbouw en de zijbeuken zijn ronde traptorens opgenomen. De totale lengte van de kerk is 33,5 m, de schipbreedte 16 m (afb. 555).

Materiaal

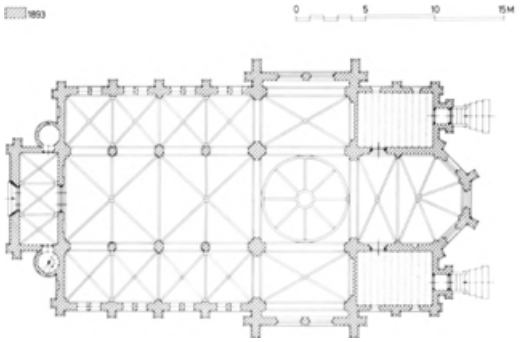
+ Het materiaal is voornamelijk rode baksteen en een naar verhouding schaarse toepassing van natuursteen, voor lijstwerk, dorpels en lateien, roosvenstertraceringen en afzaatstukken. Ook het beeldhouwwerk in de façade, de vier evangelistensymbolen, zijn van hardsteen.

Kerk uitwendig

+ Het exterieur van de kerk wordt beheerst door de op de kruising van schip en transept staande hoge vieringtoren, die de hele bouwconceptie sterk domineert (afb. 552). De torenmassa die een uitwendige geleding heeft alsof het een door vier dwergtorens omgeven grotere kerntoren gaat, beslaat het gehele vieringkwadraat. De geledingsmotieven zijn weinig plastisch, hetgeen overigens ook geldt voor schip, transeptarmen en koor. De eigenlijke kerkruimte wordt door de toren weggedrukt. Opmerkelijk is de door Franssen op heel eigen wijze verwerkte toepassing van verwante compositiemotieven.

Afb. 554. R.K. kerk. Maria-altaar, met gesneden retabel door M. van Bokhoven, Den Bosch, 1906 (opn. 1970).

Afb. 555. Opmetingstekening van de plattegrond van de R.K. kerk.

De ingangsgevel lijkt een verre verwant van de Grafelijke zaal aan het Haagse Binnenhof; de klimmende blindbogen uit de topgevel herinneren aan de Noord-Nederlandse baksteenbouwtraditie; de roosvensters lijken verre nazaten van die in Île-de-France. Het gebouw is in zijn uiterlijk een compilatie van sterk vereenvoudigde middeleeuwse vormschema's en decoratievormen (afb. 552).

+ De geheel in steen overkluisde kerk heeft een driedelige wandopbouw in middenschip en transeptarmen (afb. 553). Boven de arcaden loopt een zone van telkens drie blinde nissen, die door een horizontale band wordt gescheiden van de lichtbeukzone. Daarin zijn ronde vensters opgenomen, die de zesdelige gewelven, welke als gevolg van het alternerend stelsel zijn toegepast, gelijkmatig verlichten. Over de viering is een koepelachtig gewelf met acht ribben op pendentieven geslagen. Behoudens de gepleisterde wandvlakken is heel het interieur als schoon werk in baksteen behandeld. De kapitelen van pijlers en schalken zijn van witte zandsteen en gedecoreerd met bladsculptuur. De lage zijbeuken worden per travee verlicht door twee spitsboogvensters en de koorpartij door slanke lancetten zonder tracering. In de sluitmuren van de zijbeuken zijn twee brede lancetten gecombineerd met een rozet, welke een vereenvoudigde, kleine versie is van het grote rozetvenster in de ingangsgevel. *+Kerk inwendig*

+ De kerk bezit een tamelijk gave inventaris, die behoudens enkele oudere utensilia dateert uit het eind van de 19de en het begin van de 20ste eeuw. *+Inventaris*

+ *Hoogaltaar*. Eikehout; ontworpen door architect C. Franssen en uitgevoerd door J. Oor en Zonen, Roermond, voor wat betreft de mensa, het tabernakel en de kaarsenbank; in 1901 is de retabel geplaatst, vervaardigd door M. van Bokhoven, Nieuwkuyk. *+Altaren*

Mensa met in het midden een pelikaan, die zijn jongen voedt; aan weerszijden ranken en aren. Retabel met aan weerszijden van de expositietroon lege nissen voor reliëfs; in 1922 zijn twee reliëfs van de retabel vervangen door lindehouten engelenbeelden, gemaakt door Hoppen, uit Laren. De retabel wordt geflankeerd door biddende engelenfiguren, waaraan twee van de communiebank afkomstige engelen zijn toegevoegd.

- Literatuur. Registrum Memoriale blz. 21.

Maria-altaar (afb. 554). Eikehout, niet gepolychromeerd; M. van Bokhoven, Den Bosch; 1906; neogotiek.

Centraal in de retabel het beeld van Maria, staande met het Kind op haar linkerarm; de Madonna is gesluierd en gekroond en het Kind draagt een wereldbol in zijn hand. Aan weerszijden van het beeld, kleine gevleugelde engelen met respectievelijk scepter en kroon, staande op zuiltjes met kapiteel. In de retabel in hoogreliëf twee voorstellingen: Maria reikt de rozenkrans aan Dominicus (links) en Kroning van Maria (rechts).

Jozef-altaar. Eikehout, niet gepolychromeerd; M. van Bokhoven, Den Bosch; 1906; neogotiek.

Centraal in de retabel het beeld van Jozef, staande, met in zijn linkerhand een tondo waarop kerk; aan weerszijden kleine engeltjes staande op zuiltjes met kapiteel,

respectievelijk met gevouwen handen en met een lelietak. In de retabel in hoogreliëf: huwelijk van Jozef en Maria (links) en dood van Jozef (rechts).

+ Preekstoel. Eikehout; 1847; vervaardigd door Gebr. Smits, Cuyck. Zeszijdige voet met bladwerk en druiven; zeszijdige kuip met in reliëf de bustes van Christus als Salvator Mundi en van de vier Evangelisten; tussen de panelen stijlen met bladeren en bloemen; zeshoekig klankbord met reliëf van wingerd; gebogen trapleuning met opengewerkte blad- en bloemmotieven. De preekstoel komt oorspronkelijk uit Beuningen, vanwaar hij in 1901 naar Bergharen is overgebracht. Volgens het Registrum Memoriale van Beuningen dateert hij uit 1847. Een vergelijkbaar gestoelte bevindt zich in Millingen aan de Rijn. *+Preekstoel*

+ Doopvont. Hoogte 100 cm, diameter 105 cm; kuip van Namense steen; middeleeuws, XIV-XV; op moderne voet van bleu-belge-steen, naar het model van de doopvont in de R.K. parochiekerk te Meerlo gemaakt door de firma Euwens uit Nijmegen. Het middeleeuwse gedeelte bestaat uit een achtzijdige bak met tegen het midden van vier zijden koppen, waaronder een vrouwelijk masker. Een koperen plaatje met het opschrift ‘Geschenk van Douair A.M. Metelerkamp van Bronkhorst den Tex 1938’ herinnert aan *+Doopvont*

de schenking door de laatste Vrouwe van Hernen; in 1925 werd de vont in stukken gevonden bij de restauratie van het kasteel te Hernen. In 1938 is hij door pastoor P.A.A. Thijssen en secretaris L. van den Heuvel met hulp van metselaar L. Uijen gerestaureerd. Men heeft toen de achtkante voet laten maken en een koperen deksel door de Wijchense koperslager W. Peters, die als bekroning een stuk van een 19de-eeuws vontdeksel toepaste.

- Literatuur. Registrum Memoriale blz. 305.

+ Communiebank. Fragmenten, eikehout; M. van Bokhoven, Den Bosch; 1902. De fragmenten zijn deels verwerkt in een nieuw tombe-altaar, waarin reliëf van het Lam Gods op boek tussen twee panelen met blindtraceringen. Twee piëdestals met lege nis, waarin oorspronkelijk twee engelen, die nu als toevoeging op het hoogaltaar staan. Vier ajour panelen met traceringen. Reliëf, hoogte 59 cm, breedte 100 cm, met voorstelling van het Laatste Avondmaal. *+Communiebank*

- Literatuur. Registrum Memoriale blz. 21 en 292.

+ Biechtstoel. Eikehout; J. Custers, Eindhoven, 1917. Tweedelig front waarin deur met briefpanelen; afsluitende lijst met hoekpinakels, tondo met kruis en rand van driepassen met bladwerk. *+Biechtstoel*

- Literatuur. Registrum Memoriale blz. 21 en 296.

+ Bidstoel. Hoogte 95 cm; eikehout; XIX b; neobarok. Zijwangen met snijwerk van voluten en bladmotieven; in het midden een paneel waarop Lam Gods met kruisvaan, liggend op boek met zeven zegels. *+Bidstoel*

+ Banken in het middenschip. Eikehout; W. Coppes; 1924. Wangen met spitsbogen, waarboven een blinde driepas en bekroning bestaande uit een driepas. Aan de knielzijde een rond zuiltje; aan de andere zijde buigt het zuiltje naast de zitbank en eindigt in een krul. Onder de zitbank een open spitsboogarcade, aan één zijde steunend op een zuiltje met kapiteel. In de zwik een uitgesneden bladornament. *+Banken*

+ *Piëta* (afb. 557). Hoogte 87 cm; ca. 1500; polychromie vernieuwd bij een restauratie in 1927 door Aug. Hermans, Roermond; gotiek. Het beeld staat opgesteld in de kapel van de 'bidplaats' op de Molenberg (zie ook Genadekapel op de Molenberg, blz. 413). *+Beelden*

Het beeld van O.L. Vrouw ter Nood Gods, dat oorspronkelijk in de middeleeuwse bidkapel op de Molenberg heeft gestaan, kwam na de Hervorming terecht op kasteel Hernen en is later naar de parochiekerk aldaar overgebracht. Op last van Mgr. A.F. Diepen, bisschop van Den Bosch, werd het beeld afgestaan aan de parochie Bergharen.

- Literatuur. Schutjes III (1874), blz. 379-380; Van den Heuvel 1938, passim.

Anna te Drieën (afb. 556). Hoogte 98 cm; eikehout; neogotische polychromie, achterzijde uitgehold, grondplaat vernieuwd; circa 1520-1530 of kopie. Anna gezeten op een bank, naast haar Maria op klapstoeltje; Maria heeft het naakte kind op haar schoot, dat bladert in een boek dat Anna vasthoudt; Maria is gekroond.

Gerardus. Hoogte 142 cm; hout, ongepolychromeerd; J.A. Oor, Roermond; 1896; neogotiek. Staande figuur met kruis en schedel.

Antonius van Padua. Hoogte 142 cm; hout, ongepolychromeerd; J.A. Oor, Roermond; 1896; neogotiek. Staande heilige, gekleed in franciscaner habijt; in zijn linkerhand een boek waarop het Jezuskind staat.

H. Hart van Jezus. Hoogte 122 cm; Slavonisch eiken, gepolychromeerd; Piet Gerrits, Nijmegen; 1921; stijl van Beuron. H. Hart, gekleed in z.g. Bernarduskazuifel en voorzien van het opschrift: 'Pax Vobis'.

- Literatuur. Registrum Memoriale blz. 297.

[+] *Kruisbeeld*. Hoogte 120 cm; hout; gepolychromeerd; XIX A. Met doornenkroon; onder de voeten het opschrift: Missiekruis 1950. [+]*Kruisbeelden*

- Literatuur. Registrum Memoriale, blz. 241 en 285.

Kruisbeeld. Hoogte 95 cm; lindehout, niet gepolychromeerd, midden XIX; neobarok.

Altaarkruis. Hoogte 61 cm, hoogte corpus 17 cm; gegoten koper, verguld; circa 1900; neogotiek. Ronde geprofileerde voet; op uiteinden van de balken franse lelies.

+ De gebrandschilderde ramen in de kerk bestaan grotendeels uit ornamentaal grisailleglas en alleen in het priesterkoor zitten vensters met verhalende voorstellingen door F. *+Gebrandschilderd glas*

Nicolas en Zonen, Roermond.

Priesterkoor: vier ronde vensters: H. Hart van Jezus, H. Hart van Maria en tweemaal een seraf; drie lancetvormige vensters in de koorsluiting, waarop met elkaar concorderende Oud- en Nieuw-Testamentische scènes: 1 Paschamaal en Laatste Avondmaal, 2 Offer van Isaac en Kruisiging, 3 Offer van Melchisedech en Emmaus.

Transepten: Alpha en Omega- Maria-monogram met de tekst: 'AVE MARIA GRATIA PLENA'; Jozef-monogram met lelies.

Zangkoor: IHS-monogram in groot rozetraam.

- Literatuur. Registrum Memoriale, Hoofdst. 1, blz. 21.

+ In de vieringkoepel zijn op de trompen de symbolen van de vier evangelisten geschilderd door E. Perey, Venlo; 1916. *+Gewelfschildering*

- Literatuur. Registrum Memoriale, Hoofdst. I, blz. 21.

+ Veertien kruiswegstaties. Hoogte 43 cm, breedte 84 cm; olieverf op doek; F. Knirsch, Boxtel, 1916. Tussen de staties in eikehouten omlijstingen tien schilderingen van de evangelisten en profeten. Als voorbeeld diende de kruisweg in de R.K. kerk van Veghel door de Antwerpse schilder Janssen. *+Kruisweg*

- Literatuur. Registrum Memoriale blz. 21-22 en 296.

+ *Stralenmonstrans*. Hoogte 64 cm, diameter voet 23 × 19 cm; zilver; merk: V in gekroond schild (= import); circa 1860. Ronde, geprofileerde voet met op de in vier segmenten verdeelde welving opgeschroefde, neogotische reliëfs met de symbolen van de vier evangelisten; neobarokke stam; rondom de lunula voluten en Geestesduif, twee engelenkopjes, driehoek met het Alziend Oog en God de Vader; over de stralen Lam Gods met zegevaan op verzegeld boek (onder), gevleugelde engel met kruis (Geloof) en met anker (Hoop) aan weerszijden; verder festoenen, voluten, aren en druiven; het kruisje in de top ontbreekt. Inscriptie onder in de voet: 'Ter herinnering aan het 50-jarig *+Liturgisch vaatwerk en gerei*

Afb. 556. R.K. kerk. Beeld van St.-Anna-te-Drieën, gepolychromeerd hout (opn. 1980).

priesterschap van de Weleerw. Heer H. van de Sand, pastoor, den 6 maart 1869 door de gemeentenaren van Bergharen aangeboden'.

Ciborie. Hoogte met deksel 44 cm, zonder deksel 27 cm; diameter voet 16 cm; zilver; merken: stadsteken naar links springend bokje in schild (= Boxmeer), wapen van de heren van Boxmeer; meesterteken PAT (= P.A. Theonville); 1797. Ronde, geprofileerde voet met op de welving opgeschroefde festoenen en drie ovale medaillons met gegraveerde voorstellingen van Reinerus - Johannes de Doper - Anna met Maria; peervormige nodus met laurierbladeren en godrons; aan de bovenzijde van de stam drie gevleugelde engelenkopjes; grote tegencuppa met culots tussen horizontale banden; geprofileerde deksel met rand van bijeengebonden bloemenkrans en laurierbladeren; als bekroning een bol waartegen drie engelenkopjes met daarboven stralen; het kruisje ontbreekt.

Inscriptie op de voetrand: 'REINERUS JOES VAN GELDER PRIMUS PASTOR IN BERGHAREN 1797'.

- Literatuur. Schutjes III (1874), blz. 381; Registrum Memoriale, Hoofdstuk I, art. III, blz. 25.

Ciborie. Hoogte met deksel 45 cm, zonder deksel 25 cm, diameter voet 18 cm; zilver; merk: V in gekroond schild (= import); 1883; neogotiek. Zeslobbige, geprofileerde voet met opstaand, opengewerkt randje waarin vierpassen; op de lobben, in opgeschroefde medaillons, op blauw fond, de voorstellingen van: H. Hart van Jezus, H. Hart van Maria - Anna - Jozef - Petrus - Henricus; zeszijdige stam; nodus met zes uitstekende, ronde knoppen; ajour tegencuppa met aren en druiven onder zes gotische arcaden; op de cuppa een band met tekst; neogotisch torendeksel met beeldje van het H. Hart; op de top een kruisje. Inscriptie op de voet: 'SANCTIFICATIS ANNUM QUINQUAGESIMUM IPSE ENIM IUBILAEUS (III MOS. XXV. 10). H. VAN DE SAND PASTOR IN BERGHAREN 1833 - 18 martii - 1883'.

Kelk. Hoogte 22 cm, diameter voet 19,5 cm; verguld zilver; merken: stadsteken - 12 onder een streep en drie kroontjes in schild (= Keulen, midden XVIII of XVIII A), naar links lopend haantje in zeshoek, naar rechts kijkende mannenkop (= keurteken uit de jaren 1812-1813), trembleersteek; midden XVIII.

Geschulpte, geprofileerde voet met op de welving getordeerde ribben en een gegraveerd kruisje; peervormige onversierde nodus; gladde, tulpvormige cuppa. Inscriptie op onderzijde van de voet: ‘GERHARD ERVEN 1752’.

Kelk. Hoogte 27 cm, diameter voet 15 cm; verguld zilver; merken: gekroonde C A P en tweemaal gekroonde I B G, lelie; midden XIX; Franse makelij. Ronde voet met op de rand rozetten, leiendakmotief en godrons; op de welving aren en druiven in rolwerk; tussen twee geprofileerde nodi, een vaasvormige nodus met aren en druiven in rolwerk; tegencuppa met dito versiering.

Pixis. Hoogte 7 cm, diameter 6,5 cm; zilver; merken: stadsteken naar links springend bokje (= Boxmeer), wapen van de heren van Boxmeer; meesterteken P A T (= P.A. Theonville); 1797.

Onderste doosje in drieën gedeeld, bovenste doosje voor hostie; beide zijn versierd met parellijsten en festoenen; deksel met parellijstje en laurierbladeren; de bekroning van het deksel ontbreekt. Inscriptie aan de onderzijde: ‘JUDITH PEETERS VAN DEN AALDERT 1797’.

Ampullen met blad. Hoogte ampullen 13,5 cm, afmetingen blad 29,5 × 18,5 cm; zilver; merken: op ampullen - zwijnskopje (= import) en 12; op blad - V in gekroond schild (= import) en 12 (= Duitsland); 1866.

Ampullen - ronde geprofileerde voet; stam met ronde, afgeplatte nodus met parelrand; op het lichaam versiering van parellijstje en sierrandjes; ingesnoerde hals en aangezette sneb; licht gewelfd deksel waaraan de bekroning ontbreekt; voluutvormig oor.

Blad - ovaal met geprofileerde rand; in het midden uitstekende punten; aan de buitenrand op lange en korte zijden een ornament; geschulpte binnenrand en diepe spiegel.

Wierookvat. Hoogte 32,5 cm, diameter 14 cm; vernikkeld koper; XIX c. Ronde geprofileerde voet met op de welving godrons; op het lichaam aan de onderzijde bladmotieven en aan de bovenzijde godrons; bij de bevestigingspunten van de kettingen een gevleugelde engelenkop; deksel met aan de bovenzijde een bladmotief en een vlammende knop.

Godslamp. Hoogte 85 cm; rood koper; 1841. Ronde lamphouder, hangend aan voluutoren; houder versierd met drie palmetmotieven; aan de onderzijde een druiventrosmotief. Uit Waterstaatskerk.

+ Lichtkroon. Hoogte circa 150 cm, rood en geel koper; 1842. Twee zevenlichts vluchten; in de top een duif en kroon met lambrequins. Afkomstig uit de Waterstaatskerk; hangt in middenschip. *+Lichtkroon*

+ Twee wandarmaturen. Vlucht circa 70 cm; rood koper; midden XIX. Ronde, geprofileerde muurplaat; gebogen stam met nodus; bobèche met palmettenrand. Geplaatst tegen de zijmuren van het priesterkoor. *+Wandarmen*

+ *Kandelaar*. Hoogte 78 cm; geel koper; XIX a. Driezijdige ingezwenkte voet op drie bolpootjes; stam met vaasvormig ondergedeelte waarop kleine kubus en rond bovengedeelte; geprofileerde diepe bobèche. *+Kandelaars*

Zes kandelaars. Hoogte 53,5 cm; gegoten koper, nadien vernikkeld; 1905; neogotiek. Ronde, geprofileerde hoge voet op drie staande leeuwtjes; getorste stam met twee geprofileerde knoppen; geprofileerde, diepe bobèche met gekanteelde rand.

Acht kandelaars. Hoogte 54 cm; gegoten brons; Van den Breekel, Nijmegen; 1905; neoromaans. Driezijdige voet op drie hoge klauwpoten; tussen de poten opengewerkte bladeren; op de hoeken een griffioen; getorste stam met aan de boven- en onderzijde een koordrand; opengewerkte nodus; geprofileerde bobèche met opstaande rand van bladeren.

[+] *Twee collecte-schalen*. Lengte bak 26 cm; geel koper; midden XIX. Aan de voorzijde van de bak een opgezet ornament, bestaande uit een kruisje in cirkel waaromheen bolletjes, eikebladeren en palmet. [+]*Schalen en kan*

Schotel. Diameter 31,5 cm; tin, gegoten en geslagen; merken: gekroonde roos waarin een ster; in de kroon C M A; XVII; ondiepe, ronde schotel met brede rand (8 cm).

Schotel. Diameter 45 cm; tin; merken: Michael in ovaal; gekroonde roos waarin V D;

XVIII. Ronde schotel met brede rand (9,5 cm).

Kannetje met deksel. Hoogte 17,5 cm; tin; merk: gekroonde roos waarin W; XVIII. Platte voet, waarop conische stam; hierop de eigenlijke platbolvormige kan met conisch bovengedeelte; halfronde uitstulping als rand; voluutvormige greep, waaraan het deksel bevestigd is.

+ Twee wijwaterbakjes. Hoogte 30 cm, diameter 17,5 cm; geel koper; neogotiek; circa 1900. Ronde geprofileerde voet; bak met twee banden, hangend aan koperen armen met ajour bewerkte ranken in traceerwerk. +*Wijwaterbakjes*

+ *Harmonische schel*. Hoogte 14,5 cm, diameter 21 cm; koper; XIX c. Op drie klauwpootjes; klokvormige mantel met rand van bladmotieven en godrons aan de bovenzijde; voluut als handgreep. +*Schellen*

Harmonische schel. Hoogte 15,5 cm, diameter 17 cm; koper; circa 1900; neogotiek. Klokmodel, geperforeerd, met driepasgreep.

+ Luidklok, diameter 51 cm, brons, gegoten door Jean Petit; 1741. Het opschrift luidt: 'HEER VVOLTERUS VVINANTS PASTOR IAN VAN KESSEL - IAN VAN DE AA TONI LAENEN HEBBEN THOOREN EN MY GESTELT- 1741 MATTHYS VAN DER BURGHT RIGHTERBODE ME FECIT JEAN PETIT - H. ANTONI BIDT VOOR ONS'. Waltherus Wijnants was van 1704-1755 pastoor te Boekel (N.-BR.); in 1832 werden voor Boekel nieuwe klokken gewijd en is de oude klok overgedaan aan de parochie in Bergharen, waar net de Waterstaatskerk was gebouwd. +*Luidklok*

- Literatuur. Registrum Memoriale, hoofdstuk I art. III, blz. 22.

Begraafplaats rond de hervormde kerk

De begraafplaats is aan de zuidzijde besloten door een lage kerkhofmuur. Het gedeelte ten westen van de toren is alleen nog in gebruik. Ten noorden van het schip ligt een

Afb. 557. Genadekapel op de Molenberg. Piëta, gepolychromeerd houten beeld, circa 1500 (opn. 1986).

omgekeerde zerk of altaarsteen, formaat 200 × 82 cm. Op de plaats van het voormalige koor ligt een afgesleten blauwstenen zerk. Bloys van Treslong Prins vermeldt dat er in 1917 slechts een enkele zerk op het kerkhof lag, die volgens hem het graf dekte

van de aldaar in 1840 begraven Vrouwe Apollonia Elisabeth de Villeneuve, weduwe van wijlen den Heer Gericke.

- Literatuur. Bloys van Treslong Prins 1917, blz. 21.

Genadekapel op de Kapelberg

In de Middeleeuwen stond op de ten noordoosten van de dorpskom gelegen Molenberg een kleine bidkapel met een genadebeeld, daar mogelijk gesticht door de Cisterciënsermonniken van Altenkamp, die in Bergharen en omgeving veel grondbezit hadden. Op een 17de-eeuwse gravurekaart komt dit devotiekapelletje nog voor. Na de Reformatie is het beeld in veiligheid gebracht op het kasteel Hernen, waar het tot aan het eind van de 18de eeuw bewaard werd. Vervolgens kwam het terecht in de parochiekerk van Hernen, waar het genadebeeld van O.L. Vrouw ter Nood Gods, d.w.z. een piëtabeeltenis, tot 1927 bleef. Zie voor het beeld blz. 410 onder ‘Piëta’. Bij de Watersnood die Maas en Waal in 1926 trof, week men uit veiligheidsoverweging uit naar de Molenberg, waar op 10 januari in de open lucht kerkdiensten werden gehouden, aangezien de parochiekerk aan de Dorpsstraat vrijwel onbereikbaar was. Men was op een oude plek bijeen, waarvan de plaatselijke bevolking de traditie nog wel degelijk kende, waar de kapel dan wel verdwenen was, maar de z.g. koortsboom nog tot de verbeelding sprak. Ds. O.G. Heldring beschreef in 1839 de van ex-voto's voorziene lindeboom en de plek: ‘Het puin, dat op den grond verspreid ligt, en eene houten bus met de uitnodiging: “Gedenk den armen!”, doen vermoeden, dat hier eenmaal eene kapel stond’. Pastoor A. Huybers beschrijft die gedenkwaardige zondag in 1926 als volgt: ‘Groot was de volkstoeloop, eerbiedig verzameld onder 't “H. Boomke” en in de holten van het bergterrein. Het weer was zacht als een lentedag en stil hoorde en zag men de eindeloze watervlakte, suizend en glinsterend’. Toen groeide de idee de kapel te herbouwen. Op 3 augustus 1927 werd het beeld aan de parochie van Bergharen teruggeschonken en op een ezelskar terug

gevoerd naar het dorp. Op 14 augustus 1928 kocht pastoor Huybers de Molenberg aan. Het duurde evenwel nog tot 1947 eer de huidige kapel op het terrein werd gebouwd op het hoogste punt achter de molen. Het is een in baksteen opgetrokken zeshoekige pelgrimskapel met drie open arcadebogen rustend op natuurstenen zuilen aan de frontzijde. Op het van buitenaf goed zichtbare altaar staat het beeld van de Piëta opgesteld. De kapel is gebouwd naar ontwerp van de architecten van Oerle en Schrama. In de toegangspoort nabij de molen zijn natuurstenen fragmenten verwerkt, afkomstig van het in 1941 opgegraven kasteel Balgoij.

Op het heuvelachtige terrein rond de kapel zijn kruiswegstaties opgesteld met voorstellingen in gebakken en geglazuurde klei op bakstenen voetstukken. De kruisweg gemaakt door de kunstenaar Jac. Maris uit Heumen.

- Literatuur. O.G. Heldring, De H. Linde, in: Geld. Volksalm. 1839, blz. 9; Schutjes III (1872), blz. 379-380; Van den Heuvel 1938, passim; Hier en Ginder XVIII (1977), nr. 5, blz. 47-52; Idem XX (1979), nr. 4, blz. 47-50.

Hooggerichtshuis 'Heuvelsrust'

Nabij de Galgenberg stond tot 1870 een grote hoeve 'Heuvelsrust' genaamd, waar de zittingen van de bank of klaring van Bergharen werden gehouden. De hoeve bestond uit een groot, zeven venstertraveeën breed voorhuis met verdieping en zadeldak tussen zijtopgevels. Boven de ingang in de derde travee van rechts was een steen met naam en jaartal aangebracht: 'HEUVELS / RUST / 1687'.

Voor het gericht van Bergharen werden oppergerichtsdagen gehouden op de dinsdagen (dingsdagen) na Beloken Pasen en na het feest van St. Lambertus (17 september).

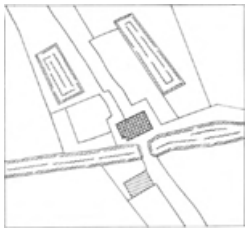
Achter het herenhuis lag vanouds een boerderij, mogelijk ermee verbonden, waarin na afbraak van het herenhuis de gevelsteen boven de deur is aangebracht. In Heuvelsrust, dat ook wel Schoonhuis wordt genoemd, hadden zowel het hoog als het laag gerecht zitting. Daarnaast bestond nog de dorpsrechtbank, die werd gehouden in het Tolhuis bij het Zwemsel. De boerderij heeft door modernisering zijn oorspronkelijk karakter verloren.

- Literatuur. Van den Heuvel 1938, blz. 23 met afb.; W. de Vries, in B.M. Gelre LIV (1954), blz. 50-54; Hier en Ginder XIX (1978), nr. 2, blz. 13-18.

Voormalig tolhuis

In 1687 sloot de Rotterdamse koopman Johan van den Heuvel op 10 september met de Gecommiteerden van het Rijk van Nijmegen en het Amt van Maas en Waal een overeenkomst tot tolheffing. Hij verplichtte zich tot de bouw van een brug over het Zwemsel op de grens van de dorpen Bergharen en Hernen. Daartoe werd een tolhuis dwars over de verbindingsweg van Wijchen naar Druten gebouwd, dat door een hek afsluitbaar was. Boven de doorgang was een steen aangebracht met daarop:

‘HEUVELLUST 1687’. In 1707 werd het tolrecht verkocht aan ds. Johannes Stumphius uit Puiflijk.

Afb. 558. Het Tolhuis bij het Zwemsel volgens het kadastraal minuutplan.

Op 11 oktober 1882 brandde het meer dan twee eeuwen oude tolhuis af. Volgens Quack lag er in 1887 een houten brug over de leigraaf. Pas in 1926 is de tol door B. en W. van Bergharen uitgekocht. Het complet dat na de brand van 1882 als café-woning met schuur werd herbouwd ter zijde van de weg brandde na een blikseminslag, die ook boerderij ‘De Winkel’ op het Schaar trof, in 1934 af.

- Literatuur. J.C.W. Quack, Twee tolbruggen (te Hemmen en Hernen) in: Geld. Volksalm. 1887, blz. 185-188; Van den Heuvel 1938, blz. 35, met afb.; J. van Gelder, De Tolbrug in Bergharen, in: Tweestromenland nr. 16 (1973), blz. 40-47.

Hervormde pastorie

Aan de Dorpsstraat nr. 60 staat de voormalige pastorie van de Hervormde gemeente Bergharen, een witgepleisterd herenhuis met kort platgedekt achterhuis (afb. 562). Het vijf traveeën brede voorhuis met halve verdieping achter een zeer fraaie oude blauwe regen dateert in eerste aanleg al uit de 17de eeuw. Het achterhuis is van 1935 en vervangt een ouder bouwlid. In 1670 kochten Derck Knippinck en Willemken Janssen

een huis met anderhalve morgen grond van Peter Gerrits en Enneke Peters. In 1720 verkochten zij het aan de predikant Nicolas van der Wayfort voor *f* 700, -. In 1747 verkocht zijn weduwe L.G.A. van Heuven het huis, dat privaat eigendom was, aan de Hervormde kerk voor *f* 1419, - en 10 stuivers. In 1851 kreeg het huis bij een grootscheepse verbouwing een verdieping met een aantal kamers. Volgens een inscriptie in een der balken is het dak in 1897 door Wouter van den Akker opnieuw met riet gedekt.

In 1935 vond er een tweede grote verbouwing plaats, waarbij het oude achterhuis werd gesloopt en vervangen door een achterhuis zonder verdieping met plat dak. Sedert 1968 is het huis particulier eigendom. Aanvankelijk woonde de predikant waarschijnlijk op de weem, maar de pastorie is in 1672 door de Fransen in brand gestoken.

- Literatuur. Hier en Ginder XII (1971), nr. 9, blz. 71-74.
- Archivalia. Archief Ned. Herv. Gemeente Bergharen c.a. inv. nr. 149, 154 en 177.

Kosterij en schoolhuis

Ten oosten van de Hervormde kerk staat de voormalige kosterij, een vijf traveeën breed woonhuis onder een schilddak, dat in de loop der tijd nogal is gemoderniseerd. Het kosterhuis deed tot 1869 tevens dienst als schoolhuis. Nadien werd tegen de linkerzijmuur van het huis een klaslokaal gebouwd met grote rondboogvensters in de kopse gevels. In 1924 werd het schooltje uitgebreid met een tweede lokaal, dat er haaks tegenaan werd gebouwd. In 1971 is het schoolgebouw afgebroken. De oude kosterij verkeerde in 1768 reeds in een zodanige staat dat koster-schoolmeester Hendrik Beem het huis verliet. Bij een overstroming in 1799 en de novemberstormen van 1800 leed het huis ernstige schade. Het schijnt pas in 1803 te zijn hersteld. Hierop wijzen de nog ten dele aanwezige muurankers. Voor de bouw van de erker tegen de voorgevel na 1920 las men volgens foto's de ankercombinatie A 1803.

Over het eigendom van de kosterij is in de 19de eeuw nogal wat onenigheid geweest met de burgerlijke gemeente. In 1855 stichtten de Hervormden een bijzondere ‘Evangelische School’ en bleven gebruik maken van het kosterijhuis.

Bronnen

- Literatuur. Hier en Ginder 12 (1971), nr. 5, blz. 33-35.
- Archivalia. Kerkarchief Hervormde Gemeente Bergharen R.A.G. inv. nrs. 151, 174.

Rooms-Katholieke pastorie

Aan de Dorpsstraat nr. 44-46 staat de R.K. pastorie (afb. 559), een herenhuis bestaande uit een van een verdieping voorzien voor- en achterhuis, elk onder een eigen met leien gedekt schilddak, en een rechts tegen het achterhuis gebouwde lage keuken

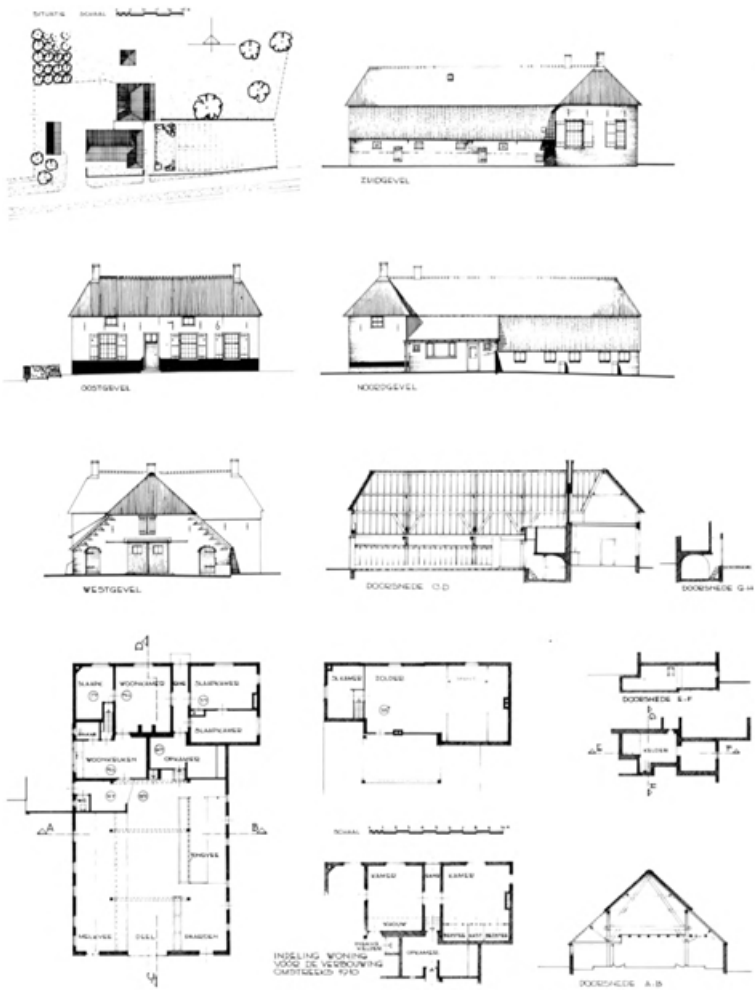
met bergruimte. Het gebouw is opgetrokken in geelkleurige baksteen, met boven de zes- en vierruits schuifvensters in de voor- en zijgevels rode bakstenen strekken. De voorgevel heeft een breedte van drie traveeën en wordt afgesloten door een houten daklijst; toegangsdeur met eenvoudige houten omlijsting en bovenlicht met glas-in-lood raam,

Afb. 559. Dorpsstraat nr. 44-46. R.K. pastorie (opn. 1986).

waarin voorstelling van de H. Jozef en St.-Antonius met het Jezuskind. Inwendig in de achterzaal een raam met de H. Hubertus en een in de kast opgeborgen venster met de H. Nicolaas als figurant, allen van atelier Nicolas, Roermond. De pastorie dateert uit verschillende periodes. In 1797 kwam de begane grond van het voorhuis tot stand als onderdeel van een door Reinier J. van Gelder in Bergharen gebouwde schuurkerk met pastorale woning, die de vorm had van een T-boerderij. De muren waren opgetrokken uit baksteen met klei en specie. Na de bouw van de Waterstaatskerk (zie afb. 550 en blz. 406-407) bleef de schuurkerk staan als achterhuis van de pastorie. In 1845 werd de woning met behulp van een rijkssubsidie vergroot met een vier kamers omvattende verdieping en de schuurkerk ingekort tot 4 m vanaf de achtergevel van de pastorie. Hierbij werd een nieuwe achtergevel opgetrokken en het overige muurwerk vernieuwd. In 1883 volgde een grote verbouwing waarbij het schuurgedeelte werd vervangen door het huidige achterhuis met aanbouw.

- Literatuur. Hier en Ginder 13 (1972), nr. 2, blz. 9-11.

Afb. 560. Aaldert nr. 2. Opmetingstekening van de uit 1716 daterende boerderij ‘De Kolberg’ door R. Oldhoff. S.H.B.O., Arnhem.

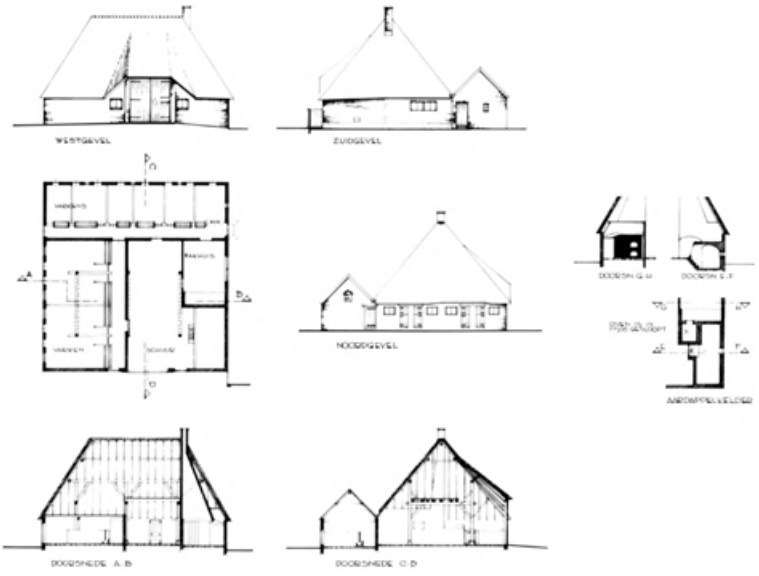
Boerderijen

Er is tussen Maas en Waal geen gebied te vinden waarvan zoveel gegevens over de geschiedenis van de boerderijen en woonhuizen en hun bewoners zijn vastgelegd als van de dorpen die tot de voormalige gemeente Bergharen behoren; i.c. Bergharen, Hernen en Leur. Vanaf 1969 zijn vrijwel maandelijks vrij uitvoerige beschrijvingen van de huizen en hun bewoners gepubliceerd in het plaatselijk tijdschrift Hier en Ginder. De beschrijvingen, alle van de hand van de oud-gemeentesecretaris J. van Gelder, vormen een belangrijke bron voor de bewoningsgeschiedenis. De historische interesse heeft echter niet kunnen verhoeden dat de landelijke bouwkunst met name in de jaren '70 en '80 enorme verliezen heeft geleden door de sterk veranderde economische verhoudingen en de veelal daaruit voortkomende ingrijpende wijzigingen van het dorpsbeeld. Naar verhouding is er in Bergharen maar weinig aan ongeschonden monumentale waarden overgebleven.

[+] Aaldert nr. 9. Boerderij gelegen op een natuurlijke verhoging, gedateerd door middel van ankers in de voorgevel: 1642. L-vormig naar rechts uitgebouwd voorhuis met kelder en opkamer, lage verdieping en gewijzigde vensters. Bedrijfsgedeelte onder afgewolfd zadeldak. Op het erf een recent weer opgemetselde put; naast het huis een vrijstaande schuur. *[+]Aaldert*

- Literatuur. Hier en Ginder II (1970), nr. 8, blz. 75-76.

Aaldert nr. 2. ‘De Kolberg’ (afb. 560). Boerderijcomplex bestaande uit T-boerderij van

Afb. 561. Aaldert nr. 2. Opmetingstekening van de veestalling annex bakhuis bij ‘De Kolberg’. S.H.B.O., Arnhem.

Afb. 562. Dorpsstraat nr. 60. Hervormde pastorie en huisje aan de Stompendijk nr. 2 (opn. 1986).

het middenlangsdeeltype, waarvan het voorhuis met ankers in de gepleisterde voorgevel is gedateerd: 1716. Het woongedeelte met lage zolderverdieping onder met riet gedekt schilddak heeft een breedte van vier traveeën en roedenvensters. Rechts van het woongedeelte een schuur annex bakhuis (afb. 561). Het gehele complex is opgemeten door de S.H.B.O. Tussen de ten opzichte van de weg verhoogd gelegen boerderij en schuur liggen fragmenten van een grafzerk, naar verluidt van Ds. Ludovicus Toebast uit Leeuwen, afkomstig van het kerkhof bij de Hervormde kerk.

- Literatuur. Hier en Ginder II (1970), nr. 12, blz. 107-109.
- Afbeeldingen. Opmetingstekening S.H.B.O., door R. Oldhoff, 2 bladen.

+ Dorpsstraat nr. 20. Boerderij van het middenlangstype op L-vormige plattegrond onder een met riet en pannen gedekt schilddak. Het voorhuis met lage verdieping heeft grote zesruits vensters in het uitgebouwde rechtergedeelte van de woning. Het bedrijfsgedeelte is qua deur- en vensterindeling gewijzigd. Op het erf een kleine, met riet gedekte schuur. Grote bakstenen schuur met uitgebouwde wageninrit met gepotdekselde houten frontbetimmering. *+Dorpsstraat*

Vermeldenswaard zijn verder de panden Dorpsstraat nr. 10 en Dorpsstraat nr. 36 ‘De Hucht’ (oude postkantoor).

+ Elzendweg nr. 13. Boerderij van het middenlangsdeeltype met naar rechts uitgebouwd voorhuis met verdieping onder met riet gedekte kap, XVIII-XIXa. Gepleisterde voorgevel met beganegronds zesruits schuifvensters met luiken en in de rechterzijgevel van het woongedeelte kleine vensters. Tegen de rechterzijde van het bedrijfsgedeelte staan twee schuren, samen op L-vormige grondslag. De voorste heeft een rieten schilddak en een topgevel boven naar de weg gerichte schuurdeuren. *+Elzendweg*

- Literatuur. Hier en Ginder 10 (1969), nr. 9, blz. 47-48.

+ Stompendijk nr. 2. Nabij de Hervormde pastorie staat een kleine dorpswoning, lange tijd veldwachterswoning, waarschijnlijk daterend uit XIXa. Klein witgepleisterd huisje *+Stompendijk*

onder met pannen belegd afgewolfd zadeldak; in de voorgevel toegangsdeur en slechts een zesruits venster; muurwerk recentelijk deels vernieuwd. Karakteristiek gelegen aan de ingang van het dorp.

- Literatuur. Hier en Ginder 17 (1976), nr. 5, blz. 53-56.

+ Uilengat nr. 5. 'De Lagehof'. Boerderij van het middenlangsdeeltype op L-vormig grondplan, waarvan het woongedeelte is gedekt door een rieten schilddak en het aansluitend bedrijfsgedeelte boven de gewijzigde deeldeuren is afgewolfd en pannen bezit boven de zijbeuken. In de voorgevel zesruits schuifvensters beganegronds en vierruits op de verdieping. De Lagehof dateert in haar huidige vorm van omstreeks 1800. *+Uilengat*

Uilengat nr. 10. Boerderij onder afgewolfd zadeldak met riet en pannen gedekt; gebouwd omstreeks 1800; in 1972 e.v.j. verbouwd tot woonboerderij. Vier traveeën brede voorgevel met links van de toegangsdeur twee grote zesruits schuiframen met luiken en rechts een dito kleiner venster voor de opkamer.

- Literatuur. Hier en Ginder 13 (1972), nr. 5, blz. 35-37.

+ Aan de Veldsestraat zijn vermeldenswaard boerderij de Hogehof en de Kraaijenhof, een laat-19de-eeuwse T-boerderij. *+Veldsestraat*

+ Wijksestraat nr. 1. Op de hoek van de Dorpsstraat, verbouwde T-boerderij, in het voorhuis gedateerd door jaaranker: 1644. *+Wijksestraat*

Wijksestraat nr. 25. Op natuurlijke verhoging gelegen boerderijcomplex met twee vrijstaande schuren en een karnhuis, met het bedrijfsgedeelte gericht naar de Wijksestraat, XVIIIB-XIXa. Boerderij van het middenlangsdeeltype op L-vormige plattegrond met naar rechts uitgebouwd voorhuis met zesruits schuiframen; inwendig een bakoven. Grote bakstenen schuur, gedateerd 1748, tot 1901 als woning in gebruik; met riet gedekte kap,

Afb. 563. Molen 'De Verrekijker' op de Molenberg (opn. 1986).

opgewipt boven de grote schuurdeuren. Links achter het voorhuis een karnmolen en kleinere tweede schuur.

- Literatuur. Hier en Ginder 11 (1970), nr. 1, blz. 1-2.

Molen 'De Verrekijker'

Op de Molenberg, aan de Molenstraat nr. 1, staat de windkorenmolen, genaamd ‘De Verrekijker’. Het is een beltmolen, in 1904 gebouwd door de Bergharense Molenmaker Willem Coppes met gebruikmaking van onderdelen afkomstig van molens uit de omgeving. De eerste molenaar was Jan van Lith. In 1962 is het binnenwerk verwijderd; de romp heeft thans een woonbestemming. In 1983-84 heeft er een uitwendige restauratie plaatsgevonden.

De molen staat ter plekke van een oudere voorganger, een houten standerdmolen die in 1903 is afgebrand. Een krijttekening ervan is door Van den Heuvel afgebeeld. Op een 17de-eeuwse kaart van Bergharen e.o. komt eveneens een standerdmolen op deze plaats voor. De oudste gegevens over een molen op deze plek gaan terug tot het jaar 1313.

In dat jaar hebben de Cisterciënsers van Altenkamp van Gerard van Edichem, pastoor van Macharen, het nog niet in hun bezit zijnde gedeelte van de Molenberg met molen en windrecht gekocht. In de Nieuwjaarsnacht van 1486 werd deze molen door blikseminslag vernield.

- Literatuur. Dicks 1913, blz. 462; Van den Heuvel, O.L. Vrouw ter Nood Gods, Bergharen 1938, blz. 11 afb. op blz. 14. Gelders Molenboek 1968, blz. 336-337; idem 1982, blz. 344-345. Hier en Ginder 14 (1973), nr. 9, blz. 91-94; idem nr. 10, blz. 105-107.

Afb. 564. De kern van het dorp Hernen volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

Hernen
Gemeente Wijchen

Historisch-geografische schets

Het dorp Hernen is gelegen op een uitloper van de heuvelrug, gevormd door het stuifzandgebied tussen Heumen en Bergharen. De nog voor een groot deel beboste heuvelrug wordt omsloten door het tot aan de Woezikse Leigraaf lopende Kampbroek en het Hernense Broek aan de noordzijde en door de Buiten- en Binnen-Geest, het Neerveldse Blok en het Schebbelaarse Veld aan de zuid- en westzijde. In de laaggelegen broeklanden zijn nog oude stroomdalen herkenbaar, waarvan ook het Hernense Meer een laatste visueel overblijfsel is. Hernen is een typisch kasteeldorp met de kerk ter plaatse van haar middeleeuwse voorgangster recht tegenover de oprijlaan van het Huis te Hernen. De kern van het dorp vormt de Dorpsstraat, met aan beide einden de gaffelvormige vertakking van wegen die naar de nabuurdorpen Leur, Batenburg, Bergharen en Wijchen leiden (afb. 564).

In de oudste aanleg lagen de boerderijen van Hernen rond de middeleeuwse kern. Pas later zal er een proces van dorpskernverdichting zijn opgetreden, dat plaatsvond aan de Dorpsstraat en de Broekstraat.

Op de kadastrale minuut komt in de percelering het randontginningskarakter heel duidelijk uit; men ziet het aan de boerderijen die zijn gesitueerd aan de Dreef en met name aan markante hoeves als De Templet en De Brouwerij. Boerderijen als De Wijnakker en Het Neerveld liggen daarentegen duidelijk in het ontginningsgebied. Het dorpsbeeld heeft een zware tol moeten betalen aan de ontsluiting van Maas en Waal. Ofschoon de plannen uit de jaren '60, waarbij de planologen er zelfs niet voor schroomden een weg tussen kerk en kasteel in te projecteren, stokten, is deze voor het dorpskarakter catastrofale ingreep letterlijk op de rand af gestopt. Bleef de schade voor het hart van het dorp nog beperkt, de aanleg van de A 50 heeft het oostelijk van het dorpshart gelegen Hernense Bos rigoureus afgesneden.

Rooms-Katholieke kerk

Aan de Dorpsstraat nr. 35 staat de R.K. parochiekerk, die is toegewijd aan de H. Judocus. De kerk staat ter plaatse van haar middeleeuwse voorgangster, die in 1892 werd afgebroken. Het naar ontwerp van P.Th. Stornebrink opgetrokken gebouw vertoont een persoonlijk getinte neoromaanse stijl (afb. 565-572).

Bronnen

- Literatuur. Van der Aa IV (1844), blz 463, 464; Schutjes I (1870), blz. 187; Idem IV (1873), blz. 149-151, 153-155; Kalf 1906, blz. 399-400; Stüwer 1938, blz. 191, 198, 216; Maris 1939, 154, 156-158; Oediger 1940, blz. 58-59 (nr. 98); Schoengen I (1941), blz. 105, II (1942), 91 en Suppl. 78; Wijnaendts van Resandt 1943, blz. 71; Rosenberg 1972, blz. 135; Ten Boom 1974/75, blz. 129-130; J. van Gelder, Parochie H. Judocus van Hernen en Leur. Een Franciscaner burcht, Bisdomblad St. Jansklokken LII (1974), nr. 26 (d.d. 28-6-1974); H. van Helvoort, Van timmermansknecht tot architect en ingenieur, Pier Thomas Stornebrink, 1975 (typescript), blz. 7-15.

- Afbeeldingen.

1 Gewassen pentekening, anoniem 18de-eeuws werk, Particuliere

Afb. 565. De middeleeuwse dorpskerk van Hernen naar anonieme 18de-eeuwse tekening. R.K.D., Den Haag.

Afb. 566. De oude dorpskerk volgens het kadastraal minuutplan.

Afb. 567. De neoromaanse kerk uit 1893 volgens recent plan.

Collectie R.K.D., Den Haag; kerk en toren gezien vanuit het zuiden (afb. 565).

2 Zie voor de toren van de middeleeuwse kerk de op blz. 433 genoemde tekening van H. Hoogers.
In de sacristie hangt een drietal ingelijste tekeningen van de oude en de nieuwe kerk (de nummers 3-5).

3 Pentekening met het opschrift ‘Schetsteekening der voormalige R.K. Kerk te Hernen’; aanzichten van de ‘Zijgevel’ (noordgevel) en de ‘Voorgevel’ (westgevel), (afb. 568).

4 Pentekening met het opschrift ‘Plan van de gebouwde R.K. Kerk te Hernen. Schaal 1:100’, gesigneerd en gedateerd: ‘P. Stornebrink Architect Wijchen 1892’ (afb. 569).

5 Tekening in pen en potlood, getiteld ‘Parochieel kerkhof te Hernen’; plattegrond van de kerk en het rondomliggend kerkhof.

6 Enige onvoltooide schetsontwerpen van glas-in-loodramen en muurschilderingen behorend bij een advies van P.J.H. Cuypers bevinden zich in het Cuypersarchief, map 189 (3), N.D.B., Amsterdam.

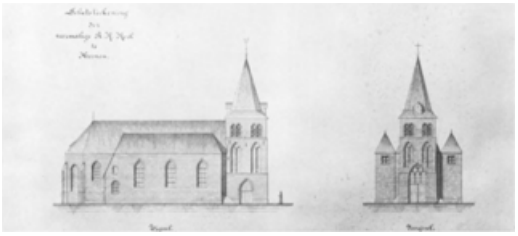
Geschiedenis

De oudste schriftelijke gegevens omtrent een kerkgebouw in Hernen betreffen een kapel toegewijd aan de H.H. Judocus en Vincentius, welke voor 1367 door de gebroeders Johan en Alard van Driel is gebouwd. De kerk was een dochterkerk van Leur en is pas omstreeks 1400 verheven tot een zelfstandige parochie. De heren van Hernen waren collator. Visitatiegegevens van omstreeks 1500 melden in de kerk twee altaren, een toegewijd aan St. Antonius Abt en een ander aan de H. Catharina. Een bericht uit 1524 vermeldt dat de kerk gedurende een periode van acht jaren zonder herder zat 'propter penuriam et bella'. Toen in 1609 de pastoor was verjaagd, gingen de katholieke dorpelingen meestal naar Ravenstein, ofschoon er in Hernen geen gereformeerden woonden. Na de Franse bezetting van 1672-1674 kwam een Minderbroeder uit het Franciscanerklooster in Megen, Wilhelmus van der Hulpen, op verzoek van de familie van Wijhe naar het kasteel, waar hij zich als missionaris kon vestigen. De R.K. statie bleef ook onder Philips Hendrik en Willem Frans baron van Steenhuys op het huis gehandhaafd. Bij de restauratie van het kasteel zijn in het oostelijk vertrek van de noordvleugel nog schilderingen uit de schuilkerkperiode tevoorschijn gekomen, die overigens niet zijn gehandhaafd.

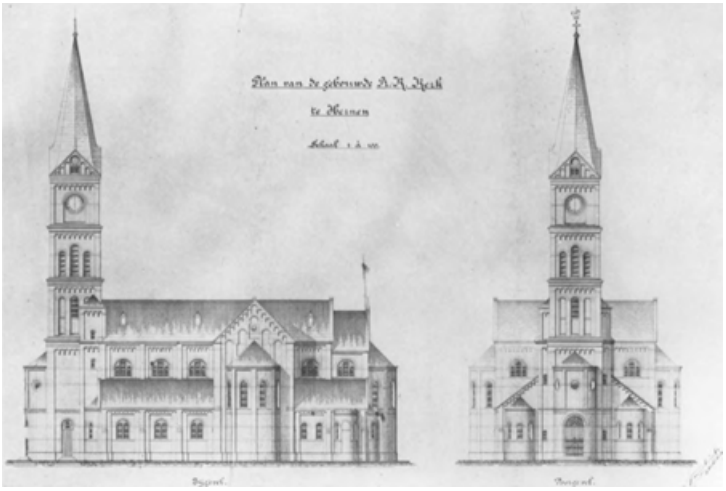
In 1674 werd eerst Leur en later ook Bergharen en Hernen kerkelijk met de statie Hernen verenigd. Na de dood van Van der Hulpen, die naast zijn pastorale taak ook de functie van rentmeester van adellijke families uitoefende, bouwde men onder het pastoraat van Franciscus Dekkers een schuurkerk met pastoriewoning in Bergharen. In 1799 kregen de katholieken het middeleeuwse kerkgebouw weer terug. Deze kerk is in 1833 vergroot en van een orgel voorzien. De oude kerk moest in 1892 plaatsmaken voor een geheel nieuw gebouw, dat haar letterlijk van haar plaats heeft verdrongen. Op 10 juni 1891 vond de eerste-steenlegging plaats van de door P.Th. Stornebrink nieuw te bouwen Hernense parochiekerk, die evenals het oude gebouw werd toegewijd aan de H. Judocus. Niet alleen het ontwerp en de uitvoering van het gebouw, maar ook het ontwerp van een groot gedeelte van de inventaris lagen in handen van deze Wijchense architect-aannemer, die de bouwopdracht kreeg na het voltooien van het kloostercomplex in Alverna. De parochie van Hernen is, evenals de parochiekerk van St. Antonius Abt in Wijchen, tot op de dag van vandaag bediend door paters Franciscanen. Op 17 juli 1893 werd de nieuwe kerk geconsacreerd.

+Voormalige middeleeuwse kerk

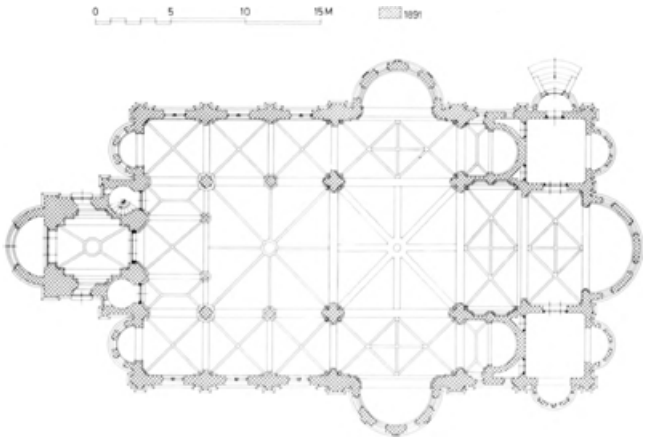
+ Gegevens omtrent het middeleeuwse kerkgebouw moeten vooral worden geput uit de bestaande afbeeldingen en meting van het kadastraal minuutplan. Helaas geeft de 18de-eeuwse tekening met een gezicht op de zuidelijke langsgevel geen uitsluitsel omtrent de koorpartij, omdat die wegvalt achter geboomte. Op het kadastraal minuutplan (afb. 566) is een eenbeukige kerk met gotisch koor en een smalle aanbouw aan de zuidzijde weergegeven, in het westen voorafgegaan door de toren. De lengte van de middeleeuwse kerk in haar boven beschreven gedaante bedroeg ongeveer 30 m, inclusief de toren. De vormgeving van de toren is het best bekend. Hij bestond uit drie geledingen en een ingesnoerde spits. Hij komt goed tot zijn recht in de schetstekening van de kerk gemaakt voor de afbraak (afb. 568), zij het dat daarop de torenvoet enige

Afb. 568. Schetstekening van de voormalige R.K. kerk, naar tekening van architect P.Th. Stornebrink. Sacristie R.K. kerk, Hernen.

Afb. 569. Ontwerptekening van de zuiden westgevel van de R.K. kerk door architect P.Th. Stornebrink vervaardigd in 1892. Sacristie R.K. kerk, Hernen.

Afb. 570. Opmetingstekening van de kerkplattegrond. Horizontale doorsnede over de vensters.

Afb. 571. De R.K. kerk van St. Judocus, gezien vanuit het zuidwesten (opn. 1970).

Afb. 572. Het interieur van de R.K. kerk gezien naar het priesterkoor (opn. 1970).

wellicht 19de-eeuwse modificaties heeft ondergaan. Opmerkelijk is, dat de tweede en derde geleding twee-assig van indeling is door de in de gevels aangebrachte blindnissen en galmgaten. De toren lijkt van omstreeks 1500 te dateren. De vormgeving is in de streek tamelijk uniek.

In de 19de-eeuwse gedaante is het kerkgebouw voorzien van twee smalle zijbeuken, die onder zelfstandige schilddaken zijn gebracht. Deze uitbreiding aan weerszijden van het schip moet in 1833 tot stand zijn gekomen, een met overheidssubsidie uitgevoerde vergroting uit de Waterstaatsperiode. De schetstekening van 1892 toont verder een laatgotisch koor, dat met het schip onder een doorlopende kap is gebracht. Ofschoon het niet met zekerheid is te zeggen, laat het zich aanzien, dat de nieuwe kerk voor een groot deel op of naast de middeleeuwse fundering is gebouwd.

+Neoromaanse kerk
Plattegrond

+ De door P.Th. Stornebrink ontworpen kerk is gebouwd in neoromaanse stijl, waarin elementen van de romano-gotische stijl zijn verwerkt in plattegrond en gewelfvormen (afb. 570). De kerk heeft een kruisvormig grondplan met een driebeukig schip van het gebonden stelsel ter lengte van anderhalve travee. In de westelijke halve travee is de zangerstribune gebouwd. De transeptarmen steken met

hun hoofdruimten niet buiten de zijbeuken uit, maar zij doen dat wel met grote halfronde absiden. De koorpartij bestaat uit twee ten opzichte van elkaar iets versmallende koortraveeën en een halfronde absis. Tegen de eerste koortravee zijn zijkapellen gevoegd, bestaande uit ondiepe koortraveeën en blinde absidiolen. Achter de zijkoren zijn de sacristie en een dagkapel gebouwd in de flanken van de tweede koortravee. Tegen de onbelende zijden zijn aan de noord-, oost- en westkant absidiolen aangebracht, waarvan die aan de noordkant een toegangsportaal vormt tot de sacristie. Dergelijke absidiolen bevinden zich ook aan de westzijde van de zijbeuken, waarvan de noordwestelijke als doopkapel fungeert. Het middenschip wordt aan de westzijde voorafgegaan door een toren op vierkante grondslag, waarin aan de kerkzijde een ronde spiltrap en een kast zijn opgenomen. Tegen de westzijde van de torenvoet sluit een absisachtig buitenportaal aan.

+ Aan het exterieur bespeurt men een consequente doorvoering van een beperkt aantal vormelementen en versieringsmotieven, zoals boogfriezen, spaarvelden, siermetselwerk en venstervormen, die lijken geïnspireerd door de romaanse baksteenarchitectuur uit het Fries-Groningse kleigebied. Stornebrink die uit Friesland afkomstig is, heeft alles zeer nadrukkelijk en voor wat betreft het interieur bijna overgeaccentueerd behandeld. Vooral de toepassing van het absismotief, vier grote en zes kleine halfronde uitbouwen, geeft het gebouw een zeer eigenzinnig karakter (afb. 569, 571). *+Kerk uitwendig*

+ Inwendig heeft het schip een basilicale opbouw en daarin is het alternerend stelsel toegepast. Het schip en de viering zijn overkluisd met achtdelige koepelachtige gewelven, respectievelijk met ribben en platte banden. De gewelven in het transept, het schipgewelf van een halve travee-breedte boven het zangkoor, en de gewelven in de koortraveeën hebben de vorm van eenvoudige netgewelven met geprofileerde ribben. In de zijbeuken en in de toren zijn kruisribgewelven geslagen. Alle absiskalotten zijn ribloos. De kerk is grotendeels in schoon werk gemetseld met toepassing van afwijkend gekleurde en geglazuurde baksteen en gebakken tegels. Profielstenen zorgen voor een plastische behandeling van pijlers en wandoppervlak. De kapitelen van pijlers en schalken alsmede de basementen zijn uit natuursteen gehouwen. De toepassing is curieus, met name bij de vieringpijlers, waar een merkwaardige opeenstapeling van bouwsculptuuronderdelen is te zien. Op enige wandvlakken is een figurale beschildering ter decoratie aangebracht (afb. 572). *+Kerk inwendig*

+ Tot de inventaris van de kerk behoren nog enkele beelden en enig vaatwerk, die afkomstig zijn van de oude parochiekerk. Het meubilair is grotendeels afkomstig uit het door P.Th. Stornebrink in Wijchen opgerichte atelier. Deze werkplaats van schrijnwerkers stond onder leiding van de beeldhouwer Petrus Adrianus de Leeuw. *+Inventaris*

De Leeuw, geboren in 1833 in Den Bosch en leerling van de Koninklijke School aldaar, was ook betrokken bij het door Stornebrink uitgevoerde kloosterproject in Alverna (1887 e.v.j.); voordien was hij leraar te Arnhem (Kunstoefening). Welk aandeel Stornebrink in de ontwerpen van het meubilair heeft gehad ten opzichte van de inbreng van De Leeuw is moeilijk uit te maken; de uitvoering lag volledig in handen van De Leeuw c.s. Tweede leverancier was F. de Vriendt uit Borgerhout (Antwerpen).

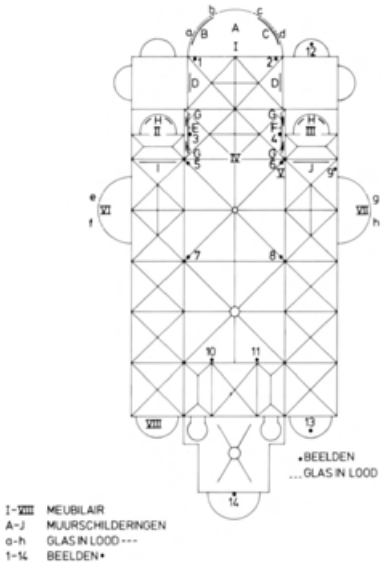
+ *Hoogaltaar* (afb. 572). Kalksteen, inlegwerk van marmer; gepolychromeerd; ontwerp van Stornebrink, uitvoering door P.A. de Leeuw c.s. Polychromie 1918, vermoedelijk door Cuypers, Roermond; 1892; neoromaans. Tombe met beeld van liggende Donatus, geflankeerd door vier staande engelen tussen zuilen. Hoge retabel; op het tabernakeldeurtje van metaal is in reliëf een Majestas Domini voorgesteld; op de hoeken twee engelen met wierookvaten; aan weerszijden van het tabernakel de beelden van Clara en Paschalis onder baldakijn. Als bekroning boven het tabernakel en de expositietroon een kruisgroep met Maria en Johannes met onder de voet van het kruis vijf beeldjes: profeet - Isaias - Malachias - Jeremias - profeet; boven de beelden van Clara en Paschalis twee engelen onder baldakijn. Zie afb. 573, nr. I. *+Altaren*

- Literatuur. Correspondentie met Bisdom, 1918.

Maria-altaar. Kalksteen, wit en goud geverfd, F. de Vriendt, Borgerhout (Antwerpen); 1895-1896; neoromaans. Mensa met kruis en tweemaal het Maria-monogram; op voetstuk boven het tabernakel beeld van Maria met Kind. Zie afb. 573, nr. II.

Jozefaltaar. Kalksteen, wit en goud geverfd; F. de Vriendt, Borgerhout (Antwerpen); 1895-1896; neoromaans. Mensa met kruis en tweemaal het Sint Jozef-monogram; op voetstuk boven het tabernakel beeld van Jozef met Kind. Zie afb. 573, nr. III.

[+] Preekstoel (afb. 574). Voet: kalksteen en marmer, kuip; klankbord en trappen: eikehout; ontwerp van P.Th. Stornebrink, uitvoering door P.A. de Leeuw c.s.; 1893; neoromaans. Vierkante voet met vier reliëfs in kalksteen: Bonaventura, studerend - mijter en bisschopsstaf- draak op ranken bijtend - kardinaalsattributen; achtzijdige kuip met dubbele eikehouten trap; op de afgeschuinde hoeken drie beeldjes: Laurentius a Brindisio - Franciscus met orderegel - Nicolaas Pieck; op de zijden twee reliëfs: Franciscus predikend voor de vissen - Idem tot de vogels; dorsaal met op de hoeken twee beelden van Christus: als zaaier en als Goede Herder; op de overgang naar [+*Preekstoel*]

Afb. 573. Schematische kerkplattegrond met aanduiding van de monumentale decoraties en kerkmeubilair, waarnaar in de tekst wordt verwezen.

Afb. 574. R.K. kerk. Preekstoel en communiebank, nu dagaltaar, door P.A. de Leeuw, naar ontwerp van P.Th. Stornebrink (opn. 1984).

klankbord: het Franciscaanse orde-embleem (twee gekruiste armen en kruis). Klankbord in de vorm van een met tympanen en beelden bekroonde lage koepel op achtzijdige grondslag; aan de onderzijde van het klankbord Geestesduif en traceerwerk; tympanen met evangelistensymbolen in het gevelveld en staande beelden van de evangelisten op de top. Op het klankbord een groot bekronend beeld van Franciscus met kruis en vaan optrekkend naar Marokko, geplaatst op voetstuk met vier kleine beeldjes in nissen; de beeldjes stellen Franciscus of een ordegenoot voor met kruis, schedel, boek en kelk (mogelijk symbolen van de vier mystieke stromingen ten tijde van Franciscus: passiemystiek, armoede-mystiek, de navolging van Christus en bruidsmystiek). Leuningen bestaande uit hoge arcaden met getorste zuiltjes en met snijwerk versierde smalle panelen. Zie afb. 573, nr. V.

+ Doopvont. Totale hoogte 212 cm, voetstuk met kuip 112 cm, deksel 100 cm; kuip van kalksteen, marmer en Naamse steen - deksel, eikehout; waarschijnlijk F. de Vriendt, Borgerhout (Antwerpen); 1896. *+Doopvont*

Vierzijdige voet, op de hoeken gedragen door evangelistensymbolen; op de zijden gedragen door vier leeuwekoppen; vierzijdige stam met vier nisjes, waarin: zegenende Christus - Petrus - Jacobus - Johannes; ronde kuip versierd met knorren; rond deksel met florale motieven en beeld van Johannes de Doper in aedicula, bekroond door een adelaar. Zie afb. 573, nr. VIII.

+ Communiebank (afb. 574). Hout, wit en goud geverfd; ontwerp van P.Th. Stornebrink, uitvoering door P.A. de Leeuw c.s.; 1894; neoromaans. Tussen zuiltjes onder arcadebogen van links naar rechts de volgende reliëfs: Abraham - Abel met lam - Lam op altaar - Mannaregen (centrale, breed uitgewerkte voorstelling) - Tafel met toonbroden - Melchisedech - Aäron. Zie afb. 573, nr. IV. *+Communiebank*

+ Twee biechtstoelen. Eikehout; vermoedelijk kort na 1833 en nog afkomstig uit de toen vergrote kerk; Waterstaatsperiode. Driedelig front met composiete pilasters en kroonlijst; *+Biechtstoelen*

in het midden een onderdeur, gebogen zijdeuren met ajour gesneden ranken in bovenpaneel. Zie afb. 573, nrs. VI en VII.

+ Het orgel is geleverd in 1856 door W. Rüter uit Kevelaer en is waarschijnlijk afkomstig uit de oude kerk. Het instrument is in 1956 door de firma Verschueren uit Heijthuizen gerestaureerd. Het heeft een vijfdelig front met drie pijpentorens en twee tussenvelden en is in imitatie-eiken geschilderd. *+Orgel*

+ Kerkbanken. Eikehout; firma Geelen, Berlicum (?); 1914. Zijwangen aan de bovenzijde uitlopend op driepasmotief, staafkolonnetten, verdiepte rondboog en vierpas; gesneden bladmotief. Vergelijkbare banken in Horssen. *+Kerkbanken*

+ Veertien staties. Verworven in 1896; Afgietsel naar staties van F. de Vriendt, Borgerhout (Antwerpen). Vergelijk Afferden blz. 34 en Maasbommel blz. 290. *+Kruiswegstaties*

+ *Christus aan de geselkolom* (afb. 576). Hoogte met voetstuk circa 140 cm; hout, wit geverfd; Vlaams werk; circa 1700. Staande Christus met putto die een thans verdwenen geselroede vasthoudt. Op de console twee engelenkopjes met doornenkroon en knots. Zie afb. 573, nr. II. *+Beelden*

Maria als Moeder van Smarten (afb. 575). Hoogte met voetstuk circa 140 cm; hout; wit geverfd; Vlaams werk; circa 1700. Staande Maria met gevouwen handen, omhoog gericht gelaat. Op de console een engeltje met een door een zwaard doorboord hart. Zie afb. 573, nr. 10.

Maria op maansikkel. Hoogte 110 cm; hout; samengesteld uit meerdere blokken, wit en goud geverfd; midden XVIII. Maria met het Kind op de linkerarm, staande op de maansikkel en de slang vertrappend. Zie afb. 573, nr. 12.

Rochus (afb. 474 rechts). Hoogte 110 cm; gepolychromeerd hout; XIXd. Staande heilige, gekleed in pelgrimsgewaad met staf en kruik in de linkerhand; hij toont de pestbuil op zijn been, een hond ligt naast hem. Zie afb. 573, nr. 9.

Franciscus van Assisi. Hoogte 140 cm; gepolychromeerd hout; 1891 VV; neogotiek. Staande heilige met wereldbol en kruis. Zie afb. 573, nr. 1.

Judocus. Hoogte 140 cm; gepolychromeerd hout; 1891 VV; neogotiek. Staande figuur met kruis, staf en kroon. Zie afb. 573, nr. 2.

Donatus. Hoogte 105 cm; gepolychromeerd hout; circa 1900; neogotiek. Staande gestalte als Romeins krijgsman met zwaard en bliksemschicht onder de voet. Zie afb. 573, nr. 3.

Donatus (afb. 574). Hoogte 135 cm; gepolychromeerd hout; circa 1900; neogotiek. Staande heilige met baard in middeleeuws krijgskostuum met kort zwaard. Zie afb. 573, nr. 4.

Vier evangelistensymbolen (afb. 572). Hoogte circa 100 cm (met voetstuk); kalksteen; door P.A. de Leeuw c.s.; 1891-1892; neoromaans. Geplaatst op de hoeken van de vieringpijlers. Zie afb. 573, nrs. 5-8.

Kruisgroep. Hoogte kruis 135 cm, Maria en Johannes 135 cm; kalksteen; door Fr. de Vriendt, Borgerhout (Antwerpen); 1903; neoromaans. Zie afb. 573, nr. 13.

Christus als Goede Herder. Medaillon, natuursteen, in het torenportaal boven de ingang. Zie afb. 573, nr. 14.

[+] In de periode 1918-1920 is door het atelier Cuypers uit Roermond een aantal wandschilderingen aangebracht in priesterkoor en transept, alsmede in de zijabsiden (aangegeven op afb. 573, A-J). [+]*Polychromie*

Absis. A Lam op boek met zeven zegels, omgeven door evangelisten en wierokende engelen; kruis met hand Gods (in de absiskalot) - B Laatste Avondmaal - C Bruiloft te Cana (onder de vensters); verder draperieschildering (afb. 572).

Koortravee. DD Engelen en eucharistische symbolen (spaarbogen ondermuur) - E Voorspelling van de Eucharistie in dispuut tussen Jezus en de Joden na de wonderbare broodvermenigvuldiging (spaarboog onder lichtbeukvensters) - F Wonderbare broodvermenigvuldiging (op dito spaarboog) - GG Engelen en Jezus- en Christus-monogrammen; ondermuren met tapijtschildering.

Absiden zijkapellen. H Twee maal twee knielende engelen en tapijtschilderingen.

Afb. 575. R.K. kerk. Mater Dolorosa op gesneden console, hout, 18de eeuw (opn. 1984).

Afb. 576. R.K. kerk. Christus aan de geselkolom op gesneden console, hout, 18de eeuw (opn. 1984).

Transept. I Intocht in Jerusalem (oostmuur noorderzijbeuk) - J Sleutelovergave aan Petrus (oostmuur zuiderzijbeuk). Alle verhalende scènes zijn voorzien van teksten tussen de boogfriezen.

+ In het koor vier gebrandschilderde ramen, geleverd door Cuypers, Roermond en vervaardigd door F. Nicolas, Roermond in 1925 (afb. 573, a-d). Vier staande heiligen in ornamentale omlijsting: a Clara met monstrans, b Paschalis Baylon, c Juliana van Falconieri met ciborie, d Nicolaas Pieck. In het transept vier ramen door Lando van de Berg O.F.M., Amsterdam 1950, waarop voorstelling van de evangelisten (afb. 573, e-h). +*Gebrandschilderd glas*

- Literatuur. Map Begroting, rekening en verantwoording van de bouw der kerk.

+ In het plaveisel van het westelijk buitenportaal voor de toren zijn twee fragmenten opgenomen van een grafsteen of monument, waarop respectievelijk een ruitschild, beladen met twee elkaar kruisende onderarmen (wapen Vijgh) en een inscriptie met +*Graffragment*

afgesleten gotische letters. Volgens Moes en Sluyterman (1914) stond er in de middeleeuwse kerk een tombe, waarop aan de voorzijde de wapens Van Wijhe, Buren, Zeller en Sallandt waren aangebracht en het volgende grafschrift: ‘Int jaer ons Heren 1492 op St. Gallen avond sterff REYNER VAN WY heer toe HERNEN / op Alderheyligen int jaer 1500 sterff JOHANNA VAN BUUREN siin huisfrou’. Aan de achterkant stond: ‘joffrau RUTEGERA VIJGH gent VAN WIJ, / vrouw toe Hernen / sterff den 22 Oct 1523’; zij was gehuwd met Joachim van Wijhe.

- Literatuur. Moes en Sluyterman 1914, blz. 191, 192; Bloys van Treslong Prins 1917, annotatie t.o. blz. 105.

Liturgisch vaatwerk en gerei

+ *Stralenmonstrans* (afb. 577). Hoogte 68 cm, diameter voet 22 x 16,5 cm; zilver; merken: meesterteken H + E in rechthoek (= H.G. Esser, Weert 1838-1892), lopend leeuwtje, zwaardjes; 1877; neobarok.

Geschulpte voetrand; op welving in vier segmenten: Franciscus van Assisi - Antonius van Padua - aren en druiven (2 ×); peervormige nodus met twee cartouches, twee

Afb. 577. R.K. kerk. Stralenmonstrans, zilver, door H.G. Esser, Weert, 1877 (opn. 1984).

Afb. 578. R.K. kerk. Ciborie, zilver, door A.H. Rijke, Boxmeer, 1829 (opn. 1984).

Afb. 579. R.K. kerk. Kelk, zilver, door P.A. Theonville, Boxmeer, 1797 (opn. 1984).

festoenen, parelrand en knorren; boven aan de stam een wereldbol met slang die een appel in de bek houdt, daarop een pelikaan in een nest met jongen; de lunula wordt geflankeerd door twee knielende engelen; boven de lunula God de Vader op wolken,

omgeven door engelenkopjes; daarboven de Geestesduif, geflankeerd door twee knielende engeltjes; op de top een kroon met bol en kruisje. Inscriptie onder in de voet, chronogram 1877: ‘theoDorvs Van BeUnIngen et UXor MarIa sChreVen QUInto ConnUbII faUstI eXpLeto LUstro gratI offerUnt’.

Monstrans. Hoogte 59 cm, diameter voet 19 cm; zilver en koper; merken: C. Esser (op voetrand), lopend leeuwtje; 1901. Vierlobbige voet met gegraveerde wingerd; ronde stam en nodus met vier stenen; rond de lunula vier medaillons in kruisvorm met beeltenis van Franciscus van Assisi - Judocus - Clara - Antonius van Padua; tussen neobarok bladornament een koperen stralenkrans; neobarokke bekroning met bol en kruisje. Inscriptie onder de voet: Camille Esser, Weert fec. 1901.

Ciborie (afb. 578). Hoogte met deksel 40 cm, zonder deksel 26,5 cm, diameter voet 16 cm; zilver; merken: meesterteken AHR onder pijl in vierkant (= A.H. Rijke, Boxmeer, 1824-1843), lopend leeuwtje + 2, zwaardje; 1829. Ronde, geprofileerde voet met gerekte holle knorren; vaasvormige nodus; ajour tegencuppa met aren en druiven; deksel onversierd, met bol en kruisje. Inscriptie in voetrand: ‘Hend. en Aart Hendriks 1829’.

Ciborie. Hoogte met deksel 42,5 cm, zonder deksel 28 cm; diameter voet 16 cm; zilver; merken: meesterteken H + E (= H.G. Esser, Weert, 1838-1892), op voetrand in gotische letters H. Esser, jaarletter C (= 1864), lopend leeuwtje + 2, minerva; 1864; neobarok. Ronde, geprofileerde voet met op de welving in cartouches: Ark van het Verbond - tafel met toonbroden - wetstafelen tussen festoenen; neobarokke stam en nodus met drie engelenkopjes; tegencuppa met drie cartouches tussen festoenen: Franciscus voor kruisbeeld - Clara met boek en lelietak - Christus met brood; deksel met twee ornamentranden, wereldbol en kruisje.

Kelk (afb. 579). Hoogte 22 cm, diameter voet 14,5 cm; zilver; merken: meesterteken PAT (= P.A. Theonville), wapen van de heren van Boxmeer; 1797; Lodewijk XVI. Achtzijdige

Afb. 580. R.K. kerk. Wierookvat met scheepje, zilver, door H. Esser, Weert, 3de kwart 19de eeuw (opn. 1984).

voet met laurierkrans, op de ronde welving een gegraveerd kruisje op berg; ronde stam met laurierbladeren en achtzijdige nodus; tegencuppa, versierd met laurierbladeren. Inscriptie op onderzijde van de voetrand: 'VerVs est possessor JOannes LeonarDVs Martens presbIJter annos CIrCIter qVInqVagInta qvtvor natva'; (chronogram: 1797). *Kelk*. Hoogte 23 cm, diameter voet 16 cm; verguld zilver; merken: meesterteken H + E (= H.G. Esser, Weert 1838-1892), minerva, zwaardje; ca. 1890; neogotiek. Zeslobbige, geprofileerde voet met zes opgeschroefde medaillons, waarin op blauw fond: Salvator Mundi - Maria - Judocus als pelgrim - Gulielmus - Donatus - Theodorus; zeszijdige stam; ronde ajour nodus met bladmotief en steentjes; kleine ajour tegencuppa.

Wierookvat met scheepje (afb. 580). Vat: hoogte 31 cm, diameter 14,5 cm; scheepje: hoogte 14 cm, lengte 16 cm; zilver; merken: meesterteken H + E (= H. Esser, Weert 1838-1892), leeuwtje + 2, minervakopje, Romeins zwaardje; XIX c; neobarok. Vat: ronde voet met op de welving een palmettenrand; onderaan het lichaam een bladornament en bovenaan drie lege cartouches en driemaal twee gevleugelde engelenkopjes; hoog opengewerkt deksel, bekroond met krans van laurierbladeren, cartouches en een vlam. Scheepje: ronde voet met op de welving een palmettenrand: tegen het lichaam voluutcartouches, omlijst door bloemen en bladeren; voluutvormige greep waartegen een bladmotief; op het deksel is het Lam Gods gegraveerd.

Wierookvat. Hoogte 22 cm, diameter 13,5 cm; geel koper; XIX B; neogotiek. Ronde, geprofileerde voet; bolvormig deksel, waarop een torenvormige bekroning.

Twee godslampen. Hoogte 60 cm; Russisch zilver; 1909. Zeszijdig met ajourpaneeltjes en acanthusranken.

[+] *Kaarsenluchter*. Hoogte 116 cm; rood en geel koper; midden XIX. Ronde voet op drie bolpoten met een bladornament; conische stam, die overgaat in een houder, welke aan de bovenzijde is versierd met een palmettenrand. [+]*Kandelaars*

Twaalf kandelaars. Hoogte 43 cm; gegoten brons; circa 1900; neogotiek. Hoge, ronde geprofileerde voet op drie zittende leeuwtjes; getorste stam met twee platte, ronde nodi; hoge, geprofileerde vetvanger die aan de bovenzijde is gekanteeld.

Twee kandelaars. Hoogte 51 cm; vernikkeld koper; 1907. Driezijdige voet op klauwpootjes met dieren; ronde stam met drie nodi; ronde, hoge vetvanger, waartegen drie fabeldieren. *Zes kandelaars*. Hoogte 67,5 cm; gegoten brons, verguld; 1907; neoromaans. Driezijdige voet op klauwpoten; op de ajourbewerkte voet talrijke fabeldieren; rechte stam met noppen; ajourbewerkte nodus met bladmotief; hoge vetvanger, waarop bladmotief en waartegen drie fabeldieren.

Zes kandelaars. Hoogte 79 cm; vernikkeld koper; 1907; neoromaans. Driezijdige voet op klauwpoten; ronde stam met in het midden een nodus; hoge vetvanger, waartegen drie fabeldieren.

+ Wijwateremmer. Hoogte 21 cm, diameter 25 cm; geel koper; circa 1870. Ronde geprofileerde voet; rond geprofileerd vat; drielobbig hengsel. *+Wijwateremmer*

+ Volgens Schutjes hingen er in 1811 twee klokken in de toren. Bij de inventarisatie van het landelijk klokkenbezit tijdens de Duitse bezetting in 1942 werd een klok geregistreerd, die ook wordt genoemd in de Voorloopige Lijst van 1917. Deze klok werd weggevoerd en versmolten. Hij had een middellijn van 72 cm en was in 1803 gegoten door Henricus Petit. Tussen de randversiering bestaande uit een fries van herten en schapen en een vitragerand, stond het volgende opschrift: 'S. Judocus / ecclesiae patronus / A.B.T. Baro de Steenhuys / J. van der Meer pastor. T.A. van Gelder quaestor'. *+Luidklokken*

In 1950 zijn twee nieuwe klokken in de toren gehangen, gegoten door Petit en Fritsen uit Aarle Rixtel. Deze aan Franciscus en Judocus toegewijde klokken met de toonhoogten cis en e en een respectievelijk gewicht van 252 en 130 kg dragen de opschriften: 'Quod furor Teutonicus abstulit anno 1942, / Alardus van den Berg pie reddidit 1950' en 'Cum maerore ablata / cum gaudio restituta 1950'.

- Literatuur. Voorloopige Lijst IV (1917), blz. 38.

+ Van het 19de-eeuwse uurwerk in de toren is een schakelrad aanwezig in de collectie van het Nederlands goud-, zilver- en klokkenmuseum in Schoonhoven (inv. TO 85). Op de rand van het schakelrad, behorend tot een uurwerk dat in 1910 door een nieuw werd *+Uurwerk*

vervangen, staat de volgende inscriptie: ‘Dit uurwerk is geheel hermaakt door Petrus Oppers koster en onderwijzer in Leuth in het jaar onzes Heere 1836. Onder den weledelgeboren Heer Baron G.J.W.A. van Balveren Burgemeester der gemeente Bergharen Hernen en Leur’.

Voormalige Rooms-Katholieke pastorie

Aan de Dorpsstraat nr. 30 staat de sedert 1973 niet meer als zodanig in gebruik zijnde R.K. pastorie, die dateert uit 1842. Het is een statig herenhuis met verdieping en schilddak. De vijf traveeën brede voorgevel heeft acht- en zesruits schuifvensters met blinden, een gesneden deur in houten omlijsting en een klokje op het dak. Inwendig zijn de vertrekken gelegen aan weerszijden van de middengang. In de linkerbeuk bevinden zich twee achter elkaar liggende kelders. Het huis dat veertien kamers telt, dankt zijn omvang mede aan het feit, dat de paters Franciscanen, die vanouds de parochie Hernen en Leur bedienen, het huis ook wel gebruikten als novicenhuis. Ook de voorgangster van deze pastorie had een dergelijke functie onder het pastoraat van pastoor-deken Joseph Sleypen, die van 1814-1839 in Hernen stond en tevens novicenmeester was; volgens het kadastraal minuutplan stond deze pastorie op dezelfde plaats en had zij ongeveer dezelfde omvang. Waarschijnlijk is het huis in 1842 onder pastoor Cornelis van der Locht verbeterd en vergroot, c.q. verhoogd. In eerste aanleg zou zij uit 1792 stammen en zijn gebouwd ter vervanging van de uit 1702 daterende schuurkerk met pastoriehuis, die in 1789 is afgebrand.

- Literatuur. Schutjes IV (1873), blz. 155; Hier en Ginder XII (1971), nr. II.

[+] Een uit de pastorie afkomstig, 29-delig koffieservies met afbeeldingen van Nijmeegse gebouwen bevindt zich in de collectie van het Nijmeegs Museum ‘Commanderie van St. Jan’ (inv. nr. 1969/2). Het zou door de laatste eigenares van het kasteel aan de toenmalige pastoor zijn geschonken. [+]*Servies*

Huis te Hernen

Het kasteel, doorgaans Huis te Hernen genoemd, is een in het midden van de 14de eeuw begonnen complex, dat is uitgegroeid tot vier vleugels rondom een binnenplaats, een ronde hoektoren op de zuidwesthoek en de onderbouw van een verdwenen woontoren op de zuidoosthoek. Het kasteel kreeg zijn huidige omvang in het midden van de 16e eeuw. Het is eigendom van de Stichting ‘Vrienden der Geldersche Kasteelen’.

Bronnen

- Literatuur. Teg. Staat 1741, blz. 277-278; Van Spaen IV (1805), blz. 104-109; Van der Aa V (1844), blz. 463-465; Engelen 1847, blz. 291; Schutjes IV (1873), blz. 148-149; J. Anspach, De Heerlijkheid Hernen, in: Geld. Volksalm. 1877, blz. 13-38; Idem, Hernen en Bergharen, in: Geld. Volksalm. 1893, blz. 12-29;

H. Jongsma en A. Loosjes, Kasteelen, buitenplaatsen en parken van Nederland, III, Den Haag z.j., blz. L 8 en Platen L 11-L 16; E.W. Moes en K. Sluyterman, Nederlandsche Kasteelen en hun historie, II, Amsterdam 1914, blz. 185-204 en Tafel XXI; Voorloopige Lijst IV (1917), blz. 38; J.H. Plantenga, Drie reisschetsen, Bouwkundig Weekblad 38 (1917), blz. 229-230; P. Smit, Het Kasteel Hernen, in: Buiten 1918 (15 juni), blz. 280-282 en afb. tot 285; Register Leenaktenboeken 1924, blz. 68-70; Vermeulen II (1931), blz. 76; Heemschut 1944, blz. 21; D.J.G. Buurman, Het kasteel Hernen, in: Bulletin K.N.O.B. 1954, kol. 73-96; W. de Vries, De hoge heerlijkheid Hernen, in B.M. Gelre LIV (1954), blz. 41-46; E.H. ter Kuile, Kastelen en adellijke huizen, Amsterdam 1954, blz. 47, afb. 24-26; F. Gorissen, Stedeatlas van Nijmegen, Arnhem 1956, blz. 34; D.J.G. Buurman, Hernen, in: Stichting 'Vrienden der Geldersche Kasteelen' 1948-1958, blz. 12-29; F. Gorissen, Die Burgen im Reich von Nimwegen ausserhalb der Stadt Nimwegen, in: Niederrheinisches Jahrbuch IV (1959), blz. 126-129; J.M. de Winter, Ministerialiteit en Ridderschap in Gelre en Zutphen, Werken Gelre XXXII (1962), blz. 255-257; Zandstra e.a. 1962, blz. 71-73, 97; P.E. Reijen, Nieuwe gegevens over het kasteel Hernen, in: Bulletin K.N.O.B. 1964, kol. 333-336; D.J.G. Buurman, Waren er in de 14de eeuw twee kastelen in Hernen?, in: Bulletin K.N.O.B. 1965, blz. 20-24; Bezit van de Stichting 'Vrienden der Geldersche Kasteelen' in

Afb. 581. Huis te Hernen gezien vanuit het zuidoosten met donjonvoet op de voorgrond. Vergelijk afb. 582 (opn. 1986).

het Kwartier van Nijmegen: Kasteel Hernen, in: Stichting 'Vrienden der Geldersche Kasteelen' 1940-1965, Arnhem, 1965, blz. 37-40, 74-79; A.I.J.M. Schellaert, Kastelen, Deventer 1974, blz. 70-73; D.J.G. Buurman, Verslag over de jaren 1965-1975, in: Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen 1965-1975, Arnhem 1976, blz. 8, 73-77; D.J.G. Buurman, Wanneer is de grote toren van Hernen verdwenen?, in Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel, Zutphen 1981, 279-282; Manders 1982, blz. 74-81; F.M. Eliëns en J. Harenberg, Middeleeuwse kastelen van Gelderland, Rijswijk 1984, blz. 185-190.

- Archivalia. Bij de overdracht van het Huis aan Jhr.mr.C.J.A. den Tex (1883) is het huisarchief niet mee overgedragen. Het berust dientengevolge bij een afstammeling van de familie d'Ennetières, graaf A.L.V.M.B. de Laubespin, Elverdinge (W. Vlaanderen).
- Afbeeldingen.
    1 Potloodtekening door C. Pronk, geannoteerd: 'Herne' (2 ×), 'Hernen bij Batenburg' en 'gegraveerd bij I. Tirion door H. Spilman', waarschijnlijk uit een schetsboek, Collectie R.P.K. Amsterdam (A 1702); het kasteel gezien vanuit het zuidwesten, voortekening voor nr. 2 (afb. 582).
    2 Gravure naar tekening van C. Pronk door H. Spilman, 1745, in: Het Verheerlijkt Nederland II, nr. 197.
    3 Grijs gewassen pentekening, toegeschreven aan A. de Haen, circa 1732 geannoteerd: 'Hernen', Collectie Koninklijk Museum voor Schone Kunsten (verz. De Grez), Brussel; gezicht op het kasteel vanuit het zuidwesten.
    4 Grijs gewassen pentekening, gesigneerd en gedateerd: H. Tavenier 1782, met onderschrift: ''t Huijs te Herne'. Particuliere Collectie R.K.D., Den Haag (Top 1122); gezicht als nr. 3, niet geheel foutloze kopie met situatie van omstreeks 1732 (afb. 583).
    5 Gewassen pentekening, gesigneerd en gedateerd: '(H. Ho)ogers fc: 1772', met het onderschrift: 't kasteel en dorp Hernnen', Collectie

H. van den Ende, Alblasserdam; gezicht op het kasteel vanuit west-noordwestelijke richting.

6 Kaart met niet betrouwbare afbeelding van het Huis te Hernen, als kaartfiguratie, 17de-eeuwse kaart met de goederen van het klooster Camp, zonder legenda, Collectie R.K.D., Den Haag (Top 2009).

7 Collectie oude en nieuwe opnamen in foto-archief R.D.M.Z. te Zeist waaronder glasplaten uit de Collectie Steenbergh (circa 1914).
8 Album met foto's van voor de restauratie van 1942, collectie Stichting ‘Vrienden der Geldersche Kasteelen’, Arnhem.

- Opmetingstekeningen. Collectie tekeningen (4 bladen en 19 calques), getiteld ‘Plan voor herstelling en verbouwing van het kasteel Hernen. Land van Maas en Waal. Schaal 1:100’, door de gebroeders M.A. en J. van Nieukerken, gedateerd 1917, in N.D.B., Amsterdam (Archief van Nieukerken, inv. nr. 96); verder plattegronden, doorsneden en aanzichten door architect M. van Beveren in afdruk aanwezig in tekeningenarchief R.D.M.Z., Zeist.

Geschiedenis

Hernen was een allodiale heerlijkheid, waar reeds in de tweede helft van de 13de eeuw een huis voor de ‘nobilis’ stond. De oudste vermelding, waarin met name over het huis wordt gesproken, dateert van 1369. Het leenregister vermeldt huis en goed met de volgende omschrijving: ‘die herlichkeit Hyrnen met den Huyse van Hyrnen ende al syne erffnisse, hoge ende lege in bosch end broeck met der halver meulen ende allen haren toebehoren, niet uytgescheiden’. In 1388 wordt melding gemaakt van een ‘voirgeborchte’ en een oorkonde van 1390 spreekt over ‘het huys tot Hyrnen mit der veste’.

Aanvankelijk in het bezit van het geslacht van Hernen, gaat het huis nog in de 14de eeuw over in handen van Alard van Driel. In 1402 werd Herman van Meeckeren beleend. Na diens overlijden ging het bezit over aan diens dochter Elisabeth, die gehuwd was met Johan van Wijhe. Het geslacht van Wijhe bleef tot 1646 in het bezit van het Huis te Hernen c.a. Reinier van Wijhe voltooide in 1555 het complex met een nieuwe ingangsvleugel, waarvoor hij onder andere natuursteen aankocht dat bij de bouw van het stadhuis van Nijmegen was overgebleven. Van leden uit het geslacht van Wijhe bevinden zich nog enige portretten op het Huis te Leur (zie blz. 472). Reiniers kleindochter is in 1609 gehuwd met Gerard van Reede, heer van Saesveld en Buckhorst. Hun zoon Reinard Adriaan verwierf Hernen in 1646 en overleed in 1673. In 1682 brachten zijn vijf dochters huis en heerlijkheid in veiling. Philips Hendrik van Steenhuys, heer van Capelle en Bekesteyn, werd de nieuwe bezitter. Omdat de familie Van Steenhuys doorgaans in de zuidelijke Nederlanden vertoefde, werd het kasteel bewoond door een rentmeester. Een van de bekendsten was de Franciscaner pater Wilhelmus van der Hulpen, die in de hoge zaal van de noordvleugel een schuilkerk inrichtte. Omdat hij ook al voor de Erven van Wijhe het rentmeestersambt had uitgeoefend, handhaafde de familie Van Steenhuys hem op deze post. Door huwelijk kwam Hernen in de 19de eeuw aan de Belgische, grafelijke familie De Béthune. Markiezin Euphémie Joséphine Ghislaine d'Ennetières, geboren gravin De Béthune, verkocht de bezitting op 3 januari 1883 aan douairière Jhr. mr. Cornelis Jacob Arnold den Tex, geboren Anna Mathilda Vriede. Haar dochter Anna Mathilda den Tex, weduwe van Adriaan Jacob Paul Metelerkamp van Bronkhorst, schonk het kasteel met de omliggende tuin in 1940 aan de Stichting ‘Vrienden der Geldersche Kasteelen’.

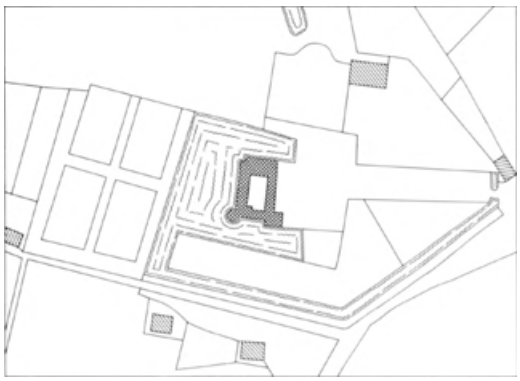
Afb. 582. Huis te Hernen, gezien vanuit het zuidoosten, getekend door C. Pronk, waarschijnlijk in 1732. Voortekening voor gravure van H. Spilman. R.P.K., Amsterdam.

Afb. 583. Huis te Hernen getekend door H. Tavenier in 1782, gezien vanuit het zuidwesten. R.K.D., Den Haag.

Afb. 584. Huis te Hernen gezien vanuit het zuidwesten (opn. 1983).

Afb. 585. Huis te Hernen en omgeving volgens het kadastraal minuutplan.

Al in 1917 zijn er plannen gemaakt voor een restauratie en gedeeltelijke verbouwing van het kasteel door de architecten M.A. en J. van Nieukerken. Tussen 1942 en 1957 is in verschillende fasen een algehele restauratie uitgevoerd onder leiding van de architecten H. van Heeswijk, H.A. van Oerle en M. van Beveren.

+ De bouwgeschiedenis en de constructie van het kasteel is alleen te verduidelijken en te beschrijven met behulp van de geperiodiseerde plattegronden en doorsneden, waarop de verschillende bouwfases c.q. de nog resterende gedeelten daarvan te zien zijn (afb. 593, 594 en 598). *+Het gebouw*

Tot een beter begrip verdient het de voorkeur om hier eerst de bouwgeschiedenis in haar verschillende fases te geven en vervolgens de diverse vleugels en andere onderdelen afzonderlijk te behandelen.

+ Het kasteel is opgetrokken in rode baksteen met gebruikmaking van enige natuursteen, *+Materiaal*

met name mergel als speklagen, cordonbanden en vensteronderdelen. Ook is mergelsteen toegepast bij het overwelven van de kelders in de noordwesthoek van het kasteelcomplex. De meest voorkomende baksteenformaten, gemeten buiten om het complex, zijn:

Oostvleugel, muurwerk naast de woontoren (oudste gedeelte): 28,1 / 28,3 × 13,2 / 13,4 × 6,2 / 6,4 cm, 10 lagen 74 cm;
Zuidvleugel: 27/27,7 x 12,5/13,2 x 6,3 cm, 10 lagen 75,5 cm;
Zuidwesttoren: 26,2/27 x 12,8 x 5,8 cm, 10 lagen 73,5 cm;
Westmuur: 26/27 x 12,2/12,6 x 6 cm, 10 lagen 73,5 cm;
Noordmuur: 27 x 13,2 x 6,2 cm, 10 lagen 76 cm;
Oostmuur (oude ringmuur): 26,2/27 x 12,2/13 x 6,2 cm, 10 lagen 76 cm.

Bouwfasering

[+] De bouw van het kasteel is in te delen in een drietal fasen, gevolgd door een periode van veranderingen en gedeeltelijke sloop en herbouw.

Fase I. Het oudste onderdeel is de thans, op de kelder na, afgebroken donjontoren, die waarschijnlijk is gebouwd na het verwerven van de heerlijkheid door Herman van Meeckeren in het derde kwart van de 14de eeuw. Deze vierkante donjontoren met achtkante hangtorentjes op de hoeken, is bekend uit de 17de-eeuwse kaart van de Campse kloostergoederen en veel gedetailleerder uit de 18de-eeuwse topografische afbeeldingen.

De toren stond op de zuidoosthoek van een ommuurd, onregelmatig rechthoekig terrein. Donjontoren en ommuring zullen kort na elkaar zijn gerealiseerd. Mogelijk heeft er naast de woontoren aanvankelijk een houten woongebouw gestaan. De toegang tot het ommuurde burchtterrein was opgenomen in de oostelijke schildmuur, direct naast de toren, van waaruit hij verdedigbaar was. Aan de noordzijde van de donjon zit een verdikking in het muurwerk van circa 83 cm, waarin twee spaarbogen waren opgenomen; restanten ervan treft men nog in de kelder aan. De boog van de vroegere toegangspoort is nog te zien in de oostelijke ringmuur die is opgenomen in de uit 1555 daterende oostvleugel. Het noordelijk pendant of de rechterzijmuur van die oudste toegangspoort is bij het bouwen van de oostvleugel onder de Van Wijhes afgebroken. De ringmuur had aan de binnenzijde grote spaarbogen van tamelijk regelmatige afmeting. Deze zijn in een latere periode, toen men aan de pleinzijde woon- en bedrijfsgebouwen ging zetten, dichtgezet.

Van de spaarbogen zijn op kelderniveau en op de hoofdverdieping verspreid resten terug te vinden, behalve in de zuidvleugel waar zij helemaal door een latere muurverdikking aan het oog zijn onttrokken. De ringmuur bezat een open weergang in zijn oudste gedaante met een naar de veldzijde uitgekraagde borstwering met kantelen, werp- en schietgaten. In de noordmuur bevindt zich in de muurdikte nog een rechte stenen trap die naar de weergang leidt. De noordoost- en noordwesthoek hebben een extra versterking door een respectievelijk ronde en achthoekige, uitgekraagde hoektoren in de borstwering.

De weergang is aan de west- en noordzijde nog volledig intact. Oorspronkelijk was hij open, pas bij de bouw van de vleugels is hij overkapt. Ook tegen het midden van de westgevel heeft blijkens de 18de-eeuwse afbeeldingen een arkeltorentje gezeten, op de plek waar zich nu een uitgebouwde erker bevindt. Opmerkelijk is verder dat het noordwestelijke hoektorentje terugspringt ten opzichte van de westmuur. Dit verschijnsel is alleen verklaarbaar in samenhang met de over een breedte van

2,75 m en over de volle hoogte van de weermuur gemetselde staande-tandzone in de westmuur op de noordwesthoek, die wijst op een geplande doch nimmer uitgevoerde grote hoektoren. *Fase II* Tot de tweede grote bouwfase behoort de verstening van een gedeelte van de vroegste woon- en werkvertrekken. Tegen de zuidelijke ringmuur is een grote en kleine zaal gebouwd met kelder, verdieping en zolder. De grote zaal was vanuit de donjontoren toegankelijk. In de scheidingswand tussen de grote en de kleine zaal zijn ruggelings schoorstenen opgenomen. Op de overgang van de beide zalen is aan het binnenplein een vierkante toren met ronde spiltrap gebouwd, waardoor alle woonlagen met elkaar werden verbonden.

Uit deze periode dateert ook de ronde hoektoren op de zuidwesthoek. Dit alles heeft zijn beslag gekregen in de 15de eeuw.

Fase III. In de loop van de 15de en de 16de eeuw is het burchtterrein binnen de ommuring verder volgebouwd. Allereerst is het woongedeelte vergroot door de bouw van een

Afb. 586. Huis te Hernen. Gezicht op de noordvleugel en langs de westvleugel naar de ronde verdedigingstoren (opn. ca. 1914).

Afb. 587. Huis te Hernen gezien vanuit het noordwesten (opn. ca. 1914).

kleine vleugel langs de westelijke keermuur, haaks op de kleine zaal. In de noordelijke eindgevel, nu binnenmuur, is nog altijd een buitenvenster te zien. Vervolgens is een nieuwe zaal met kelder en zolder in de noordoosthoek van het burchtplein opgetrokken met de langszijde tegen de noordelijke ringmuur. Omstreeks 1500 bouwde men de hele noordwesthoek vol en omstreeks 1555 volgde tegen de oostmuur een woongebouw met de huidige toegangspoort. Hiermee was de bebouwing op het plein voltooid.

Latere bouwactiviteiten. Het huis heeft zijn laat-16de-eeuwse gedaante voor een belangrijk deel gespaard, zij het dat na 1682 diverse grote vensters zijn aangebracht. Verder is de bouwvallig geworden donjon in het begin van de 19de eeuw afgebroken, is de gracht aan de ingangszijde gedempt en is de stenen boogbrug afgebroken. De afbraak van de toren had ook consequenties voor de aanpalende grote zaal uit fase II. In de 19de eeuw is de buitenmuur van deze oudste vleugel aan de grachtzijde vernieuwd, hetgeen ook met de muur aan de pleinzijde gebeurde; de laatstgenoemde muur is bij de laatste restauratie in historiserende vormen hersteld.

+Beschrijving van de bouwdelen

+ Bij de beschrijving van de navolgende bouwdelen worden plattegrond en opstand in samenhang beschreven met het exterieur en het interieur, rondgaande en te beginnen bij de oostelijke vleugel (afb. 588-598).

+Oostvleugel en toegangspoort Uitwendig

+ De oostelijke vleugel bestaat uit een woongedeelte en een noordelijk daaraan grenzende toegangspoort, de enige ingang van het kasteel. Woongedeelte en poort liggen achter een doorlopende gevelwand. Boven de korfbogige toegangspoort liggen twee verdiepingen met geringe hoogte, waarvan de vloerniveaus niet corresponderen met die in het zuidelijk ervan gelegen woongedeelte. Dit woongedeelte bestaat uit een kelderruimte met twee woonlagen en een zolder.

In de buitengevel zijn diverse types vensters aangebracht, kruiskozijnen en grote en kleine roedenvensters. Opmerkelijk zijn de gespaard gebleven boogvelden boven sommige ramen. Een geprofileerde waterlijst scheidt de ondermuur van de bovenmuur. De ondermuur maakt tot aan de verdieping nog deel uit van de voormalige ringmuur. Men ontwaart links in de gevel sporen van de eerste doorgang, die naast de donjon lag. Andere bouwsporen wijzen op twee gemakken die vroeger tegen de gevel hebben gezeten. Bij de restauratie vond men hier ook de overblijfselen van een waterput. Opmerkelijk is het van de 18de-eeuwse tekeningen af te leiden gegeven, dat op de aanwezigheid van een erker wijst.

Aan de zijde van het binnenplein vindt men de kruiskozijnen en kloosterkozijnen terug. Opvallend is de veel rijkere vorm van de sierankers aan de buitengevel. De kap van de oostvleugel was oorspronkelijk een zadeldak tussen de donjon en een gezwenkte geveltop met gemetselde pinakels aan de noordzijde. Deze topgevel is nog in wezen, aan de kant van de vroegere donjon is de kap afgesloten met een steil oplopend schild.

+Inwendig

+ De woonvleugel naast de poortdoorgang is verdeeld in drie gedeelten die van noord naar zuid respectievelijk een, twee en drie balkvakken omvatten. De kelderruimte houdt die hoofdverdeling aan, met dien verstande, dat de zuidelijke helft verder is onderverdeeld in twee kleinere ruimtes en een langslopende gang, die eertijds in

verbinding stond met de donjonkelder. Alle kelderruimtes zijn overwelfd met tongewelven waarin steekkapjes boven de vensters en doorgangen. In de schildmuur waarvan de spaarbogen voor een groot deel bij de bouw van de kelders zijn opgevuld, treft men nog overblijfselen van de oudere toestand aan in de vorm van schietgaten en een in de muurdikte opgenomen restant van een trap, zichtbaar vanuit de huidige keldergang in de oostvleugel. Op de hoofdverdieping is in het noordelijke balkvak een trappartij opgenomen, die alle hoofden tussenverdiepingen bereikbaar maakt. De resterende ruimte dient als keuken. In de aangrenzende kamers bestaat het plafond uit moer- en kinderbalken, waarvan de balkkoppen deels nog op oorspronkelijke sleutelstukken rusten.

Aan beide zijden van de tussenmuur bevinden zich schoorstenen. In het kleine vertrek bevindt zich een 18de-eeuwse, houten schoorsteenmantel met een geschilderd bloemstilleven als boezemstuk, in de grote kamer een schouw met gebeeldhouwde wangen, waarvan de onderdelen verwisseld zijn.

De verdieping heeft eveneens plafonds van moer- en kinderbinten, gedeeltelijk weggestuct. De hoofdindeling is als op de begane grond met een bij de restauratie aangebrachte onderverdeling.

Afb. 588. Huis te Hernen. De toegangspoort uit 1555 en de noordoosthoek van het kasteel (opn. 1983).

Afb. 589. Overzichtsfoto van de oostvleugel en smalle zijde van de noordvleugel (opn. 1983).

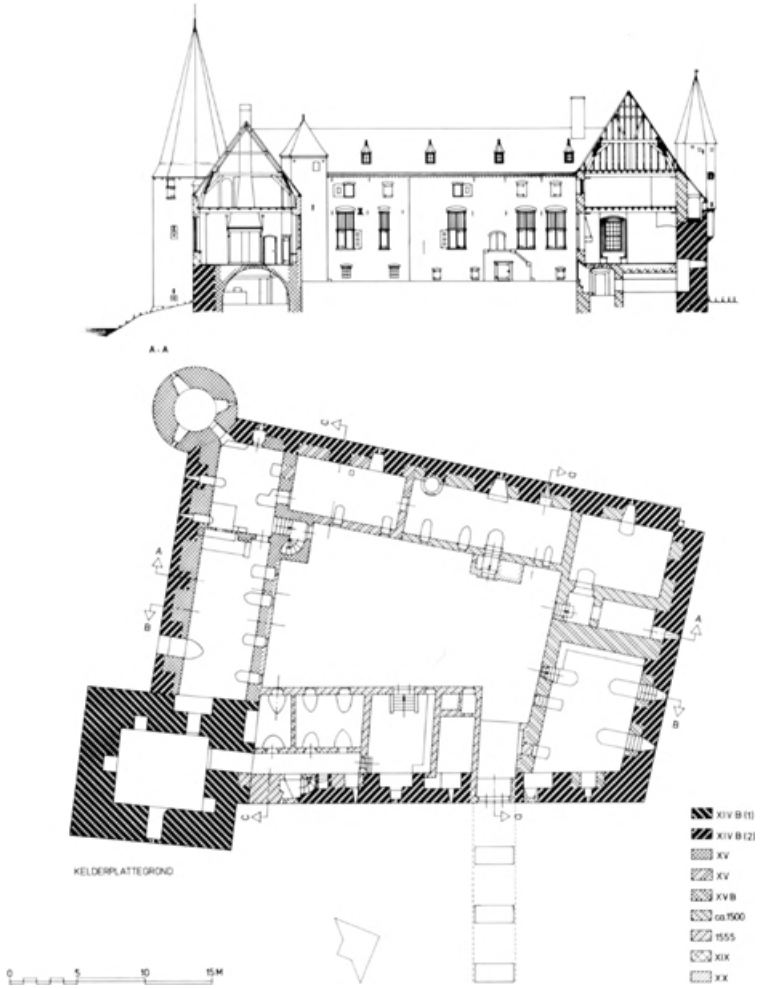
Afb. 590. Gezicht op de noordvleugel met overkapte weergang (opn. 1983).

Afb. 591. Gezicht op de westzijde van het kasteel (opn. 1983).

Afb. 592. Overzicht vanuit het zuiden met ronde toren, zuidvleugel en donjonvoet (opn. 1983).

Afb. 593. Opmetingstekening van het Huis te Hernen. Plattegrond van de kelderverdieping aangevuld met de onder het maaiveld aangetroffen brugpijlers. Doorsnede over de zuid- en noordvleugel naar de ronde hoektoren en de westvleugel.

Afb. 594. Doorsnede over de westvleugel en poortvleugel naar de noordvleugel toe.

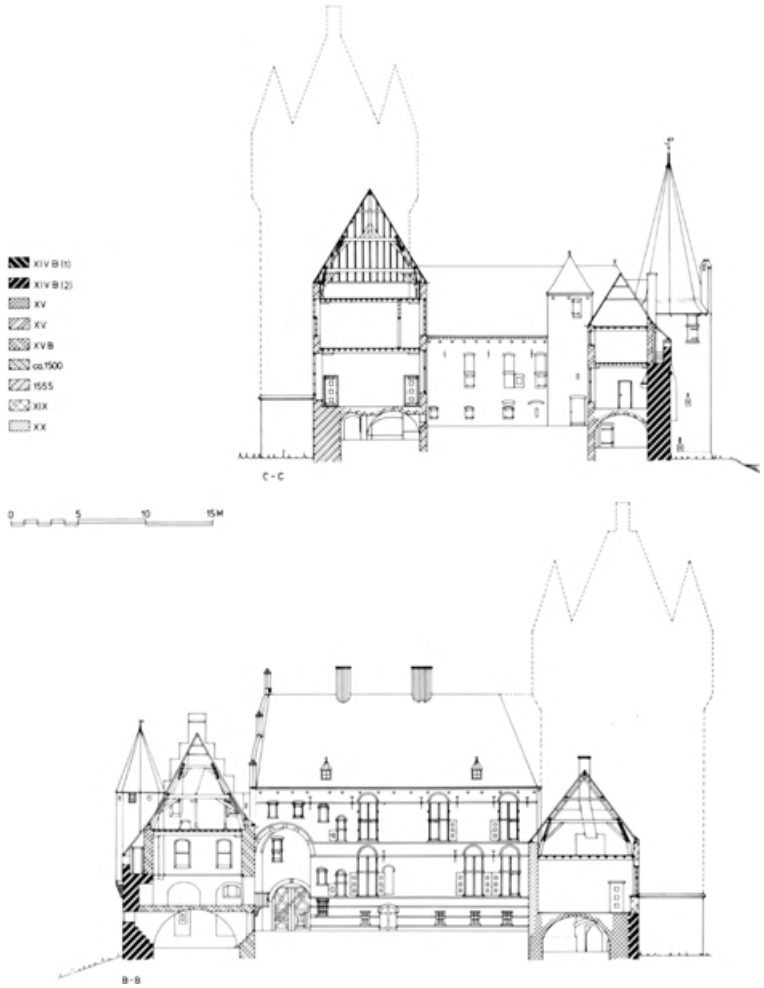
Afb. 595. De binnenplaats gezien in noordoostelijke richting met de poortdoorgang voor de restauratie (opn. ca. 1914).

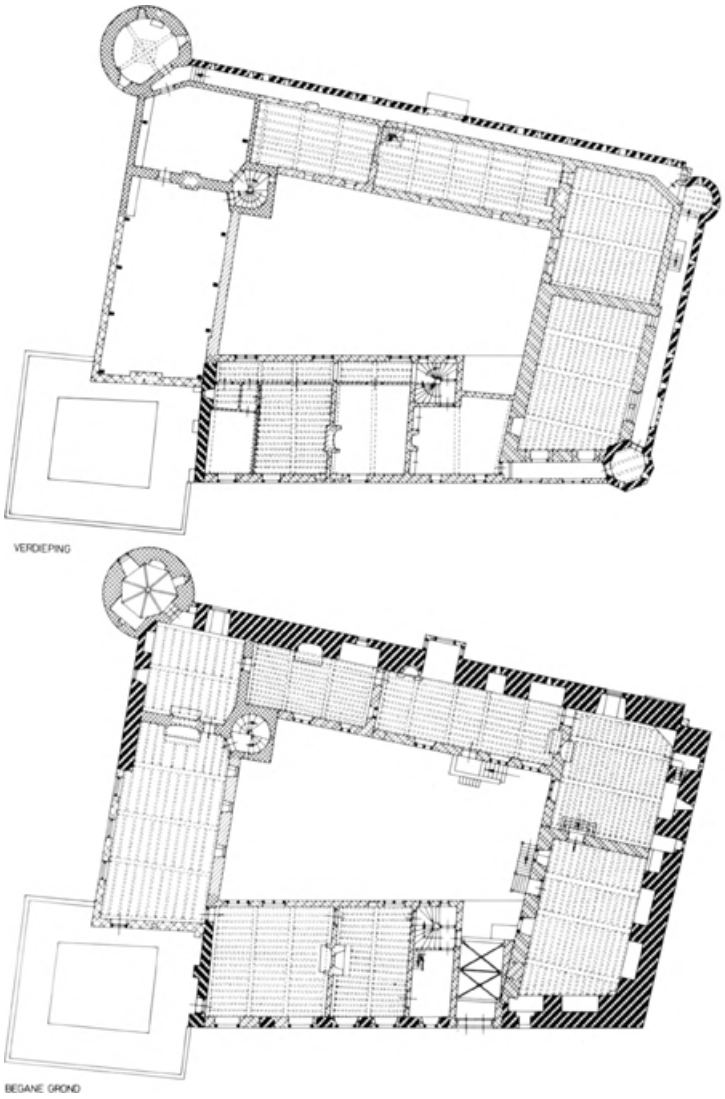
Afb. 596. De binnenplaats gezien in noordelijke richting. Links van de poort de toegang tot de voormalige schuilkerkzaal (opn. 1985).

Afb. 597. Interieur van de oostelijke zaal in de noordvleugel, de voormalige schuilkerk. Opmerkelijk zijn de spaarbogen, onderdeel van de oorspronkelijke ringmuur en de achter de vensters lopende weergang (opn. 1985).

Afb. 598. Opmetingstekening van het Huis te Hernen met de plattegronden van de begane grond of hoofdverdieping en van de eerste verdieping c.q. zolderverdieping. Doorsnede C-C over de oost- en westvleugel gezien naar de zuidvleugel en projectie van de verdwenen donjontoren. Doorsnede B-B over de noord- en zuidvleugel gezien naar de oostvleugel.

VERDIEPING
BEGANE GROND

In de tussenverdieping boven de poort zit een klein schouwtje. De zolderverdieping heeft een hoge kap van gedeeltelijk secundair gebruikt materiaal. De kapconstructie bestaat uit twee opeengestapelde jukspanten en een geschoorde nokstijl. De spantbenen zijn op de hoeken uitgestoken en dragen gehakte telmerken.

+Toegangspoort

+ De korfbogige toegangspoort heeft een natuurstenen omlijsting met geprofileerde dagkanten, een blokvormige buitenomlijsting en een geprofileerde natuurstenen waterlijst, waaronder een steentje met het jaartal '1555'.

Boven de poortdoorgang is een kopie van de oorspronkelijke wapensteen aangebracht. Het originele exemplaar hangt boven een doorgang in de 'schuilkerkzaal' (zie blz. 446). De doorgang is overkluisd door kruisribgewelven waarvan de ribben rusten op gebeeldhouwde kraagsteentjes uit het midden van de 16de eeuw: figuurtjes van mannen en vrouwen die als atlanten de dekplaat schragen. Het uit twee traveeën bestaand gewelf omvat niet de gehele diepte van de poort, maar slechts twee derde deel. Het aansluitende een derde deel wordt overkluisd door een veel hoger aangebracht tongewelf, waarin een hijsluik voor de zolder zit.

In de zuidelijke zijwand van de poort geeft een deur toegang tot het eerder genoemde trappenhuis, dat in de noordwesthoek van het woongedeelte is opgenomen.

+Woontoren

+ Van de zware zuidoostelijke hoektoren resteert alleen nog maar de voet, die bij de restauratie van 1942 e.v.j. wat is opgemetseld en vlak afgedekt en een soort hoog terras vormt, dat men vanuit de zgn. grote zaal en vanuit de oostvleugel kan betreden. Van het gevaarte is feitelijk alleen de kelderruimte overgebleven, die overigens door een muur is afgesloten, maar vroeger zowel vanuit de oostvleugel als vanuit de westvleugel toegankelijk is geweest. Uit de opmetingstekeningen, die M. van Beveren ervan heeft gemaakt, is duidelijk, dat in de kelder schietgaten zitten in het midden van de oost- en zuidmuur en uit de as van de noord- en westmuur, zodanig dat flankverdediging van de oost- en zuidmuur mogelijk was. Volgens de afbeeldingen die een betrouwbaar beeld geven van de oude toren in zijn ongeschonden gedaante, bestond de toren uit kelder, drie woonlagen en een tentdak met centrale schoorsteen. De vensters waren aangebracht in de as van de gevels. Op de vier hoeken bevonden zich arkeltorens, bekroond door een spitsje, onderling verbonden door een op een uitgekraagd gemetseld boogfries rustende borstwering.

+Zuidvleugel Uitwendig

+ De zuidvleugel, die van de voormalige woontoren tot aan de westelijke schildmuur loopt, omvat twee zalen en de vierkante traptoren aan de binnenplaats. Boven de kelders liggen alleen de hoofdverdieping en de zolder. Ofschoon de zuidvleugel, waarin de grote zaal of ridderzaal is opgenomen, de oudste aanbouw tegen de donjon vormde, is er buiten de kelder van dit 15de-eeuwse werk naar verhouding weinig overgebleven. De buitengevel was in de 19de eeuw al zo verminkt dat hij herbouwd moest worden na de afbraak van de donjon. Ook de oostelijke kopgevel moet toen nieuw zijn opgezet. Aan de pleinzijde heeft men ook in de 19de eeuw de gevel vernieuwd en van een grote deur en stoep voorzien. Deze in machinale steen gemetselde gevel heeft men om esthetische redenen historiserend herbouwd, waarbij de gevel van de schuilkerkzaal aan de overzijde van de binnenplaats vormideeën verschafte. De ondermuur is op kelderniveau nog wel degelijk oud.

[+] Inwendig is de kelderruimte in tweeën verdeeld, analoog aan de zalen er boven. De kelders zijn met bakstenen tongewelven overkluisd, met steekgewelfjes boven de vensters en schietgaten. In de scheidingswand is een grote schouw opgenomen; de kelder heeft als keuken gediend. De spaarbogen van de weergang gaan hier over de gehele lengte van de zuidmuur schuil achter de muurvulling waarop het tongewelf aanzet. [+]*Inwendig*

De zalen op de hoofdverdieping zijn bevloerd met plavuizen en hebben moderne moeren kinderbalken. In de grote zaal staat een schouw waarvan de wangstukken gotisch zijn. De haardplaat, formaat 117 x 83 cm, laat een afbeelding van de Drie Koningen zien en gotisch traceerwerk. De kapconstructie dateert uit de 19de eeuw en bestaat uit een spantjuk met daarop een schaarspant, verbonden door een spantbalk.

+ De op de zuidwesthoek van het kasteel staande ronde verdedigingstoren heeft uitwendig een onversneden cilindervorm, die wordt bekroond door een lage, ingesnoerde achtkantige spits. Op de hoofdverdieping is een groot roedenvenster aangebracht en op de verdieping een tweede venster met luiken. Oorspronkelijk had de toren een zeer gesloten karakter met enkel schietgaten en lichtspleten. *+Ronde hoektoren Uitwendig*

+ Op kelderniveau is de toren bereikbaar vanuit de kleine kelder. Inwendig is hij rond van vorm in de kelder met een diameter van 3,20 m; de muurdikte bedraagt hier bijna 1,50 m. De ruimte heeft drie schietgaten en wordt overkluisd door een bakstenen koepelgewelf. *+Inwendig*

Beganegronds heeft de torenkamer de vorm van een wat onregelmatige zevenhoek. Er zit een schouwtje in, een groot, ingebroken roedenvenster en nog twee oorspronkelijke schietgaten. De overwelving bestaat uit tufstenen ribben en bakstenen velden. Toegang via de kleine zaal. Op de verdieping, gelijk aan het zolderniveau van de zuid- en westvleugel, is de toren inwendig rond van vorm met een diameter van 4,45 m.

Er zijn schietgaten en een venster met luik nabij de westmuur. Hierboven bevindt zich de in het zicht gelaten torenspits met een constructie van drie tafelmenten.

+ De westvleugel heeft boven de kelders een hoofdverdieping en een zolder. De vleugel bestaat evenwel uit twee gedeelten, wat ook aan de zijde van de binnenplaats wordt aangegeven door een over de hele hoogte van de gevel doorlopende bouwnaad. Het oudste gedeelte is het zuidelijk stuk, dat een uitbreiding vormt van het eerst versteende woongedeelte. Dat het zuidelijk vertrek van de westvleugel een zelfstandige beëindiging heeft gehad aan de noordzijde, blijkt uit het tijdens de restauratie weer aan het licht gekomen venster in de noordmuur, dat gezien zijn vorm een buitenvenster is geweest. Het noordelijk gedeelte van de westvleugel is pas later gebouwd, hetgeen ook blijkt uit het toegepaste materiaal. *+Westvleugel*

Uitwendig heeft de westmuur, ondanks de tijdens de restauratie ingebrachte roedenvensters, die veel grotere ramen vervingen, een nog tamelijk gesloten karakter. Het licht voor de vertrekken moest door de vensters aan de binnenplaats worden toegevoerd. De schildmuur was in de Middeleeuwen nagenoeg blind. Vanuit de weergang die bij de bouw van de vleugel pas is overkapt, werd het huis verdedigd. De weergang is aan de westzijde nog volledig intact en wordt aan de veldzijde geaccentueerd door een iets uitkragend koppenfries. In de schildmuur van de gang bevinden zich op regelmatige afstanden schietspleten; hieraan zijn later kleine vensteropeningen toegevoegd om de gang beter te verlichten.

De bouw van de grote zuidwesttoren verhoogde het defensief karakter van het huis, waarbij de weergang aan betekenis inboette. Het heeft kennelijk in de bedoeling gelegen om ook aan het noordeinde van de westmuur een dergelijke toren te bouwen. Hierop lijkt althans het muurgedeelte met de staande tand te wijzen.

Tenslotte zij hier nog verwezen naar de op kraagstenen rustende uitgebouwde erker, die als een latere, 16de-eeuwse toevoeging moet worden beschouwd.

+ In het zuidelijk vertrek van de westvleugel bevinden zich op de hoofdverdieping nog originele moerbalken met sleutelstukken. In het noordelijk vertrek is links *+Inwendig*

van de erker een halfronde uitsparing, die in open verbinding staat met een waterput welke zich in de onderliggende kelder bevindt. In dit vertrek zit een nieuwe schouw die een wat boers schoorsteenmanteltje heeft vervangen. De noordelijke zaal is toegankelijk via een stenen buitentrap, waarin ook de toegang tot de kelders van de westvleugel is opgenomen. Het vloerniveau van deze kelderruimtes ligt wat hoger dan dat in de zuidvleugel.

De verdieping wordt aan de veldzijde geflankeerd door de weergang. De zolderverdieping is bereikbaar via een houten spiltrap vanaf de verdieping, die wordt verlicht door kleine vensters in de gevels van de binnenplaats.

De kapconstructie van de zolder bestaat uit een sporenkap met spoorhouten als verbinding.

[+] De noordvleugel bestaat uit twee onderdelen, waarvan het oostelijke gedeelte, dat deels wordt geflankeerd door de toegangspoort, het oudste is. Het westelijk gedeelte is beduidend jonger en sluit aan bij het noordelijk gedeelte van de westvleugel.

[+]Noordvleugel Uitwendig

Het oostelijk gedeelte bestaat uit een onderkelderde hoge zaal zonder verdieping; het westelijk gedeelte heeft dieper liggende kelders, een lagere hoofdverdieping en een lage bovenverdieping.

Over de hele lengte van de noordmuur treft men een overdekte weergang aan achter de schildmuur. De weergang loopt uit op twee arkeltorens waarin passages zijn opgenomen. De arkeltoren op de noordoosthoek is achthoekig en bij de bouw van de oostelijke zaal, de z.g. schuilkerkzaal verhoogd. De weergang loopt, zij het in een later vernieuwde vorm, ook nog vanaf de noordoostelijke arkeltoren tot aan de oostvleugel uit 1555. De kopse gevel van de schuilkerkzaal is uitgevoerd als een trapgevel, die een eind terug staat ten opzichte van het buitenschild van de weergang, die hier wordt overdekt door een klein lessenaarsdak op de verhoogde kantelen. Door die verhoging is het karakter van weergang bij de kopse gevel verloren gegaan, welk effect nog wordt versterkt door de plaatsing van twee kleine houten kruiskozijnen. Het uitwendige karakter van de noordmuur is tijdens de restauratie bewust wat weerbaarder gemaakt door het plaatsen van kleine vensters ter vervanging van enige in de 18de eeuw aangebrachte grote roedenvensters. Ook in de noordgevel vindt men de tandlijst die de tot gesloten weergang vermaakte kantelen draagt. Een trapgevel scheidt het oostelijk en westelijk deel van de noordvleugel. Het westelijk dakschild van de noordvleugel gaat over in het lange dakschild van de westvleugel.

+ Het oostelijk gedeelte van de noordvleugel heeft in de kelder een bakstenen tongewelf met steekkapjes voor de schietgaten en vensters. Op kelderniveau zijn de spaarbogen van de 14de-eeuwse ringmuur verkleind door inmetseling. Op de hoofdverdieping zijn die spaarbogen nog in hun oorspronkelijke omvang aanwezig. Door het ontbreken van een verdieping is de zaal ook aanmerkelijk hoger dan de naastliggende zaal. Er is ook een aanmerkelijk verschil in vloerniveau, doordat de kelder onder de schuilkerkzaal minder diep ten opzichte van het grondpeil van de binnenplaats is aangelegd. Opmerkelijk is de verlichting van de zaal d.m.v. kruisvensters in de oostelijke weergang. Mogelijk houden die vensters verband met het gebruik van de ruimte als schuilkerk. Tijdens de restauratie zijn in deze zaal nog schilderingen uit de schuilkerkperiode aangetroffen, die echter zijn verwijderd. Een laatste schildering treft men aan in de vorm van een geschilderde schelp boven de zuidelijke doorgang van het polygonale traptorentje. Het westelijk gedeelte van de noordvleugel bestaat uit een in drieën verdeelde kelder met tongewelfjes van mergel en dito wanden. Op de hoofdverdieping een zaal met een moer- en kinderbintenplafond van drie balkvakken en een schouw aan de zuidzijde van het vertrek. De spaarbogen van de oude ringmuur zijn hier dichtgezet of verkleind. In de noordmuur van dit vertrek is de stenen steektrap naar de weergang opgenomen. De bovenverdieping volgt de balkvakverdeling van de onderliggende zaal. De kapconstructie op de zolder bestaat uit een drietal op elkaar geplaatste spantjukken met gehaalde telmerken (1-3), waarop sporen rusten, die in de nok door middel van twee haanhouten zijn verbonden.

+Inwendig

+ In de schuilkerkzaal van de noordvleugel hangt boven de deur in de scheidingswand met de lager gelegen westelijke zaal de oorspronkelijke gevelsteen, waarvan in

+Wapensteen

1971 een kopie is aangebracht in de buitengevel boven de toegangspoort; kopie door de beeldhouwer

Afb. 599. Huis te Hernen. De oorspronkelijke wapensteen met de wapens van Reinier van Wijhe en Margriet van Egeren, thans geplaatst in de noordvleugel.

G. Roverso. De wapensteen, hoogte 79 cm en breedte 107 cm heeft een dikte van 12 cm en is van zandsteen. Tegen een achtergrond van bladmotieven zijn de wapenschilden met helmtekens gehakt in hoogreliëf. Links het wapen van Reinier van Wijhe en rechts dat van zijn eerste vrouw Margriet van Egeren; daaronder een banderol met geschonden inscriptie: 'SAPIENTIA - EDIFICABIT NR DOMN / ET PRV(DENTIA L)ABOR - ORARITVR / RO VI.' In de lage zaal hangt een repliek van gips op hout, geverfd, formaat 79,5 × 108 cm met op de banderol 'W.IJ.H.E.' en 'VAN EGEREN'; het is het model voor de steen in de voorgevel (afb. 599).

- Literatuur. Verslag Stichting 'Vrienden der Geldersche Kasteelen' 1965-1975, blz. 74-75.

Boerderijen

De boerderijen in Hernen, die vanuit monumentaal oogpunt van belang zijn, treft men

Afb. 600. Dorpsstraat nr. 46 (opn. 1973).

voornamelijk aan in de omgeving van het Huis te Hernen de Dorpsstraat en de Broekstraat. Daarnaast verdienen ook de in het Neerveld gelegen hoeves aandacht. In de laatste kwart eeuw is in een versneld tempo het aanzien van het dorp en van de individuele boerderijen gewijzigd door ingrijpende verbouwingen maar ook ten gevolge van sloop. In dit verband zijn de beschrijvingen, gewijd aan bestaande en verdwenen gebouwen, door J. van Gelder gepubliceerd in het tijdschrift 'Hier en Ginder' van belang.

+ Broekstraat 2-4. Boerderij onder aan de voorzijde afgewolfd zadeldak dat is gedekt met riet en pannen. Voorgevel met zesruits schuiframen, staafankers, vlechtingen en lage verdieping. Datering XIX a. +*Broekstraat*

- Literatuur. Hier en Ginder 13 (1972) nr. II, blz. 105-106.

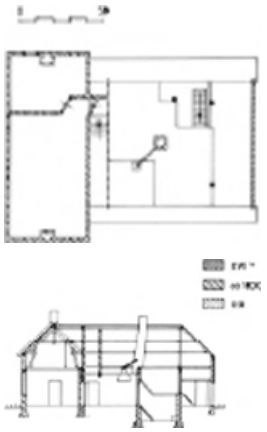
+ Dorpsstraat nr. II. Voormalige bierbrouwerij, XVIII d. Boerderij onder afgewolfd zadeldak met riet en pannen gedekt. Bedrijfsruimte van het middenlangsdeeltype en grote deeldeuren in de achtergevel. +*Dorpsstraat*

- Literatuur. Hier en Ginder 15 (1974), nr. 6.

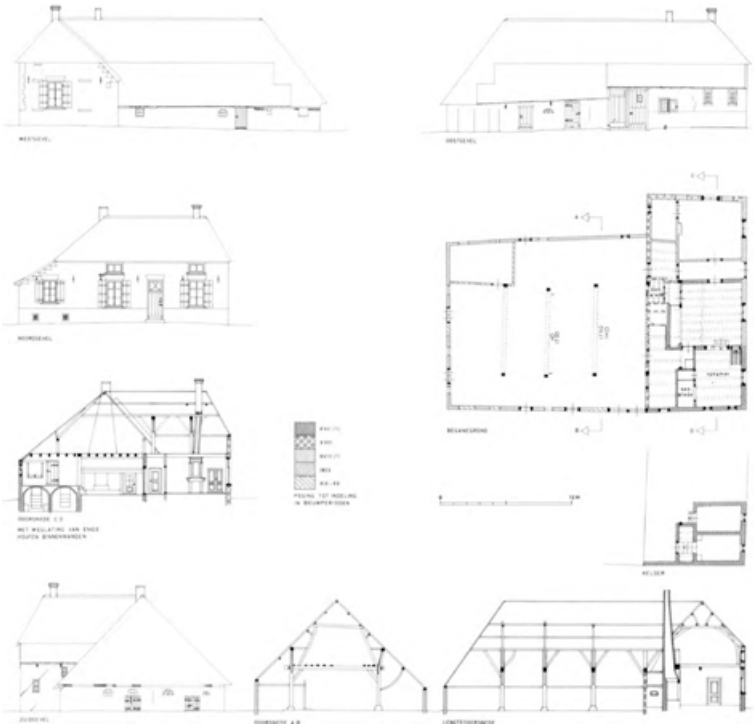
Dorpsstraat nr. 33 (B 32). Naast het koor van de R.K. kerk staat een op T-vormig grondplan gebouwde woning met halve verdieping op het voorhuis, XVIII. De oudste kern van het tot woonhuis verbouwde boerderijtje is het rechter gedeelte van het voorhuis (afb. 601). De oorspronkelijke indeling van een uit twee kamers bestaand voorhuis met middengang is bij een ingrijpende herstel- en verbouwingsbeurt o.l.v. architect A.J.E. van Velthuijsen uit Nijmegen gewijzigd. Bij deze restauratie is het in de 19de eeuw met een bergruimte verlengde achterhuis weer ingekort, waarbij men het dak heeft gehandhaafd, dat nu een overstek boven de nieuwe achtergevel vertoont. De schuiframen hebben een historiserende roedenverdeling gekregen.

- Literatuur. Hier en Ginder 13 (1972), nr. 3, blz. 17-18.

Afb. 601. Dorpsstraat nr. 33. Opmetingstekening van de plattegrond en lengtedoorsnede naar tekening van A.J.E. van Velthuijsen.

Afb. 602. Dorpsstraat nr. 46. Opmetingstekening van de gevels, plattegrond, en doorsneden over het woon- en bedrijfsgedeelte alsmede een lengtedoorsnede. R.D.M.Z., G.C.W. van Wezel, 1973.

Dorpsstraat nr. 47. De in 1935 tot winkelwoonhuis verbouwde boerderij op L-vormige plattegrond dateert in eerste aanleg nog uit de 18de eeuw, blijkens een gedenksteentje naast de zoldertrap op de deel met de tekst: '1794, DEN 7 APRIL, PETER ARTS'. Het voorhuis bevat een overwelfde kelder. Reeds in het begin van de 19de eeuw was de linker voorkamer in gebruik als café. Buiten lag een beugelbaan.

- Literatuur. Hier en Ginder 16 (1975), blz. 77-80.

Dorpsstraat B 36 (afgebroken). Aan de Dorpsstraat zuidzijde stond tot de afbraak in 1968 een markante T-boerderij met vijf traveeën breed, bepleisterd voorhuis tussen zijtopgevels. Foto's in collectie R.D.M.Z.

Dorpsstraat nr. 46. Boerderij met waarschijnlijk 17de-eeuwse kern, waarvan het voorhuis met lage verdieping in de 18de eeuw naar rechts is uitgebouwd, waardoor een L-vormige plattegrond ontstond (afb. 602). De voorgevel is in 1805 blijkens een

jaaranker vernieuwd. Op twee ankerbalken in het bedrijfsgedeelte zijn initialen met jaartallen gesneden: ‘1736 / I.H.D’ en ‘HD / 1750’. In de voorgevel zitten zesruits schuifvensters met luiken, een toegangsdeur met bovenlicht, waarin gietijzeren levensboom. Inwendig bevat het woongedeelte balkenzolderingen en een vertrek met stucplafond met een rozet van acanthus en rozen.

- Literatuur. Hier en Ginder 10 (1969), nr. 11, blz. 59-63; Documentatierapport G. Berends 1974, Archief R.D.M.Z.

Dorpsstraat nr. 48. Boerderij onder met riet en pannen gedekt zadeldak, zesruits schuifvensters, overwelfde kelder en bedrijfsgedeelte met dwarsdeeldeuren in de linkerzijbeuk. Datering XIX A.

- Literatuur. Hier en Ginder 16 (1975), nr. 5, blz. 77-80.

+ De Dreef nr. 6. Boerderij ‘De Zandberg’, boerderij met dwarshuis met de lengte-as evenwijdig aan de Dreef en het voorhuis gericht naar de R.K. kerk. Boerderij van circa 1800 met jonger voorhuis, waarin zesruits schuifvenster en deur met levensboom in het bovenlicht. Bedrijfsgedeelte met dwarsdeel en inpandige waterput. Eertijds meerden 's winters hier de roeiboten aan van de bewoners van het Hernense en Leurse veld, wanneer de landerijen door hoog water onbegaanbaar waren. *+De Dreef*

- Literatuur. Hier en Ginder 21 (1980), nr. 3, blz. 31-38.

+ Molenhoek. In de Molenhoek niet ver van de Meerenburg en de Hernense korenmolen staat het boerderijtje ‘Wevershof’, gebouwd circa 1800. Boerderij onder afgewolfd zadeldak met riet en pannen gedekt en witgepleisterde voorgevel waarin T-ramen. Dwarsdeel met deuren onder opgelicht lessenaarsdak. *+Molenhoek*

- Literatuur. Hier en Ginder 19 (1978), nr. 3, blz. 27-31.

+ Neerveld nr. 7/8. Boerderij ‘De Wijnakker’, hoeve met een omstreeks 1890 gebouwd voorhuis ter plaatse van een 18de-eeuwse boerderij, die tot aan de vernieuwing in 1903-04 als bedrijfsgedeelte dienst heeft gedaan. Goed voorbeeld van geïsoleerd *+Neerveld*

Afb. 603. Windkorenmolen bij het Hernense Meer, beltmolen gebouwd in 1745 in opdracht van Jacob van Steenhuys, heer van Hernen (opn. 1975).

gelegen veldhoeve.

- Literatuur. Hier en Ginder 17 (1976), nr. 9, blz. 101-104.

Molen

In het Hernense Bos, op de heuvelrug tussen Hernen en Leur, staat aan de Molenhoek, even ten westen van het Hernense Meer, een windkorenmolen van het type beltmolen (afb. 603). De aan de zuidzijde uitwendig witgepleisterde molenromp heeft inwendig vier verdiepingen en bezit een ijzeren roedenkruis. Boven de ingang is een steen aangebracht met chronogram, waaruit blijkt, dat de molen in 1745 is gebouwd in opdracht van de toenmalige heer van Hernen, Jacobus Ferdinandus Antonius van Steenhuijs. De tekst luidt: 'IACOBUS : DE : STEENHUYS : IS / EST : QUI : SIC : ME : EXTUXIT' (sic). In het aswiel van de derde zolder is gesneden: 'J.D.S. 1815 P. MAAS'. De molen behoorde vanouds tot de bezittingen van de Heerlijkheid Hernen. Hij is in 1959 samen met het Hernense Bos en het Hernense Meer door de Stichting 'Vrienden der Geldersche Kasteelen' aangekocht van mejuffrouw C.A. van Metelerkamp en in 1975 beheerstechnisch overgedragen aan de Stichting 'Het Geldersch Landschap'. De molen werd in 1965 gerestaureerd en opnieuw in 1984.

- Literatuur. Verslag van de Stichting 'Vrienden der Geldersche Kasteelen' 1948-1958, Arnhem 1965, blz. 28; Idem, verslag over 1965-1975, blz. 76; Gelders Molenboek 1968, blz. 338-341 en Idem 1982, blz. 346-349; Hier en Ginder 14 (1973), nr. 7, blz. 67-70 en nr. 10, blz. 105-107; dMt (De Maret Tak), De Hernense Molen draait weer, in: Gelders Landschap 6 (1984), nr. 2, blz. 14.

Afb. 604. De kern van het dorp Leur volgens het kadastraal minuutplan van 1820.

Leur
Gemeente Wijchen

Historisch-geografische schets

Ondanks de toenemende druk van de groeikern Wijchen en de schaalvergroting en groei van het wegennet, die op dit kleinste Maas-en-Waalse dorp een even ontsluitend als insluitend effect hebben, vormt Leur een cultuurhistorische oase, waar bouwkunstige en landschappelijke elementen zich harmonisch verenigen. Dit zo ongeschonden beeld is grotendeels te danken aan het feit, dat deze oude heerlijkheid tot op heden voor een belangrijk deel nog veel oude bezits- en beheerslijnen kent. De oudste kern van het dorp Leur is gelegen bij de Hervormde kerk, waar zich een opmerkelijke vluchtheuvel bevindt. In wezen is de structuur van de oude kern vrijwel dezelfde als die van Bergharen en Hernen: een korte Dorpsstraat (sedert 1983 Van Balverenlaan), die van de kerk tot aan de Leurseweg loopt, met aan de zuidzijde een driewegenpunt met verbindingswegen naar Hernen en Wijchen en een latere toevoeging, de Ruffelsdijk. Een tweede, oorspronkelijk door meer boerderijen omgeven driesprong vindt men bij de dorpskerk met een weg naar het Hernense Meer en een weg die aftakt naar de boerderij Het Hof en langs het perceel loopt, waar volgens de overlevering ‘een kasteel’ zou hebben gestaan. Het belang van de noord-zuidverbinding is door de verlenging van de Van Balverenlaan, naar de Puitsestraat toe, stellig toegenomen door de bouw van het nieuwe Huis te Leur. Het driewegenpunt bij de kerk verloor zijn eigenlijke betekenis doordat, voorbij het nieuwe Huis te Leur, Meerenburg en Puitsestraat de directe verbindingswegen met Hernen en het tot Wijchen behorende Woezik werden. De Van Balverenlaan kreeg hierdoor een natuurlijke verlenging. Het bosgebied op de diluviale heuvelrug werd door de eigenaars van de heerlijkheid gecultiveerd vanaf het vierde kwart van de 18de eeuw. Leur wordt nog steeds gekenmerkt door een zeer gave landschappelijke structuur, aan de noordzijde op natuurlijke wijze begrensd door het Hernense Meer en het gebied tot de Woezikse Leigraaf; aan de zuid- en westzijde hebben de door het Leurse Veld geprojecteerde autobanen visueel een zware wissel getrokken.

Hervormde kerk

De Hervormde kerk, eertijds toegewijd aan de H. Maagd Maria, staat vrij op het kerkhof aan de oostzijde van de Van Balverenlaan. Het gebouw bestaat uit een bakstenen toren uit het eind van de 13de en het begin van de 14de eeuw, een eenbeukige schippartij uit de eerste helft van de 14de eeuw en een laatgotische koorpartij uit het begin van de 16de eeuw met een grafkapel uit 1752 tegen de zuidzijde. Het gebouw is eigendom van de Stichting Oude Gelderse Kerken (afb. 605-614).

Bronnen

- Literatuur. Van Spaen IV (1805), blz. 110, 113; Van der Aa VII (1846), blz. 203; Schutjes I (1870), blz. 181, 184, 187 en 190, IV (1873), blz. 152; Jaarverslag R.C.M. IV (1906), blz. 16-17; Opmerker 45 (1910), blz. 308; Bouwwereld 9

(1910), blz. 308; Bulletin N.O.B. 1910, blz. 235; 1912, blz. 57; 1949, blz. 199-200 en 228; Jaarverslag P.G.A.C. over 1911, in: B.M. Gelre XV (1912), blz. XVII-XVIII; Nieuwe Rotterdamsche Courant 12 maart 1912; Bouwkundig Weekblad XXXII (1912), blz. 120 en 168; Dicks

1913, passim; Wapenheraut 1915, blz. 430; Voorloopige Lijst 1917, blz. 38-39; Bloys van Treslong Prins 1917/18, blz. 132-133; Gustaaf van Kalcken, Peintures Ecclésiastiques du Moyen-Age IV, Haarlem/La Haye 1919, Pl. I; A.H. Martens van Sevenhoven, Leur, in: B.M. Gelre XXV (1922), blz. 135, 137; Stüwer 1938, blz. 41; Maris 1939, blz. 230-231; Oediger 1940, blz. 57 (nr. 94); Ten Boom 1970, blz. 214; Idem 1974/75, blz. 134; Hier en Ginder 10 (1969), nr. 8, blz. 163; 12 (1971), nr. 12, blz. 103-105; H.J. van Capelleveen, De oude kerk te Leur, Publikatieband I Stichting Oude Gelderse Kerken, afl. 2, 1976, blz. 23-40; A.G. Schulte, De schilderingen in de Hervormde kerk te Leur, retouche van een vervaagd verleden, in: Publicatieband II S.O.G.K. afl. 16, 1983, blz. 99-124; Idem, afl. 20, 1985, blz. 187-190.

- Archivalia. Archief Hervormde Gemeente te Wijchen en Leur, in R.A.G., Arnhem; Archief Kerkvoogdij Leur (opgenomen in Archief Heerlijkheid Leur), gedeponeerd in R.A.G., Arnhem; Stukken betreffende de restauratie 1910-1911 in A.R.A. Den Haag, archief Min. van Binnenl. Z., afd. K. en W. portef. nr. 31; Rapport W. Scheepens opgemaakt in augustus 1910, collectie R.D.M.Z.
- Afbeeldingen.
    1. Gewassen pentekening in O.I.-inkt, gesigneerd A. de Haen, met het onderschrift: 'Gezicht in het dorp Leur bij Nijmegen 1732', Particuliere Collectie R.K.D., Den Haag (P 1358); gezicht op de kerk vanuit het zuidwesten (afb. 605). Op de navolgende nummers 2-4 dito gezichten.
    2. Penseeltekening met penseel gearceerd ten behoeve van een prentweergave, door A. de Haen, gedateerd 1736, Particuliere Collectie R.K.D., Den Haag (P 1359).
    3. Penseeltekening in sepia, anoniem en ongedateerd blad, eerste helft 18de eeuw, Bibliotheek Rijksuniversiteit Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis, P 300^{II} N 27.
    4. Penseeltekening in kleuren, toegeschreven aan P.J. van Liender, Collectie B.P. Baron van Verschuer, Leur.
    5. Schilderij, olieverf op doek, door P.C. Christ, 1843, Collectie Nijmeegs Museum 'Commanderie van St. Jan', verworven in 1983.

- Foto's en opmetingsschetsen. In het fotoarchief van R.D.M.Z. bevinden zich enige foto's uit 1906 en 1912 (glasplaatnegatieven), gemaakt voor en na de restauratie van 1910-1911. Verder opmetingsschets door W. Scheepens uit 1906, alsmede ontwerp voor herstelling door Scheepens d.d. I-IX-1910 en een in 1971 uitgewerkte versie in dezelfde collectie.
- Opgravingstekening. Opgegraven funderingen aan de noord- en zuidzijde van het kerkschip, door A. van Pernis, gedateerd 8-8-1970; plattegrond schaal 1:50; aanzicht en profielen schaal 1:20, Collectie R.O.B. Amersfoort.

Geschiedenis

In schriftelijke bronnen wordt voor het eerst gewag gemaakt van een kerk in Lore in de tweede helft van de 13de eeuw. Dit godshuis was toegewijd aan de H. Maagd

Maria en was tevens moederkerk van kapellen in Bergharen en Overasselt. Op 22 april 1311 kocht de abt van het Cisterciënserklooster Altenkamp (Camp), Arnold van Zittard, de goederen in Leur samen met het patronaatsrecht van de kerk van ridder Wilhelm van Millen. Vanaf 1350 gingen monniken van de abdij de kerk bedienen. Over de relatie met de abdij, die in Bergharen en Leur zeer belangrijke bezittingen had liggen, zij verwezen naar Dicks 1913, passim; de speciale relatie met Leur is uitgewerkt door Schulte in 1983. Toch is die bediening door monniken ook wel aangevochten; zo is er in de jaren '60 van de 14de eeuw een proces gevoerd tussen Johannes Koterken die al vanaf 1358 pastoor was in Leur en een wereldlijk geestelijke, Gerlach van Hukeshole, een geschil dat zelfs aan de H. Stoel werd voorgelegd. In de tweede helft van de 14de eeuw is Bergharen tot zelfstandige parochie verheven. Voor Camp waren de Maas-en-Waalse goederen bij Bergharen en Leur van economische betekenis. Men had in Bergharen een uithof die bestuurd werd door de Bursarius. Twee van hen zijn zelfs abt van Camp geworden, met name Theodoricus Vernucken en Johannes van Ingenray, respectievelijk de 28ste en 33ste abt van het befaamde klooster. In die waardigheid was de Leurse pastoor Adam van Loevenich hen al voorgegaan als 21ste abt. Deze bijzondere betrekkingen zijn zeker van belang geweest voor de kleine dorpskerk in de 15de en het begin van de 16de eeuw.

In 1566 werd de kerk tijdens de beroerten geplunderd door een groep jongemannen o.l.v. een van de gebroeders van Bronckhorst uit Batenburg. Het kerend tij in de Nederlanden

Afb. 605. Gezicht op de middeleeuwse dorpskerk naar tekening van A. de Haen uit 1732. R.K.D., Den Haag.

onder invloed van de Reformatie en de slechter wordende positie van de abdij Camp leidden tot de verkoop van de goederen en rechten die de abdij in Maas en Waal bezat. Op 18 december 1621 werden de landerijen en tienden verkocht aan drie Amsterdamse burgers, Johannes de Bisschop, Lucas Claessen en Johannes de Winningen voor de prijs van *f*65 000,- en de levering van nieuwe habijten voor de kloosterlingen. Al in 1610 waren de meeste Maas-en-Waalse kerken in handen van de hervormden. Zo werd Leur bediend vanuit Wijchen door Thomas van Zutphen; in 1627-1628 stond er een eigen predikant, ds. Jacobus Bronsbaath, in Leur. Vanaf 1628 tot 1757 werd de gemeente bediend door predikanten van Wijchen en Batenburg; nadien volgde de combinatie met Wijchen. De heren van Leur waren in het bezit van het collatierecht gekomen, welk recht pas in 1922 verviel.

Het koor van de kerk werd onderhouden door de bezitter van de grote tiend, terwijl de geërfden schip en toren onderhielden uit de opbrengsten van het kerkegoed. Toen het onderhoud van de kerk niet meer de geërfden, maar uitsluitend de hervormden aanging, hebben de baronnen Van Balveren, als heren van Leur, zich het lot van het kerkgebouw bijzonder aangetrokken.

Over het kerkgebouw zelf zijn weinig berichten bekend. In 1649 en 1658 werd een nieuwe klok en een nieuw uurwerk (herstel in 1836) aanbesteed. Ook de verkleining van het schip door afbraak van de zuiderzijbeuk is niet exact te bepalen. Wel de toevoeging van de grafkamer die door een steentje nauwkeurig 1752 is gedateerd.

In de 18de en 19de eeuw vertoont de kerk blijkens de visuele momentopnamen van A. de Haen uit 1732 en P.C. Christ uit 1843 een vrijwel onveranderd beeld. Kort nadien is de kerk uitwendig witgepleisterd. In 1910-1911 is de kerk ingrijpend gerestaureerd door architect F. Ludewig uit Nijmegen. Uit foto's van voor en na de restauratie en de bewaard gebleven documentatie is een goed beeld van deze ingreep te krijgen. Ruim een halve eeuw nadien vergde de toestand van kerk en schilderingen een vergaande consolidatie, waartoe de kleine Hervormde gemeente van Wijchen-Leur financieel niet bij machte was. In 1976 besloot men de kerk over te dragen aan de

Stichting Oude Gelderse Kerken. In 1984-85 werd de toren gerestaureerd en de spits voor een groot

Afb. 606. De Hervormde kerk gezien vanaf de vliedberg (opn. 1906).

Afb. 607. De kerk voor de restauratie van 1910-11 met toren, schip en koorpartij, waartegen de grafkamer van de familie Van Balveren (opn. 1906).

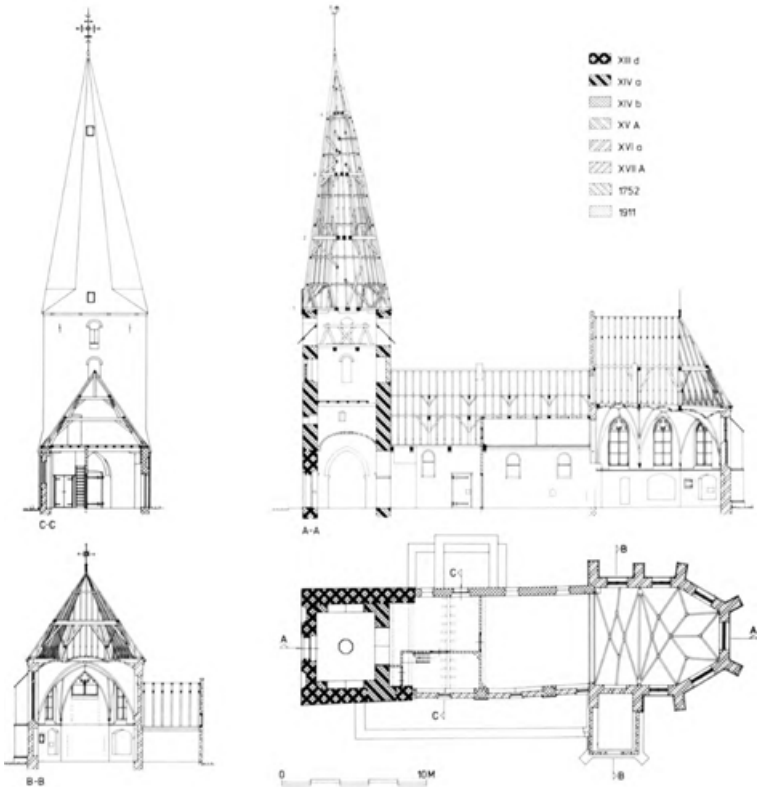
Afb. 608. Het exterieur aan de zuidzijde, gezien in de vormgeving van na de restauratie van 1910-11 (opn. 1977).

deel vernieuwd. Tijdens het verschijnen van deze publikatie was de restauratie van het kerkgebouw in volle gang. De beschrijving geeft de toestand weer van voor I-IX-1985.

+Kerkgebouw Plattegrond

+ Het kerkgebouw bestaat uit een in twee periodes opgetrokken schip, waarvan het westelijk gedeelte ouder is dan het oostelijk stuk (afb. 609). Het westelijk gedeelte, dat grotendeels de onderbouw van de toren vormt, dateert uit het einde van de 13de of het begin van de 14de eeuw en zal zeer waarschijnlijk een verlenging zijn van een niet meer bestaande romaanse kerk, wellicht in tufsteen gebouwd, die is vervangen door een eenbeukig schip in baksteen, waarvan thans de noordelijke schipmuur nog

over is en waarvan in de zuidelijke schipmuur nog restanten zitten in de vorm van rechthoekige pijlers, die een onderdeel vormen van de later doorgebroken, thans dichtgezette arcaden. De arcaden waren oorspronkelijk geopend naar een smalle zijbeuk, waarvan tijdens het in 1970 verrichte bodemonderzoek de fundering is teruggevonden. Ook aan de noordzijde van het schip vond men een tweetal funderingen. Aangetroffen zijn een in

Afb. 609. Opmetingstekening van de Hervormde kerk met plattegrond, lengtedoorsnede, dwarsdoorsnede over de koorpartij (B-B) en over het schip naar de toren toe.

grondslag vierkant portaal dat bij het huidige schip heeft behoord, alsook een rechthoekige fundering die geen aansluiting had met het huidige schip. In het westelijk schipgedeelte heeft men met gebruikmaking van schipmuren een toren gebouwd in de eerste helft van de 14de eeuw. Daartoe is het westelijke schipgedeelte door de bouw van een oostmuur en aansluitende bogen, waarop het gewelf rust, van het schip afgescheiden, waarbij de meest westelijke doorgang werd dichtgezet. De koorpartij bestaat uit een koortravee met een 5/10 sluiting en is overkluisd door een netgewelf. Het koor is wat breder dan het waarschijnlijk ingekorte schip en dateert gezien zijn vorm uit het begin van de 16de eeuw. Over de voorganger(s) van deze koorpartij is niets bekend. Tegen de zuidzijde van het koor staat een uit 1752 daterende grafkapel, die is gebouwd op de fundering van een laat-middeleeuwse sacristie of grafkapel.

[+] De kerk is voornamelijk opgetrokken uit baksteen, formaat 26/27 × 13/14 × 6/7 cm, 10 lagen 85 cm (toren), 79 cm (koorpartij). [+]*Materiaal*

De ribben van het gewelf in het koor bestaan uit zandsteen, tufsteen, trachiet en baksteen. Bij de opgegraven funderingen aan de noordzijde van het schip zijn veel brokken tuf en breuksteen gevonden, welk materiaal ook als fundering heeft gediend voor de huidige schipmuur.

Toren uitwendig

+ De toren is opgetrokken binnen het meest westelijke gedeelte van het schip en houdt beganegronds de breedte van het schip aan tot op circa 4 m boven het maaiveld.

Daarboven verjongt het torenlichaam zich over een hoogte van 20 lagen in de noord- en de zuidmuur, zodat de bovenbouw aan beide zijden een halve meter smaller is. Aan de westzijde springt het muurwerk zonder waterlijst terug. De bovenbouw is sober en zonder duidelijke stijlkenmerken. Waarschijnlijk kreeg de toren niet direct zijn huidige hoogte, gezien de dichtgemetselde galmgatvormige openingen die in 1910-11 wat zijn teruggemetseld. De galmgaten hebben een rondbogige vorm. In de torenvoet wordt de toegang geflankeerd door twee opmerkelijke ronde blindnissen, die wellicht nog verband houden met de oorspronkelijke schipfunctie van dit westelijk gedeelte van de kerk. De toren heeft een rijzige, ingesnoerde spits uit de 17de eeuw, die mogelijk vooraf is gegaan door een anderssoortige dekking, waarschijnlijk in de vorm van een tentdak.

Toren inwendig

+ Inwendig is de toren opmerkelijk vanwege zijn rechthoekige plattegrond van 8 × 6 m en door het feit, dat hij niet vóór het kerkgebouw, maar in een bestaand schip is geplaatst. In de twee westelijke hoeken bouwde men kolommen, die samen met dito kolommen tegen de tegelijkertijd gebouwde oostmuur van de torenvoet de steunpunten zijn van het concentrisch gemetselde koepelgewelf. Tot datzelfde metselpakket behoort ook de dichting van de ingang in de zuidmuur, die thans uitwendig nog zichtbaar is in de vorm van een brede rondboog (afb. 608). De voet van de toren staat inwendig door middel van een brede spitsboog in open verbinding met het kerkschip (voorschip). Dergelijke spitsbogen bevinden zich als spaarbogen ook aan de noord- en zuidzijde van het portaal, dat evenals het in 1910-11 herstelde gewelf in 1949 is ontpleisterd. In de muurdikte van de westmuur zitten twee sluitbalkgaten, waarvan dat aan de zuidkant een diepte van 1,90 m heeft. De bovenbouw van de toren is bereikbaar via een trap in de van de schipruimte afgenomen consistoriekamer.

Vanaf het zoldertje boven deze ruimte komt men direct op het koepelgewelf, waarboven twee zolders zijn aangebracht, respectievelijk voor het uurwerk en de klokkestoel.

Torenspitsconstructie

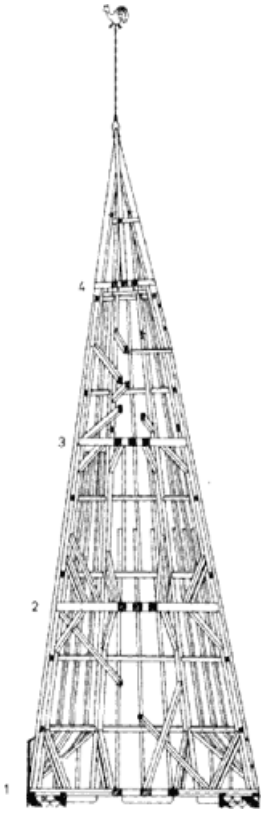
+ De torenspits is, behoudens secundaire herstellingen, van eiken. Hij bestaat uit een opeenstapeling van jukspanten en een topconstructie (afb. 611). De eerste en tweede etage bestaan elk uit twee elkaar kruisende jukspanten (dekbalkjukken) en vier halve jukspanten daartussen. De spantbenen zijn alle afgeschoord op de onderliggende balk. Diverse andere schoren zijn later toegevoegd. De derde etage bestaat uit een soortgelijke constructie. In plaats van korbelen en schoren bevinden zich hier elkaar kruisende schoren tussen elke twee overstaande spantbenen; verscheidene van die schoren waren echter verdwenen, maar zijn in 1984 opnieuw aangebracht.

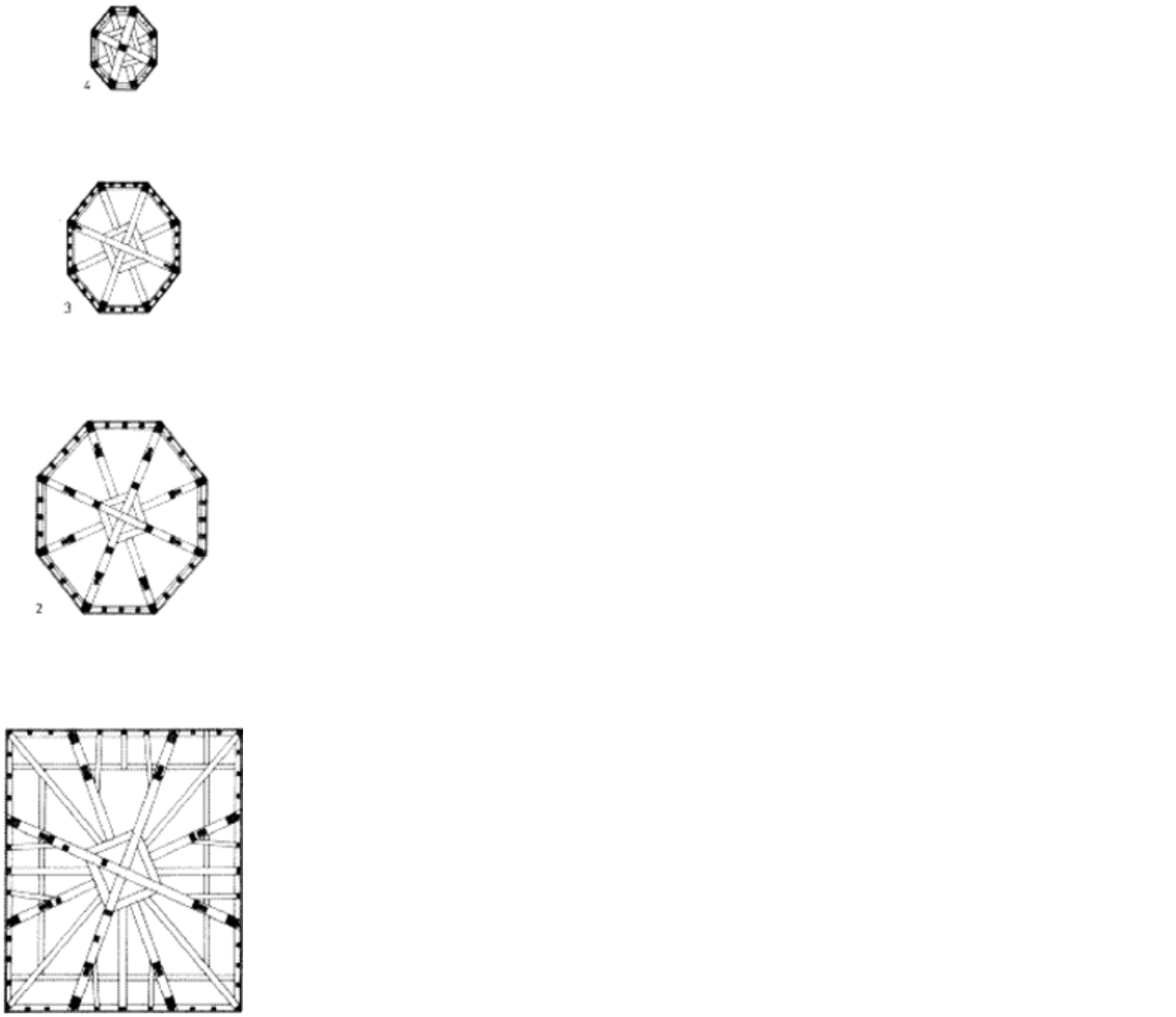
Alle spantbenen fungeren - voorzien van een gespijkerde lat - tevens als hoekkeper; hiertussen zijn gordingen aangebracht (twee per etage), waartegen de sporen steunen. De topconstructie bestaat uit een koningstijl en acht zware hoekkepers, die halverwege door middel van haanhoutjes met elkaar verbonden zijn. De jukspanten en de hoekkepers zijn genummerd met gesneden telmerken; de spits dateert dus wellicht uit de overgangstijd, d.w.z. het tweede kwart van de 16de eeuw of daaromtrent.

Het eerste tafelment waarop de spits rust, wijkt af van de daaropstaande constructie qua materiaal; het hout is anders van kleur en heeft gehakte telmerken en is bovendien voorzien van een erin gehakte datering, het jaartal 1724. De gesneden inscriptie luidt: 'ANNO / 1724 / A4 V H / ALS AFS / ACH V F / ALS KNEC / HT'. Dit duidt op een vervanging, welke slechts door het maken van een zeer grote steunconstructie kan zijn gerealiseerd. In 1866 zijn grote schoren tussen het eerste en tweede tafelment aangebracht; op een van de schoren stond de in verf aangebrachte tekst: 'L K H 1866 8 JUNY HEPPEN'. Bij de restauratie van de spits in 1984 zijn deze schoren verwijderd en vervangen door een windverband in elk spitsveld over twee verdiepingen. Bovendien heeft men de voor het Leurse dorpsbeeld karakteristiek geachte scheefstand - een afwijking van 119 cm naar het noordwesten - bewust gehandhaafd.

Afb. 610. De westgevel van de toren van de Hervormde kerk met zijn karakteristieke scheve spits voor de restauratie van 1984-85 (opn. 1977).

Afb. 611. Opmetingstekening van de torenspits voor de restauratie. Verticale doorsnede gezien in noordelijke richting en vier tafelmenten. Tekening mede gebaseerd op opmetingsresultaten van H.J. van Capelleveen en D. Zweers.

+Schip uitwendig

+ Het schip is opgetrokken uit baksteen van ongeveer hetzelfde formaat als de toren en sluit daar uitwendig in een doorgaand muurvlak op aan. Zo bedraagt de muurdikte van het westelijk gedeelte circa 40 cm meer dan van de rest van het schip, dat een muurdikte heeft van 60 cm. Dat verschil in muurdikte is uitwendig zichtbaar door een kleine verspringing in het metselwerk, maar vooral inwendig duidelijk te zien in het voorschip van de kerk. De noordmuur bezit drie rondbogige vensters en een toegangspoortje met daarboven een kepervormig gedekt nisje. De dagkanten van de vensters en het nisje bestaan uit tufsteen. De rondbogige sluiting van de vensters is evenwel in baksteen uitgevoerd. Waarschijnlijk zijn deze vensters verkorte restanten van lancetvensters, die na een verlaging van het schip rondbogig zijn beëindigd. Dito vensters zitten ook in de zuidmuur, waar zij in 1910-11 zijn aangebracht in de afsluitmuren van de gotische arcadebogen, die de verbinding hebben gevormd tussen hoofdschip en verdwenen zuidbeuk. De gedrukte spitsbogige arcaden zijn bij de restauratie van de kerk in 1910-11 heel nadrukkelijk hersteld, hetgeen een vergelijking van de situatie vóór en na

Afb. 612. De Hervormde kerk gezien vanuit het noordoosten (opn. 1977).

de restauratie door architect Ludewig duidelijk laat zien (afb. 607, 608). De opening tussen beide beuken bestaat uit twee hele traveeën en een onvolledige travee die tegen het koor aansluit; de korte pijlers hebben een rechthoekige grondslag, met de muurdikte van 60 cm als breedtemaat. Er zijn nog twee bouwgegevens, waaruit kan worden afgeleid, dat het schip oorspronkelijk hoger is geweest. De verdwenen zuiderzijbeuk zou uitgaande van de huidige schiphoogte onwaarschijnlijk laag zijn geweest. De dichtgezette rondboog onder het galmgat van de toren heeft als doorgang van toren naar schipzolder dienst gedaan en heeft derhalve binnendaks gelegen.

+Schip inwendig

+ Het schip is inwendig onderverdeeld in drie ruimtes, het eigenlijke kerkschip en een voorruimte, waarvan een kleine consistoriekamer is afgenomen. Deze indeling dateert van 1910-11. De opmetingstekening, in 1906 door W. Scheepens gemaakt, laat evenwel nog een andere ruimtelijke indeling zien. De consistoriekamer was toen namelijk in de middelste schiptravee tegen de zuidzijde geplaatst. Op foto's van 1906 is de hele zuidelijke schipmuur blind, behoudens een vierruits schuifvenster met luiken ter verlichting van dat consistoriekamertje en een rondboogvenstertje in de resterende oostelijke scheiboog. In 1910-11 schoof dit vertrek een travee naar het westen op en verdeelde men de totale schiplengte in tweeën, zoals thans nog het geval is. Het oostelijk schipgedeelte met het laatgotische koor vormde de eigenlijke kerk, hetgeen met name tot uitdrukking kwam in de toepassing van een in 1910-11 aangebracht houten, segmentbogig tongewelf in het schipgedeelte (afb. 614).

De noordmuur is ongeleed; even ten westen van het meest oostelijke schipvenster zit een kleine wandnis. De zuidmuur toont duidelijk de dichtgezette arcaden, die wijzen op het doorbreken van de wand van het eenbeukige bakstenen schip. Tegen de scheidingsmuur van voorschip en kerkschip is aan de kerkzijde de moerbalk met 17de-eeuwse sleutelstukken in het zicht gebleven. Dito moerbalken treft men ook aan in het voorschip bij de overgang van het laat-13de-eeuwse naar het vroeg-14de-eeuwse deel en als strijkbalk tegen de toren. De ligging van de moerbalken correspondeert niet met de plaats van de kapspanten.

Afb. 613. Het interieur van de Hervormde kerk gezien naar het koor tijdens vooronderzoek ten behoeve van de restauratie van 1985-86 (opn. 1977).

Afb. 614. Het oostelijke gedeelte van het kerkschip gezien vanuit het koor (opn. 1977).

Het voorschip heeft een vlakke balkenzoldering. De kap is in 1910-1911 geheel vernieuwd.

Koor uitwendig

+ Het koor is opgetrokken uit baksteen, afgewisseld met lagen tufsteen die zijn toegepast in de vensterzone. Het overigens spaarzame gebruik van tufsteen neemt af aan de zuidkant van het koor. De plint en cordonlijst onder de vensters zijn uitgevoerd in tufsteen. Het koor wordt rondom geschraagd door bij de plint en de cordonlijst even versnijdende steunberen, die in 1925 met leien zijn afgedekt.

Bij de restauratie van 1910-1911 zijn alle vensters vernieuwd en voorzien van tufstenen neogotische traceringen, die houten roedenramen vervangen (afb. 613). Deze door het atelier Nicolas uit Roermond beglaasde vensters berusten qua vorm waarschijnlijk niet op vondsten. In de noordmuur is een dichtgemetselde toegang zichtbaar, waarmee inwendig een smalle nis van 64 cm correspondeert. Tegen de zuidmuur, waarin een grote ontlastingsboog is opgenomen, staat op de fundering van de voormalige sacristie de grafkamer van de families Van Balveren en Van Verschuer (zie blz. 460). De kap van het koor bevat nog de oorspronkelijke

constructie. De dekking is in 1911 gewijzigd van pannen in een Maasdekking van leien. Op de sluiting staat nog het smeedijzeren leliekruis; de jongere torenhaan is verdwenen (afb. 612).

+ Het koor is inwendig opgebouwd uit twee zones. In de ondermuur bevinden zich spaarnissen van ongelijke breedte, maar alle gedekt door segmentbogen. Gescheiden door een even uitspringende cordonlijst begint hierboven de vensterzone. De zuidmuur van de koortravee heeft op vensterhoogte een blinde spitsbogige nis met restanten van een muurschildering. Oorspronkelijk moet zich daaronder een doorgang hebben bevonden naar de sacristie op de plaats van de huidige grafkamer. In de noordoostmuur van het koor sluit een vernieuwd houten deurtje in een eikehouten kozijntje een inwendig met eiken uitgevoerd muurkastje af, dat blijkens de muurschildering om het kastje als sacramentshuisje heeft gefungeerd. *+Koor inwendig*

Het koor wordt overkluisd door een netgewelf, waarvan ribben, bestaande uit tuf,

trachiet, zand- en baksteen rusten op geprofileerde kraagstenen. Op de knooppunten zitten gewelfschotels waaraan de decoratie ontbreekt. Op de gewelfvelden bevinden zich belangrijke resten van figurale en ornamentale decoratie (zie blz. 461-462).

*Grafkamer

+ Tegen de zuidkant van de koortravee staat de uit 1752 daterende grafkamer, die blijkens funderingsonderzoek is gebouwd op de grondslagen van een middeleeuwse aanbouw, eertijds een kapel of de sacristie. Op de tekening van o.a.A. de Haen uit 1732 is deze aanbouw al verdwenen, evenals trouwens de zuiderzijbeuk. Wel ziet men op die tekening duidelijk de ontlastingsboog tussen de steunberen aangegeven en een extra steunvoorziening bij de meest westelijke steunbeer van het priesterkoor. De sacristie werd geschoord door overhoekse steunberen (zie plattegrond op afb. 609).

Op de fundamenten trok men in 1752 de huidige grafkamer op in de vorm van een in kleine baksteen gebouwde ruimte met overwelfde grafkelder onder een met leien belegd zadeldak. In de eenvoudige tuitgevel zit een dichtgemetselde ingang, die alleen bij een teraardebestelling wordt geopend. De kapruimte boven het tongewelf van de kelder is toegankelijk via een met een luik afgesloten opening. Het jaartal is gekrast in een steen boven de dichtgemetselde toegang: 'A^{o} 1752'. Op het luik was het wapen van de familie Van Balveren geschilderd. De grafkamer is gebouwd bij gelegenheid van het overlijden van de eerste heer van Leur uit dit geslacht, Gerrit Willem van Balveren. In 1949 werden herstellingen uitgevoerd.

*Inventaris

+ Ofschoon het interieur sterk het stempel draagt van de restauratie van 1910-1911 zijn er toch een aantal opmerkelijke inventarisonderdelen te vermelden; zij zijn deels tijdens de voorbereidingsfase van die restauratie aan het licht gekomen.

*Altaarsteen

+ In het torenportaal ligt een hardstenen altaarsteen, formaat 164/166 × 102/104 × 22 cm, met een eenvoudige geprofileerde rand en wijdingskruisjes, XV-XVI. Tot 1970 deed hij dienst als stoepsteen voor de toreningang.

*Preekstoel

+ Preekstoel (afb. 613). Eikehout; XVIII. Zeshoekige kuip op dito poot, in de vorm van een kelkvormige voet; geprofileerde panelen tegen de kuip en snijwerk in de vorm van een gestileerd bladmotief op de hoeken; rechte steektrap met paneel en snijwerk op de trappaal. Ruggeschot met paneel als op de kuip en smalle rocaillevormige wangstukken. Zeshoekig, geprofileerd klankbord met houten lambrequins en kwastjes, en rozet met stralen tegen het plafond. Zie ook Boven-Leeuwen, blz. 155.

*Doopvont

+ Doopvont (afb. 615). Hoogte 90 cm, diameter kuip 91 cm; Naamse steen; XIII A. Vont op vierkante grondplaat die overgaat in een achtlobbig voetstuk voor de oorspronkelijk door vier kolonnetten omgeven stipes; ronde kuip met geprofileerde randen en uitstulpingen met gestileerd bladmotief als bekroning van de kolonnetten, die echter ontbreken. In de bovenrand metalen ogen voor deksel.

- Literatuur. R. Lichtenberg, Romaansche doopvonten in Nederland, in: Bulletin N.O.B. 1915, blz. 164, 138, 240-241.

+ In 1911 zijn bij het verwijderen van de oude koorgestoelten 25 laatgotische, bijzonder fraai gesneden en onderling verschillende briefpanelen te voorschijn gekomen, waarvan de bewerkte zijden waren omgekeerd. De panelen zijn toegepast in een nieuw ontworpen lezenaar en gestoelte, en in de voorschotten en dorsalen van de bankenblokken in het schip. De panelen zijn van eikehout en verschillen onderling van breedte (afb. 617). +*Gotische briefpanelen*

- Literatuur. Bouwkundig Weekblad 32 (1912), blz. 168.

+ Het orgel is in 1903 door baron W.E.J. van Balveren bij de in Arnhem gevestigde firma E. Leichel en zonen aangekocht en op 13 juli van dat jaar in de kerk geplaatst tegen de noordmuur van het koor. Het instrument is evenwel ouder en waarschijnlijk afkomstig uit Duisburg waar het omstreeks 1874 gebouwd zal zijn door Ehrenfried Leichel, wiens naam op het achterschot van de orgelkast met potlood geschreven staat. In 1908 vond er een reparatie plaats door de firma uit Arnhem. Bij de kerkrestauratie van 1911 werd het instrument verplaatst naar de westmuur van de kerkruimte, waar het op een orgelbalkon werd gezet en met een nieuwe mahonie kast omkleed, waarschijnlijk naar +*Orgel*

Afb. 615. Hervormde kerk. De doopvont, 1ste helft 13de eeuw (opn. 1977).

Afb. 616. Hervormde kerk. Detail van de grafzerk voor Johan de Bisschop met familiewapen en vier kwartierwapens (opn. 1977).

ontwerp van architect Ludewig. Deze kast sloot oorspronkelijk tegen het houten tongewelf aan, doch in 1954 is het orgelbalkon iets verlaagd. In 1947 is de voetpomp vervangen door een handpomp (afb. 614).

- Literatuur. Hier en Ginder 20 (1979), nr. 4, blz. 52.

+Grafzerk

+ Tegen de zuidmuur van het koor staat een hardstenen grafzerk opgesteld, formaat 109 × 70 cm, met daarop in reliëf het wapen van De Bisschop, omgeven door vier kwartieren, te weten De Bisschop, Van Masseme, De Frutier en Van Belle. De zerk die oorspronkelijk voor de kansel lag, dekte het graf van de tiendheffer Johan de Bisschop die tussen 1628 en 1646 is overleden. De Bisschop, Med. Doctor, was een van de drie Amsterdamse heren die in 1621 de bezittingen van het klooster Altenkamp in Bergharen en Leur kochten (afb. 616).

+Peilsteen

+ In de noordoostelijke spaarnis van het priesterkoor is een hardstenen gedenksteentje gemetseld, formaat 38 × 45 cm, met het opschrift dat herinnert aan de watersnood van 1799. Het opschrift luidt 'TOT AAN DEZEN / STEEN STOND / HET WATER BY / DE HOOGTE OVER- / STROMING OP DEN / XXII FEB MDCCXCIX' (afb. 617).

+Muur- en gewelfschilderingen

+ Op de wanden en de gewelven van het koor bevinden zich de navolgende schilderingen, die kort voor en tijdens de restauratie in 1906 en 1911 werden ontdekt. Zij zijn gerestaureerd in 1914 door Guustaaf van Kalcken, hetgeen toen neerkwam op een opfrisbeurt en aanvulling van ontbrekende delen. Buiten de hierna te noemen monumentale voorstellingen zijn op de ondermuur van het koor een drietal geschilderde wijdingskruisen aanwezig.

Mannaregen (afb. 618a). Rondom het sacramentskastje in de noordoostmuur van het koor is in 1907 een schildering ontdekt, waarop de in verband met de eucharistie zeer toepasselijke voorstelling van de Mannaregen in de woestijn is afgebeeld. Boven het kastdeurtje God de Vader te midden van engelenkoren. Op een banderol staat de tekst Exodus XVI, 4: 'Ecce ego pluam panem de coelo'. Verder zijn de scènes opgenomen van

Afb. 617. Hervormde kerk. Voorzangerslezenaar uit 1910-11, waarin gotische briefpanelen zijn opgenomen (afb. 1977).

Mozes op de Berg Sinaï, de dans om het gouden kalf, het verzamelen van het manna en een tweetal grote, staande figuren op de rug gezien, die door Hoogewerff zijn geïdentificeerd met Aaron en Josue. Na de ontdekking is de schildering gefixeerd door Guustaaf van Kalcken, die hem ook heeft gepubliceerd. Een restauratie volgde in 1925 door Jacob Por. In 1985 bevond de schildering zich in zorgwekkende toestand.

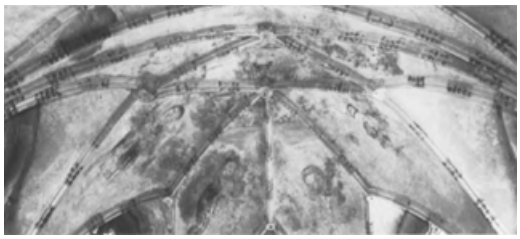
Heiligengestalten op de zuidmuur. In de blindnis aan de zuidkant van het koor zijn nog vaag de schimmen te zien van twee heiligengestalten, waarschijnlijk twee Apostelen; Petrus en Paulus? Zij zijn mogelijk te identificeren na reconstructie van het nog aanwezige tekstpartikel.

Koorgewelf (afb. 618b). De gewelfvelden van het priesterkoor zijn beschilderd met bladwerkornament in de koortravee en de sluiting, aangebracht bij de knooppunten van de gewelfribben. Op de gewelfvelden van de sluiting is op de ruitvormige velden die een ster vormen, een viertal figuren geschilderd.

Centraal staan de Moeder Gods met het Kind op de arm en rechts van haar St. Bernardus van Clairvaux als abt met staf in zijn hand. Aan weerszijden twee mannelijke

Afb. 618a. Hervormde kerk. De mannaregen, muurschildering op de koormuur (opn. 1977).

Afb. 618b. De gewelfschildering in het koor (opn. 1977).

heiligen, geïdentificeerd als Cosmas en Damianus; de rechter figuur in doktersdracht. De keuze van deze heiligenfiguren houdt nauw verband met de patrones van het kerkgebouw, de H. Maagd Maria, en de relatie van Leur met het Cisterciënserklooster Altenkamp, gepersonifieerd door St. Bernard. Cosmas en Damianus staan voor de ziekenzorg en gastvrijheid, waarin de monniken zich zodanig hebben onderscheiden, dat zij hiervoor in 1311 van de Keulse aartsbisschop het patronaatsrecht van Leur hebben ontvangen (zie voor deze bijzondere betrekkingen vermelde literatuur). De schilderingen bevinden zich anno 1985 in een zeer zorgwekkende staat. Al in 1925 meldde Jacob Por, dat de rond de schilderingen in 1914 nieuw aangebrachte pleister dreigde te verpoeieren.

- Literatuur. A.G. Schulte, De schilderingen in de Hervormde kerk te Leur, in: Publikatieband II S.O.G.K., afl. 16 (1983), blz. 99-124.

+ In de Voorloopige Lijst worden rouwbordfragmenten vermeld, die niet meer aanwezig zijn. Bekend is, dat zij betrekking hadden op de familie Van der Marck, maar dat zij zich reeds in 1922 in staat van ontbinding bevonden. *+Verdwenen wapenborden*

+ *Avondmaalsbeker*. Hoogte 13,5 cm, diameter mond 10 cm; tin; gemerkt: engel met trompet; bodem vernieuwd XIX, rest ouder. Beker op geprofileerde voet, konisch lichaam met twee sierranden en uitlopende mond. Op de beker gegraveerde initialen: 'CA:::AJJ:::VB', die verwijzen naar de gezusters Carolina Albertina (1787-1856) en Adriana Jacoba Johanna van Balveren (1789-1826). *+Avondmaalstin*

Twee avondmaalsschalen. Diameter 28,3 cm, tin; merken: engel met zwaard, LS, gekroonde roos, LTD; waarschijnlijk XIX.

Schenkkan. Hoogte 21 cm, diameter voet 13 cm; tin; gemerkt: ooievaar met slang in de snavel (= Firma Meeuws en Zoon, Den Haag 1755-1955); XIX. Kan met peervormig lichaam op voet, voluutvormig oor, aangezette sneb en plat scharnierend deksel.

[+] Doopschaal. Zilver; door Firma Hoogendijk, Schoonhoven. Op onderzijde van de rand de tekst: ‘Kerk te Leur 1910’. Aangekocht bij P.F. Manikus, Hofjuwelier te Arnhem. *[+]Doopschaal*

[+] Collecteschaaltje. Diameter 21 cm; tin; merken: adelaar met gespreide vleugels, langharig hoofd met hoofddeksel; F.G.; op de onderzijde (eigendomsmerk?) P.R.O.B.Z.I.N. *[+]Collecteschaal*

[+] Het 17de-eeuwse uurwerk in de toren is in 1925 vervangen door een torenuurwerk van B. Eijsbouts. Over de wijzerplaat van 1833 is toen een nieuwe metalen plaat aangebracht. De 19de-eeuwse beschildering diende bij de torenrestauratie in 1985 als voorbeeld. *[+]Uurwerk*

In de toren hing tot 16-12-1942 een klok met het opschrift: ‘C.J.W.A. VAN BALVEREN. PETIT . ET . FRITSEN . / ME . FUDERUNT . ANN . 1836’. De klok is versmolten op last van de Duitse bezetters en is in 1949 vervangen door een nieuw exemplaar. De tussen 1945 en 1949 gebruikte noodklok, afkomstig van kasteel de ‘Wijenburg’ te Echteld en door B.F. baron van Balveren ter beschikking gesteld, bevindt zich, overigens niet luidbaar gemaakt, als tweede klok in de toren.

Huis te Leur

Op ruim een halve kilometer ten noorden van de Hervormde kerk ligt de buitenplaats Leur met een door tuinen en bosgebied omgeven huis dat in 1778 in opdracht van Christiaan W.H.E. baron van Balveren is gebouwd en via dit geslacht is vererfd op de familie Van Verschuer. Het huis wordt thans bewoond door B.P. baron van Verschuer.

Bronnen

- Literatuur. Jhr. A.H. Martens van Sevenhoven, Leur, in: B.M. Gelre XXV (1925), blz. 133-139; W. de Vries, Bijdragen tot de geschiedenis van het rechterlijk bestel in Gelderland. XIII-XV. De Hoge of Bannerheerlijkheid Batenburg (Batenburg, Horssen en Leur), in: B.M. Gelre LIII (1953), blz. 19-22; J. van Gelder, Huis te Leur, in: Hier en Ginder 19 (1978), nr. 1, blz. 1-4.
- Archivalia. Archief Heerlijkheid Leur, in: R.A.G., Arnhem, inv. nrs. 32-38.

Geschiedenis

Voor 1639 maakte Leur samen met Horssen deel uit van de hoge heerlijkheid Batenburg. Toen Maximiliaan van Bronckhorst in 1612 zijn ongehuwd overleden neef Herman Diederik van Bronckhorst-Batenburg als bannerheer van Batenburg opvolgde, kwam Elisabeth van Bronckhorst, weduwe van Willem van Luxemburg, Heer van Hollogne in verzet, omdat zij aanspraken meende te maken op de nalatenschap van Herman Diederik. In 1614 wees het Hof van Gelderland haar niet de gehele heerlijkheid Batenburg toe, maar wel de gerichten van Horssen en Leur en de overige goederen waarvan zij kon aantonen dat zij allodiaal waren. In 1639 werden bij vonnis van 3 augustus door het Hof van Gelderland de gerichten van Horssen en Leur, als zijnde allodiaal goed, toegewezen aan Elisabeths enige zoon, Boldewijn van Luxemburg, Heer van Hollogne, die ook de allodiale bouwhoven en landerijen in de kerspels Horssen en Leur verwierf. In 1648 stond het Hof de verkoop van de heerlijkheden Horssen en Leur toe. Horssen werd verkocht aan Johan van Wijnbergen (zie blz. 135), die het opdroeg aan de Landschap, waardoor het een Gelders leen werd. De koper van de heerlijkheid Leur was Thomas van der Marck, kanunnik van de St. Jan in Utrecht en later burgemeester van Schoonhoven, aan wie de heerlijkheid op 29 maart 1650 is opgedragen door de gevolmachtigde van Gerard van Luxemburg C.S., zoon van Boldewijn van Luxemburg en Gertrude Cloute.

Het geslacht Van der Marck heeft de heerlijkheid Leur tot 1748 in bezit gehad. Na Thomas' overlijden in 1676 werd hij opgevolgd door zijn oudste zoon Nicolaas Thomas van der Marck. Bij diens overlijden in 1713 vielen de goederen en rechten toe aan zijn moeder Maria Pots, die ze aan haar zoon mr. Hendrik Adriaan van der Marck schonk. Hij legateerde het gehele bezit in Leur vlak voor zijn dood in 1726 aan zijn zoon Thomas Cornelis, die in 1744 op 39-jarige leeftijd overleed; hij woonde niet in Leur maar in Sipperau bij Maaseik. Zijn weduwe heeft in 1748 de bezitting verkocht aan de Gelderse edelman Gerrit Willem van Balveren.

Gerrit Willem van Balveren, luitenant-kolonel en ambtsjonker van Overbetuwe, was gehuwd met Jacoba Johanna van Bassenn, dochter van de Arnhemse burgemeester Dirk Reinier van Bassenn en Johanna van Wijhe. Van Balveren had reeds banden met Leur, doordat hij sedert 1736 zitting had in de schepenbank van Leur, die meestal

in Nijmegen werd gespannen en in 1737 een hypotheek had verkregen op goederen van Thomas Cornelis van der Marck; in 1740 kocht hij van hem een huis met land aan de Puytsen (Archief Heerlijkheid Leur inv. nr. 65). Op 25 october 1748 vond het transport van alle overige goederen plaats en was Gerrit Willem van Balveren heer van Leur geworden. Zijn aanzien steeg nog toen hij in 1749 het adellijk huis Hoeckelum onder Ede van zijn neef Ernst van Lawick erfde. Drie jaar later in 1752 overleed hij en werd in Leur begraven (zie blz. 460, grafkamer). Zijn vrouw Jacoba van Bassenn was reeds een jaar tevoren overleden. Op het huis hangen nog hun portretten (zie blz. 468). Als heer van Leur nam Christiaan Willem Hendrik Ernst van Balveren de plaats van zijn vader in. Zijn oudere broer Gerrit Willem van Balveren was heer van Weurt en Hoekelom. Of het echtpaar Van Balveren-van Bassenn in Leur heeft gewoond is niet bekend, ook niet waarschijnlijk, ofschoon er ten zuiden van de kerk volgens de overlevering een kasteel zou hebben gestaan. Het was echter Christiaan van Balveren die in Leur het

Afb. 619. Huis te Leur. Familiegroep met het gezin van Christiaan van Balveren en Wilhelmina van Fridagh, silhouettekening uit 1789 door J.G. Heldenbeutel (opn. 1977).

tegenwoordige huis heeft laten bouwen en er zich metterwoon voor zijn huwelijk met de Overijsselse Wilhelmina Johanna Lebuina van Fridagh, dat op 31 juni 1780 in Dalfsen plaatsvond, heeft gevestigd.

In het archief van de Heerlijkheid bevindt zich onder inv. nr. 35 een stuk inhoudende 'Bestek en conditien waarna de Hoogwelgeboren Heere Christiaan Willem Hendrik Ernst baron van Balveren, Heer van Leur (....), voornemens is aan te bestanden het arbeidsloon van Timmerwerk aan het nieuw te bouwen Huijs tot Leur'.

Dit stuk gedateerd en door de timmerman ondertekend op 24 mei 1778 geeft, ofschoon het slechts een deel van de werkzaamheden omschrijft, naast diverse bijzonderheden de namen van de uitvoerders prijs. Zo wordt o.m. gesproken over de 'gang en schotelhuis, groot salet en kapconstructie'. En het bestek eindigt met: 'Den Aannemer sal voorschreve werk moeten maken onder de orders en opzigt van den Meester Metselaar A. Dibbits, en het Huis onder het dak moeten hebben met Lijst, gooten en dakvensters &c en alle de binnenramen voor de schuifraamen uiterlijk den... (niet ingevuld) of sal voor ijder dag nawerkens gekort worden. Dit bovenstaande bestek heeft Jan Burgers aangenoome te maaken voor de somma van 1150 gulden hollands en tot sekerheyd van dien eigenhandig ondertekend / Nijmegen den 24 may 1778 Jan Burgers'. Het echtpaar Van Balveren-van Fridagh woonde met zijn vijf kinderen vaak in het Huis te Leur, waar nog een groepsportret van het gezin 'en silhouette' hangt, dat de te Venlo wonende Johann Georg Heldenbeutel in 1789 heeft gemaakt (afb. 619). In datzelfde jaar overleed Christiaan van Balveren in Venlo. Toch bleef de weduwe met haar gezin nog gebruik maken van het Huis te Leur blijkens een uit 1791 daterende huurovereenkomst. Dat contract is opgesteld door haar zwager Gerrit Willem, die optrad als voogd voor de nog minderjarige kinderen en zal mede verband houden met het feit dat de weduwe hertrouwde met Karel Onuphrius Roeland van Pabst.

Het huurcontract geeft wel een beeld van de toenmalige buitenplaats die bestaat uit: 'De Heere behuisinge met bouwhuis, Duyveslag, Vischvijvers, Allées, Starrenbosch en verder Plantagie zoo als dezelve binnen deszelfs bepalingen bij en om het gez^{e} Huis in de Hooge en vrije Heerlijkheid Leur geleegen zijn'.

Waarschijnlijk is het gezin spoedig naar Zwolle verhuisd. In 1808-1809 werd de buitenplaats opnieuw verhuurd inclusief het gebruik der wandelingen, visvijvers en de jacht aan J.A. Boreel de Mauregnault en echtgenote, voor de huurprijs van *f*299,-. In 1817 overleed Wilhelmina van Balveren geboren Van Fridagh in Leur. Haar tweede zoon Coenraad Johan Willem Adriaan baron van Balveren werd heer van Leur en bewoonde het huis met zijn ongehuwde zusters, Carolina en Adriana die al

in 1826 overleed. Hij werd de eerste burgemeester van de in 1817 gevormde gemeente Bergharen, waarvan Hernen en Leur deel uitmaakten.

In 1847 overleed hij ongehuwd en werd opgevolgd door zijn jongere Broer Walraven Elias Johan baron van Balveren, Heer van Echteld en Leur, en generaal-majoor bij de Cavallerie. Hij bleef echter op Huis Echteld wonen; ook nadat zijn echtgenote Anna Henriette Elisabeth van Wassenaer in 1854 was overleden. Tot 1856 woonde op Leur zijn ongehuwde zuster Carolina Albertina, die daar op 10 april overleed. Walraven overleed op 80-jarige leeftijd in 1865.

Gegevens over het huis uit deze periode zijn beperkt en ook moeilijk precies te dateren. Twee bestekken voor schilderwerk van het huis geven aan, dat het Groot-Huis in 1847 een flinke opknapbeurt heeft gehad en dat men in 1865 blijkens een toen opgemaakte concepttekst opnieuw het huis een grote beurt wilde geven.

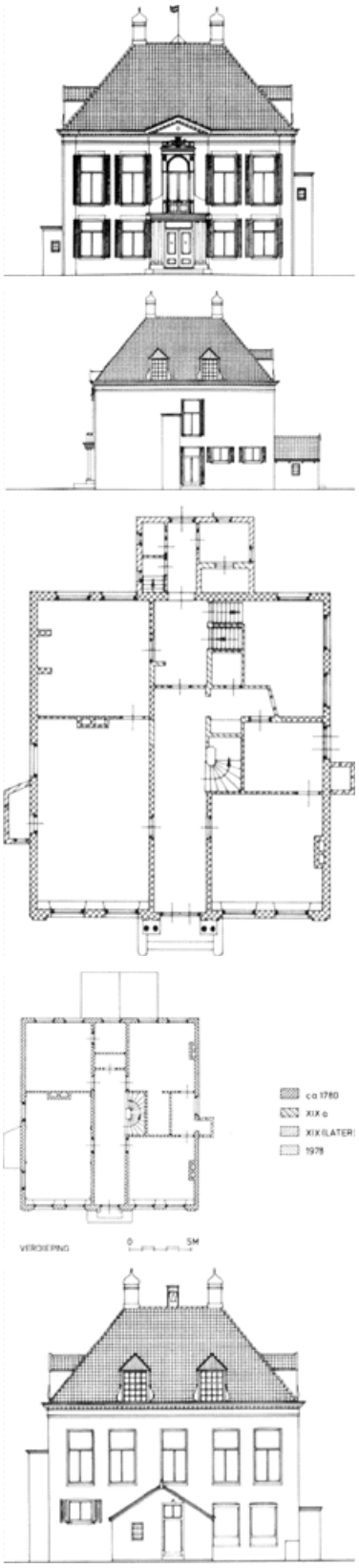
Interessanter is echter een niet gedateerde begroting met bestektekeningen door Mr. timmerman B.F. Peinart, die een uitbreiding van het gebouw met twee vleugels en een aansluitend koetshuis behelst. De meester timmerman geeft in zijn ‘Opgaaf van de twee vleugels aan het thans bestaande gebouw volgens teekening’ een omschrijving van de werkzaamheden met prijsopgave. Het plan kwam hierop neer, dat het huis zou worden vergroot met twee vleugels met verdieping, van twee venstertraveeën breedte. Er zou op deze wijze een huis met een gevelbreedte van negen traveeën ontstaan onder een in het front doorlopend schilddak. De plattegrond laat echter zien, dat de vleugels ongeveer ter diepte van de halve zijgevel gedacht zijn; er werden als het ware vierkante kamers aangebouwd, evenwel met dien verstande, dat de ruimte beganegronds in de linker vleugel als paardenstal was ontworpen met plaats voor vier paarden, een pomp en een trap naar de verdieping. Tegen de paardenstal aan was een apart koetshuis ontworpen

met gebogen topgevel als façade, waarin een rondbogige deurpartij met bovenliggend venster voor de zolderverlichting was gepland. In het grote huis waren de vensters als T-schuiframen gedacht; opmerkelijk is verder het ontbreken van de opgetuigde en van een fronton met wapen versierde ingangspartij tegen het bestaande middenrisaliet. Het is het meest waarschijnlijk, dat het uitbreidingsplan dateert van na het overlijden van Walraven van Balveren en uit de koker komt van diens jongste zoon en opvolger Willem Frederik Hendrik, die in 1865 heer van Leur werd en meestal vertoefde op het in 1845 door zijn oom Frederik Johan Willem Gerard van Balveren gebouwde Klein Huis (zie blz. 475 en afb. 639-640). Een andere mogelijkheid is, dat het plan is gemaakt kort voor 1845 met de bedoeling, dat de naar Leur teruggekeerde Frederik zich als gepensioneerd majoor der Mariniers bij zijn broer en zuster zou vestigen, die net als hij ongehuwd waren. De vorm van het koetshuis doet zulks betwijfelen.

Willem Frederik Hendrik baron van Balveren was gehuwd met Susanna Cornelia Gravin van Bylandt en tot 1902 gedurende een periode van 37 jaar heer van Leur. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Mr. Walraven Elias Johan, die als laatste mannelijke telg uit het geslacht Van Balveren in 1920 overleed. Na hem werd Mr. Bernard Frederik baron van Verschuer, zoon van zijn zuster Otteline Marie, als erfgenaam zijn opvolger en trad een nieuw geslacht aan te Leur. Hij woonde te Leur van 1929 tot 1968 en overleed in 1971 te Velp. Het Huis te Leur werd daarna eerst onregelmatig doch vanaf 1978 permanent weer bewoond door zijn neef Barthold Pieter baron van Verschuer. Het zijn de Van Verschuers geweest die het huis, dat jarenlang niet als hoofdhuis is gebruikt tijdens de twee laatste Van Balverens, weer in ere hebben hersteld en gerevalideerd. In 1929 werd de gehele kap vernieuwd. Het werk werd uitgevoerd naar een tekening van de bouwkundige J.W. Francken uit Andelst door aannemer Johan Kroes uit Nijmegen. Voordien had het huis een kap met een zakgoot. De zolderverdieping werd van kamers voorzien en kreeg daartoe aan de achterzijde en zijkanten een groter aantal dakkapellen. In 1978 zijn er inwendig enige partiële wijzigingen aangebracht onder leiding van architectenbureau L. van der Lee uit 's-Hertogenbosch.

Afb. 620. Het Huis te Leur, gebouwd circa 1780 (opn. 1983).

c.a 1780
XIX a
XIX (LATER)
1978
VERDIEPING
0
5M

Afb. 621. Opmetingstekening van het Huis te Leur met gevelaanzichten en de plattegronden van begane grond en verdieping.

[+] Het Huis te Leur bestaat uit een tweetal bouwlagen met zolder: een betrekkelijk lage beganegrondse verdieping met daarboven een hoge bel-etage onder een hoog opgaand schilddak. Het huis heeft een bijna vierkante plattegrond met een breedte van uitwendig 14,5 m en een diepte van 15,5 m met op beide etages de kamers gegroepeerd aan weerszijden van een brede middengang, die over de gehele diepte van het huis loopt. Het is het obligate schema van het tweebeukige huis met twee of drie vertrekken achter elkaar gelegen en belichting vanuit de voor- en achtergevel. Bij het Huis te Leur zijn de zijgevels niet helemaal, doch wel grotendeels blind. Bovendien zijn er kleine uitbouwen: een jongere entree met bergingsruimten als een lage aanbouw tegen de achtergevel; een toiletkoker tegen de rechterzijgevel en een lage aanbouw tegen de linkerzijgevel, gemaakt in verband met het feit dat de linkervoorkamer lange tijd heeft dienst gedaan als secretarie van de gemeente Bergharen. De onderverdeling van de linkervoorkamer is in 1978 weer ongedaan gemaakt. Rechts van de toegang ligt een kleinere kamer met daarachter de trappartij met pantry. Achter in het huis zijn links de keuken en rechts de kelder en opkamer gesitueerd. In grote trekken wordt die indeling op de verdieping

[+]*Het Huis*

Afb. 622. Huis te Leur. Middenrisaliet van de voorgevel met het wapen Van Balveren onder het tympaan (opn. 1977).

herhaald, met dien verstande dat aan de voorzijde zich de zaal (het groot salet) en de herenkamer bevinden en daarachter de slaapvertrekken. De heldere opzet van de plattegrond en toegepaste schaal maken het geheel tot een uiterst comfortabel bewoonbaar huis.

Het huis getuigt zowel in- als uitwendig van een opvallende soberheid. Evenwel geven de smaakvolle eikehouten trap, enige marmeren schoorstenen en eenvoudige met kooflijst omrande plafonds aan dit van aangename verhoudingen getuigende huis een bijzonder cachet.

Het hoofdaccent valt uitwendig op de voorgevel met middenrisaliet en even vooruitspringende hoekverzwaringen. De vensters bestaan uit T-vormige schuiframen met later toegevoegde blinden. Een houten, driehoekig fronton bekroont de rondom het hele huis lopende daklijst met goot op klossen. Het fronton houdt de breedte aan van het middenrisaliet, waarin de dubbele toegangsdeur met een daarboven gelegen, rondbogige balkondeur zijn opgenomen. De deurpartij wordt omlijst door dubbele pilasters, waarvoor twee paar (ingekorte?) Ionische zuilen staan die een kroonlijst dragen, waarop een klein ijzeren balkonhek is aangebracht (afb. 622). De profileringen van pilasters en zuilen wijken onderling af.

Ook het balkonvenster heeft een houten omlijsting met platstukken en een door twee consoles gedragen kroonlijst, die als basis dient voor het gekroonde familiewapen van Van Balveren met twee leeuwen als tenanten. Om een wat soepeler overgang te creëren van de brede deuromlijsting naar het smalle venster is op het bakstenen muurwerk van het middenrisaliet een gepleisterde curve als overgangslijn aangebracht. Het blijft de vraag of deze ingangspartij tot het huis in zijn oorspronkelijke staat heeft behoord. Waarschijnlijk is het huis in het midden of het derde kwart van de 19de eeuw toch aanzienlijk gemoderniseerd, waarbij men niet is overgegaan tot een uitbreiding met zijvleugels volgens het verbouwingsplan van meester-timmerman B.F. Peinart, maar wellicht wel een aantal moderniseringen heeft doorgevoerd. Op het plan van Peinart komt de omlijsting van deur en balkonraam niet voor en evenmin het fronton, waaruit men zou kunnen concluderen dat het een latere toevoeging is. Ook de vensters zullen in dezelfde periode zijn gemoderniseerd. Het oorspronkelijk bovenlicht ligt opgeslagen in de houtloods bij het Huis. Opmerkelijk zijn de door J.W. Francken ontworpen vensters in de dakkapellen, namelijk 20-ruits roedenvensters met wisseldorpel. De dakkapellen hebben houten wangstukken en een hoog zadeldak als bekroning en zijn met pannen gedekt en met leien tegen de zijwanden. De in 1929 gewijzigde dakconstructie bracht geen verandering in de plaats van de vier hoekschoorstenen.

[+]Familieportretten

[+] De geschiedenis van de heerlijkheid Leur wordt beheerst door drie geslachten: Van der Marck, Van Balveren en Van Verschuer. Het eerstgenoemde heeft weinig zichtbare sporen in Leur achtergelaten, de families Van Balveren en Van Verschuer des te meer. De baronnen Van Balveren hebben de heerlijkheid gedurende een periode van 172 jaar onafgebroken met aandacht bestierd, zes heren uit vijf generaties. Na 1920 volgden tot op heden twee heren van Leur uit de familie Van Verschuer. Op het Huis te Leur is een omvangrijke collectie portretten van leden van deze beide adellijke families en de aan hen geparenteerde en gelieerde geslachten aanwezig. Het betreft een unieke collectie

familieportretten, in ouderdom variërend van de 16de tot de 20ste eeuw en uitgevoerd in diverse technieken; naast panelen en doeken, kleine miniaturen en silhouetten benevens werk in potlood en pastel. Ofschoon de artistieke kwaliteit van de collectie uiteenloopt, bevat zij werk van zeer hoog gehalte en is de verzameling vanuit genealogisch oogpunt van grote betekenis. Zij is van bijzonder belang binnen het raam van de historie van de heerlijkheid Leur, het Ambt van Maas en Waal en in breder Gelders verband. Van de collectie maakte Jhr. F.G.L.O. van Kretschmar in 1962 een beschrijvende lijst, in totaal 81 nummers omvattend.

Uit dit alfabetisch op geslachtsnaam geordend overzicht is een zevental portretgroepen te formeren van onderling geparenteerde families. Genoemd naar de in aantal belangrijkste vertegenwoordigers zijn dat respectievelijk de volgende groepen:

1 Van Balveren (Van Bassenn, Van Pabst), XVIII-XIX.
2 Van Verschuer (Merettig, Van Riemsdijk, Van Neukirchen gen. Nyvenheim, Van Balveren), XVII.
3 Van Wijhe (Pieck), XVI.
4 Van Hoeckelum-Goris (Rosa, Fagel), XVII.
5 Van Bylandt (Van Spaen, Van Brakell, Wassenaer van Starrenberg, Van Balveren), XVIII-XIX.
6 Mackay (Van Haaften, Van Lynden, Van Heeckeren tot Enghuizen), XVIII-XIX.
7 Van Wassenaer (Van Boetzelaer, Pompe van Slingelandt), XVII-XIX.

Bepalend voor de hieronder opgenomen portretten is de band van de geportretteerden met Leur en de bezitters van de heerlijkheid, alsmede de kwaliteit van sommige portretten.

1 + *Familiegroep Van Balveren* (afb. 619). Silhouetgroep door Johann Georg Heldenbeutel (Düsseldorff 1755-Venlo 1829), gedateerd 1789. De groep stelt voor het echtpaar Christiaan Willem Hendrik Ernst van Balveren (Tiel 1748-Venlo 1789) en Wilhelmina Johanna Lebuina van Fridagh (Dalfsen 1760-Leur 1817) tezamen met vijf kinderen afgebeeld in een kamer, waar tegen de wand portretten hangen van het ouderpaar Van Fridagh met drie van hun ongehuwde kinderen. *+Groep Van Balveren*
N.B. Afgebeeld is de bouwheer van het Huis te Leur (zie blz. 464).
2 *Mansportret*. Pendant van nr. 3, op grond van signatuur betwijfeld als Gerrit Willem van Balveren, heer van Hoeckelum en Leur (afb. 623). Doek, afm. 65 × 83 cm; gesigneerd l.m.: Kaldenbach; gevat in oorspronkelijke, gesneden en vergulde lijst. Halffiguur, aanziend, rok met passementen en omslagen, korte pruik.
3 *Jacoba Johanna van Bassenn* (Tiel 1721-Appeltern 1751). Doek, afm. 83 × 65 cm; op keerzijde: ‘Caenen. Anno 1742’, gevat in lijst als nr. 2. Halffiguur, aanziend met rechterhand schouderdoek vasthoudend (afb. 624).
4a *Walraven Elias Johan baron van Balveren*, heer van Echteld en Leur (Leur 1784-Echteld 1865). Miniatuur, diameter 6 cm, anoniem werk. Geportretteerde was generaalmajoor van de Cavallerie; hier waarschijnlijk als ritmeester der Rode Lanciers afgebeeld. Zie voor zijn portret op latere leeftijd nr. 4b.

4b *Walraven E.J. van Balveren*, als nr. 4a. Pastel, afm. 55 × 48 cm; l.o. gesigneerd: ‘Slothouwer fecit’. Halffiguur, aanziend naar links tegen landschap en blauw bewolkte lucht; met ringbaardje en stalen brilletje. Zie voor echtgenote nrs. 5a en b (pendant van dit portret).

5a *Anna Henriette Elisabeth barones van Wassenaer*, vrouwe van Echteld (Den Haag 1788-Den Haag 1854). Paneel, 31,5 × 25 cm; gesigneerd: ‘Davidson, anno 1818’ (= Ezechiel Davidson, 's-Gravenhage 1792-Leiden 1870); op de keerzijde abusievelijk als ‘Baronesse van Balveren-van Fridagh’ betiteld. Borststuk naar rechts, aanziend; bruine empire japon; empire kam met parels, paarlen collier en oorhangers. Geportretteerde is echtgenote van nr. 4, gehuwd in 1817.

5b *Anna H.E. van Wassenaer*, als nr. 5a. Pastel, afm. 55 × 47,5 cm; gesigneerd r.o.: ‘Slothouwer fecit’. Halffiguur, aanziend naar rechts; geplooide muts met wit gestrikt lint, zwarte japon met brede neteldoekse kraag en blauwe omslagdoek; opgenomen gordijn als achtergrond.

6 *Christiaan Willem Johan Ernst, baron van Balveren*, heer van Echteld (Haarlem 1818-Utrecht 1870). Doek, afm. 77 × 63 cm; gesigneerd: ‘18 HK 55 aet. 37’. Zittende halffiguur, aanziend naar rechts voor groen gordijn en boekenplank; zwart costuum,

Afb. 623. Huis te Leur. Mansportret, gesigneerd Kaldenbach (opn. 1977).

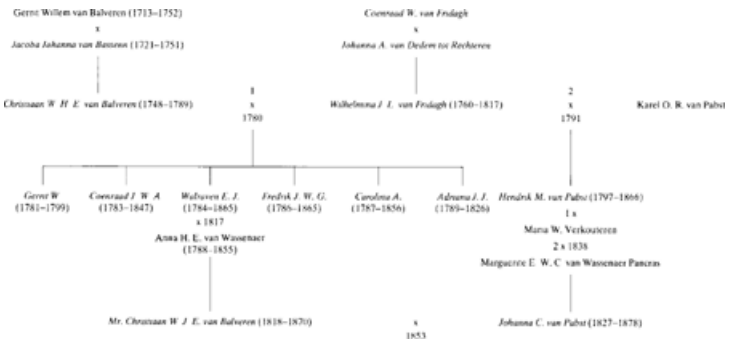

Afb. 624. Huis te Leur. Jacoba Johanna van Bassenn, doek, gesigneerd Caenen 1742 (opn. 1977).

gouden horlogeketting en breloque. Zie voor echtgenote nr. 7.

7 *Johanna Carolina Wilhelmina van Pabst* (Antwerpen 1827-Nijmegen 1878). Doek, 77,5 × 62,5 cm; niet gesigneerd, maar pendant van nr. 6. Halffiguur, zittend en aanziend naar rechts; zwart satijnen japon met witte kant, mozaïek broche en oorhangers; groen gordijn als achtergrond. Gedateerd: '1855 aet. 27'. Zie voor echtgenoot nr. 6.

8 *Hendrik Maurits van Pabst* (Zwolle 1797-Den Haag 1866). Paneel, afm. ovaal 31,5 × 27 cm; niet gesigneerd, niet gedateerd. Geportretteerde gekleed in donkerblauwe uniformrok met zilveren kraagpadjes, gouden epauletten met één dwarslis. Deze Van Pabst was een zoon uit het tweede huwelijk van Wilhelmina J.L. van Fridagh met Karel Onuphrius Roeland van Pabst en de vader van de onder nr. 7 genoemde Johanna C.W. van Pabst die met haar neef Christiaan van Balveren huwde, genoemd onder nr. 6.

Afb. 625. Huis te Leur. Goert van der Schuer, paneel, gesigneerd I. Delff, 4de kwart 16de eeuw (opn. 1977).

Afb. 626. Huis te Leur. Nicolaas van der Schuer, paneel, toegeschreven aan J.A. van Ravenstein, 2de kwart 17de eeuw (opn. 1977).

De familierelatie van de geportretteerden uit de groep Van Balveren is weergegeven in hoofdlijnen op voorgaande tabel.

Groep Van Verschuer

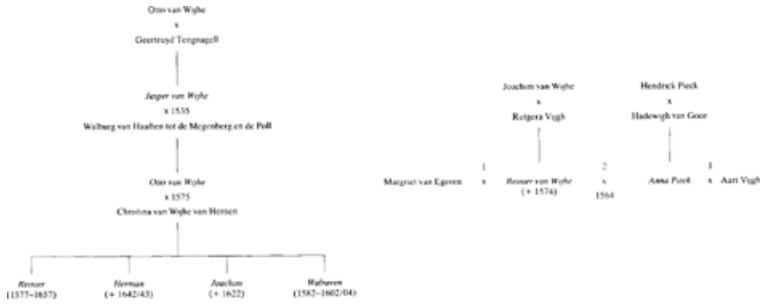
+ In de groep Van Verschuer-portretten die via de alliantie van Barthold Philip van Verschuer en Otteline van Balveren in de collectie van het Huis te Leur zijn gekomen, is een aantal portretten van bijzondere kwaliteit, waarvan er twee speciale aandacht verdienen.

1 *Goert van der Schuyr*, onzekere toeschrijving. Paneel, afm. 54 × 44 cm; gesigneerd op keerzijde: I. Delff (= Jacob 1 Willemsz. Delff, Gouda circa 1550-Delft 1601). Borststuk, naar rechts, aanziend; smal plooikraagje, puntbaard en knevel (afb. 625).
2 *Nicolaas van der Schuer/Van Verschuer* (circa 1593-Maastricht 1642), Kapitein in Statendienst 1637. Paneel 67,4 × 60 cm; op keerzijde gemerkt: 'Ravesteyn' (dubieuze toeschrijving aan Jan Antonisz. van Ravesteyn (Den Haag 1572-1657)). Halffiguur, aanzicht naar rechts, tegen olijfgroen-grijze achtergrond. Geel leren kolder met halsberg over goud gegalonneerd buis, brede met kant afgezette witte kraag; lang haar, knevel en vliegje. Geportretteerde is de zoon van Goert van der Schuyr, nr. 1, en Adriana Calf; hij was in dienst der V.O.C. van 1611 tot 1617 (afb. 626).

Groep Van Wijhe

+ De 16de-eeuwse Van Wijhe-portretten zijn alle afkomstig van het huis 'Wijenburg' te Echteld en na de overdracht van het kasteel in 1956 door mr. B.F. baron van Verschuer aan de Stichting 'Vrienden der Geldersche Kasteelen' terechtgekomen

op het Huis te Leur. De verhouding tussen de verschillende geportretteerden is summier aangeduid op onderstaande genealogische tabel.

Afb. 627. Huis te Leur. Herman van Wijhe, heer tot den Blankenburg en de Pol, ambtman van Maas en Waal, paneel, anoniem werk, 1ste kwart 17de eeuw (opn. 1977).

Afb. 628. Huis te Leur. Reinier van Wijhe, 10de heer van Echteld, paneel, gedateerd 1619 (opn. 1977).

1a *Jasper van Wijhe*, ridder, heer van Echteld (1520) (overleden 1568). Paneel, 50 × 31,8 cm; gehuwd met Walburg van Haaften tot de Megenberg en de Poll. Staand heupstuk, aanziend naar rechts, met linkerhand aan zwaardgevest en rechterhand op helm; gekleed in harnas met kleine plooikraag; halfkaal voorhoofd, met spitse neus en vierkante volle baard. N.B. Hiervan twee bijna identieke varianten, nrs. 1b en 1c.

1b *Jasper van Wijhe*, als nr. 1a. Paneel, 50 × 30 cm; zonder opschrift maar overtuigende gelijkenis. Gekleed in zwart satijnen buis met plooikraag; met rechterhand op blad papier wijzend en met linkerhand op een schedel rustend (Vanitas-symboliek).

Afb. 629. Huis te Leur. Jasper van Wijhe, heer van Echteld in 1520, paneel, 2de kwart 16de eeuw (opn. 1977).

1c *Jasper van Wijhe*, als nr. 1a. Paneel, 50 × 32 cm; zonder opschrift bijna identiek aan nr. 1b; wijsvinger en middelvinger gekruist; links boven wapenschild met helmteken: Van Wijhe (afb. 629).

2 *Otto van Wijhe*, 9de heer van Echteld (1568) en de Megenberg (overleden in 1616). Paneel 49,5 × 30,3 cm; r.b. gedateerd: '1574 / AETATIS / 34'; l.b. het wapen Van Wijhe. Staand heupstuk, naar rechts, rechterhand in de heup; gesloten buis met zilveren knopen en keten om het middel, klein plooikraagje; gelaat met rossige knevel en baard. Op de lijst links en rechts vier kwartierwapens: Van Wijhe, Tengnagell, Van Isendoorn, Van Lennep (links), Van Haaften, Van Broeckhuysen, Van Immerseel en Van de Poll (rechts). Otto, zoon van Jasper van Wijhe en Walburg van Haaften was gehuwd (1575) met Christina van Wijhe van Hernen, vrouwe tot den Blankenberg (bij Beuningen); hij was de vader van de nrs. 3-6.

3 *Reinier van Wijhe*, 10de heer van Echteld (1619) (1577-1657). Paneel, afm. 103 × 73,5 cm; gedateerd r.b.: '1619'. Staand heupstuk, aanziend, naar rechts; rechterhand in de heup, linkerhand houdt het gevest van een zwaard vast. Kepersgewijs gegalonneerd costuum, goud op zwart, opstaande spitsen-kraag en manchetten, gouden ketenbundel over de rechterschouder; baard en knevel. Geportretteerde, zoon van nr. 2, was Ritmeester der Compagnie van Frederik Hendrik (afb. 628).

4 *Herman van Wijhe*, heer tot den Blankenburg en de Poll (1622) (overleden 1642/43). Paneel, afm. 104,5 × 74,5 cm; niet gedateerd. Staand heupstuk, aanzicht naar rechts. Bruin buis, gesloten met strikken, halsberg en hoge kanten kraag met manchetten; spitsbaard en knevel; rechterhand op helm met pluimen en linkerhand in de heup; groene sjerp over rechterschouder. Geportretteerde, zoon van nr. 2, was kapitein en Ambtman van Maas en Waal (afb. 627).

5 *Joachim van Wijhe*, Heer van de Poll (1612) (overleden vermoedelijk in 1622). Paneel, afm. 103 × 73,5 cm; niet gedateerd. Staand heupstuk, aanziend naar links; bruin costuum met gouden passementen, brede kanten manchetten en spitsen-kantkraag opstaand tegen het gelaat met spitsbaardje en knevel; rechterhand in de heup bij zwaardgevest. Met kant afgezette groene sjerp over de linkerschouder. Geportretteerde, zoon van nr. 2, was kapitein in Brandenburgse dienst (1614).

Afb. 630. Huis te Leur. Reinier van Wijhe, heer van Hernen vanaf 1544, paneel, wsch. 1569 (opn. 1977).

Afb. 631. Huis te Leur. Anna Pieck, vrouwe van Hernen, paneel, gedateerd 1569 (opn. 1977).

6 *Walraven van Wijhe* (1582-1602/04). Paneel, afm. 80,5 × 53,5 cm; l.b. gedateerd: 'ANNO 1601 AETATIS 20', r.b. gevierendeeld wapen met de kwartieren: I Van Wijhe, II Van Wijhe, III Van Haaften, IV Van Egeren. Halffiguur, aanziend, naar rechts; leren buis over rood costuum; rechterhand in de heup en linkerhand aan zwaardgevest; plooikraag; lang naar achter vallend haar, oorhanger aan rechter oor. Geportretteerde is een zoon van nr. 2. De beide hierna volgende portretten zijn uit een andere Van Wijhe-tak.

7 *Reinier van Wijhe*, Heer van Hernen (1544) (overleden 1571). Paneel, afm. 37,5 × 27,7 cm; niet gesigneerd, gedateerd door pendant 1569. Halffiguur, frontaal, het hoofd iets naar rechts gewend; lange spitse baard, baret op hoofd en schakelketen om de hals. Geportretteerde, zoon van Joachim van Wijhe en Rutgera Vijgh, huwde voor 1634 Margriet van Egeren (vergelijk de wapensteen in kasteel Hernen, blz. 446) en hertrouwde na haar dood in 1564 met Anna Pieck, hieronder vermeld als nr. 8; hij was Burggraaf en Richter van Nijmegen (1545) (afb. 630).

8 *Anna Pieck* (leefjaren niet bekend). Paneel, afm. 36 × 32 cm; l.b. gedateerd: 1569. Halffiguur, aanziend naar links, opstaande zwarte mantel met gouden rozetten bezet over zilver brokaat onderkleed; kleine plooikraag en dubbele gouden halsketting, op het hoofd een met goud bestikt kapje. Geportretteerde, dochter van Hendrik Pieck en Hadewig van Goor, was gehuwd geweest met de Nijmeegse Burggraaf Aart Vijgh en hertrouwde in 1564 met Reinier van Wijhe, hiervoor vermeld onder nr. 7 (afb. 631).

Via Adolf van Balveren, die gehuwd was met Martina Elisabeth van Hoeckelum, is er verwantschap via de mannelijke lijn met de geslachten Fagel en Rosa, en in

vrouwelijke lijn met de familie Goris. In de portrettenverzameling van het Huis te Leur bevinden zich enige 17de-eeuwse portretten van zeer hoge kwaliteit van leden van bovengenoemde vier families. De verwantschap is aangegeven op bijgaande vereenvoudigde stamboom.

[+]Groep Van Hoeckelum en Goris

1 [+] *Mr. Hendrik Rosa* (Vlissingen 1564-Den Haag 1629), Raadsheer van het Hof van Holland. Paneel, afm. 62 × 50,3 cm; l.b. gedateerd '1604 aet 40'. Borststuk, aanziende naar rechts, plooikraag, vierkante baard en knevel. Geportretteerde was de schoonvader van de onder nr. 2 genoemde Francois Fagel.

2 *Francois Fagel* (Amsterdam 1585-Den Haag 1644), President van de Hoge Raad, Curator van de Leidse Hogeschool. Paneel, afm. 62 × 50,3 cm; niet gedateerd. Borststuk naar rechts, aanziend; wit kraagje afgezet met kant en met twee kwastjes gesloten; kaalhoofdig, knevel en puntbaardje. Geportretteerde was de schoonzoon van nr. 1, gehuwd met Maria Rosa (1ste huwelijk) en de grootvader van Frederik van Hoeckelum, hieronder vermeld als nr. 3.

3 *Frederik van Hoeckelum* (1641-†Nijmegen), Secretaris van Nijmegen en van de Gedeputeerde Staten van Nijmegen. Doek, afm. 120,5 × 96 cm; gesigneerd en gedateerd

Afb. 632. Huis te Leur. Martijn Goris, raad en schepen te Nijmegen, olieverf op koper, circa 1670 (opn. 1977).

Afb. 633. Huis te Leur. Josina Goris, olieverf op koper, circa 1670 (opn. 1977).

r.o. op een steen: J. de Baen, 1683 (= Jan de Baen, Haarlem 1633-Den Haag 1702); zittend kniestuk, aanziend, naar rechts, naast tafel met rood Perzisch tapijt; bruine japonse rok, kanten jabot; met rechterarm op stoelleuning en met linkerhand gebarend in de schoot, op het hoofd een lange donkere pruik; op de tafel ligt een horloge (afb. 634). Geportretteerde was gehuwd met Martina Wilhelmina Goris, nr. 4.

4 *Martina Wilhelmina Goris* (Nijmegen 1671-Nijmegen 1732). Doek, afm. 121,5 × 93 cm; r.o. gesigneerd: J. de Baen (als nr. 3); wapen Goris op sokkel, later opgeschilderd. Staand kniestuk, aanziend, naar rechts, geplaatst tegen parkachtige achtergrond links en stenen sokkel met spelend hondje rechts; groene japon met kanten corsage en ondermouwen, rose-rode draperie met oranje gevoerd, paarlen collier en oorhangers. Geportretteerde is de echtgenote van Frederik van Hoeckelum, nr. 3, en een dochter van Martijn Goris en Josina Goris, vermeld onder de nrs. 5 en 6.

5 *Martijn Goris* (leefjaren onbekend, gehuwd in 1670), Raad en Schepen te Nijmegen. Olieverf op koper, afm. ovaal in dagmaat 11 × 8,5 cm; niet gedateerd, circa 1670 (afb. 632). Abusievelijk op keerzijde betiteld als Jacob Goris, burgemeester van Nijmegen, gestorven in 1666. Anoniem werk (omgeving Ter Borch?). Borststuk, aanziend naar links, lang donker eigen haar, kleine kanten cravatte. Zie voor echtgenote het pendant nr. 6.

6 *Josina Goris* (Nijmegen 1637-1732). Technische gegevens en datering als nr. 5, waarvan het de pendant is. Borststuk, frontaal, hoofd iets naar rechts, lage gele japon met smalle geplisseerde witte ruche; paarlen collier en oorhangers; hoofdhaar met aan weerszijden van achteren op de schouders afhangende krullen (afb. 633). Zie voor echtgenoot nr. 5; Martijn Goris was haar volle neef met wie zij in 1670 na het overlijden van haar eerste man Willem Huygens tot Cronestein hertrouwde.

7 *Geertruyd Goris* (geboren te Nijmegen 1641). Doek, afm. 121 × 94 cm; gesigneerd en gedateerd rechts-midden: ‘A^{o} 1664 / Mijtens / F:’ (= Jan Mijtens, Den Haag ca. 1614-1670); op de keerzijde staat: ‘Joff^{r} Geertruijt Maria Goris’.

Staand heupstuk, aanziend, naar links, wit satijnen japon en gele stola over de rechterschouder, paarlen

Afb. 634. Huis te Leur. Frederik van Hoeckelum, stadssecretaris van Nijmegen, doek, gesigneerd J. de Baen, 1683 (opn. 1977).

Afb. 635. Huis te Leur. Geertruyd Maria Goris, doek, gesigneerd door J. Mijtens, 1664 (opn. 1977).

collier en oorhangers; links een negerknaap die een zilveren schaal met rozen presenteert; op de achtergrond geboomte en een villa met moren op het platte dak. Geertruyd Goris is de ongehuwd gestorven zuster van Josina Goris, alsmede een nicht van Martijn Goris, nrs. 5 en 6 (afb. 635).

[+] Achter het huis bevindt zich een ommuurde moestuin met in de as twee hekposten, waarop een stenen bal rust. *[+]Tuin- en parkaanleg*

Rond het huis strekt zich een gebied met elkaar afwisselende bos-, weide- en akkerpercelen uit, waarin nog duidelijk de sporen van de 18de-eeuwse aanleg herkenbaar zijn. Een opmerkelijk fenomeen is de grote vijver, in hoofdvorm een vierlobbige rechthoek, die in 1778 volgens de in het huisarchief (inv. nr. 36) bewaard gebleven ‘Akte van aanbesteding van het graven van een vischvijver soo als dezelve in 't campken digte bij het nieuwe gebouw van Zijn H W Geb^{r} onder Leur in tien vacken leijd afgebaakt / 6 Rijnl. voeten diep’, is aangelegd. Een goede beschrijving van de houtopstand in de jaren '30 is opgenomen in de uitgave Mededeling van de Nederlandsche Heidemaatschappij b.g.v. de 47ste Algemene Vergadering gehouden op 13/14 september 1935, blz. 12-16. Het gehele terrein omvat 225 ha.

[+] Aan weerszijden van de oprijlaan die vanaf de Van Balverenlaan voor langs het Huis loopt, staan twee hardstenen, gegroefde hekposten met op de dekplaten twee schildhoudende, zittende leeuwen. In horizontale doorsnede vormen de posten een parallellogram. De bekronende leeuwen houden elk een cartouche vast met daarop respectievelijk links en rechts de wapens van de families Van Verschuer en Van Balveren. Zij zijn in 1928 aangebracht, acht jaar nadat de heerlijkheid was toegevallen aan Mr. Bernard Frederik baron van Verschuer als erfgenaam van zijn oom Mr. Walraven Elias Johan van Balveren. Voor 1928-29 stonden ter plaatse twee bakstenen hekposten met dekplaten en een dubbel draaihek, dat nog uit het einde van de 18de eeuw dateerde; de funderingen hiervan zijn nog zichtbaar. *[+]Hekposten*

+ Tot het bij het Groot-Huis behorende complex moet ook de achter de moestuin gelegen boerderij 'Het Bouwhuis' worden gerekend. De boerderij ligt met het achterhuis naar de straat en met de voorgevel naar de achterzijde van het Huis te Leur gericht (afb. 636-638). Het doorzicht wordt echter belemmerd door een houten schuur. *+Het Bouwhuis*

De boerderij, Van Balverenlaan nr. 10, bestaat uit een mogelijk nog 17de-eeuws voorhuis en een laat-18de-eeuws koetshuis met stalling onder een met riet en pannen gedekt afgewolfd zadeldak. In het gepleisterde voorhuis zit een door een groot zesruits venster verlichte kamer met schouw, die aan weerszijden is ingekort. In de rechterzijbeuk zit een vierruits venster met luiken en de zaadzolder is verlicht door kleine vensters met luiken. In de linkerbeuk is in 1978 een nieuw venster aangebracht.

Het bedrijfsgedeelte is jonger, maar dateert zeker nog uit het laatste kwart van de 18de eeuw. In het huisarchief bevindt zich bij de stukken over het in 1778 nieuw te bouwen herenhuis ook een tekening voorzien van het opschrift 'Grond Plan van de aanbouw voor stalling en koetshuis, op de Vrije Heerlijkheid Leur / Tekening A sij(n)de de gront, B Den Voorgevel, C den Sijgeevel, D Den Doorsigt'; met schaalaanduiding in Rijnlandse voet. Het Bouwhuis zou volgens dit plan plaats bieden aan zes paarden en de overige ruimte was voor stalling van de koetsen. De achtergevel op de bovengenoemde tekening geeft een met de huidige situatie overeenkomende ordonnantie te zien. Uit diverse bouwsporen in de achtergevel blijkt dat het Bouwhuis in de loop der jaren verschillende wijzigingen heeft ondergaan. Uit een in 1890 daterend huurcontract, afgesloten door baron Van Balveren met Gerrit Willem van der Werd uit St. Anna bij Nijmegen, wordt men iets gewaar over het gebruik van het Bouwhuis. De huurder krijgt in eigen gebruik: 'twee kamers met bedsteden en een gedeelte van de deel benodigd tot het plaatsen van een koebeest en twee geiten; de zolder boven en de kelder beneden die kamers en het varkenshok; het overige van het bouwhuis blijft geheel ter beschikking van de eigenaar'.

- Literatuur. Hier en Ginder 13 (1972), nr. 4, blz. 27-29.
- Archivalia. Archief Heerlijkheid Leur, R.A.G. Arnhem, inv. nr. 35 en 38.

+ Op een weilandje in het Leurse bos, nabij de driesprong Van Balverenlaan-Meerenburg-Puitsestraat, staat een houten duiventil, daterend van circa 1913 en als opvolger van een oudere til gemaakt door Piet Mulders uit Horssen. De til bestaat uit een op een poot rustende kubusvormige kast met een tentdakje waarop houten piron en in een van de wanden de aanvlieggaten. De til is in 1980 gerestaureerd. De 'Duyveslag' behoorde bij de heerlijke rechten en wordt bij de verhuur van het Huis te Leur in 1791 ook afzonderlijk vermeld. *+Duiventil*

- Literatuur. Hier en Ginder 21 (1980), nr. 7, blz. 96-97.

Het Klein Huis

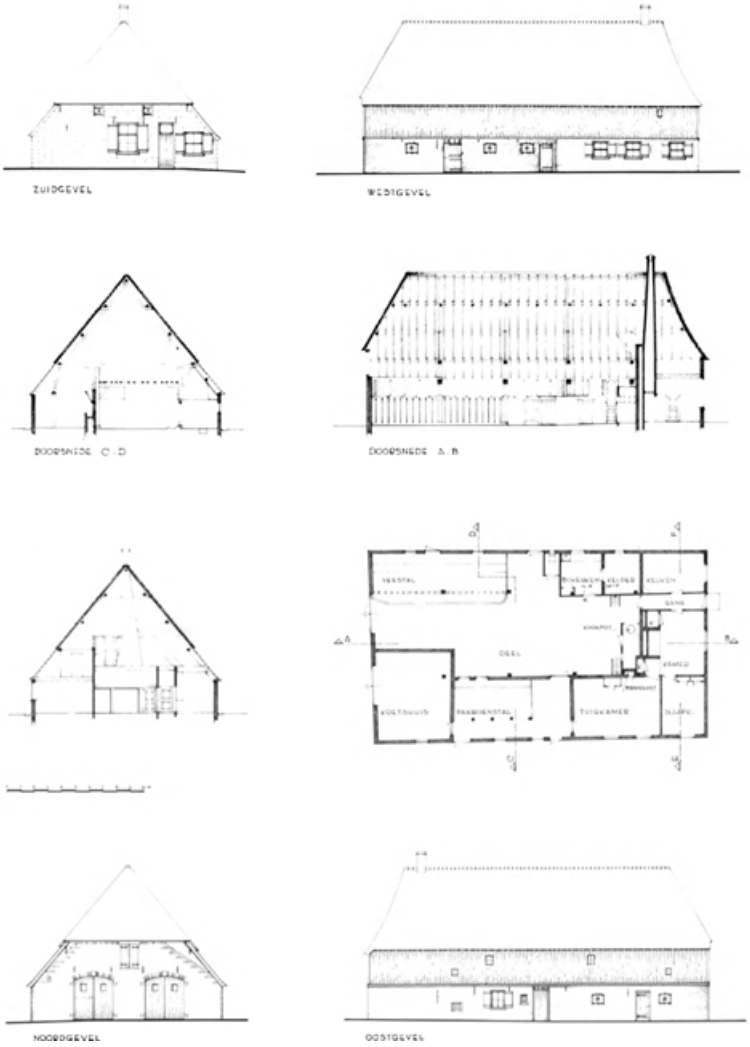
Aan de Puitsestraat nr. 1 staat het z.g. Klein Huis, een in 1845 in opdracht van Frederik Johan Willem Gerard van Balveren gebouwd herenhuis met aansluitende boerderij (afb. 639-640).

Afb. 636. Van Balverenlaan nr. 10. Het Bouwhuis (opn. 1986).

Bronnen

- Literatuur. A.H. Martens van Sevenhoven, Leur, in: B.M. Gelre XXV (1922), blz. 139.
- Archivalia. Archief Heerlijkheid Leur, R.A.G. Arnhem, inv. nr. 48-48 tres.
- Afbeeldingen. In het heerlijkheidsarchief bevindt zich bij het bestek een aantal ontwerptekeningen voor het huis en de tuin, waarvan hier een korte omschrijving:
    1 Verdiepingloos huis, plattegrond en gevelaanzicht; pentekening.
    2 Verdiepingloos huis met zijvleugels, plattegrond en gevelaanzicht; gekleurde pentekening.
    3 Huis met verdieping en vrijstaand koetshuis, plattegrond en gevelaanzicht; gekleurde pentekening.
    4 T-huis; plattegrond; gedeeltelijk geïnkte potloodtekening.
    5 Twee bladen met plattegrondtekeningen van L-vormige oplossingen: drie varianten met respectievelijk breed en smal voorhuis; potloodtekeningen.
    6 Bouwtekening van het uiteindelijk gerealiseerde Klein Huis, waarop plattegrond, voor- en zijaanzicht (rechts) van de gevels, doorsneden over voorhuis en achterhuis, schaalstok van 10 Ned. ellen; gewassen pentekening, niet gesigneerd. In de collectie

Afb. 637. Van Balverenlaan nr. 10. Opmetingstekening van het Bouwhuis, waarop gevels, plattegrond, een lengte- en twee dwarsdoorsneden, door R. Oldhoff. S.H.B.O., Arnhem.

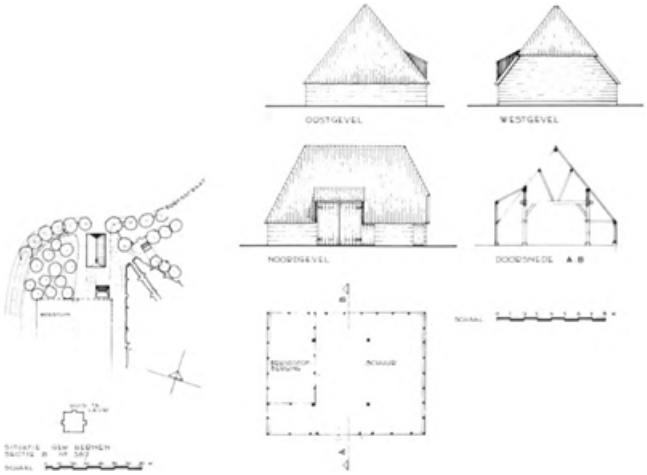
van de S.H.B.O., Arnhem, bevindt zich een opmetingstekening, S.H.B.O. nr. 387 (2 bladen), vervaardigd in 1975 door R. Oldhoff (afb. 639).

In het archief van de Heerlijkheid Leur zijn bij de bouwtekeningen van het huis ook twee tuinontwerpen opgeborgen:

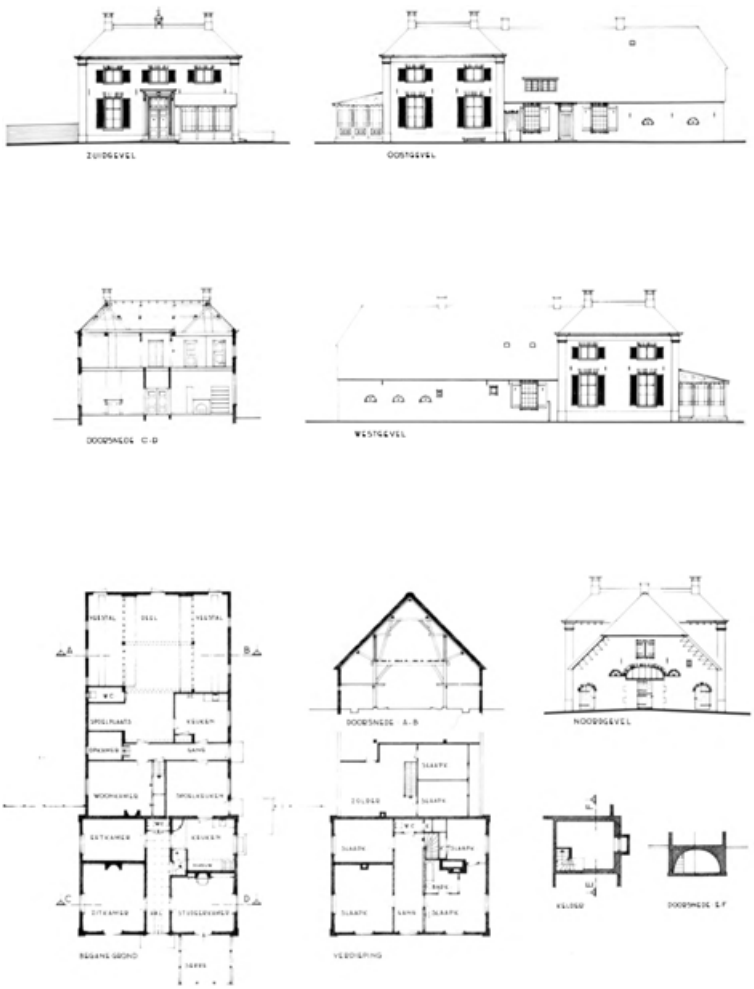
1 een schetsontwerp voor de directe omgeving van het huis; pentekening.
2 tuinplattegrond voor de omgeving van het Klein Huis voor het gebied tussen de Puitsestraat en het Hernense Meer, schaalstok 50 el; pentekening, gekleurd en opgewerkt met beplanting.

In zijn beschrijving van Leur maakt Martens van Sevenhoven gewag van het Klein Huis, waar in 1865 Frederik Johan Willem Gerard van Balveren overleed. Hij was de vierde zoon van Christiaan van Balveren en Wilhelmina van Fridagh, die zich op 60-jarige leeftijd te Leur had gevestigd als gepensioneerd zeeofficier. Hij was ongehuwd gebleven en wilde bij zijn terugkeer naar Leur kennelijk zelfstandig gaan wonen en niet bij zijn oudste broer en jongere zus intrekken. Hij liet voor zich alleen op circa 300 m van het Huis te Leur een nieuwe woning bouwen, waarvoor de diverse onder de afbeeldingen genoemde ontwerpen zijn gemaakt. De serie is op zichzelf interessant, maar staat toch tamelijk ver van het uiteindelijk uitgevoerde ontwerp, waarvan ook bestek en voorwaarden bekend zijn. Het werk wordt omschreven als ‘een nieuw heerenen boerenhuis’, dat werd gebouwd door P. Werten en J. van der Ven, die respectievelijk metsel- en timmerwerk verzorgden. De bouwheer liet ook een plan voor de tuinen maken, door P.H. Burger, een hovenier uit Hees. Het plan omvatte het gebied tussen de algemene weg (Puitsestraat) en het Hernense Meer. Voor het huis lag een plantsoen met een door twee hekken afgesloten toegangspad; links voor een moestuin en rechts een plantsoen met ronde kippenren; achter het huis tot aan het Meer bouwlanden en de mogelijkheid voor een extra waterpartij. Burger leverde een begroting die neerkwam op *f*2314,25.

Na het overlijden van de bouwheer hebben de beide volgende heren van Leur zich met het kleine huis vergenoegd, wanneer zij tijdelijk in hun heerlijkheid verblijf hielden, aldus Martens van Sevenhoven.

Afb. 638. Van Balverenlaan nr. 10. Houten schuur bij het Bouwhuis voor de moestuin van het Huis te Leur. S.H.B.O., Arnhem.

Afb. 639. Puitsestraat nr. 1. Het Klein Huis. Opmetingstekening van de gevels, plattegronden en dwarsdoorsneden over voorhuis en bedrijfsgedeelte door R. Oldhoff. S.H.B.O., Arnhem.

Het huis bestaat feitelijk uit twee gedeelten: het voorhuis met verdieping, dat het tamelijk bescheiden herenhuis vormt en het achterhuis, een volledige boerderij met woning en bedrijfsgedeelte, waar de pachter woonde die tevens de verzorging van de heer als essentiële taak had. Het huis was als het ware gebouwd als privé-bejaarden-verzorgingshuis. Het herenhuis heeft een drie traveeën brede voorgevel en een diepte van twee traveeën; beganegronds zesruits schuifvensters met blinden en op de verdieping kleine openslaande ramen. Dubbele toegangsdeur met paneelverdeling binnen een houten omlijsting met consoles en kroonlijst. Pilastervormige hoekverzwaringen aan voor- en zijgevels; brede houten daklijst, omgaand schilddak met vier hoekschoorstenen; luidklokje op het dak. Tegen de voorgevel rechts een houten serre.

Achterhuis met woning voor de boer en bedrijfsgedeelte.

Indeling en bestemming van de ruimten, alsmede diverse details zijn uitvoerig weergegeven op de door de S.H.B.O. gemaakte opmetingstekeningen (afb. 639).

Boerderijen

Op het grondgebied van Leur staan diverse monumentale boerderijen, die voor een deel tot de heerlijkheid behoren. Naast intrinsieke kwaliteiten is ook de ligging in een landschappelijk gaaf gebleven cultuurlandschap van grote betekenis. Een bijzonderheid is dat veel boerderijen en kleine huizen die tot de heerlijkheid behoren of hebben behoord, eindigen op het suffix ‘hof’. Vanaf 1776 tot 1940 werd de heerlijkheid stelselmatig uitgebreid door de aankoop van boerderijen. De meest gave boerderijen zijn gelegen aan de Dorpsstraat, sedert 1983 Van Balverenlaan geheten, en langs de Puitsestraat.

+ Van Balverenlaan nr. 5. ‘De Capelhof’, boerderij op T-vormig grondplan met in de voorgevel een muuranker met het jaartal 1815 (afb. 641). De boerderij, die is gelegen tegenover de oude dorpskerk, heeft in de vier traveeën brede voorgevel vensters die omstreeks 1870 zijn vergroot. Inwendig is toen ook het woongedeelte met een travee

+Van Balverenlaan

Afb. 640. Puitsestraat nr. 1, Het Klein Huis (opn. 1977).

Afb. 641. Van Balverenlaan nr. 5. De Capelhof, 1815 (opn. 1977).

verlengd. Rechts onder het voorhuis bevindt zich een dubbele kelder. Het bedrijfsgedeelte is in 1956-1957 vernieuwd, maar behield daarbij het 18de-eeuwse gebint. In de woonkamer van het voorhuis een schouw met antieke tegels.

- Literatuur. Hier en Ginder 12 (1971), nr. 2, blz. 9-11.

Van Balverenlaan nr. 2. 'Oude Smidse', boerderij onder afgewolfd zadeldak gedekt met riet en pannen, daterend circa 1800. De voorgevel is omstreeks 1910 in machinale steen vernieuwd. De boerderij deed van 1840-1892 dienst als dorpssmidse.

- Literatuur. Hier en Ginder 14 (1973), nr. 5, blz. 45-46.

Van Balverenlaan nr. 6. 'De Merwerd', boerderij onder afgewolfd zadeldak met riet en pannen gedekt; voorhuis met in de hoofdbeuk, links van de voordeur een groot, negenruits schuifvenster en kleine vensters in de zijbeuken en op de zolder (afb. 642). Het bedrijfsgedeelte met originele ankerbalkconstructie is met een travee verlengd en aan de linkerzijkant verbreed. Op het erf voor de boerderij karnschuur met rieten kap

Afb. 642. Van Balverenlaan nr. 6. De Merwerd (opn. 1977).

en een bakhuis, dat in XX A met een haaks gedeelte is vergroot. Achter de boerderij een vijfroedenberg met in hout beschoten onderbouw, in 1922 overgeplaatst vanuit de Betuwe. Tot 1971 stond aan de straat een grote schapenschuur die is afgebrand. De boerderij die ook wel met 'Meerwijkse Hof' of 'Meerwijk' wordt aangeduid, gaat als bouwplaats zeker terug tot de 16de eeuw. In 1776 werd het huis met de landerijen gekocht door Christiaan van Balveren, de bouwheer van het Huis te Leur; hij kocht het van Antoinette Wilhelmina van der Porsten, weduwe van Mr. Engelbert de Man. De akten van verpachting over de periode 1776-1900 zijn in het archief van de heerlijkheid bewaard. De karnmolen, hiervoor vernoemd, werd in 1857 aanbesteed.

- Literatuur. Hier en Ginder 13 (1972), nr 8, blz. 63-65.
- Archivalia. Archief Heerlijkheid Leur, R.A.G. Arnhem, inv. nrs. 52-57.

Van Balverenlaan nr. 10. Zie 'Het Bouwhuis', blz. 475.

[+] Broekstraat nr. 41. Boerderij 'De Puitschen Hof", werd reeds in 1779 door Christiaan baron van Balveren aangekocht, doch is in oorsprong ouder, getuige bewaard gebleven overdrachtspapieren. Het huis is in 1930 inwendig verbouwd. Restanten *[+]Broekstraat*

van de oudere kern zijn nog waarneembaar in de rechterzijmuur. Links van de voorgevel staat een in 1926 verlengd bakhuis. Tot 1930 stond er bij de boerderij ook een schaapskooi. Men verhaalt, dat het huis oorspronkelijk als jachtkamer heeft gediend. In het archief van de heerlijkheid Leur bevinden zich diverse stukken betreffende het verwerven van onroerend goed door Gerrit Willem van Balveren 'aan de Puitsen'.

- Literatuur. Hier en Ginder 15 (1974), nr. 7, blz. 77-80.
- Archivalia. Archief Heerlijkheid Leur, R.A.G. Arnhem, inv. nr. 62-64 sex.

+Flerdeweg

+ Flerdeweg nr. 5 en 7. De in het Leurse Veld gelegen buurtschap De Flerde telt een vijftal boerderijen, waarvan de op een hucht gelegen hoeve 'De Flerde' in 1860-1861 is gebouwd ter plaatse van een oudere voorgangster. De T-boerderij heeft een zes traveeën breed voorhuis met halve verdieping en zesruits schuifframen. Op het erf staat een bakhuis met kelder en een grote korenschuur voorzien van een jaartalsteen met 'C.B. 1885'; de oude karnmolen is in 1971 afgebroken.

- Literatuur. Hier en Ginder 14 (1973), nr. 2, blz. 13-16.

+Kavelpad

+ Kavelpad nr. 1. Boerderij 'De Hoekse', witgesausd bakstenen gebouw onder een boven de voorgevel afgewolfd met riet en pannen gedekt schilddak. In de voorgevel zesruits schuifvensters met luiken en klein zoldervenster. Bedrijfsgedeelte met dwarsdeeldeuren onder opgewipt dakschild als lessenaarsdak. Datering XIX A.

+Leurseweg

+ Leurseweg nr. 5. Boerderij 'Het Hof', gebouwd in 1927 ter vervanging van een oudere, waarschijnlijk laat-18de-eeuwse hoeve op dezelfde standplaats op 200 m ten oosten van de Hervormde kerk. De in november 1926 afgebrande boerderij is waarschijnlijk gebouwd in opdracht van Gerrit Willem van Balveren of diens zoon Christiaan. Het bouwjaar is niet bekend, maar wel zijn er in het heerlijkheidsarchief akten van verhuring aanwezig vanaf 1790 tot 1900, gedurende welke periode de pachter tevens 'secretaris'

Afb. 643. De hekposten van het Huis te Leur en boerderij de Merwerd (opn. 1977).

(rentmeester) van de heerlijkheid was. De boerderij vertoonde echter niet het streekeigen type, maar leek eerder afkomstig van de Zuidhollandse eilanden (type Zeeuwse schuurgroep). De bouw ervan zal ongetwijfeld te maken hebben met de door de protestantse Van Balverens gevoerde bedrijfspolitiek om op aan hen behorende pachthoeven uit Holland of de Betuwe afkomstige geestverwanten te plaatsen. Er is een afbeelding van de boerderij bewaard gebleven met zicht op het drie verdiepingen tellende voorhuis onder massaal rieten zadeldak. Een verwante boerderij staat in Asch bij Buren. Na de brand werd Het Hof herbouwd in een geheel andere vorm met zijtopgevels aan het dwarsgeplaatste voorhuis. Een ervan kreeg de vorm van een gezwenkte topgevel, zoals men die ook aantreft bij de hoeve de Hagert in Wijchen, aan de overzijde van de Leurseweg gelegen op Wijchens grondgebied. De bouw van de nieuwe boerderij 'Het Hof' werd opgedragen aan de bouwkundige J.W. Francken uit Andelst.

De bouwtekeningen zijn in de vorm van blauwdrukken aanwezig in het archief van de heerlijkheid. In een overeenkomst met de bouwkundige staat de volgende bepaling: 'Francken zal indien er besloten wordt in den oud-Gelderschen bouwstijl te bouwen, die stijl aan de bestaande gebouwen in Gelderland of Munsterland gaan bestuderen, welke hem zullen worden aangewezen door Hiebendaal (= rentmeester C.A. Hiebendaal), waarvoor hij de uitschotten aan reis- en verblijfkosten zal kunnen declareren'.

- Literatuur. Hier en Ginder 18 (1977), nr. 9, blz. 95-98.
- Archivalia. Archief Heerlijkheid Leur, R.A.G. Arnhem, inv. nr. 46 en 47 bis.

Leurseweg (afgebroken). Aan de Leurseweg westelijk van het perceel dat nog de naam Het Kasteel draagt, stond de in 1929 afgebroken boerderij 'Damhof', een boerderij met naar links uitgebouwd voorhuis zonder verdieping, waarin ankers het bouwjaar '1790' aangaven. Het huis was in 1874 door Willem Frederik Hendrik baron van Balveren aangekocht en kreeg de naam 'Damhof' in verband met de aarden wal die op de grens met Wijchen als waterkering werd aangelegd. In de boerderij bevond zich een rosmolen

voor het malen van lijnzaad. Een van de molenstenen ligt in de tuin van het Huis te Leur. Van het huis is een foto bewaard waarop de vijf traveeën brede voorgevel te zien is met negenruits schuiframen en spiegelluiken. Bakhuis nog aanwezig.

- Literatuur. Hier en Ginder 18 (1977), nr. 4, blz. 37-40.
- Archivalia. Archief Heerlijkheid Leur, R.A.G. Arnhem, inv. nr. 42.

+ Meerenburg nr. 4. Op de hoek van de Van Balverenstraat en Meerenburg staat de 18de-eeuwse boerderij 'De Meerenburg', die in de 19de eeuw verbouwingen en een verlenging heeft ondergaan en na een eigenzinnige restauratie als recreatieboerderij in gebruik is. In de voorgevel duidelijke sporen van diverse ingrepen. Een van de zijbeuken maakt met de achtergevel een inspringende hoek, waarin deeldeuren zijn geplaatst. Het oudste gedeelte is in augustus 1985 geheel uitgebrand. Vierroedige hooiberg. *+Meerenburg*

- Literatuur. Hier en Ginder 10 (1969), nr. 10, blz. 53-54.

+ Neerveld nr. 5. Tot de oude boerderijplaatsen met een relatief jong huis behoort ook de hoeve 'De Schebbelaar', gebouwd in 1848 door Peter van Haren. In 1916 werd de rechterzijgevel gewijzigd en verdwenen het bakhuis en de karnmolen van het erf. *+Neerveld*

- Literatuur. Hier en Ginder 15 (1974), nr. 1, blz. 1-4.

+ Puitsestraat nr. 1. 'Het Klein Huis', zie blz. 475.

+Puitsestraat

Puitsestraat nr. 2. Boerderij 'De Puitschen Hoek', gepleisterde boerderij op L-vormig grondplan met halve verdieping en karnhuis op het erf links van de voorgevel, XVIII B met latere wijzigingen. Geblokte verdeling in de bepleistering van het voorhuis dat naar rechts is uitgebouwd, onderkelderd is en voorzien van zesruits schuifvensters met luiken. Dekking met riet en pannen. Karnhuis in 1981 afgebroken.

- Literatuur. Hier en Ginder II (1970), nr. 11, blz. 99-100.

Bibliografie

Lijst van afkortingen van de meermaals geciteerde literatuur

Van der Aa	A.J. van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, I-XIV, Gorinchem 1839-1851.
D'Ablaing van Giessenburg 1899	W.J. baron d'Ablaing van Giessenburg. De ridderschap van het Kwartier van Nijmegen. Namen en stamdelen van de sedert 1587 verschenen edelen. Uitgegeven met een geschiedkundig overzicht door Mr. P.A.N.S. van Meurs, Den Haag 1899.
Bachiene 1791	W.A. Bachiene, Vaderlandsche Geographie of Nieuwe Tegenwoordige Staat en Hedendaagsche historie der Nederlanden, 1^1, Amsterdam 1791.
Berichten R.O.B.	Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek I (1950)-.....
Binterim/Mooren	Binterim und Mooren, Die Erzdiöcese Köln bis zur französischen Staatsumwälzung, neu bearbeitet von Dr. Med. Albert Mooren, I-II, Düsseldorf 1892-1893.
Bloys van Treslong Prins 1917/18	P.C. Bloys van Treslong Prins, Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in de kerken van Gelderland, overdrukken uit de Wapenheraut 21 (1917) en 22 (1918); doorschoten exemplaar met annotaties van de schrijver in de bibliotheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
Bouvy 1947	D.P.R.A. Bouvy, Middeleeuwsche beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden, diss. Amsterdam 1947.
Bulletin (K.)N.O.B.	Bulletin van de (Koninklijke) Nederlandse Oudheidkundige Bond, 1899-..... Van 1920-1947 verschenen onder de hoofdtitel Oudheidkundig Jaarboek.

Cat. Amsterdam 1958	Middeleeuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden, Rijksmuseum Amsterdam, 28 juni-28 september 1958.
Cat. Arnhem 1955 (Gelders Zilver)	Gelders Zilver, Gemeentemuseum Arnhem, 12 juni-4 september 1955 (tevens verschenen als Werken uitgegeven door 'Gelre', Vereeniging tot beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht, deel 28).
Cat. 's-Hertogenbosch 1913	Nationale tentoonstelling van Oude kerkelijke kunst in Nederland, 's-Hertogenbosch, 1913.
Cat. 's-Hertogenbosch 1936 (Bissch. Mus.)	X. Smit, Beknopte catalogus van het Bisschoppelijk Museum te 's-Hertogenbosch, 1936.
Cat. Keulen 1975 (Goldschmiedekunst)	Rheinische Goldschmiedekunst der Renaissance und Barockzeit, Köln/Bonn 1975.
Cat. Uden 1976 (P. Verhoeven)	Petrus Verhoeven (Uden 1729-1816) beeldhouwer uit de laatste periode van de schuurkerken, Uden, 4 juni-19 september 1976.
Cat. Utrecht 1962 (Beeldhouwkunst)	Beeldhouwkunst van de Middeleeuwen tot heden uit het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, Amsterdam/Brussel 1962.
Dicks 1913	M. Dicks, Die Abtei Camp am Niederrhein, Geschichte des ersten Cistercienserklosters in Deutschland (1123-1802), Kempen 1913.
Dorgelo 1961	A. Dorgelo, De klokkengieters Van Trier en hun werk, in: B.M. Gelre LX (1961), blz. 1-90.
Engelen 1847	A.W. Engelen, Wandelingen door Gelderland en aangrenzende Noord-Brabantsche, Limburgsche en Pruisische gewesten, Groningen 1847.
Geld. Molenboek	Gelders Molenboek, samengesteld in opdracht van het provinciaal bestuur van Gelderland, Zutphen 1968; tweede druk 1982.
Geld. Volks-alm.	De Geldersche Volks-Almanak, 1835-1904.

B.M. Gelre	Bijdragen en Mededelingen ‘Gelre’, Vereeniging tot beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht, I (1898)-.....
Geschiedk. Atlas	Geschiedkundige Atlas van Nederland, uitgegeven door de commissie voor den geschiedkundigen Atlas van Nederland, 's-Gravenhage 1913 e.v.:
	J.S. van Veen, De kerkelijke indeling omstreeks 1550, deel III. De Bisdommen Munster, Keulen en Luik, 's-Gravenhage 1923, blz. 11-23.

	A.H. Martens van Sevenhoven, De Marken van Gelderland, deel VI, 3 's-Gravenhage 1925.
G.O.C.	Gelders Oudheidkundig Contactbericht 1958-.....
Gorissen 1956	F. Gorissen, Niederrheinischer Städteatlas / Geldrische Städte, 1. Heft: Nimwegen, Kleef 1956.
Gorissen 1959	F. Gorissen, Die Burgen im Reich von Nimwegen ausserhalb der Stadt Nimwegen, in: Niederrheinisches Jahrbuch IV (1959), blz. 105-168.
Habets 1875/1892	J. Habets, Geschiedenis van het tegenwoordige Bisdom Roermond en de Bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan, I-III, Roermond 1875-1892.
Van Heiningen 1965	H. van Heiningen, De historie van het Land van Maas en Waal, Zaltbommel 1965.
Van Heiningen 1972	H. van Heiningen, Tussen Maas en Waal. 650 jaar geschiedenis van mensen en water, Zutphen 1972.
Van Helvoort 1974 (Ms. Weber)	H. van Helvoort, Bouwkunstige beschouwing over de kerken van architect C. Weber, 1974 (typescript).
Van Helvoort 1975 (Ms. Van Dijk)	H. van Helvoort, De kerken van architect C. van Dijk, 1975 (typescript).
Van Helvoort 1975 (Ms. Stornebrink)	H. van Helvoort, Van timmermansknecht tot architect en ingenieur. Pier Thomas Stornebrink, 1975 (typescript).
Van Helvoort 1978 (Ms. Franssen)	H. van Helvoort, De kerken van architect C. Franssen in het Bisdom Den Bosch, 1978 (typescript); deels gepubliceerd in Tweestromenland.
Hier en Ginder	Hier en Ginder. Maandblad van het Missiethuisfront Bergharen, Hernen en Leur, I (1960)-.....
Jaarverslag M.P.G.C.	Jaarverslag van de Monumentencommissie der Provincie Gelderland, in: B.M. Gelre.

Jaarverslag P.G.A.C.	Jaarverslag van de Provinciale Geldersche Archeologische Commissie, in: B.M. Gelre.
Jaarverslag R.C.M.	Jaarverslag der Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris tot eene beschrijving van de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst.
De Jong 1960	J.A.B.M. de Jong, Het Oud-Archief der Gemeente Nijmegen I-IV, Nijmegen 1960.
Kalf 1906	J. Kalf, De Katholieke kerken in Nederland, dat is de tegenwoordige staat dier kerken met hunne meubeling en versiering beschreven en afgebeeld. Uitgegeven onder leiding van Dr. P.J.H. Cuypers, Amsterdam 1906.
Knippenberg 1963	W.H.Th. Knippenberg, Het Bisschoppelijk Museum van 's-Hertogenbosch 1933-1963, 1963.
Kubach/Verbeek	H.E. Kubach und A. Verbeek, Romanische Baukunst am Rhein und Maas. Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler, Band I A-K, II L-Z, III Tafeln, Berlin 1976.
Ter Kuile 1975	E.H. ter Kuile, De romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden, Zutphen 1975; tweede druk 1982.
Lacomblet	Th.J. Lacomblet, Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins I-IV, Düsseldorf 1840-1858 (herdruk Aalen 1960).
Manders 1952	H. Manders, Het land tussen Maas en Waal, Nijmegen 1952; tweede druk 1981.
Maris 1939	A.J. Maris, De Reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in bijzonder in het Kwartier van Nijmegen, Utrecht 1939.
Mon. Bat. 1941-1942	Zie M. Schoengen.
Nieuwsbulletin	Zie Bulletin K.N.O.B.
Nijhoff	I.A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland door onuitgegeven bronnen opgehelderd en bevestigd, I-VIIII, 's-Gravenhage 1830-1875.

Numaga	Numaga, tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving, I (1954)-.....
Oediger 1940	F.W. Oediger, Niederrheinische Pfarrkirchen um 1500, in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, Heft 136 (1940), blz. 1-62.
Van Os 1978	J.F. van Os, Langs Nederlandse Orgels, Overijssel, Gelderland, Baarn 1978.
Oudheidkundig Jaarboek	Zie Bulletin (K.)N.O.B.
Pompen 1955	A. Pompen O.F.M., St. Victor van Xanten en zijn betekenis voor de geschiedenis van Nederland, Roermond/Maaseik 1955.
Register Leenaktenboeken 1924	Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen. Het Kwartier van Nijmegen, bewerkt door Mr. J.J.S. Baron Sloet en Jhr. Mr. A.H. Martens van Sevenhoven, in: Werken Gelre, Arnhem 1924.
Romers 1969	H. Romers, J. de Beijer oeuvrecatalogus, 's-Gravenhage 1969.
Rosenberg 1972	H.P.R. Rosenberg, De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, 's-Gravenhage 1972.

Van Schevichaven 1846	J. van Schevichaven, Geschiedkundige Plaatsbeschrijving van het Rijk van Nijmegen, Nijmegen 1846 (eerder verschenen in Geld. Volks-Alm. 1842, blz. 61-84 en 1843, blz. 140-165).
Schoengen 1941/42	M. Schoengen, Monasticon Batavum, I-III en Suppl., Amsterdam 1941-1942.
Scholten 1899	R. Scholten, Das Cistercienserinnen-Kloster Grafenthal oder Vallis Comitis zu Asperden im Kreise Kleve, Kleve 1899.
Schutjes	L.H.C. Schutjes, Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch I-V, St.-Michiels-Gestel 1870-1876.
Van Slichtenhorst	A. van Slichtenhorst, XIV boeken van de Geldersse geschiedenissen, ... Arnhem 1653.
Sloet 1872/76	L.A.J.W. Sloet, Oorkondenboeken der Graafschappen Gelre en Zutphen, tot op den slag van Woeringen, 's-Gravenhage 1872-1876.
Van Spaen	W.A. van Spaen, Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland, I-IV, Utrecht 1801-1805.
Stüwer 1938	W. Stüwer, Die Patrozinien im Kölner Gross Archidiakonat Xanten, Beiträge zur Kultgeschichte des Niederrheins, Bonn 1938.
Teg. Staat 1741	Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, III Gelderland, Amsterdam 1741.
Ten Boom 1974/75	H. ten Boom, Een onderzoek naar de lotgevallen van de vicarieën in het Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen, in: B.M. Gelre LXVIII (1974-1975), blz. 117-142.
Tweestromenland	Tweestromenland, Maas en Waals tijdschrift voor streekgeschiedenis, 1964 -.....
Verheerlijkt Nederland	Het Verheerlijkt Nederland of Kabinet van Hedendaagsche Gezigten van steden, dorpen, sloten, adelyke huizen, kerken,

	torens, poorten; en andere voornaame stad- en landgebouwen, in en omtrent alle de byzondere Verenigde Nederlandsche Provinciën, Amsterdam 1745-1774 (Gelderse gezichten voornamelijk opgenomen in 1731-1732 en 1743-1744).
Vermeulen 1928/41	F.A.J. Vermeulen, Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst, I-III, 's-Gravenhage 1928-1941.
Voorloopige Lijst 1917	Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Deel IV, De Provincie Gelderland, Utrecht 1917.
Weiler 1935	P. Weiler, Urkundenbuch des Stiftes Xanten (= Veröffentlichungen des Vereins zur Erhaltung des Xantener Domes e.V., II), Bonn 1935.
Weise 1937	E. Weise, Die Memorien des Stiftes Xanten (= Veröffentlichungen des Vereins zur Erhaltung des Xantener Domes e.V.), Bonn 1937.
Wilkes 1937	Carl Wilkes, Quellen zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte des Archidiakonats und Stifts Xanten (= Veröffentlichungen des Vereins zur Erhaltung des Xantener Domes e.V., III), Bonn 1937.
Wilkes 1952	C. Wilkes, Inventar der Urkunden des Stiftsarchivs Xanten (1119-1449), 1. Band (= Inventare nichtstaatlicher Archive 2), Köln 1952.
Wijnaendts van Resandt 1943	W. Wijnaendts van Resandt. De vicarieën in Gelderland, Amsterdam 1943.
Zandstra e.a. 1962	E. Zandstra, A.P. van Schilfgaarde en D.J.G. Buurman, Kastelen en landhuizen in de Betuwe, 's-Gravenhage/Rotterdam 1962.

Bronvermelding afbeeldingen

Foto's

Alle fotografische opnamen zijn van de hand van de heer A. van der Wal, fotograaf bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, behoudens de volgende opnamen uit de collecties van deze dienst en van andere instellingen.

Gemeentemuseum Arnhem *84, 105, 130, 210, 211, 241, 291, 372, 388, 418, 462, 504*

Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage *168-178*

K.L.M. *239*

Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam *50-57, 63, 66, 67, 202, 403, 437, 438*

Nijmeegs Museum 'Commanderie van Sint Jan' *421*

Rijksarchief in Gelderland, Arnhem *2, 27, 36, 99, 167, 213, 237, 238, 289, 330, 370, 394, 463*

Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, 's-Gravenhage *4, 45, 101, 264, 268-270, 277, 278, 318, 320, 373, 387, 446, 498, 499, 502, 505, 508, 512, 565, 583, 605*

Rijksmuseum, Amsterdam, Fotodienst *29, 44, 82, 447, 582*

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort *109, 144, 546, 547*

Topografische Dienst, Emmen *16-19*

Repro's *1, 35, 69, 117, 127, 185, 199, 288, 329, 342, 348, 416, 434, 448, 454, 461, 536*

Uit de collectie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn afkomstig de navolgende foto's gemaakt door:

A. Mulder *102, 131, 136, 137, 146, 279, 337, 339, 606, 607*

G.Th. Delamarre *153, 154, 244, 246, 248, 251, 469, 538*

H. Korswagen *189, 544*

L.M. Tangel *603*

H.W. van der Voet *452, 549*

Collectie Steenbergh *586, 587, 595*

Overigen *92, 97, 338, 343, 345, 485, 497, 500, 501*

Tekeningen

De tekeningen zijn respectievelijk van de hand van:

T. Brouwer *3, 5-6, 28, 30-32, 37, 46-47, 83, 100, 106-107, 114-115, 128, 142-143, 159, 180, 186, 187, 198, 201, 218, 225, 227-228, 236, 240, 242-243, 265, 271-272, 276, 290*

B.H.J.N. Kooij *71, 90, 91, 206, 215, 217, 233, 378, 413, 415, 443, 491, 515, 521, 525, 527, 528, 532, 548, 573, 621*

H.W. van der Voet *134, 503, 507, 509, 511*

A.A.M. Warffemius *307, 313, 322, 331, 336, 341, 346, 347, 355, 366, 367, 371, 382, 396, 406, 424, 441, 449, 453, 457, 471, 472, 541, 555, 570, 571, 593, 594, 598, 601, 609, 611*

G.W.C. van Wezel *602*

Stichting Historisch Boerderij Onderzoek, Arnhem *25, 560-561, 637, 638, 639*

Registers

Inrichting van de registers

Bij de alfabetische rangschikking van de namen van personen en plaatsen geldt de ij voor een i gevolgd door een j. In het register op persoonsnamen en dat van kunstenaars en ambachtslieden geldt de c die als k wordt uitgesproken voor een k. De namen van God, de Christus, heiligen en bijbelse personen zijn opgenomen in een afzonderlijk iconografisch register.

Gezien de omvang en de strak systematische opbouw van de tekst is het zaakregister toegespitst op de zelfstandig behandelde objecten met verwijzing naar de cruciale passages.

De teksten bij de afbeeldingen zijn in de registerafdelingen verwerkt.

Register van persoonsnamen

Aa, Jan van de *413*
Aa, A.J. van der *23, 28, 48, 54, 63, 84, 95, 114, 130, 135, 149, 156, 167, 174, 192, 201, 206, 207, 211, 212, 215, 216, 234, 242, 249, 285, 292, 294, 296, 301, 305, 319, 328, 336, 350, 351, 375, 395, 406, 421, 432, 451*
Aerssen van Sommelsdijk, Maria van *368*
Akker, Wouter van den *415*
Alberts, W. Jappe *347*
Alphen, Dirk van *252*
Anno, aartsbisschop van Keulen *78*
Anspach *192, 206, 211, 212, 216, 222, 232, 233, 234, 247, 432*
Anton, hertog van Brabant *378*
Appeltern, Van, geslacht *336*
Arkel (Van), wapenkwartier *310*
Arnold, hertog van Gelre *310*
Arts, Peter *448*
Bachiene, W. *212, 215*
Backer, D., kerkvoogd *304, 327*
Baex(en), Van, geslacht *173*
Balven (= Balveren), Johan van *224*
Balveren, Van, familie/geslacht *14, 233, 243, 454, 459, 460, 465, 467, 468, 470, 481*
- baron *453, 475*
- wapen *232, 467*
- zerk *232*
- Adolf van *472, 474*
- Adriana Jacoba Johanna van *232, 233, 462*
- B.F. van, baron *462, 470*
- Carolina Albertina van *462, 464, 469*
- Christiaan van *213, 463*
- Christiaan Willem Hendrik Ernst van, baron *462, 463, 464, 468, 469, 477, 480*
- Christoffel van *232*
- Coenraad Johan Willem Adriaan van, baron *462, 464, 469*
- Frederik Johan Willem Gerard van *465, 469, 475, 477*
- Gerrit Willem van *460, 463, 464, 468, 469, 480*
- Gerrit Willem II *469*
- G.J.W.A. van, baron *431*
- Jan van *232*
- Johannes van, de jongere, heer tot Geeshoven *232*
- Otteline van, barones *470*
- Otteline Marie van, barones *465*
- Walraven Elias Johan van, mr. *464, 465, 468, 469, 474*
- W.E.J. van *460*
- Willem Frederik Hendrik van, baron *465, 481*
- W.H.E. van, baron *463*

Balveren-van Bassenn, Van, echtpaar *463*
Balveren-van Fridagh, Van *464*
Barten, H., kapelaan *253*
Barten, Johannes, pastoor *306*
Bassenn, Van, familie *468*
- Jacoba Johanna van *463, 468, 469*
- Reinier van *463*
Batenburg, wapenkwartier *366*
- Anna van *369*
- Dirk van *115*
- Johanna van, erfdochter *378*
Bato *380*
Baucignies, wapenkwartier *366*
Bavel, H. van *313*
Beem, Hendrik, koster-schoolmeester *415*
Beijer, A.J., heemraad *299*
Belen, Gerard (Gherat), pastoor *232*
Belle, Van *461*
Beltjes, P.J.W., mr. *310*
Bentheim, Van, graaf *350, 393*
Bentheim-Steinfurt, Van, graaf *7, 393*
- Carel Paulus Ernst van, graaf *370*
- Ernst Wilhelm van, graaf *365, 368, 378*
- Johanna Sidonia van, gravin, geb.
Horne *358, 365, 368*
- Statius Philippus van, graaf *358, 365, 368*
Berge, Alardus van de *431*
Bergevoet, M.J.J. *63, 66, 81*
Berkel, A. van, pastoor *374*
Berkhout, Margaretha *140, 142*
Berlair, Jan van, heer van Helmond *378*
Béthune, De, familie *434*
Beuningen, Theodorus van *430*
Beusekom, Van, erven *137*
- E. van, mr. *140*
- H.C. van *140*
Biest, Elias de *208*
Binterim/Mooren *222*
Bisschop, De, wapen/kwartier *461*
- Johannes (Johan) de, med. doctor, tiendheffer *453, 461*
Blanken, Maria *334*
Blankers, Lam(berta), meter *242*
- Wed. W. *202, 203*
Bloys van Treslong Prins, P.C. *38, 103, 130, 133, 134, 150, 271, 273, 292, 294, 301, 304, 305, 320, 335, 336, 351, 406, 414, 429, 452*
Bodt, Saskia de *310*
Boedberg op gen ray *224*
Boekholt, Johannes *208*
Boerkamp, F. *242*

Boeses, Adriaan *169*
Boetzelaer, Van *468*
Boetzelaer (Boetselaer), Van, geslacht *169*
- Assuerus (= Zweder/Sweder) a (van) *151, 169, 171*
- Diedrix van den *169*
- Johanna Dorothea van *169*
- Sweder van den *208*
Bokstar, medicus *253*
Bommel, Van, geslacht *295*
- Johan van *295*
- Rutger van *295*
Boom, H. ten *63, 114, 130, 156, 201, 206, 208, 222, 232, 252, 285, 320, 351, 395, 421, 452*
Boreel de Mauregnault, J.A. *464*
Bosch, G.P. van den, pastoor *66, 81*
- L.J.v.d., kerkmeester *129*
- R.P. van den *188*
Bouvy, D.P.R.A. *33*
Bouwens, Anna Maria (I) *137, 140*
- Jacoba Johanna *140, 142*
- Jan Lucas *140*
- Joannes (I) *140, 141*
- Pieter (I) *140*
Bouwens van Horssen, familie *140-143*
- wapen *141*
- Agatha *134, 140*
- Hermanus Gerbade, Jhr. *140, 143*
- Jacobus Gijsbertus, Jhr. *140, 143*
- Jan, mr. *137, 140, 141*
- Margaretha *134, 140*
- Pieter (II) *137, 140, 141*
- Pieter (III), Jhr. *132, 133, 134, 140, 143*
- Pieter (IV), Jhr. mr. *140*
- P.F.Z. (Pieter V), Jhr. mr. *137, 140*
- Rebekka Henriette *134, 140*
Bouwens-Berkhout, alliantiewapen *142*
Bouwens-van der Dussen, alliantiewapen *141*
Bouwens van Horssen-Gerbade, alliantiewapen *132, 133*
Brakell, Van *468*
Brakell tot den Brakell, Margaretha Gijsberta van *85*
Brandts, Yda *209*
Brandts-van Doesburgh, D.A. *209*
Breff, Jacob de *216*
Breitbarth-van der Stok, M.H. *375*
Breyer, Hendrick *364, 365, 370*
Brimeu, Karel van *352*
Broeck, Jacob van den *123*
Broecke, Van den, familie *137*
Broeckhuysen, Van, kwartierwapen *471*

Broeckx, Cornelius J., pastoor *78, 79*
Bronckhorst, Van, gebroeders *452*
- kwartier *366*
- Dirck van, heer van Batenburg *134*
- Elisabeth van, *463*
- Herman van *397*
- Maximiliaan van *135, 463*
- Willem van *378, 379*
Bronckhorst-Batenburg, Diederik I van *350*
- Diederik II (Dirk) van *350, 352*
- Frederik Willem *365, 366, 367*
- Gijsbrecht van *134, 350, 364, 378*
- Gijsbrecht I van *350*
- Gijsbrecht II van *350*
- Herman van *352*
- Herman Diederik van *350, 463*
- Johanna van, Vrouwe *353, 365, 378, 379*
- Maximiliaan van *350, 351, 353, 365*
- Willem van *350*
Bronsgeest, familie *185*
- Josephus Johannes Franciscus, pastoor *184, 185, 186*
Bruijn, Hermanus de, pastoor *306*
Bruysten, Arnoldus, pastoor *25, 28*
Buren, wapen *429*
Burght, Matthijs van der *413*
Buuren, Johanna van *429*
Buurman, D.J.G. *375, 432, 433*
Buysterlinck, A., schout, kerkmeester *326*
Byel, geslacht *233*
- wapen *232*
Bylandt, Van *468*
- graaf *152, 283, 295*
- Otto Roeleman Frederik van, graaf *58, 283, 295*
- Susanna Cornelia van, gravin *465*
Bynsfeld, Van, familie *168*
Charlé, B. *348, 351, 352, 364, 369, 392*
Cittert Eymers, J.G. van *201*
Cyrene, Quirinus van, wijbisschop van Keulen *302*
Dam, P. van *277*
Dassel, Rainald van, aartsbisschop van Keulen *24*
Dedem, Van, baron *337*
Dedem-van Rechteren, Van, alliantiewapen *336, 338*
Dedem tot Rechteren, Johanna van *469*
Deenen, Wilhelmus, pastoor *408*
Deest, Gottschalc van *48*
Deircks, Roelefken *405*
Dekkers *58, 82, 87*

- Franciscus, pastoor *423*
- J.W.G.R. *63, 66, 81*
- R. *158, 164*
Delen, Van, grafkelder *209*
- heren *234*
- jonkers *86*
- J.C.F. van, baron *209*
- Jan Hendrik van *137*
- Jacob Jan Hendrik van, baron, burgemeester te Wamel *188, 210, 213*
- M.L.C. van, baronesse *209*
- Nicolaus Hans Willem van, baron (ambtman, richter, dijkgraaf) *85, 213*
- Steven van, mr. *85*
Delen-van Delen, Van, alliantiewapen *209*
Delen-geb. Van Delen, M.W. van, baronesse *209*
Delen-van der Meer van Kuffeler, Van, alliantiewapen *209*
Delft, Herman van *193*
- Rutger van *193*
Dericksen, Mattheus, scholtus *123*
Derickx, Carel Bernard *79*
Deursen, P.H.Th.M. van *239*
Deurssen, Van, familie *243*
Deyst (= Deest), Godefridus van *48*
- Stephanus van *48*
Dicks, M. *395, 451, 452*
Diepen, A.F., mgr., bisschop van 's-Hertogenbosch *164, 410*
Diepenbroeck, Franciscus, predikant *133*
Dinteren, P. van *73, 84, 167*
Dobbelsteen, W.Th.H. van den *39, 58, 81, 86, 87*
Doesburgh, Van, familie *209*
- zerk *209*
- A.P. van *209*
- F.M.G. van *209*
- H.J. van *209*
- Wed. H.J. van *209*
- N.W. van *209*
Doesburgh van Bern, P.C. van *209*
Dorgelo, A. *53, 81, 122*
Driel, Alard van *423, 434*
- Goert van, vicaris *302*
- Johan van *423*
Driessen, H.L. *192, 193, 212, 222*
Druten, Van, geslacht *85, 168*
- Willem van *168, 172*
Dryel (= Driel), Goert van *305*
Duizen, Wolter van *135*
Dussen, Cornelia Elisabeth van der *140, 141*
Dynteren, Marsilius van, vicaris *50*

Ebbinkhuysen, Franciscus, pastoor *26*
Echteld, Dirc van, schout *193*
Egeren, Van, wapenkwartier *472*
- Margriet van *446, 470, 472*
Egmond, Van, wapenkwartier *310*
- Margriet van *54*
- Willem van *54, 310*
Egmond-van Meurs, alliantiewapen *310*
Eldik, C.J.G. van *130, 133*
- Geertruyda van *327*
Elft, H. van den *407*
Eliëns, F. *375, 433*
Elisabeth, adbis Grafenthal *54*
Elk, G.W. *166*
Elsen, Van, grafkelder *210*
Elst (Els), Elisabeth van der *336, 338*
Emonds, Maritien *205*
Emons, schipper *268*
Ende, H. van de *433*
Engelberts, familie *295*
- Judith Petronella *140*
Engelen, A.W. *375, 432*
- Derick, kerkmeester *123*
Engelen van Pijlsweert, W., mr. *169*
Ennetières, d', familie *433*
Ennetières, geb. gravin de Béthune, Euphémie Joséphine Ghislaine d', markiezin *433*
Erp, Van, familie *295*
- Wilhelmus (Guilhelmus) van, proost *313*
Erven, Gerhard *412*
Eyck van Zuylichem, F.N.M. *375*
Fagel, familie *468, 472*
- François *472, 474*
Fidelis, pater Franciscaan *39*
Fleming, geslacht *169*
Flodroff, Van, graven *169*
- Johanna Adelheyt van *151, 169, 171*
Forré, Adriana *140, 143*
Frederik, aartsbisschop van Keulen *8*
Frederik Hendrik, prins *471*
Fridagh, Van, ouderpaar *468*
- Coenraad W. van *469*
- Wilhelmina van *464*
- Wilhelmina Johanna Lebuina van *464, 468, 469, 477*
Frutier, De, wapenkwartier *461*
Fulco (= Fulcoldus) *313*
Garde, Charles Auguste Amédée van de *87*
Geijn, Wilhelmus van, pastoor *371*
Gelder, Van, heer *315*

- J. van *414, 421, 447, 463*
- Josephus Godefridus van *407*
- Reinier (= Reynierus) Johannes van, pastoor *78, 406, 407, 411*
- T.A. van, questor *431*
Gellikum, Anna Willemine *210*
Gelre, Van, hertog(en) *48, 313*
Gempt, B. te *392*
Gent, Van, familie *336*
Gerbade, Maria Jacoba *132, 133, 134, 140, 143*
Gericke, heer *414*
Gestel, Johannes van, minderbroeder *252*
Gierveld, A.J. *275*
Godschalk, A., mgr., bisschop van 's-Hertogenbosch *235*
Goede, Antonius de, kapelaan *302*
Goor, Hadewigh van *470, 472*
Goris, familie *468, 472*
- Geertruyd Maria *472, 473, 474*
- Jacob *473, 474*
- Josina *472, 473, 474*
- Lamb., prof. *474*
- Martijn *472, 473, 474*
- Martina Wilhelmina *473, 474*
Gorissen, F. *432*
Gotfried, proost van Xanten *193*
Govers, Cornelis *364*
Graaf, Jorien de, kerkmeester *50*
Graswinckel, D.P.M. *361, 375*
Grawe, Johannes, priester *364*
Grift, G.J.J. van der *169*
Groot, I. de *291*
Grotenhuis, familie *205*
- baron *216*
- Joost B.A. *216*
Gruythuysen, G. van, peter *242*
Gubbels, Derske Hendriks *152*
- J.R. *39*
Haaften, Van, familie *468*
- kwartierwapen *471*
- wapenkwartier *472*
Haaften tot den Megenberg en de Poll, Walburg van *470, 471*
Haaren, Van, familie *87*
- J. van *129*
Haas, Gradus de *202*
Habets, J *313*
Hagen, M.J. *201*
Halbertsma, H. *96, 99, 401*
Haren, Peter *482*
Harenberg, J. *375, 433*
Harscamp, Everart, dr. *174*

Harst, J. (= H.) van der, orgeladviseur *32, 51, 73, 106*
Haselkamp, Anna Sybilla *169*
- J. van de *129*
Hasselt, C. van, mr. *336*
- Jacqueline Marie van *336*
- R.G.G. van, burgemeester *327*
Haze, Lambert de *207*
Heeckeren tot Enghuizen, Van *468*
Heiningen, H. van 7, *49, 58, 96, 167, 174, 188, 192, 206, 207, 211, 212, 215, 216, 222, 250, 277, 328, 336, 351, 370, 375*
Heinrich II, aartsbisschop van Keulen *157, 193, 224*
Heldring, O.G., ds. *350, 375, 379, 413, 414*
Helman, Pelgrom *135*
Helvoort, H. van, mgr. *28, 103, 156, 164, 179, 181, 201, 234, 287, 370, 421*
Hendrik, prins *189*
Hendriks, Aart *430*
- Hend. *430*
Hendrikx, vicaris-generaal *164*
Hennes, Meiner *406*
Herimannus (= Herman), aartsdiaken, proost *97*
Hermans, Elisabeth *474*
- Ger., Apostolisch Vicaris-generaal *242*
Heuvel, B. van den, kerkmeester *129*
- J. van den *397*
- Johan van den *414*
- L. van den *395, 402, 410, 414*
Heuven, Wed. L.G.A. van *415*
Heyden, Jacobus van der, bouwpastoor *235, 240, 242*
Heynen, Steven, pastoor *50*
Heyst, P.A.J. van *307, 308, 309*
Hiebendaal, A.C. *209*
- burgemeester *311*
- C.A., burgemeester *123*
- C.A. *375*
- C.A., rentmeester *481*
Hille, J.W. *292*
Hinckart, familie *232*
- Adriaan, joffer *232*
- Antonie *232*
- Willem *232*
Hoeckelum, Van, familie *463*
- Frederik van *472, 473, 474*
- Maarten van *474*
- Martina Elisabeth van *472, 474*
Hoek, A. van den *328*
Hoevenaars, Fr. W. *313*
Hoff, Arnoldus van den, meester-klompenmaker *86*
Hoffmans, Jacomyna *367*
- grafsteen *364*

- wapenbord *365, 366*
Hofstee, Chr. *344*

Holl, Wilhelmus, pastoor *328*
Hollogne, heer van *463*
Hoogewerff, G.J. *461*
Hoogstraten, A. van, pastoor *32*
- Gertrudis van *107*
Horenbeek, J.H. van, pastoor *306*
Horne (Van), geslacht/graven *379*
- wapenkwartier *366*
- Amelia Louisa van, gravin *365, 367*
- Isabella Justina van, gravin *365, 378*
- Johan van, graaf *365, 378, 379*
- Johanna Sidonia van, gravin *(zie ook* Bentheim-Steinfurt geb. van Horne) *378*
- Willem Adriaan van, graaf van Horne-Kessel *351, 357, 365, 366, 367, 368, 369*
Horne-Nassau Grimhuizen, alliantiewapen *369*
Horssen, Theodoricus van, pastoor *115*
Houttuijn, Adr., mr. *350*
Hukeshole, Gerlach van, geestelijke *452*
Hulpen, Wilhelmus van der, pater Franciscaan *423, 434*
Hulst, R.S. *192*
Hurk, Antonius van der, pastoor *235, 242*
Huybers, A., pastoor *413*
Huygens tot Cronestein, Willem *473, 474*
Iersel, W. van, pastoor *202, 203*
Immerseel, Van, kwartierwapen *471*
Ingenray, Johannes van, abt Altencamp *452*
Isendoorn, kwartierwapen *471*
- Maria van *168*
Isfordink, Wilhelmus, predikant *352*
Janse, H. *250*
Janse van der Horst, Derk *128*
Jansen, A.E., predikant *397*
- Béatrice *310*
- Jacob, kerkmeester *122*
Jansen de Haerd, Herman, kerkmeester *123*
Janssen, Arnoldus *202*
Janssen, Engel *327*
- J.C.F., pastoor *81*
- N.V., Scheepswerf *86*
- Willemken *414*
Janssen Bakker, Jan *152*
Jespers, Frans *51*
Johannes Gotfridi, pastoor *115*
Jong, J.A.B.M. de *375*
- Udo de, schoolmeester *188*
Jong, geb. Van Zwam, Wed. de *204*
Jongsma *375*

Jordans, koopman *274*
- Franciscus *291*
Jurgens, A.J.M. *137*
- J.J., pastoor *253*
Kalcken, Gustaaf van *452*
Calf, Adriana *470*
Kalf, J. *28, 63, 156, 165, 179, 180, 201, 305, 328, 370, 406, 421*
Cancell, Elisabeth *140*
- Elisabeth Louisa Juliana *140, 143*
- Karel Frederik *140, 143*
Canis, Gerarda *206*
Canisius, Petrus *206*
Capellen, Anna Elisabeth van der *337, 338*
- Frederik, Jacob, Derk *336*
Capellen tot den Poll, Joan Derk van der *336*
Capelleveen, F.J. van *167, 336*
- H.J. van *452*
Karel, hertog van Gelre *352*
Karsmakers, Petrus, pastoor *235, 242*
Kat, H.W. de, kerkvoogd *82*
Kerckhof, Petrus van der, pastoor *234*
Kerkhof, W. van, buurmeester *26*
Kerstens *150, 156, 201*
Kessel, wapenfiguur *366*
- Jan van *413*
Kettler, wapenkwartier *366*
Kettler zu Nesselrath *365, 366, 367*
Keulen, Machteld van, mater *207*
Keunen, G.H. *280*
Kink, Van, heren *54*
Claes, Gisbrant *205*
Claessen, Lucas *453*
Klaeus, Johannes, predikant *193*
Clarenbeek, Franciscus van, pastoor *397, 407*
Claudius Civilis *379*
Kleijnen, P.W., heemraad *299*
Clement, Aaltje *210*
Cloute, Gertrude *463*
Knippinck, Derck *415*
Cock, Gerrit de, kerkmeester *122*
Koenen van Langeveld, Anneke *128*
Coerman, Arnoldus *369*
- Pieter *369*
Coetsius, Johannes, predikant *327*
Coeverden, Van, wapen *156*
- C. van, predikant *152, 156*
Kok-Theunissen, familie *186*
Conrad, proost/aartsdeken van Xanten *193*
Konrad (Conradus), bisschop van Porto, kardinaal-legaat *25, 193*

Constandse-Westerman, T.S., dr. *314*
Cop, Helena van de *240*
Coppes, A. *374*
- M., pastoor *374*
Cornelis, Govert, muntgezel *350, 364*
Cornelissen, Ger., wed. *333*
Koterken, Johannes, pastoor *452*
Koumans van Doesburg, F.M.G. *209*
Kouwen, C. van *135, 206*
Kretschmar, F.G.L.O. van, Jhr. *468*
Krijnen, familie *169*
Croonen, H. *23, 28*
Crooy *165, 203, 240, 241*
Crouwers, Jacobus, pastoor *66, 75*
Kubach, E. *222, 250*
Kuile, E.H. ter, dr. *250, 256, 257, 259, 262, 264, 432*
Cuyck, Andreas van *313*
Laenen, Toni *413*
Lambermont, F.J M., mgr., pastoor *329, 330, 332, 333*
Lankveld, Franciscus van *54*
Laubespin, A.L.V.M.B. de, graaf *433*
Lawick, van der, familie *213*
- Ernst van der *213*
- Maria van der *213*
Leeuw, P.G. de *299*
Leicester *397*
Lennep, Van, kwartierwapen *471*
Leur, Willem van *397*
Lichtenberg, R. *361, 460*
Liese, O., kerkvoogd *82*
Lindanus, bisschop van Roermond *352*
Liphard, Johannes Fridericus *369*
Liphard geb. van Petersen, Henriëtte *369*
Lith de Jeude, heer *235*
Locht, Cornelis van der *432*
Loderus, A.W. *295*
- mevrouw *292*
Loderus van Maasbommel geb. Deijs, Dingena Everdina *294*
Loevenich, Adam van, pastoor *452*
Loeff, Theodoricus *352*
Loeffen, A., kerkmeester *397*
Loosjes *375*
Louvet, H. *344*
Luunen, Antonius van, pastoor *370*
Luxemburg, Boldewijn van *135*
- Boldewijn van, heer van Hollogne *463*
- Willem van *463*
Lynden, Van, familie *468*
- Cornelia Henrietta van, barones *336*

- Diederik van *135*
Maas, heer *152*
- Maria *128*
- P. *449*
Maashesse, Gerardus *232*
Mackay, familie *468*
- A.E. *397*
Man, Engelbert de, mr. *480*
Manders, H. *39, 86, 167, 174, 188, 192, 208, 211, 212, 215, 250, 284, 313, 351, 375, 433*
Marcelis, Sara Cornelia *140*
Marck, Van der, familie/geslacht *462, 463, 467*
Hendrik Adriaan van der *463*
- Nicolaas Thomas van der *463*
- Thomas van der, kanunnik van St. Jan te Utrecht *463*
- Thomas Cornelis van der *463*
Maret Tak, G.J. de *449*
Maris, A.J. *23, 63, 95, 135, 192, 206, 207, 208, 222, 233, 242, 250, 313, 351, 395, 421, 452*
Martens, Joannes Leonardus, priester *430*
Martens van Sevenhoven, A.H. *284, 452, 463, 477*
Masseme, Van, kwartier *461*
Maurits, prins *135, 206, 352*
Meeckeren, Elisabeth van *434*
- Herman van *434, 436*
Meer, J. van der, pastoor *431*
Meer van Kuffeler, J.C.F. van der *84, 200, 209*
- P.L. van der *209*
Meer van Kuffeler-Van Delen, Van der, alliantiewapen *200*
Meertenn, Johanna van *224*
Megens, H. *239*
Meijer, Maria Mechelina *134*
Meijers, J. *332*
Mekere, Merry, *zie* Maria van Mekeren
Mekeren, Maria van *103*
Melsen, Theodorus van, pastoor *66*
Merettig, familie *468*
Merode, wapenkwartier *368*
Mertz, Hend. Hub. *242*
Merwen, Frans van *193*
Mestrum, Ger *407*
Metelerkamp, C.A. van, mej. *449*
Metelerkamp van Bronkhorst, Adriaan Jacob Paul *434*
Metelerkamp van Bronkhorst-den Tex, A.M., douair. *409*
Meulen, G.H. van *277*
Meulen, Van der, *zie* Moelen, Van der
Meurs, (Van), wapenkwartier *310*
- Walburga van *310*
Meyers, Isebrand, kerkmeester *133*

Michielsen, koopman *128*

Millne (Millen), Willem van *395, 452*
Moelen, Van der *85*
- familie *85*
- Jeanette Agnes van der *85*
- Johan van der, heer van Druten etc. *85*
Moes *429, 432*
Mollenberg, C.J. *250*
Nap, A., kerkmeester *200*
Nassau, wapen *367, 368*
- gravin van *379*
- Justinus van *379*
- Willem Maurits van *368*
Nassau Grimhuizen, Anna van, gravin *365, 367, 368, 369*
Nassau Ottweiler, Lodewijk van, graaf *365, 367*
Neomagus, predikant *273*
Neukirchen, gen. Nyvenheim, familie *468*
Niemeijer, J.W., dr. *377*
Noodt, wapenfiguur *369*
Noorduijn, P.H. *299*
Nouhuys, Matthias, (van), pastoor *234, 239*
Numan, familie *245*
Nutt, Anna Maria *140*
Oediger, F.W. *23, 49, 63, 96, 114, 156, 192, 222, 250, 252, 285, 320, 395, 421*
Oell, Bernardus van, pastoor *25*
Oerde, Thomas van, pastoor *302*
Oliverus, pastoor *352*
Oorsouw, A. van, kerkmeester *242*
Oost, G. *274, 294*
Oranje, wapen *368*
Os, J.F. van *73, 106, 200*
- Joa. van, meter *242*
Osch, Marcellus van *295*
Oss, J. van *179*
Otten, W.Th.G., pastoor *29, 34*
Otto, kardinaal *193*
Otto III, (Duits) keizer *48*
Ozinga, M.D. *150*
Pabst, Van, familie *468*
- Hendrik Maurits van *469*
- Johanna Carolina Wilhelmina van *468, 469*
- Karel Onuphrius Roeland van *464, 469*
Panhuys, Maria van *474*
- Theodora Agnes van *474*
Paulus IV, paus *8*
Peeters, Judith *412*
Pélichy, De, familie/geslacht *28, 34, 54*
- wapen *38*

- Théodore de, baron *38*
Pels, Catharina *140, 141*
Peperkamp, Elisabeth *37*
Peterson, Van, familie *369*
Peterson geb. Noodt, Heilewigt van *365, 368*
Pfeil, J.M. *375*
Philips I, aartsbisschop van Keulen *24*
Philips II, koning *8*
Pichegru, generaal *65*
Pieck, familie/geslacht *243, 468*
- Anna *470, 472*
- Barbara *233, 243*
- Derisken (Theodora) *233*
- Hendrik *470, 472*
Pieck tot IJzendoorn, Herman *233*
Pius II, paus *206*
Pius V, paus *81, 313*
Plantenga, J.H. *432*
Ploeg, K. van der *250*
Poelman, dijkgraaf *358*
- erven *284*
- familie *284*
Poignet, Agnes *474*
Poll, De, familie *97*
Poll, Van de(n), familie *224*
- kwartierwapen *471*
- Gerard van de *243*
- Gerhard van de *233*
- Gertrud van de *169*
- Herman van de *168, 169*
- Johan van den *224*
- Maria van de *216*
- Maria Apollonia van de *216*
- Zeger I van de *243*
- Zeger II van de *243*
Pompen, A., o.f.m. *222*
Pompe van Slingelandt, familie *468*
Pons, L.J. *7*
Pool, J.F., kerkvoogd *82*
Porsten, Antoinetta Wilhelmina van der *480*
Post, familie *216*
- Cornelis *216*
Postelius, Hermannus Gerardi, predikant *97*
Pots, Maria *463*
Puyffelijck op ten Holte, Hendrik van *103*
Puyffelijck-van Mekeren, alliantiewapen *103*
Quack, J.C.W. *414*
Quadt van Wickradt, geslacht *169*
Randwijck, Frans Willem van, baron *295*

Randwijk, Van, familie *284*
Rasière, Isaac *351*
- Laurens, muntmeester *350*
Ravenschoot, Agnes Maria van *295*
Ravenschot, Van, familie *295*
Ravestein, Johan Antonis *364*
Rechteren, Van, familie *335*
- graaf *327*
- gravin *337*
- Christiaan van, des H.R. Rijksgraaf *338*
- Godert van, mr., graaf *337*
- Rudolph Christiaan van *337*
Rechteren van Appeltern, Van, familie *336*
- Juliana Johanna Diderica van *336*
Rechteren van Arnhem, H.D.J. van *188*
Rechteren-van der Capellen, Van, alliantiewapen *336, 338*
Rechteren, geb. baronesse Van der Capellen, A.E. van, gravin *327*
Reede, Gerard van, heer van Saesveld en Buckhorst *434*
- Reinard Adriaan van *434*
Reesen, Petrus, o.f.m., pastoor *25*
Reijen, P.E. *432*
Reijken, G., schipper *268*
Reinald I, graaf van Gelre *6*
Reinoud, hertog *283*
Reinoud II, hertog van Gelre *54*
Reinoud IV, hertog van Gelre *378*
Renesse, Van, geslacht *54*
Reyer, J.H., burgemeester *27*
Ribbius, Hermannus Cornelis, predikant *82, 201, 209, 210, 233*
Ridder, De, grafkelder *209*
- heemraad *58, 59*
- N. de *209*
Riem, W. *204*
Riemsdijk, G. van *152, 156*
Rigot de Begnins, familie *284*
Rijckevorsel-Snijders, B. van *332*
Rijswijk, Johannes van, bouwpastoor *240*
Roest, Wyllem *39*
Rosa, familie *468, 472*
- Cornelis *474*
- Hendrik, mr., Raadsheer Hof van Holland *472, 474*
- Maria *472, 474*
Rosenberg, H.P.R. *28, 63, 234, 305, 370*
Ruiter, Jacob, scholtus *122*
Ryken, Herbert *156*
Sallandt *429*
Sand, H. van de, pastoor *411*
Sande, Bonaventura van den, pater Franciscaan *234*
Sandt, Gerardus van der, pastoor *157*

Sandt, Cornelis van 't, priester *103*
Sas, Dirk Otto, weduwe *202*
Schad, A., predikant *208*
Schaeff, metselaar *352*
Scheepens, W. *452*
Scheer, W. *352*
Scheiffart van Merode, Maria *474*
Schellaert, A.J.J.M. *433*
Scherpenzeel, Van, fam. *234, 243*
- baron *233*
- Adriana van *232*
- Heus van, joffer *232*
Scherpenzeel Heusch, F.J.M.H. van, baron *242*
Schevichaven, H.D.J. van *284, 375*
- J. van *375*
Schiks, Lambertus, pastoor *201*
Schilfgaarde, A.P. van *123, 369*
Schimmelpenninck van der Oije, C.O.A. *232*
Schmidt, heer *247*
Schoengen, M. *135, 421*
Schoenmakers, Allegondis *165*
- Cornelius, P.J. *157, 163, 165*
- Henrica *165*
- J. *66*
- Jacoba *165*
- Joseph *165*
- Maria *165*
- Petrus *165*
Schouten, grafmonument *210*
- A. *57, 58, 59*
- Antonius, mr. *210*
- Cornelia *79*
- H., mej. *202, 203*
Schouten geb. Van Ewijk, Johanna Maria *210*
Schreven, Maria *430*
Schuer/Van Verschuer, Nicolaas van der *470*
Schulte, A.G. *351, 365, 452, 462*
Schutjes, L.H.C. *23, 48, 50, 53, 54, 63, 81, 84, 95, 114, 135, 156, 173, 174, 192, 201, 206, 207, 211, 212, 215, 222, 232, 234, 242, 249, 252, 285, 297, 301, 305, 313, 319, 328, 370, 375, 395, 406, 410, 411, 421, 431, 432, 451*
Schuyr, Goert van der *470*
Segestappus, ‘sacerdos’ *193*
Sengers, H., molenaar *45*
Sijp, Willem van der *202*
Sijp-de Haas, Maria van der *202*
Singendonk, kasteelheer *328*
Sirtema, wapen *142*
Sirtema-Bouwens, alliantiewapen *142*
Sirtema van Grovestins, Willem August *140, 142*

Sleuwen, A. *51*

Sleypen, Joseph, pastoor-deken *432*
Slichtenhorst, A. van *284, 299, 375*
Sloet, L.A.J.W. *95, 97, 192, 222, 285, 301, 313, 319*
Sluyterman, K. *429, 432*
Smit, P. *432*
Smits, familie *174*
- Adam Jacob *137, 140*
- Jacob *140*
- Xav, dr. *291*
- Zeger, kerkmeester *157*
Smulders, J.C., peter *242*
Son, Cornelis van *253*
Sonsbeek, Cornelis van *253*
Spaen, Van *468*
- W.A. van *167, 174, 242, 284, 294, 336, 375, 395, 432, 451*
Spierinck, Th. *313*
Spies, J.M., mej. *341*
Spyck, A. van *97*
Staats, geslacht *54*
Staats Evers, J.W. *285, 287, 292, 294, 295, 348, 350, 370, 375*
Stappens d'Harnes, Elisabeth Brigitta de *38*
Steeg, familie *371*
- Joannes *371*
Steeg-Smits, Gertrudis *371*
Steenbrugge, J., kerkmeester *253*
Steenhuys, Van, familie *14, 370, 434*
- A.B.T. van, baron *431*
- Jacob van *448*
- Jacobus de *449*
- Philips Hendrik van, heer van Capelle en Beeckesteyn *423, 434*
- Willem Frans van, baron *423*
Stein, wapenkwartier *366*
Stepraedt, Johan Reinder *224*
Sterk, J., kerkmeester *273*
Stiphout, Arnoldus van *235*
Stokman, J., O. Praem. *314*
Storm, wapenfiguur *366*
Storm van Werle, Anna Maria *365, 366*
Stumphius, Johannes, predikant *97, 414*
Stüwer, W. *23, 48, 63, 95, 114, 135, 156, 192, 222, 224, 250, 285, 301, 320, 351, 395, 452*
Styrum, Van, geslacht *169*
Sweerts de Landas, geslacht *336*
- Jacob Ferdinand *336, 338*
Sweerts de Landas-van der Elst, alliantiewapen *336, 338*
Syp, Henricus van de *201*
Teeuwisse, Syb., meter *242*

Temminck Groll, C.L. *192*
Tengnagell, kwartierwapen *471*
- Geertruyd *470*
Tex, Cornelis Jacob Arnold, den, mr., Jhr. *433, 434*
Thijssen, P.A.A., pastoor *410*
Timon, angelsaksisch missionaris *78*
Tillemans, Adriaan, scholtus, kerk-, armmeester *327, 328*
Tour, Du, wapen *141, 142*
- Onno Tamminga du, baron *140, 141*
- Sara Cornelia Jacoba du, baronesse *140, 142*
Tour-Bouwens, Du, alliantiewapen *141*
Triest, Willem van, rentmeester *169*
Trines, Leonardus, pastoor *287*
Turck, geslacht *54*
Uden, C.Br. *277*
Vaen, Jan *327*
Valkenburg, C.C. van, mr., Jhr. *336*
Vanrick (= Varick), Beli van, joffer *232*
Varick, familie *233*
- wapen *232*
Veen, J.S. van *48, 135, 351*
Velden, G.M. van der *313*
Ven, W. van de, mgr., bisschop van 's-Hertogenbosch *81, 123, 407*
Verbeek, A. *222, 250*
Verhoeven, A.J., pastoor *202*
- Martinus *54*
- P., pastoor *78*
Verkouteren, Maria C.W. *469*
Verkouw, A., predikant *201*
Vermeulen, A.J.N., mgr., pastoor *129*
- F.A.J. *249, 432*
Vernucken, Theodoricus, abt Camp *452*
Verploegen, Franciscus, pastoor *157*
Verschuer, Van, familie/geslacht *459, 467, 468, 470, 474*
- Barthold P. van, baron *452, 463, 465*
- Barthold Philip van, baron *470*
- Bernard Frederik van, baron *465, 474*
Verstraeten, W.J. *299*
Viëtor, Carel Benjamin *134*
Vijgh, wapen *429*
- Aart *470, 472*
- Adriana *234*
- Rutgera *470, 472*
Vijgh gen. van Wijhe *429*
Vijgh van Zoelen, Derk, jonker *233*
Villeneuve, Apollonia Elisabeth de, Vrouwe *414*
Vorsterman, J.R., mej. *376*
Vos, Theodoricus *48*
Vries, W. de, mr. *336, 414, 432, 463*

W., Maria v.d. *165*
Waarden, Van de, kapelaan *184*
Wanrooy, Anna Maria van *58*
Wassenaer, Henriette Elisabeth van, barones *464, 468, 469*
Wassenaer Pancras, Marguerite E.W.C. van *469*
Wassenaer van Starrenberg *468*
Wayfort, Nicolas van der *415*
Weerd, Adam de, pastoor *252*
Weerde, W. van der, buurmeester *26*
Weerden, Aard van *28*
- Johannes van *28*
- Peter van *28*
Weert, M.A. van, pastoor *180*
Wees, Margaretha van *232*
Weiler, P. *23, 95, 97, 192, 250, 301*
Weise, E. *95, 301, 320*
Welie, Van, familie *53*
- gezusters *38*
- A. van, peter *242*
- F. van, molenaar *247*
- G. van, kerkmeester *242*
- Gerarda Wilhemina van *54*
- Gerardus van *54*
- G.W. van *36*
- Has van, molenaar *247*
- Joannis van *54*
- Maria van *29, 31, 36, 38*
- Wilhelmina van *29, 36, 38*
Werd, G. de *33*
- Gerrit Willem van der *475*
Werdt, E. van de *66*
Westreenen, H.C. van *209*
Wevers, Adrianus, pastoor *240*
Wientjes, Joa. (= Johanna), meter *242*
Wijckersloot van Schalkwijk, Corn. Lud. van, baron, mgr., bisschop *235, 242*
Wijhe, Van, geslacht/familie *423, 468, 470*
- erven *434*
- kwartier *471, 472*
- wapen *471*
- Herman van, heer tot den Blankenburg en de Poll *470, 471*
- Jasper van *470, 471*
- Joachim van *429, 470, 472*
- Joachim van, heer van de Poll *470, 471*
- Johan *434*
- Johanna *463*
- Otto van *470*
- Otto van, 9de heer van Echteld *470, 471*
- Reinier van *434, 446*
- Reinier van, 10de heer van Echteld *470, 471*

- Reinier van, heer van Hernen *429, 470, 472, 434, 446*
- Walraven van *470, 472*
Wijhe van Hernen, Christina van *470, 471*
Wijnaendts van Resandt, W. *23, 92, 114, 222, 250, 285, 320, 395, 421*
Wijnbergen, Johan van *135, 463*
Wijse, Henricus de *302*
Wilkes, C. *23, 48, 63, 95, 156, 192, 222, 224, 250, 285*
Willem I, hertog van Gelre *224*
Willem I, koning *28, 131, 201, 271, 397*
Willem II, koning *61, 62, 292*
Willem III, koning *188, 189, 247*
Winants (Wijnants), Wolterus (Waltherus), pastoor *413*
Winningen, Johannes de *453*
Winter, J.M. de, Jvr. *432*
Wolters, Peter, kerkmeester *122*
Woude, J. van der, firma *86*
Wye, Van, joffer *224*
Wylicke, Van, geslacht *169*
Ypey, J. *250*
Zande, Cornelis *393*
- Petrus van der *393*
Zandstra, E. *135*
Zandt, G.J.v.d., heemraad *299*
- Petrus van der *107*
Zeeland, Petrus van *166*
Zeller, wapen *429*
Zelst, Hartgersdochter, Geertruid van *368*
Zittard, Arnold van, abt Camp *452*
Zoetekouw, molenaar *247*
Zon, A. van, molenaar *247*
Zumeren, Bescela van *313*
Zutphen, Petrus van *54*
- Thomas van *453*
Zwijsen, J., mgr., bisschop *66*

Register van kunstenaars en ambachtslieden

Aannemers

Berghen, J.H. van *167*
Burgers, Jan *464*
Dekkers, G. *60*
Dijk, Servaas Arie van *287*
- Willem van *287*
Elemans, architectenbureau *103*
Heck, Gijsbertus van *158*
- Marinus van *157, 158*
Hellemond, A. van *196*
- Gradus van *152*
Kok, H. de *28*
Kroes, Johan *465*
Mercator *353*
Peeters, Laurentius *292*
Raaijmakers, F. *180*
Rooij, De *29*
Verwaayen, Pieter *28*

Architecten

Aalst, Van *235*
Beveren, M. van *434, 435, 444*
Deur, J.G., ir. *87, 96*
Dijk, C. van *12, 13, 201, 202, 235, 287, 288, 328, 329, 370, 371*
Fijnje van Salverda, H.F., ir. *28, 157, 222, 247, 280*
Formijne, G. *167, 174, 194*
Francken, J.W. *465, 467, 481*
Franssen, Conrad *12, 13, 123, 124, 179, 180, 183, 328, 329, 330, 331, 335, 401, 406, 407, 408*
Franssen, J. *117*
Graat, J.G. *28*
Gradussen *152*
Groenendaal, H.J. *291*
Halteren, J. van *158, 201*
-, architectenbureau *202*
- en Ir. van Rogge, architectenbureau *157*
Hasselt, Van, civ. ir. *299*
Heeswijk, H. van *435*
Heineman, W.A. *60, 86*
Heineman, Vos en Ten Broeke b.v., architectenbureau *96, 97*
Hermans, J.C. *58, 60*

Jong, J. de *238*
Jonker, A. *152*
Kayser, Jules *12, 13, 304, 305*
Kleef, Van *83*
Kloot, A. van der *150, 153*
Kloppert, J. de *292*
Koning, De, civ. ir. *299*
Korswagen, H. *150, 152, 153, 154, 196, 223, 225, 245, 378, 388, 398*
Krijnen, A.C., civ. ir. *299*
Kruizinga, N.J. *196, 225*
Cuypers, Joseph *73*
Cuypers, P.J.H., dr. *12, 13, 63, 64, 66, 67, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 81, 123, 305, 306*
Langelaar, J.J. van *66, 75*
Lee, Van der *465*
Leur, H. van de *50, 73, 234, 235*
Ludewig, F. *251, 253, 255, 262, 266, 453, 458, 461*
Mulder, A. *23, 26, 193, 215, 216, 253, 377*
Nieukerken, J. van *434, 435*
-, M.A. van *434, 435*
Oerle, H.A. van *413, 435*
Oger, A. *200*
Riele, G. te *156*
Riele, Gzn., W. te *12, 13, 156, 158, 159, 160, 161, 167*
Rijt, N.C.G.M. van de, ir. *353*
Rogge, Van, ir. *157*
Scheepens, W. *26, 96, 115, 123, 458*
Schrama *413*
Stornebrink, P.Th. *12, 13, 29, 328, 329, 421, 422, 423, 425*
Stuyt, J. *39*
Tulder, H. van *12, 13, 234, 235, 236*
Valk, H.W. *251, 256, 257, 262*
Verbrugh, D.A. *81, 82, 167*
Velthuijsen, A.J.E. van *447*
Verheijen, W. *299*
Weber, C. *12, 13, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 39, 103, 104, 105*
Wijma, D. *398*

Beeldhouwers, beeldsnijders

Bokhoven, M. van *409, 410*
- en Jonkers *409*
- en Zn, M. van *161, 162, 163*
Bongers, Gebr. *73*
Douverman, Hendrik *32, 33*
Geelen, H. *372*
Geld, H. van der *51, 52*

Gerrits, P. *410*
Goossens *74, 203*
- Gebr. *267, 268, 289, 290*
- en Zn., J. *238*
Groot, G.J. de *150, 152*
Hoppen *409*
Kalkar, Arnt van *162*
Kort, Gebr. de *30, 31, 33, 34, 238, 239*
-, W. de *33*
Custers, J. *107, 183, 184, 330, 331, 332, 335*
Cuypers, atelier *309, 428*
- en Co, atelier *74, 75, 78*
- en Stoltzenberg, atelier *70, 71, 73, 74, 78*
Kuypers (Kuipers), Fr. *74, 162*
Leeuw, Petrus Adrianus *426, 427*
Maris, Jac. *203, 414*
Neer, J. van der *74*
Oor, J.A. *184, 269, 410*
-, J.A., firma *307, 308*
Peeters, H. *74*
Roverso, G. *446*
Smits, Gebr. *409*
Stoltzenberg *70, 184*
zie ook Cuypers en Stoltzenberg
Stut, J. *73*
Thissen, J. *162*
Thissen en Zn., firma *333*
Verhoeven, Petrus *307, 308, 362, 363*
Vos, Charles *161, 163*
Vriendt, F. de *30, 34, 290, 426, 427, 428*

Bouwkundigen

Berends, G., ir. *121, 122, 449*
Beveren, H. van *258*
-, M. van *434*
Braak, F. van den *235*
Capelleveen, H.J. van *446, 457*
Haan, M.J.A. *96, 97, 100*
Keller, R. *43, 44*
Oldhof, R. *477, 479*
Pernis, A. van *395, 401, 402, 452*
Warffemius, A. *96, 103*
Wezel, G.C.W. van *448*
Zweers, D. *457*

Drukkers en uitgevers

Braadt *294*
Desguerrois en Co *377*
Doornick, M. *305*
Fouquet *49, 320, 336*
Tirion, I. *433*

Edelsmeden

Arens, Jr., R. *240*
Arens, Gebr. *240*
Begeer, C.J. *233*
Beugen, Wernardus Franciscus van *240, 241*
Bielen, F. *205*
Biggelaar, J. van de *204*
-, J.M. van de *334*
Billaux Grossé *291*
Bockemeulen, A.J. *79, 308, 309*
Boerkamp, H.A. *128*
-, H.J. *270*
-, importeur *334*
Boermans, J.A. *51, 52, 53, 374*
Boermans, Wed. W. *36*
Breekel, Van den *412*
Brom, G. *35*
Dautzenberg, F.X. *36*
Esser, Camille *430*
-, H.G. *51, 52, 53, 291, 308, 430*
-, H. *107, 108, 429*
Gardinge, H. van *185, 186, 240, 241*
Gemert, Chr. van *35, 186*
- C.P. van *35*
Grenen (Gienen?) *186*
Haan, W.H. *71*
- en Zn., W.H. *79*
- en Zn., W.M. *107, 109*
Hamers, J. *185, 308*
Herle, Franciscus *240*
Hermans, A.P. *165, 204, 334*
Hooft, J. van der *205*
Hoogendijk, firma *462*
Janssen en Co. *165*
Jonkergouw, Jos. *36, 186, 205*
Jorna en Zn. *308, 309*
Lesier, Willem *153, 157*
Luytelaar, Th.J.H. van *128*

Manders, W.W. *165, 269*
Manikus, P.F. *462*
Orszbach, Theodor *334*
Peymans, Johannes *203, 238, 239*
Pronk, L., essaieur *35*
Raab jr., Rabanus *108, 109, 204*
Raaben, Rutgerus Antonius *240*
Reigersman, P.C.A.C., essaieur *205*
Rijke, A.H. *374, 430*
-, B. *240, 374*
-, Chr. *128*
Rijsauw, J.T. *166*
Rohr, Joan *35*
Roosmalen, W.J. van *37*
Salemans, P.M. *241*
Sassen, Hubertus *165, 166*
Theonville, P.A. *78, 79, 107, 165, 166, 270, 411, 412, 430, 431*
Thijssen, W.J.I. *108*
Voss. R. *51, 53*

Glazeniers

Berg O.F.M., Lando van de *239, 429*
Colette, Joan *239*
Derix, W. *163*
Geraedts, Pieter *203*
Nicolas, F. *34, 70, 75, 76, 77, 127, 373, 419, 429*
- en Zn., F. *333*
Schmitz, Wil *291*
Stroucken *291*
Woerkom, Wim van *203*

Hovenier

Burger, P.H. *477*

Kartografen, landmeters

Berck, Cornelis van *167, 169, 172*
Deventer, Jacob van *191, 193, 206, 207*
Drimmelen, C. van *284*
Dullesen, A. *284*
Geelkercken, Nicolaas van *174, 279*
Hendrikman, H. *348*
Knaap, P. *284*
Kuijper, J. *20, 56, 112, 148, 154, 220, 248, 318, 346, 394*
Man, M.J. de *172, 173*
Prillevitz, P. *348*
Suchtelen, Van *277*

Klokkegieters

Eysbouts, B. *233, 462*
Petit, Alexius *156, 233, 370*
- Henricus *26, 431*
- Jean *413*
- Petrus *233, 370*
- Xaverius abusievelijk voor Alexius *233*
- en Fritsen *157, 235, 242, 431, 462*

Philipsen, Joan *53, 122, 123*
- Willem *122, 123*
Trier, Hendrik van *122, 327*
-, Jan van *122, 327*
-, Peter van *53, 122, 123, 327*

Koperslagers, bronsgieters

Barth, Max *199*
Bayens, C. *326*
-, P. *326*
Breekel, H. van den *241*
Brom, firma *80*
Brom, G. *35*
Haan, De - *108*
-, W.H. (de) *80, 307*
Graauw, Jac. de *37*
Herlitske, J. *271*
Meyers-Rutten *372*
Peters, W. *410*
Voort, J. van der *271*
Wijnbergen, Van *184, 185*
zie ook Zimmerman
Zimmerman en Van Wijnbergen *184, 185*

Leidekker

Helmont, Peter van *224*

Machinebouwer

Storck en Co, Gebr. *344*

Metselaars

Dibbits, A. *464*
Janssen, J. *82*
Uijen, L. *410*
Ven, J. van der *477*

Meubelmakers, schrijnwerkers

Beuijssen (Buijzen, Buis), Jacobus *28, 34, 267, 268, 269*
Bokhoven, M. van *125, 126, 127, 238, 408*
Gent, Christiaan Martens van *362, 363*
Goossens en Zn., J. *238, 242, 290*
-, firma *235*
- gebroeders *268, 269*
Cloeck, B. *62, 63*
Coppes, W. *410*
Custers, J. *308, 410*
Lenaerts, A. *183*
Marck, Hendrik van der *51*
Oor, J.A. *51, 105, 107, 110*
Smits, E. *161*
Thissen, J. *183*
Willemer *269*

Molenmakers

Coppens, P. *277*
-, Willem *419*

Mozaïekwerkers

Bever u. Söhne, J. *184*
Derix, W. *184*

Naaldwerkateliers

Stadelmaier *81*
Sträter *186*
Zusters van het Kostbaar Bloed te Aarle-Rixtel *186*

Opzichters

Bloem, W.G. *82*
Dijk, W. van *235*
Prosman, B.C. *292*

Orgelmakers

Bätz *294*
- en Comp., Jonathan *274*
Flaes en Brunje *294*
Flentrop, firma *133*
Gradussen, Gebr. *32, 51, 83*
Knipscheer, firma *200*
Crane, Mattheus de *362, 363*
Leichel, Ehrenfried *460*
-, firma *460*
Maarschalkerweerd, Van *133*
Neumann-Cordua, A. *363*
Nistelrooy *231*
Pels *51*
Rüter, W. *428*
Smits, firma *73, 289*
- sr., Franciscus Cornelis *31, 32, 33, 72, 107*
- jr., F.C. *73, 106*
Strümphler *274, 294*
Vermeulen *51*
Verschueren, L. *73, 106*
Vollebregt, J.J. *51*

Restauratoren

Bohemen, N. van *232*
Hermans, Aug. *410*
Jacobs, J. *363*
Mares H. *162*
- W. *33*
Por, Jacob *461, 462*
Smeets, H. *71, 73*

Rietdekker

Akker, Wouter van den *415*

Schilders

Alfred II, Fürst zu Salm-Salm *377*
Baen, Jan de *472, 473*
Bodecker, Joan Friedrich *140, 141*
Boer, P.N. de *34*
Borch, Gerard ter *473*
Davidson, Ezechiël *468*
Delff, Jacob I Willemsz. *470*
Dijck, Anthony van *32, 34*
Goossens *239*
Grips, C. *202*
Heldenbeutel, Johann Georg (silhouettist) *464, 468*
Janssen *411*
Jelgerhuis, Rienk *140, 143*
Caenen *468, 469*
Kaldenbach *468, 469*
Christ, P.C. *452, 453*
Knirsch, F. *185, 411*
Kops, F. *291, 331, 333*
Croix, Pierre Frédéric de la *140, 141, 142*
Maes, Nicolaas *140, 141*
Michaël, H. *140, 143*
Mijtens, Jan *472, 473*
Nieuwenhuizen, Wim *78*
Perey, E. *411*
Ravesteyn, Jan Antonisz. van *470*
Rubens, P.P. *128*
Schaffhausen, H. *200*
Servaes, Albert *164*
Slothouwer *468*
Wicart (F.) *140*
Wintelrooy, Nic. van *81*

Smeden

Kremers, Nico *105*
Meijers en Rientjes *332*

Steen- en pannenbakkers

Dericks, A.C.J. *66, 68, 88, 93*
Geldens, N.A. *66, 68, 93*
Hoff, J. van den *66, 69*

Steenhouwers

Anchelon, A. *38*
Euwens, firma *409*
Harte, P. *83*
Petit, firma *372*

Stukadoor

Rieff, Johann Martijn *59, 60, 62, 63, 66, 87*

Tekenaars, graveurs

Asch van Wijck, H.M.A.J. *377*
Beijer, Jan de *376, 377, 378, 385*
Burg, D.J. van den *115, 120, 336, 337, 338, 376*
Buurman, D. ds *352, 358*
Charlé, B. *378, 385*
Eyck van Zuylichem, F.N.M. van *377, 378*
Grave, Josuah de *285, 287, 320, 321, 324, 375, 376, 377*
Haen, A. de *64, 85, 168, 213, 215, 223, 225, 226, 230, 336, 337, 339, 376, 378, 379, 433, 452, 453*
Hoogers, H. *422, 433*
Knip, J.A. *377, 381, 383, 384*
Koster, A.L. *23, 377*
Cuypers, P.J.H. *422, 426*
Lamberts, G. *377, 381*
Lauters, P. *377*
Liender, P.J. van *452*
Pronk, Cornelis *48, 49, 64, 65, 84, 96, 99, 168, 171, 172, 193, 194, 197, 206, 207, 211, 215, 223, 243, 285, 286, 287, 320, 348, 352, 376, 377, 378, 433*
Rademaker, A. *295, 296*
Ravenswaaij, J. van *376, 381*
Schoemaker, A. *212, 213, 214, 215, 216, 243*
Schouman, A. *85*
Spilman, H. *49, 64, 84, 96, 320, 336, 376, 433*
Stellingwerf, J. *211, 242, 243, 348*
Strij, J. van *376*
Tavenier, H. *49, 64, 84, 193, 206, 212, 213, 215, 216, 433*
Tollenaar, W. *168*
Torenburgh, Gerrit *376*
Wicart, N. *23, 24, 26, 64, 65, 96, 211*

Timmerlieden

Bergh, Gerrit van den *224*
Bont, Jacobus de *356, 370*
Geelen, firma *428*
Genissen, Antonius *152*
Haes, Gerardus de *201*
Heppen, L.K.H. *456*
Kok, Harmen de *157*
Mulders, Piet *475*
Peinart, B.F. *464, 467*
Scholten, W. *82*

Schut *82*
Werten, P. *477*

Tingieters

Bagaert, Franciscus van den *156*
Engelen, I. van *369*
Habraken *108*
Meeuws & Zn. *462*

Uurwerkmakers

Grüber, J.L. *194*
Call, Jan van *353, 370*
Oppers, Petrus *27, 157, 431*

Topografisch register

Aalst (N.Br.) *334*
Aalre-Rixtel *157, 186, 187, 235, 431*
- R.K. kerk *268*
Abaizeret (Fr.) *68*
Acht (N.Br.) *334*
Aerdt, Hervormde kerk *266*
Afferden *4, 6, 8, 10, 12, 13, 21-45, 47, 49, 50, 57, 82, 103, 113, 157, 247, 290, 428*
- begraafplaatsen *38-39*
- boerderijen *39-45*
- dijkmagazijn *45*
- Drie Waaijen, De, hoeve *21, 33, 44*
- Gesticht of Zusterhuis *39*
- R.K. kerk van St. Victor en Gezellen *12, 27-38, 50, 64*
- Toren, middeleeuws *21-27*
- Waterstaatskerk van Afferden-Deest *31, 32*
- Windkorenmolen ‘De Drie Waaien’ *45*
toponiemen:
- Afferdense Waarden *21*
- Bloesemstraat *42*
- Deestse Waarden *21*
- Distelbergstraat *39*
- Drie Waaien *45*
- Hoog, Het *21, 25, 27, 28, 29, 38*

- Kerkdam *44, 45*
- Kerke-akkers *29*
- Kerkweg *21, 41*
- Klapstraat *41*
- Koningstraat *21, 25, 26, 27, 28, 29, 39, 40, 41, 42, 50*
- Leutelblok *21*
- Molenweg *25, 39, 43, 44*
- Oude Weissestraat *21, 43*
- Pas, De *21, 43*
- Pastorieblok *21*
- Schoolstraat *43*
- Schriksestraat *21*
- Waalbandijk *34, 38, 39, 43, 44, 278*
- Weijveld, Het *21*

Alblasserdam *433*
Alpen (Dld.) *368*
Alphen aan de Maas *3, 4, 5, 6, 10, 11, 12, 13, 17, 45, 158, 222, 230, 247, 248, 249-278, 279, 281, 294*
- Algemene Begraafplaats *274*
- Alphense watermolen *249*
- boerderijen *274-277*
- dijkmagazijn *278*
- Herv. kerk *11, 271-274*
- Hof, Het, boerderij *249, 274*
- R.K. Begraafplaats *274*
- R.K. kerk van St. Lambertus *10, 11, 249-271, 272*
- R.K. pastorie *274*
- R.K. schuurkerk *9, 252*
- stoomgemaal, vrm. *280*
- Windkorenmolen 'Tot voordeel en genoegen' *277*

toponiemen:
- Alphense Bering *281*
- Alphense Uitvliet *249*
- Burgemeester Baltussenplein *252, 274*
- Greffeling, *zie onder* G.
- Heuvelstraat *249*
- Kerkdijk *249, 274, 275, 276*
- Kerkstraat *249, 274*
- Maasdijk *274, 275, 276*
- Mariaveldweg *274*
- Melkstraat *249*
- Molendijk *275, 276, 277*
- Molenpolder *249, 279*
- Molenstraat *276*
- Moordhuizen, *zie onder* M.
- Schoolstraat *249, 271, 272, 278*
- 'Sluijssteeg' *249*
- Sluisweg *249*

Altenkamp (Dld.), Cisterciënser-abdij *9, 397, 413, 419, 433, 453, 461, 462*

- abt van *453*
- kloostergoederen *463, 452*
Altforst *4, 10, 13, 95, 113, 271, 283, 285, 300, 301-311, 318, 327, 328*
- begraafplaats *303*
- boerderijen *311*
- Hervormde kerk *301-305*
- Heul, De, boerderij *311*
- Munnikenwoerd, boerderij, *zie onder* Woerd
- R.K. kerk van St. Donatus *12, 305-310*
toponiemen:
- Van Coothweg *301*
- Heppert, De *301*
- Heppertsestraat *301*
- Kerkpad *301*
- Kerkstraat *301, 302, 303, 311*
- Middenheuvel *301*
- Munnikenwoerd, perceel, *zie onder* Woerd
- Noorderblok *301, 314*
- Oosterblok *301*
- Sluissestraat *311*
- Sluissewal *311*
- Ulanden *301*
- Woerd, *zie onder* W.
- Woerdsestraat, *zie onder* Woerd
- Zegeweg *301*
- Zuiderblok *301*
Altfursch (= Altforst) *313*
Alverna, klooster *423*
Amerika *350*
Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) *96, 99, 251, 314, 398, 452*
Ammersoyen, kasteel *141*
Amsterdam *49, 64, 86, 141, 156, 180, 239, 294, 305, 320, 369, 429, 453, 461, 472*
- Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst (N.D.B.) *64, 67, 69, 71, 72, 73, 78, 156, 159, 305, 422*
- Rijksprentenkabinet (R.P.K.) *48, 49, 64, 336, 433*
- stadskeur *200, 233*
Anholt, heer van *352*
- Schloss *376*
Andelst *465*
Andernach *120*
Angelsaksisch (bijvoeglijk) *64*
Antwerpen *13, 71, 74, 79, 80, 107, 108, 109, 307, 411, 426, 427, 428, 469*
- Koninklijk Museum voor Schone
Kunsten *34, 128*
Appeltern *3, 4, 10, 12, 13, 113, 283, 285, 293, 301, 302, 304, 318, 319-345, 347, 468*
- boerderijen *340-343*

- Griet Geurtshof, boerderij *340, 341*
- H. Hartmonument *335*
- heer van *320, 324*
- heerlijkheid *336*
- Hervormde kerk *10, 319-328*
- Huis Appeltern *13, 14, 15, 319, 336-340, 344*

- kerkhof rond Hervormde kerk *335*
- R.K. begraafplaats *335-336, 340*
- R.K. kerk van St. Servatius *328-335*
- R.K. pastorie *335*
- R.K. Schuurkerk *329*
- R.K. Waterstaatskerk *12, 328, 335*
- Schoolgebouw *336*
- Stoomgemaal *343-345*
toponiemen:
- Appelternse Sluis *319*
- Blauwe Sluis, *zie onder* B.
- Elberseweg *319, 340*
- Kasteelstraat *319, 336, 340*
- Koningstraat *319, 340*
- 'Maasakker' *319*
- Maasdijk *319, 328, 329, 330, 335, 336, 337, 338-340, 345*
- Megense Ham *319*
- Mekkersteeg *319*
- Morringer Woerden *319*
- Neereindse Binnenblok *319*
- 'Oude' Maas *319*
- Overeindsche Blok *319*
- Van Rechterenstraat *340*
- Spekswiel *319*
- Spitsestraat *335, 340*
- Tuut *319, 344*
- Walstraat *340, 341, 342*
Appeltheren (= Appeltern) *320*
Arnhem *166, 205, 460, 462, 465*
- burgemeester van *463*
- Gemeentemuseum (G.M.) *49, 85, 96, 102, 115, 116, 223, 285, 297, 320, 321, 336, 348, 376, 378, 381*
- Kunstoefening *426*
- Rijksarchief in Gelderland *23, 47, 58, 82, 94, 114, 116, 130, 150, 167, 169, 191, 192, 222, 223, 250, 271, 284, 292, 294, 301, 348, 350, 352, 376, 385, 395, 452, 463, 475, 481*
- Stichting Het Geldersch Landschap *386, 449*
- Stichting Historisch Boerderij Onderzoek (S.H.B.O.) *44, 417, 418, 479*
- Stichting Oude Gelderse Kerken (S.O.G.K.) *351, 451, 452, 453, 462*
- Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen *375, 377, 378, 379, 432, 433, 434, 446*
Asch *481*
Asten *233*
Balgoij *3, 7*
- kasteel *413*
Batenburg *3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 113, 116, 235, 271, 346, 347-393, 421, 452*

- Ambtmanie *348*
- Appelternse Poort *350*
- bannerheerlijkheid *135, 463*
- Blauwe Steen *348*
- boerderijen *386-393*
- Custerie, De *389*
- grafelijke grafkelder *358*
- dekenaat *353*
- heer van *115, 350, 357, 378*
- Hervormde kerk *10, 11, 351-370*
- Hoge Huis, Het *387*
- kapittel van *115, 285, 351*
- Kattentoren *350*
- Maaspoort *350*
- munt *350*
- Munte, De, huis *386*
- 'Raadhuis', zgn. *348*
- R.K. kerk van St. Victor *12, 253, 287, 288, 289, 370-373, 391*
- R.K. pastorie *391*
- R.K. Waterstaatskerk *371*
- Slotruïne *13, 14, 15, 375-386*
- stadsbevestiging *348-349*
- stadspomp *348*
- tijnshuisje *381, 385*
- Veerhuis, Het *350, 392*
- vrouwe van *352*
- wapen *365*
- windkorenmolen *393*
- woonhuizen *386-393*

toponiemen:

- Achterstraat, vrm. *347, 392*
- Bredestraat *347*
- Grotestraat *347, 348, 350, 386-388*
- Ham, De *347*
- Hoef, De *347*
- Hoppenhofstraat *388*
- Kasteelsche Bloemhof *381, 385*
- Kasteelsche Blok *393*
- Kerkpad *386*
- Kerkstraat *347, 351, 386, 388-390*
- Kruisstraat *347, 348, 386, 390-391*
- Laak, De *347*
- Maasdijk *347*
- Molendijk *347, 370, 371, 381, 391, 393*
- Parallelweg *392*
- Ringdijk *347, 393*
- Stadswal *347, 388, 389, 392*
- Veerdam *347, 350*
- Veerstraat *347, 350, 392, 393*

- Waldijk *347*
Bedburg (Dld.) *64*
Beek-Ubbergen, R.K. kerk *74*
Bekesteyn, heer van *434*
België (bijvoeglijk) *32*
Beneden-Leeuwen *4, 13, 149, 178, 179-189, 191*
- boerderijen *187*
- R.K. kerk van St. Alphonsus de Liguori *12, 179-187*
- Watersnood-monument *188-189, 247*
- Windkorenmolen 'De Wielewaal' *187, 188*
- woonhuizen *187*
toponiemen:
- Beneden-Eind *157, 179, 180*
- Beatrixstraat *179*
- Brouwerstraat *179, 187*
- Dijkstraat *179*
- Heemstraweg, Van *179, 187*
- Klef, de *188*
- Koningstraat *179*
- Korte Brouwerstraat *179, 187, 188*
- Pastoor Zijlmanstraat *179*
- Trambaan *187*
- Waalbandijk *179, 187, 188*
- Wielstraat *188*
- Zand, Het *191*
- Zandstraat *179, 180, 187*
- Zijveld *179, 191*
Beneden-Linge *221*
Bennekom, Huis Hoekelum *193*
Bentheim *368*
- wapenkwartier *368*
Bergharen *3, 4, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 47, 113, 134, 228, 347, 352, 394, 395-417, 421, 423, 432, 451, 452, 461, 464*
- Aaldert, Den, hoeve *412*
- begraafplaats rond Hervormde kerk *413, 414*
- boerderijen *417-419*
- Bovenbank *58*
- Genadekapel op de Molenberg *413-414*
- Hervormde kerk *10, 11, 395-406*
- Hervormde pastorie *414-415, 418*
- Heuvellust, tolhuis *414*
- Heuvelsrust, Hooggerichtshuis *414*
- Hogehof, boerderij *419*
- Hooggerichtshuis *414*
- Kolberg, De, boerderij *417*
- Kosterij *415*
- Kraaijenhof, boerderij *419*
- Lagehof, De *418*
- R.K. kerk van St. Anna *406-413*

- R.K. pastorie *415*
- R.K. Waterstaatskerk *12, 406, 415*
- schoolhuis *397*
- Tolhuis, vrm. *414*
- Winkel, De *414*
- Windkorenmolen 'De Verrekijker' *419*
toponiemen:
- Aaldert *417*
- Dorpsstraat *406, 407, 408, 414, 415, 418*
- Elzendweg *418*
- Hucht, De *418*
- Hoge Veld *395*
- Kapelberg, *zie* Molenberg
- Molenberg *413, 419*
- Schaar, het *414*
- Stompendijk *418, 419*
- Uilengat *419*
- Veldsestraat *419*
- Wijksestraat *395, 419*
- Zwemsel *414*
Berlicum *428*
Berlijn *141*
Berne, abdij *313, 314*
Betuwe, *zie ook* Nederbetuwe en Overbetuwe *7, 480, 481*
Beuningen *409*
- Blankenburg, De *471*
- R.K. kerk van St. Cornelius *52*
Beuron (Dld.) *410*
Blankenburg, De, kasteel *471*
Blauwe Sluis *301, 319, 329, 345*
Blitterswijk *135*
Boekel (N.-B.) *413*
Borgerhout (Antwerpen) *34, 426, 427, 428*
Born (L.) *306*
Den Bosch, *zie* 's-Hertogenbosch
Bouches du Rhin, Département des *7*
Boven-Leeuwen, *zie ook* Leeuwen *25, 97, 148, 149-177, 233*
- Groene Weg, De, boerderij *177*
- Hervormde kerk *149-156*
- Hervormde pastorie *167*
- Leeuwenberg (Leeuwenberch, Leeuwen
op den Berg), Huis *149, 157, 167, 173-174*
- Leeuwen, Huis te *13, 14, 15, 150, 151, 167-173*
- Middeleeuwse kerk van St. Aldegondis, vrm. *9, 151, 156, 157*
- R.K. kerk van St. Willibrordus *12, 156-167*
- R.K. pastorie *167*
- R.K. Waterstaatskerk *12, 157*
- Tempel, De, huis *149*
- Vorstkamer *149*

- Vredenburg, boerderij *176, 177*

toponiemen:
- 'Berchacker' *174*
- Bernhardstraat *175*
- Boesinkheuvel *174*
- Boven-Eind *149, 157, 187*
- Florastraat *149, 175, 176*
- Houtsestraat *149, 176*
- Kampsestraat *149, 176*
- Koningstraat *149*
- Koningsweg *149*
- Middelweerte *168*
- Molenstraat *149, 157, 159, 173, 174, 176, 177*
- Nijelant *174*
- Noord-Zuidweg *173*
- Trambaan *173*
- Waalbandijk *11, 152, 153, 164, 167, 173, 174, 176, 177*
- Waterstraat *149, 150*
Boxmeer *28, 34, 78, 79, 80, 81, 107, 108, 109, 128, 165, 166, 203, 267, 268, 270, 271, 308, 309, 411, 430*
Boxtel, R.K. kerk van het H. Hart *185, 186*
Brabant *13*
Brandenburg *471*
Breda *205*
- Grote of O.L. Vrouwekerk *274*
Broek in Waterland *152, 377*
Broekse Leigraaf *113, 134*
Brussel *291*
- Collectie de Grez *433*
- Museum voor Schone Kunsten *433*
Buchorst, heer van *434*
Burgsteinfurt, Schloss *376, 381*
Camp, abdij, *zie* Altenkamp
Capelle, heer van *434*
Casteren (N.-B.) *334*
Chartres *164*
Curium *242*
Curium, i.p.i., bisschop van *235*
Cuyck *161, 166, 409*
- Leen van *283, 295*
Dalfsen *464, 468*
Deest *4, 6, 8, 10, 12, 13, 21, 25, 26, 27, 28, 29, 38, 82*
- Antoniuskapel *10, 48-50, 51*
- boerderijen *54-55*
- Ganzekuil, De *47, 54, 55*
- maalschap *49*
- Munnikhof, boerderij *48*
- Oude Dries, boerderij *55*

- parochie *51*
- R.K. begraafplaats *53-54*
- R.K. kerk van O.L. Vrouw Onbevlekte Ontvangenis *50-53*
- R.K. pastorie *54*
- schuurkerk *9*
- Turkswaard, huis *38*
- Turkswaard, steenfabriek *21*
- Uiversnest, Het *48, 54-55*
- Vogelenzang, boerderij *48*
toponiemen:
- Afferdense en Deestse Waarden *54*
- Benedenste Blok *47*
- Bijmansstraat *47*
- Boeisestraat *47*
- Bovenste Blok *47*
- Deestsche Waarden *47*
- Deestse Leigraaf *47*
- Grotestraat *47, 48, 50, 54*
- Heemstraweg, Van *47, 54*
- Kerkstraat, vrm. *47*
- Koningstraat *47*
- Kweldam *55*
- Munnikstraat *47*
- Oude Hoekgraaf *47*
- Vriezeweg *47, 54, 55*
- Waalbandijk *47, 54*
Deil *210*
Demerary, gouverneur van *142*
Demen (N.Br.) *347, 370, 376*
Deursen (N.Br.) *334*
Deventer *247*
- Agnietenklooster *207*
Deyst (= Deest) *48*
Dhiste (= Deest) *48*
Dieden, heerlijkheid *3, 7*
- kasteel *328*
Doddendaal, Huis *50*
Doesburg *353*
Doetinchem *368*
Dommel, Departement van de *7*
Dordrecht *152*
Dreumel *3, 4, 5, 6, 10, 11, 12, 13, 17, 191, 201, 209, 210, 220, 221, 247, 249, 278, 281, 287, 323*
- boerderijen *243-247*
- diakonie *223*
- dijkhuizen *246-247*
- dijkmagazijn *245, 247*
- Hervormde kerk *10, 11, 222-233, 262*
- Hooghuis *243*

- Huis de Pol *221, 243*
- Huis te Dreumel *221, 242-243*
- Huize De Laak *244*
- Huize St. Barbara, gesticht *245*
- Kerkhof *224*
- Kroondert, De, boerderij *245*
- molenromp *247*
- Oude Weem *244*
- Pollestein *243*
- R.K. begraafplaats *236*
- R.K. kerk van St. Barbara *12, 180, 234-242*
- R.K. Waterstaatskerk *12, 235*
- Sleep, De, hoeve *221, 243*
- Spieringhof, hoeve *234, 235*
- Stoomgemaal, *zie ook onder* Moordhuizen *247*
- Watersnood-monument *247*

toponiemen:
- 'Achterstraat' *221*
- Hoefstraat *221*
- Hogestraat *211*
- Kerkpad *244, 245*
- Laak, de *221*
- Lage Zevend (Zijvond) *221*
- Leegbroek *224*
- Meylschenkamp *224*
- Molenpolder *222, 247*
- Oude Maasdijk *221, 222, 244*
- Polstraat *243*
- Rooy, De *6, 221*
- Rooysestraat *221, 234, 236, 243, 244, 245, 247*
- 'Vergert' *221*
- Vluchtheuvelstraat *235, 245*
- Waalbandijk *221, 243, 245, 246, 247*
- Zuivelstraat *221*
- Zijvond *191*

Driebergen *150*
Driel *129*
Drommel (= Dreumel) *224*
Druten *3, 4, 6, 10, 12, 21, 25, 27, 39, 47, 56, 57-93, 95, 97, 103, 149, 150, 156, 172, 407, 414*
- Ambtshuis *47-63*
- Batavia *57*
- boerderijen *89-93*
- Boldershof, Huize *87, 108*
- Delenoord, villa *87*
- Hervormde kerk (a.d. Kattenburg) *11, 81-83*
- Hervormde kerk (a.d. Nieuwstraat) *82*
- Huis te Druten *14, 57, 84-86, 172*
- kanton *7, 8*

- kantongerecht *60*
- Klok, De, huis *65, 86, 89*
- Koepel aan de Waalbandijk *86*
- Reigersnest, Het, boerderij *91*
- R.K. kerk van de H.H. Ewalden *10, 12, 63-81*
- R.K. Waterstaatskerk *12, 66, 67*
- Sibillenburg *57*
- Synagoge *82*
- Witte Huis, Het *87*
- woonhuizen *86-89*
- Ambtshuisstraat *92*
- Mr. van Coothweg *88, 93*
- Delenspad *89*
- Drutense Waarden *168*
- Heersweg *86*
- Hogestraat *57, 60, 61, 63, 64, 81, 84, 86, 87, 89, 90, 93*
- Kattenburg *11, 57, 63, 65, 81, 82, 83, 86, 88, 89, 92*
- Koningstraat, vrm. *91, 93*
- Korte Brouwerstraat *82*
- Nieuwstraat *82*
- Ooievaarstraat *91*
- Rijakker *82*
- Stationstraat *92*
- Stevenspad *92*
- Veerstraat *92, 93*
- Waalbandijk *86, 92, 93*
Duisburg (Dld.) *460*
Duitsland (bijvoeglijk Duits) *8, 13, 32, 53, 79, 128, 186, 290, 309, 334*
Düsseldorf *468*
- stadskeur *129*
Echteld *468, 470, 471*
- heer van *464, 468, 471*
- vrouwe van *468*
- Huis Echteld (= De Wijenburg) *462, 464, 470*
Ede, Huis Hoeckelum *463*
Eindhoven, zie ook Stratum *79, 128, 165, 183, 185, 186, 204, 241, 269, 308, 309, 331, 332, 333, 334, 410*
- R.K. kerk Fellenoord *51*
- villapark *74*
Elst (O.B.), Hervormde kerk *262*
Elverdinge (B.) *433*
Endegeest, kasteel (bij Leiden) *358, 368*
Esch (N.-Br.) *374*
Essequebo, gouverneur van *142*
Ewijk *230, 323*
- Huis Doddendaal *9, 50*
Frankrijk (bijvoeglijk Frans) *7, 37, 65, 116, 141, 252, 279, 290, 295*
Galgenberg, *zie onder* Horssen *113*
Geeshoven, Heer van *232*

Gelderland, Classis van *8*
- Hof van *463*
- provincie *8, 9, 481*

- Provinciale Staten van *143, 210, 314*
Gelders rivierengebied *3, 7*
Gelderse Waarden *17*
Geldrop, R.K. kerk van St. Brigida *333*
Gelre (bijvoeglijk Gelders), goed *173*
- leen *283*
- Staten van *151*
Gemert, R.K. kerk van St. Jan *184*
Goch (Dld.) *163, 184*
Gouda *470*
Grafenthal (Vallis Comitis), klooster *48, 49, 54*
Grave *35, 37, 292*
's-Gravenhage *38, 141, 232, 332, 462, 468, 472, 473*
- Binnenhof *409*
- Algemeen Rijksarchief (A.R.A.) *23, 115, 172, 188, 193, 250, 452*
- Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (R.K.D.) *24, 65, 84, 168, 193, 206, 211, 212, 213, 215, 243, 286, 295, 320, 348, 350, 376, 421, 433, 452, 453*
- stadskeur *36*
Greffeling *249, 250, 274, 281*
- De Blok *281*
- Greffelingsedijk *274, 280, 281*
- Greffelingsestraat *281*
- 'Tweede Blok' *281*
- 'Het Zand' *281*
Groesbeek, R.K. kerk *268*
Gronsveld, heer van *352*
Den Haag, *zie* 's-Gravenhage
Haarle *108*
Haarlem *165, 468*
Heerenveen *209*
Heerewaarden *3, 221*
Heijthuyzen *51, 73, 106, 428*
Helmond, heer van *378*
Hemmen, heer van *135*
- tolbrug *414*
Hengelo (Ov.) *344*
Hernen *3, 4, 7, 8, 12, 13, 15, 347, 370, 406, 414, 417, 420, 421-449, 451, 464*
- boerderijen *446-449*
- Brouwerij, De *421*
- heer van *423, 472*
- Huis te Hernen, kasteel *9, 14, 421, 432-446, 472*
- parochie *371*
- R.K. kerk van St. Judocus *12, 13, 34, 330, 421-431*
- R.K. pastorie, vrm. *432*
- R.K. schuilkerk op kasteel *9, 423, 446*
- Templet, De, boerderij *421*

- Wijnakker, De *421, 449*
- Windkorenmolen ‘De Hernense Molen’ *449*
- Zandberg, De, boerderij *449*
toponiemen:
- Binnen Geest *421*
- Broekstraat *421, 447*
- Buiten Geest *421*
- Dorpsstraat *421, 447, 448*
- Dreef, De *449*
- Hernense Bos *421*
- Hernense Broek *421*
- Hernense Meer *448, 449, 451, 477*
- Kampbroek *421*
- Meerenburg *449*
- Molenhoek *449*
- Neerveld *421, 449*
- Woezikse Leigraaf *421*
's Hertogenbosch *33, 35, 36, 37, 51, 52, 74, 108, 126, 156, 157, 162, 165, 201, 202, 203, 235, 238, 239, 240, 241, 250, 256, 267, 268, 269, 270, 289, 290, 291, 309, 373, 374, 377, 407, 410*
- bisdom *8, 64, 123, 222, 234, 305*
- bisschop van *81, 116*
- Bisschoppelijk Museum *206, 373*
- Choorstraat *51*
- Diocesaan Bouwbureau *64, 123, 157, 179, 234, 328, 331*
- Koninklijke School *426*
- Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen *51, 238, 373*
- Provinciale Bibliotheek Noord-Brabant *267, 268, 289, 373*
- R.K. St.-Janskathedraal *81*
- R.K. Leonarduskerk *238*
- R.K. kerk van St. Pieter *74*
Heumen *4, 203, 395, 421*
Heusden *368*
Hilvarenbeek *74*
Hilversum *186*
Hoeckelum, Huis, *zie* Ede *463*
- heer van *463, 468*
Hogue, La *367*
Holland, Hof van, raadsheer *472*
Hollogne, heer van *463*
Holtmeer, klooster, O.L. Vrouweberg (= Mons S. Mariae), *zie ook* Horssen *10, 134-135*
- Verdrag van *135*
Holtum (L.) *306*
Hönnepel (Dld.) *162*
Horssen *3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 95, 112, 113-147, 301, 306, 319, 352, 395, 397, 400, 404, 463, 475*
- Algemene Begraafplaats *134*
- boerderijen *144-147*

- buitenplaats, kaart van *139*
- Goch, Het, boerderij *145*
- Hervormde kerk *11, 129-133*
- Hervormde pastorie *133*
- Holtmeer, klooster Mons S. Mariae (O.L. Vrouwenberg), *zie aldaar*
- Houten Wames, Het *147*
- Houting, De, boerderij *145*
- Huis Horssen *13, 14, 15, 113, 132, 135-140, 144*
- Kloosterhof, boerderij *135*
- Laan, De, huis *147*
- Middeleeuwse kerk *113-123*
- rentmeestershuis (= Huis Horssen) *137*
- R.K. begraafplaats *134*
- R.K. kerk van St. Antonius Abt *10, 12, 13, 123-129, 428*
- schoolhuis *123*
- Utendijk, goed *135*
- Vogelvanger, De, boerderij *145, 147*

toponiemen:
- Broekstraat *147*
- Hoge Veld, het *113*
- Kloosterweg *134, 144, 145*
- Kerkpad *11, 115, 129, 130, 145, 146, 147*
- Kerkstraat *123*
- Laagveld *113*
- Lindeboomstraat *145*
- Moleneind *395*
- Molenhoek *113, 144*
- Molenweg *144*
- Neersteind *113*
- Pannekoeksestraat *113, 144, 145, 147*
- Rijdt, de *113, 145*
- Roedensestraat *144*
- Zelk, De *146, 147*
- Zelksestraat *113, 138, 145, 146, 147*

Hoya, wapenkwartier *368*
Hyrnen (= Hernen), Huis te *434*
IJzendoorn *233*
Ile-de-France *409*
Keent *3, 6, 7*
Keppel, ijzergieterij *152*
Kessel (N.-B.) *268*
Keulen *24, 35, 74, 78, 184, 309, 311, 334, 412*
- Aartsbisdom *8*
- aartsbisschop van *206, 252, 352, 462*
- R.K. kerk van Sankt Andreas *24*
- stadskeur *35*
- Stift, Erfvoogdij *368*

Kevelaer *129, 184, 428*
Kleef *64*

- Kreis *162*
Kloetinge, Hervormde kerk *121*
Kop, De, fortificatiewerk *221*
Krefeld *36*
Langel *268*
Leeuwen, *zie ook* Beneden- en Boven-Leeuwen *25, 95, 103, 156, 157, 187, 301, 418*
- heren van *173*
Leeuwen-Puiflijk (gecombineerde kerkgemeente) *11, 149, 151*
Leeuwense sluis *281*
Leeuwense wetering *149, 191, 283, 299*
Leiden *205, 216, 468*
- Hogeschool *472*
- kasteel Endegeest *358*
- Museum De Lakenhal *205*
- Universiteitsbibliotheek (Collectie Bodel Nijenhuis) *377, 452*
Lennep, wapenkwartier *368*
Leur *3, 4, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 347, 397, 417, 421, 423, 432, 449, 450, 451-484*
- boerderijen *479-482*
- Bouwhuis, Het *475-477, 480*
- Capelhof, De *479*
- Damhof, De *481*
- Flerde, De *480*
- Groot Huis (= Huis te Leur) *464, 475*
- heer van *453, 467, 468, 477*
- heerlijkheid *468*
- Hervormde kerk *10, 11, 451-462*
- Hoekse, De, boerderij *480*
- Hof, Het, boerderij *480*
- Huis te Leur *14, 15, 451, 463-467, 468, 470, 474, 481, 482*
- Klein Huis, Het *465, 475, 477-479, 482*
- Meerenburg, boerderij *482*
- Meerwijk *480*
- Meerwijkse Hof (= De Merwerd), boerderij *480*
- Merwerd, De (= Meerwijkse Hof), boerderij *480, 481*
- Oude Smidse, boerderij *480*
- Puitschen Hoek, De *482*
- Puitschen Hof, De *480*
- Schebbelaar, De *482*
toponiemen:
- Balverenlaan, Van *451, 474, 475, 477, 479, 480, 481, 482*
- Broekstraat *451*
- Dorpsstraat, vrm. *451*
- Flerdeweg *480*
- Kavelpad *480*

- Leurse Veld *451, 480*
- Leurseweg *451, 480, 481*
- Meerenburg *451, 482*
- Neerveld 482
- Puitsen (Puytsen) aan de (= Puitsestraat) *463, 480*
- Puitsestraat *451, 475, 477, 479, 482*
- Ruffelsdijk *347, 451*
Leuth *27, 432*
Lienden, Hervormde kerk *294, 353*
Limburg (Dld.) *368*
Limburg, provincie *13*
Lingen, wapenkwartier *368*
Lissabon *37*
Lith *234, 253*
Lithoijen *249, 253*
Londen *168*
Lore (= Leur) *452*
Luik, bisdom *8*
- stadskeur *240*
Maas *3, 4, 6, 8, 13, 249, 252, 296, 319, 328, 345, 376*
Maasbommel *4, 9, 10, 11, 12, 13, 235, 249, 274, 281, 282, 283-297, 298, 299, 301, 318, 319, 328, 352, 428*
- pastoor van *115*
- Blauwe Kamer, De *296*
- Blauw Torentje (= Blauwe Kamer) *296*
- Hervormde Kerk *11, 292-294*
- Hof te Maasbommel (= Hoge Huis) *13, 15, 294-295, 296*
- Huis Kronenburg *15, 295, 297*
- Kronenburg, boerderij *296, 297*
- Middeleeuwse kerk, vrm. *10, 285-287*
- R.K. kerk van St. Lambertus *12, 34, 287-292, 296, 297, 371, 372*
- R.K. pastorie *297*
- R.K. Waterstaatskerk *12*
- schoolhuis *297*
- stoomgemaal, vrm. *298*
- Veerhuis *296*
toponiemen:
- Berghuizen *283, 296*
- Bovendijk *283, 296*
- Kapelstraat *283*
- Kerkstraat *283, 285, 287*
- Kievitweg *283*
- Maasdijk *283, 286, 295, 296, 298*
- Moleneind *283*
- Nieuwe Weg *283*
- Pleinstraat *296*
- Raadhuisdijk *283, 287, 292, 293, 296, 297*

- Sluissestraat *283*
- Velddijksestraat *283, 295, 296, 297*
Maas en Waal, Ambt van, *zie ook:* Land van *3, 6, 7, 58, 84, 152, 232, 283, 414*
- Ambtman van *337*
- Hervormde Kringgemeente *149, 319*
- Land van, *zie ook:* Ambt van *3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 24, 39, 43, 45, 54, 63, 85, 97, 131, 135, 169, 175, 179, 180, 191, 197, 221, 236, 278, 287, 320, 352, 386, 413, 417, 421, 434, 452, 453*
- polderdistrict *60*
- ridderschap van *58*
Maaseik *463*
Maashees *232*
Maastricht *161, 163, 291, 470*
'Maaswaal' *115*
Macharen (N.-B.) *419*
Mahlberg, wapenkwartier *367*
Maren (N.-B.), R.K. kerk *268*
Marokko *427*
Meerlo, R.K. kerk *409*
Megen *25, 39, 234, 283, 285, 287, 297, 319, 347, 352, 370*
- Clarissenklooster *207*
- Franciscanerklooster *65, 234, 306, 328, 336, 423*
- heerlijkheid *8*
Megense Ham *301*
Merenberg, wapenkwartier *367*
Middelie *209*
Mill *202*
Millen *395, 452*
Millingen aan de Rijn *28, 409*
Moordhuizen *6, 247, 249, 250, 274, 279*
- Alphense Sluis *279*
- Alphense Uitvliet *279*
- Alphense watermolen *279*
- Doorbraakdijk *279*
- Molenpolder *249, 279*
Mörs, wapenkwartier *367*
Munnikenwoerd (Altforst), *zie* Woerd
Munster *199*
Munster, Vrede van *64*
Munsterland *481*
Namen (B.) *68, 126*
Nassau, wapenkwartier *367*
Nederasselt *3, 7, 397*
Neder-Betuwe *17*
Nederrijn (ook bijvoeglijk) *7, 13, 73*
Nesselwang (Oostenr.) *59*
Neuenahr, wapenkwartier *368*
Nieuwe Schans *283, 298, 299*
- Leeuwensche Sluis *299*

- Maasbommelse Stoomgemaal *298, 299*
- Maasbommelse Watermolen *299*
- Rijksche Sluis *299*
- Dijkgraaf de Leeuwweg *299*
- Maasdijk *299*
- Nieuwe weg *299*
- Schanse dijk *299*
Nieuwe Wetering *113, 319, 344, 345*
Nieuwklooster (Nyencloister), *zie* Grafenthal, abdij *49, 50*
Nieuwkuyk *409*
Nijmegen *6, 7, 23, 38, 54, 58, 59, 60, 81, 96, 127, 128, 150, 153, 157, 203, 209, 233, 235, 240, 241, 250, 274, 292, 334, 353, 372, 409, 410, 412, 452, 453, 463, 465, 469*
- Arrondissement *7*
- Archeologische Werkgemeenschap
Nederland (A.W.N.) *207*
- burgemeester van *473*
- burggraaf en richter van *472*
- Classis van *151, 193, 295*
- dekenaat *65, 352*
- Enicheyt, De, klooster *206*
- Gedeputeerde Staten van *472*
- Gemeentearchief *58, 376*
- kapittel van de St.-Stevenskerk *135*
- Kwartier van *3, 7*
- Nijmeegs Museum 'Commanderie van Sint Jan' *126, 127, 168, 320, 323, 365, 432, 452*
- raad en schepen van *473*
- richter van *472*
- Ridderschap van Kwartier van *232*
- Rijk van *3, 4, 7, 9, 10, 54, 60, 131, 135, 414*
- secretaris van *472*
- St. Annamolen *280*
- Stadhuis *334*
- stadskeur *155*
- Valkhofburcht *58*
toponiemen:
- Prins Bernhardstraat *39*
- St. Anna *152, 475*
Northumbrië (bijvoeglijk) *230*
Noord-Brabant *3, 7, 8, 16, 249*
Noord-Limburg *8*
Oijen (N.-B.) *3, 7, 249, 252, 281, 285*
Oirschot *51*
Onstein, huis *216*
Oostenrijk-Hongarije *270*
Oploo (N.-B.) *268*
Oss *103, 231, 269*
Oude Wetering *95, 113*

Overasselt *3, 7, 30, 203*
- Klein Schoonenburg *172*
- Schoonenburg *85*
- Sleeburg *85*
Overbetuwe, Ambtman van *135*
- Ambtsjonker van *463*
Overijssel *464*
Palts, Keurvorst van de *8*
Poll, De, heer van *471*
Pollenstein, vrouwe van *233*
Porto, bisschop van *24*
Portugal *37*
Postel, abdij van *201*
Puiflijk *4, 5, 6, 10, 11, 12, 13, 57, 65, 94, 95, 149, 151, 157, 301*
- boerderijen *110-111*
- Darop, Huis *95*
- Holt, Het, huis *95*
- Middeleeuwse kerk, vrm. *99-103*
- R.K. kerk van Johannes de Doper *12, 103-110*
- Schuurkerk *9*
- Toren (Middeleeuwse kerk) *10, 95-99*
toponiemen:
- Groot Middelveld *95*
- Heemstraweg, Van *103*
- Hoge Bobbert *5, 95*
- Houtsestraat *95, 110, 111*
- Kerkpad *65*
- Kerkstraat *95, 103, 110*
- Klein Middelveld *95*
- Koningsweg *95, 96, 111*
- Mekerenstraat, Van *103, 104*
- Scharenburg *111*
Slink *95*
- Zegeweg *95*
- Veldsestraat *95*
- en Leeuwen, Gereformeerde gemeente *97*
Ravenstein *8, 25, 347, 406, 423*
- Land van *370*
Reek *32, 72, 106, 107, 289, 373*
Ressen *230*
Rheda, wapenkwartier *368*
Rhenen *83*
- Cunerakerk *294*
Rijksche Sluis *298*
Rijksche Wetering *95, 149, 299*
Rijn, *zie* ook Nederrijn *7, 381*
Ringbergen, heer van *352*

Roermond *27, 34, 51, 53, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 103, 105, 107, 110, 117, 123, 127, 162, 179, 183, 184, 269, 287, 307, 308, 330, 333, 353, 372, 373, 407, 410, 428, 429*
- Apostolisch Vicariaat *8*
- bisdom *8*
- bisschop van *353*

Roggel *73*
Rome *164*
Rotterdam *128, 291, 414*
- stadskeur *200*
Saarbrücken, wapenkwartier *367*
Saarwerden, wapenkwartier *367*
Saasveld, heer van *434*
Saint-Quentin, kapittel *48*
Saksen, de *64*
- koning van *76*
Salette, La, O.L. Vrouw van *290, 291*
Savonnières (Fr.) *30*
Schayk *238*
Schoonhoven *462, 463*
- Goud-, zilver- en klokkenmuseum *431*
Sint Anna (Nijmegen) *152, 475*
Sint Martens Latem *164*
Sipperau (bij Maaseik) *463*
Someren *156*
Stein (L.) *367*
Steinfurt, wapenkwartier *368*
Stratum (Eindhoven) *107, 183, 308*
Tecklenburg, wapenkwartier *368*
Teeffelen *252*
Tegelen *408*
Tiel *58, 81, 152, 155, 165, 174, 191, 194, 195, 207, 216, 217, 221, 235, 243, 468*
- Gasthuisstraat *216*
- Hoogeind *216*
- Sterkenburg *216*
Tilburg *29, 185, 204, 235, 308, 372*
- Maatschappij van Welstand *337*
- Groeseind, R.K. kerk *105*
Trumele (= Dreumel) *224*
Uden *29, 37, 307*
- Museum voor Religieuze Kunst *308, 309, 310*
Utrecht *35, 80, 133, 194, 233, 313*
- bisdom *8*
- kanunnik van St. Jan *463*
- Rijksuniversiteit, Instituut voor Antropologie *314*
Vallis Comitis (= Grafenthal), klooster/abdij, *zie ook:* Grafenthal, abdij *48*
Vamele (= Wamel) *191*
Veghel *128, 411*
Velp *86, 96, 97, 465*
Venetië *164*
Venlo *36, 52, 53, 374, 411, 464, 468*
Venray, Augustinessenklooster *28*

Vijlen (Z. Limb.) *105*
Volkel (N.-B.) *334*
Voorn, De, fortificatiewerk *221*
Vourt (= Altforst) *313*
Vught, H. Hartkerk *52*
Waal *3, 4, 6, 21, 47, 191, 193, 207, 221*
Waardenburg *167*
Wamel *3, 4, 6, 10, 12, 13, 148, 152, 157, 173, 188, 190, 191-219, 222, 224, 231, 232, 233, 234, 278, 283*
- Algemene Begraafplaats *209-210*
- Benedenbank *58*
- boerderijen *217, 219*
- Clarecamp (= Clarevelt), Clarissenklooster *10, 192, 202, 206-207, 208*
- geërfden *193, 194*
- Gouden Leeuw, De, hotel *217*
- Hervormde kerk *10, 192-201*
- 'Hofstede', erf *193*
- Huize St. Henricus, gesticht *202, 203*
- Kerkhofmuur bij Hervormde kerk *198, 208*
- 'Kloosterhof', boerderij *207*
- Lakemond, *zie* Lakenburg *213*
- Lakenburg, Huis *14, 15, 85, 191, 209, 212-214*
- Mariënhof, begijnenhuis *207-208*
- Millincskamer (= Millinc) *216*
- Pollestein (= Het Spijker) *193, 211, 215, 234*
- R.K. begraafplaats *202, 203, 210*
- R.K. kerk van St. Victor *12, 201-206*
- R.K. schuurkerk *201*
- R.K. Waterstaatskerk *202*
- Spijker, Het, *zie ook:* Pollestein *191, 211, 215*
- Sterkenburg, Huis *14, 191, 214-217*
- woonhuizen *217, 219*
toponiemen:
- Dorpsstraat *191, 192, 194, 198, 202, 208, 210, 217, 219*
- Hogestraat *219*
- Hogeweg *192, 202*
- Hommelstraat *192*
- Kerkstraat *192, 201, 217, 219*
- Koningstraat *192*
- Lakenstraat *191, 192, 212*
- Liestersteeg *192*
- Parkstraat *192*
- St.-Victorstraat *202, 210*
- Waalbandijk *201, 217*
- en Dreumel, Hervormde gemeente *192*
Weert *52, 53, 107, 108, 291, 308, 429, 430, 431*
Weilnau, wapenkwartier *367*
Weurt *6, 191*
- heer van *463*

Wevelingshoven, wapenkwartier *368*
Wickerath, heer van *395*
Wijchen *29, 74, 328, 395, 410, 414, 421, 426, 451, 453, 482*
- Hagert, De *481*
- kanton *7, 8*
- kerk van St. Antonius Abt *423*
- en Leur, Hervormde gemeente *453*
Winssen *47, 51, 54, 83, 152, 332*
- Beatrixmolen *280*
- neogotische kerk *31, 32*
Winssen-Ambts *3, 47*
Winssen-Rijks *3*
Woerd *301, 311, 312, 313-317*
- boerderijen *312, 313, 314-317*
- Munnikenwoerd (Monickenwoert, Munnikwoerd), proosdij *10, 310, 313-314*
- Munnikenwoerd, uitlands kloostergoed *314*
toponiem:
- Woerdsestraat *301, 311, 312, 313, 314, 315, 316*
Woezik (gem. Wijchen) *451*
Woezikse Leigraaf *451*
Xanten *8, 9, 352*
- aartsdekenaat *8, 50*
- aartsdiaken *64, 193, 252, 285, 352*
- goederen van *225*
- kanunniken *24*
- kapittel *48, 50, 53, 64, 96, 152, 157, 193, 224, 252*
- proost *8, 9, 64, 97, 193, 224, 352*
- necrologium *64*
- Stift *24, 224*
- rentmeester van *169*
Zeeland (N.-B.) *37*
- R.K. kerk *287, 372*
Zeeland, provincie *481*
Zeist, Rijksdienst voor de Monumentenzorg (R.D.M.Z.) *84, 96, 115, 150, 250, 378, 434, 448*
Zoelen *233*
Zuid-Holland *481*
Zuid-Hollandse Waarden *9*
Zutphen *375*
Zwolle *464, 469*
Zyfflich, Stift *8*

Iconografisch register

God

God de Vader *34, 36, 128, 129, 163, 166, 203, 239, 267, 269, 397, 411, 461*
God de Zoon, *zie ook* Christus *163, 164, 166*
H. Geest
- Geestesduif *33, 109, 128, 129, 163, 164, 165, 166, 185, 186, 203, 241, 267, 269, 291, 307, 334, 375, 411, 427, 430*
- Nederdaling van de H. Geest (Pinksteren) *75, 164, 184, 239*
Alziend Oog *165, 166, 269, 270, 291, 411*
Hand Gods *333, 428*
Naam Gods *185, 374*

Christus

Christus *33, 34, 35, 36, 53, 71, 73, 77, 127, 128, 166, 186, 203, 205, 271, 291, 308, 334*
- Aanbidding der Herders *373*
- Arma Christi (lijdenswerktuigen) *34, 162, 165, 184, 185, 186, 203, 241, 268, 291, 307, 308, 334, 428*
- Bergrede *126, 202, 332*
- Bewening van *34, 128*
- Bruiloft te Cana *183, 185, 428*
- Calvarie (Kruisgroep) *74, 78, 79, 126, 128, 186, 239, 270, 289, 291, 333, 334, 336, 374, 426, 428*
- Doop in de Jordaan *164, 184, 374*
- Doornenkroning *79*
- Duiveluitdrijving *76*
- Emmaus *127, 164, 411*
- met engelen *428*
- Eucharisticus *52, 79, 128, 430*
- Geboorte van *52, 75, 128, 164, 183, 184, 203, 373*
- Genezing van de blindgeborene *76*
- Genezing van de lamme *238*
- aan Geselkolom *428*
- Goede Herder *31, 33, 126, 161, 200, 238, 268, 332, 426, 428*
- Graflegging *78, 79, 165, 289*
- H. Aanschijn *205*
- H. Familie *38, 52, 78, 81, 238, 241, 332, 374*
- H. Hart *52, 74, 81, 107, 162, 165, 184, 185, 187, 203, 239, 241, 290, 291, 307, 333, 372, 374, 410, 411*
- Hemelvaart van *75, 79, 128, 184, 372, 374*
- Hof van Olijven *79, 270*
- Intocht in Jerusalem *429*

- Jezus *79, 270*
- Kind, *zie* Maria met Kind, Jozef met Kind
- Kindermoord in Bethlehem *164*
- Kindervriend *128, 185, 332*
- Koning *186*
- aan Kruis *108, 205, 240*
- Kruisafname *125*
- Kruisdood *75, 79, 185, 239*
- Kruisdraging *78, 309*
- Kruisiging *128, 164, 411*
- Laatste Avondmaal *75, 79, 126, 165, 183, 185, 186, 239, 333, 334, 374, 410, 411, 428*
- Lam *33, 36, 52, 53, 79, 80, 106, 165, 183, 185, 200, 203, 204, 239, 267, 269, 270, 333, 369, 372, 410, 411, 427, 428, 431*
- Lazarus, opwekking van *52*
- aan Lignum Vitae *35*
- Majestas Domini *426*
- als Man van Smarten *268*
- Opdracht in de tempel *78, 374*
- Paasmorgen *75*
- voor Pilatus *203*
- Salvator Mundi *267, 409, 431*
- met Samaritaanse vrouw *332*
- Transfiguratie (op Thabor) *52*
- tronend *78*
- Twaalfjarige Jezus in de tempel *78, 126*
- Val onder kruis *79*
- Verrijzenis *79, 128, 164, 165, 184, 186, 187, 200, 270, 334, 372*
- Vlucht naar Egypte *34, 71, 78*
- Wonderbare broodvermenigvuldiging *126, 183, 185, 428*
- Wonderbare visvangst *183*
- als zaaier *426*
- zegenend *427*
- met zieken en gebrekkigen *332*

Engelen

Engelen *33, 34, 37, 72, 76, 107, 108, 126, 156, 164, 186, 203, 238, 267, 372, 409, 410, 426, 428, 430, 462*
- Aartsengel Gabriël *241*
    - Michaël *164, 311*

- cherubskopje *107, 166, 267*
- met Arma Christi *162, 165, 184, 185, 289*
- met attributen *30, 76, 127, 164, 185, 203, 269, 308, 428*
- engelenkopje *36, 78, 79, 80, 128, 129, 164, 205, 239, 240, 241, 269, 271, 291, 308, 327, 334, 362, 374, 411, 412, 430 431*

- met attributen *128, 428*

- engelenkoren *461*
- musicerende *76, 128, 184, 200*
- seraf *411*
- serafkopje *270*

Oud-testamentische figuren en voorstellingen

Aäron *427, 461*
Abel *155, 427*
Abia *185*
Abraham, offer van *71, 75, 128, 183, 241, 291, 307, 411, 427*
Achab *185*
Adam en Eva *240*
- Schepping van *239*
Ark van het Verbond *161, 183, 185, 241, 333, 430*
Asa *185*
Brandend Braambos *75*
Daniël *164*
David *33, 71, 73, 161, 162, 164, 185, 200, 239, 374*
Elia *75, 128*
Eva, *zie* Adam
Ezechias *185*
Ezechiël *71, 164, 183, 185*
Gideon met vlies *128*
Gouden Kalf, dans om *461*
Habakuk *185*
Isaac, offer van, *zie* Abraham
Isaïas *71, 161, 162, 164, 291, 426*
Jeremias *71, 164, 426*
Jesse, Boom van *185*
Joatham *185*
Jonas *128*
Joram *185*
Josaphat *185*
Josue *461*
Kaïn *155*
Malachias *426*
Manasse *185*
Manna, verzamelen van *461*
- regen *71, 185, 241, 427, 461*
Maria, zuster van Aäron *77*
Melchisedech *291, 427*
- Offer van *71, 126, 183, 239, 307, 332, 411*
Menorah *185*
Micheas *185, 374*

Mozes *71, 77, 373*
- tijdens Mannaregen *185*
- op de berg Sinaï *461*
- vinding van *128*
- slaat water uit de rots *75, 185*
- ontvangt Wetstafelen *75*
Osea *164*
Ozias *185*
Paschamaal *71, 75, 411*
Profeten *374, 426*
- grote *78, 185*
Roboam *185*
Rode Zee, Doortocht *75*
Salomon *185*
Tafel met toonbroden *185, 241, 427, 430*
Tau-teken *75*
Uitdrijving uit Paradijs 75, 239
Uittocht uit Egypte *75*
Wetstafelen *430*
Zacharias, profeet *185*
Zevenarmige kandelaar *161*

Nieuw-testamentische figuren en voorstellingen

Apostelen, uitzending van *332*
Genezareth, storm op meer van *52*
Pilatus *203*
Simeon *185*
Verloren zoon, terugkeer *52, 77, 106, 289*

Apocalyps

Boek met zeven zegels *269, 369, 428*
Zeven brandende lampen *333*
Vier levende Wezens *183, 239, 333*
Vierentwintig Oudsten *333*

Heiligen

Adrianus *240*
Alardus *36*

Aldegonda *205, 333*
Aldegondis *151, 156*
Aleida *240*
Aloysius *75, 185, 238*
Alphonsus *185, 238, 291*
Alphonsus de Liguori *179, 180, 184*
Ambrosius *31, 36, 164, 373*
Andreas *24, 164, 193, 397*
Anna *25, 35, 52, 75, 107, 224, 241, 302, 305, 310, 406, 407, 411*
- onderwijst Maria *73, 74, 164, 184, 308, 333, 411*
- te-Drieën *310, 410*
Antonius *241, 397*
Antonius Abt *25, 33, 48, 49, 64, 115, 123, 124, 127, 128, 157, 224, 241, 252, 290, 302, 309, 320, 397, 423*

Antonius van Padua *33, 35, 38, 52, 75, 79, 107, 129, 161, 162, 184, 238, 240, 308, 309, 333, 373, 374, 410, 415, 429, 430*
Arnoldus *52, 291*
Augustinus *31, 164, 291*
Barbara *74, 162, 180, 193, 232, 234, 238, 240, 241, 245, 252, 310, 397*
Bartholomeus *164, 302*.
Bernadette Soubirous *162, 163*
Bernardus van Clairvaux *52, 291, 333, 461, 462*
Bernulphus *234*
Bonaventura *426*
Bonifacius *30, 78, 79, 113, 114, 350*
Brigida *224, 333*
Caecilia *162, 164, 185, 239, 374*
Carolus Borromeus *185*
Catharina *25, 193, 224, 241, 285, 310, 352, 397, 423*
Catharina van Siena *332*
Christianus *52*
Christoffel (= Christophorus) *164, 193*
Clara *52, 161, 184, 185, 206, 207, 308, 426, 429, 430*
Cornelia *185*
Cornelius *52, 79, 81, 162, 185*
Cosmas *268, 462*
Cunera *290, 294*
Damianus *268, 462*
Dominicus *332, 409*
Donatus *304, 305, 306, 307, 308, 309, 426, 428, 431*
Drie Koningen *193, 241, 444*
Egbertus *35*
Elisabeth *179, 185*
Erasmus *310*
Eugenia *185*
Evangelisten *34, 161, 164, 185, 289, 409, 411, 428, 429*
Evangelisten met symbolen *81, 126, 161 165, 185, 204, 241, 268, 269, 272, 273, 307*
Evangelistensymbolen *33, 34, 36, 74, 79, 80, 109, 127, 128, 184, 203, 239, 270, 332, 333, 364, 406, 408, 411, 427*
Ewald(en) *63, 64, 67, 73, 75, 76, 78, 79*
Franciscus van Assisi *52, 75, 79, 123, 184, 238, 291, 426, 427, 428, 429, 430, 431*
Franciscus Xaverius *238, 307*
Franciscus van Sales *185*
Gerardus *270, 374*
Gerardus, abt *107*
Gerardus Majella *162, 184, 202, 238, 410*
Gertrudis *107, 291, 374*
Gregorius *31, 164, 352, 373, 374*
Gudula *36*

Gulielmus *431*
Henricus *36, 202, 203, 205, 411*
Hermanus *205*
Hieronymus *31, 164*
Hubertus *234, 415*
Ignatius van Loyola *162, 238, 291*
Isidorus *238, 241*
Joachim *52, 164, 310*
Jacobus *427*
Jacobus maior *164, 238*
Jacobus minor *164*
Johanna *185*
Johanna Franciska Chantal *373*
Johanna, religieuze *205*
Johannes Chrysostomus *202*
Johannes de Doper *97, 103, 104, 107, 109, 184, 185, 224, 289, 291, 309, 320, 373, 411, 427*
Johannes Evangelist *35, 53, 74, 77, 79, 108, 128, 163, 164, 165, 184, 185, 202, 205, 224, 240, 289, 291, 308, 309, 333, 374, 426, 427, 428*
Johannes Nepomucenus (Nepomuk) *106, 126, 184, 202*
Joris *97*
Jozef *30, 33, 34, 35, 36, 53, 71, 79, 107, 128, 161, 164, 183, 184, 186, 203, 238, 239, 241, 270, 274, 291, 308, 309, 334, 372, 409, 411, 415, 426*
- met bloeiende tak *71*
- met twee duiven *332*
- met kerkmodel *164, 185*
- met kind *52, 80, 161, 187, 203, 290, 307, 426*
- in werkplaats *78*
- Huwelijk van, *zie* Maria
- Dood van *30, 34, 71, 409*
Judocus *421, 423, 425, 428, 430, 431*
Juliana *52, 161*
- van Falconieri *429*
- van Luik *185*
Kerkvaders, vier Westerse *31, 71, 164*
Lambertus *74, 249, 251, 268, 269, 270, 285, 287, 289, 290, 291, 297, 336*
Laurentius *285, 352*
Laurentius a Brindisio *426*
Leo *185*
Leonardus *30, 161, 185, 238, 308, 333*
Liduïna van Schiedam *333*
Lucas *77, 164*
Lucia *35, 74, 162*
Ludovica *185*
Machutus *234*
Marcus *164*
Margaretha Maria Alacoque *241, 374*

Maria *30, 33, 34, 35, 36, 53, 71, 73, 74, 78, 79, 81, 107, 108, 127, 161, 163, 166, 183, 184, 186, 203, 205, 238, 240, 256, 269, 270, 291, 307, 308, 309, 310, 313, 333, 334, 352, 371, 372, 374, 408, 409, 411, 426, 431*
- Annunciatie *30, 75, 76, 78, 128, 164, 183, 186, 332, 372*
- op Calvarie *52, 78, 128, 163, 185, 289, 333, 426, 428*
- Geboorte van *76*
- Heilig Hart van *107, 162, 165, 184, 333, 411*
- Heilige Maagd *97, 193, 252, 310, 320, 397, 451, 452*
- Hemelvaart van (Assumptio) *395*
- Huwelijk van *30, 71, 78, 409*
- Immaculata *36, 52, 54, 79, 80, 81, 165, 183, 239, 241, 308, 372, 428*
- met Kind *32, 33, 34, 128, 161, 162, 164, 184, 185, 186, 203, 238, 239, 269, 274, 290, 291, 307, 308, 309, 334, 374, 409, 426, 461, 462*
- Kroning van *30, 34, 52, 76, 184, 409*
- Litanie van Loreto *128, 183*
    - Ark des Verbonds *128, 183*
    - Deur des Hemels *183*
    - Gulden Huis *183*
    - Gulden Vat *183*
    - Ivoren Toren *128*
    - Morgenster *128*
    - Mystieke Roos *183*
    - Zetel van Wijsheid *183, 187*

- op maansikkel, *zie* Immaculata
- Mater Dolorosa (Moeder van Smarten) *36, 74, 241, 268, 428*
- O.L. Vrouw *64, 134, 157, 203, 224, 230, 266, 274, 285, 302*
    - van Lepanto *109*
    - van Lourdes *162*
    - van la Salette *290, 291*
    - van Smarten, *zie* Mater Dolorosa
    - ter Nood Gods, *zie ook* Piëta *410, 413*

- Piëta *30, 32, 33, 71, 73, 74, 203, 310, 333, 410, 413*
- Presentatie in de tempel *76*
- Rozenkrans *332, 409*
- Sterfbed van *76*
- Visitatie *38, 76, 372*
Maria van Egypte *106*
Maria Magdalena *77, 106, 128, 185, 289, 352*
Martinus *185, 306, 310*
Mattheus *35, 164,*
Nicolaas *157, 252, 313, 415*
Nicolaas Pieck *161, 426, 429*
Norbertus *202*
Odilia *184*
Paschalis *426*
Paschalis Baylon *202, 429*

Paulus *36, 52, 75, 108, 128, 164, 184, 202, 203, 210, 238, 239, 251, 267, 291, 308, 310, 461*
Petrus *33, 36, 52, 75, 79, 81, 97, 106, 107, 108, 126, 128, 164, 165, 184, 202, 203, 210, 238, 239, 240, 241, 252, 267, 291, 309, 310, 334, 397, 401, 404, 411, 427, 429, 461*
Petrus Canisius *162*
Philippus *164*
Reinerus *411*
Rochus *428*
Rosa van Lima *332*
Servatius *320, 328, 329, 330, 332, 333*
Severijn *183*
Simon *164*
Steven *135*
Thaddeus *164*
Theodora *291*
Theodorus *185, 431*
Theresia *162*
Theresia van Lisieux *52, 333*
Thomas *164*
Thomas van Aquino *184, 291, 373*
Tienduizend Martelaren *320*
Twaalf Apostelen *164*
Ursula *310*
Victor *24, 27, 28, 33, 35, 36, 97, 115, 193, 201, 202, 203, 205, 208, 210, 224, 288, 302, 305, 352, 370, 372, 374*
Vincentius a Paolo *71, 75, 78, 423*
Wilhelmus *33, 291*
Willibrordus *30, 74, 75, 78, 79, 156, 159, 161, 162, 164, 165, 183, 184, 238, 268, 269, 290, 291, 352, 372, 379*

Attributen en/of symbolen

Anker *291, 333, 411*
Dieren (symbool)
- Adelaar *427*
- Duif *25, 184, 214, 333*
- Haan *184*
- Hert *185, 200*
  - aan de bron *185, 205, 333*
- Hond met fakkel *332*
- Leeuw *52*
- Pauw *52*
- Pelikaan *36, 200, 204, 241, 270, 333*

- met jongen *185, 203, 239, 267, 373, 409, 430*

- Phoenix *52*
- Slang *80, 240, 308*
- Vis *185, 200, 372*
- Vogels drinkend uit vaas *185*
Franciscaans orde-embleem *427*
Gerechtigheidssymbolen (weegschaal, zwaard en wetboek) *63*
Hart *291*
Kruis *291, 411*
Memento Mori-symbolen *80*
Sacramenten *333, 379*
- Eucharistie *34, 41, 161, 289, 307, 333, 428*
- Huwelijk *52, 333*
- Oliesel *52, 333*
- Priesterschap *52, 333*
- Vormsel *52, 333*
Scapulier *80*
Vanitas-symbool *471*
Veronicadoek *184, 205, 291*
Weegschaal *63, 333*

Monogrammen/initialen

A.M. (Ave Maria) *30*
Alpha en Omega *184, 185, 411*
IHS (In hoc signo) *81, 106, 162, 185, 203, 241, 308, 309, 411*
JH. *185*
J.M.J. (Jezus Maria Jozef) *332*
Jozef-monogram *37, 411, 426*
Maria-monogram *37, 71, 183, 238, 307, 332, 411, 426*
S.J. (St. Jozef) *30*
XP (Christus) *161, 185, 200, 428*

Diversen

Allegorie seizoenen *87*
Atlanten *444*
Concordans Oude en Nieuwe Testament *127, 311*
Duivel *311*
Fabeldieren *431*

- Draak *36, 426*
- Griffioenen *108, 109*
Herten en Schapen *431*
Justitia *60, 63*
Stroomgod *63*
Stroomgodin *63*

Zaakregister

abdij *9, 48, 49, 54, 201, 313, 314, 397, 413, 419, 433, 453, 461, 462*
altaar *30, 68, 70-71, 72, 73, 125, 126, 161, 183, 230, 238, 267, 268, 289, 307, 331-332, 408, 409, 426*
altaarlezenaar *36*
altaarsteen, middeleeuws *230, 328, 405, 460*
ambtshuis *57-63*
ampullen, *zie ook* zilver *108, 374*
- blad *53, 108, 240*
- met blad *79, 108, 129, 240, 412*
archiefkist *156*
avondmaalsbeker, *zie ook* zilver *133, 155, 157, 200, 233, 273, 369, 462*
avondmaalsblad *156, 462*
avondmaalskan *201, 369*
- met schaal *369*
avondmaalsstel *406*
aurifrisiae *310*
banken *410*
- blok *363*
- plan *131*
bedevaartskaarsenhouder *129*
bedieningsdoosje, *zie ook* zilver *309*
bedieningsset, *zie ook* zilver *108, 205*
bedieningspixis, *zie ook* zilver *166, 270*
beelden
- hout
    - ca. 1500 *410, 413*
    - 1520/30 *32, 33, 410, 413*
    - XV B *73*
    - XVI *127*
    - ca. 1700 *428, 429*
    - mid. XVIII *428*
    - XVIII *308*
    - XIX a *235*
    - XIX A *33, 184*
    - mid. XIX *52, 75*
    - XIX B *127*
    - XIX c *269, 290*
    - XIX d *33, 52, 75, 107, 127, 238, 290, 308, 372, 410, 428*

XX a *52, 127, 239, 290, 333, 410*
XX B *52*

- steen
XIX d *184, 238, 428*
XX a *203, 333, 428*
XX b *333*
XX c *203*

begijnenhuis *207-208*
begraafplaats *53-54, 134, 209-210, 224, 236, 274, 303, 335-336, 340, 413, 418*
beltmolen *419, 448, 449*
Benedenbank (gericht) *58*
bidstoel *73, 106, 238, 410*
biechtstoel *33, 105, 106, 126, 162, 184, 238, 268, 289, 308, 410, 427*
blad, *zie ook* zilver *36*
Blauwe Steen *348, 405*
bodemonderzoek *24, 99, 401*
boekbandbeslag, *zie ook* zilver *309*
boerderij *39-45, 54-55, 89-93, 110-111, 144-147, 175-177, 187, 217-219, 243-247, 274-277, 296-298, 311, 312, 313, 314-317, 340-343, 386-393, 417-419, 446-449, 479-482*
borduurwerk, *zie* paramenten en vanen
bouwhuis *475-477*
borstbeeld *61*
Bovenbank (gericht) *58*
briefpaneel, gotisch *460*
brug (boogbrug) *84, 385*
brons
- schel
XIX c *129, 335, 375*

- kandelaar
mid. XV *166*
ca. 1600 *37, 109, 270*
XVII *80, 309*
XIX a *80, 431*
XX a *374, 375, 412*

- wandarmatuur
XIX d *375*

bronssmelttoren *101*
buitenplaats *139*
canonbord *53, 80, 241,*
ciborie, *zie ook* zilver *35, 79, 107, 108, 128, 165, 186, 203, 204, 239, 270, 291, 308, 334, 374, 411, 430*
- expositieciborie *52, 107, 185, 269, 291*
collecteschaal *369, 375, 412, 462*

communiebank *28, 72, 73, 183, 308, 427*
- fragment *230, 289, 358, 410*
consistoriekamer *230, 358*
credenskast *110*
dalmatiek *310, 311*
deur, Lodewijk XIV *217, 218*
deuromlijsting *387*
dijkhuis *246-247*
dijkmagazijn *45, 245, 247, 278*
doopbekken *327, 304, 372*
doopboog *199*
doophek *362*
dooptuin *405*
doopvont
middeleeuws *126, 230, 361, 409, 460*
XVII *332*
XIX *31, 51, 105, 161, 289, 427*
XX *71, 184, 307, 372*

doopvontfragment, middeleeuws *126, 127, 230, 304*
draagbaldakijn (hemel) *242*
driestel
middeleeuws *310*
XVIII a *206*
XIX c *80, 271*

duiventil *475*
eendenkooi *85, 140, 385*
epitaaf, *zie* rouw- en wapenborden
familieportretten, *zie* portretten
fortificatiewerk *221*
gebrandschilderd glas (glas-in-lood) *34, 52, 75-77, 127, 163-164, 184, 200, 203, 239, 291, 333, 365, 373-374, 411, 429*
gedenksteen *78, 156, 294, 336, 364*
gewelfschildering, middeleeuws *461, 462*
genadekapel *413, 414*
gesticht *39, 87, 108, 245*
godslamp, *zie ook* koper *80, 108, 129, 412, 431*
grafkamer *460*
grafkelder *209, 210*
- grafelijke *358*
grafkruis
- hardsteen
XVI *38, 39*

- gietijzer
XIX d en XX a *336*

grafmonument, *zie ook* begraafplaats *38, 53-54, 209, 210, 211*

graftegel, XVI *364, 365*

grafzerk
XV *364*
XVI *103, 133, 134, 232, 429*
XVII *365, 366, 405, 406, 461*
XIX *78, 209*

gravenbank *263*
haven *392*
Heilig Hartmonument *335*
hekposten *138, 474*
Hooggerichtshuis *414*
hostiedoos *270*
ijzergieterij *152*
kaarsenkroon, *zie ook* luchter *294*
kaart buitenplaats *139*
kan *413*
kandelaar *37, 53, 80, 109, 129, 166, 186, 205, 207, 231, 270, 292, 309, 335, 374, 375, 412, 431*
kantongerecht *60*
kapconstructie *120, 155*
- kapel, *zie ook* genadekapel *10, 48-50, 51, 413-414*
kastelen en adellijke huizen, in Maas en Waal
- Batenburg, slot *13, 14, 15, 375-386*
- Blauwe Kamer, De (Maasbommel) *296*
- Blauw Torentje (= Blauwe Kamer) *296*
- Darop (Puiflijk) *95*
- Hof te Maasbommel (= Hoge Huis) *13, 15, 294-295, 296*
- Holt, Het (Puiflijk) *95*
- Huis te Appeltern *336-340*
- Huis te Dreumel *221, 242-243*
- Huis te Druten *14, 57, 84-86, 172*
- Huis te Hernen *9, 14, 421, 432-446, 472*
- Huis te Horssen *13, 14, 15, 113, 132, 135-140, 144*
- Huis te Leeuwen *13, 14, 15, 150, 151, 167-173*
- Huis te Leur *14, 15, 451, 463-467, 468, 470, 474, 481, 482*
- Klein Huis (Leur) *465, 475, 477-479, 482*
- Kronenburg (Maasbommel) *296, 297*
- Lakenburg (Wamel) *14, 15, 85, 191, 209, 212-214*
- Leeuwenberg (= Leeuwen op den Berg) *149, 157, 168, 173-174*
- Millinc(skamer) (Wamel) *216*
- Poll, de (Dreumel) *221, 243*
- Pollestein (= Het Spijker te Wamel) *193, 211, 215, 234*
- Pollestein (*zie ook* de Poll) *243*
- Spijker, Het (*zie ook* Pollestein, Wamel) *191, 211, 215*
- Sterkenburg (Wamel) *14, 191, 214-217*
- Turksweerd (Deest) *8, 54*
kastelen en adellijke huizen, buiten Maas en Waal

- Ammersoyen, kasteel *141*
- Anholt, slot *376*
- Balgoij, kasteel *413*
- Burgsteinfurt, slot *376, 381*
- Blankenburg, De (Beuningen) *471*
- Dieden, kasteel *328*
- Endegeest, kasteel (bij Leiden) *358, 368*
- Huis Doddendaal (Ewijk) *50*
- Huis Echteld (= De Wijenburg) *462, 464, 470*
- Huis Hoeckelum (Ede) *463*
- Huis Onstein *216*
- Klein Schoonenburg (Overasselt) *172*
- Schoonenburg (Overasselt) *85*
- Sleeburg (Overasselt) *85*
- Valkhof (Nijmegen) *58*
kazuifel *81, 109, 186, 241, 310, 311*
kelk, *zie ook* zilver *34, 35, 36, 79, 108, 128, 165, 186, 205, 240, 270, 291, 308, 309, 334, 374, 411, 412, 430, 431*
kerkbanken *428*
kerkekist (tafelkist) *156, 363*
kerken, *zie ook* schuilkerk, schuurkerk middeleeuws
- Afferden *10, 21-27*
- Alphen aan de Maas *10, 11, 249-271*
- Altforst *10, 301-305*
- Appeltern *10, 319-328*
- Batenburg *10, 11, 351-370*
- Bergharen *10, 11, 395-406*
- Dreumel *10, 11, 222-233*
- Horssen *10, 113-122*
- Leur *10, 11, 451-462*
- Puiflijk *10, 95-103*
- Wamel *10, 192-201*
middeleeuws, verdwenen
- Deest (kapel) *10, 48-50*
- Druten *10, 64-65*
- Leeuwen *151, 157*
- Maasbommel *10, 285- 287*
- Hernen *421-425*
XVIII, Hervormd
- 1756 Leeuwen *11, 149-156*
XIX, Hervormd
- 1818 Alphen aan de Maas *11, 271-274*
- 1822 Horssen *11, 129-133*
- 1842 Maasbommel *11, 292-294*
- 1859 Druten *11, 81-83*
XIX, R.K. Waterstaatskerken
- 1812 Maasbommel *12, 87*
- 1816 Puiflijk *12, 103*
- 1819 Dreumel *12, 235*

- 1822 Druten *12, 66, 67*
- 1825 Batenburg *12, 371*
- 1828 Wamel *12, 202*
- 1829 Appeltern *12, 328, 335*
- 1830 Bergharen *12, 406, 415*
- 1833 Afferden *12, 31, 32*
- 1833 Altforst *12, 306*
- 1838 Boven-Leeuwen *12, 157*
XIX, R.K. kerken in neostijl
- 1868 Puiflijk *12, 103-110*
- 1869 Maasbommel *12, 34, 287-292, 296*
- 1870 Dreumel *12, 180, 234-242*
- 1873-1875 Batenburg *12, 253, 287, 288, 289, 370-373, 391*
- 1876 Druten *10, 12, 63-81*
- 1883 Wamel *12, 201-206*
- 1890 Afferden *12, 27-38, 50, 64*
- 1890-1891 Altforst *12, 305-310*
- 1891 Hernen *12, 13, 34, 330, 421-431*
- 1898 Beneden-Leeuwen *12, 179-187*
XXA, R.K. kerken in neostijl
- 1906 Appeltern *12, 328-335*
- 1910 Horssen *10, 12, 13, 123-129, 428*
- 1916 Boven-Leeuwen *12, 156-167*
- 1929-1932 Alphen aan de Maas (vergroting) *256, 266*
XXC, R.K. kerken, modern
- 1952 Deest *51*
- 1953-1954 Wamel *202*
kerkhof, *zie* begraafplaats
kerkhofmuur *198, 208*
kerkinventaris
Hervormde kerken
- Alphen aan de Maas *272-274*
- Altforst *304-305*
- Appeltern *326-328*
- Batenburg *361-370*
- Bergharen *405-406*
- Boven-Leeuwen *155-156*
- Dreumel *230-233*
- Horssen *132-133*
- Leur *460-462*
- Maasbommel *293-294*
R.K. kerken
- Afferden *30-38*
- Alphen *267-271*
- Altforst *307-310*
- Appeltern *331-335*
- Batenburg *372-375*
- Beneden-Leeuwen *183-187*
- Bergharen *409-413*

- Boven-Leeuwen *161-167*
- Deest *51-53*
- Dreumel *238-242*
- Druten *70-81*
- Hernen *426-431*
- Horssen *125-129*
- Maasbommel *289-292*
- Puiflijk *105-110*
- Wamel *202-206*
Keurbijbel *305*
klok, *zie* luidklok
klokkestoel *119, 356*
klokgieterij *101*
klooster, *zie ook abdij 10, 24, 28, 65, 134-135, 192, 202, 207, 224, 234, 306, 328, 336, 423*
kloosterzegel *207*
koetshuis *210*
Kölner Borten *310*
koper
- canonbord
    verzilverd
    XIX *80*

- collecteschaal
    XIX *375, 412*

- doopbekken
    XVIII *327*

- godslamp
    XIX *80, 412*
    XX *108, 129*

- kandelaar
    XIX *53, 80, 109, 129, 166, 186, 205, 270, 292, 309, 334, 374, 412*
    XX *37, 335*
    vernikkeld
    XIX *166*
    XX *309, 412, 431*

- kelk
    verguld
    XIX *186*

- lezenaar
    XVII *132, 155*
    ca. 1700 *294, 295*
    XVIII *231*
    kansellezenaar

XVIII *199, 326, 327*
voorzangerslezenaar
XVII (of XIX) *132*
XVIII *155, 326, 327*
XIX *199*

- luchter, hangend
XVII *294*
XVIII *369*
XIX *166, 206*

staand
XIX *431*
ca. 1900 *37, 271*
XX *241*

- monstrans
verguld
XX *291*

- schel
XVIII *37*
XIX *53, 271, 309, 413*

- tafeldoopvont
XIX *203, 204*

- wandarmatuur
XIX *80, 129, 271, 292, 309, 412*

- wierookvat met scheepje
XIX *53, 79, 166*
zonder scheepje
XIX *36, 129, 431*

- wijwaterbakje
ca. 1900 *413*

- wijwateremmer
XIX *38, 53, 109, 167, 187, 271, 291, 309, 335, 375, 431*

- zandloperhouder
XVII *155*
XVIII *199*

koorkap *81, 206, 241*
kosterij *389, 415*
kroon, *zie ook* zilver *37, 80, 167*
kruisbeeld *33-34, 52, 75, 103, 107, 127, 163, 203, 239, 269, 308, 333, 336, 410*
- altaarkruis *37, 410*
- missiekruis *34, 127*
- passiekruis *308*
- processiekruis *239*
- triomfkruis *33, 127, 239, 269, 308, 333*
kruisweg (statie) *28, 30, 34, 52, 164, 185, 290, 411, 414, 428*
lavabo *167*
- ketel *309*
- stel *110*

leliekruis *117, 119*
lezenaar, *zie ook* koper
- kansellezenaar *155, 231, 294, 295, 326*
- voorzangerslezenaar *132, 155, 326, 327, 362*
liturgisch vaatwerk en gerei *34-38, 52-53, 78-81, 107-109, 128-129, 164-167, 185-186, 203-206, 239-242, 269-271, 291-292, 308-309, 334-335, 374-375, 411-413, 429-432*
luchter (lichtkroon) *37, 166, 206, 241, 271, 294, 335, 369, 431*
luidklok
XVII *122, 123, 370*
XVIII *156, 187, 201, 233, 370, 413*
XIX *242, 462*
XX *242, 431*

lunuladoos *53*
Malthezer kruis *357*
miniatuur (op ivoor) *143*
missaalbeslag, *zie ook* zilver *36, 53, 80, 109, 166, 241, 291*
molen, *zie* beltmolen, molenromp, poldermolen, standerdmolen, stellingmolen, windkorenmolen
molenromp *247*
monstrans, *zie ook* zilver *35, 185, 308, 334, 374, 430*
- cilindermonstrans *239, 291*
- stralenmonstrans *78, 128, 164, 203, 204, 239, 269, 411, 429, 430*
- torenmonstrans *34, 52, 79, 107*
moordkruis *38, 39*
mozaïeken *184*
munt *350*
munten *101*
muntvondst *276-277*
museum, *zie* topografisch register onder plaats van vestiging
muurschildering, *zie ook* polychromie *184, 405, 461*
oliebusje, *zie ook* zilver *79, 128, 205, 270*
ontwerptekeningen voor kerk *58, 64, 115, 116, 123, 124, 159, 305, 328, 329, 331, 422, 424*
- voor pastorie *335*
opgraving, *zie ook* bodemonderzoek *99, 100, 225, 258, 324, 358, 454*
orgel *31-32, 51, 72-73, 83, 106, 133, 155, 200, 231, 294, 332, 362-363, 373, 428, 460*
- balkon *131*
- front *274*
ouderlingenbank *363*
paramenten, *zie ook* dalmatiek, driestel, kazuifel, koorkap *109, 186-187, 206, 241, 271, 310*
parkaanleg *139, 340*
pastorie, Hervormd *133, 167, 244, 414-415, 418*
- R.K. *54, 167, 274, 297, 335, 432*
peilsteen *461*
pixis, *zie ook* bedieningspixis *36, 412*

poldermolen *279*
polychromie *34, 77-78, 239, 291, 333, 428*
poortgebouw *169, 170, 171*
poortje *120, 121*
portret
- paneel
XVI *470-472*

- doek
XVII *141, 470, 472-474*
XVIII *141-142, 468, 469*
XIX *81, 143, 468-469*

- pastel
XIX *141*

- tekening
XIX *143*

- koper
XVII *472, 473*

- miniatuur op ivoor
XIX *143*

- silhouet
XVIII *464, 468*

predikantsbord *364, 405*
preekstoel
XVII *189-190, 230-231, 293-294, 304-305, 326, 361-362*
XVIII *155, 405, 460*
XIX A *132, 267-268, 269, 409*
XIX B *31, 71, 161, 307, 372, 426-427*
XXA *126, 183, 332*

preekstoelfragmenten
XVI *272-273*
XIX *202*

priestergraf, *zie ook* grafzerk *53, 54*
prioraatskapel *314*
proosdij *10, 310, 313-314*
psalmbordje *133, 364*
raadhuis *348*
reliëf *106, 202, 272-273*
reliekhouder, *zie ook* zilver *36, 129, 166, 186, 205, 240*
- schrijn, *zie ook* zilver *129*
rentmeestershuis (= Huis Horssen) *137*

rouwborden *232, 365-369, 462*
ca. 1700 *232*
XVII *232-233, 366-367*
XVIII *367-368*

schaal *133, 155, 200, 233*
schaapskooi *315, 316*
schenkkan, *zie ook* zilver *133, 233, 462*
schel, *zie ook* brons, koper, zilver *37, 53, 109, 129, 271, 309, 335, 375, 413*
schild *34*
schilderij, *zie ook* portret
XIX *32, 34, 125, 128, 164*
XXB *78*

schoolhuis *123, 174, 175, 297, 336, 397*
schotel *156, 201, 412*
schuilkerk *9, 423, 446*
schuurkerk *9, 201, 252, 329*
servies *432*
slotruïne, *zie ook* slot Batenburg *13, 14, 15, 375-386*
staakmadonna *290*
stadhuis *334*
stadsbevestiging *348-349*
stadskeur
- Amsterdam *200, 233*
- Boxmeer *78, 79, 80, 107, 109, 128, 165, 166, 203, 270, 308, 411, 430*
- Düsseldorf *129*
- 's-Gravenhage *36*
- 's-Hertogenbosch *165, 203, 239, 240, 241, 374*
- Keulen *35*
- Leiden *205*
- Luik *240*
- Nijmegen *155*
- Rotterdam *200*
stadspomp *348*
stadspoort *350*
stafbekroning *80*
standerdmolen *277, 393*
Statenbijbel *294*
steenfabriek *21*
stellingmolen *247*
stichtingssteen *51, 294*
stoepsteen *103, 328*
stoomgemaal *247, 280, 298, 343-345*
straatnaam, *zie* topografisch register, geordend per plaats onder de toponiemen
synagoge *82*
Stichting, *zie* topografisch register onder plaats van vestiging
tafeldoopvont, *zie ook* koper *203, 204*
tandwiel (met inscriptie) *27*

theekoepel *85, 86*
tijnshuisje *381, 385*
tin
- ampullen
XIX A *108*

- ampullenschaal
mid. XVII *108*

- avondmaalsbeker
XVIII-XIX *462*

- avondmaalsschaal
XIX *462*

- avondmaalsstel
1853 *406*

- collecteschaal *462*
XIX *369*

- doopbekken
ca. 1800 *273*

- oliënbusje
mid. XIX *79*

- schaal
XIX *233*

- schenkkan
XIX *462*

- schotel
XVII *412*
ca. 1800 *156*

tinmerk *79, 108, 369, 412*
toegangshek *138, 340*
toegangspoort *444*
torenspitsconstructie *119, 400, 456, 457*
tolbrug *414*
tolhuis *414*
tuinaanleg *139-140, 173, 474*
tuingebouw *139*
tuinplattegrond *135*
tuinvazen *138*
tuniek *310*
uurwerk (= torenuurwerk) *27, 431-432, 462*
uithangteken *217*
uitlands kloostergoed *314*
vaandel, ook processievaan *37, 38, 81, 87, 241, 242*
veerhuis *296, 350*
verpondingskaart *47, 58, 94, 191, 222, 250, 283, 301*
Verzoeningskerk, oecumenische *329*
Vierschaar *58, 60, 61*
- gestoelte *62, 63*
voetstuk (piëdestal) *201*
votiefzilver, *zie ook* zilver *37, 167*
wandarmatuur (kaarsenhouder), *zie ook* brons en koper *80, 129, 271, 292, 309, 375, 412*
wandbekleding *33*
wapen (heraldisch), *zie* alliantie- en kwartierwapen in register van persoonsnamen en topografisch register
wapenborden, *zie ook* rouwborden *365-369, 462*
wapenglas *365*
wapensteen *336, 338, 446*
watersnoodmonument *188-189, 247*
weem *244*
wegkruis *39*

wierookvat met scheepje, *zie ook* zilver *36, 53, 79, 80, 108, 166, 240, 270, 334, 431*
- zonder scheepje *36, 129, 412, 431*
wijwateremmer, *zie ook* koper *38, 53, 109, 167, 187, 271, 291, 309, 335, 431*
wijwaterbakje *413*
wijwatervat *375, 413*
windkorenmolen *45, 187, 188, 277, 280, 393, 419, 449*
woonhuizen *86-89, 187, 217, 219, 386-393*
woontoren *444*
zandloperhouder *155*
ziekenpixis, *zie ook* bedieningsdoosje *36*
zilver
- altaarlezenaar
ca. 1900 *36*

- ampullen met blad
XVIII *129*
XIX *79, 108, 240, 374, 412*

- ampullenblad
XVIII *240*
XIX *53*

- avondmaalsbeker
XVII *155, 157, 233, 369*
XVIII *133, 200, 273*
XIX *369*

- avondmaalsblad
ca. 1800 *156*

- avondmaalskan
XIX *201, 369*

- bedieningsdoosje (-set), *zie* pixis
- canonborden
XIX *53*
XX *241*

- kelk
XVIII *128, 165, 186, 411, 430*
XIX *79, 108, 165, 205, 270, 308*
XX *240*
verguld
XVI *205*
XVIII *35, 240, 291, 334*
XIX *34, 79, 128, 165, 270, 291, 309, 374, 412, 431*
XX *108, 186, 205*

- missaalbeslag
1811 *309*

- monstrans
XVIII *128, 203, 204*
XIX *78, 164, 269, 411, 429, 430*
XX *34*
verguld
XIX *52, 79, 107*
XX *34, 185, 239, 308*
met koper
XX *430*

- oliebusjes
XIX *128, 205, 270*

- pixis (= ook bedieningspixis of- doosje, ziekenpixis)
XVIII *166, 270, 412*
XIX *205, 309*
XX *36, 108*

- reliekhouder
XVIII *166, 240*
XIX *36, 186, 205, 240*
met koper
ca. 1800 *205*
XIX *36, 166*

- reliekschrijn
XVIII *129*

- schaal *133*
XVIII *36, 155*
XIX *200, 201*

- schel
XIX *109*

- schenkkan
XIX *133, 233*

- stafbekroning
XIX *80*

- votiefzilver, kroon
XIX *37, 80, 167*
XX *37*

- votiefzilver, scepter

XIX *37*

- wierookvat met scheepje
XVIII *240, 241*
XIX *36, 53, 80, 108, 270, 334, 431*

zonnewijzer *139, 201*
zuilbasement *294*
zusterhuis *39*